કાલિકાલસર્વજ્ઞ-શ્રીમદ્-હેમચન્દ્રાચાર્યવિરચિતઃ

અભિધાનચિન્તામણિકોશઃ

ચન્દ્રોદયાભિધગૂર્જરભાષાટીકા સમલંકૃત

(બીજક-શેષ-શિલોઞ્છ સંસ્કૃત-ગૂર્જરશબ્દાનુક્રમણિકા-
પઞ્ચવર્ગપરિહારનામમાલાદિસહિત.)

અનુવાદકઃ સંપાદકશ્ચ

વિશ્વવિખ્યાત-સ્વ-પરસમયપારાવારપારીણ-સૂરિસમ્રાટ્-જગદ્ગુરુ-
તીર્થોદ્ધારક-શ્રીમદ્વિજયનેમિસૂરીશ્વરપટ્ટાલંકાર-પરમ-
પૂજ્ય-સમયજ્ઞ-શાન્તમૂર્તિ શ્રીમદ્ વિજય-
વિજ્ઞાનસૂરીશ્વર-પટ્ટધરાચાર્યઃ

વિજયકસ્તૂરસૂરિઃ

દ્વિતીયાવૃત્તિઃ

શાસનસમ્રાટ્ જન્મશતાબ્દીવર્ષે

શ્રી વી.નિ.સં. ૨૪૯૯ વિ સં. ૨૦૨૯ નેમિ સં. ૨૫

પ્રકાશક :
શ્રીવિજય નેમિ વિજ્ઞાન-કસ્તૂર-સૂરિજ્ઞાનમંદિર, સૂરત.
જ્ઞાનમંદિરનું ટ્રસ્ટી મંડળ.

શાંતિલાલ ચીમનલાલ સંઘવી. }
પાનાચંદ સાકરચંદ મદ્રાસી. } મેનેજીંગ ટ્રસ્ટીઓ

પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧ જૈન પ્રકાશન મંદિર.
C/o જસવન્તલાલ ગીરધરલાલ શાહ
૩૦૯/૪ દોશીવાડાની પોળ.
અમદાવાદ-૧

૨ સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર,
ઠે. હાથીખાના રતનપોળ.
અમદાવાદ.

મૂલ્ય રૂ.-૧૫

મુદ્રક :
શ્રીરામાનન્દ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
કાંકરિયા રોડ, અમદાવાદ-૨૨

પ્રકાશકીય

અમારા આ કોષની દ્વિતીય આવૃત્તિના પ્રકાશનથી ખૂબ જ આનંદ થાય છે કે અમારી આ ગ્રંથમાળા દરેક વર્ષે કોઈ ને કોઈ નવીન પ્રકાશન કરી જનતાને લાભ આપી રહી છે.

પ્રસ્તુત પ્રકાશન બાળકથી માડી સાક્ષરો સુધીના તમામે તમામ વર્ગને ઉપયોગી છે. તે તેના પરિચયમા આવનારા સૌ કોઈ જાણી શકશે અને કહી શકશે કે આ પ્રકાશનની સમાજને ઘણી જ જરૂર હતી. તે કાર્ય આજ વર્ષોની મહેનત બાદ પ પૂ. સિદ્ધાંત મહોદધિ પ્રાકૃત વિશારદ, વિદ્વદ્વર્ય આ. મ શ્રી વિજય કસ્તૂર સૂરીશ્વરજી મ. શ્રીએ તૈયાર કર્યું છે તેઓશ્રીના અગાધ પરિશ્રમથી ભાષાંતર થયેલ હોઈ ઘણુ જ આવકાર પાત્ર થશે એમ આશા રાખવી ઉચિત છે. તેથી જ પૂ. આચાર્યશ્રીનો ઉપકાર અમે ભૂલી શકીએ તેમ નથી.

પૂ આ. મ. શ્રી એ અભિધાન ચિંતામણિ ગ્રંથનુ ભાષાતર ઘણાં ગ્રથોના તેમજ વ્યાકરણોના અર્થોને ખ્યાલમા રાખી, કેટલાક પર્યાય-વાચક શબ્દોના ગુજરાતી ભાષામાં સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવી રીતે અર્થો આપી કર્યું છે. તેઓશ્રી નિરંતર શિષ્ય પ્રશિષ્યાદિને વાચના આદિ આપવાના અભ્યાસી હોઈ તેઓશ્રીએ સાધારણ બુદ્ધિવાળાને ઉપયોગી થાય તેમ ખ્યાલમાં રાખી લિંગ (જાતિ)ની વ્યવસ્થા પણ કરી છે. સંસ્કૃતના અભ્યાસીઓને મોટાકોષના ભાગો સાથે રાખવામાં મુશ્કેલી પડતી હોવાથી આ ગ્રંથને નાના કદમાં રામાનંદપ્રેસમા ખંતપૂર્વકના સંશોધનથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે

સાથે ગુજરાતી શબ્દો ઉપરથી પણ સંસ્કૃત શબ્દો જાણવા માટે ગુજરાતી અનુક્રમણિકા તથા વિષયવાર બીજક આપવામાં આવ્યુ છે એટલે આ ગ્રંથને તેના બધા અંગોથી વિશિષ્ટ રીતે શણગારવામા આવ્યો છે.

જૈન સાહિત્યના અભ્યાસીઓએ અમારા આ પ્રકાશનની પહેલી આવૃત્તિ ખૂબ જ ઉત્સાહભેર વધાવી લીધી છે તે જાણી સંતોષ થયો છે.

આ બીજી આવૃત્તિ પંદર વરસ બાદ પ્રસિદ્ધ થાય છે તે અંગે ઘણી જ માંગણી હોવા છતા પણ પ્રેસ વગેરેના અનેક કારણોને લઈને પ્રકાશન કરવામાં ઢીલ થઇ છે તે ક્ષંતવ્ય ગણશો.

અંતમા આ બીજી આવૃત્તિના પ્રકાશન અંગે ઉપદેશક પૂજ્યશ્રમણ ભગવતો નો તેમજ આર્થિક સહાય કરનાર અનેક ગામોના શ્રી સંઘો તેમ જ ઉદાર દીલ શ્રાવકોની સહાયતા ઘણી જ ઉપયોગ રૂપ થઇ છે તે સર્વેનો હમો આ તકે આભાર માનીએ છીએ.

અંતમા રામાનંદ પ્રેસના સંચાલક મહંત શ્રી ત્રિભુવનદાસજી શાસ્ત્રી પોતાની અનેક પ્રવૃત્તિઓ હોવા છતાં પણ આ ગ્રંથ છાપી આપ્યો તે બદલ તેઓના પણ અમો ઋણી છીએ તદુપરાંત આ ગ્રંથ છપાવવામા મુખ્ય સહાયક સાબરમતીના ચંદુલાલ હવજીભાઈ ગુજરાત સ્લેઈટ કંપનીવાળા કે જેઓ પોતાના અનેક વ્યાવહારિક વ્યાપારિક પ્રવૃત્તિઓને ગૌણ કરી સંપૂર્ણ કાળજી રાખી ગ્રંથ છપાવવા તમામ સહાય કરી તે કોઇપણ રીતે ભૂલાય તેમ નથી. તેઓના પણ અમો અત્યંત ઋણી છીએ.

સાથે આ પ્રકાશનમા પ્રેસમેટર, પ્રુફ સંશોધન આદિ કાર્યોમાં પ પૂ આ. મ. શ્રી વિજય ચંદ્રોદય સૂરીશ્વરજી મ. તથા પૂ. મુનિ શ્રી હ્રીંકાર ચંદ્રવિજયજી મ પૂ. મુનિ શ્રી વિવેકચંદ્રવિજયજી મ પૂ બાલમુનિશ્રી સોમચંદ્રવિજયજી પૂ મુનિ શ્રી કુશળચંદ્રવિજયજી મ આદિ પૂજ્યાચાર્ય ભગવંત શ્રીમાનના ધર્મ પરિવારના શ્રમણનો સહયોગ પ્રશસ્ય કક્ષાનો હતો જેથી અમો આ સુંદર પ્રકાશન કરી શક્યા છીએ

પ્રથમાવૃત્તિ માટે શ્રીયુત પંડિતપ્રવરશ્રી લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધીએ લખી આપેલી મનનીય અભ્યાસપૂર્ણ પ્રસ્તાવના પણ આ દ્વિતીયાવૃત્તિમા સાભાર મૂકવામા આવી છે.

અંતમાં આ બીજી આવૃતિનો સદ્ઉપયોગ સૌ કોઈને થાય તે અંગે મુખ્ય સહાયક સાબરમતી સંઘને તેમ જ બીજા સર્વ સહાયકોની સ્મૃતિ ધ્યાનમા લઇ અમે અમારી કૃતજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરીએ છીએ

એજ લી. પ્રકાશક

આ પ્રકાશન માટે સહાય આપનારની શુભ નામાવલી

રૂપિયા	નામ
૫૦૦૦.૦૦	શ્રી સાબરમતી રામનગર જૈન શ્વે મૂ. સંઘ.અમદાવાદ
૨૦૦૧ ૦૦	,, મુબંઈ સેન્ડહર્સ્ટ રોડ જૈન શ્વે સંઘ
૧૫૦૦ ૦૦	,, મુંબઈ લુહાર ચાલ જૈન સંઘ.
૧૦૦૧ ૦૦	,, અમદાવાદ ઉસ્માપુરા શ્રીવર્ધમાન જૈન સંઘ.
૧૦૦૦ ૦૦	,, ભાવનગર જૈનસંઘ હ શેઠ ડોસાભાઈ અભેચંદ પેઢી
૧૦૦૦.૦૦	,, મુંબઈ માટુંગા જૈન શ્વે તપ સંઘ.
૧૦૦૦ ૦૦	,, સુરત વડાચૌટા જૈન સંઘ.આ. શ્રી વિ કુમુદચંદ્ર સૂરીશ્વરજી મ તથા મુનિશ્રી પ્રબોધચંદ્ર વિજયજી મ. ના ઉપદેશથી
૧૦૦૦ ૦૦	,, મુંબઈ ભુલેશ્વર લાલબાગ મોતીશા જૈન ટ્રસ્ટ
૭૦૧ ૦૦	અમદાવાદ શાહપુર ખાનપુર જૈન સંઘ. પં. શ્રી અશોકચંદ્ર વિ ગણિવર ના ઉપદેશથી
૭૦૦ ૦૦	અમદાવાદ ફીકાભટ્ટની પોળના ઉપાશ્રય તરફથી
૭૫૦ ૦૦	અમદાવાદ મસ્કતી મારકીટ મારવાડી પંચ પૂ મુનિશ્રી. પ્રદીપચંદ્ર વિ તથા મુ. કુશળચંદ્ર વિ૦ ના ઉપદેશથી.
૫૦૧ ૦૦	પાલેજ જૈન શ્વેતાબર સંઘ તરફથી પૂ મુનિશ્રી પ્રમોદચંદ્ર વિજયના ઉપદેશથી.

રૂપિયા	નામ
૫૦૧૦૦	અમદાવાદ મરચંટ સોસાયટી જૈન સંઘ
૫૦૦.૦૦	મુંબઈ તારદેવ જૈન સંઘ.
૫૦૧.૦૦	શ્રી નવસારી જૈન સંઘ.
૫૦૦.૦૦	ખંભાત ચંપાપ્રભા જ્ઞાન શાળા તરફથી પૂ. સાધ્વી શ્રી પ્રમોદશ્રીજી તથા સા. પુષ્પાશ્રીજીના ઉપદેશથી
૩૫૧.૦૦	માંડવી જૈન શ્વે. સંઘ. તરફથી પૂ મુનિશ્રી પ્રમોદચંદ્ર વિજયજી મ. ના ઉપદેશથી.
૩૦૦.૦૦	સુરત સગરામપુરા જૈન સંઘ
૨૫૦.૦૦	અમદાવાદ ખુશાલભુવન જૈન સંઘ
૨૫૦.૦૦	મુંબઈ ચોપાટી જૈન શ્વે. સંઘ
૨૫૧.૦૦	અમદાવાદ શામળાની પોળ ઉપાશ્રય સંઘ.
૨૦૦.૦૦	અમદાવાદ જુના મહાજનવાડા ઉપાશ્રય સંઘ. પૂ. મુનિશ્રી નરચંદ્રવિજયજી તથા મુનિશ્રી વિવેકચંદ્રવિજયના ઉપદેશથી.
૨૦૧.૦૦	એક સદ્‌ગૃહસ્થ તરફથી હ સાધ્વીશ્રી પદ્માશ્રીજી તથા સા. હેમપ્રભાશ્રીજીના ઉપદેશથી.
૨૦૦.૦૦	બારડોલી જૈન સંઘ તરફથી પૂ મુનિશ્રી અભયચંદ્ર વિજયજીના ઉપદેશથી.
૨૦૦.૦૦	કીમ જૈન શ્વે સંઘ તરફથી.
૧૫૦.૦૦	કીમ શા. નથમલજી ઇંદ્રમલજી
૫૦.૦૦	કીમ હ. શા નાનુભાઈ

ત્રણ ચાતુર્માસ

પ્રાચીન ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ અમદાવાદ (રાજનગર) જૈન પુરી તરીકે પ્રખ્યાત છે તેમા સાબરમતી ઉપનગર આવેલ છે

પ્રાચીન સમયમાં અનેક મહાપુરુષોએ આ ભૂમિને પાવન કરેલ છે તેમ રાજકીય, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ તેનું સ્થાન મહત્વનુ છે અને આજે તે ગુજરાતના પાટનગરનુ ગૌરવ પામેલ છે.

સૂરતમાં સાબરમતી સંઘની ચાતુર્માસની વિનંતિ :

પં પૂ. સમયજ્ઞ વ્યવહાર વિચક્ષણ, પ્રશાંત મૂર્તિ પૂજ્યપાદાચાર્ય શ્રી મદ્ વિજય **વિજ્ઞાનસૂરીશ્વરજી** મહારાજના પટ્ટધર ભદ્રમૂર્તિ, પ્રાકૃત વિશારદ પ. પૂ. આ. મ. શ્રી. વિજય**કસ્તૂરસૂરીશ્વરજી** મહારાજશ્રી તથા તેમના વિદ્વાન શિષ્ય વ્યાખ્માન વાચસ્પતિ, પ્રખર વક્તા ઉપા૦ શ્રી ચંદ્રોદય વિજય ગણિવર મ. (હાલ આચાર્ય મહારાજશ્રી)ને કેટલાયે વરસથી સાબરમતી શ્રીસંઘની ચાતુર્માસ કરાવવાની વિનંતિ હતી. પરંતુ કોઈ ભવિતવ્યતાના યોગે તે લાભ સંઘને આપી શક્યા નહોતા છતાં તેમના પ્રયાસો તેમણે ચાલુ રાખ્યા હતા.

પૂજ્યશ્રી સૂરત શહેરમાં અંજન શલાકા મહોત્સવ વગેરે અનેક શાસન પ્રભાવનાના કાર્યો કરી કરાવી વિ. સ. ૨૦૨૫નું ચાતુર્મોસ ભરૂચ વેજલપુર કર્યું હતુ. ત્યા પણ ઉપધાનાદિ અનેક શાસન પ્રભાવના કરી સુરત શ્રીનેમિ-વિજ્ઞાન કસ્તૂરસુરિજ્ઞાન મંદિરમાં ગુરુમૂર્તિ પ્રતિષ્ઠા તેમજ સુરત દેસાઈ પોળ જૈન પેઢિના મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી ડાહ્યાભાઈ કીનારીવાલાના દીક્ષા પ્રસંગે પધાર્યા હતા.

ભાવનાથી ભરપૂર સુરત શહેરના ભાવિકો અનેક શાસન પ્રભાવનાનાં કાર્યો કરી રહ્યા હતા શહેરમા વિ. સ. ૨૦૨૬ ના માહ સુદ ૧૦ ના રોજ મુંબઈ ગોડીજી, સાબરમતી, મલાડ વગેરે સંઘો વિનતિ કરવા આવ્યા હતા. દરેક સઘોની વિનંતિ થતા. વિચાર વિનિમય કરી ક્ષેત્ર સ્પર્શના એ અતિઆગ્રહ અને લાભાલાભ જોઈ સાબરમતી સઘની ચાતુર્માસ વિનતિ સ્વીકારાઈ હતી.

સૂરતમાં ગુરુમૂર્તિ પ્રતિષ્ઠા અને સાબરમતી ચાતુર્માસ માટે પ્રયાણ

સુરત શ્રીનેમિવિજ્ઞાન કસ્તૂરસુરિજ્ઞાનમંદિર ગોપીપુરા મેઇનરોડ ઉપર વિશાળ તૈયાર કરાવેલ છે તે જ્ઞાન મંદિરમા પ. પૂ ગુરુદેવ શાસન સમ્રાટ્ શ્રી **વિજય નેમિસૂરીશ્વરજી** મ. તથા પ પૂ. આ મ. શ્રી વિજય **વિજ્ઞાન સૂરીશ્વરજી** મ ની ગુરુમૂર્તિ પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ માહ સુદ ૧૪ થી માહ વ૦ ૭ સુધી શ્રી શાંતિસ્નાત્રાદિ સહિત થયો હતો તેમજ તેમના શિષ્ય પ્રશિષ્યોના

રચિત ગ્રંથોનું પ્રદર્શન, રંગોળી રચના તેમજ નૂતન મુનિશ્રી કુશલચંદ્ર વિજયજીની વડીદીક્ષા મહાવદ ૫ ના, તેમ મહા વદ. ૭ ના. ગુરુમૂર્તિ પ્રતિષ્ઠા કરી ફાગણ સુદ ૨ ના રોજ અમદાવાદ તરફ પ્રયાણ કર્યું હતું.

વિહારમાં અનેક શાસન પ્રભાવનાનાં કાર્યો

વિહારમા સાયણ, કીમ, કોસંબા અંકલેશ્વર વગેરે ગામોમા અનેક કાર્યો કરી. **ભરૂચમાં** નૂતન સાધ્વી શ્રીમેરૂશીલાશ્રીની વડી દીક્ષા કરાઈ હતી.

પાલેજમાં ચારદિવસના રોકાણ દરમ્યાન દેવદ્રવ્યનું રૂણ રૂપીયા વીસ હજારનુ હતુ તે અંગે રૂ. ૨૫૦–ની કાયમી તિથિઓ કરાવી દેવદ્રવ્યના ઋણમાંથી શ્રી સંઘને રૂણમુક્ત કર્યો હતો.

ખંભાતમા ચૈત્ર સુદ ૨ના રોજ પ્રવેશ કર્યો હતો. ચૈત્રીઓળીની આરાધના, પ. પૂ. આ. મ. શ્રી વિજ્ઞાન સૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીની ગુણાનુવાદ સભા, જન્તુ જીનની આરાધના, મુનિશ્રી. પ્રદીપચંદ્ર વિ જી ના વરસી તપના પારણા નિમિતે શ્રી સિદ્ધગિરિની રચના ને નવાણું અભિષેકની પૂજા, ગુરુમૂર્તિ પ્રવેશ વરઘોડો, તેમજ ચીમનલાલ ખુશાલદાસની પુત્રી રેણુકા બેનની વૈ સુ ૧૦ની દીક્ષા, શ્રીસિદ્ધચક્ર પૂજન વગેરે અનેક પ્રભાવનાનાં કાર્યો કરાવ્યા હતા

અમદાવાદ દશાપોરવાડ સોસાયટીમાં પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ

દશાપોરવાડ સોસાયટીના દેરાસરમા બે નૂતન દેવકુલિકા તૈયાર કરાઈ હતી તેમાં મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા અંગે વિનતિ થતા ખંભાતથી વિહાર કરી વૈશાખ વદ ૧૦ ના રોજ ત્યા પ્રવેશ કર્યો હતો.

જેઠ સુદ ૭ ના રોજ પ્રતિષ્ઠા હોવાથી વૈ વ ૧૪ થી જેઠ સુદ ૭ સુધી શ્રીશાતિસ્નાત્રાદિ સહિત મહોત્સવ ઉજવાયો હતો દેવદ્રવ્યની ઉપજ લગભગ રૂ ૧।। લાખની થઈ હતી. શ્રીસંઘનો અદમ્ય ઉલ્લાસ ઉત્સાહ હતો

સ્વ. આ મ. શ્રી ઉદય સૂરીશ્વરજી મ.ની ગુણાનુવાદ સભા તથા શ્રીસિદ્ધચક્રપૂજન

ભાવનગર બંદરે વયોવૃદ્ધ પ પૂ. આ મ શ્રી ઉદયસૂરીશ્વરજી મ. વૈ. વ. ૧૧નાં રોજ કાળધર્મ પામતા જેઠ સુદ ૧૦ રોજ દશાપોરવાડ સોસાયટી

માં શ્રીસિદ્ધચક્રપૂજન. તેમજ પ્રકાશ હાઈસ્કૂલ રીલીફરોડ ઉપર શહેરમાં ગુણાનુવાદ સભા યોજાઈ હતી.

અમદાવાદ ઉસ્માનપુરામાં સ્વર્ગારોહણ નિમિત્તે શાંતિસ્નાત્રાદિ મહોત્સવ

ઉસ્માનપુરામાં પૂ. સ્વ. આ. મ. શ્રી. ઉદય સૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીનો ઘણો જ ઉપકાર હોવાથી તે નિમિત્તે જેઠ સુદ ૧૧ થી જેઠ વદી ૫ સુધી શાંતી સ્નાત્ર, શ્રી સિદ્ધ ચક્રપૂજન આદિ મહોત્સવ થયો હતો તેમજ ગુરુમંદિર બનાવવાનો પણ નિર્ણય કરાયેલ હતો.

સાબરમતીમાં ચાતુર્માસ પ્રવેશ

૫ પૂ આ. મ. શ્રી વિજય કસ્તૂર સૂરીશ્વરજી. મ. તથા તેમના વિદ્વાન શિષ્ય પ્રખર વક્તા ઉપા શ્રી ચંદ્રોદય વિજય ગણિવર મ. (હાલ આચાર્ય મહારાજશ્રી', પૂ. ગણિવર શ્રીઅશોકચંદ્ર વિજયજી મ, પ્રવર્તક શ્રીવિજયચંદ્ર વિજયજી મ આદિ વિશાલ પરિવાર સાથે જેઠ વદ ૭ રોજ સાબરમતીમા પ્રવેશ કર્યો હતો. ધર્મનગરથી સામૈયું થવાના સમાચાર સાબરમતી રામનગરમાં ફેલાતાં ઘણા વરસોની ઈચ્છા પાર પડતા અનેરો આનંદ ફેલાયો હતો અને ભવ્ય સામૈયુ થયુ હતુ અનેક ગહુલીઓ થઈ હતી. પ્રવેશ ઉત્સાહપૂર્વક થયો હતો.

સાબરમતીમાં ચાતુર્માસની વિવિધ આરાધના

* દરરોજના ચાતુર્માસ વ્યાખ્યાનમા ધર્મરત્ન પ્રકરણ અને નર્મદાસુંદરી ચરિત્ર વંચાવવાનું શરૂ કર્યું હતુ ઉપરાંત દરરવિવારે અનેક વિધ વિષયો ઉપર બપોરના જાહેર વ્યાખ્યાનો ચાલતા હતા
* શ્રીઅરિહંતપદજીની આરાધના જાપપૂર્વકની કરાઈ તેમાં ૧૮૦૦ થી ૨૦૦૦ આરાધકોએ લાભ લીધો હતો
* દીપક એકાસણા ઠામચૌવિહાર એકજ દ્રવ્યના કરાવ્યા તે આરાધનામા ૧૫૦૦ આરાધકો જોડાયા હતા

* વીશસ્થાનકની સામુદાયિક આરાધના એક દિવસ ઉપવાસથી કરાવતાં ૧૨૦૦ ભાવિકો જોડાયા હતા

* સ્વસ્તિકતપ, શ્રીસીદ્ધગિરિના અઠ્ઠમ વગેરે અનેક વિધ આરાધના બહુ જ ઉલ્લાસ ને ઉમંગપૂર્વક કરાઇ હતી.

૫ પૂ. ગુરુદેવ આ. મ શ્રી ઉદયસૂરીશ્વરજી મ.નો સ્વર્ગારોહણ નિમિત્તે મહોત્સવ

સ્વ ગુરૂ દેવનો સાબરમતી સંઘ ઉપર અસીમ ઉપકાર હતો તેમના સ્વર્ગારોહણ નિમિત્તે આષાડ વદ ૧૪થી શ્રાવણ સુદ ૬ સુધી શાંતિસ્નાત્રાદિ મહોત્સવ, કુંભસ્થાપના, નવગ્રહપૂજન. વરઘોડો વગેરે પ. પૂ. આ. મ. શ્રી. વિજય નન્દન સૂરીશ્વરજી મ. પ. પૂ. આ. મ. શ્રી વિજય કસ્તૂરસૂરીશ્વરજી મ. પ. પૂ. આ. મ શ્રી વિજય યશોભદ્ર સૂરીશ્વરજી મ પ. પૂ. આ. મ. શ્રી વિજય દેવ સૂરીશ્વરજી મ. આદિ વિશાળ મુનિ મંડલની નિશ્રામાં બહુ જ ઉત્સાહપૂર્વક થયા હતા.

સ્વર્ગસ્થના જીવનને સ્પર્શતી રચનાઓ હાલતી ચાલતી રચનાઓ સુંદર રીતે યોજાઈ હતી તેનું ઉદ્ઘાટન અમદાવાદ કોર્પોરેશનના મેયર શ્રીનરોત્તમભાઈ ઝવેરીના શુભ હસ્તે કરાયેલ હતુ

તેમજ ગુજરાત રાજયના રાજ્યપાલ શ્રી શ્રીમન્નારાયણ તથા તેમના ધર્મપત્ની મદાલસા બહેન એક દિવસ ભાવનામાં આવ્યા હતા ૧ાા થી ૨ કલાક ભાવનામા રસ લીધો હતો આ બંને જણાએ સુંદર વકતવ્ય કર્યું હતુ.

મહોત્સવ અંગે દરરોજ સુંદર અંગ રચના ને ભાવનામા શાંતિલાલ બી શાહ સુંદર રમઝટ જમાવતા હતા

મહોત્સવ દરમ્યાન શ્રીસંઘે ગુરુદેવના ઉપકારની સ્મૃતિનિમિત્તે ગુરુમંદિર બનાવવાનો નિર્ણય કર્યો હતો.

ગુરૂમંદિરનું ખાતમુહૂર્ત અને શિલારોપણ

ગુરુમંદિરનુ ખાતમુહૂર્ત શ્રાવણ સુદ ૩ ના રોજ કરાયુ હતુ અને શ્રાવણ સુદ ૧૦ ના રોજ શિલારોપણ કરાયુ હતું.

પર્યુષણ પર્વની વિવિધ આરાધના અને ફાળાઓ

* આયંબીલ ખાતા અંગે રૂ. ૧૫૦૦૦ લગભગ ફાળો.
* દેરાસરજીના જીર્ણોદ્ધાર માટે જુદા જુદા ગામોમા આપવા રૂ ૧૦૦૦૦ મંજુર કરાયા
* સ્વપ્નાનીઉપજ, પાંજરાપોળ, ઉપાશ્રયો, જીવદયા, રેલરાહત, અનુકંપા વગેરે માટે અનેક ફાળા થયા હતા.
* અનેક વિધ તપસ્યાઓ થઈ હતી.

માસખમણ	સોળઉપવાસ	દસઉપવાસ	સિદ્ધિતપ	અઠ્ઠાઈ	અઠ્ઠમ
૨	૯	૨૧	૨	૧૬૮	૩૫૦

ચોસઠપ્હોરી પૌષધ વગેરે અનેકવિધ નાની મોટી તપસ્યા થઈ હતી.
૨૦૦

* ચોસઠપદોરી કરનાર ૨૦૦ જણાને કામળ તેમજ રોકડ રૂપિયાની પ્રભાવના થઈ હતી
* પાલેજવાલા શાહ ચુનીલાલ તલકચંદભાઈને શ્રી ઉપધાન તપ કરાવવાનો આદેશ અપાયો હતો,

છપ્પન્ન દિક્કુમારિકા મહોત્સવ

સાબરમતી અર્બુદગિરિ સોસાયટીમા ચાતુર્માસ રહેલ સાધ્વીશ્રી સુવર્ણપ્રભાશ્રી જી મ. ના માસખમણ નિમિત્તે ભાદરવા સુદ ૧૩ થી ભાદરવા–વદ ૧ સુધી મહોત્સવ થયો હતો તે પ્રસગે ૫૬ દિક્કુમારિકા મહોત્સવ ઉજવાયો હતો તે પ્રસગે અમદાવાદ પાંજરાપોળનુ મંડળ આવેલ ને આબેહુબ સૌને આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવો દિક્કુમારિકા મહોત્સવ ઉજવાયો હતો ને ૫૦૦૦

માણુસોએ સવારના ૧૧ થી ૪ સુધી સ્થિર ચિત્તે જોયો હતો જે જીંદગીમાં યાદ રહે તેવો બનેલ હતો ને સાધર્મિક વાત્સલ્ય યોજાયું હતું.

સ્વ. આ. મ.શ્રી કીર્તિસાગરસૂરિજી

મહારાજશ્રી ના સ્વર્ગારોહણ નિમિત્તે મહોત્સવ આસો સુદ ૨ થી આસો સુદ ૧૫ સુધી ઉજવાયો હતો

મરકતી મારકીટમાં શ્રીસિદ્ધચક્ર પૂજન

મુનિશ્રી પ્રદીપચંદ્ર વિજય મ. તથા મુનિ શ્રી કુશલચંદ્રવિજયજી મરકતી મારકીટ પર્યુષણ કરાવવા ગયા હતા તે દરમ્યાન મુ શ્રી પ્રદીપચંદ્રવિજયજી એ અઠ્ઠાઇ કરી હતી તે નિમિતે શ્રી સિદ્ધચક્ર પૂજન રાખેલ હતું રૂ ૪૦૦૦ લગભગની જીવદયાની ટીપ થઈ હતી.

અર્બુદગિરિ સોસાયટી અને પદ્મનગર સોસાયટીમ તેમજ આજુબાજુ ઘણી જ જૈનોની વસ્તી વધતી જતી હોવાથી બ ને સોસાયટીમા એક દેરાસર બધાવવાનો નિર્ણય થયો હતો તેને અગે જમીન લેવા માટે યોગ્ય કાર્યવાહી કરી જમીન લેવાઈ હતી તેમ તે અગે પૂજ્યશ્રીના ઉપદેશથી સાધારણ ખાતાનો એક ફાળો થયો હતો

શ્રીઉપધાન તપ આરાધના

આસો સુદ ૧૧ થી ઉપધાનતપની આરાધના શા ચુનીલાલ તલકચંદ પાલેજવાલા તરફથી શરૂ થઈ હતી

તેમા ૪૮૧ આરાધકો જોડાયા હતા ૧૫ વરસની અંદરના ૭૫ આરાધકો, ૨૯૫ માળવાળા હતા.

ઉપધાનતપમા તમામ લાભ પોતે જ લીધો હતો.

ઉપધાન તપ આરાધકોએ સામુદાયિક પ્રભાવનાની ટીપ રૂ ૫૭૦૦૦ ઉપરાંત કરી હતી ચાદીની રકાબી અને વાડકીની તેમજ બીજી નાની મોટી અનેક પ્રભાવના થઈ હતી.

ઉપધાન તપમાં માલનાં ઘીની ઉપજ રૂ. ૩૭૭૦૦૦ લગભગ થઈ હતી ઘીની ઉપજમાંથી ચાંદીનો રથ અને નવા દેરાસર બનાવવાનો નિર્ણય કરાયો હતો રૂ ૨૫૦૦૦ લગભગ બહારના દેરાસરોના જીર્ણોદ્ધારમાં વાપરવાના મન્જુર કરાયા હતા.

ચાતુર્માસ પરિવર્તન

આચાર્ય મહારાજાદિ સહિત સર્વે મુનિઓનું ચાતુર્માસ પરિવર્તન ઉપધાન વહન કરાવનાર શા. ચુનીલાલ તલકચંદ પાલેજવાલાને ત્યાં કરાયું હતુ. ને વરસોડાની ચાલીના જ્ઞાનમંદિરમાં સિદ્ધગિરિનો પટ્ટ જુહાર્યો હતો.

ઉપધાનતપમાલારોપણ તથા ગણિપદારોપણ મહોત્સવ

* ઉપધાન તપની માળારોપણ માગશરશુદ ૩ ના રોજ રખાઈ હતી તો તે નિમિત્તે શાંતિ સ્નાત્રાદિ મહોત્સવ, ઉપધાનની માલનો વરઘોડો, અને આરાધકો તરફથી ૨૩ છોડનુ ઉજમણું થયું હતુ.
* કારતકવદ ૧૨ થી માગશરસુદ ૩ સુધી મહોત્સવ ઉત્સાહપૂર્વક ઉજવાયો હતો. ૨૯૫ આરાધકોને માળારોપણ થયુ હતું.
* અમદાવાદ શહેરના ૧૨૫ લગભગ ઉપાશ્રયના સાધુ સાધ્વીઓની ઊનના પેકેટ વ્હોરાવી ભક્તિ કરાઈ હતી.
* પ પૂ. પ્રવર્તક શ્રીવિજયચંદ્ર વિજય મહારાજશ્રીને શ્રી ભગવતી સૂત્રના યોગોદ્વહન ચાલતા હોવાથી શ્રીસંઘે ગણિપદારોપણ મહોત્સવ કા. વ. ૧૧ ના રોજ ઉજવ્યો હતો તે પ્રસંગે પ. પૂ. આ. મ. શ્રી નન્દનસૂરિશ્વરજી મહારાજશ્રી તથા આ મ. શ્રી યશોભદ્રસૂરીશ્વરજી પ. પૂ. આ મ. શ્રી વિ દેવસૂરીશ્વરજી મ. આદિ વિશાળ સમુદાયની હાજરી હતી.

પ. પૂ. આચાર્ય મહારાજશ્રીના ૭૧માં જન્મદિન પ્રસંગે ભેટપુસ્તકની યોજના

પોષવદ ૧ના રોજ આચાર્યદેવશ્રીમાનનો ૭૧ મો જન્મદિન હોવા ઉપરાત ૫૧ વરસની સંયમ સાધના નિમિત્તે શ્રી સંઘ તરફથી આંગીપૂજા રાખી

હતી તેમજ ભારતભરની યુનીવરસીટીઓ, કોલેજો, પ્રોફેસરો, પુસ્તકાલયો, જ્ઞાનભડારો મુનીમહારાજશ્રી વગેરેને તેઓ શ્રીએ રચિત, પ્રકાશિત, ગ્રથોના સેટ ભેટ આપવાની યોજના કરાઈ હતી તે અંગે ૩ થી ૪ હજાર પુસ્તકો ૨૫૦ ઉપરાત વિદ્વાનોને ભેટ મોકલવાનું નક્કી થયુ હતુ. ને તે અગે સારી રકમ નો ફાળો થયો હતો.

સેરીસા, પાનસરનો છરી પાળતો સંઘ

શ્રી સેરીસા તીર્થનો મહીમા અપૂર્વ છે પોસ દશમીના અઠ્ઠમની આરાધના કરાવવા જવાતું થતા ત્યાં માગશર વદ ૮–૯–૧૦ના અઠ્ઠમમાં મુનિઓ સહિત ૨૫૦ લગભગ અઠ્ઠમની આરાધના બહુ જ ઉત્સાહ ને ઉમંગપૂર્વક કરાઈ હતી અને ત્યાંથી આરાધકોનો સઘ છરી પાળતો કલોલ થઈ પાનસર ગયો હતો. કલોલમાં શા. રમણલાલ સકરચદ તથા બાબુભાઈ સોમચદ તરફથી સઘનુ સામૈયું ને સ્વામિ વાત્સલ્ય થયુ હતુ. પાનસરમાં પણ સામુદાયિક ભક્તિ ૮–૧૦ જણા તરફથી કરાઈ હતી

આઠ મુમુક્ષુઓનો ભવ્ય દીક્ષા મહોત્સવ

સેરીસા પાનસર યાત્રા કરી સાબરમતી આવી ગયા બાદ મહાસુદ. ૫. ના ૮–મુમુક્ષુ ભાઈ બેનોની દીક્ષા પ્રદાન થયું હતું.

તે અભૂતપૂર્વ પ્રસગ નજરે જોનાર અનુમોદના કરી જાય તેવો થયો હતો ને હજારોની મેદની સમક્ષ પ્રવ્રજ્યા અપાઈ હતી.

દીક્ષાવિધિ હાઇસ્કુલના વિશાળ કમ્પાઉન્ડમાં પ. પૂ. આ મ. શ્રી વિજયકસ્તૂર સૂરીશ્વરજી મ. તથા પ. પૂ આ. મ. શ્રી યશોદેવસૂરીશ્વરજી મ. ને વિશાળ સાધુસાધ્વી સમુદાયની હાજરી વચ્ચે થઈ હતી.

દીક્ષાપ્રસગે પોષ વ૦ ૧૨ થી માહ સુદ ૫ સુધી શાતિસ્નાત્રાદિ મહોત્સવ ઉજવાયો.

ચાતુર્માસની ફળ શ્રુતિ

શ્રી સાબરમતી સંઘની સાત વરસની અથાગ મહેનતે થયેલ વિનતિ પછી આ ફળશ્રુતિ સદા માટે યાદગાર બની છે તેની સ્મૃતિ અર્થે શ્રી

સંઘ તરફથી રૂા. ૫૦૦૦) અભિધાન ચિંતામણિ ગ્રંથની બીજી આવૃત્તિ છાપવા માટે અર્પણ કરવામા આવ્યા છે.

સાબરમતીથી વિહાર કરી વિ. સં. ૨૦૨૭નુ ચાતુર્માસ અમદાવાદ ઉસ્માનપુરા કરાયું અને વિ. સ. ૨૦૨૮નુ ચાતુર્માસ સુરેન્દ્રનગર કરાયુ તે દરમ્યાન ગ્રથ છપાઇ તૈયાર થઈ જવા આવેલ.

તેમજ ગુરૂમદિર પણ તૈયાર થવા આવેલ જેથી પ પૂ. આચાર્યદેવ શ્રીમાન્ આદિ અમદાવાદ આવવાના સમાચાર મળતા ગુરૂમૂર્તિ પ્રતિષ્ઠા કરવા નિર્ણય કરાયો હતો.

ગુરુ મૂર્તિપ્રતિષ્ઠા અને પંન્યાસપદારોપણ

પ પૂ. આચાર્યદેવશ્રીમાન સુરેન્દ્રનગરમા વિ. સં. ૨૦૨૮નુ ચાતુર્માસ બહુ જ ઉત્સાહને ઉમગપૂર્વક પૂર્ણ કરી શાસન સમ્રાટ્ શતાબ્દી મહોત્સવ તેમજ પ. પૂ ઉપાધ્યાયજી મહારાજશ્રીનો આચાર્ય પદારોપણ મહોત્સવ તેમજ અનેક વિધ શાસન પ્રભાવનાના કાર્યો કરી કરાવી અમદાવાદ કૃષ્ણનગરના કીર્તિકુમારની દીક્ષા નિમિત્તે પો. વ -૩ ના વિહાર કરી અનેક ગામોમા શાસન પ્રભાવના કરી આવી રહ્યા હતા તો ગુરુમૂર્તિપ્રતિષ્ઠા કરવા અગે વિહારમા વિનતિ કરાઈ અને સાબરમતીમા માહ સુદ ૨ ના રોજ બને આચાર્યદેવશ્રી સપરિવાર ને શ્રીસઘે ઉત્સાહ ને ઉમગપૂર્વકના સામૈયા સાથે પ્રવેશ કરાવ્યો હતો ગુરૂમૂર્તિ પ્રતિષ્ઠા માહ સુદ ૧૩ ના રોજ કરવાનું નક્કી થતા તે અંગે માહ સુદ ૨ થી શાતિસ્નાત્રાદિ મહોત્સવ બહુ જ ઉલ્લાસપૂર્વક ઉજવાયો હતો.

પંન્યાસ પદારોપણ

મહોત્સવ દરમ્યાન માહ સુદ ૧૧ ના રોજ પ પૂ આચાર્ય દેવશ્રી ચદ્રોદયસૂરીશ્વરજીના શિષ્ય ગણિપ્રવરશ્રી વિજયચદ્રવિજયજી તથા પ. પૂ. આ. મ. શ્રી કસ્તૂરસૂરીશ્વરજી મ.ના શિષ્ય ગણિપ્રવર અશોકચદ્રવિજયજી મહારાજશ્રીનું પન્યાસપદારોપણ બહુ જ ઉત્સાહપૂર્વક થયું હતુ.

તે પ્રસંગે અનેક સંઘોની હાજરી હતી અને પ્રશસ્ય ઉલ્લાસ હતો.

ગુરુમૂર્તિ પ્રતિષ્ઠા

માહ સુદ ૧૩ ના રોજ ગુરૂમૂર્તિ પ્રતિષ્ઠાની ઉછામણી બોલી વરસોડાવાળા શા પોપટલાલ મગનલાલે લાભ લીધો હતો તેમજ કળશ–ધ્વજાદંડ દ્વારોદ્ઘાટન વગેરેની પણ બહુ જ સારી ઉછામણી થઈ હતી અને શ્રીસંઘમાં ઘરદીઠ લાડુ મૈસુર વગેરેથી ભક્તિ કરાઈ હતી

ગુરુમૂર્તિ પ્રતિષ્ઠા બાદ પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંતાદિ અમદાવાદ–સૈજપુર–કૃષ્ણનગર મુમુક્ષુ કીર્તિકુમારની મહાવદ–૭ ના દીક્ષા પ્રદાન પ્રસંગે પધાર્યા અભૂતપર્વ રીતે તે પ્રસંગની પૂર્તિ બાદ ત્વદિક્ષિત મુનિશ્રી કૈલાસચંદ્ર વિજયજી મ. આદિ મુનિમંડળ સહિત અમદાવાદ પાંજરાપોળ શેઠ. હઠીસિંગ કેશરીસિગ ઉપાશ્રયે પધાર્યા અને અતિ આગ્રહ ભરી વિનતિ થી. પૂજ્યશ્રીનુ વિ. સ. ૨૦૨૯નું ચાતુર્માસ પાંજરાપોળ કરવા નક્કી થયું.

આમ વિ. સં. ૨૦૨૬–૨૦૨૭–૨૦૨૮ ના ત્રણ ચાતુર્માસની ફળશ્રુતિનો અલ્પાંશ રજુ કરી અનુમોદનાના પુણ્ય હાંસલ કરવા પુરુષાર્થ કર્યો છે.

લી.

પ્રકાશક

जगद्गुरु शासनसम्राट् सूरिचक्रचक्रवर्ति प्रौढप्रभावशालि
भट्टारक आचार्य देव

श्रीमान् विजयनेमिसूरीश्वरजी महाराज
जन्म संवत १९२९ कारतक सुद १ महुवा—दीक्षा संवत १९४५
आचार्यपद १९६४ स्वर्गवास २००५ आसो वद ०)) महुवा

શાન્તમૂર્તિ વાત્સલ્યવારિધિ સમયજ્ઞ આચાર્યદેવ

શ્રીમાન વિજયવિજ્ઞાનસૂરીશ્વરજી મહારાજ

જન્મ સંવત ૧૯૪૩ પાટણ - દીક્ષા સંવત ૧૯૬૨

આચાર્યપદ ૧૯૯૧- સ્વર્ગવાસ ૨૦૨૨ ચૈત્ર સુદ ૧૦ ખંભાત

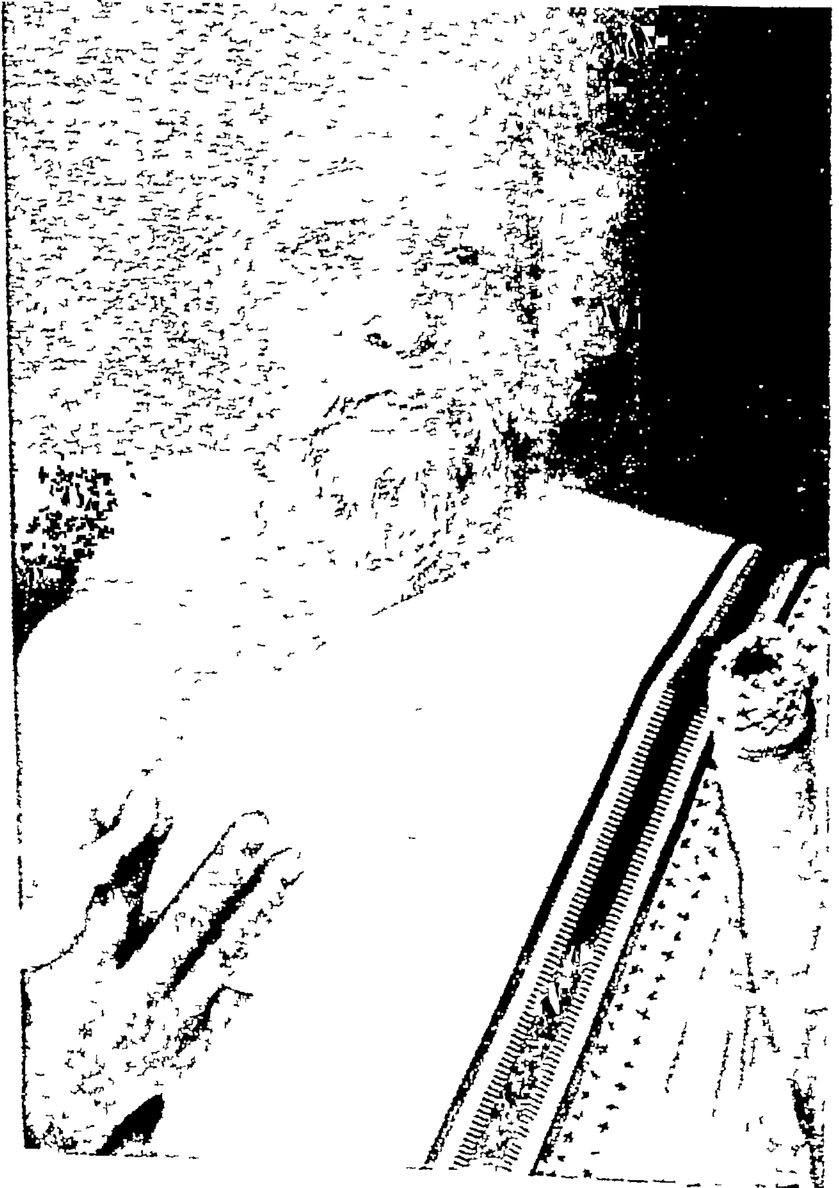
समर्पणम् —

श्रीमत् 'तपा' गणगगनाङ्गणगगनमणि—शासन सम्राट् सूरि-
चक्र चक्रवर्ति—प्रतिबोधितानेकभूपति—अखण्ड ब्रह्मतेजो-
मूर्ति—श्रीकदम्बगिरि प्रमुख प्रभूत तीर्थोद्धारक—भट्टार-
काचार्य महाराज श्री विजय नेमिसूरीश्वर—पट्टा-
लङ्काराणा समयज्ञ—शान्तमूर्ति—बालब्रह्मचारि-
परमोपकारि — पूज्यपाद — गुरुवर्याचार्य
महाराज श्री विजयविज्ञानसूरीश्वराणा
सच्चरण — करण — शील — शालि-
सुकोमलकर पङ्कजेभ्यः
सादरं समर्पयति

इदमभिधान चिन्तामणि कोशरत्नम्
गुरुगुण सौरभ मधुलिट्
विजय कस्तूर सूरिः

परमपूज्य प्राकृतविशारद सिद्धान्तमहोदधि आचार्यदेव

श्री विजयकस्तूरसूरीश्वरजी महाराज

जन्म वि. सं. १९५७ पोष वद २ अमदावाद
दीक्षा वि. सं. १९७६ फागण वद ३ मेवाड
आचार्यपद वि. सं. २००१ फागण सुद ८ बुरानपुर

પ્રસ્તાવના

પૂજ્ય શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યનો પ્રસાદ

"शब्द–प्रमाण–साहित्य–छन्दो–लक्ष्म–विधायिनाम् ।
श्रीहेमचन्द्रपादाना प्रसादाय नमो नमः ॥"

નાટ્યદર્પણ–વિવરણમા મહાકવિ રામચન્દ્ર અને ગુણચન્દ્ર

ગૂજરાતના મહાન્ સુપુત્ર, સુપ્રસિદ્ધ સિદ્ધસારસ્વત સૂરિ–શિરોમણિ વિદ્વદ્રત્ન 'કલિકાલ સર્વજ્ઞ' બિરુદથી પ્રખ્યાત આચાર્ય શ્રીહેમચન્દ્રે ગુજરાત પર જ નહિ, સમસ્ત જગત્ પર વિવિધ પ્રકારે અનેક ઉપકારો કર્યા છે. ખાસ કરીને ગૂજરાતની કૃતજ્ઞ જનતા તો એમના વિશાલ ઉપકારોનું વિસ્મરણ કરી શકે નહિ વિવિધ વાઙ્મયનુ વિશિષ્ટ વિજ્ઞાન આપનારી એમની અત્યુચ્ચ સુસંસ્કારી સાહિત્ય–સમૃદ્ધિએ વિદ્યાભ્યાસી સાહિત્ય–સેવી સમાજ પર ચિરસ્મરણીય અસાધારણ ઉપકારો કર્યા છે, તેનુ મૂલ્ય આંકી શકાય નહિ, વિશેષત. સાહિત્ય–સમુપાસકો સદા તેમના ઋણી રહેશે, વિવિધ વિદ્યા–વિશારદ વિદ્યા–વ્યાસંગી, નિઃસ્વાર્થ પરોપકાર–પરાયણ સત્કર્તવ્યનિષ્ઠ એ મહાન્ આચાર્યે લોકોપકાર માટે ઉપયોગી વિવિધ સાહિત્યની સુયશસ્વી રચના કરી છે ગુજરાતના વિશાલ સામ્રાજ્યમા અને ઇતર દેશોમા વિદ્વત્તાનો વિકાસ કેવી રીતે થાય ? પ્રજામા વક્તૃત્વશક્તિ અને કવિત્વશક્તિ સુગમતાથી કઈ રીતે ખીલે ? સમાજમા વ્યુત્પત્તિ–વિજ્ઞાન સાથે શુભ સંસ્કારો કેવી રીતે સ્થાપી શકાય ? ગુજરાતનુ વાસ્તવિક ગૌરવ કઈ રીતે થઇ શકે ? એ સર્વનો દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરી ઉદાર–ચરિત એ આચાર્યવર્યે વાઙ્મયના વિવિધ વિષયોનુ અવગાહન કરી–દોહન કરી રચેલી અમૃતમય વિશાલ સાહિત્યસૃષ્ટિ સમાજને સમર્પણ કરી છે

મહાન્ પ્રતાપી ગુર્જરેશ્વર મહારાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહે અને કુમારપાલભૂપાલે આવા વિદ્વદ્રત્નની અદ્ભુત યોગ્યતા પીછાણી હતી. તે બન્ને

મહારાજાઓની ભક્તિ-ભરપૂર સાહિત્ય-રચના-પ્રાર્થનાને સૂરીશ્વરે સફલ બનાવી હતી. પરિણામે સિદ્ધહેમચંદ્ર જેવા અષ્ટાધ્યાયમય નવીન શબ્દાનુશાસન (લિંગાનુશાસન, ધાતુપારાયણ, ઉણાદિગણ આદિ સાથે) ની તથા કાવ્યાનુશાસન, છંદોનુશાસન આદિની વિશિષ્ટ સ્વોપજ્ઞ રચના કરી એ સર્વને આવશ્યક વૃત્તિ-વિવરણોથી વિભૂષિત કરી હતી. શબ્દાનુશાસન દ્વારા આપેલા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત આદિ પ્રાચીન ષડ્ભાષાના વ્યુત્પત્તિ-વિજ્ઞાનને પ્રયોગો દ્વારા પરિપક્વ કરાવવા સસ્કૃત-પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય જેવા વિશિષ્ટ મહાકાવ્યની રચના કરી સ્વોપજ્ઞ સમગ્ર શબ્દાનુશાસનનાં આદિથી અંત સુધીનાં ઉદાહરણોને એ મહાકાવ્યમાં ક્રમશઃ ઉતારી યુક્તિ સંકલિત કર્યાં -ગ્રથ્યા અને એ પ્રયત્ન દ્વારા બીજા કાર્ય તરીકે 'ચૌલુક્ય-વંશ'ને ઇતિહાસમાં અમર કર્યો છે. સોલંકી-પૂર્વજોના ગુર્જરેશ્વર મહારાજા મૂલરાજથી લઈને પોતાના સમકાલીન પૂર્વોક્ત ભક્ત બંને મહારાજા પર્યન્તના-વિશેષતઃ ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને પરમાર્હત કુમારપાલ ભૂપાલના પ્રમાણિક જીવન-ચરિત્રથી પણ આપણને પરિચિત કર્યા છે, તથા ગુજરાતની પ્રાચીન રાજધાની પાટણની સાચી પ્રભુતાથી પણ માહિતગાર બનાવ્યા છે.

પરમાર્હત મહારાજા કુમારપાલની અભ્યર્થનાને અનુસરીને શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષ-ચરિત્ર જેવા વિશાલ સંસ્કૃત મહાકાવ્યની રચના કરી હતી. દશપર્વમય જે મહાકાવ્યમાં ૨૪ તીર્થંકરો, ૧૨ ચક્રવર્તીઓ, ૯ બલદેવો, ૯ વાસુદેવો અને ૯ પ્રતિવાસુદેવો જેવા રેખાંકિત-નામાંકિત ૬૩ મહાપુરુષોનાં જીવન-ચરિત્રો સરસ શૈલીથી ગુંથ્યાં છે, તથા તેના પરિશિષ્ટપર્વમાં ભગવાન્ મહાવીરની પટ્ટ-પરંપરામાં વજ્રસ્વામી-પર્યન્ત થઈ ગયેલા આચાર્યોનાં ચરિત્ર રચ્યા છે. સ્વોપજ્ઞ વિવરણવાળા બારપ્રકાશમય યોગશાસ્ત્રની તથા વીશપ્રકાશમય વીતરાગ-સ્તોત્રની રચના પણ એ જ પરમાર્હત મહારાજા કુમારપાલની પ્રાર્થનાને આભારી છે. ગંભીર તત્ત્વ-જ્ઞાનવાળી અયોગ-વ્યવચ્છેદ અને અન્યયોગ-વ્યવચ્છેદ નામની શ્રીવર્ધમાન-

સ્તુતિરૂપ દ્વાત્રિંશિકાઓ, તથા પ્રમાણ-મીમાંસા જેવી બીજી ઉપયોગી તેમની અનેક રચનાઓ પણ વિદ્વજ્જનોમાં માન્ય થયેલી છે.

શબ્દ-કોશોની રચના

શબ્દ-કોશોના જ્ઞાન વિના વિદ્યાભ્યાસીઓ કે વિદ્વાનો, લેખકો કે વાચકો, કવિઓ કે વ્યાખ્યાતાઓ પ્રગતિ કેવી રીતે કરી શકે? પ્રાચીન વિવિધ વિષયક વાઙ્મય સમજવામાં અને નવીન સાહિત્યની રચના કરવામા પણ શબ્દ-વૈભવની ખાસ અપેક્ષા-આવશ્યકતા જણાઈ આવે છે. મહારાજાઓને-રાજ્ય સંચાલકોને અખૂટ અર્થ-કોશની-ધન-ભંડારની અત્યંત જરૂર જણાય છે, તેમ વ્યુત્પન્ન વિદ્વાનોને, વ્યાખ્યાકારોને, સાહિત્યકારોને, કવિઓને, લેખક-વાચકોને અને વાઙ્મયના કોઈ પણ પ્રદેશમા વિચરનારાને શબ્દાર્થ-ભંડારરૂપ વિપુલ શબ્દ-કોશની અગત્યતા જણાયા વિના રહેતી નથી. એથી સંસ્કૃત સાહિત્યના સમુપાસક ભારતવર્ષના પ્રાચીન અનેક વિદ્વાનોએ એકાર્થ, અનેકાર્થ અનેક સંસ્કૃત શબ્દ-કોશોની રચના કરેલી છે. પૂર્વે થઈ ગયેલા તે કોશકારોના પોતાના સમયમાં-આઠસો વર્ષો પહેલાં પ્રાપ્ત થયેલા કોશોનુ સૂક્ષ્મ અવગાહન કરીને આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રે પોતાની સુગમ વિશિષ્ટ શૈલીથી વિશાલ જ્ઞાન આપનારા ચાર કોશોની રચના કરી હતી. (૧) એકાર્થ-અભિધાનચિંતામણિ નામ-માલા, (૨) અનેકાર્થ-સંગ્રહ, (૩) નિઘંટુ-શેષ (વનસ્પતિ-વિષયક) અને (૪) દેશીનામમાલા (દેશી-શબ્દ-સંગ્રહ) એ નામના ચાર કોશોની સરસ સંકલના કરી છે, સ્વોપજ્ઞ વિવરણ સાથેનો છેલ્લો કોશ, દેશ્યપ્રાકૃત શબ્દોનુ વિશિષ્ટ જ્ઞાન આપે તેવો છે અને પૂર્વે જણાવેલા ત્રણે કોશો સંસ્કૃત ભાષા-સાહિત્યમા પ્રાચીન કોશકારો, મહાકવિઓ અને વિદ્વાનોદ્વારા વપરાયેલા

૧. પ્રભાચંદ્રસૂરિએ વિ સં. ૧૩૩૪માં રચેલા સં પ્રભાવક-ચરિતમાં (શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ-પ્રબંધમાં) આ કોશોનુ સંસ્મરણ કર્યું છે –

"एकार्थानेकार्था देश्या निर्घण्ट इति च चत्वारः ।
विहिताश्च नामकोशा भुवि (शुचि) कविता-नटयुपाध्यायाः"

વિશાલ શબ્દ સંગ્રહથી ભરપુર છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે શબ્દોના વ્યાપક લિંગ-જ્ઞાન માટે સ્વોપજ્ઞ સ્વતંત્ર નામ-લિંગાનુશાસન વિવરણ સાથે રચ્યું હોવાથી કોશોની રચનામા તે સંબંધમાં તેમણે અન્ય કોશકારની જેમ અન્તર્ગત પ્રયત્ન કર્યો નથી, ખાસ વિશેષ સૂચન કરવા જેવુ જણાયું, ત્યાં ત્યાં પોતાની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિમાં તેઓશ્રીએ સ્પષ્ટ સૂચિત કર્યું છે. સ્વોપજ્ઞવૃત્તિમા પૂર્વના કોશકારોનુ સંસ્મરણ કર્યું છે.

અહિં પ્રકાશમા આવતો એમાનો સસ્કૃત કોશ એ (૧) એકાર્થ-**અભિધાન-ચિંતામણિ નામમાલા** નામથી સુપ્રસિદ્ધ છે આચાર્યશ્રીએ ૧૫૪૨ જેટલાં પદ્યોમા તેને (૧) દેવાધિદેવ-કાડ, (૨) દેવ-કાંડ, (૩) મર્ત્ય-કાડ (૪) તિર્યક્-કાંડ, (૫) નારક-કાંડ અને (૬) સામાન્ય-કાંડ એવા ૭ વિભાગોમા વિભક્ત કરેલ છે, જે તે તે નામ પ્રમાણે સંબંધ ધરાવતા શબ્દ-વૈભવથી સુસમૃદ્ધ છે આ કોશ, ચિતામણિ રત્નની જેમ મનો-વાછિત શબ્દાર્થ પૂર્ણ કરે તેવો પ્રભાવક હોઈ તેનુ તેવુ નામ સાર્થક છે વિશેષમા સુજ્ઞ શ્રીહેમચદ્રાચાર્યે આ નામમાલાને દશહજાર શ્લોક-પ્રમાણ સ્વોપજ્ઞવૃત્તિથી વિભૂષિત કરી વ્યુત્પત્તિ-જિજ્ઞાસુ અભ્યાસી વિદ્યાર્થી-ગણ પર અસાધારણ ઉપકાર કર્યો છે આ પ્રસ્તાવના લેખકે આજથી ચાલીશ વર્ષો પહેલા વિ સ ૧૯૬૪ થી ૧૯૭૨ મા વારાણસીમા શ્રીયશોવિજય જૈન સ. પ્રા. પાઠશાળામાં વિદ્યાભ્યાસ કરતા-શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના ગ્રથોનુ અધ્યયન કરતા આ કોશનો પણ યથામતિ અભ્યાસ કર્યો હતો ખાસ કરીને કાશીની શ્રીયશોવિજય-જૈન ગ્રથમાળા તરફથી તે સમયે પ્રકાશિત થતા એ વૃત્તિ-વિવરણવાળા કોશની પ્રાચીન પ્રતિને આધારે પ્રેસ કોપી કરવાની તક તેને સાંપડી હતી (સં. ૧૯૬૮ થી ૧૯૭૦) તથા તેની શેષ-શબ્દ સૂચી ઐ૦ વિશેષનામ-સૂચી, શુદ્ધિપત્રક આદિ બનાવવાની તક પણ સંવત ૧૯૭૩ મા તેને પ્રાપ્ત થઈ હતી બે ભાગમાં પ્રકાશિત એ સ્વોપજ્ઞ વિવરણવાળો કોશ હાલમા મળી શકતો નથી.

'આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્ર' નો ઐતિહાસિક પ્રમાણિક પરિચય કરાવવા આ લેખકે આજથી ૧૭ વર્ષો પહેલાં પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે લેખ વડોદરાથી

પ્રકાશિત થએલા 'સુવાસ' માસિકના સં. ૧૯૯૫ ના શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય-વિશેષાંકમાં, તથા હેમસારસ્વત સત્રના નિબંધ સંગ્રહમાં ગૂજરાતી સાહિત્ય -પરિષદ તરફથી પણ પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે. એથી અહિં તેની પુનરુક્તિ કરીશું નહિ, જિજ્ઞાસુ સજ્જનો ત્યાં જોઈ શકશે. વિ. સં ૧૧૪૫ થી વિ સં. ૧૨૨૯ સુધીના જીવન-કાલમાં, વિ. સં ૧૧૬૬ માં સૂરિપદે પ્રતિષ્ઠિત થયેલા આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે સાહિત્ય સેવા, ધર્મ-સેવા, સમાજ સેવા અને દેશ-સેવાનાં જે ઉત્તમોત્તમ કર્તવ્યો બજાવ્યાં છે, તેનું વર્ણન અહિં અશક્ય છે. તે માટેના પ્રમાણિક સાધનોનું દિગ્દર્શન ઉપર્યુક્ત લેખમાંથી મળી રહેશે.

કોશ રચના સમય

અભિધાન-ચિંતામણિ નામમાલા નામના પ્રસ્તુત કોશની રચના; શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે મહારાજા કુમારપાલના રાજ્ય સમયમાં કરેલી જણાઈ આવે છે, ખાસ કરીને તે ધર્માત્મા રાજર્ષિ **પરમાર્હત**-પરમજૈન તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા, તે સમયમાં થઈ હોય તેમ આ કોશમાં (કાંડ ૩, શ્લો૦ ૩૭૬-૩૭૭) સૂચન મળે છે. ત્યાં કુમારપાલના વિશેષણો-નામોદ્વારા તેનો જે પરિચય કરાવ્યો છે, તે પરથી જણાય છે:

"कुमारपालश्चौलुक्यो, राजर्षिः परमार्हतः ।
मृतस्वमोक्ता धर्मात्मा, मारि-व्यसन-वारकः ॥"
-આ આવૃત્તિમાં પૃ. ૧૯૬, શ્લો ૭૧૨-૭૧૩.

વિ. સં. ૧૧૫૦થી ૧૧૯૯ સુધી સિદ્ધરાજ જયસિંહે ગુજરાત પર રાજ્ય કર્યા પછી વિ સં ૧૧૯૯થી વિ સં. ૧૨૩૦ સુધી મહારાજા કુમારપાલે ગુજરાત આદિ અનેક દેશો પર શાસન-સામ્રાજ્ય કર્યું હતું. તેમ તેમના સંબંધમાં રચાયેલા અનેક ગ્રંથોદ્વારા જાણી શકાય છે. વિક્રમ-સંવત્ ૧૨૧૬ માં તે મહારાજાએ પરમાર્હત પરમજૈન સુશ્રાવક તરીકેનાં વ્રતો સ્વીકાર્યાં હતાં, એટલું જ નહિ, 'यथा राजा तथा प्रजा' એ નિયમ પ્રજાને પણ અહિંસા-લક્ષણ ધર્મની અનુરાગી બનાવી અસાધારણ ઉચ્ચ

કર્તવ્ય બજાવ્યું હતુ–એવા ઉલ્લેખો મળે છે. આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે ત્રિ૦ શ૦ પુ૦ ચરિત્રના બારમા સર્ગમાં ભગવાન્ મહાવીરની ભવિષ્યવાણીના રૂપમાં તેનો તેવો પરિચય કરાવ્યો છે તથા તેની અંતિમ પ્રશસ્તિમાં સૂચન કર્યું છે, તેમજ તેની તેવી જીવન–ચર્યાનું વર્ણન પ્રાકૃતદ્વ્યાશ્રય મહાકાવ્યમાં–કુમારપાલ–ચરિતમા પણ તેઓએ કર્યું છે, એ જ સમયમાં મારિવારક ધર્માત્મા આ મહારાજાએ પોતાના આદર્શ વિશાલ સામ્રાજ્યમા પ્રાણિવધ ન થાય તે માટે અમારિ–અહિંસાની પ્રશંસનીય અનુકરણીય ઉદ્‌ઘોષણા કરાવી હતી તથા વ્યસન–વારક એ રાજર્ષિએ શિકાર, જુગાર, મદિરા જેવાં દુર્વ્યસનોને અટકાવ્યાં હતા અને પુત્ર વિના મૃત્યુ પામનારનુ જે ધન પ્રાચીન સમયથી રાજ–ગ્રાહ્ય થતું હતું, તે પણ તેણે તજ્યું હતું. તેથી તેને મૃત સ્વ-મોક્તા' નામથી ઓળખાવેલ છે. ઉપર્યુક્ત શ્લોકમા આચાર્યશ્રીએ તેના યથાર્થ નામો–વિશેષણો દ્વારા તેનું સંક્ષેપમા સૂચન કર્યું છે. તે સર્વ સ્તુત્ય ઘટના પાછળ આ કોશકાર ધર્માચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના પવિત્ર અમોઘ ધર્મોપદેશનો પ્રબલ પ્રભાવ હતો–તેમ તેમના અન્તર્ગત સૂચનોથી–ઉલ્લેખોથી, તથા બીજા સમકાલીન અને પશ્ચાત્કાલીન અનેક આધારભૂત ગ્રંથો સાધનોથી જણાય છે તે સંબંધમા આચાર્યશ્રી સ્વયં સ્વશ્લાઘાકર વિશેષ વચન ન ઉચ્ચારે એ સ્વાભાવિક છે આ અભિધાન–ચિંતામણિ–કોશની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિના પ્રારંભમા તેઓએ તેવા આશયનુ સહજ સૂચન કર્યું છે કે–

"श्रेयोऽर्थमयमारम्भ किं तत्रात्म-विकत्थनैः? ।
परात्म-निन्दा-स्तोत्रे हि, नाद्रियन्ते मनीषिण' ॥

ભાવાર્થ –આ આરંભ, શ્રેયને માટે કરવામા આવે છે, તેમા આત્મ-પ્રશંસા કરવાથી શુ ? મનીષી સુજ્ઞ સજ્જનો પર–નિંદા અને આત્મસ્તોત્ર (પ્રશંસા)મા આદર કરતા નથી

તેમના સમકાલીન મહારાજા અજયપાલના મંત્રીશ્વર મહાકવિ યશઃપાલે વિ સં ૧૨૩૧–૩૨ લગભગમા રચેલા મોહરાજ–પરાજય નાટક (ગા. ઓ. સિ. નં. ૯) માં તથા સોમપ્રભાચાર્યે વિ સં ૧૨૪૧મા પાટણમા

રચેલા પ્રા. કુમારપાલ-પ્રતિબોધ (પ્રબંધચિંતામણિ અને અન્યત્ર કુમારપાલ-ચરિત્ર-પ્રબંધ આદિમાં એ ઘટનાઓનું સમર્થન કર્યું છે. પરમાર્હત મહા-રાજા કુમારપાલે પાટણમાં રચાવેલ 'કુમાર-વિહાર' નામના અદ્ભુત જિનમંદિરનુ અને ત્યાં થતા ભક્તિ-ભરપૂર પૂજન-મહોત્સવોનુ સરસ વર્ણન શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના પટ્ટધર **પ્રબંધશતકાર** મહાકવિ **રામચંદ્રસૂરિએ** કુમારવિહાર-શતકમા કર્યું છે, તે પરથી પણ તે મહારાજાની જૈનધર્મ પ્રત્યેની પ્રબલ-ભક્તિનો ખ્યાલ કરી શકાય છે. એ સર્વ પ્રસંગોનો વિચાર કરતા પ્રસ્તુત **અભિધાન-ચિંતામણિ** કોશની રચના વિક્રમની તેરમી સદીના પ્રથમ ચરણમાં-વિ. સ. ૧૨૧૬ લગભગમા થએલી માનવી ઉચિત ગણાય.

અભિધાન-ચિંતામણિની પ્રાચીન પ્રતિયો

શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે રચેલા વિશાલ ગ્રંથોને ગૂર્જરેશ્વર મહારાજા સિદ્ધ-રાજ જયસિંહે અને પરમાર્હત કુમારપાલ ભૂપાલે બહુમાન-સન્માનથી સુજ્ઞ લેખકો દ્વારા સેંકડોની સંખ્યામાં લખાવ્યા હતા પઠન-પાઠન માટે વિદ્યાભ્યા-સીઓને તથા વિદ્વાનોને સમર્પણ કર્યા હતા અને જ્ઞાન-ભંડારોમા પણ સ્થાપના કરાવ્યા હતા; પરંતુ અનેક ક્રાંતિકારી રાજ-પરિવર્તનો પછી-આઠસો વર્ષો પછી તે સમયની હસ્તલિખિત પ્રતિયો હાલમા મળવી દુર્લભ છે. પાછળની વિપરીત રાજ્યક્રાંતિથી અને કાલ-બલે પણ ઘણું વિનષ્ટ થયું છે, તેમ છતાં જૈનશાસન-સંરક્ષક, સાહિત્ય-સંરક્ષક સમયજ્ઞ જ્ઞાનપ્રેમી ધર્મપ્રેમી સજ્જનોએ સુરક્ષિત પરથી કાલાન્તરે તેની કરાવેલી નકલો હાલમાં પણ મળી આવે છે.

વિક્રમની ચૌદમી સદીમાં આ કોશનાં પઠન-પાઠનો

પાટણમા સંઘવીપાડાના જૈનજ્ઞાનભંડારમાં (પોથી નં. ૨૨૭ (૫)માં) અભિધાન-ચિન્તામણિ કોશની એક તાડપત્રીય પ્રતિ (પત્ર ૧૬૦થી ૧૬૮) વિં. સં. ૧૩૦૩ મા લખાયેલી જણાય છે. તે પાઠ્ય પુસ્તિકામા માત્ર પ્રથમકાંડ દેવાધિદેવ કાંડના પ્રથમના ૨૩ શ્લોક મૂકીને આગળના શ્લોકો

જ અભ્યાસ માટે લખ્યા જણાય છે. (જુઓ ગા. ઓ. સિ. ન. ૭૬ પાટણ-જૈનગ્રથભંડાર-સૂચી પૃ. ૧૪૯)

એ જ પ્રાચીન ભડારમા (પોથી નં. ૯૯) આ **અ૦ ચિ૦** નામમાલાની સ. ૧૩૧૪માં લિ પત્ર ૧૬૧ વાળી એક તાડપત્રીય પ્રતિ **સંયમસિરિ** યોગ્ય જણાવી છે, તે **સુમેરુસુંદરી** મહત્તરાના ઉપદેશથી ચિત્રકૂટ મહાદુર્ગ-નિવાસી મહ તીડાની પત્ની **ગંગાદેવી** સુશ્રાવિકાએ પાર્શ્વસ્થ વ્રતીઓની પાસેથી લઈને **તિલકપ્રભા** ગણિનીને પઠન માટે સમર્પણ કરી હતી–એ ઉલ્લેખ અમે પાટણ જૈનભડાર-ગ્રથસૂચીમાં (ગા. ઓ. સિ. ન. ૭૬, પૃ. ૬૬) દર્શાવ્યો છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે પ્રાચીન સમયમાં જૈન શ્રમણી સાધ્વી. વર્ગમાં આ **અ૦ ચિં૦ નામ**માલાકોશનું પઠન-પાઠન ચાલુ હતું અને તે માટે સુશ્રાવિકાઓ અનુકૂલતા કરી આપતી હતી.

એ જ વિક્રમની ચૌદમી સદીમા વિ. સં. ૧૩૩૭માં વૈ. શુ. ૫ ગુરુવારે **અણહિલપાટક** (પાટણ)મા, **અર્જુનદેવ**ના રાજ્ય સમયમા મહામાત્ય **મહાદેવ** હતા, ત્યારે મહારાજે-કુમાર **સારંગદેવ** **મુદ્દગવટી** (મગોડી ?)નો ભોગવટો કરતા હતા, તે સમયમા **મહીપાલ** વગેરે પચના અધિકાર-સમયમાં, **નર-ચદ્રસૂરિ**-પ્રતિષ્ઠિત **મદનચદ્રસૂરિ**-પટ્ટ-પ્રતિષ્ઠિત **મલયચદ્ર**-શિષ્ય પ. **સહજ-કીર્તિ**એ પોતાના પઠન માટે લખાવેલી આ **અ૦** ચિં૦ કોશની સ્વોપજ્ઞ ટીકા સાથેની એક તાડપત્રીય પ્રતિ, પાટણના એ જ સ ઘવીપાડાના ભંડારમા (પોથી ન ૧૧૧) વિદ્યમાન છે, એનો ઉલ્લેખ અમે પાટણ-જૈનભંડાર-ગ્રથ-સૂચી(ગા ઓ. સિ. ન. ૭૬, પૃ. ૭૪)માં દર્શાવ્યો છે.

એ ઉપરથી જણાય છે કે વિક્રમની ચૌદમી સદીમાં જૈન-શ્રમણ-વર્ગમા પણ આ **અ૦** ચિ૦ કોશનું પઠન-પાઠન ચાલુ હતું.

ત્યાર પછીના સૈકાઓમા લખાયેલી બીજી પણ અનેક પ્રતિયો જૂદા જૂદા સ્થળોના અનેક જૈન જ્ઞાન-ભંડાર-સગ્રહોમા મળી આવે છે. **પ્રો. વેલનકરે** સકલિત કરેલ **'જિનરત્નકોશ'** જોવાથી, વિશેષ જણાશે.

અભિધાનચિંતામણિ કોશનાં પઠન-પાઠન અને ટીકા-ટિપ્પનો.

પ્રસિદ્ધ અમરકોશની જેમ આ અ૦ ચિ૦ કોશને હૈમીનામમાલા અને હૈમકોશ નામથી જૈન, જૈનેતર અનેક પ્રાચીન વ્યાખ્યાકારોએ વ્યાખ્યામા પ્રમાણ તરીકે નિર્દિષ્ટ કરેલ જોવાય છે.

શેષ-નામમાલા

આચાર્ય શ્રીહેમચન્દ્રે આ અભિધાનચિંતામણિ-કોશની ઉપર્યુક્ત સ્વોપજ્ઞ-વૃત્તિમા આવાશ્યક સ્થળે 'શેષશ્ચાત્ર' શબ્દદ્વારા જે પદ્યાશો સૂચિત કરેલા છે, તે પાછળથી શેષ-નામમાલા નામથી, આ અભિધાનચિંતામણિ કોશના પરિશિષ્ટ તરીકે પ્રસિદ્ધ થએલ છે. મંગલ અભિધેયવાળા શ્લોક સાથે તેની સંખ્યા અન્યત્ર ૨૦૪ અને અહિ ૨૦૮ છે, તે અહિં પ્રથમ પરિશિષ્ટ તરીકે (પૃ ૪૩૩થી ૪૬૦ મા) પ્રકાશિત છે, જોઈ શકાશે 'યદાહુઃ' શબ્દદ્વારા સૂચિત, ત્યાં દર્શાવેલ અંતિમ પદ્ય શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યનું સંભાવિત નથી.

આ શેષ-નામમાલા, મંગલ-અભિધેયવાળો શ્લોક, શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યની પદ્ધતિને અનુસરી પાછળથી કોઈએ જોડીને, શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યની અભિધાનચિંતામણિની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિમા 'શેષશ્ચાત્ર' દ્વારા સૂચવેલ પદ્યાશોનો ક્રમશઃ સંગ્રહ કરેલ જણાય છે વિશેષ ગવેષણા કરતા જણાય છે કે તેમના સમકાલીન 'શેષ' નામના એક વિદ્વાન્ વિદ્યમાન હતા, જેનુ સંસ્મરણ આચાર્ય શ્રીહેમચન્દ્રના શિષ્ય **દેવચંદ્ર કવિએ** મહારાજા કુમારપાલની પરિષદ્ના ચિત્ત-પરિતોષ માટે કુમાર-વિહારના વસંતોત્સવ-પ્રસંગે રચેલા **'ચન્દ્રલેખા-વિજય'** નામના પ્રકરણ-રૂપકમા પોતાના સહાયક તરીકે કર્યું છે જેસલમેરમાં ગ્રન્થ-સૂચીમા (ગા ઓ સિ ન. ૨૧ પ્ર સ ૧૯૭૯ અપ્રસિદ્ધગ્રન્થ-ગ્રન્થકૃત્ પરિચયમા પૃ. ૬૪ મા) એવા ઉલ્લેખવાળુ ત્યાનુ પદ્ય અમે દર્શાવ્યું છે

"विद्याम्भोनिधि-मन्थ-मन्दरगिरि· श्री**हेमचन्द्रो** गुरु',
सान्निध्यैकरतिर्विशेषविषये श्री**शेष**भट्टारकः ।
यस्य ...ः कविपुङ्गवस्य जयिन· श्री**देवचन्द्र**स्य सा.
किर्तिस्तस्य जगत्त्रये विजयतात् साद्वलीलायिते ॥

એ શેષવિદ્વાને સૂચવેલ પૂરક નામાવલી એ જ શેષ-નામમાલા હોવાની સંભાવના છે.

વિક્રમની ચૌદમી સદીમાં શિલોઞ્છ

વિક્રમની ચૌદમી સદીના મધ્યભાગમાં ખતરગચ્છીય પ્રભાવક જિનપ્રભસૂરિ (વિવિધ તીર્થકલ્પકાર) અને તેમના પટ્ટધર જિનદેવસૂરિ થઈ ગયા. જે બન્ને ગુરુ શિષ્યનું સન્માન દિલ્લીશ્વર સમ્રાટ્ મહમ્મદ તુગલકે વિ. સ. ૧૩૮૫-૮૯મા કર્યું હતું તેમાંના જિનદેવસૂરિએ ૧૩૯ પદ્યોમાં હૈમનામમાલાનો શિલોઞ્છ રચી કેટલાંક વીણેલાં અવશિષ્ટ નામો સૂચવ્યાં છે. તેની રચના અહિં જણાવેલા પાઠ-પ્રમાણે અને તેના ટીકાકારે કરેલા સમર્થન પ્રમાણે વિ સ. ૧૪૩૩મા જણાય છે, 'ત્રિવહ્' પાઠાંતર-પ્રમાણે વિ સ ૧૩૮૩ વિશેષ સંભવિત છે. આ શિલોઞ્છ અહિં પરિશિષ્ટ [૨] તરીકે પૃ ૪૬૧ થી પૃ ૪૮૦માં પ્રકાશિત છે. શેઠ દે લા પુ, ફંડ તરફથી ગ્ર. ૨૯ તરીકે વિ સં ૨૦૦૨માં પ્રકાશિત અભિધાનચિંતામણિ કોશ સાથે પ્રકાશિત આ શિલોઞ્છની રચનાનો પાઠ 'વૈક્રમેઽબ્દે ત્રિવસ્વિન્દુમિતે' જણાવી (૧૮૩૧) જણાવેલ છે, તે યોગ્ય જણાતો નથી. 'શ્રીજિનપ્રભસૂરિ અને સુલતાન મહમ્મદ' એ નામના (પ્ર સ ૧૯૯૫ શ્રીજિનહરિસાગરસૂરિ-જ્ઞાનભંડાર, લોહાવટ, મારવાડ) ગ્રથમા મે જિનદેવસૂરિનો પણ પ્રાસંગિક પરિચય કરાવ્યો છે-તે જોવાથી વિશેષ જણાશે

વિશેષમાં આ શિલોઞ્છની એક ટીકા, ખ ગ, જ્ઞાનવિમલગણિના શિષ્ય પ વલ્લભગણિએ રચેલી છે, જેની સ. ૧૬૫૪માં વિક્રમપુરમાં લખેલી પ્રતિ પણ મળે છે૧ જેમણે સં. ૧૬૬૭મા અભિધાનચિંતામણિ નામમા-

૧ શિલો૦છ-ટીકાના પ્રારભ-મંગલમાં ફલવર્ધિકા-પાર્શ્વનાથનું સસ્મરણ છે-

"श्रीमच्छ्रीफलवर्धिकाऽभिधपुरी-नारीवरोरःस्थली-
राजद्धारनिभं प्रणत्य सततं श्रीपार्श्वनाथं जिनम् ।
य. शास्त्रेष्वखिलेषु पण्डितजनस्याविष्करोति स्फुटं
ज्ञान भानुरिव प्रहृत्य च तम. सर्वेषु सत्कर्मसु ॥"

લાનો દુર્ગપ્રદ-પ્રબોધસારોદ્ધાર પણ રચ્યો હતો. 'વિજયદેવસૂરિ-મહાત્મ્ય' જેવા કાવ્યની રચના (સં ૧૬૯૯) દ્વારા જે ઉ. ની ગુણાનુરાગભરી કવિત્વશક્તિ પ્રસિદ્ધ છે.

વિક્રમની સત્તરમી સદીમાં

ખ૦ ગ૦ વાચક **ચારિત્રસિંહે** આ કોશની **દીપિકા** વૃત્તિ, તથા પં. હેમવિજય ગણિએ **અવચૂર્ણિ** રચી જણાય છે. તથા આ જ સદીમાં વિદ્યમાન **સમ્રાટ્ અકબર** દ્વારા શત્રુંજયકર-મોચન આદિ અનેક શુભ કાર્યો કરાવનાર, **કાદંબરી**, **વસંતરાજ-શકુનશાસ્ત્ર**, **વિવેકવિલાસ** વગેરેના ટીકાકાર મહોપાધ્યાય **ભાનુચંદ્રગણિએ** આ **હૈમકોશને** આધારે રચેલ **વિવિક્તનામ-સંગ્રહ** મળે છે. **ભાનુચંદ્રગણિનું** ચરિત્ર, તેમના શિષ્ય ઉ. **સિદ્ધિચંદ્ર** સં. મહાકાવ્યના રૂપમાં રચ્યું છે, જે **સિંઘી-જૈન** ગ્રંથમાળા (ગ્રં૦ ૧૫)માં પ્રકાશિત છે, વિશેષ જિજ્ઞાસુએ ત્યાં જોવું.

પ્રસ્તુત **અ૦** ચિં૦ **હૈમી** નામમાલા પર વિધિપક્ષના વાચક **દેવ-સાગરગણિએ** વિ. સં ૧૬૮૬માં હાલ્લાર **દેશમાં** **નવાનગરમાં** **લાખાજીના**

તથા ટીકાના અંતમાં આવો ઉલ્લેખ છે—

"बृहत्खरतरगच्छीय–श्रीजयसागरमहोपाध्याय–सन्तानीय– वाचनाचार्य–श्रीभानुमेरुगणि– शिष्यमुख्य–वाचनाचार्यधुर्य– विद्वज्जनस्मर्य–श्रीज्ञानविमलगणिशिष्य–पण्डित (वाचनाचार्य) **श्रीवल्लभगणि**–विरचितायां श्रीहैमनाममाला–शिलोञ्छ टीकायां"

તથા સમાપ્તિ-સંવત-સ્થલ-સુચક પદ્ય આ પ્રમાણે છે—

 ४ ५ ६ १
"वेदेन्द्रिय–रस–पृथ्वी संख्ये [१६५४] वर्षे **नागपुरे** ।
मधुमासावपक्षे मूलार्के सप्तमीतिथ्याम् ॥२१॥

તેના અંતમાં લેખન-સંવત સ્થલ આદિનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે —

"संवत् १६५४ वर्षे श्रीमद्बृहत्खरतरगच्छे श्रीजिनभद्रसूरि सन्तानीय–पण्डितश्रीरंगवर्धनगणि–शिष्यमुख्य–कल्याणसारगणि–शिष्यमुख्य–पंडितप्रकाण्ड[व]–राणां मुनिनाऽलेखि प्रतिरियं स्ववाचनार्थं श्री**विक्रमपुरे** ॥"

રાન્ય-સમયમા વ્યુત્પત્તિ-રત્નાકર નામની વિસ્તૃત વૃત્તિ રચી હતી; જેની પ્રતિ જેસલમેરમા થીરુશાહના ભડારમા વિદ્યમાન છે. તેની ૧૨ પદ્યોવાળી અંતિમ પ્રશસ્તિ અમે જેસલમેર ભાં. ગ્રન્થસૂચી (ગા ઓ. સી ન. ૨૧ પૃ ૬૧)માં સવત્ ૧૯૭૮ મા દર્શાવેલ છે તથા ત્યાં અપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થ-ગ્રન્થકૃત્પરિચય (પૃ ૬૪)મા પરિચય કરાવ્યો છે.

આ કોશ પર કુશલસાગરની ટીકા તથા સાધુરત્નની અવચૂરિ હોવાનુ અન્યત્ર નોંધાયેલ છે, તથા અ. ચિ ના ની પ્રતીકાવલી પણ જણાય છે.

તથા અભિધાનચિંતામણિનામમાલાનાં ૩ બીજકો જાણવામા આવ્યા છે. (૧) સ. ૧૬૬૧ માં શુભગણિવિજયનુ, (૨) દેવવિમલગણિનુ અને (૩) અજ્ઞાતનામવાળું પ્રો વેલનકર સંકલિત 'જિનરત્નકોશ' પૃ ૧૩-૧૪ માં એની નોંધ છે

અભિધાન-ચિંતામણિનાં પ્રકાશનો
વિક્રમની ઓગણીસમી સદીમાં

(૧) શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યના શબ્દ-કોશોએ છેલ્લા બે સૈકામા પણ આ દેશના અને પરદેશના અનેક વિદ્વાનોનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું જણાય છે, તેના પરિણામે મુદ્રણયત્રના આ યુગમાં લગભગ દોઢસો વર્ષો પહેલા-વિ, સ. ૧૮૬૪મા (વિદર્ત્વંષ્ટકલાનાથ-વિક્રમાબ્દે,=ઇસ્વીસન્ ૧૮૦૮મા વિપ્ર બાબૂરામે લિખિત આ અભિધાનચિંતામણિ કોશ, અનેકાર્થસગ્રહ આદિ સાથે કલિકત્તાથી કોલબ્રૂક સાહેબની આજ્ઞાથી વિદ્યાકર-મિશ્રની સૂચિ સાથે પ્રકટ થયો હતો

વિક્રમની વીસમી સદીમાં

(૨) આ કોશ ઈ સન્ ૧૮૪૭મા (વિ સ, નોટ સાથે લિપ્જીગમા મુદ્રિત થઈ સેન્ટપિટર્સબર્ગથી પ્રકાશિત થયો હતો બોટલિક અને રયુ નામના જર્મન વિદ્વાનોએ ૨૦૪ શ્લોકવાળી શેષનામમાલા સાથે તેને સંપાદિત કર્યો હતો

(૩) કલિકાતા–નગરમાં બાબુ ભુવનચંદ્ર વસાકે સ્થાપિત 'સંવાદ-જ્ઞાનરત્નાકર' યન્ત્રમાં તેમના દ્વારા સંવત્ ૧૯૩૪માં આ અભિધાનચિંતામણિ, સંક્ષિપ્ત ટીકા સાથે પ્રકાશિત થયો હતો. જેનું સંપાદન 'વેદાન્તવાગીશ' ઉપનામક શ્રી કાલીવર શર્માએ અને બ્રહ્મપુર વાસ્તવ્ય શ્રીરામદાસસેને કર્યું હતું, ત્યાં પણ પરિશિષ્ટમાં (પૃ ૨૧૯થી) શિલોગ્છ પ્રકટ થયેલ છે. ત્યાંનું સંસ્કૃત વિજ્ઞાપન ભૂલ–ભરેલું જણાયું છે, ત્યાં શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય અને કુમારપાલના જીવન માટે રામદાસસેને રચેલ 'ઐતિહાસિક રહસ્ય' નામનું બંગભાષા–પુસ્તક જોવા ભલામણ કરેલી છે.

(૪) મુંબઈ–નિર્ણયસાગર પ્રેસ–પ્રકાશનમાં અભિધાનસંગ્રહ (ભાગ બીજા)માં આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રના આ અ૦ ચિં૦ સાથે બીજા સંસ્કૃત કોશો સન ૧૮૯૭માં (વિ સં ૧૯૫૩માં) પ્રકાશિત થયા હતા. ત્યાં પ્રકાશિત જિનદેવસૂરિના હૈ ના, શિલોગ્છનો રચના સંવત્‌વાળો શ્લોકપાઠ 'વૈક્રમેઽબ્દે ત્રિ–વસ્વિન્દુ (?) મિત્તે' શંકિત જણાવેલ છે,

(૫) શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યની દસહજાર શ્લોક–પ્રમાણ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ સાથે અભિધાન–ચિંતામણિ કોશ, બનારસની શ્રીયશોવિજય જૈન ગ્રન્થમાળામાં સંવત્ ૧૯૭૧મા પ્રકાશિત થયો હતો, જેનો શબ્દાનુક્રમણિકા, ઐ નામસૂચી, શુદ્ધપત્રકવાળો બીજો ભાગ સંવત્ ૧૯૭૬મા ય. વિ. ગ્રન્થમાળા તરફથી પ્રકાશિત થયો હતો.

(૬) ઉપરની વૃત્તિને અનુસરી 'કુશળકર' ઉપાહ્વ વાસુદેવ શર્માએ રચેલી 'રત્નપ્રભા' નામની સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા સાથે આ અ૦ ચિં૦ કોશ સં. ૧૯૮૧માં વડોદરાની મુક્તિકમલ–જૈન–મોહનમાલામા [પુ. ૨૧માં] પ્રકાશિત થયેલ છે. તેના પરિશિષ્ટમા [૧] શેષનામમાલાં, [૨] શિલોગ્છ, તથા સુધાકલશની [૩] એકાક્ષર–નામમાલા પણ છે. ત્યાં શિલોગ્છનો સંવત્–સૂચક શ્લોક નિ. સા પ્રેસદ્વારા પ્રકાશિત અભિધાનસંગ્રહ પ્રમાણે શંકિત છે.

એકવીસમી સદીમાં

(૭) વિ. સં. ૨૦૦૨ માં શેઠ દે. લા. પુ. ફંડ દ્વારા (ગ્રં. ૯૨ તરીકે) આ અ. ચિ. કોશ પ્રકાશિત થયેલ છે, તે સાથે તેમના અન્ય કોશો શેષ-નામમાલા, નિઘંટુ-શેષ, લિંગાનુશાસન આદિ પ્રકાશિત છે તથા પૂર્વોક્ત શિલોંછ-૭ અને સુધાકલશની એકાક્ષર નામમાલા તથા જૈનેતર કવિ પુરુષોત્તમદેવ વગેરેના કોશને પણ તેમાં જોડેલ છે ત્યાં ટાઈટલ પેજ પર સુધાકલશને બદલે ભૂલથી 'સુધાકુશલ' નામ છપાયેલું જણાય છે.

(૮) ઉપર જણાવેલાં પ્રકાશનો હાલમાં મળવા દુર્લભ છે તેથી અભિધાન-ચિંતામણિ કોશ (મૂળ)નું આ નવીન શુદ્ધ સંસ્કરણ અહિં સં. ૨૦૧૨માં પ્રકાશિત થાય છે. વિશેષમાં તે સાથે મૂળ નીચે ગૂજરાતીમાં અર્થ સૂચવતી 'ચંદ્રોદયા' નામની ભાષાટીકા જોડવામાં આવી છે, તે શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યની સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિનો આશય લક્ષ્યમાં લઈ આચાર્ય શ્રીવિજયકસ્તૂરસૂરિજીએ રચેલી છે. તેઓએ પોતાના ભક્તિમાન્ શિષ્ય ચંદ્રોદયવિજયજીની પ્રાર્થનાથી, ખાસ કરીને તેમના અધ્યયન-પ્રસંગે રચી હોવાથી આ ટીકાનું નામ 'ચંદ્રોદયા' પ્રતિષ્ઠિત કર્યું છે, તે અન્ય અભ્યાસીઓને પણ ઉપયોગી થઈ અભ્યુદય કરાવનારી થાઓ-એવા અભિપ્રાયથી પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે. ભાષા-ટીકા રચનાર, આવા કાર્યની સિદ્ધિમાં પોતાના વિજયવંત સમયજ્ઞ સદ્ગુરુ ભદ્રપ્રકૃતિ શાંતમૂર્તિ શ્રીવિજયવિજ્ઞાનસૂરિજી મ (સદ્ગત સુપ્રસિદ્ધ આચાર્ય શ્રીવિજયનેમિસૂરીશ્વરજીના પટ્ટધર)ના પ્રસાદને નિમિત્તભૂત માને છે.

આ ટીકાની રચનામાં અને ગ્રંથના વિશદ સંપાદનમાં તેઓએ નીચે જણાવેલી હ. લિ. પ્રતિયોનો યથાશક્ય ઉપયોગ કર્યો જણાવ્યો છે

(૧) અભિધાન-ચિંતામણિ (મૂલ)ની પ્રાય. સત્તરમા સૈકાની શુદ્ધપ્રાય પ્રતિ મળી હતી, તે સુરતમાંના શ્રીનેમિ-વિજ્ઞાન-કસ્તૂરસૂરિ-જ્ઞાન-મંદિરની છે

(૨) હૈમકોશ-તાત્પર્યાર્થપ્રકાશિકા વૃત્તિની ત્રુટિત પ્રતિ, ચાણસ્માના જૈન જ્ઞાનભંડારની (નં. ૬,૨૭૦) મળી હતી.

(૩) હૈમનામમાલા–દીપિકા પત્ર ૫૧ (ત્રુટિત).

(૪) ખતરગચ્છીય વાચક ચારિત્રસિંહગણિ–વિરચિત વૃત્તિ (ચાણસ્મા જ્ઞા. ભ. નં ૬,૨૬૮)

(૫) હૈમકોશ, હેમવિજયકૃત અવચૂર્ણિ સાથે.

(૬) અનેકાર્થ સંગ્રહ, મહેન્દ્રસૂરિ–કૃત વૃત્તિ સાથે લે. સં. ૧૬૬૧ છે (ચાણસ્મા–જ્ઞાન–ભ. નં. ૩,૨૫)

(૭) હૈમકોશ (અભિધાન–ચિંતામણિ)–અવચૂરિ–વાચક વલ્લભકૃત સારોદ્ધાર (ચા. જ્ઞા. ભ. નં. ૪, ૨૫૮)

(૮–૯) શેષનામમાલાની ૧ પ્રતિ, સુરતની શ્રીનેમિવિજ્ઞાનકસ્તૂરસૂરિ–જ્ઞાનમંદિરની અને ૧ બીજી પ્રતિ વિદ્વદ્વલ્લભ મુનિરાજ શ્રીપુણ્યવિજયજી પાસેથી મળી હતી.

(૧૦–૧૧) હૈમનામમાલા–શિલોઞ્છ–ટીકા (ખ. ગ. વાચનાચાર્ય વલ્લભગણિ–વિરચિત)ની ૨ પ્રતિ, મુનિરાજ શ્રીપુણ્યવિજયજી પાસેથી મળી હતી. બન્ને પ્રતિયો શુદ્ધપ્રાય છે. તેમાંની ૧ પ્રતિમાં પત્ર ૧થી ૨૬ છે, તેમાં છેલ્લું પ્રશસ્તિવાળું પત્ર નથી તથા સહજ ઉદ્દેહીથી ખવાઈ છે, બીજી પ્રતિ પત્ર ૧ થી ૨૩માં પૂર્ણ છે; પરંતુ તે ઉદ્દેહીથી વધારે ખવાઈ ગયેલ છે

(૧૨) મહોપાધ્યાય શ્રીભાનુચંદ્રગણિ–વિરચિત વિવિક્ત–નામસંગ્રહની સત્તરમા સૈકા લગભગની ૧ પ્રતિ સુરત ને. વિ. ક. જ્ઞાનમંદિરની છે

(૧૩) ૧જિનભદ્રસૂરિ–કવિરાજ–વિરચિત પંચવર્ગપરિહાર–નામમાલાની

૧ તેના ૧૪૩ મા અંતિમ શ્લોકમાં આ પ્રમાણે કવિ–કોશકારે પોતાનો પરિચય આપ્યો છે—

"સૂરિશ્રીજિનવલ્લભાન્વય–વિયદ્–રાજીવિની–જીવિતા–
ધીશશ્રીજિનદત્તસૂરિ ચરણદ્વન્દ્વારવિન્દાલિઃ ।
શિષ્યઃ પૂજ્ય–જિનપ્રિયસ્ય સુગુરોર્વર્ગાક્ષરૈરુજ્ઝિતા–
મેનાં શ્રીજિનભદ્રસૂરિ કવિરાટ્ ચક્રેઽભિધાનાવલીમ્ ॥"

૮ પત્રવાળી પ્રતિ, ઉપર્યુક્ત શેષનામમાલા સાથે લખાયેલી છે, તે **ને.** વિ. ક. જ્ઞાનમંદિર સુરતની છે. પ્રાય: સત્તરમા સૈકાની છે.

ઉપસંહાર

એ રીતે પ્રાપ્ત સાધન સામગ્રીદ્વારા આ **સંસ્કરણ**ને વિશુદ્ધ પ્રકાશિત કરવા તેમણે કરેલો શકય પ્રયત્ન જણાઈ આવે છે.

અહિ પ્રારંભમા આપેલ **અભિધાન-બીજક** એ પ્રાચીન બીજકોને અનુસરી ચાલુ ભાષામા રચેલ-વિસ્તૃત વિષયાનુક્રમ દર્શાવે છે, તથા પરિશિષ્ટોમાં પ્રકાશિત કરેલ મૂળ સાથે **સંબંધ** ધરાવતી **શેષનામમાલા** તથા **શિલોઞ્છ** પણ **અભિધાન-ચિંતામણિ** કોશના અભ્યાસીઓને પૂર્તિરૂપ જ્ઞાન આપશે, તથા તે ત્રણે કોશોમા આવેલા સંસ્કૃત શબ્દોની દર્શાવેલી અકારાદિ અનુ-ક્રમણિકા, તથા ગૂર્જરભાષા-ટીકા 'ચંદ્રોદયા' મા અર્થરૂપે દર્શાવેલા ગુજરાતી શબ્દોની તેવી અનુક્રમણિકા વિદ્યાર્થીઓને, તથા જિજ્ઞાસુ શબ્દ-શોધકોને-સાક્ષરોને પણ ઉપયોગી થશે-તેવી સંભાવના છે.

આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રનો **અભિધાનચિંતામણિ કોશ**, ભાષાટીકા જોડીને તથા પરિશિષ્ટમા બીજા કોશો જોડીને આવી રીતે પ્રાથમિક અભ્યા-સીઓને તથા જિજ્ઞાસુ સુજનોને સુગમ સુલભ કરી આપવા માટે આચાર્ય **શ્રીવિજયકસ્તૂરસૂરિજી**ને ધન્યવાદ ઘટે છે. તેમણે રચેલી પ્રસિદ્ધ **પ્રાકૃત-વિજ્ઞાનપાઠમાલા** જેમ અભ્યાસીઓમા આદર પામી લોકપ્રિય થઈ તેમ **'ચંદ્રોદયા'** ટીકા સાથેનુ આ કોશનુ નવું વિશુદ્ધ સંસ્કરણ પણ પઠન-પાઠન દ્વારા સર્વત્ર પ્રચાર પામી લોક-પ્રિય થાય અને અભ્યાસીઓને તથા અધ્યાપકોને પણ ચિંતામણિરત્નની જેમ અભીષ્ટ અર્થ-અભ્યુદય આપનાર થાય-તેવી પરમાત્માને પ્રાર્થના કરતા વિરમુ છુ

સંવત્ ૨૦૧૨ શરત્પૂર્ણિમા
ઘીકાંટા-વડીવાડી,
વડોદરા.

લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી
(નિવૃત્ત જૈનપંડિત-વડોદરારાજ્ય)

ॐ नमो जिणाणं ॥

सूरिं नत्वा नेमिं, विज्ञानं ज्ञानगौरवमपि भक्त्या ।
हैमाभिधानबीजक-मालिखति सूरिः कस्तूरः ॥ १ ॥

અભિધાન બીજક

इति प्रथमदेवाधिदेवकाण्ड ॥ १ ॥

अथ द्वितीयदेवकाण्डः

શ્લોકાંક

શ્લોકાંક

પીડિત, ચોર, દેખતા ચોરી કરનારનાં નામ ૩૭૩–૩૮૨

ચોરી, ચોરીનુ ધન, દૈવવાદી, આળસુ, દક્ષ, આસક્ત, દાતાર, ઘણુ આપનાર, દાન, દાની અને ભોગી, યાચક, યાચના કરવી, કૂદનાર, શોભાવનાર, ઉત્પન્ન થનાર, વર્તનાર, પ્રસરનાર, લજ્જાળુ, ક્ષમાવંત, ક્ષમા, ઇર્ષ્યાળુ, ઇર્ષ્યા, ક્રોધી અતિક્રોધી, ક્ષુધિત-ભૂખ્યો, ક્ષુધા, તૃષિત–તરસ્યા, તૃષા, સુકાવું, ખાનાર ભોજનના નામ ૩૮૩–૩૯૫

બળેલો ભાત, ઓસામણ. મઠો, ઉકાળેલા અનાજનુ ધોવણ, જાવરૂ, દાળ, વ્યંજન, તલમિશ્ર અન્ન, માલપૂડા, પૂરી, પોળી, કઢી, કરબો, ઘેબર, અડદ મગ વગેરેની-વસ્તુ (પાપડ–સેવ વગેરે) વડાં [રોટલી, પાપડ, તળેલી રોટલી, મોદક, સિંહકેસરિયા મોદક] ધાણી ધાણીનુ ચૂર્ણ, સાથવો, પૌંવા ચોખાની ધાણીના નામ ૩૯૬–૪૦૧

ઘઉંનો લોટ, જવનો લોટ, ગોળ, સાકાર, ખાંડ, ગોળની પૉતળી

શ્લોકાંક

બનાવટ–કાકબ, શીખંડ, મગ વગેરેનું પાણી, દૂધ, ગોરસ, તાજુ દૂધ, દૂધનો વિકાર–માવો વગેરે, દૂધપાક, દહી, છાશ, ઘી, ગઈકાલે દોહેલ ગાયનું ઘી, માખણ, વલોવેલુ દહી, અર્ધું પાણીવાળુ દહી, સમપાણીવાળુ દહીં, પા, ભાગના પાણીવાળું દહી, પાણી વિના મથેલું દહી ઘી દહી મીઠુ અને પાણીથી સંસ્કારિત દ્રવ્યના નામ ૪૦૨–૪૧૦

અર્ધા પાણીવાળા દહીથી સંસ્કારિત દ્રવ્ય, મીઠાથી સંસ્કારિત દ્રવ્ય, વાસણમા સંસ્કારિત દ્રવ્ય, મિષ્ટાન્ન, રાંધેલુ અન્ન, સેકેલું અન્ન, અગ્નિમા પાકેલુ માસ, લોઢાના સળિયાઉપર પાકેલુ માસ, માસનો રસ, સ્વાદિષ્ટ અન્ન, ચીકણુ, અત્યંત ચીકણુ, ધૂપ પુષ્પાદિવડે વાસિત કરેલુ, સ્વચ્છ કરેલુ, કાજી–રાબ, તેલ, મસાલો– સુંઠ વગેરે, આંબલી–કોકમ, હળદર, રાઇ, ધાણા–કોથમીર, કાળામરી, સુંઠના નામ ૪૧૧–૪૨૦૬

પીપર, પીપ્રળીમૂલ, સુંઠ, મરી પીપર એ ત્રણે ભેગા, જીરૂં, હીંગ,

શ્લોકાંક

જમવું, ચાવવું, ચાટવું. નાસ્તા સાથે જમવું, કવલ, તૃપ્ત થયેલ, તૃપ્તિ, એઠું, ઉદર ભરિ–પેટભરો, ભૂખથી પીડિત, સર્વનું એકલો ખાનાર, માંસભક્ષક, ઉન્મત્ત, અતિલોભી, અભિલાષા, પરધનેચ્છુ, અવિનીત, વિનીતનાં નામ ૪૨૧–૪૩૧

ઇંદ્રિયજયી, સાંભળવામાં તત્પર, આધીન ધૃષ્ટ–નિર્લજ્જ, વિસ્મિત સરળ, માગલિક, અભિમાની, કામી, વ્યસની, આનંદી દુષ્ટ-મનવાળો, મત્ત, ઉત્સાહી, લોકાપવાદથી નિન્દિત, ગુણોથી ખ્યાતિ પામેલ, નિર્ગુણી ચપળ, મૂંગો, દુષ્ટબુદ્ધિવાળો, કેદી, બંધન, નિરાશ, તિરસ્કૃત, બહિષ્કૃત,– બહાર કાઢેલ, પરાભવ પામેલ, ધિક્કારાયેલના નામ ૪૩૨–૪૪૦

ઓંખો પડેલ પગભવ, વંચિત, દયાળુ–ઊંઘનાર, બેઠા બેઠા ઊંઘનાર, સૂતેલો, જાગનાર, ઉજાગરો, સર્વનો પૂજક, દેવપૂજક, સાથે જનાર, પાકો ચાલનાર, મંદમાલુ, અદૃશ્ય થનાર, પડનાર રૂચિવાળો, દક્ષિણાને યોગ્ય, દંડાયેલો– (અથવા ધનાદિ આપી વશ કરાયેલ)

શ્લોકાંક

પૂજ્ય, પૂજાયેલ, પૂજા, બલિદાન, ભયભીત, સ્થૂળ, રૂપાળો, દૂપયોગ્ય, બલવાન્, દુર્બલ, મોટા પેટવાળો, નાકવિનાનો, ચીબો, તીણા નાકવાળો, નાના નાકવાળો ૪૪૧–૪૫૧

ખરી જેવા નાકવાળો, ઊંચી નાસિકાવાળો, પાંગળો, ટાલીઓ, કાણો–એકાક્ષ,– નાના શરીરવાળો, કુબ્જ, ઠુંઠો, વામન, બાધર, ખરાબ ચામડીવાળો, લંગડો, પાંગળો, ઊર્ધ્વજાનુક, ઢીંચણ વચ્ચેના આંતરાવાળો, જોડાયેલ ઢીંચણવાળો, કરચોલીવાળો, બહાર નીકળેલ દાંતવાળો, લાંબા અંડવાળો આંધળો, ઊંચા મુખવાળો, નીચા મુખવાળો, મુંડિત, કેશવાળો, ત્રાંસી આંખવાળો, મોટા પેટવાળો, રોગી, દાદર (રોગ) વાળો, ખસવાળો, અતિસાર–વાળો, વાતરોગી, કફવાળો, ૪૫૧–૪૬૦

ચીપડાભરેલી આંખવાળો, હરસ રોગવાળો, બેભાન, શ્વેતકુષ્ટરોગી, પિત્ત, કફરોગ, ક્ષયરોગ, છીંક, ખાંસી, ખસ, ખરજવું, ઘા, ઘાનું ચિન્હ, હાથીપગો, પગમાં થએલ કાટ, ફોલો, ખુધ, શ્વેતકોઢ, કેશ

શ્લોકાંક

ખરી પડે તેવો રોગ, ચામડીનો રોગ, કોઢ, કંઠમાલ, ગંડમાલ, હેડકી, સળેખમ, સોજો, હરસ, વમન; ઉલટી, પેટની ગાંઠ અથવા બરોળ, મળ મૂત્રાદિક રોકવાથી થતો રોગ—આફરો, લોહી ઝરતું વ્રણ, અંડકોશની વૃદ્ધિ, પથરી, પરમીયો. ૪૬૧–૪૭૦

બંધકોશ, સંગ્રહણી, અસ્થિનો સોજો, ભગંદર, જ્વર વગેરે વ્યાધિના પ્રકાર, વૈદ્ય ઔષધ, ચિકિત્સા, લાઘણ, વિષવૈદ્ય, આરોગ્ય, નીરોગી, લાચ સન્ધિ કે દલાલી વડે આજીવિકા ચલાવનાર, અલંકાર, પહેરાવી કન્યાદાન આપવું, ચપલ, ગાઢસ્નેહી ક્ષણિકરાગી, અતિસ્નેહવાળું; ગેહેશૂર, ધનવાન્, પાડોશીની ઇર્ષ્યા કરનાર, આપત્તિમા પડેલો, આપત્તિ, સ્નેહાળુ, કુટુંબ પોષનાર દીર્ઘાયુ; ત્રાસદાયક, શરણાર્થી પરીક્ષક, વરદાન આપનાર, સમુદાયની સાથે અનેક પ્રકારની આજીવિકાવડે જીવનાર, સભાજનો ૪૭૧–૪૮૧

સભા, જ્યોતિષી, શાસ્ત્ર જાણનાર,

શ્લોકાંક

લેખક, લીપિ, સહીનો ખડિયો, શાહી, નગરશેઠ, જુગારી, પાસાવડે રમનાર, જુગાર, પાસા, બાજી ઉપર મૂકેલી રકમ, ચોપાટ સોગઠી, પાસા પ્રમાણે સોગઠા ફેરવવા, શરત કરી પ્રાણીઓને લડાવવા, ગારૂડી, પિતાતુલ્ય, શાસન કરનાર, પુણ્યવાન્, મિત્રવત્સલ, કલ્યાણકારી શ્રદ્ધાલુ, નાસ્તિક, વૈરાગી, દંભરહિતના નામો ૪૮૧–૪૯૦

વિરૂદ્ધ, શોધનાર, સમર્થ, ભૂતગ્રસ્ત, શિથિલ, અંગમર્દક, સત્વરહિત, બેઠેલ, ઊભેલ, પ્રવાસી, પથિકનો સમુદાય, ભાતુ, વેગવાળો, ખેપીઓ, અતિવેગવાળો, વેગ, ધીમે ચાલનાર, સ્વેચ્છાચારી, ઘણુ ચાલનાર, સેવક. સેવા, પાળો, અગ્રેસર, અતિથિ, આતિથ્ય, સૂર્યાસ્ત બાદ આવેલ અતિથિ, પગ ધોવાનુ પાણી, પૂજા માટેનુ પાણી; ઊભા થઈ સત્કાર કરવો ૪૯૧–૫૦૧

પીડનાર, ગામડીઓ, લોક પ્રજા પ્રખ્યાત પિતાનો પુત્ર, કુલવાન, કુળ, સ્ત્રી, વિશેષ પ્રકારની સ્ત્રીઓ, સ્ત્રીનું ધન-માન વગેરે, સ્ત્રીઓના

શ્લોકાંક

સ્વભાવિક દશ અલંકારો, વિના મહેનતે પ્રાપ્ત થતા સાત અલંકારો, અંગથી ઉત્પન્ન થતા ત્રણ અલંકારો, કોપવાળી, હોશીયાર અને ઉન્મત્ત સ્ત્રી, કુમારી, અપ્રાપ્ત ઋતુવાળી કન્યાના નામ ૫૦૧–૫૧૦

યુવાન સ્ત્રી, સ્વયંવરા, પરણેલી યુવાન સ્ત્રી, પરિણીતા પરિવારવાળી, ભાભી, પુત્રની સ્ત્રી, દેરાણી-જેઠાણી, વીરપત્ની કુલીન સ્ત્રી, વ્હાલી સ્ત્રી, વ્હાલો પતિ, વરના મિત્રો, વિવાહ, જમાઈ, જાર, ગણિકાપતિ, પતિ-પત્ની, પહેરામણીમાં મળેલું દ્રવ્ય, પટરાણી, બીજી સામાન્ય રાણીઓના નામ ૫૧૧–૫૨૦

કેશ સમારવા વગેરે શિલ્પ જાણનાર સ્ત્રી, અન્ત પુરમા નિમાયેલ સ્ત્રી ધૂતી, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળી, બુદ્ધિવાળી સ્ત્રી, બ્રાહ્મણ આચાર્યની સ્ત્રી, મામી, ઉપાધ્યાયની સ્ત્રી, ક્ષત્રિયની સ્ત્રી, વૈશ્યની સ્ત્રી, શૂદ્રની સ્ત્રી, સ્ત્રી આચાર્ય શૂદ્રજાતિની સ્ત્રી, ક્ષત્રિય જાતિની સ્ત્રી શિક્ષિકા, વૈશ્યજાતિની સ્ત્રી, પુનર્લગ્નવાળી સ્ત્રી પુનર્લગ્ન કરેલ સ્ત્રીનો પતિ, પુનર્લગ્ન કરેલ સ્ત્રીનો બ્રાહ્મણ પતિ, અપરિણીત જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા હોય ત્યારે પરિણીત નાનો ભાઈ પરણેલ છતા કુવારો મોટો ભાઈ, જ્યેષ્ઠભ્રાતાનાં નહિ પરણેલ છતાં પરણેલ નાનાભાઈની સ્ત્રી, મૈથુનની ઇચ્છાવાળી, સામાન્યધનાદિકની ઇચ્છાવાળી સ્ત્રી, પ્રથમ પરિણીતા સ્ત્રી, પતિવ્રતા કુલટા સ્ત્રી, કામની ઇચ્છાવડે પ્રિયપાસે જનારી, સખી, પુત્રવિનાની સ્ત્રી, સધવા, વિધવા, પુત્ર રહિત વિધવા સ્ત્રી, જીવિત સંતતીવાળી સ્ત્રીનાં નામ ૫૨૧–૫૩૦

મૃતસન્તતિ વાળી સ્ત્રી, દાઢી મૂછવાળી સ્ત્રી, આધેડવયની રાતાવસ્ત્રવાળી સ્ત્રી, ભિક્ષુણી, પુરૂષનાં લક્ષણવાળી સ્ત્રી, વેશ્યા, સેનામાં નિમાયેલી વેશ્યા, કુટ્ટણી, દાસી, નગ્ન સ્ત્રી, વૃદ્ધા, રજસ્વલા, અરજસ્વલા, રજસ્વલા કન્યા, રજ, રજસનો કાલ, મૈથુન, સ્ત્રી– પુરૂષનું યુગલ, ગર્ભવતી, દોહદવાળી સ્ત્રી, પ્રસૂતાસ્ત્રી, ગર્ભ, ગર્ભાશય, શુક્ર અને રુધિરનુ મિશ્રણનાં નામ ૫૩૧–૫૪૦

દોહદ, ગર્ભનો છેલ્લો માસ, પ્રસવ, પુત્ર, પુત્રી, સંતતિ, ક્ષત્રીઓ,

શ્લોકાંક

સન્ધિભાગ, ડોકનો મધ્યભાગ, ડોકની બન્ને બાજુનાં પડખાં, ગ્રીવાની આગળ રહેલ બન્ને નાડીઓ, ગ્રીવાની પાછળ રહેલ બન્ને નાડીઓ, કંઠ, કંઠ મણિ, હરડીઓ, ખભો, ખભો અને છાતી વચ્ચેનો સન્ધિભાગ, હાથ, કાખ, કાખની નીચેનો ભાગ-પડખાં, કોણી, કોણીની નીચેનો કાંડાસુધીનો ભાગ ૫૮૧–૫૯૦

કોણીથી ખભાસુધીનો ભાગ, હાથનો પંજો, કાંડુ, હાથના કાંડાથી નાની આગળી સુધીનો ભાગ, આગળી, અંગુષ્ટ, તર્જની, મધ્યમા, અનામિકા કનિષ્ઠા, હાથની પાછળનો ભાગ, નખ, તર્જની આદિ આગળી સાથે અંગૂઠાની લંબાઈ, હાથનો પંજો-ચપેટો એ હથેળી જોડવી, મૂઠી, અર્ધ મૂઠી, પસલી, અંજલી ચલુ ચાગળુ, હસ્ત-રત્નિઅરત્નિના-પ્રમાણ, વામ અને મનુષ્યનું પ્રમાણ ૫૯૧–૬૦૦

માનવાચક પ્રત્યય, પાસળી, પીઠ, ખોળો, છાતી, હૃદય, બે સ્તન, સ્તનનું મુખ, ઉદર, કાળજુ, લીવરના અંદરનો ભાગ, ફેફસાં,

શ્લોકાંક

બરોળ, આતરડું, રોમાવલી નાભિ, મૂત્રાશય, શરીરનો મધ્યભાગ, કેડ, સ્ત્રીની કેડનો આગલો ભાગ, સ્ત્રીની કેડનો પાછલો ભાગ, બરડાનીચે હાડકાનું બનેલ ત્રિક, નિતમ્બમા રહેલો ગોળાકાર બે ખાડા, કુલા, યોનિ, પુરુષલિંગનાં નામ ૬૦૧–૬૧૦

યોનિ અને લિંગએ બન્ને, ગુહ્યનો મધ્યભાગ, ગુહ્યની નીચેનો દોરો, અંડકોશ, ગુદા, અંડમૂલ, મૂત્રાશયની નીચે સાથળનો સન્ધિભાગ, સાથળ, ઢીંચણનો પાછલો ભાગ, ઢીંચણના આગલાભાગ, જંઘા ઘુંટીથી ઘુંટણ સુધીનો ભાગ, જંઘાનો અગ્ર ભાગ, પીંડી, પગની એડી ઉપરની ઘુંટી પગ, પગની એડી, પગની પાની, પગનો અગ્રભાગ, ક્ષિપ્ર–અંગૂઠો અને આંગળીઓનો મધ્યભાગ, ક્ષિપ્રની ઉપરનો કૂર્ચભાગ, કૂર્ચનો અગ્રભાગ, પગના તળીયાનો મધ્યભાગ, તલ સાત અને દશ ધાતુઓ, રસધાતુના નામ ૬૧૧–૬૨૦

લોહી, માસ, માસલતા, સુખ્ખમાસ, શુષ્કમાંસ, દુર્ગંધમાંસ, ચરબી,

શ્લોકાંક

મગજ, અસ્થિ, કરોડ–માથાનું હાડકું, કપાલખોપરી, પીઠનું હાડકું, નળી જેવું હાડકું, પડખાની પાસળી, હાડપિંજર, મજ્જા શુક્ર–વીર્ય, રુવાડાં, ચામડીનાં નામ ૬૨૦–૬૩૦

નસ, નાડી, મોટી નસ, નેત્રનો મેલ, જીભ્હાનો મેલ, દન્તનો મેલ, કર્ણનો મેલ, નાસિકાનો મેલ, લાળ મૂત્ર, લિંગનો મેલ, વિષ્ઠા, વેષ–અંગ શોભા, અંગ સંસ્કાર, ચોળવું, વિલેપન, ચંદનાદિથી, શરીરને સુગંધિત કરવું, શરણગાર, સાફ કરવું, પટવાસાદિ સુગંધી ચૂર્ણ, અબીલ, માલ્ય–ધૂપાદિથી સંસ્કાર કરવો, ઉપભોગ, સ્નાન, યક્ષકર્દમ–સુગંધી લેપ, વાટેલી વસ્તુનો લેપ, ચાર પ્રકારના દ્રવ્યનો સમમિશ્રલેપ, અગરૂ, મોગરાના જેવી (સુગંધીવાળો) અગર ૬૩૧–૬૪૧

કાળો અગર, સુખડ, ગોશીર્ષચંદન રક્તચંદન, જાયફલ, કપુર, કસ્તૂરી, કેશર, લવીંગ, કંકોલ, પીતચંદન, રાળ, અનેક દ્રવ્યોનો બનેલો દશાંગ ધૂપ–લોબાન, ગુગળનો ધૂપ, પ્રસરતો ધૂપ, હાથનો થાપો, અલંકાર ઘરેણાં, મસ્તકનો મણિ, હારના મધ્યમણિના નામ ૬૪૧–૬૫૦

શ્લોકાંક

મુકુટ, શિરોધાર્ય પુષ્પમાલા, કેશમા ધારણ કરવાની પુષ્પમાલા, મસ્તક પાછળ લટકતી પુષ્પમાલા, દામણી, જનોઈની જેમ પહેરેલી માલા ગળામા લટકતી માલા, રચના તિલક, મસ્તક ઉપર મુકુટ આકારે નાખેલી માલા, કાનનું આભૂષણ, સ્ત્રીના ગાલ સ્તન વગેરે ઉપર કરેલ કસ્તૂરી વગેરેથી વેલ–પાદડાની રચના, લલાટનુ આભૂષણ, વાળ બાધવાને માટે મોતીનો સેરો, કાનનુ ઘરેણુ, કુંડલ, તાડપત્ર–સુવર્ણ કુંડલ, વાળી, કંઠી લાબી કંઠી, નાભિસુધી લટકતી સોનાની અને મોતીની માળા હાર, દેવચ્છંદ વગેરે ૧૪ પ્રકારના હારના નામ ૬૫૧–૬૬૧

એક સેરનો હાર, નક્ષત્રમાળા, કડુ, પોચી, કંકણ વગેરે, વીંટી, નામાક્ષર વાળી વીંટી, સ્ત્રીની કેડનો કંદોરો ઘૂઘરી, પુરૂષની કેડનો કંદોરો, ઘૂઘરી, ઝાંઝર, વસ્ત્ર વસ્ત્રનો છેડો, વસ્ત્રની બંને છેડાની

શ્લોકાંક

દશીઓ, ધોયેલરેશમી વસ્ત્ર, પાવડી ધોયેલ વસ્ત્રયુગલ, ચાર પ્રકારના વસ્ત્ર, શણ વગેરેનુ વસ્ત્ર, કપાસમાંથી બનેલ વસ્ત્ર, રેશમી વસ્ત્ર મૃગના રુવાડામાથી થયેલ વસ્ત્ર, ઊનનુ વસ્ત્ર ૬૬૧–૬૭૦

નવુ વસ્ત્ર, ખેસ, સ્થૂલ વસ્ત્ર, નીચે પહેરવાનુ વસ્ત્ર, નીચેનાવસ્ત્રની ગાઠ, સુંદર સ્ત્રીનું અર્ધ સાથળ સુધી ઢકાય તેવુ વસ્ત્ર, સાધારણ સ્ત્રીનુ અર્ધ સાથળ સુધી ઢકાય તેવુ વસ્ત્ર, કાચળી, સાડી, રજાઈ, કાછડી, લંગોટી, ગળણુ, ઓછાડ, ઉત્સવનુ વસ્ત્ર, સર્વ અગ ઢંકાય તેવુ વસ્ત્ર, મુનિનુ વસ્ત્ર, જીર્ણ વસ્ત્ર, કાંણાવાળુ વસ્ત્ર, ભીજાયેલુ વસ્ત્ર, પલાઠી, હાથી કે રથની ઝૂલ, પડદાનાં નામ ૬૭૧–૬૮૧

ચ દરવો; તબુ, રાવટી, પાદડાં વગેરેની શય્યા, શય્યા–તળાઈ, પલગ, ઓશીકુ, પાત્ર–પિકદાણી, આગીસો, નેતરનુ બનાવેલ આસન કાષ્ઠઆસન, ભોજન અને વસ્ત્ર, શયન અને આસન, લાખ, લાખનો રસ–અલતો, કાજળ,

શ્લોકાંક

દીવો, પખો, મૃગચર્મનો પખો, વસ્ત્રનો વીંઝણો, કાંસકો, બાળકને રમવાનું સાધન ગેડી, દડો ૬૮૧–૬૮૯

રાજા, સામાન્ય રાજા, રાજેશ્વર, ચક્રવર્તી, ભરત ક્ષેત્રમાં થનારા ૧૨ ચક્રવર્તી, ૯ વાસુદેવ ૯ બલદેવ, ૯ પ્રતિવાસુદેવ (૨૪ તીર્થંકર, ૧૨ ચક્રવર્તી, ૯ વાસુદેવ, ૯ બલદેવ, ૯ પ્રતિવાસુદેવ કુલ ૬૩) શલાકા પુરુષના નામ ૬૮૯–૭૦૦

પૃથુરાજા, માન્ધાતા, ધુન્ધુમાર, હરિશ્ચન્દ્ર, પુરુરવા, ભરત, કાર્તવીર્ય રામચન્દ્ર, સીતા, રામના બે પુત્ર, લક્ષ્મણ, વાલી, સુગ્રીવ, હનુમાન, રાવણ, રાવણનો પુત્ર, યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, અર્જુન અર્જુનનો રથ, સહદેવ, નકુલ, સહદેવ અને નકુલ બને, યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન અને અર્જુન એ ત્રણ, અર્જુનનું ધનુષ ૭૦૦–૭૧૦

દ્રૌપદી, કર્ણ, કર્ણનુ ધનુષ, શ્રેણિક રાજા, સાલિવાહન, કુમારપાળ રાજા, રાજવશી, વ શજ, રાજ્યના ૭ અગ, સ્વદેશની ચિન્તા, પરમડલની ચિન્તા, પરિવાર,

શ્લોકાંક

ખીલો, જોતર, આગી–રથની નીચેનું કાષ્ઠ, રથ વગેરેનો અગ્ર ભાગ, રથ ઉપરનું લોઢાનું ઢાંકણ. ચક્ર સિવાય રથના અંગો, પાલખી હીંચકો, શિબિકાદિ વાહન, સર્વપ્રકારના વાહન સારથીના નામ ૭૫૧–૭૬૦

રથમા રહી યુદ્ધ કરનાર, રથવાળો ઘોડેસવાર, હાથી ઉપર બેસનાર મહાવત, સુભટ, પહેરેગીર, સૈનિક, હજાર સૈનિકનો ઉપરી, છત્ર ધારણ કરનાર, ધ્વજા ધારણ કરનાર, ચોકીદાર, કંચુક ધારણ કરેલ, બખ્તર ધારણ કરેલ, બખ્તર-કવચ, કંચુક, કમરપટ્ટો, ટોપ મસ્તક પેટ, જંઘા અને હાથનું બખ્તર, લોઢાનુ બખ્તર, શસ્ત્રવડે જીવનાર, ભાલાવાળો. કુહાડીવાળો ૭૬૧–૭૭૦

તલવાર વાળો, શક્તિરૂપ વસ્ત્ર વાળો, લાકડીવાળો ધનુર્ધારી, બાણુ ધારણ કરનાર, સારી રીતે બાણુ વાપરી જાણનાર, નિશાનબાજ, નિશાનથી ચૂકેલ દૂરથી લક્ષ્ય વીંધનાર, શસ્ત્ર, ચાર પ્રકારના શસ્ત્ર ધનુષ્ય, ધનુષ્યનો મધ્યભાગ, ધનુષ્યનો અગ્રભાગ, ધનુષ્યની દોરી,

શ્લોકાંક

દોરીનો ઘસારો ન લાગે તે માટે કરેલો ચર્મબંધ, ધનુર્ધારીના પગનું આસન, વેધ્ય–નિશાન. બાણ લોઢાનુ બાણ, લોઢાનું બાણ, સર્વ લોહ બાણ, બાણનું છોડવું, બાણનો અગ્રભાગ ઇત્યાદિ બાણના ભેદો. ૭૭૧–૭૮૦

બાણના પુંખમાં રહેલ પીંછ વગેરેનાં પીંછાં, પક્ષનું બાણ ઉપર સ્થાપવું બાણનું પુંખ, બાણ ગણવાનું ભાથું, તલવાર, તલવારની મૂઠ, મ્યાન ઢાલફલક, ઢાલની મૂઠ, છરી, છરો, લાકડી. કટારી, ગોફણ, ભાલો, ઘણ–મુગદલ, પરશુ, ડાંગ–કડીવાળી લાકડી, રવૈયાના આકારનું શસ્ત્ર બાણનો અગ્રભાગ, ત્રિશૂળ શક્તિ આદિ શસ્ત્રોના ભેદો, શસ્ત્રકળાનો અભ્યાસ, શસ્ત્રાભ્યાસનુ સ્થાન, ચતુરંગી સેનાને સજ્જ કરી યુદ્ધ માટેનુ પ્રયાણ, યુદ્ધ પહેલાં શસ્ત્રપૂજાનું વિધાન, પ્રયાણ, સૈન્યસાથે શત્રુ પ્રતિ જવુ, મિત્રબળ, ચાલેલ લશ્કરના નામ ૭૮૧–૭૯૦

ઘાસ કાષ્ઠાદિ માટે સૈન્યની બહાર જવું, યુદ્ધમા નિર્ભયપણે શત્રુ પ્રતિ

શ્લોકાંક

શત્રુ જવું. પ્રતિ જનાર, વિશાળ છાતીવાળો, અતિશય પરાક્રમી, યુદ્ધમાં કુશળ વિજય મેળવનાર, જીતી શકાય તેવો, જીતવા યોગ્ય, બંદીજન, ઘંટા વગાડીને રાજાને જગાડનાર, ભાટ–ચરણ, માગધ, યુદ્ધથી પાછો નહિ ફરનાર, સ્તુતિપાઠક, સ્તુતિપાઠકનો ગ્રન્થ, પરાક્રમ, યુદ્ધ, બાહુયુદ્ધ, યુદ્ધનો પટહ, કોલાહલવાળુ યુદ્ધ, યુદ્ધમાં આગળ જવુ, શત્રુના સૈન્યથી દેશને થયેલી પીડા, ધાડના નામ ૭૯૧–૮૦૦

રાત્રિમાં થયેલી ધાડ, ભયંકર યુદ્ધભૂમિ અખાડો, મૂર્છા, યુદ્ધમા થતુ મદિરાપાન, પલાયન, વિજય પરાજય, પ્રલય ઉપદ્રવ, વેરનો બદલો, બલાત્કાર, છલઠગાઈ, હારેલો, નાસી ગયેલ, લડાઈમા જિતેલ, પડેલો, કેદખાનુ, કેદી, ચાર વર્ણ- ચાર આશ્રમો, બ્રહ્મચર્ય–ગૃહસ્થ–વાનપ્રસ્થ સન્યાસાશ્રમ, વ્રત ધારણ કરી ભૂમિ પર સૂઈ રહેનારના નામ ૮૦૦–૮૧૦

તપના કલેશને સહનાર, જિતેન્દ્રિય, સારૂ આચરણ, બ્રાહ્મણ,

શ્લોકાંક

જનોઈ ધારણ કરનાર બાળક, ભિક્ષા, જનોઇસંસ્કાર, અગ્નિ હોમનુ સ્થાન, વ્રતમાં ખાખરાનો વાસનો બીલુનો પીલુનો પીપળાનો અને ઉંબરાનો દંડ, જટા દાભનું આસન, કમંડલુ, વેદ જાણનાર વિપ્ર, યાગ કરનાર, સોમ યજ્ઞ કરનાર, હંમેશા યજ્ઞ કરવાના સ્વભાવવાળો, સોમરસ ખેચી યજ્ઞ કરનાર, યજ્ઞમાં સોમરસ પીનાર, બૃહસ્પતિસવ નામનો યજ્ઞ કરનાર, પોતાનુ સર્વસ્વ આપી યજ્ઞ કરનાર, યજુર્વેદ ઋગ્વેદ અને સામવેદ જાણનાર, યજ્ઞના નામ ૮૧૧–૮૨૦

બ્રહ્મયજ્ઞ, હોમ–દેવયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ એ પાંચ મહાયજ્ઞ, શુક્લપક્ષ અને કૃષ્ણપક્ષને અંતે થતો યજ્ઞ, ઇષ્ટિ દીક્ષા, યજ્ઞને ફરતી કરેલી વાડ, વેદી, યજ્ઞની અસંકૃત ભૂમિ, યજ્ઞનો ખીલો, યજ્ઞિય યૂપને માથે કરેલી વલયાકાર વસ્તુ, ઘૃતથી લિપ્તયજ્ઞસ્તંભનો એક ભાગ, યૂપનોઅગ્રભાગ, અરણિકાષ્ઠ, ત્રણ પ્રકારના અગ્નિ, ત્રણ અગ્નિનું ભેગુ નામ, મન્ત્રાદિથી સંસ્કારિત અગ્નિ, કાષ્ઠપ્રક્ષેપસંમયે બોલવાની

શ્લોકાંક

ઋચા, બળતણ, રાખ, યજ્ઞમા, વપરાતું પાત્ર, યજ્ઞપાત્ર રાખવો, ઉપભૃત્ જુહૂ અને સ્રુવા એ યજ્ઞ-પાત્ર વિશેષ, મંત્રથી સંસ્કારિત પશુ, યજ્ઞમા થતો પશુવધ, હિંસા-માટેનુ કર્મ, યજ્ઞકાર્ય, ૮૨૧–૮૩૦

બલિદાન, આમિક્ષા–ઊષ્ણ દૂધમા નાખેલ દહી, પાણીમા દહીં નાખતા જે કોકડા થાય છે તે, દેવતાઓને આપવા યોગ્ય ઓદન, પિતૃઓને આપવા યોગ્ય ઓદન, દહીંથી મિશ્ર ઘી, દહીં સાથે મિશ્રિત મધ, હોમ કરવાનો કુંડ, હવ્યાન્ન, યજ્ઞ કરતા બચેલું દ્રવ્ય, યજ્ઞમાં નાખતા વધેલું, યજ્ઞાન્તે શેષકર્મ. પૂર્ત–વાવ કૂવાદિ બાંધવાનું કર્મ, ઇષ્ટિ–યજ્ઞક્રિયા, ઇષ્ટપૂર્ત–યજ્ઞકર્મ અને વાવ કૂવા વગેરે બન્ને કરાવવા, દર્ભનું આસન, અગ્નિહોત્રી, અગ્નિહોત્ર, ઘી હોમવાની કડછી, હોમનો અગ્નિ, હોમનો ધૂમાડો, હોમની રાખ, આચમન, ઘી વગેરેથી અગ્નિનું સિંચન, બ્રહ્માસન, બ્રહ્મતેજ, બ્રહ્માંજલિ, બ્રહ્મબિંદુ. ગ્રન્થની આદિથી અંતસુધી આવૃત્ત કરવી, કલ્પ–આચાર, બ્રાહ્મ

શ્લોકાંક

કાય પિત્ર્ય અને દૈવત તીર્થના નામ ૮૩૧–૮૪૦

બ્રહ્મત્વ, દેવત્વ શ્રુતિનુ સંસ્કાર-પૂર્વક ગ્રહણ કરવું, વેદાધ્યયન, ઉપવાસ ચાન્દ્રાયણાદિ તપવિશેષ, સન્યાસીનુ અનશન, વ્રત, ચારિત્ર, સર્વ પાપનો નાશ કરનારો જાપ, પગમાં પડી નમસ્કાર કરવો, જમણા ખભાની જનોઈ, ડાબા ખભાની જનોઈ, કંઠમા માલાની પેઠે પહેરેલી જનોઈના નામ ૮૪૧–૮૪૫

વાલ્મીકિઋષિ, વ્યાસઋષિ, વ્યાસની માતા, પરશુરામ, નારદ, વશિષ્ઠઋષિ, અરુન્ધતી, વિશ્વામિત્ર, દુર્વાસાઋષિ,, ગૌતમઋષિ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, પાણિનિ વૈયાકરણ, પતંજલિઋષિ, કાત્યાયન, વ્યાડિ મુનિ, સ્ફોટાયન ઋષિ, પાલકાપ્યમુનિ, વાત્સ્યાયનમુનિ, વ્રતભંગ કરનાર, સંસ્કારહીન બ્રાહ્મણ, દુરાચારી બ્રાહ્મણ, અધમ બ્રાહ્મણ, જેનો અગ્નિહોત્રાગ્નિ હોલવાઈ ગયો છે એવો બ્રાહ્મણ, જાતિ માત્રથી જીવનાર બ્રાહ્મણ, પાખંડી બ્રાહ્મણ, વેદથી રહિત બ્રાહ્મણ, સ્વાધ્યાય

શ્લોકાંક

વિનાનો, ભોજનમાટે સ્વકીય ગોત્રાદિને કહેનાર, દેવનાં નૈવેદ્યને ખાનાર, કુપાઠક, સ્વવેદશાખાનાં કર્મ છોડનાર, શસ્ત્રથી આજીવિકા ચલાવનાર, ગુરુહણનાર, દેવની પૂજામા શ્રદ્ધા રહિત, બ્રહ્મયજ્ઞ વગેરે પાચ યજ્ઞથી ભ્રષ્ટ થયેલ, નિષિદ્ધ વસ્તુમા રુચિવાળો, સૂતો હોય ને સૂર્યોદય થાય, સૂતો હોય ને સૂર્યાસ્ત થાય હોમ નહી કરનાર, અગ્નિ હોત્રના છલથી માગી ખાનાર, શૂદ્રના ધનથી હોમ કરનારનાં નામ ૮૪૬–૮૬૧

સ્યાદ્વાદવાદી, બૌદ્ધ, નૈયાયિક, સાખ્ય, વૈશેષિક, ચાર્વાક–નાસ્તિક, આ છ તાર્કિક–દર્શનકાર છે, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, વેપાર પશુ અને ખેતી એ ત્રણ પ્રકાની આજીવિકા, આજીવિકા, ધાન્યના દાણા એકઠા કરવા તે ઉંછ, ધાન્યની મંજરી લેવી તે શિલ, એ બન્નેનુ સાથે ગ્રહણ કરવુ તે ઋત, ખેતી, માગવાથી મળેલુ, માગ્યા વિના મળેલું, ચા·રી, વાણિજ્ય, વેપારી, ખરીદનાર, વેચનાર, મૂલ્ય, પુંજી,

શ્લોકાંક

નફો, સાટુ–અદલો બદલો કરવો, થાપણ, થાપણ પાછી આપવી, ૮૬૧–૮૭૦

ક્રેયવસ્તુ, ક્રેયમાટે મૂકેલુ દ્રવ્ય, ખરીદવા યોગ્ય, ખરીદવા માટે નક્કી કરી બ્હાનું આપવુ, વકરો, ગણી શકાય તેવુ, સખ્યા (એક-બે વિગેરે), એકથી પરાર્ધ પર્યન્તની સખ્યા, અસખ્ય–દ્વીપ સમુદ્રાદિ, અનન્ત પુદ્‌ગલ આત્માદિ, વહાણવટી, વહાણ, વહાણ ચલાવવાને માટે શક્તિવાન, સુકાની–ખલાસી, નૌકા નાનુ વહાણ, દ્રોણી–કાષ્ટનુ ભાજન વિશેપ, હલેસુ, સઢ, વહાણના વચલા દડો, વહાણનો અગ્રભાગ, વહાણનો કચરો કાઢવા માટેનુ સાધન, નાવનુ પાણી ઉલેચાય તે–ખોખ, વહાણનું સુકાન, મછવો, વહાણનુ ભાડુ, વ્યાજથી આજીવિકા ચલાવનાર, વ્યાજનો ધધો ૮૭૧–૮૮૦

વ્યાજ, કરજ–દેવુ, માગીને મેળવેલ, સાટામા લીધેલી વસ્તુ, દેવાદાર, લેણદાર, જામીન, સાક્ષી, ગીરો મૂકેલ વસ્તુ, માપ વજન,

શ્લોકાંક	શ્લોકાંક

ત્રણ પ્રકારનાં માપ
૧. પૌતવમાપ–માસો, રતિ, કર્ષ, પલ, સુવર્ણકર્ષ, સુવર્ણપલ, સો પલ, ભાર, દશભાર.
૨. કુડવમાપ–પસલી, પ્રસ્થ, આઢક, દ્રોણ, ખારી.
૩. હાથ વગેરેનું માપ–હસ્ત, દંડ, ગાઉ, બેગાઉ, યોજનના નામ.
પશુપાલની વૃત્તિ, ગાયવાળો, ગોપાળ, ગાયોનેમાટે નિમાયેલ, રબારી, ખેડૂત, મોટું હળ, હળ, હળનો દંડ, હળથી પાડેલી રેખા, દંડ રહિત હળ, કોસ–લોખંડી ફણ ૮૮૧–૮૯૧
દાતરડુ, દાતરડાનો હાથો, ખેતરની ભૂમીને સરખી કરવી, કોદાળી, પાવડો, ચાબુક, જોતરું, હથોડો, ખળામા બળદ બાંધવાનુ કાષ્ઠ, શૂદ્ર, મિશ્રજાતિ–મૂર્ધાવસિક્તથી રથકાર સુધીનાં ૧૨ નામ–મૂર્ધાવસિક્ત, અમ્બષ્ઠ, પારાશવ. માહિષ્ય, ઉગ્ર, કરણ, આયોગવ, ક્ષત્તા, ચંડાલ, માગધ, વૈદેહક, સૂત (આ પ્રમાણે શૂદ્રના–૧૨ ભેદ છે.) રથકારક, શિલ્પી, શિલ્પીઓનો સમુદાય, શિલ્પ–કળા, માળી, માલણનાં નામ ૮૯૨–૯૦૦
કલાલ–મદિરા વેચનાર, મદિરા, મહુડાનો દારુ, શેરડી વગેરેનો દારુ, મદિરાનો કાદવ, સુરાબીજ, મદિરા બનાવવાની ક્રિયા, મદ્યની–તર, મદિરાપાત્ર, દારુનું પીઠુ, મદ્ય પીવાનો ક્રમ, સાથે પીવું, દારુ પીવા બેઠેલી મંડળી, મદ્ય પીવાની પ્રીતિને ઉત્પન્ન કરનારો ભક્ષ્ય પદાર્થ, સોની, મૂષા, ધમણ, મોતી વગેરે વીંધવાનુ શસ્ત્ર, કસોટીનો પત્થર, સાણસી, કાળકો, ઝવેરી, કંસારો, શંખ, છીપ વગેરેના ઘરેણા કરી વેચનાર, દરજીનાં નામ ૯૦૧ ૯૧૦
કાતર, સોય, સોયનો દોરો, રેંટીઓ, પીંજવાનુ યન્ત્ર, સીવવું, થેલી, વણકર, વણવાનુ સાધન–તાસની, વણવુ, વણકરની સાળ, સૂતર, ધોબી, મોચી, જોડા, પગ પ્રમાણે વિસ્તારવાળો જોડો–મોજડી, ચર્મદોરી, આરી–ચર્મ કાપવાનું શસ્ત્ર, કુંભાર, સરાણિયો–શસ્ત્ર ઘસનાર, ઘાચી, ખોળ, સુથાર, ગ્રામ્યસુથાર, સ્વતંત્ર સુથાર, વાંસલો, કરવત, વાધોડિયું, કુહાડો, ટાંકણુ, લુહાર,

શ્લોકાંક

લોઢાનો ઘણુ, ધાતુ કે પાંદડાં કાપવાની છીણી, કાષ્ઠ કે લોઢાની સળીના નામ ૯૧૧-૯૨૦

કદોઈ, કંદોઈ, ચિત્રકાર, ચિતારાની પીંછી, ચિત્ર, કડિયો, માટી વગેરેના રમકડા, હજામ, હજામત, વ્રણ શોધવાનું શસ્ત્ર, પૂજારી, મૃદંગ વગેરે વગાડનાર, વીણા વગાડનાર, વાંસળી વગાડનાર, હાથનો તાલ દેનાર, ઈન્દ્રજાલિક-બાજીગર, ઈન્દ્રજાળ, ગારુડી વિદ્યા, કૌતુક, શિકારી, શિકાર, વાઘરી, મૃગને પકડવાની જાળ, દોરડું, માછીમાર, મત્સ્ય પકડવાનો આંકડો, મત્સ્ય પકડવાની જાળ, મત્સ્ય પકડવાનો કરંડિયો, પક્ષીઓ હણનાર, કસાઈ, પશુને હણવાનુ સ્થાન, પાશ-જાળ, મૃગાદિ બાંધવા માટેની ગાંઠ, મૃગાદિને પાડવા માટેનો ખાડો, પશુ વગેરેને પકડવાનો ફાંસો, નીચ, ચંડાલ, ભીલ વગેરે મ્લેચ્છ જાતિઓના નામ ૯૨૧-૯૩૪

ઇતિ તૃતીયમર્ત્યકાણ્ડ ॥૩॥

અથ ચતુર્થતિર્યક્કાણ્ડઃ

પૃથ્વી, સ્વર્ગ અને પૃથિવી, (એક સાથે બંનેના વાચક.) સર્વ જાતનું ધાન્ય ઉત્પન્ન થાય તેવી પૃથ્વી, ઉષરભૂમિ, સ્થળ-જળ વિનાની અકૃત્રિમ ભૂમિ, નિર્જલ પ્રદેશ, નહિ ખેડેલી ભૂમિ, માટી, ખારી માટી, સારી માટી, મીઠા(લવણ)ની ખાણ, સમુદ્રનું લવણ, સિંધવ, સાંભર મીઠું, બીડ લવણ, સંચળ, કાળો સંચળ, જવખાર, ટંકણખાર, સાજીખાર, સાજીના નામ ૯૩૫-૯૪૫

૧૫ કર્મભૂમિઓ, ૩૦ કલભૂમિઓ-અકર્મભૂમિઓના ક્ષેત્ર, દેશ, આર્યાવર્ત્ત ૬૩ શલાકા પુરુષોની જન્મભૂમિ, પ્રયાગથી હરદ્વાર સુધી તથા ગંગા અને યમુનાનો મધ્ય પ્રદેશ સરસ્વતી અને દૃષદ્વતીનો મધ્ય ભાગ, કુરુક્ષેત્રમાં પાંચ રામહ્રદનો મધ્ય ભાગ, કુરુક્ષેત્રનો બાર યોજન સુધીનો ભાગ, મધ્યદેશ-હિમાલય અને વિન્ધ્યાચલની વચ્ચેનો ભાગ, શરાવતી નદીનો પૂર્વ અને દક્ષિણનો દેશ, શરાવતી નદીનો પશ્ચિમ અને ઉત્તરનો દેશ, મ્લેચ્છનો દેશ, સફેદ માટીવાળો દેશ, સારી ભૂમિવાળો

શ્લોકાંક

દેશ, કાળીભૂમિવાળો દેશ, નિર્જલ દેશ, બહુ જલવાળો દેશ, જલપ્રાય દેશ, કુમુદવાળો પ્રદેશ, બહુ નેતરવાળો પ્રદેશ, ઘણાં બરૂવાળો દેશ, લીલા ઘાસવાળો દેશ, નદીના પાણીવડે ધાન્ય ઉત્પન્ન થાય તેવો દેશ, વૃષ્ટિવડે ધાન્ય ઉત્પન્ન થાય તેવા દેશના નામ ૯૪૬-૯૫૫

કામરૂપ—આસામ, માલવ, પૂર્વ હિન્દુસ્તાન, બંગાલ, બિહાર, સાલ્વ દેશ, મારવાડ, ત્રિગર્તદેશ, તર્જિક, કાશ્મીર, વાહીક દેશ, અરબસ્તાન, તુર્કસ્તાન, કારૂપદેશ, લંપાકદેશ, સૌવીર દેશ, અહિચ્છત્રદેશ, મગધ દેશ, મલબાર—ઓરિસા દેશ, કુન્તલ દેશના નામ ૯૫૬-૯૬૧

ગામ, પાડો—ગામનો અર્ધભાગ, મર્યાદા, ગામનો સીમાડો, ગામનો મધ્યગત જંગલ વિભાગ, સીમાડો, ખેડેલી ભૂમિ, ગાયનો વાડો, પૂર્વે ગામનો વાડો હોય તેનું સ્થાન, જ્યાં ગાયો ચરીને તૃપ્ત થાય એવું સ્થાન, ખેતર, ફૂલ, શાક વાવવાનું ખેતર, ડાગરનું ખેતર, સાઠી ચોખા થઈ શકે તેવું ખેતર, કોદરા

શ્લોકાંક

મગ કાંગ શણ અળશી જવ તલ અને અડદનું ખેતર, હળથી ખેડી શકાય તેવું ખેતર, ત્રણ વાર ખેડેલું ખેતર, બે વાર ખેડેલું ખેતર, પ્રથમ વાવીને ખેડેલું, એક દ્રોણ પ્રમાણ ધાન્ય વાવી શકાય તેવું ખેતર, એક દ્રોણ અનાજ રાંધી શકાય તેવું વાસણ, એક આઢક પ્રમાણ ધાન્ય વાવી શકાય તેવું ખેતર, ખળુ, ચૂર્ણ, ધૂળ, માટીનું ઢેફું, રાફડો, ૯૬૧-૯૭૧

નગર, ગામનું—પરું, નગરનો અર્ધો વિસ્તાર, રાજધાની, કિલ્લો, ગંધરાજર્ષિની નગરી, કાન્યકુબ્જ—કનોજ, કાશી, અયોધ્યા, મિથિલા, ચેદી દેશની નગરી, કૌશામ્બી, ઉજ્જયિની, પાટલિપુત્ર—પટના, ચંપાપુરી, બાણાસુરનુ નગર, મથુરા, દિલ્હી, તામ્રલિપ્તી નગરી, કુંડિનપુર, દ્વારકા, નલરાજાની નગરી, કોટ, કોટની મૂળ ભૂમિ, ૯૭૧-૯૮૦

કિલ્લાના કાંગરા, કિલ્લાની ઉપરનો સમભાગ, નગરનો દરવાજો, નગરની શેરી, નગરના દ્વાર પાસે ચઢવા ઉતરવાનો ઢાળ, ઘરમાં પેસવા

શ્લોકાંક

નીકળવાનુ પ્રથમદ્વાર, નગરાદિકને ફરતી વાડ, માર્ગ, સારો માર્ગ, ઉન્માર્ગ, કુમાર્ગ, દૂર અને શૂન્ય માર્ગ, વિકટમાર્ગ, સુરગ-ભૂમિની અંદરનો ગૂઢમાર્ગ, ચૌટું, ત્રણ અને બે રસ્તા ભેગા થાય તેવું સ્થાન, રાજમાર્ગ, બજાર, સ્થાન, ત્રણ માર્ગ ભેગા થાય તેવુ સ્થાન, ઘણા રસ્તા ભેગા થાય તેવું સ્થાન, શ્મશાન, ઘર માટેની ભૂમિ, ઘરનાં નામ ૯૮૧-૯૯૨

પત્થર વગેરેથી બાંધેલી ભૂમિ, ચોકવાળુ ઘર, રાજમહેલ, મડપ વગેરેથી વિભૂષિત રાજમહેલ તંબુ વગેરે, પ્રવેશદ્વાર, દેવમન્દિર અને રાજમહેલ, હવેલી, મઠ, ઝુપડી, જિનમન્દિર, ઘરનો મધ્યખંડ-ગભારો, ભડાર, અગાસી, ટક-શાલ, તૃણકાષ્ઠની ઝુપડી, બલિ-ઘર, બલિગૃહથી પૂર્વ દિશામા કરેલો મડપ, અથર્વણ વેદપાઠીનું શાન્તિ-ગૃહ, સભાગૃહ તેલની ઘાણી, સૂતિકાગૃહ, રસોડુ, હસ્તિશાલા, અશ્વશાલા, ગોશાલા, ચિત્રશાલા, કુભારશાલા, તન્તુશાલા, હજામતનું સ્થાન, શિલ્પિશાલા, દાનશાલાના

શ્લોકાંક

નામ ૯૯૨-૧૦૦૦

આશ્રમ પાડોશીનુ ઘર, પરબ, દારુ પીવાનું સ્થાન, ભીલોનુ સ્થાન, ગોવાલોનું સ્થાન, દુકાન, ગણિકા-ગૃહ, મડપ, ભીત, અસ્થિવાળી ભીત, વેદિકા, આગણુ, દ્વાર, ભોગળ, નાનો આગળીઓ, કુંચી, તાળું, તાળુ ઉઘાડવાનું યન્ત્ર વિશેષ, ઓતરંગ, દ્વાર ઉપરનું કાષ્ઠ, કમાડ, ખડકી, ગુપ્તદ્વાર, તોરણ, તોરણ ઉપર બાંધેલી માંગ-લિક માળા, કુભી, સ્તંભનુ આધારભૂત લાકડું, ભારવટિયાં, ઘરનો ઉબરો, દ્વારની આગળનો ઓટલો, કબુતરખાનું, છાપરૂ, ૧૦૦૦-૧૦૧૦

છાપરાનો અગ્રભાગ, ઝુલતી અટારી, છાપરાનો આધાર, ખીટી, ઝરૂખો, ગવાક્ષ-ગોખ, અન્નનો કોઠાર, ખૂણો, પગથિયુ, દાદર, સ્તંભ, કાષ્ઠ વગેરેની પૂતલી, ચીતરેલી પૂતલી, શ્રીમન્તોના ઘરોની વિશેષ પ્રકારની રચનાઓ, દાભડો, પેટી, સાવરણી, કચરો, ખાડણીઓ, છોડાં કાઢવાં, ધાન્ય વગેરેનુ ખાંડવુ, સાદડી, સાબેલુ, કરડિયો, ચાલણી,

શ્લોકાંક

સૂપડું, ચૂલો, થાળી, ઘડો, સગડી, કડાઈ, કલાડુ ૧૦૧૧–૧૦૨૦
કડછી, ડોયો, ઝારી, નાલિયેરની કાચલી, લોઢાની કડાઇ, મોટો ઘડો, સાગર, રવૈયો, રવૈયો બાધવાનો ખીલો, શકોરૂ, પ્યાલો, મોટું કુડલું, નાનું કુડલુ, મસક, ચર્મની ઝારી, દરેક જાતનાં વાસણ, વાસણ, મોટું વાસણ, ઢાકણ, પર્વત, ઉદયાચલ, અસ્તાચલ, હિમાલય, હિમાલય–નો પુત્ર, અષ્ટાપદ, ક્રૌંચપર્વત, મલયાચલ, માલ્યવાન, વિંધ્યાચલ, શત્રુંજય–સિદ્ધાચલ, મંદરાચલ, ત્રિકુટાચલના નામ ૧૦૨૦–૧૦૩૦
ગિરનાર, કુલાચલ, 'લોકાલોક' નામનો કલ્પિત પર્વત, મેરૂપર્વત, શિખર, ભૃગુપાત–પર્વત ઉપરથી પડવાનુ સ્થાન, પર્વતનો મધ્ય-ભાગ, કૃત્રિમ ગુફા સ્વાભાવિક ગુફા બે પર્વતની સંધી, નાના પર્વતો, પર્વતના દાંત જેવા નીકળતા ભાગો, પર્વતની ઊર્ધ્વભૂમિ, નીચેની ભૂમિ, તળેટી, પર્વત ઉપરનો સમભાગ, પત્થર, પર્વત-માથી છૂટા પડેલ મોટા પત્થરો, ખાણ, ગેરૂ–પર્વતમાંથી નીકળતી

શ્લોકાંક

સોનું વગેરે ધાતુ, ખડી, લોઢું, લોઢાનો કાટ, સુવર્ણાદિ સર્વ ધાતુઓ, લોઢાની કોશ, ત્રાંબું, સીસું ૧૦૩૦–૧૦૪૧
કલઈ, રૂપુ, અકુપ્ય–સોનુ રૂપું અને સોના રૂપાના સિક્કા આભૂ-પણ વગેરે, કુપ્ય સોના અને રૂપા સિવાયની ધાતુ, કુપ્ય અથવા અકુપ્ય–દીનાર વગેરે, અલંકાર માટેનુ સોનુ, સોનુ અને રૂપાથી મિશ્રધાતુ, પિત્તળ વિશેષ, પિત્તળ, એક જાતનુ પિત્તળ, કાંસુ, પંચધાતુ; એક જાતનુ લોઢું, પારો ૧૦૪૨–૧૦૫૦
અબરખ, સુરમો, મોરથુથુ, એક જાતનું મોરથુથું, ખાપરીઉં, રસાં-જન–કુસુમાંજન, ખાપરિયા–ફૂલ, માક્ષિક ધાતુ, હીરાકસી, ફટકડી, રાતી હીરાકસી, એક જાતની હીરા-કસી, ગન્ધક, હરતાલ, મણસીલનાં નામ ૧૦૫૧–૧૦૬૦
સિન્દૂર, હિંગળો, શિલાજીત, કાચ લવણ, કાળો સુરમો, હીરાબોળ રત્ન, વૈડૂર્ય રત્ન, મરકત મણિ, માણેક, નીલમણિ, હીરો, વિરાટ દેશમાં, થયેલ હીરો, પરવાલા સૂર્યકાન્તમણિ, ચન્દ્રકાન્ત મણિ,

શ્લોકાંક

ક્ષીરસ્ફટિકરત્ન, તૈલસ્ફટિકરત્ન, ક્ષીરસ્ફટિકરત્ન અને તૈલસ્ફટિકથી ભિન્ન સૂર્યકાન્ત અને ચન્દ્રકાન્ત મણિ-'આકાશ સ્ફટિક' કહેવાય છે, મોતીના નામ ૧૦૬૧-૧૦૬૮

ઇતિ પૃથ્વીકાયઃ ।

અથાપ્કાયઃ

જળ-પાણી, અત્યંત ઉંડું, ગભીર, છીછરૂં, નિર્મળ, મલિન, હિમ-બરફ, હિમનો સમૂહ, સમુદ્ર, દ્વીપ અને સમુદ્રો અસંખ્યાત છે પણ અન્ય મતમા સાતજ સમુદ્ર છે તે આ પ્રમાણે ૧ લવણ, ૨ ક્ષીર ૩ દધિ, ૪ ધૃત, ૫ સુરા, ૬ ઇક્ષુ, ૭ સ્વાદુજળ સમુદ્ર, પાણીનાં મોજાં, પાણીનાં મોટા તરગો-મોજાં, પાણીનું ચક્રાકારે ભમવું, પાણીની ભંરતી, સમુદ્રફેણ, પરપોટો, સમુદ્રનો કિનારો, કાઠો, રેતાળ જમીન, દ્વીપ, સામો કાંઠો, આ તરફનો કાંઠો, બન્ને કિનારાની વચ્ચેનો જલપટ, નદીના નામ ૧૦૬૯-૧૦૮૦

ગંગા, યમુના, નર્મદા, ગોદાવરી, તાપી, સતલજ, કાવેરી, કરતોયા,

શ્લોકાંક

ચન્દ્રભાગા, ગોમતી, સરસ્વતી, બિયાસ-બનાસ, બાહુદા, વૈતરણી નદી, સ્વાભાવિક જળનો પ્રવાહ, પ્રવાહ, ઘાટ-પાણીનો આરો, જલની વૃદ્ધિ, વમળ-નદીનો વળાંક, ચક્રાકારે જળનું નીચે જવું, વધી ગયેલા પાણીને નીકળવાનો રસ્તો, સુકી નદીમાં પાણી માટે કરેલા ખાડા-વહેળાઓ, પાણી જવા માટેની પ્રરનાળ, નીક, રેતી, જળ-બિન્દુ, કાદવ, શોણ નદી, મોટી નદી અને નદના નામ ૧૦૮૧--૧૦૯૧

ઊંડો દ્રહ. કૂવો, ગરગડી, કૂવાનું ચણેલું ઢાકણ, હવાડો, વાવડી, નાનો કૂવો, રેંટ, અરઘટ્ટ, સ્વાભાવિક તળાવ, ખોદેલી તળાવડી, તળાવ, નાનું સરોવર, ખાંઈ, કયારો, બાધેલો બધ, ઝરણુ, જલાશયના નામ.

ઇતિ અપ્કાય ।

અથ તેજસ્કાયઃ

અગ્નિ, અગ્નિની પ્રિયા, વડવાનલ, દાવાનલ, વીજળીનો અગ્નિ, છાણાનો અગ્નિ, ફોતરાનો અગ્નિ, દાઝ-

શ્લોકાંક

વાથી આવેલો જ્વર, ઊષ્મા-હુંફ, અગ્નિની જીભ, અગ્નિની જ્વાળા, મોટી જ્વાળા, અગ્નિકણ, જ્વાળા-રહિત અગ્નિ, ઉંબાડીયું, ધૂમાડો, વીજળીના નામ ૧૦૯૧-૧૧૦૫

ઇતિ તેજસ્કાય ।

અથ વાયુકાયઃ

પવન, વરસાદ સહિત પવન-ઝાપટા, શરીરમાં પાચ પ્રકારના વાયુ હોય છે,-તે આ પ્રમાણે-૧ પ્રાણ, ૨ અપાન, ૩ સમાન, ૪ ઉદાન, ૫ વ્યાન ૧૧૦૬-૧૧૦૯

ઇતિ વાયુકાય ॥

અથ વનસ્પતિકાયઃ

જંગલ, ઘણા ઘાસવાળુ વન, બગીચો, ઘરની પાસેનો બગીચો, નગરની બહારનો બગીચો, સાધારણ બગીચો, રાણીઓને માટેનો ભાગ, અમાત્યાદિના ઘરની પાસેનો બગીચો, નાની વાડી, વૃક્ષ, લતા-ગૃહ, પ્રથમ ફૂલ આવી ફળ આવે તેવુ ઝાડ, ફૂલ ન આવતાં પ્રથમથી જ ફળ આવે તેવુ ઝાડ, ફળે તેવું વૃક્ષ, વાઝિયું વૃક્ષ, ફળવાળું,

શ્લોકાંક

ફળ પરિપક્વ થતાં ઝાડ નાશ પામે તે ઘઉં વગેરે, જટાકાર મૂળ અને શાખાઓ નાની હોય તેવું ઝાડ, વેલો, વિસ્તાર પામેલો વેલો, અંકુરો, ગાંઠમાથી નીકળેલો અંકુરો, ડાળી, મોટી ડાળી, થડ, મૂળથી શાખા સુધીનો ભાગ, ઝાડનુ મૂળ, થડ અને શાખા વગર વૃક્ષના નામ. ૧૧૧૦-૧૧૨૦

વૃક્ષાગ્રભાગ, વૃક્ષનુ મૂલ વૃક્ષાદિનું સત્ત્વ, છાલ, વૃક્ષનું હુંઠું, કાષ્ઠ, કોટર, મંજરી, પાદડું, કુંપળ, નવીન કુંપળો, પ્રવાલનો અગ્રભાગ, પાંદડાની નસ, વૃક્ષનો વિસ્તાર, ફૂલ, કળીનો સમૂહ, પુષ્પની કળી; અર્ધખીલેલી કળી, ગુચ્છો, ફૂલની રજ, પુષ્પરસ, ડીંટ ખીલેલુ પુષ્પ સંકુચિત પુષ્પ, વૃક્ષાદિનું ફળ, શુષ્ક ફળ, કાચું ફળ, ગાંઠ, બીજનો કોશ ૧૧૨૧-૧૧૩૧

પીપળો, પીંપળ, વડ, ઉબરાનુ વૃક્ષ, કાળા ઉબરાનું વૃક્ષ, આંબો, સપ્તપર્ણ, સરગવો, શ્વેત સરગવો, પુન્નાગ, બકુલવૃક્ષ, આસોપાલવનુ વૃક્ષ, અર્જુનવૃક્ષ, બીલી વૃક્ષ, પીળો બાણપુષ્પ, પલાશવૃક્ષ, તાડ, કેળ,

શ્લોકાંક

કણેર, ઇન્દ્રજવનુ વૃક્ષ, નેતર, બોરડી, કદંબ, શાલવૃક્ષ, અરિઠાનુ વૃક્ષ, લીમડો, હિજ્જલવૃક્ષ, કપાસનો છોડ, કપાસ, ગરમાળો, અરગુશી, કરંજવૃક્ષ, થોર, દૂધિયો થોર, વિલાયતીથોરનાં નામ ૧૧૩૧–૧૧૪૦

કિંપાક વૃક્ષ, કલ્પવૃક્ષ, મહુડો, પીલુનુ ઝાડ, ગુગળનુ ઝાડ, ચારોલીનું વૃક્ષ, તિનિશવૃક્ષ, નારંગીનુ વૃક્ષ, ઇંગોરીઓ, સીવણ વૃક્ષ, આબલી, મોટી ગુંદી, અસનવૃક્ષ; કાંકચ, ભોજપત્રનુ વૃક્ષ, કણેર, સમુદ્રફળ, આમળા, બહેડા, હરડે, ત્રિફલા, તમાલ વૃક્ષ, ચંપો, સિન્દુવાર માધવીલતા જારવંદી, ચમેલી, મોગરો, બટમોગરો, જુઇ, પીળાફુલવાલી જુઈ, પિયંગુ, બપોરીઓ, કુટજવૃક્ષ, લીંબુ, બીજોરૂ, કેરડો, એરંડો, ધાવડી વૃક્ષનાં નામ, ૧૧૪૧–૧૧૫૦

કૌવચ, ધતુરો, કોઠ, નાળિયેરી, જંગલી આંબો, કેવડો, કોવિદારવૃક્ષ, સલ્લકીગજપ્રિય વનસ્પતિ વિશેષ, વાસ; છિદ્રમા પવન ભરાતા શબ્દ થાય તેવો વાસ, વાસ કપૂર, સોપારીનુ ઝાડ, સોપારી, નાગર-

શ્લોકાંક

વેલ, તુંબડી, ચણોઠી, દ્રાક્ષ, ગોખરૂ, ગરણી, બેઠી ભોંયરીગણી, ગળો, ઇન્દ્રવારણી, કાળાવાળાનું મૂળ, કાળો વાળો, સુગંધી વાળો, પુંવાડીઆનુ વૃક્ષ, કસુંબો, લોધ્ર, કમલનો વેલો, કમળના નામ. ૧૧૫૧–૧૧૬૨

શ્વેતકમળ, રક્તકમળ, કુમુદનો વેલ, કુમુદ, ચન્દ્રવિકાસી શ્વેત કમળ, નીલ કમળ, સંધ્યાવિકાસી રક્ત કમળ અને શ્વેત કમળ, કમળનો ડોડો, કમળની નાળ, કેસરાં, કમળ વગેરેનુ નવુ પાંદડું, કમળ વગેરેનો કંદ, ચન્દ્રવિકાસી નળનો કંદ, સેવાલ, ધાન્ય, ડાંગરની એક જાત, સાઠી ચોખા, શાલી, કલમી ચોખા, લાલ ચોખા, સુગંધી ચોખા, જવ, લીલો જવ, મસુર, વટાણાનાં નામ ૧૧૬૨–૧૧૭૧

ચણો, અડદ, મગ, પીળા મગ, કાળા મગ, જંગલી મગ, મઠ, ઘઉ, વાલ, કલથી, નાની કલથી, તુવેર, બાકળા, વન્ય વ્રીહિ, હલકા ચોખા, કાંગ, કાળી લાલ સફેદ અને પીળી કાગ. કોદરા, કાગ

શ્લોકાંક

જાતિનું ધાન્ય વિશેષ, જુવાર, શણ, અળશી, બટી, જંગલી તલ, ઉગી ન શકે તેવા તલ, સરસવ, શ્વેત સરસવનાં નામ ૧૧૭૧–૧૧૮૦

શમીધાન્ય–અડદ મગ વગેરે, શૂક-ધાન્ય–જવ ઘઉં વગેરે, ધાન્યના દાણાનો અગ્રભાગ, કણશલું, ધાન્યનો છોડ, સાઠો, પગળ–કડબ, ફોતરાં–કુકસી, પરાળ વગેરેનો ભૂકો, મસળેલુ ધાન્ય, સાફ ફણગએલુ ધાન્ય, મૂલા વગેરે દશ પ્રકારના શાક, તાંદળજો, ગીલોડાનો વેલો, હિરણ દોડી, ચીલની ભાજી, પાલખાની ભાજી, લસણ, ગાજર અને ડુંગળી, ભોંગરો, કાકમાચી, કારેલી, કોળું, પટોળ, કાકડી, સુરણ, આદુ, તમાલ પત્ર, મૂળાનાં નામ ૧૧૮૧–૧૧૯૦

નડ જાતિનુ ઘાસ, બાલતૃણ, એક જાતનું ઘાસ, રોંસાનું ઘાસ, દર્ભ, મુંજ નામનું ઘાસ, ધરો બરૂ, મોથ, ભદ્રમોથ–ઉત્તમ નાગરમોથ, એક જાતનુ કોમળ ઘાસ, શેલડી, (કાંન્તાર–પુંડ્ર વગેરે શેલડીના ભેદો) ઇક્ષુનુ મૂલ,

શ્લોકાંક

કસાડો, ઘાસ, સર્વજાતનું તૃણ, ઝેર, 'હલાહલ' વગેરે ૩૪ સ્થાવરવિષ, અગ્રબીજ વગેરે વનસ્પતિ કાયની ૭ મૂલ જાતિઓના નામ ૧૧૯૧–૧૨૦૧

ઇતિ વનસ્પતિકાયઃ ॥

અથ દ્વીન્દ્રિયનામાનિ

શરીરની અંદર થનારા કરમિયા, બહાર થનારો નાનો કીડો, નાના કીડા, નાના કરમિયા, કાષ્ટનો કીડો, અળસિયા, ગંડોલા, જળો, મોતીની છીપ, શંખ, શંખલા, છીપો, કોડી, જળોના આકારનું જળચર જંતુનાં નામ ૧૨૦૨–૧૨૦૬

અથ ત્રીન્દ્રિયનામાનિ—

મકોડો, કીડી, મોટા માથાવાળી નાની કીડી, ધીમેલ, ઉધેઈ, લીખ, જુ, ગીગોડી, છાણના કીડા, માકડ, ઇંદ્રગોપ, કાનખજુરાના નામ ૧૨૦૬–૧૨૧૦

અથ ચતુરિન્દ્રિયનામાનિ

કરોળિયો, વીંછી, વીંછીનો આંકડો, ભમરો, આગીઓ, તીડ, મધમાખી, મધ, મીણ, કીલી માખી, બગતરા, ડાંસ, નાના ડાસ, ભમરા જેવું જીવડું, તમ-

શ્લોકાંક

રુંનાં નામ ૧૨૧૦-૧૨૧૬

અથ સ્થલચરપઞ્ચેન્દ્રિયનામાનિ—

પશુ, હિંસક પશુ, હાથી, હાથણી, ચાર પ્રકારની હાથીની જાતિઓ, સમય થયે પણ દાતવિનાનો અને ટૂંકા અંગવાળો હાથી, પાંચ દશ વીશ અને ત્રીસ વર્ષનો હાથી, ટોળાનો નાયક, મદોન્મત્ત હાથીનાં નામ ૧૨૧૬-૧૨૨૦

ઘણા મદવાળો હાથી, મદવિનાનો હાથી, યુદ્ધમાટે સજ્જ કરેલો હાથી, વક્ર ઘા કરનાર હાથી, દુષ્ટ હાથી, અંકુશને નહિ ગણનારો હાથી, રાજાને યોગ્ય હાથી, યુદ્ધને યોગ્ય હાથી, દીર્ઘ દન્તવાળો હાથી, હાથીઓનો સમુદાય, મદ, સૂંઢમાથી ઉડતા જલકણ, સૂંઢ, સૂંઢનો અગ્રભાગ, હાથીની આગળી, હાથીનાં બન્ને દંતશૂલ, હાથીનો સ્કંધ, હાથીનું કર્ણમૂલ, આંખનો ગોળો, આંખનો ખૂણો, ગંડસ્થળ, હાથીનુ લલાટ, કુંભસ્થળનો અધોભાગ, કુંભસ્થળ, બે કુંભસ્થળનો મધ્યભાગ, કુંભસ્થળના મધ્યભાગથી-નીચેનો ભાગ, કુંભસ્થળ અને લલાટથી નીચેનો ભાગ, દંતશૂળની વચ્ચેનો ભાગ, પૂંછડાનું મૂળ, હાથીનો આગળનો ભાગ, પડખાનો ભાગ, પગ જંઘા વિગેરે આગળનો પ્રદેશ, પાછળી જાંઘ વિગેરેનો ભાગ હાથીને યૌવન અવસ્થામા દેહ પર થતાં રક્ત બિંદુઓ, પગે બાંધવાની શૃંખલા, હાથીને બાંધવાની જગ્યા, હાથીનો તંગ, વાસનો પરોણો, હાથીને બાંધવાનો સ્તંભ-ખીલો, અંકુશના નામ, ૧૨૨૧-૧૨૩૦

અંકુશનો અગ્રભાગ, અંકુશથી વારણ, હાથીને ચલાવવામાં મહાવતના પગની સંજ્ઞા, યત અને યાત એ બન્ને, હાથીની કેડપટ બાંધવાનો ચર્મનો દોર, હાથીને ગળે બાંધવાનુ બંધન, ઘોડો, ઘોડી, નાની વયનો ઘોડો-વછેરો, અધિક વેગવાળો ઘોડો, રથને વહન કરનાર ઘોડો, કુલીન ઘોડો, સિંધુ અરબસ્તાન ઇરાન કંબોજ અને વાલ્હિક-દેશના ઘોડા, સુશિક્ષિત ઘોડો, દુર્વિનીત ઘોડો, ચાબુકને યોગ્ય ઘોડો, હૃદયાદિ ઉપર પ્રશસ્ત આવર્તવાળો ઘોડો, પંચકલ્યાણી ઘોડો, અષ્ટમંગલ-

શ્લોકાંક

વાળો ઘોડો, સફેદ ઘોડો, સફેદ અને પીળો ઘોડો, અમૃત જેવા વર્ણવાળો ઘોડો, પીળા, શ્યામ, લાલ, લીલો, કપિલ વર્ણવાળો ઘોડો, સફેદ કેશરા અને પૂંછડાવાળો, કર્ક સફેદ અને શ્યામ જંઘાવાળો, ગધેડાના સરખો ઘોડો, ગુલાબી રંગનો ઘોડો ૧૨૩૧–૧૨૪૦

કર્ક પીળો અને જાનુ પ્રદેશમાં શ્યામ વર્ણવાળો ઘોડો, ઉકનાહ–પીત લાલ કાંતિવાળો ઘોડો, સોના કમલ સરખી કાંતિવાળો, પીત અને લીલી કાંતિવાળો, સફેદ કાચ જેવો કાબરચીતરો, અશ્વમેધ યજ્ઞનો ઘોડો, ઘોડાની નાસિકા, ઘોડાનો મધ્ય ભાગ ગળાનો પ્રદેશ, ખરી, પૂછડું, ઘોડાનું જમીન ઉપર આળોટવું, પાંચ પ્રકારની ઘોડાની ગતિ–ચાલ, તે–૧ ધોરિત, ૨ વલ્ગિત, ૩ પ્લુત. ૪ ઉત્તેજિત ૫ ઉત્તેરિત, ઘોડો એક દિવસ જેટલું જઈ શકે તેટલો માર્ગ, લગામનાં નામ– ૧૨૪૧–૧૨૫૧

ઘોડાનો તંગ, દામણુ, ઘોડાનું બખતર, ચાબુક, લગામ, પલાણ, વીત–નકામા હાથી ઘોડા, ખચ્ચર, ઊંટ, ત્રણ વર્ષનો ઊંટ, કાષ્ઠનું

શ્લોકાંક

બનાવેલ પગપાનવરૂ જોડાયેલો ઊંટ, ગધેડો, બળદ, જુવાન બળદ, સારા સ્કંધવાળો, મોટો બળદ, વૃદ્ધ બળદ, ખસી કરવા લાયક, ભાંગેલા શીંગડાવાળો બળદ, સાંઢ, વાછરડો, મોટો વાછરડો, નાકમાં નાથેલો બળદ, અભ્યાસને માટે ધોસરે જોડેલો નવો બળદ ૧૨૫૧–૧૨૬૦

ધૂંસરી ખેંચનાર બળદ, ગાડાને ખેંચનાર બળદ, બધી જાતની ધુરા વહન કરનાર બળદ, એક ધોસરીને વહન કરનાર બળદ, ભાર વહન કરના બળદ, ગળીઓ બળદ, પીઠપર ભારવહન કરનાર બળદ, બે દાંતવાળો, છ દાંતવાળો બળદ, ખાંધ, કકુદ્–ખાંધપરનો ટેકરો, બળદનું મસ્તક, શીંગડું, ગળાનીચે લટકતી ગલકંબલ–ગોદડી, ગાય, (તે ગાય વર્ણથી અનેક જાતની હોય છે.) ગર્ભિણી ગાય, વાંઝણી ગાય, ગર્ભાધાન માટે બળદ પાસે જનારી ગાય, ગર્ભપાત થયેલી, ગર્ભાધાન કરાયેલી, લાંબા વખતની પ્રસવેલી, નવી પ્રસવેલી, ઘણીવાર પ્રસવેલી,

શ્લોકાંક

એકવાર પ્રસવેલી, ગર્ભગ્રહણ સમયને પામેલી, સુખે દોહી શકાય તેવી, કષ્ટથી દોહી શકાય તેવી, ઘણા દૂધવાળી, દ્રોણપ્રમાણ દૂધ આપનારી, જાડા આંચળવાળી, ગીરો મૂકેલી ગાય, ઉત્તમ ગાય, બાલવયમા ગર્ભવાળી ગાયના નામ ૧૨૬૧–૧૨૭૦

દર વર્ષે વિયાતી ગાય, રાક ગાય, વાછરડાને ઇચ્છનારી ગાય, ચાર ત્રણ બે અને એક વર્ષની ગાય, આચળ, છાણ, સૂકું છાણ, ગાયનું સર્વ–દૂધ દહીં વગેરે, ગાયનો સમૂહ, ગર્ભગ્રહણકાળ, ગાય બાધવાનો ખીલો, દામણ, ઘણાં પશુઓ બાધી શકાય તેવુ દોરડુ, બકરો, બકરી, જુવાન બકરો, ઘેટો, ઘેટી, જંગલી બકરો, ઘેટીનુ દૂધ, કૂતરો, હડકાયો કૂતરો ૧૨૭૧–૧૨૮૦

શિકારી કૂતરો, કૂતરી, ગ્રામ્ય ભૂંડ, પાડો, જંગલી પાડો, સિંહ, વાઘ, જરખ, અષ્ટાપદ–શરભ, રોઝ, ગેંડો, ભૂંડ, રીંછ, શિયાળ, એક જાતનું શિયાળ–લોંકડીના નામ ૧૨૮૧–૧૨૯૦

શ્લોકાંક

રહેજ શિયાળને મળતું પ્રાણી, વરુ, વાંદરો, શ્યામ મુખવાળો વાંદરો, હરણ, સત્તર પ્રકારનાં હરણ, જમણા પડખે ઘાયલ થયેલ હરણ, એક જાતનું વેગવાળુ હરણ, સસલુ, શાહુડી, શાહુડીની સળી અને શિશોળીયુ, ઘો, ઘોના દુષ્ટબચ્ચા, ઘોના સારા બચ્ચા, ગરોળી, આજણી, મોટી ગરોળી, કાચંડો સરડો, ઉંદરનાં નામ ૧૨૯૧–૧૩૦૦

છછુંદરી, નાનો ઉંદર, બિલાડો, સેહલો, નોળિઓ, સર્પ, રાજસર્પ, અજગર જલનો સર્પ ઝેર વિનાનો મોટો સર્પ, ગાયના જેવી નાસિકાવાળો સર્પ, કુક્કુટ સર્પ, નાગો, નાગોની નગરી, શેષનાગ, કાળો અગર સફેદ શેષનાગ, વાસુકી તક્ષક મહાપદ્મ શંખ અને કુલિક નાગોના નામ ૧૩૦૦–૧૩૧૦

ચાર પ્રકારના નાગો, ઉતરેલી કાચળીવાળો સર્પ, ઝેરવાળા નાગ વગેરે, ઝેર વિનાના અજગર વગેરે, દૃષ્ટિમાં ઝેર હોય તેવા નાગો, પૂંછડામાં ઝેરવાળા વીંછી વગેરે, લોમ–વાળમાં ઝેરવાળો વાઘ વગેરે,

શ્લોકાંક

નખમા ઝેરવાળા મનુષ્ય વગેરે, લાળમાં ઝેરવાળાં કરોળિયાં વગેરે, કાલાન્તરે જેઓનું ઝેર ચઢે તેવાં ઉંદર વગેરે, ઔષધ અને મંત્ર વગેરેના પ્રયોગથી વીર્યરહિત કરાયેલું ઝેર, કૃત્રિમ ઝેર, સર્પનુ શરીર, સર્પની દાઢ ફેણ કાચળીનાં નામ ૧૩૧૧–૧૩૧૫

અથ ખેચરપઞ્ચેન્દ્રિયનામાનિ

પક્ષી, પક્ષીની ચાંચ, પક્ષીની પાખ, પાંખનુ મૂળ, ઊડવાની ક્રિયા, ઈંડુ, પક્ષીનો માળો, મોર, મોરની વાણી, મોરનુ પીંછું, મોરના પીછાનો ચંદ્રકનાં નામ ૧૩૧૬–૧૩૨૦

કોયલ, કાગડો, માત જાતના કાગડાઓ, પાણીનો કાગડો, ઘૂવડ, કુંકડો, હંસ, રાજ હંસ, મલ્લિકાક્ષ હંસ, ધાર્તરાષ્ટ્ર હંસ, કલહંસ, બાલહંસ, હંસી, લક્કડ કૂટ પક્ષી, ખંજન-પક્ષી, સારસપક્ષી, સારસી, કૌંચ, ચાષપક્ષી, ચાતક, ચક્રવાક, ટીંટોડીનાં નામ ૧૩૨૧–૧૩૩૦

ચકલો, ચકલી, બાળચકલી, બાળચકલો. જલકાગડો, બગલો, બગલાનીજાતિ, બગલી, મસ્તક ચૂડ–

શ્લોકાંક

કાકા કઉઆ, કંકપક્ષી, સમળી, સીંચાણો–બાજપક્ષી, ગીધ, કુરરપક્ષી, પોપટ, મેના, ચામાચિડિયુ, વાગોળ, અશુભ બોલનાર એક જાતનું પક્ષી, શરારીપક્ષી, સફેદ તેતર, ભાસપક્ષી, જલકુકડી, કમૂતર, ચકોરપક્ષી, જીવંજીવ પક્ષી, ભારદ્વાજ પક્ષી, પ્લવપક્ષીનાં નામ ૧૩૩૧–૧૩૪૦

તેતર, હારીત પક્ષી બતક, સુઘરી, રાની કૂકડો, શ્યેન, ઘેર પાળેલાં પશુપક્ષી,

અથ જલચરપઞ્ચેન્દ્રિયયનામનિ·

માછલુ, હજારદાઢાવાળો મત્સ્ય, મગર મચ્છ વિશેષ, શકુલમચ્છ, શકુલમચ્છનો બાલક, શિશુમારના જેવો મચ્છ, સહરી મચ્છ, તૃણચારી મચ્છ, મચ્છરાજ રાજશૃંગમચ્છ, મદ્દગુરમચ્છની સ્ત્રી, નાના માછલાનો સમુદાય, મોટા માછલા, મગર વગેરે હિંસક જલજન્તુઓ, મગરમચ્છ, શિશુમાર મચ્છ, જલબિલાડો ૧૩૪૧–૧૩૫૦

ગ્રાહ–ઝુંડ, મગર-વગેરે બીજા પણ જલજંતુના ભેદો, કરચલો, કાચબો, કાચબી, દેડકો, મનુષ્ય

શ્લોકાંક

વગેરે જે સ્થલચરજીવો છે તેજ જીવોમા 'જલ' શબ્દ પૂર્વમા મૂકવાથી થતા જલચર જીવોનાં નામ, ૧ અંડજ, ૨ પોતજ, ૩ રસજ, ૪ જરાયુજ, ૫ સ્વેદજ, ૬ સંમૂર્ચ્છનોદ્ભવ, ૭ ઉદ્ભિદ અને ૮ ઉપપાદુક એ ત્રસજીવોની યોનિ-ઉત્પત્તિસ્થાનો આઠ છે ૧૩૫૧-૧૩૫૭

इति चतुर्थतिर्यक्काण्ड ॥४॥

अथ पञ्चमनारककाण्डः

નારકીઓ–નરકમા ઉત્પન્ન થયેલા જીવો, બલાત્કારે નરકમા નાખવું તે, નરકની પીડા, નરક, ઘનોદધિ ઘનવાત તનુવાત અને આકાશ એ ચારેના આધારે નરકાવાસો રહેલા છે, રત્નપ્રભા વગેરે સાત નરકની પૃથ્વીઓનાં નામ, સાતે નરકમાં નરકાવાસોની સંખ્યા, સીમન્તક વગેરે નરકાવાસ, પાતાલ, છિદ્ર-બિલ, ભૂમિનો ખાડો ૧૩૫૮-૧૩૬૪

इति पञ्चमनारककाण्डः ॥५॥

अथ षष्ठः સામાન્યકાણ્ડः

શ્લોકાંક

જગત્–દુનિયા, લોક, અલોક, આત્મા–જીવ, સંસારીજીવ, જન્મ–ઉત્પત્તિ, પ્રાણ, જીવન, ઔષધ, શ્વાસ, ઉચ્છ્વાસ–અંદરનો શ્વાસ, નિઃશ્વાસ–બહારનો શ્વાસ, આયુષ્ય, ચિત્ત–મન, મનનો સંકલ્પ, સુખ, દુઃખ–પીડાના નામ ૧૩૬૫-૧૩૬૭ માનસિક પીડા, અત્યંત પીડા, ક્ષુધા, દ્રોહ ચિન્તવવો, પ્રથમજ્ઞાન, ચર્ચા, વાસના, નિશ્ચય, યોગ્યાયોગ્યની પરીક્ષા, અજ્ઞાન, ભ્રમાત્મક જ્ઞાન, સંશય, ઉત્કર્ષ, દોષ, સ્વભાવ, અવસ્થા, સ્નેહ, અનુકૂલતા, પશ્ચાત્તાપ, સમાધિ, પુણ્ય, ભાગ્ય, સારું ભાગ્ય, અશુભભાગ્ય, પાપના નામ ૧૩૭૧-૧૩૮ ધર્મનો વિચાર, ત્રિવર્ગ, ચતુર્વર્ગ, ચતુર્ભદ્ર, પ્રમાદ, જ્ઞાનેંદ્રિય, કર્મેંદ્રિય, ઈન્દ્રિયોના પાંચ વિષયો, શીતલ–ઠંડુ, ઉષ્ણ–ગરમ, કંઈક ગરમ, કઠોર સ્પર્શ, કોમળ સ્પર્શ, મધુરરસ, ખાટો, ખારો, કટુરસ, તિક્તરસ, કષાયલો–તૂરું, આ ૭ રસો છે, સુગંધ, દૂરવ્યાપી સુગંધના નામ ૧૩૮૧-૧૩૯ દેહ અંગરાગના સંઘર્ષથી ઉત્પન્ન

શ્લોકાંક

થયેલ સુગંધ, ઈષ્ટગંધ–સુવાસ, દુર્ગન્ધ, કાચા માંસ વગેરેની ગંધ, વર્ણો (સફેદ વગેરે) આ પ્રમાણે છે-સફેદ, કાંઇક સફેદ, કબૂતર જેવા વર્ણ, પીળો, લીલો પીળો મિશ્ર, ગુલાબી, ઊગતી સંધ્યા જેવો, લાલમિશ્રિત પીળો વર્ણ, શ્યામવર્ણ, રાતો અને કાળો મિશ્ર, કાબર ચિતરો, શબ્દના નામ ૧૩૯૧–૧૪૦૦

સાત સ્વર, મન્દ્ર મધ્ય અને તાર સ્વર, રુદન, આન્તરહૃદયનું રુદન, ગુણાનુરાગથી બોલાયેલ શબ્દ-જયજયકાર, પાદવું, પેટનો ગડબડાટ, સુભટોની સિંહગર્જના, સુભટ-ધ્વનિ, કલકલશબ્દ, યુદ્ધનો શોરબકોર, વસ્ત્ર પાંદડા વગેરેનો શબ્દ, ભૂષણ વગેરેનો અવાજ, ઘોડાઓનો ખોખારો, હાથીની ગર્જના, ધનુષ્યનો શબ્દ, ગાયનો શબ્દ, મેઘની ગર્જના, પક્ષી પશુ અને વરુનો અવાજ, કૂતરાનું ભસવું, આર્તસ્વર, રતિકાળે દંપતીનો અવ્યક્ત અવાજ, વીણા મૃદંગ વાંસ અને ભેરીનો અવાજ, તાર ગંભીર અને મધુર

શ્લોકાંક

અવાજ, ઝીણો અને મધુર શબ્દ, એક લયવાળું ગાન, સ્વરનું બદલાવું તે, પડઘો ૧૪૦૧–૧૪૧૦

સમુદાય, પશુ પક્ષિઓનો સજાતીય સમુદાય, સજાતીય અને વિજાતીય સમુદાય, સજાતીય પ્રાણીઓનો સમુદાય, સમાન આચારવાળાનો સમુદાય, સમાન સજાતીય જડ અને પ્રાણીઓનો સમુદાય, મનુષ્ય હસ્તી અને ઘોડાઓનો સમુદાય, વિષય શબ્દ અસ્ત્ર ભૂત ઇન્દ્રિય અને ગુણનો સમુદાય, પશુઓનો સમૂહ, પશુસિવાય પ્રાણીઓનો સમૂહ, પોપટ મોર અને તેતર વગેરેનો સમૂહ, ભિક્ષાનો સમૂહ, હજારોનો સમૂહ, ગર્ભિણીઓનો સમૂહ, યુવતીઓનો સમૂહ, ઉપગુનો વંશવો સમૂહ, બળદ મનુષ્યો વૃદ્ધો ઉંટ રાજપુત્રો રાજાઓ બકરાં વાછરડાં ઘેટાં, બખ્તર પહેરેલા પુરુષો, હાથીઓ કે હાથણીઓ, જડ વસ્તુઓ અને ગાયોનો સમૂહ, બળદ અને ગાયોનો સમૂહ, કમારા બ્રાહ્મણો બાળકો બ્રાહ્મણો ગણિકા કેશ અશ્વો અને કુહાડીઓના સમૂહના નામ ૧૪૧૧–૧૪૨૦

શ્લોકાંક

વાયુ ગાયો જાળો ખલપુરુષ જન બંધુઓ ગામો હાથીઓ મિત્રો અને રથોનો સમૂહ, શ્રેણી, બે, યુગલ, પશુઓનું યુગલ, પશુઓનું ષટ્ક, ૧૦૦થી અધિક સંખ્યા, બહુ, નાનુ–થોડું, સૂક્ષ્મ, લેશ, ટુંકું ઘણુ નાનુ, લાંબુ, ઊંચુ, નીચું, વિશાળનાં નામ ૧૪૨૧–૧૪૩૦

લંબાઈ, ઉંચાઈ, પહોળાઈ, વિસ્તાર, શબ્દનો વિસ્તાર, સંક્ષેપ, સમસ્ત, ટુકડો, ભાગ, ચોથો ભાગ, મલીન, પવિત્ર, ઉજ્જવલ, ફોતરા વિનાનુ, સાફ કરાયેલુ, સમ્મુખ, વિમુખ, મુખ્ય, શ્રેષ્ઠનાં નામ, વ્યાઘ્ર–પુંગવ–ઋષભ-કુંજર-સિંહ-શાર્દૂલ અને નાગ તેમજ તલ્લજ, મતલ્લિકા, મચર્ચિકા, પ્રકાડ અને ઉદ્ઘ શબ્દો ઉત્તર પદમા જોડવાથી બનતા પ્રશંસાવાચક નામ, ગૌણ શબ્દનાં નામ ૧૪૩૧–૧૪૪૧

અધમ, આખ તૃપ્તિ ન પામે તેવુ, સુંદર, ફલ, નકામું, શૂન્ય, નિરન્તર, છૂટું છવાયુ–વિરલ, નવુ-પુરાતન, રૂપી, બહુવિધ, અધિક, સમીપના નામ ૧૪૪૨–૧૪૫૧

સંલગ્ન, અત્યંત નજીક, દૂર, અત્યંત દૂર, શાશ્વત, અત્યંત સ્થિર, અનંત કાલ એક સ્વરૂપે રહે તે, સ્થાવર, જંગમ, ચપલ, સરળ, નમેલ, વક્ર, પાછળ, એકલો, એકાગ્ર, પ્રથમ, ચરમ, મધ્યમ, વચ્ચેનું, અંતરનાં નામ ૧૪૫૧–૧૪૬૦

તુલ્ય, સમાન અર્થવાલા ઉત્તરપદમા આવતા શબ્દો, ઉપમા, પ્રતિમા, લોઢાની પ્રતિમા, સુવર્ણની પ્રતિમા, વિપરીત, ડાબું અને જમણુ અંગ, અંકુશ રહિત, સ્પષ્ટ, ગોળ, ઉપાધિવશથી કંઈક નમેલુ, વિષમ અને ઉન્નત, જુદું, મિશ્રિત, વિવિધ પ્રકારનુ, જલદી, ફ્રૂદવુ ૧૪૬૧–૧૪૭૦

નિરંતર–નિત્ય, સાધારણ, દઢસંહનન, ગહન, ખીચોખીચ, પૂર્ણ, પ્રત્યાખ્યાત-નિષિદ્ધ, ઘેરાયેલું, તજેલુ, વિચારેલુ, વિખરાયેલુ, ઢંકાયેલુ, અન્તર્ધાન, પ્રગટ કરાયેલુ, અગ્નલ-બનવાળુ, અપમાન કરાયેલુ; તિરસ્કાર, મૂલમાંથી ઉખેડી નાખેલ, હલાવેલના નામ ૧૪૭૧–૧૪૮૧

હીંડોળો, ક્વાથ, નીચે ફેંકેલુ, ઊંચે ફેંકેલુ, પ્રેરણાકરેલુ, લેપાયેલું, વાંકુવળેલું, ધૂળથી ખરડાયેલું,

શ્લોકાંક

ચોરાયેલું, ગુણાયેલું, તીક્ષ્ણ કરાયેલું, ઢંકાયેલું, લજ્જા પામેલું, સરવાળો કરેલું, જોડાયેલું, પાકેલું, પકાવેલું, ઉકાળેલું, બળેલું, પાતળું કરેલું, વીંધાયેલું, સિદ્ધ થયેલું, પીગળીગયેલું, પરોવેલું, સીવેલું, કોડેલું, કોડવું, સ્વીકાર કરેલું, છેદાયેલું, મેળવેલું, પડી ગયેલું ૧૪૮૧–૧૪૯૧

સારી રીતે નિશ્ચિત થયેલું, શોધેલું, ભીનું, મોકલેલું, વિખ્યાત, સંતાપેલું, થીજેલું, ઉપસ્થિત પવન વિનાનો, નિર્વાણ (મુનિ અગ્નિ વગેરેનું), પ્રૌઢ, ભૂલી જવાયેલું, વમન કરેલું, ઉગેલું મૂતરેલું, જાણેલું, ઝગેલું, રક્ષણ કરાયેલું, ક્રિયા; વિચાર રહિત, કામણ, વશીકરણ, રોકાણ, સ્થાન, પરસ્પર, આવેશ, રચના, આગ્રહ, પ્રવેશ, વિહારનાં નામ ૧૪૯૧–૧૫૦૦

પર્યટન, સાધુઓનું આચારમાં રહેવું, વિપરીત, વૃદ્ધિ, ખુશ કરવું, રક્ષણીયને બચાવવું, નમસ્કાર, પહેરેગીરોનું વારા ફરતી સૂવું, અનુક્રમ, અતિક્રમ, સાંકડું, ઇચ્છાપ્રમાણે, અતિશય, બગાસું, આલિંગન, ઉત્સવ, સંગમ, અનુગ્રહ, અટકાવ, અંતરાય, અવસર, ઉપોદ્‌ઘાત–આરંભ, ચઢવું

શ્લોકાંક ૧૫૦૧–૧૫૧૦

આક્રમણ, ક્રમવિનાનું, વિયોગ, શોભા, અત્યંતશોભા, પરિચય, ઇશારત, કારણ, કાર્ય, સમાપ્ત, જળ વગેરેનું બહાર જવું, સામાન્ય, વિશેષ, વાંકું, સ્પર્ધા; અપકાર, નિષ્ફળ, નિરર્થક, આકાર વ્યય, સર્વતરફ વ્યાપવું, ઊંચા સ્થાનથી પડવું, નાશ. વિકટમાર્ગ, દુકાળ તથા વજનમાં સમાનતા, અવધાન; વિશ્વાસ, ફેરફાર, ભમવું, ઠગવું, અતિશય જ્ઞાન, અનુભવ પ્રાપ્તિ, આજ્ઞા, ફલ આપવું ૧૫૧૧–૧૫૨૦

કાંપવું, ધાન્ય વગેરેના ફોતરા કાઢી નાખવા, થૂંકવું, અટકવું; હલાવવું, સ્ખલના, ગ્લાણ, ગ્રહણ કરવું, વીંધવું ક્ષીણતા, કરકવું, જીર્ણતા, ઘેરો, સમુદાય, હાનિ–હ્રાસ, ઇન્દ્રિયોને વિષયોથી પાછી ખેંચવી, પ્રજ્ઞા–સામર્થ્યના નામ

૧૫૨૧–૧૫૨૪

અવ્યયો સ્વર્ગ, રસાતલ, આકાશ, આકાશ અને પૃથ્વી, ઊર્ધ્વ, નીચે,

શ્લોકાંક

વિના, સાથે, બસ–પર્યાપ્ત, પર-લોક, મૌન, આનંદથી, ચારેબાજુ, આગળ, ઘણું કરીને, હાલ, જલદીના નામ ૧૫૨૫–૧૫૩૦

હમેશાં, વારંવાર, સાંજે, દિવસ, એકદમ, લાખો વખત, કોઈક વખત, રાત્રિ, સવાર, તીરછું, ફોગટ, અસત્ય, પાસે, સુખ, અતિશય, પહેલા, વર્ષ, પરસ્પર, રાત્રિનો છેડો –પરોઢિયું, થોડું વિતર્ક, પર પરાથી આવેશ, ઉપદેશ–સંપ્રદાય, કારણ કે, સંબોધન અર્થમાં અવ્યય, દેવોને બલિ આપવામાં સ્વાહા વગેરે, એકાંત, વચમાં, પ્રકટ, નિષેધ, હઠથી, નહિ–મા, અદૃશ્ય, ઇચ્છા વિના અનુમતિ આપવી, હા, ઇષ્ટ પ્રશ્ન જણાવનાર, નિશ્ચય ૧૫૩૧–૧૫૪૦

બહાર, ગઈકાલે, આવતીકાલે, નીચું, ઊંચું, સત્તા, નિન્દા, વિરુદ્ધ બોલવું, જો, મંદ, પહેલા, ક્રોધવાળું વચન બતાવનાર, નમસ્કાર અર્થવાચક અવ્યયોના નામ ૧૫૪૧–૧૫૪૨

इति षष्ठः सामान्यकाण्डः ॥६॥

इति श्रीतपोगच्छाधिपति–श्रीकदम्बगिरिप्रमुखाऽनेकतीर्थोद्धारक–शासनसम्राट्–
–भट्टारकाचार्य श्रीमद्विजयनेमिसूरीश्वरपट्टालंकार–समयज्ञ–शान्तमूर्ति–
श्रीमदाचार्य श्रीविजयविज्ञानसूरीश्वरपट्टधरसिद्धान्तमहो–
दधि–प्राकृतविशारदाचार्यश्रीविजय–
कस्तूरसूरिणा विरचित हैमनाममालाया
बीजकमिद समाप्तम् ॥

०

ઉપયોગિ વિશેષ સૂચનાઓ.

*

૧. મૂલ શ્લોકોમાં એકાર્થવાચક શબ્દોની સંખ્યા જાણવા માટે શબ્દો ઉપર અંકો મૂકવામાં આવ્યા છે.

૨. જ્યાં એકાર્થવાચક શબ્દો પૂરા થાય છે ત્યાં આવું । દંડનું ચિહ્ન મુકયું છે.

૩. છએ કાંડની અંદર ક્રમાંકો ચાલુ ૧ થી ૧૫૪૨ સુધી આપ્યા છે.

૪. અર્થમાં પણ નીચે ચાલુ અંકો આપ્યા છે.

૫. શબ્દોના અર્થો અભિધાનચિંતામણિની સ્વોપજ્ઞવૃત્તિને આધારે મુખ્યતાએ આપેલા છે; કોઈ કોઈ સ્થળે અમરકોશ વગેરે કોશોને આધારે અધિક અર્થ આપવામાં આવ્યા છે.

૬. (   ) આવા ચિહ્નમાં આપેલ શબ્દો ટીકાના જાણવા.

૭. મૂલ એક શબ્દ આપ્યા પછી આવી–લાઈન કરીને જે શબ્દો આપ્યા છે તે કાંઇક સમાન શબ્દો ટીકાના જાણવા.

૮. '   ' આવા ચિહ્નમાં આપેલ શબ્દો અમરકોશના જાણવા.

૯. [   ] આવા ચિહ્નમાં આપેલ શબ્દો શેષાખ્ય નામમાલા અને શિલોંછના જાણવાં, તેની સાથે આપેલ અંકો તે શેષ અને શિલોંછના ક્રમાંક જાણવા.

૧૦. ટિપ્પણમાં આપેલ શબ્દોની પછી ભાનુ૦ એ મહામહોપાધ્યાય ભાનુચંદ્રગણિ–વિરચિત વિવિક્તનામસંગ્રહના અને વિ.ક. એ શ્રીનેમિ–વિજ્ઞાન–કસ્તૂરસૂરિ–જ્ઞાનભંડારની મૂલ પ્રતિના પ્રતીક જાણવા.

૧૧. પાછળ આપેલ શેષાખ્યનામમાલા અને હૈમશિલોંછ મૂલ એ બંનેની ટિપ્પણમાં આપેલ પુ૦ આ મુનિરાજ શ્રીપુણ્ય-વિજયજી મહારાજની પ્રતિની સંજ્ઞા, શિ૦ ટી૦ એ સટીક શિલોંછપ્રતિની સંજ્ઞા અને સૂ૦ સૂરતના શ્રીનેમિ–વિજ્ઞાન–કસ્તૂરસૂરિ જ્ઞા૦ ભ૦ પ્રતિની સંજ્ઞા જાણવી.

અનુવાદમાં આપેલ શબ્દોની સંજ્ઞા

પું૦ પુલિંગ	અ૦ અવ્યય
સ્ત્રી૦ સ્ત્રીલિંગ	એ૦ વ૦ એકવચન
ન૦ નપુંસકલિંગ	દ્વિ૦ વ૦ દ્વિવચન
ત્રિ૦ ત્રિલિંગ	બ૦ વ૦ બહુવચન
વિ૦ વિશેષણ	

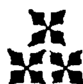
પાછળ અકારાદિ અનુક્રમણિકામાં આપેલ શબ્દોની સંજ્ઞા

૧. શબ્દોની પાછળ આપેલ અંકની પછી મૂકેલ શે૦ એ શેષાખ્યનામમાલા માટેની અને શિ૦ શિલોંછની સંજ્ઞા છે.

૨. ( ) આવા ચિહ્નમાં આપેલ શબ્દો અભિધાનચિંતામણિ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિના જાણવા

૩. ' ' આ ચિહ્નમાં આપેલ શબ્દો અમરકોશના જાણવા.

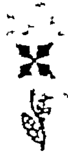
૪. અંકની સાથે આપેલ પ૦ સંજ્ઞા પરિભાષામાં આપેલ પ્રત્યય કે શબ્દો માટે છે.

अनुक्रमणिका

*

विषय		पृष्ठ
१	અભિધાન બીજક	૧ - ૩૭
२	अभिधानचिन्तामणिकोशः	૧ - ૪૩૨
३	શેષનામમાલા	૪૩૩ - ૪૬૦
४	હૈમનામમાલાશિલોઞ્છ	૪૬૧ - ૪૮૦
૫	સંસ્કૃતશબ્દાનુક્રમણિકા	૧ - ૨૨૪
૬	ગૂજરાતીશબ્દાનુક્રમણિકા	૨૨૫ ૨૮૩
૭	પઞ્ચવર્ગપરિહારનામમાલા	૨૮૪

अर्हम् ॥

ॐ ह्रीँ अर्हं श्रीशङ्खेश्वरश्रीस्तम्भनपार्श्वजिनेश्वरेभ्यो नमः ।

शासनसम्राट्-श्रीविजयनेमिसूरीश्वरपरमगुरुभ्यो नमः ।

स्वपरसिद्धान्तपारावारपारीण-शब्दावतार-परमार्हत-
कुमारपालभूपालप्रतिबोधक-कलिकालसर्वज्ञ-
श्रीमद्-हेमचन्द्रसूरीश्वरविरचितः

अभिधानचिन्तामणिकोशः ।

आचार्यश्रीविजयकस्तूरसूरिकृत-चन्द्रोदयाभिध-
गूर्जरभाषाटीकासमलङ्कृतः ।

देवाधिदेवकाण्डः प्रथमः १ ।

मङ्गलाचरणम् ।

ध्यात्वा श्रीमन्महावीरं, सर्वभावप्रकाशकम् ।
विराजत्तीर्थतीर्थेशं, तारकं भविनां भवात् ॥ १ ॥
गौतमादिगणीन्द्रांश्च, श्रुताब्धिपारगाँस्तथा ।
श्रीहेमचन्द्रसूरीशं, कलिकालाखिलज्ञकम् ॥ २ ॥
प्रगुरुं नेमिसूरीशं, सूरिसम्राट्पदाञ्चितम् ।
विज्ञानसूरिपं नत्वा, समयज्ञं गुरुं स्वकम् ॥ ३ ॥
आचार्यहेमचन्द्रेशा-भिधानाऽऽलम्बिनीमहम् ।
गौर्जर्या भाषया कुर्वे, टीकां चन्द्रोदयाभिधाम् ॥ ४ ॥
अत्राऽभिधानटीकायां, शेषे शिलोञ्छके च ये ।
गृहीताः शब्दसङ्घास्ते, सार्थाः कस्तूरसूरिणा ॥ ५ ॥

પ્રણિપત્યાર્હતઃ સિદ્ધસાઙ્ગશબ્દાનુશાસનઃ ।
રૂઢયૌગિકમિશ્રાણાં, નામ્નાં માલાં તનોમ્યહમ્ ॥ ૧ ॥
વ્યુત્પત્તિરહિતાઃ શબ્દા, રૂઢા આખણ્ડલાદયઃ ।
યોગોઽન્વયઃ સ તુ ગુણક્રિયાસમ્બન્ધસમ્ભવઃ ॥ ૨ ॥
ગુણતો નીલકણ્ઠાદ્યાઃ, ક્રિયાતઃ સ્રષ્ટૃસન્નિભાઃ ।
સ્વસ્વામિત્વાદિસમ્બન્ધસ્તત્રાહુર્નામ તદ્વતામ્ ॥ ૩ ॥
સ્યાત્ પાલ[1]-ધન[2]-ભુગ્[3]-નેતૃ[4]-પતિ[5]-મત્વર્થકાદયઃ[6] ।

મંગલ અને અભિધેય

અરિહંત ભગવંતોને નમસ્કાર કરીને પ્રતિષ્ઠાને પામેલું છે સાંગોપાંગ શબ્દાનુશાસન જેનું એવો હું રૂઢ, યૌગિક અને મિશ્ર (યોગરૂઢ) નામોની શ્રેણી બનાવું છું. ॥ ૧ ॥

પરિભાષા

જે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ ન થઈ શકે એવા 'આખણ્ડલ'=ઇન્દ્ર વગેરે શબ્દો રૂઢ જાણવા અને ગુણ, ક્રિયા કે સંબંધથી જેનો અર્થ નીકળી શકે તેને યૌગિક કહેવા. ॥ ૨ ॥ ગુણોના હેતુથી અર્થ નીકળી શકે એવા 'નીલકણ્ઠ'=શંકર વગેરે શબ્દો અને ક્રિયાના હેતુથી અર્થ નીકળી શકે એવા સ્રષ્ટા–બ્રહ્મા વગેરે શબ્દો તેમજ સ્વસ્વામિભાવ સંબંધમાં ભૂપાલ–રાજા વગેરે શબ્દો યૌગિક છે. ॥ ૩ ॥

જુદા જુદા સંબંધમાં બનતા શબ્દો

સ્વસ્વામિભાવ સંબંધમાં–મૂળ શબ્દથી પાલ, ધન, ભુજ્, નેતૃ, પતિ અને મત્વર્થક મત્ વગેરે જોડાઈ સ્વામિવાચક શબ્દો બને છે. તેનાં અનુક્રમે ઉદાહરણ–ભૂપાલઃ, ભૂધનઃ, ભૂભુગ્, ભૂનેતા, ભૂપતિઃ, ॥ ૪ ॥ ભૂમાન્=રાજા.

૧ શ્લોકમાં મૂકેલો 'ઇતિ' શબ્દ બીજા પ્રકારોને પણ જણાવનાર

भूपालो भूधनो भूभुग्, भूनेता भूपतिस्तथा ॥ ४ ॥
भूमांश्चेति कविरूढ्या, ज्ञेयोदाहरणावली' ।
जन्यात् कृत्-कर्तृ-सृट्-स्रष्टृ-विधातृ-कर-सू-समाः' ॥ ५ ॥
जनकाद् योनि-ज-रुह-जन्म-भू-सूत्यणादयः ।
धार्यात् ध्वजा-ऽस्त्र-पाण्य-ऽङ्क-मौलि-भूषण-भृन्निभाः ॥ ६ ॥

હોવાથી भूप વગેરે શબ્દો પણ સમજી લેવા. આમ ઉદાહરણો કવિ-સમયોક્તિથી–શિષ્ટ પુરુષોની પરંપરાથી સમજી લેવા.

જન્યજનકભાવ સંબંધમાં

જન્ય=કાર્યવાચક શબ્દને कृत्, कर्तृ, सृज्, स्रष्टृ, विधातृ, कर, सू અને તેના સરખા બીજા શબ્દો લગાડતાં જનકવાચક શબ્દો બને છે. ઉદાહરણ विश्वकृत्, विश्वकर्ता, विश्वसृट्, विश्वस्रष्टा, विश्वविधाता, विश्वकरः, विश्वसूः (બ્રહ્મા) વગેરે જાણવા. विश्वकारकः, विश्वजनकः ઇત્યાદિ પણ થાય છે. ॥ ૫ ॥ જનક=કારણ વાચક શબ્દો થકી योनि, ज, रुह, जन्मन्, भू, सूति, વગેરે શબ્દો અને 'अण्' વગેરે પ્રત્યયો લગાડવાથી જન્યવાચક શબ્દો બને છે. ઉદા૦–आत्मयोनिः, आत्मजः, आत्मरुहः, आत्मजन्मा, आत्मभू, आत्मसूतिः, आत्मसम्भवः (બ્રહ્મા), भार्गवः=ભૃગુનો પુત્ર (શુક્ર) दैत्य=દિતિનો પુત્ર.

ધાર્યધારકભાવ સંબંધમાં

ધાર્યવાચક શબ્દ થકી ધ્વજ, અસ્ત્ર, पाणि, अङ्क, मौलि, भूषण, भृत् અને તેના સરખા શબ્દો. ॥ ૬ ॥ તેમજ शालिन्, शेखर શબ્દો, મત્વર્થક પ્રત્યયો અને मालिन्, भर्तृ, धर વગેરે શબ્દો લગાડવાથી ધારક શબ્દો બને છે. ઉદા૦–वृषध्वजः, शूलास्त्रः, पिनाकपाणिः, वृषाङ्कः, चन्द्रमौलिः, शशिभूषणः, शूलभृत् (वृषकेतनः, शूलायुधः, वृषलक्ष्मा, चन्द्रशिराः, चन्द्राभरणः વગેરે.) તેમજ पिनाकशाली,

શાલિ-શેખર-મત્વર્થ-મૌલિ-ભર્તૃ-ધરા અપિ ।
ભોજ્યાદ્ ભુગ્-ઽન્ધો-વ્રત-લિટ્-પાયિ-પા-ઽશા-ઽશનાઽઽદયઃ ॥ ૭ ॥
પત્યુઃ કાન્તા-પ્રિયતમા-વધૂ-પ્રણયિની-નિભાઃ ।
કલત્રાદ્ વર-રમણ-પ્રણયીશ-પ્રિયાદયઃ ॥ ૮ ॥

શશિશેખરઃ, શૂલી, પિનાકમાલી, પિનાકભર્તા, ગઙ્ગાધરઃ (શંકર) વગેરે.

ભોજ્યભોજકભાવ સંબંધમાં

ભોજ્ય–ભક્ષ્ય (ખાદ્ય) શબ્દ થકી–ભુજ્, અન્ધસ્, વ્રત, લિહ્, પાયિન્, પ, અશ અને અશન વગેરે શબ્દો લગાડવાથી ભોજક–ખાનાર વાચક શબ્દો બને છે. ઉદા૦–અમૃતભુજઃ, અમૃતાન્ધસઃ, અમૃતવ્રતાઃ, અમૃતલિહઃ, અમૃતપાયિનઃ, અમૃતપાઃ, અમૃતાશાઃ, અમૃતાશનાઃ (દેવો) વગેરે ॥ ૭ ॥

પતિ-પત્નીભાવ સંબંધમાં–પતિવાચક શબ્દો થકી કાન્તા, પ્રિયતમા, વધૂ, પ્રણયિની વગેરે તેમજ તેના સમાન વલ્લભા વગેરે શબ્દો લગાડવાથી પત્નીવાચક શબ્દો બને છે ઉદા૦–શિવકાન્તા, શિવપ્રિયતમા, શિવવધૂઃ, શિવપ્રણયિની, શિવવલ્લભા (ગૌરી, પાર્વતી) વગેરે અને પત્નીવાચક શબ્દો થકી વર, રમણ, પ્રણયિન્, ઈશ અને પ્રિય વગેરે શબ્દો લગાડવાથી પતિવાચક શબ્દો બને છે. ઉદા૦–ગૌરીવરઃ, ગૌરીરમણ, ગૌરીપ્રણયી, ગૌરીશઃ, ગૌરીપ્રિયઃ (શિવ) ॥ ૮ ॥

સખિના સંબંધમા–મિત્રવાચક શબ્દો થકી સખિ અને તેના જેવા બીજા શબ્દો લગાડવાથી મિત્રવાચક શબ્દો બને છે. ઉદા૦–શ્રીકણ્ઠસખઃ (કુબેર), મધુસખઃ (કામદેવ), વાયુસખઃ (અગ્નિ) વગેરે.

વાહ્ય–વાહકભાવ સંબંધમા–વાહ્ય (ઉપાડનાર) વાચક શબ્દ થકી ગામિન્, યાન, આસન વગેરે શબ્દો લગાડવાથી વાહક

સખ્યુઃ સખિસમાં વાહ્યાદ્, ગામિ-યાના-ઽઽસનાદયઃ ।
જ્ઞાતેઃ સ્વસૃ-દુહિત્રા-ઽઽત્મજા-ઽગ્રજા-ઽવરજાઽઽદયઃ ॥ ૯ ॥
આશ્રયાત્ સદ્મપર્ય્યાય-શય-વાસિ સદાઽઽદયઃ ।
વધ્યાદ્ ભિદ્-દ્વેષિ-જિદ્-ઘાતિ-ધ્રુગ-ઽરિ-ધ્વંસિ-શાસનાઃ ॥ ૧૦ ॥

(ઉપડાવનાર) વાચક શબ્દો બને છે. ઉદા૦ વૃષગામી, વૃષયાનઃ, વૃષાસનઃ, વૃષવાહનઃ (શંભુ–શંકર) વગેરે.

કૌટુમ્બિક સંબંધમાં–જ્ઞાતિવાચક શબ્દ થકી સ્વસૃ, દુહિતૃ, આત્મજ, અગ્રજ, અવરજ વગેરે શબ્દો લગાડવાથી કુટુંબીવાચક શબ્દો બને છે. ઉદા૦–યમસ્વસા (યમુના) હિમવદ્દુહિતા (ગૌરી), ચન્દ્રાત્મજઃ (બુધ), ગદાગ્રજઃ, ઇન્દ્રાવરજઃ (વિષ્ણુ), (કાલિન્દીસોદરઃ–યમઃ) વગેરે. ॥ ૯ ॥

આશ્રય–આશ્રયિભાવ સંબંધમાં–આશ્રય (નિવાસ) વાચક શબ્દ થકી સદ્મન્ અને તે અર્થવાળા બીજા શબ્દો, તેમજ શય, વાસિન્ અને સદ્ વગેરે શબ્દો જોડવાથી આશ્રયિ (રહેનાર) વાચક શબ્દો બને છે. ઉદા૦–દ્યુસદ્માનઃ, દ્યુસદનાં, દિવૌકસઃ, દ્યુવસતયઃ, દિવાશ્રયાઃ, દ્યુશયાઃ, દ્યુવાસિનઃ, દ્યુસદઃ (દેવો).

વધ્ય–વધકભાવ સંબંધમાં–વધ્ય (હણવા યોગ્ય) વાચક શબ્દ થકી ભિદ્, દ્વેષિન્, જિદ્, ઘાતિન્, દ્રુહ્, અરિ, ધ્વંસિન્, શાસન, અન્તકારિન્, દમન, દર્પચ્છિદ્, મથન વગેરે શબ્દો જોડવાથી વધક (હણનાર) વાચક શબ્દો બને છે. ઉદા૦–પુરભિદ્, પુરદ્વેષી, પુરજિત્, પુરઘાતી, પુરધ્રુક્, પુરારિઃ, પુરધ્વંસી, પુરશાસનઃ ॥ ૧૦ ॥ પુરાન્તકારી, પુરદમનઃ, પુરદર્પચ્છિત્, પુરમથનઃ (શિવ) આદિ શબ્દથી (પુરદારી, પુરનિહન્તા, પુરકેતુઃ, પુરહા, પુરસૂદનઃ,

अप्य-न्तकारि-दमन-दर्प्पच्छिन्-मथनाऽऽदयः ।
विवक्षितो हि सम्बन्ध, एकतोऽपि पदात् ततः ॥११॥
प्राक्प्रदर्शितसंबन्धिशब्दा योज्या यथोचितम् ।
दृश्यते खलु वाह्यत्वे, वृषस्य 'वृषवाहनः' ॥१२॥
स्वत्वे पुनर्वृषपतिर्धार्य्यत्वे, वृषलाञ्छनः ।
अंशोर्धार्यत्वेंऽशुमाली स्वत्वेंऽशुपतिरंशुमान् ॥१३॥
वध्यत्वेऽहेरहिरिपुर्भोज्यत्वे चाहिभुक् शिखी ।
चिह्नैर्व्यक्तमेवेद् व्यक्तेर्जातिशब्दोऽपि वाचकः ॥१४॥
तथा ह्यगस्तिपूता दिग्, दक्षिणाशा निगद्यते ।
अयुग्-विषमशब्दौ, त्रि-पञ्च-सप्तादिवाचकौ ॥१५॥

પુરાન્તકઃ, પુરજયી વગેરે શિવના નામો થાય છે, વધને યોગ્ય તે ઉપરથી કાલિયદમનઃ, કાલિયારિઃ, કાલિયશાસનઃ વગેરે વિષ્ણુનાં નામ થાય છે)

પરસ્પરનો સંબંધ વિવક્ષાધીન છે એક સંબંધવાળા પદથી પણ–॥ ૧૧ ॥

ઉપર કહેલા સંબંધમાં યોગ્યતા પ્રમાણે પદો જોડવાથી બીજા સંબંધને બતાવનારા શબ્દો બને છે. જેમ કે

એકનો એક 'વૃષ' શબ્દ વાહ્ય-વાહકભાવ સંબંધમા વૃષવાહનઃ= રુદ્ર. ॥ ૧૨ ॥ તે સ્વસ્વામિભાવ સંબંધમા વૃષપતિઃ, ધાર્યધારકભાવ સંબંધમા વૃષલાઞ્છનઃ પણ થાય છે તેવી જ રીતે 'અંશુ' શબ્દ તે બન્ને વિવક્ષામા અનુક્રમે ધાર્યધારકભાવમાં અંશુમાલી, સ્વસ્વામિભાવમા અંશુપતિઃ, અંશુમાન્ (રવિ–સૂર્ય) પણ થાય છે ॥ ૧૩ ॥

એક જ અહિ શબ્દ વધ્યવધકભાવની વિવક્ષામાં અહિરિપુઃ (મોર) અને ભોજ્યભોજકભાવ સંબંધમા અહિભુક્ (મોર) બને છે.

त्रिनेत्र-पञ्चेषु-सप्तपलाशादिषु योजयेत् ।
गुणशब्दो विरोध्यर्थं, नञादिरितरोत्तरः ॥१६॥
अभिधत्ते यथा कृष्णः, स्यादसितः सितेतरः ।
वार्द्ध्यादिषु पदे पूर्वे, वाडवाग्न्यादिषूत्तरे ॥१७॥
द्वयेऽपि भूभृदाद्येषु, पर्यायपरिवर्तनम् ।
एवं परावृत्तिसहा, योगात् स्युरिति यौगिकाः ॥१८॥
मिश्राः पुनः परावृत्त्यसहा गीर्वाणसन्निभाः ।

સદેહરહિત વિશેષણો વડે જાતિવાચક શબ્દ પણ વ્યક્તિ-સંજ્ઞાવાચક બની જાય છે. ॥ ૧૪ ॥ જેમ-અગસ્તિપૂતા દિક્=દક્ષિણ દિશા. (સપ્તર્ષિપૂતા દિક્=ઉત્તર દિશા. અત્રિનયનસમુત્થજ્યોતિઃ=ચન્દ્ર વગેરે.)

અયુગ્ અને વિષમ શબ્દ ત્રણ પાંચ કે સાત વગેરેના વાચક છે. ॥ ૧૫ ॥

તે શબ્દો ત્રિનેત્ર પઞ્ચેષુ, કે સપ્તપલાશ, (ત્ર્યક્ષઃ, પઞ્ચબાણઃ, સપ્તચ્છદઃ) વગેરે સ્થાનોમાં જોડવા. જેમ ત્રિનેત્રઃ, અયુઙ્નેત્રઃ, વિષમનેત્રઃ (શંભુ) પઞ્ચેષુઃ, અયુગિષુઃ, વિષમેષુઃ (કામદેવ). સપ્તપલાશઃ, અયુક્પલાશઃ, વિષમપલાશઃ (સપ્તપર્ણ) આદિ શબ્દથી નવશનિઃ, અયુક્શક્તિઃ, વિષમશક્તિઃ (શંભુ) વગેરે શબ્દો બને છે.

ગુણવાચક શબ્દની પૂર્વમાં 'નઞ્' કે પાછળ 'ઇતર' શબ્દ આવ્યો હોય તો તે જ શબ્દ વિરોધવાચક બની જાય છે. ॥ ૧૬ ॥ જેમ અસિતઃ, સિતેતરઃ, કૃષ્ણઃ-(કાળુ) અકૃશઃ, કૃશેતરઃ-સ્થૂલઃ, (જાડું) વગેરે.

વાર્દ્ધિ વગેરે શબ્દોમાં પૂર્વપદમા, વડવાગ્નિ વગેરે શબ્દોમાં ઉત્તરપદમા- ॥ ૧૭ ॥

प्रवक्ष्यन्तेऽत्र लिङ्गं तु, ज्ञेयं लिङ्गानुशासनात् ॥१९॥

देवाधिदेवाः प्रथमे, काण्डे देवा द्वितीयके ।

नरास्तृतीये तिर्यञ्चस्तुर्य एकेन्द्रियादयः ॥२०॥

एकेन्द्रियाः पृथिव्यम्बुतेजोवायुमहीरुहः ।

कृमिपीलकलूताद्याः, स्युर्द्वित्रिचतुरिन्द्रियाः ॥२१॥

पञ्चेन्द्रियाश्चेभकेकिमत्स्याद्याः स्थलखाम्बुगाः ।

અને ભૂભૃત્ વગેરે શબ્દોમાં પૂર્વ કે ઉત્તર બન્ને પદોમાં પર્યાય-વાચક શબ્દો મૂકી શકાય છે. પૂર્વપદમાં જેમ– વાર્દ્ધિઃ, જલધિઃ, તોયધિઃ, (જલદઃ, તોયદઃ, નીરદઃ) વગેરે. ઉત્તરપદમાં જેમ– વડવાગ્નિઃ, વડવાનલઃ, વડવાવહ્નિઃ (સરોજમ્, સરોરુહમ્) વગેરે. પૂર્વ કે ઉત્તર પદમાં જેમ–ભૂભૃત્, ઉર્વીભૃત્, ભૂધરઃ, ઉર્વીધરઃ (સુરપતિઃ, દેવરાજઃ) વગેરે. આ રીતે પદોના ફેરફારવાળા શબ્દો વ્યુત્પત્તિથી બનતા હોવાથી યૌગિક કહેવાય છે. ॥ ૧૮ ॥

પર્યાયના ફેરફાર વિનાના ગીર્વાણ (દશરથઃ, કૃતાન્તઃ) વગેરે શબ્દો મિશ્ર (યોગરૂઢ) કહેવાય છે. આ બધા શબ્દો આ કોશમાં જણાવવાના છે.

દરેક શબ્દોનું લિંગ પોતેજ (આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજીએ) બનાવેલ લિંગાનુશાસનથી જાણવું. ॥ ૧૯ ॥

મોક્ષગતિ, દેવગતિ, મનુષ્યગતિ, તિંર્યંચગતિ, અને નારકગતિ– એમ પાંચ પ્રકારની ગતિ હોવાથી જીવોના પણ પાચ ભેદો છે જેમ

૧ મુક્તાઃ, ૨ દેવાઃ, ૩ મનુષ્યાઃ, ૪ તિર્યઞ્ચઃ, ૫ નારકાઃ ।

આ અભિધાન ચિંતામણિ કોશમાં છ કાંડ છે.

પહેલા કાંડમાં–દેવાધિદેવ વાચક શબ્દો, બીજા કાંડમાં દેવો, ત્રીજા કાંડમાં મનુષ્યો, ચોથા કાંડમાં એકેન્દ્રિય વગેરે તિંર્યંચો ॥૨૦॥

તેમાં એકેન્દ્રિય (એક સ્પર્શન ઈન્દ્રિયવાળા જીવો પાંચ

પઞ્ચેન્દ્રિયા એવ દેવા, નરા નૈરયિકા અપિ ॥૨૨॥
નારકાઃ પઞ્ચમે સાઙ્ગા, ષષ્ઠે સાધારણાઃ સ્ફુટમ્ ।
પ્રસ્તોષ્યન્તેઽવ્યયાશ્ચાત્ર, ત્વન્તાથાદી ન પૂર્વગૌ ॥૨૩॥
૧ અર્હન્ ૨ જિનઃ ૩ પારગતસ્ ૪ ત્રિકાલવિત્, ૫ ક્ષીણાષ્ટકર્મા ૬ પરમેષ્ઠ્ય ૭ ઽધીશ્વરઃ ।
૮ શમ્ભુઃ ૯ સ્વયમ્ભૂ ૧૦ ર્ભગવાન્ ૧૧ જગત્પ્રભુસ્ ૧૨ તીર્થઙ્કરસ્ ૧૩ તીર્થકરો ૧૪ જિનેશ્વરઃ॥૨૪॥

પ્રકારે છે. ૧ પૃથ્વીકાય (માટી વગેરે) આ પૃથ્વીકાય અનેક છે જેમ– શુદ્ધ પૃથ્વી, શર્કરા, વાલુકા વગેરે. ૨ અપ્કાય (જલ, હિમ વગેરે). ૩ તેજઃ–તેજકાય (અગ્નિ વગેરે). ૪ વાયુકાય (વાત વગેરે). ૫ વનસ્પતિકાય (ઝાડ, સેવાલ વગેરે). એમ એકેન્દ્રિય જીવો પાંચ ભેદે છે. બે ઇન્દ્રિય (સ્પર્શન, રસના એ બે ઇન્દ્રિયવાળા) જીવો કૃમિ વગેરે. તેઇન્દ્રિય (સ્પર્શન, રસના અને નાસિકા એ ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા) જીવો કીડી વગેરે ચઉરિન્દ્રિય (સ્પર્શન, રસના, નાસિકા અને આંખ એ ચાર ઇન્દ્રિયવાળા) જીવો કરોળીઆ વગેરે જાણવા. ॥ ૨૧ ॥

પંચેન્દ્રિય (સ્પર્શન, રસના, નાસિકા, ચક્ષુ અને શ્રવણ એ પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા) જીવોના ત્રણ ભેદ છે. ૧ સ્થલચર, ૨ ખેચર, ૩ જલચર. સ્થલચર–હાથી વગેરે, ખેચર–મોર વગેરે, જલચર–માછળા વગેરે. દેવો, મનુષ્યો અને નારકો પણ પંચેન્દ્રિય જ છે. ॥ ૨૨ ॥

દેવો અને મનુષ્યો અનુક્રમે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે બીજા અને ત્રીજા કાંડમા આવે છે, પાંચમાં કાંડમા–નારકો, છઠ્ઠા કાંડમા બાકી રહેતા સાધારણ શબ્દો અને અવ્યયો કહેવાશે

'તુ' અન્તવાળો શબ્દ અને 'અથ' આદિવાળો શબ્દ આ બને શબ્દો પૂર્વના પદની સાથે સંબંધ રાખતા નથી પણ પછીના પદની સાથે સંબંધ રાખે છે. (જેમ–'સ્યાદનન્તજિદનન્તઃ સુવિધિસ્તુ પુષ્પદન્ત'–અહીંયાં સુવિધિ શબ્દને અંતે તુ શબ્દ હોવાથી પુષ્પદંત એ સુવિધિજિનનું નામ જાણવું. 'મુક્તિર્મોક્ષોઽપવર્ગોઽથ મુમુક્ષુઃ

[15] स्याद्वाद्य[16]भय[17]दसार्वाः [18] सर्वज्ञः [19] सर्वदर्शि[20]केवलिनौ ।
[21] देवाधिदेव[22]बोधिद[23]पुरुषोत्तम[24]वीतराग[25]आप्ताः ॥२५॥

एतस्यामवसर्पिण्यामृ[1]षभोऽ[2]जितश[3]म्भवौ ।
[4] अभिनन्दनः [5] सुमतिस्ततः [6] पद्मप्रभाभिधः ॥२६॥
[7] सुपार्श्व[8]श्चन्द्रप्रभश्च, [9] सुविधिश्चाथ [10] शीतलः ।
[11] श्रेयांसो [12] वासुपूज्यश्च, [13] विमलो[14]ऽनन्ततीर्थकृत् ॥२७॥
[15] धर्मः [16] शान्तिः [17] कुन्थु[18]ररो, [19] मल्लिश्च [20] मुनिसुव्रतः ।
[21] नमि[22]र्नेमिः [23] पार्श्वो [24] वीरश्चतुर्विंशतिरर्हताम् ॥२८॥

श्रमणो यतिः' અહીંયાં મુમુક્ષુ શબ્દની આદિમાં અથ શબ્દ છે, તેથી મુમુક્ષુઃ, શ્રમણઃ, યતિઃ વગેરે એ એકાર્થક જાણવા. આ ક્રમે સંદિગ્ધ વિષયમા જાણવુ). ॥ ૨૩ ॥

॥ ઇતિ પરિભાષા ॥

अथ प्रथमो देवाधिदेवकाण्डः–

તીર્થંકરના અર્થને જણાવનારા શબ્દો–

अर्हन् 'त्' (પુ.), जिनः, पारगतः, त्रिकालविद् (પુ.), क्षीणाष्टकर्मा 'अन्' (પુ.), परमेष्ठी 'इन्' (પુ.), अधीश्वरः, शम्भुः, स्वयम्भूः, भगवान् 'वत्' (પુ.) जगत्प्रभुः, तीर्थंकरः, जिनेश्वरः, ॥ २४ ॥ स्याद्वादी 'इन्' (પુ)–अनेकान्तवादी 'इन्' (પુ.), अभयदः, सार्वः, सर्वज्ञः, सर्वदर्शी 'इन्' (પુ), केवली 'इन्' (પુ), देवाधिदेवः, बोधिदः, पुरुषोत्तमः, वीतरागः, आप्तः, [શિલોઞ્છમાં सर्वीयः શ્લો. ૨.] એ ૨૫-અરિહંત, જિનેશ્વર, તીર્થંકર. ॥ ૨૫ ॥

આ અવસર્પિણીમાં થયેલા ચોવીશ તીર્થંકરોનાં નામો

१ ऋषभः, २ अजितः, ३ शम्भवः, ४ अभिनन्दनः, ५ सुमतिः,

ऋषभो वृषभः श्रेयान्, श्रेयांसः स्यादनन्तजिदनन्तः ।
सुविधिस्तु पुष्पदन्तो, मुनिसुव्रतसुव्रतौ तुल्यौ ॥२९॥
अरिष्टनेमिस्तु नेमिर्वीरश्चरमतीर्थकृत् ।
महावीरो वर्द्धमानो, देवार्यो ज्ञातनन्दनः ॥३०॥
गणा नवाऽस्यर्षिसङ्घा, एकादश गणाधिपाः ।
इन्द्रभूतिरग्निभूतिर्वायुभूतिश्च गोतमाः ॥३१॥

६ पद्मप्रभः, ॥ २६ ॥ ७ सुपार्श्वः, ८ चन्द्रप्रभः, ९ सुविधिः, १० शीतलः, ११ श्रेयांसः, १२ वासुपूज्यः, १३ विमलः, १४ अनन्तः, ॥ २७ ॥ १५ धर्मः, १६ शान्तिः, १७ कुन्थुः, १८ अरः, १९ मल्लिः, २० मुनिसुव्रतः, २१ नमिः, २२ नेमिः, २३ पार्श्वः, २४ वीरः, એ ૨૪ અવસર્પિણીમાં થયેલા તીર્થંકરોના ક્રમથી નામો જાણવા [शंभवः-संभवः, । मुनिसुव्रत.-मुनिः । नेमिः-नेमी 'इन्' शि० २.] ॥ २८ ॥

તીર્થંકરોનાં સમાન નામો

ऋषभः-वृषभः । श्रेयांसः-श्रेयान् 'ईयस्' । अनन्तः,-अनन्तजित् । सुविधिः-पुष्पदन्तः । मुनिसुव्रतः-सुव्रतः ॥ २९ ॥

नेमिः-अरिष्टनेमिः । वीरः चरमतीर्थकृत् (पु), महावीरः, वर्द्धमानः, देवार्यः, ज्ञातनन्दनः ॥ ३० ॥

ઋષિઓના સમુદાયો તે गणाः-ગણો કહેવાય છે. શ્રીમહાવીર ભગવાનના નવ ગણ (સરખી વાચના લેનારા મુનિઓના સમુદાયો) હતા અને गणाधिपाः-ગણનાયકો (ગણધરો) અગિયાર હતા. (અકંપિત અને અચલભ્રાતા તેમજ મેતાર્ય અને પ્રભાસ એ બબ્બેની એક જ વાચના હતી માટે નવ ગણો અને અગિયાર ગણધરો જાણવા).

અગિયાર ગણાધિપો (ગણધરો) નાં નામ

१ इन्द्रभूतिः, २ अग्निभूतिः, ३ वायुभूतिः-આ ત્રણ गोतमाः-

[૪]વ્યક્તઃ [૫]સુધર્મા [૬]પણ્ડિત[૭]મૌર્યપુત્રાવ[૮]કમ્પિતઃ ।

[૯]અચલભ્રાતા [૧૦]મેતાર્યઃ, [૧૧]પ્રભાસશ્ચ પૃથક્કુલાઃ ॥૩૨॥

કેવલી ચરમો [૧]જમ્બૂસ્વામ્યથ [૧]પ્રભવપ્રભુઃ ।

[૨]શય્યમ્ભવો [૩]યશોભદ્રઃ, [૪]સમ્ભૂતિવિજયસ્તતઃ ॥૩૩॥

[૫]ભદ્રબાહુઃ [૬]સ્થૂલભદ્રઃ, શ્રુતકેવલિનો હિ ષટ્ ।

[૧]મહાગિરિ[૨]સુહસ્ત્યાદ્યા, [૩]વજ્રાન્તા દશપૂર્વિણઃ ॥૩૪॥

ઇક્ષ્વાકુકુલસમ્ભૂતાઃ, સ્યાદ્ દ્વાવિંશતિરર્હતામ્ ।

[૧]મુનિસુવ્રત[૨]નેમી તુ, હરિવંશસમુદ્ભવૌ ॥૩૫॥

ગૌતમ કુલના છે. ॥ ૩૧ ॥ ૪ વ્યક્તઃ, ૫ સુધર્મા 'અન્' (પુ.) ૬ મંડિતઃ, ૭ મૌર્યપુત્રઃ, ૮ અકમ્પિતઃ, ૯ અચલભ્રાતા 'તૃ' (પુ.), ૧૦ મેતાર્યઃ, ૧૧ પ્રભાસઃ આ આઠ ગણધરો જુદા જુદા કુલવાળા છે એ અગિયાર ગણધરના ક્રમથી નામો જાણવા. [મણ્ડિતઃ મણ્ડિતપુત્રઃ શિ૦ ૩.] ॥૩૨॥

જમ્બૂસ્વામી 'ઇન્' એ છેલ્લા કેવલી છે. ૧ પ્રભવપ્રભુઃ-પ્રભવઃ, (પ્રભવસ્વામી 'ઇન્'), ૨ શય્યંભવઃ, ૩ યશોભદ્રઃ, ૪ સંભૂતિવિજયઃ, ॥ ૩૩ ॥ ૫ ભદ્રબાહુઃ, ૬ સ્થૂલભદ્રઃ-એ છ શ્રુતકેવલી થયા છે.

૧ મહાગિરિઃ, ૨ સુહસ્તી 'ઇન્', (૩ શ્રીગુણસુન્દરઃ, ૪ શ્યામાર્યઃ, ૫ સ્કન્દિલાર્યઃ, ૬ રેવતીમિત્રઃ, ૭ શ્રીધર્મા 'અન્', ૮ ભદ્રગુપ્તઃ, ૯ શ્રીગુપ્તઃ,) ૧૦ વજ્રઃ-આર્યમહાગિરિ-આર્યસુહસ્તીથી માંડીને વજ્રસ્વામી સુધી એ દશ દશપૂર્વી થયા છે. ॥ ૩૪ ॥

૨૪ તીર્થંકરોમા ૨૨ ઇક્ષ્વાકુકુલમાં ઉત્પન્ન થયા છે. તથા મુનિસુવ્રતસ્વામી અને નેમિનાથ હરિવંશકુલમાં ઉત્પન્ન થયા છે. ॥૩૫॥

[1]नाभिश्च [2]जितशत्रुश्च, [3]जितारिरथ [4]संवरः ।
[5]मेघो [6]धरः [7]प्रतिष्ठश्च, [8]महासेननरेश्वरः ॥३६॥
[9]सुग्रीवश्च [10]दृढरथो, [11]विष्णुश्च [12]वसुपूज्यराट् ।
[13]कृतवर्मा [14]सिंहसेनो, [15]भानुश्च [16]विश्वसेनराट् ॥३७॥
[17]सूरः [18]सुदर्शनः [19]कुम्भः, [20]सुमित्रो [21]विजयस्तथा ।
[22]समुद्रविजयश्चा[23]श्वसेनः [24]सिद्धार्थ एव च ॥३८॥
[1]मरुदेवा [2]विजया [3]सेना [4]सिद्धार्था च [5]मङ्गला ।
ततः [6]सुसीमा [7]पृथ्वी, [8]लक्ष्मणा [9]रामा ततः परम् ॥३९॥

૨૪ તીર્થંકરોના અનુક્રમે પિતાનાં નામ

૧ નાભિઃ, ૨ જિતશત્રુઃ, ૩ જિતારિઃ, ૪ સંવરઃ, ૫ મેઘઃ, ૬ ધરઃ, ૭ પ્રતિષ્ઠઃ, ૮ મહાસેન ॥ ૩૬ ॥ ૯ સુગ્રીવઃ, ૧૦ દૃઢરથઃ, ૧૧ વિષ્ણુઃ, ૧૨ વસુપૂજ્યઃ વસુપૂજ્યરાટ્ 'જ્', ૧૩ કૃતવર્મા 'અન્', ૧૪ સિંહસેનઃ, ૧૫ ભાનુઃ, ૧૬ વિશ્વસેનઃ-વિશ્વસેનરાટ્ 'જ્', ॥ ૩૭ ॥ ૧૭ સૂરઃ, ૧૮ સુદર્શનઃ, ૧૯ કુમ્ભઃ, ૨૦ સુમિત્રઃ, ૨૧ વિજયઃ, ૨૨ સમુદ્રવિજયઃ, ૨૩ અશ્વસેનઃ, ૨૪ સિદ્ધાર્થઃ, એ ચોવીશ તીર્થંકરોના પિતાઓનાં નામ ॥ ૩૮ ॥

૨૪ તીર્થંકરોની અનુક્રમે માતાનાં નામ

૧ મરુદેવા, ૨ વિજયા, ૩ સેના, ૪ સિદ્ધાર્થા, ૫ મંગલા, ૬ સુસીમા, ૭ પૃથ્વી, ૮ લક્ષ્મણા, ૯ રામા,॥ ૩૯ ॥ ૧૦ નન્દા, ૧૧ વિષ્ણુઃ, ૧૨ જયા, ૧૩ શ્યામા, ૧૪ સુયશાઃ 'અસ્', ૧૫ સુવ્રતા, ૧૬ અચિરા, ૧૭ શ્રીઃ, ૧૮ દેવી, ૧૯ પ્રભાવતી, ૨૦ પદ્મા ૨૧ વપ્રા, ૨૨ શિવા, ॥ ૪૦ ॥ ૨૩ વામા, ૨૪ ત્રિશલા-એ ચોવીશ તીર્થંકરોની માતાઓના નામ [મરુદેવા મરુદેવી શિ૦ ૩]

[૧૦]નન્દા [૧૧]વિષ્ણુ[૧૨]ર્જયા [૧૩]શ્યામા, [૧૪]સુયશાઃ [૧૫]સુવ્રતા[૧૬]ઽચિરા ।
[૧૭]શ્રી[૧૮]ર્દેવી [૧૯]પ્રભાવતી ચ, [૨૦]પદ્મા [૨૧]વપ્રા [૨૨]શિવા તથા ॥૪૦॥
[૨૩]વામા [૨૪]ત્રિશલા ક્રમતઃ, પિતરો માતરોઽર્હતામ્ ।
સ્યાદ્ [૧]ગોમુખો [૨]મહાયક્ષ[૩]સ્ત્રિમુખો [૪]યક્ષનાયકઃ ॥૪૧॥
[૫]તુમ્બુરુઃ [૬]કુસુમશ્ચાપિ, [૭]માતઙ્ગો [૮]વિજયો[૯]ઽજિતઃ ।
[૧૦]બ્રહ્મા [૧૧]યક્ષેટ્ [૧૨]કુમારઃ [૧૩]ષણ્મુખ[૧૪]પાતાલ[૧૫]કિન્નરાઃ ॥૪૨॥
[૧૬]ગરુડો [૧૭]ગન્ધર્વો [૧૮]યક્ષેટ્, [૧૯]કુબેરો [૨૦]વરુણોઽપિ ચ ।
[૨૧]ભૃકુટિ[૨૨]ર્ગોમેધઃ [૨૩]પાર્શ્વો, [૨૪]માતઙ્ગોઽર્હદુપાસકાઃ ॥૪૩॥
[૧]ચક્રેશ્વ[૨]ર્યજિતબલા, [૩]દુરિતારિશ્ચ [૪]કાલિકા ।
[૫]મહાકાલી [૬]શ્યામા [૭]શાન્તા, [૮]ભૃકુટિશ્ચ [૯]સુતારકા ॥૪૪॥

૨૪ તીર્થંકરોના અનુક્રમે યક્ષો (શાસનદેવો)નાં નામ

૧ ગોમુખઃ, ૨ મહાયક્ષઃ, ૩ ત્રિમુખઃ, ૪ યક્ષનાયકઃ-યક્ષેશઃ, ॥ ૪૧ ॥ ૫ તુમ્બુરુઃ, ૬ કુસુમઃ, ૭ માતઙ્ગઃ, ૮ વિજયઃ, ૯ અજિતઃ, ૧૦ બ્રહ્મા 'અન્', ૧૧ યક્ષેટ્ 'શ્', ૧૨ કુમારઃ, ૧૩ ષણ્મુખઃ, ૧૪ પાતાલઃ, ૧૫ કિન્નરઃ, ॥ ૪૨ ॥ ૧૬ ગરુડઃ, ૧૭ ગન્ધર્વઃ, ૧૮ યક્ષેટ્ 'શ્'-યક્ષેન્દ્રઃ, ૧૯ કુબેરઃ, ૨૦ વરુણઃ, ૨૧ ભૃકુટિઃ, ૨૨ ગોમેધઃ, ૨૩ પાર્શ્વઃ, ૨૪ માતઙ્ગઃ-એ ચોવીશ તીર્થંકરોના ઉપાસક યક્ષોનાં નામ. ॥ ૪૩ ॥

૨૪ તીર્થંકરોની અનુક્રમે યક્ષિણીઓ (શાસનદેવતા) નાં નામ

૧ ચક્રેશ્વરી, ૨ અજિતબલા, ૩ દુરિતારિઃ, ૪ કાલિકા કાલી, ૫ મહાકાલિ, ૬ શ્યામા, ૭ શાન્તા, ૮ ભૃકુટિઃ, ૯ સુતારકા, ॥ ૪૪ ॥

[10]અશોકા [11]માનવી [12]ચણ્ડા, [13]વિદિતા [14]ચાઙ્કુશા તથા ।
[15]કન્દર્પા [16]નિર્વાણી [17]બલા, [18]ધારિણી [19]ધરણપ્રિયા ॥૪૫॥
[20]નરદત્તાઽથ [21]ગાન્ધાર્ય[22]મ્બિકા [23]પદ્માવતી તથા ।
[24]સિદ્ધાયિકા ચેતિ જૈન્યઃ, ક્રમાચ્છાસનદેવતાઃ ॥૪૬॥
[1]વૃષો [2]ગજો[3]ઽશ્વઃ [4]પ્લવગઃ, [5]ક્રૌઞ્ચો[6]ઽબ્જં [7]સ્વસ્તિકઃ [8]શશી ।
[9]મકરઃ [10]શ્રીવત્સઃ [11]ખડ્ગી, [12]મહિષઃ [13]શૂકરસ્તથા ॥૪૭॥
[14]શ્યેનો [15]વજ્રં [16]મૃગ[17]શ્છાગો, [18]નન્દ્યાવર્તો [19]ઘટોઽપિ ચ ।
[20]કૂર્મો [21]નીલોત્પલં શઙ્ખઃ, [23]ફણી [24]સિંહોઽર્હતાં ધ્વજાઃ ॥૪૮॥

૧૦ અશોકા, ૧૧ માનવી, ૧૨ ચણ્ડા, ૧૩ વિદિતા ૧૪ અઙ્કુશા, ૧૫ કન્દર્પા, ૧૬ નિર્વાણી, ૧૭ બલા, ૧૮ ધારિણી, ૧૯ ધરણપ્રિયા,–વૈરોટ્યા, ॥ ૪૫ ॥ ૨૦ નરદત્તા, ૨૧ ગાન્ધારી, ૨૨ અમ્બિકા,–કુષ્માણ્ડી, ૨૩ પદ્માવતી, ૨૪ સિદ્ધાયિકા એ ચોવીશ શાસન દેવતાનાં નામ. [ચક્રેશ્વરી–અપ્રતિચક્રા, અજિતબલા–અજિતા, શ્યામા–અચ્યુતદેવી, સુતારકા સુતારા શિ૦ ૪] ॥ ૪૬ ॥

૨૪ તીર્થંકરોનાં અનુક્રમે લાંછનો

૧ વૃષઃ, ૨ ગજઃ, ૩ અશ્વઃ, ૪ પ્લવગઃ, ૫ ક્રૌઞ્ચઃ, ૬ અજમ્, ૭ સ્વસ્તિકઃ, ૮ શશી 'ઇન્' (પુ.), ૯ મકરઃ, ૧૦ શ્રીવત્સઃ, ૧૧ ખડ્ગી 'ઇન્' (પુ.) ૧૨ મહિષઃ, ૧૩ શૂકરઃ, ॥ ૪૭ ॥ ૧૪ શ્યેનઃ, ૧૫ વજ્રમ્, ૧૬ મૃગઃ, ૧૭ છાગઃ, ૧૮ નન્દ્યાવર્તઃ, ૧૯ ઘટઃ–કુમ્ભઃ, ૨૦ કૂર્મઃ, ૨૧ નીલોત્પલમ્, ૨૨ શઙ્ખઃ, ૨૩ ફણી 'ઇન્' (પુ), ૨૪ સિંહઃ–એ ચોવીશ જિનેશ્વરોના ક્રમથી લાંછનો ॥ ૪૮ ॥

तेषां च देहोऽद्भुतरूपगन्धो, निरामयः स्वेदमलोज्झितश्च ।
श्वासोऽब्जगन्धो रुधिरामिषं तु, गोक्षीरधाराधवलं ह्यविस्रम् ॥५७॥
आहारनीहारविधिस्त्वदृश्यश्चत्वार एतेऽतिशयाः सहोत्थाः ।
क्षेत्रे स्थितिर्योजनमात्रकेऽपि, नृदेवतिर्यग्जनकोटिकोटेः ॥५८॥
वाणी नृतिर्यक्सुरलोकभाषा संवादिनी योजनगामिनी च ।
भामण्डलं चारु च मौलिपृष्ठे, विडम्बिताहर्पतिमण्डलश्रि ॥५९॥
साग्रे च गव्यूतिशतद्वये रुजा, वैरेतयो मार्यतिवृष्टयवृष्टयः ।
दुर्भिक्षमन्यस्वकचक्रतो भयं, स्यान्नैत एकादश कर्मघातजाः ॥६०॥

२ रुधिरम्–લોહી. આમિષમ્–માંસ એ ગાયના દૂધ જેવા સફેદ અને અવિસ્રમ્–દુર્ગંધ વિનાનાં હોય છે ॥ ૫૭ ॥ આહારનીહારવિધિઃ–આહાર, નીહાર (મૂત્ર મલત્યાગ) અદૃશ્ય હોય છે. કર્મક્ષયથી થતા અગિયાર અતિશયો–૧ એક યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં પણ કોડાકોડી દેવ મનુષ્યો અને તિર્યંચો રહી શકે. ॥ ૫૮ ॥ ૨ વાણી–ભાષા અર્દ્ધમાગધી, દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચની ભાષામાં પરિણમતી અને યોજન સુધી જતી વાણી ૩ ભામણ્ડલમ્–મસ્તકની પાછળ સૂર્ય મંડલની શોભા કરતાં પણ ચઢિયાતું સુંદર ભામંડલ ॥ ૫૯ ॥ ૪ રુજા–રોગ એકસો પચીસ યોજન સુધી ન થાય ૫ વૈરમ્–વૈરભાવ એકસો પચીસ યોજન સુધી પરસ્પર ન થાય ૬ ईति–ઇતિ–ધાન્યાદિકને ઉપદ્રવ કરનાર ઉંદર વગેરે જીવોની ઉત્પત્તિ એકસો પચીસ યોજન સુધી ન થાય. ૭ मारि–મારી–અકાળે ઔત્પાતિક મરણ એકસો પચીસ યોજન સુધી ન થાય ૮ અતિવૃષ્ટિ–અતિવૃષ્ટિ એકસો પચીસ યોજન સુધી ન થાય. ૯ એકસો પચીસ યોજન સુધી અવૃષ્ટિ–વરસાદ ન વરસે એમ પણ ન બને. ૧૦

खे [1]धर्मचक्रं [2]चमराः सपादपीठं [3]मृगेन्द्रासनमुज्ज्वलं च ।
[4]छत्रत्रयं रत्नमयो [5]ध्वजोऽङ्घ्रिन्यासे च [6]चामीकरपङ्कजानि ॥६१॥
[7]वप्रत्रयं चारु [8]चतुर्मुखाङ्गता, [9]चैत्यद्रुमोऽधोवदनाश्च [10]कण्टकाः ।
[11]द्रुमानति[12]र्दुन्दुभिनाद उच्चकैर्[13]वातोऽनुकूलः [14]शकुनाः प्रदक्षिणाः ॥६२॥
[15]गन्धाम्बुवर्षं [16]बहुवर्णपुष्पवृष्टिः [17]कचश्मश्रुनखाप्रवृद्धिः ।
चतुर्विधामर्त्यनिकायकोटिर्जघन्यभावादपि [18]पार्श्वदेशे ॥६३॥

दुर्भिक्षम्–દુકાળ એકસો પચીસ યોજન સુધી ન પડે ૧૧ भयम्–ભય એકસો પચીસ યોજન સુધી પોતાના કે બીજાના દેશ કે રાજાથી ન આવે ॥ ૬૦ ॥

દેવતાઓએ કરેલા ૧૯ અતિશયો

१ धर्मचक्रम्–આકાશમા ધર્મચક્ર ચાલે. २ चमरः–આકાશમાં ચામર વીંઝાતા રહે. ३ मृगेन्द्रासनम्–આકાશમા પાદપીઠિકાસહિત ઉજ્જવલ સ્ફટિકમય સિંહાસન હોય. ४ छत्रत्रयम्–આકાશમા ત્રણ છત્ર હોય ५ रत्नमयध्वजः–આકાશમા રત્નમય ધજા હોય ६ चामीकरपङ्कजानि सुवर्णकमलानि–સુવર્ણ કમળો ઉપર જ પગ મૂકવાના હોય. ॥ ૬૧ ॥ ७ वप्रत्रयम्–સમવસરણમાં સોનું, રૂપું અને રત્નમય એમ ત્રણ પ્રકારના ગઢ (કિલ્લા) હોય. ८ चतुर्मुखाङ्गता–સમવસરણમા ચાર મુખ. ९ चैत्यद्रुमः ચૈત્યવૃક્ષ (અશોકવૃક્ષ). १० कण्टकाः કાંટા ઊંધા થઈ જાય ११ द्रुमानति–વૃક્ષો અત્યત નમી જાય. १२ दुन्दुभिनादः–દુંદુભિનો અવાજ થયા કરે. १३ वात–વાયુ સુખ આપે તેવો અનુકૂલ વાય. १४ शकुनाः–પક્ષિઓ પણ પ્રદક્ષિણા કરે. ॥ ૬૨ ॥ १५ गन्धाम्बुवर्षम्–સુગંધી પાણીનો વરસાદ થાય १६ बहुवर्णपुष्पवृष्टिः–જુદી જુદી જાતના રંગવાળાં (પંચવર્ણવાળા) ફુલોની વૃષ્ટિ થાય. १७ कचश्मश्रुनखाप्रवृद्धिः–વાળ, દાઢી, મૂછ અને

રક્તૌ ચ [1]પદ્મપ્રભ[2]વાસુપૂજ્યૌ, શુક્લૌ ચ [1]ચન્દ્રપ્રભ[2]પુષ્પદન્તૌ ।

કૃષ્ણૌ પુનર્[1]નેમિ[2]મુની [1]વિનીલૌ, શ્રી[1]મલ્લિપાર્શ્વૌ કનકત્વિષોઽન્યે ॥૪૯॥

ઉત્સર્પિણ્યામતીતાયાં, ચતુર્વિંશતિરર્હતામ્ ।

[1]કેવલજ્ઞાની [2]નિર્વાણી, [3]સાગરોઽથ [4]મહાયશાઃ ॥૫૦॥

[5]વિમલઃ [6]સર્વાનુભૂતિઃ, [7]શ્રીધરો [8]દત્તતીર્થકૃત્ ।

[9]દામોદરઃ [10]સુતેજાશ્ચ, [11]સ્વામ્યથો [12]મુનિસુવ્રતઃ ॥૫૧॥

[13]સુમતિઃ [14]શિવગતિશ્ચૈવા[15]ઽસ્તાગોઽથ [16]નિમીશ્વરઃ ।

[17]અનિલો [18]યશોધરાખ્યઃ, [19]કૃતાર્થોઽથ [20]જિનેશ્વરઃ ॥૫૨॥

૨૪ તીર્થંકરોનાં વર્ણ–પદ્મપ્રભુ અને વાસુપૂજ્ય રક્ત (લાલ) વર્ણવાળા. ચન્દ્રપ્રભુ અને સુવિધિનાથ શુક્લ (સફેદ) વર્ણવાળા. નેમિનાથ અને મુનિસુવ્રતસ્વામી એ કૃષ્ણ (કાળા) વર્ણવાળા. મલ્લિનાથ અને પાર્શ્વનાથ એ નીલ (લીલા) વર્ણવાળા અને બાકીના ૧૬ જિનેશ્વર સોનાની કાન્તિવાળા (પીળા વર્ણવાળા) છે. એ ૨૪ જિનેશ્વરોના વર્ણો. ॥ ૪૯ ॥

ગઈ ચોવીશીના ૨૪ તીર્થંકરોનાં નામ

૧ કેવલજ્ઞાની 'इन्' (પુ.) ૨ નિર્વાણી 'इन्', ૩ સાગરઃ, ૪ મહાયશાઃ 'अस्' (પું), ॥ ૫૦ ॥ ૫ વિમલઃ, ૬ સર્વાનુભૂતિઃ, ૭ શ્રીધરઃ, ૮ દત્તતીર્થકૃત્ (પું.), ૯ દામોદરઃ, ૧૦ સુતેજાઃ 'अस्' (પું.) ૧૧ સ્વામી 'इन्' (પું); ૧૨ મુનિસુવ્રતઃ, ॥ ૫૧ ॥ ૧૩ સુમતિઃ, ૧૪ શિવગતિઃ, ૧૫ અસ્તાગઃ, ૧૬ નિમીશ્વરઃ, ૧૭ અનિલઃ, ૧૮ યશોધરઃ, ૧૯ કૃતાર્થઃ, ૨૦ જિનેશ્વરઃ, ॥ ૫૨ ॥ ૨૧ શુદ્ધમતિઃ, ૨૨ શિવકરઃ, ૨૩ સ્યન્દન, ૨૪ સમ્પ્રતિઃ એ ગઈ ઉત્સર્પિણીના ૨૪ તીર્થંકરોના નામ.

[21]શુદ્ધમતિઃ [22]શિવકરઃ, [23]સ્યન્દનશ્ચાથ [24]સંપ્રતિઃ[1] ।
ભાવિન્યાં તુ [1]પદ્મનાભઃ, [2]શૂરદેવઃ [3]સુપાર્શ્વકઃ ॥૫૩॥
[4]સ્વયંપ્રભશ્ચ [5]સર્વાનુભૂતિ[6]ર્દેવશ્રુ[7]તોદયૌ ।
[8]પેઢાલઃ [9]પોટ્ટિલશ્ચાપિ, [10]શતકીર્તિશ્ચ [11]સુવ્રતઃ ॥૫૪॥
[12]અમમો [13]નિષ્કષાયશ્ચ, [14]નિષ્પુલાકોઽથ [15]નિર્મમઃ ।
[16]ચિત્રગુપ્તઃ [17]સમાધિશ્ચ, [18]સંવરશ્ચ [19]યશોધરઃ ॥૫૫॥
[20]વિજયો [21]મલ્લ[22]દેવૌ [23]ચાનન્તવીર્યશ્ચ [24]ભદ્રકૃત્ ।
એવં સર્વાવસર્પિણ્યુત્સર્પિણીષુ જિનોત્તમાઃ[1] ॥૫૬॥

આવતી ચોવીશીના ૨૪ તીર્થંકરોનાં નામ

૧ પદ્મનાભઃ, ૨ શૂરદેવઃ, ૩ સુપાર્શ્વઃ-સુપાર્શ્વકઃ, ॥ ૫૩ ॥ ૪ સ્વયંપ્રભઃ, ૫ સર્વાનુભૂતિઃ, ૬ દેવશ્રુતઃ, ૭ ઉદયઃ, ૮ પેઢાલઃ, ૯ પોટ્ટિલઃ, ૧૦ શતકીર્તિઃ, ૧૧ સુવ્રતઃ, ॥ ૫૪ ॥ ૧૨ અમમ', ૧૩ નિષ્કષાયઃ, ૧૪ નિષ્પુલાકઃ, ૧૫ નિર્મમઃ, ૧૬ ચિત્રગુપ્તઃ, ૧૭ સમાધિઃ, ૧૮ સંવરઃ, ૧૯ યશોધરઃ, ॥ ૫૫ ॥ ૨૦ વિજયઃ, ૨૧ મલ્લઃ, ૨૨ દેવઃ, ૨૩ અનન્તવીર્યઃ, ૨૪ ભદ્રકૃત્-ભદ્રઃ, [ભદ્રકર', શિ૦ ૫] આ ૨૪ આવતી ઉત્સર્પિણીમાં થનારા તીર્થંકરોનાં નામ આવી રીતે વર્તમાન, અતીત અને અનાગત અવસર્પિણી તથા ઉત્સર્પિણીમાં ચોવીશ ચોવીશ તીર્થંકરો થાય છે ॥ ૫૬ ॥

તે તીર્થંકરોના જન્મથી હોતા ચાર અતિશયો

૧ દેહઃ-શરીર અદ્ભુતરૂપ અને અદ્ભુત ગંધવાળું, નીરોગી અને પરસેવો, મલ વિનાનું હોય છે. ૨ શ્વાસ-કમળ જેવો સુગંધી.

[19] ऋतूनामिन्द्रियार्थानामनुकूलत्वमित्यमी ।
एकोनविंशतिर्दैव्याश्चतुस्त्रिंशच्च मिलिताः ॥६४॥
[1] संस्कारवत्त्वमौ[2]दात्त्यमु[3]पचारपरीतता ।
[4] मेघगम्भीरघोषत्वं, [5] प्रतिनादविधायिता ॥६५॥
[6] दक्षिणत्वमु[7]पनीतरागत्वं च [8] महार्थता ।
[9] अव्याहतत्वं [10] शिष्टत्वं, [11] संशयानामसंभवः ॥६६॥

નખ ન વધે ૧૮ અમર્ત્યનિકાયકોટિ: ચારે નિકાયના ઓછામા ઓછા ક્રોડ દેવતા પાસે રહે ॥ ૬૩ ॥ ૧૯ વસત વગેરે છએ ઋતુઓ ઈન્દ્રિયોના વિષયોને અનુકૂલ રહે. આ પ્રમાણે સહજ (જન્મથી) ૪ અતિશય, કર્મક્ષયજન્ય ૧૧ અને દેવોએ કરેલ ૧૯ અતિશય એમ ૩૪ અતિશયો તીર્થંકરોના હોય છે ॥ ૬૪ ॥

વચનાતિશય વાણીના પાંત્રીશ વિશિષ્ટ ગુણ

૧ સંસ્કારવત્ત્વમ્-સંસ્કૃતાદિ લક્ષણવાળી. ૨ ઔદાત્ત્યમ્-ઉચ્ચ વૃત્તિપણું. ૩ ઉપચારપરીતતા-ગામડિયાપણાનો અભાવ. ૪ મેઘગમ્ભીરઘોષત્વમ્-મેઘની જેમ ગંભીર અવાજ ૫ પ્રતિનાદવિધાયિતા-પડઘા પડે તેવી. ॥ ૬૫ ॥ ૬ દક્ષિણત્વમ્-સરળપણું. ૭ ઉપનીતરાગત્વમ્-ઉપનીતરાગત્વ-માલકોશ વગેરે રાગયુક્ત. આ સાત ગુણો શબ્દ અપેક્ષીને છે. બીજા અર્થને આશ્રયીને થાય છે તે આ પ્રમાણે-૮ મહાર્થતા-વિશાળ અર્થવાળી. ઘણી સમજાવટ ૯ અવ્યાહતત્વમ્-પૂર્વાપર વાક્યોના વિરોધ વિનાના અર્થો. ૧૦ શિષ્ટત્વમ્-શિષ્ટપણું-સભ્યતા ૧૧ સંશયાનામસંભવઃ-સંદેહ વિનાની. ॥ ૬૬ ॥

12 निराकृतान्योत्तरत्वं, 13 हृदयङ्गमतापि च ।
14 मिथःसाकाङ्क्षता 15 प्रस्तावौचित्यं 16 तत्त्वनिष्ठता ॥६७॥
17 अप्रकीर्णप्रसृतत्वम् 18 अस्वश्लाघान्यनिन्दिता ।
19 आभिजात्यम् 20 अतिस्निग्धमधुरत्वं 21 प्रशस्यता ॥६८॥
22 अमर्मवेधितौ 23 दार्यं, 24 धर्मार्थप्रतिबद्धता ।
25 कारकाद्यविपर्यासो, 26 विभ्रमादिवियुक्तता ॥६९॥
27 चित्रकृत्त्वम् 28 अद्भुतत्वं, 29 तथाऽनतिविलम्बिता ।
30 अनेकजातिवैचित्र्यम् 31 आरोपितविशेषता ॥७०॥

१२ निराकृतान्योत्तरत्वम्-બીજાના દૂષણ વિનાની ૧૩ हृदयंगमता-મનોહર. ૧૪ मिथःसाकाङ्क्षता-પરસ્પર પદ-વાક્યની અપેક્ષા રાખનારી, ૧૫ प्रस्तावौचित्यम्-દેશ-કાળને અવિરોધી. ૧૬ तत्त्वनिष्ठता-ઇચ્છિત વસ્તુ સ્વરૂપને અનુસરતી. ॥ ૬૭ ॥ ૧૭ अप्रकीर्णप्रसृतत्वम्-સંબંધ વાળી અને અતિવિસ્તાર વિનાની ૧૮ अस्वश्लाघान्यनिन्दिता-પોતાની બડાઈ અને પરનિંદા વિનાની ૧૯ आभिजात्यम्-વક્તા અને પ્રતિપાદ્યભાવને ઉચિત. ૨૦ अतिस्निग्धमधुरत्वम्-અત્યંત મીઠાશ અને સ્નેહવાળી ૨૧ प्रशस्यता-પ્રશંસાને પાત્ર. ॥ ૬૮ ॥ ૨૨ अमर्मवेधिता-બીજાના મર્મને પ્રગટ નહિ કરનારી. ૨૩ औदार्यम्-તુચ્છતા વિનાની. ૨૪ धर्मार्थप्रतिबद्धता-ધર્મ અને અર્થના સંબંધવાળી. ૨૫ कारकाद्यविपर्यास-કારક, કાળ, વચન, લિંગ વગેરેના વિરોધ વિનાની. ૨૬ विभ्रमादिवियुक्तता-ભ્રાન્તિ વગેરે દોષરહિત ॥ ૬૯ ॥ ૨૭ चित्रकृत्त्वम्-નિરંતર આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનારી ૨૮ अद्भुतत्वम्-આશ્ચર્યકારી. ૨૯ अनतिविलम्बिता-વિલંબ વિનાની. ૩૦ अनेकजातिवैचित्र्यम्-વર્ણનીય વસ્તુ આશ્રયી અનેક

સત્ત્વપ્રધાનતા વર્ણપદવાક્યવિવિક્તતા ।
અવ્યુચ્છિત્તિરખેદિત્વં, પઞ્ચત્રિંશચ્ચ વાગ્ગુણાઃ ॥૭૧॥
અન્તરાયા દાનલાભવીર્યભોગોપભોગગાઃ ।
હાસો રત્યરતી ભીતિર્જુગુપ્સા શોક એવ ચ ॥૭૨॥
કામો મિથ્યાત્વમજ્ઞાનં, નિદ્રા ચાવિરતિસ્તથા ।
રાગો દ્વેષશ્ચ નો દોષાસ્તેષામષ્ટાદશાપ્યમી ॥૭૩॥
મહાનન્દોઽમૃતં સિદ્ધિઃ, કૈવલ્યમપુનર્ભવઃ ।
શિવં નિઃશ્રેયસં શ્રેયો, નિર્વાણં બ્રહ્મ નિર્વૃતિઃ ॥૭૪॥

પ્રકારની વિચિત્રતાઓ વાળી ૩૧ આરોપિતવિશેષતા-વિશેષણુથી વિશિષ્ટ. ॥ ૭૦ ॥ ૩૨ સત્ત્વપ્રધાનતા-સાહસવાળી. ૩૩ વર્ણપદવાક્યવિવિક્તતા-અક્ષર, પદ, વાક્ય છુટાં છુટા. ૩૪ અવ્યુચ્છિત્તિ-અર્થસિદ્ધિ સુધી રહેનારી ૩૫ અખેદિત્વમ્-થાક વિનાની. આ પ્રમાણે તીર્થંકરોની વાણીના અતિશયો રૂપ પાત્રીશ ગુણો હોય છે ॥ ૭૧ ॥

તીર્થંકરોને જે હોય જ નહિ તે અઢાર દોષોનાં નામ

પાચ અતરાય-૧ દાનાન્તરાયઃ, ૨ લાભાન્તરાયઃ, ૩ વીર્યાન્તરાયઃ, ૪ ભોગાન્તરાયઃ, ૫ ઉપભોગાન્તરાયઃ, ૬ હાસઃ, ૭ રતિઃ, ૮ અરતિઃ, ૯ ભીતિઃ, ૧૦ જુગુપ્સાઃ, ૧૧ શોકઃ, ॥ ૭૨ ॥ ૧૨ કામઃ. ૧૩ મિથ્યાત્વમ્, ૧૪ અજ્ઞાનમ્, ૧૫ નિદ્રા, ૧૬ અવિરતિઃ, ૧૭ રાગઃ, ૧૮ દ્વેષઃ, આ ૧૮ દોષાઃ દોષો તીર્થંકરોને હોય જ નહિ ॥ ૭૩ ॥ મહાનન્દઃ, અમૃતમ્, સિદ્ધિઃ, કૈવલ્યમ્, અપુનર્ભવઃ, શિવમ્, નિઃશ્રેયસમ્, શ્રેયઃ 'સ્' (ન)નિર્વાણમ્, બ્રહ્મ'અન્' (પુ.ન.) નિર્વૃતિઃ

મહોદયઃ સર્વદુઃખક્ષયો નિર્વાણમક્ષરમ્ ।
મુક્તિર્મોક્ષોઽપવર્ગોઽથ, મુમુક્ષુઃ શ્રમણો યતિઃ ॥૭૫॥

વાચંયમો યતી સાધુરનગાર ઋષિર્મુનિઃ ।
નિર્ગ્રન્થો ભિક્ષુરસ્ય સ્વં, તપોયોગશમાદયઃ ॥૭૬॥

મોક્ષોપાયો યોગો જ્ઞાનશ્રદ્ધાનચરણાત્મકઃ ।
અભાષણં પુનર્મૌનં, ગુરુર્ધર્મોપદેશકઃ ॥૭૭॥
અનુયોગકૃદાચાર્ય, ઉપાધ્યાયસ્તુ પાઠકઃ ।
અનૂચાનઃ પ્રવચને, સાઙ્ગેઽધીતી ગણિશ્ચ સઃ ॥૭૮॥

(સ્ત્રી.) ॥ ૭૪ ॥, મહોદયઃ, સર્વદુઃખક્ષયઃ, નિર્વાણમ્, અક્ષરમ્, મુક્તિઃ (સ્ત્રી.), મોક્ષઃ, અપવર્ગઃ, [શીતીભાવઃ, શાન્તિઃ, નૈશ્ચિન્ત્યમ્, અન્તિકઃ, એ ૪–શે. ૨] એ ૧૮–મોક્ષના નામ. મુમુક્ષુઃ, શ્રમણઃ, યતિઃ ॥ ૭૫ ॥, વાચંયમઃ, યતી 'ઇન્' (પુ), સાધુઃ, અનગારઃ, ઋષિઃ, મુનિઃ, નિર્ગ્રન્થઃ, ભિક્ષુઃ, [શ્રવણઃ શિ૦ ૫] એ ૧૧–સાધુ, મુનિ, યતિ, એ મુનિનું ધન–તપઃ, યોગ અને શમ વગેરે છે. (તેથી તપોધનઃ, યોગી 'ઇન્', શમભૃત્, ક્ષાન્તિમાન્ 'મત્' વગેરે મુનિનાં નામો બને છે ॥ ૭૬ ॥ જ્ઞાન–યથાવસ્થિતતત્ત્વનો બોધ, શ્રદ્ધા–સત્તત્ત્વ ઉપર રુચિ. ચરણ–ચારિત્ર–સાવદ્યયોગવિરતિ–આ ત્રણ સ્વરૂપવાળો યોગઃ એ મોક્ષનો ઉપાય છે. અભાષણમ્, મૌનમ્ (પુ. ન.) પુ એ ૨-મૌન. ગુરુઃ, ધર્મોપદેશકઃ એ ૨–ગુરુ ॥ ૭૭ ॥ અનુયોગકૃત્ (પુ), આચાર્યઃ, એ ૨ –વ્યાખ્યાકાર, આચાર્ય, ઉપાધ્યાયઃ, પાઠકઃ, એ ૨–ઉપાધ્યાય, અધ્યાપક અનૂચાનઃ, ગણિઃએ ૨–આચારાઙ્ગ વગેરે પ્રવચન જાણનાર. ॥ ૭૮ ॥ શિષ્યઃ, વિનેયઃ,

શિષ્યો વિનેયોઽન્તેવાસી, શૈક્ષઃ પ્રાથમકલ્પિકઃ ।
સતીર્થ્યાસ્ત્વેકગુરવો, વિવેકઃ પૃથગાત્મતા ॥૭૯॥
એકબ્રહ્મવ્રતાચારા, મિથઃ સબ્રહ્મચારિણઃ ।
સ્યાત્ પારમ્પર્યમામ્નાયઃ, સંપ્રદાયો ગુરુક્રમઃ ॥૮૦॥
વ્રતાદાનં પરિવ્રજ્યા તપસ્યા નિયમસ્થિતિઃ ।
અહિંસા સૂનૃતાઽસ્તેયબ્રહ્માકિઞ્ચનતા યમાઃ ॥૮૧॥
નિયમાઃ શૌચસન્તોષૌ, સ્વાધ્યાયતપસી અપિ ।
દેવતાપ્રણિધાનં ચ, કરણં પુનરાસનં ॥૮૨॥

અન્તેવાસી 'इन्' (પુ), [છાત્રઃ શે૦ ૨. અન્તેષદ્ શિ૦ ૬] એ ૩–શિષ્ય શૈક્ષઃ, પ્રાથમકલ્પિકઃ એ ૨–નવીન શિષ્ય, પ્રથમ શિક્ષા લેનાર સતીર્થ્યાઃ, એકગુરવઃ એ ૨–(બ વ.) ગુરુભાઈ, વિવેકઃ, પૃથગાત્મતા એ ૨–વિવેક, ભેદજ્ઞાન, જડ અને ચેતન, શુદ્ધ અને અશુદ્ધ ઈત્યાદિ પૃથક્ત્વ જ્ઞાન ॥ ૭૯ ॥ સબ્રહ્મચારિણઃ 'इन्' (પુ. બ.) સમાન આગમ, વ્રત અને આચારવાળા. પારમ્પર્યમ્ , આમ્નાયઃ, સમ્પ્રદાયઃ, ગુરુક્રમઃ એ ૪–સમ્પ્રદાય, ગુરુપરંપરાગત ઉપદેશ. ॥ ૮૦ ॥ વ્રતાદાનમ્ , પરિવ્રજ્યા, તપસ્યા, નિયમસ્થિતિઃ [પ્રવ્રજ્યા, શિ૦ ૬] એ ૪–પ્રવ્રજ્યા, દીક્ષા.

યોગના આઠ અંગોનાં નામ

૧ યમાઃ (પુ. બ) શરીર માત્ર સાધનથી થતું નિત્ય કર્મ તે યમ. તે યમ ૧ અહિંસા, ૨ સૂનૃતમ્–સત્યવચન, ૩ અસ્તેયમ્ , ૪ બ્રહ્મ 'न्'– બ્રહ્મચર્યમ્ અને ૫ અકિઞ્ચનતા–અપરિગ્રહ એમ પાંચ છે. ॥ ૮૧ ॥ ૨ નિયમાઃ (પુ. બ) જેમા બાહ્ય સાધનની જરૂર હોય

[1]પ્રાણાયામઃ [2]પ્રાણયમઃ, [3]શ્વાસપ્રશ્વાસરોધનમ્' ।
[1]પ્રત્યાહારસ્ત્વિન્દ્રિયાણાં, વિષયેભ્યઃ સમાહૃતિઃ' ॥૮૩॥
[1]ધારણા તુ ક્વચિદ્ધ્યેયે, ચિત્તસ્ય સ્થિરબન્ધનમ્'
[1]ધ્યાનં તુ વિષયે તસ્મિન્નેકપ્રત્યયસન્તતિઃ' ॥૮૪॥
[1]સમાધિસ્તુ તદેવાર્થમાત્રાભાસનરૂપકમ્'
એવં યોગો યમાદ્યઙ્ગૈરષ્ટભિઃ સમ્મતોઽષ્ટધા' ॥૮૫॥

તેવું નિત્ય કર્મ. તે–નિયમ ૧ શૌચમ્ શરીર–મનની શુદ્ધિ, ૨ સંતોષઃ, ૩ સ્વાધ્યાયઃ, ૪ તપઃ અને ૫ દેવતાપ્રણિધાનમ્ એમ પાચ છે ૩ કરણમ્, આસનમ્–એ ૨–આસન, પદ્માસન વગેરે ॥ ૮૨ ॥ ૪ પ્રાણાયામઃ પ્રાણયમઃ શ્વાસપ્રશ્વાસરોધનમ્ એ ૩–શ્વાસ અને પ્રશ્વાસનો નિરોધ કરવો, પ્રાણોને રોકવાની યોગની ક્રિયા ૫ પ્રત્યાહારઃ-વિષયોમાંથી ઈન્દ્રિયોને રોકવી ॥ ૮૩ ॥ ૬ ધારણા–કોઈક ધ્યેયમા (ધ્યાન કરવા યોગ્યમા) ચિત્તને સ્થિર કરવુ. ૭ ધ્યાનમ્–ધ્યેયમા એકતાનતા ॥ ૮૪ ॥ ૮ સમાધિઃ (પુ.)–પદાર્થ-માત્રના આભાસ રૂપ જે ધ્યાન, ચિત્ત અને પ્રાણોની ધ્યેય સાથે એકતા. આ પ્રમાણે યમ વગેરે આઠ અંગવાળો યોગ –ચિત્તવૃત્તિના નિરોધસ્વરૂપવાળો યોગ છે. ॥ ૮૫ ॥ શ્વઃશ્રેયસમ્, શુભમ્, શિવમ્, કલ્યાણમ્, શ્વોવસીયસમ્, શ્રેયઃ 'સ્' (ન), ક્ષેમમ્ (પુ. ન),

[1]શ્વઃશ્રેયસં [2]શુભ[3]શિવે [4]કલ્યાણં [5]શ્વોવસીયસં [6]શ્રેયઃ ।
[7]ક્ષેમં [8]ભાવુક[9]ભવિક[10]કુશલ[11]મઙ્ગલ[12]ભદ્ર[13]મદ્ર[14]શસ્તાનિ ॥૮૬॥

ઇતિ શ્રીસ્વપરસમયપારાવારપારીણ-શબ્દાવતાર-
કલિકાલસર્વજ્ઞાચાર્યપુઙ્ગવશ્રીહેમચન્દ્ર
સૂરીશ્વરવિરચિતાભિધાનચિન્તામણિ-
નામમાલાયાં દેવાધિદેવકાણ્ડઃ
પ્રથમઃ સમાપ્તઃ ॥ ૧ ॥

ભાવુકમ્, ભવિકમ્, કુશલમ્, મઙ્ગલમ્, ભદ્રમ્, મદ્રમ્, શસ્તમ્, [ભવ્યમ્, કામ્યમ્, સુકૃતમ્, સૂનૃતમ્ એ ૪ શિ૦ ૨ મન્દ્રમ્, પ્રશસ્તમ્ શિ૦ ૫] એ ૧૪-કલ્યાણ, શુભ ॥ ૮૬ ॥

इति श्रीतपोगच्छाधिपति-श्रीकदम्बगिरिप्रमुखानेकतीर्थोद्धारक-
शासनसम्राट-सर्वतन्त्रस्वतन्त्राचार्यवर्यश्रीविजयनेमिसूरीश्वर-
पट्टालङ्कारसमयज्ञ-शान्तमूर्तिश्रीमदाचार्यश्रीविजय-
विज्ञानसूरीश्वरपट्टधर-सिद्धान्तमहोदधि प्राकृत-
विशारदाचार्यश्रीविजयकस्तूरसूरिणा गौर्जर्यां
विरचिताया चन्द्रोदयाभिधटीकाया प्रथमो
देवाधिदेवकाण्ड समाप्त ॥ १ ॥

॥ દેવકાણ્ડઃ દ્વિતીયઃ ॥

સ્વર્ગસ્ત્રિવિષ્ટપં દ્યોદિવૌ ભુવિસ્તવિષતાવિષૌ નાકઃ ।
ગૌસ્ત્રિદિવમૂર્ધ્વલોકઃ સુરાલય સ્તત્સદસ્ત્વમરાઃ ॥૮૭॥

દેવાઃ સુપર્વસુરનિર્જરદેવતર્ભુ-
વર્હિર્મુખાનિમિષદૈવતનાકિલેખાઃ
વૃન્દારકાઃ સુમનસસ્ત્રિદશા અમર્ત્યાઃ,
સ્વાહા-સ્વધા-ક્રતુ-સુધા-ભુજ આદિતેયાઃ ॥૮૮॥

અથ દ્વિતીયદેવકાણ્ડઃ—

સ્વર્ગઃ, ત્રિવિષ્ટપમ્—ત્રિપિષ્ટપમ્, દ્યૌઃ 'દ્યો' (સ્ત્રી) દ્યૌઃ 'દિવ્' (સ્ત્રી.) ભુવિઃ 'ઇષ્' (સ્ત્રી,) તવિષઃ, તાવિષઃ, નાકઃ (પુ ન.), ગૌઃ 'ગો' (પુ. સ્ત્રી.), ત્રિદિવમ્ (પુ. ન.) ઊર્ધ્વલોકઃ, સુરાલયઃ (ત્રિદશાવાસઃ, દેવલોકઃ ઇત્યાદિ), સ્વઃ (અ.) [ફલોદયઃ, મેરુપૃષ્ઠમ્, વાસવાવાસઃ, સૈરિકઃ, દિદિવિઃ, દીદિવિઃ, દ્યુઃ, દિવમ્, એ ૮ શે૦ ૩] એ ૧૨—સ્વર્ગ, દેવલોક. તત્સદઃ—સ્વર્ગસદઃ 'દ્' (પુ), (દ્યુસદ્માનઃ 'અન્'), અમરાઃ ॥ ૮૭ ॥, દેવાઃ, સુપર્વાણઃ 'અસ્' (પુ,), સુરાઃ નિર્જરાઃ, દેવતાઃ (સ્ત્રી.), ઋભવઃ 'ભુ' (પુ.), બર્હિર્મુખાઃ, અનિમિષાઃ, દૈવતાઃ (પુ. ન), નાકિનઃ 'ઇન્' (પુ), (સ્વર્ગિણઃ, ત્રિદિવાધીશાઃ), લેખાઃ, વૃન્દારકાઃ, સુમનસઃ, 'અસ્' (પુ), ત્રિદશાઃ, અમર્ત્યાઃ, સ્વાહાભુજઃ 'જ્', સ્વધાભુજઃ જ્', સ્વધાભુજઃ 'જ્', ક્રતુભુજઃ 'જ્', સુધાભુજઃ 'જ્', (સ્વાહાશનાઃ, સ્વધાશનાઃ, યજ્ઞાશનાઃ, અમૃતાન્ધસઃ અસ્') આદિતેયાઃ, (આદિત્યાઃ, અદિતિજાઃ ઇત્યાદિ) ॥ ૮૮ ॥, ગીર્વાણાઃ, મરુતઃ 'ત્', અસ્વપ્નાઃ, વિબુધાઃ,

गीर्वाणा मरुतोऽस्वप्ना, विबुधा दानवारयः ।
तेषां यानं विमानोऽन्धः, पीयूषममृतं सुधा ॥८९॥
असुरा नागास्तडितः सुपर्णका वह्नयोऽनिलाः स्तनिताः ।
उदधिद्वीपदिशो दश भवनाधीशाः कुमारान्ताः ॥९०॥
स्युः पिशाचा भूता यक्षा राक्षसाः किन्नरा अपि ।
किंपुरुषा महोरगा, गन्धर्वा व्यन्तरा अमी ॥९१॥

दानवारयः 'रि' (दनुजद्विषः 'षू') [निलिम्पाः कामरूपाः, साध्याः, शोभाः, चिरायुषः पूजिताः, मर्त्यमहिताः, सुवालाः, वायुभाः એ ९–शे०४] એ २७–(पु. ब) દેવો, દેવતાઓ. [१२ अर्काः, ८ वसवः १३ विश्वदेवाः, ३६ तुषिताः ६० आभास्वराः ॥ ५ ॥ २३६ महाराजिकाः, ११ रुद्राः, ४९ वायवः, ॥ ६ ॥ १४ वैकुण्ठाः, १० सुशर्माणः, १२ साध्याः ઈત્યાદિ गणदेवताः ગણ-દેવતાઓ. शे० ७.] विमानः (पु न), (देवयानम्, सुरयानम्) [व्योमयानम् शि० ७] એ १–દેવોનું વિમાન, (વિમાન કે યાનના સંબંધથી विमानयानाः, वैमानिकाः, विमानिकाः ઈત્યાદિ દેવોના યૌગિક નામ) देवान्धः 'स', (देवान्नम्, देवभोज्यम्, देवाहारः,) पीयूषम्, अमृतम्, सुधा [पेयूषम्, समुद्रनवनीतम् शि० ७] એ ३–અમૃત, સુધા, દેવોનો આહાર. ॥ ८९ ॥ આ દેવોના ચાર પ્રકાર છે १ ભવનપતિ, २ વ્યન્તર, ३ જ્યોતિષ્ક અને ४ વૈમાનિક. તેમાં ભવનપતિ દેવોના १० ભેદ છે १ असुरकुमाराः, २ नाग-कुमाराः, ३ तडित् कुमाराः, ४ सुपर्णकुमाराः, ५ वह्निकुमाराः, ६ अनिलकुमाराः, ७ स्तनितकुमाराः, ८ उदधिकुमाराः, ९ द्वीप-कुमाराः; १० दिक्कुमाराः એ १०–(पु ब) भवनाधीशाः ભવનપતિ દેવોના નામ ॥ ९० ॥ વ્યંતરદેવોના ८ ભેદ છે १

ज्योतिष्काः पञ्च चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रतारकाः ।
वैमानिकाः पुन कल्पभवा द्वादश ते त्वमी ॥९२॥
सौधर्मै-शान-सनत्कुमारमाहेन्द्र-ब्रह्म-लान्तक-जाः ।
शुक्र-सहस्रारा-नत-प्राणत-जा आरणा-च्युतजाः ॥९३॥
कल्पातीता नव ग्रैवेयकाः पञ्च त्वनुत्तराः ।
निकायभेदादेवं स्युर्देवाः किल चतुर्विधाः ॥९४॥

पिशाचाः, २ भूताः, ३ यक्षाः, ४ राक्षसाः, ५ किन्नराः, ६ किंपुरुषाः, ७ महोरगाः, ८ गन्धर्वाः, એ ૮–(પુ. બ) व्यन्तराः–વ્યંતરદેવો છે [वानमन्तराः આ પણ વ્યન્તર જાતિના દેવો છે. શિ૦ ૮] ॥૯૧॥ જ્યોતિષ્ક દેવોના ૫ ભેદ છે ૧ चन्द्राः, ૨ अर्काः, ૩ ग्रहाः, ૪ नक्षत्राणि, ૫ तारकाः આ ૫–(પુ. બ.) ज्यौतिष्काः–જ્યોતિષિક દેવોના નામ વૈમાનિક દેવોમા જે કલ્પ (આચાર) વાળા છે, તેના ૧૨ ભેદો છે. ॥ ૯૨ ॥ ૧ सौधर्मजाः, ૨ ऐशानजाः, ૩ सनत्कुमारजाः, ૪ माहेन्द्रजाः, ૫ ब्रह्मजाः, ૬ लान्तकजाः ॥ ૯૨ ॥, ૭ शुक्रजाः–महाशुक्रजाः, ૮ सहस्रारजाः, ૯ आनतजाः । ૧૦ प्राणतजाः, ૧૧ आरणजाः ૧૨ अच्युतजाः એ ૧૨–(પુ. બ.) वैमानिकाः કલ્પભવ વૈમાનિક દેવો ॥ ૯૩ ॥ કલ્પાતીત–સ્વામિસેવકભાવ રહિત (વૈમાનિક દેવો). ग्रैवेयकाः—નવ ગ્રૈવેયક (૧ सुदर्शनः, ૨ सुप्रतिबद्धः, ૩ मनोरमः, ૪ सर्वतोभद्रः, ૫ सुविशालः, ૬ सुमनसः, ૭ सौमनसः, ૮ प्रियंकरः, ૯ नन्दीकरः), અને अनुत्तराः પાંચ અનુત્તર (૧ विजयः, ૨ वैजयन्तः, ૩ जयन्तः, ૪ अपराजितः, ૫ सर्वार्थसिद्ध.) વિમાનના દેવો છે આ પ્રમાણે નિકાયના ભેદથી દેવો ચાર પ્રકારના છે ॥ ૯૪ ॥ आदित्यः, सविता 'तृ' (પુ), अर्यमा 'अन्' (પુ), खरांशुः, सहस्रांशुः, उष्णांशुः, (खररश्मिः,

આદિત્યઃ સવિતાઽર્યમા ખરસહસ્રોષ્ણાંશુરંશૂ રવિ-
માર્ત્તણ્ડસ્તરણિર્ગભસ્તિરરુણો ભાનુર્નભો-ઽહર્મણિઃ ।
સૂર્યોઽર્કઃ કિરણો ભગો ગ્રહપુષઃ પૂષા પતઙ્ગઃ ખગો,
માર્તણ્ડો યમુના-કૃતાન્તજનકઃ પ્રદ્યોતનસ્તાપનઃ ॥૯૫॥
બ્રધ્નો હંસશ્ચિત્રભાનુર્વિવસ્વાન્, સૂરસ્ત્વષ્ટા દ્વાદશાત્મા ચ હેલિઃ ।
મિત્રો ધ્વાન્તારાતિરબ્જાં-શુ-હસ્ત-શ્ચક્રાબ્જા-હ-ર્બાન્ધવઃસપ્તસપ્તિઃ ॥૯૬॥

દિવા-દિના-હ-ર્દિવસ-પ્રભા-વિભા-
ભાસઃ કરઃ સ્યાન્મિહિરો વિરોચનઃ ।
ગ્રહા-બ્જિની-ગો-દ્યુ-પતિર્વિકર્ત્તનો.
હરિઃ શુચી-નૌ ગગનાદ્-ધ્વજા-ધ્વગૌ ॥૯૭॥

દશશતરશ્મિઃ, શીતેતરરશ્મિઃ) અંશુઃ, રવિઃ, માર્ત્તણ્ડઃ, તરણિઃ (પુ. સ્ત્રી.) ગભસ્તિઃ, અરુણઃ, ભાનુઃ, નભોમણિઃ, અહર્મણિઃ, (વ્યોમરત્નમ્, દિનરત્નમ્); સૂર્યઃ, અર્કઃ, કિરણઃ, ભગઃ, ગ્રહપુષઃ, પુષા 'અન્' (પુ.), પતઙ્ગઃ, ખગઃ, માતણ્ડઃ, યમુનાજનકઃ, કૃતાન્તજનકઃ, (કાલિન્દીસૂઃ, યમસૂઃ), પ્રદ્યોતનઃ, તાપનઃ ॥ ૯૫ ॥ બ્રધ્નઃ, હંસઃ, ચિત્રભાનુઃ, વિવસ્વાન્ 'વત્' (પુ), સૂરઃ-શૂરઃ, ત્વષ્ટા 'તૃ' (પુ), દ્વાદશાત્મા 'અન્' (પુ.) હેલિઃ, મિત્રઃ, ધ્વાન્તારાતિઃ (તિમિરારિઃ), અબ્જહસ્તઃ, અંશુહસ્તઃ, (પદ્મપાણિઃ, ગભસ્તિપાણિઃ), ચક્રબાન્ધવઃ, અબ્જબાન્ધવઃ, અહર્બાન્ધવઃ, (ચક્રવાકબન્ધુઃ, પદ્મબન્ધુઃ, દિનબન્ધુઃ), સપ્તસપ્તિઃ, (વિશ્વમાશ્વઃ) ॥ ૯૬ ॥ દિવાકરઃ, દિનકરઃ, અહરકરઃ, દિવસકરઃ, પ્રભાકરઃ, વિભાકરઃ, ભાસ્કરઃ, (વાસરકૃત્, દિનપ્રણીઃ, દિનકૃત્), મિહિરઃ, વિરો-

६४ ६५ ६६ ६७ ६८
हरिदश्वो जगत्कर्म-साक्षी भास्वान् विभावसुः
६९ ७० ७१ ७२ १
त्रयीतनुर्जगच्चक्षुस्तपनोऽरुणसारथिः ॥९८॥

१ २ ३ ४ ५ ७ ८ ९ १०
रोचिरुस्त्र-रुचिशोचिरंशुगो, ज्योतिरर्चिरुपधृत्यभीशवः
११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९
प्रग्रहः शुचि-मरीचि-दीप्तयो, धाम केतु-घृणि-रश्मिपृश्नय ॥९९॥

२० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९
पाद-दीधिति-कर-द्युति-द्युतो, रुग्विरोक-किरण-त्विषि-त्विषः
३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ १
भाः प्रभा-वसु-गभस्ति-भानवो भा मयूख-महसी छविर्विभा॥१००॥

ચનઃ, ગ્રહપતિઃ, અબ્જિનીપતિઃ, ગોપતિઃ, દ્યુપતિઃ, (ગ્રહેશઃ, પદ્મિનીશઃ, ત્વિષામીશઃ, દિનેશઃ), વિકર્ત્તનઃ, હરિઃ, શુચિઃ, ઇનઃ, ગગનધ્વજઃ, ગગનાધ્વગઃ, (नभःकेतनः, नभःपान्थः) ॥ ૯૭ ॥, હરિદશ્વઃ, જગત્સાક્ષી 'ઇન્' (પુ), कर्मसाक्षी 'ઇન્' (પુ), ભાસ્વાન્ 'વત્' (પુ.), (અંશુમાન્ , અંશુમાલી), વિભાવસુઃ, ત્રયીતનુઃ, જગચ્ચક્ષુઃ 'ષ્' (પુ.), તપનઃ, અરુણસારથિઃ ॥, [વાજી, લોકબન્ધુઃ, ભાનેમિઃ, ભાનુકેસરઃ, સહસ્રાङ्कઃ, દિવાપુષ્ટઃ, કાલભૃત્, રાત્રિનાશનઃ ॥ ૮ ॥ પપીઃ, સદાગતિઃ, પીતુઃ, સાંવત્સરરથઃ, કપિઃ, દશાનઃ, પુષ્કરઃ, બ્રહ્મા, બહુરૂપઃ, કર્ણસૂઃ ॥ ૯ ॥, વેદોદયઃ, ખતિલકઃ, પ્રત્યૂષાણ્ડમ્, સુરાવૃતઃ, લોકપ્રકાશનઃ, પીથઃ, જગદ્દીપઃ, અમ્બુતસ્કરઃ એ ૨૬—શે૦૧૦] એ ૭૨ સૂર્યનાં નામ ॥ ૯૮ ॥ રોચિઃ 'ઇસ્' (ન.), ઉસ્રઃ, રુચિઃ (સ્ત્રી), શોચિઃ 'ઇસ્' (ન.), અંશુઃ (પુ.) ગૌઃ 'ગો' (પુ સ્ત્રી.), જ્યોતિઃ 'ઇસ્' (ન.), અર્ચિઃ 'ઇષ્' (સ્ત્રી. ન.), ઉપધૃતિઃ (પુ.), અભીશુઃ અભીષુઃ (પુ.), પ્રગ્રહઃ, શુચિઃ (પુ.), મરીચિઃ (પુ. સ્ત્રી.), દીપ્તિઃ(સ્ત્રી.), ધામ 'અન્' (ન.) કેતુઃ (પુ.), ઘૃણિઃ (પુ.), રશ્મિઃ (પુ), પૃશ્નિઃ, 'ઘૃણિઃ'

प्रकाशस्तेज उद्द्योत, आलोको वर्च आतपः ।
मरीचिका मृगतृष्णा, मण्डलं तूपसूर्यकम् ॥१०१॥
परिधिः परिवेषश्च, सूरसूतस्तु काश्यपिः ।
अनूरुर्विनतासूनुररुणो गरुडाग्रजः ॥१०२॥
रेवन्तस्त्वर्करेतोजः, प्लवगो हयवाहनः ।
अष्टादश माठराद्याः, सवितुः पारिपार्श्विकाः ॥१०३॥

(પુ. સ્ત્રી) ॥૯૯॥, પાદઃ, દીધિતિઃ (સ્ત્રી) કરઃ, દ્યુતિઃ (સ્ત્રી) દ્યુત્ (સ્ત્રી.), રુક્ 'ચ્' (સ્ત્રી.), વિરોકઃ, કિરણઃ, ત્વિષિઃ (સ્ત્રી), ત્વિટ્ 'ષ્' (સ્ત્રી), ભાઃ 'સ્' (પુ. સ્ત્રી), પ્રભા, વસુઃ (પુ.), ગભસ્તિઃ (પુ), ભાનુઃ (પુ), ભા, મયૂખઃ, મહઃ 'અસ્' (ન.), છવિઃ (સ્ત્રી.), વિભા, [પૃષ્ણિઃ, વૃષ્ણિઃ, દ્યોતઃ શિ૦ ૮] એ ૩૯-કિરણ ॥ ૧૦૦ ॥ પ્રકાશઃ, તેજઃ 'સ્' (ન.), ઉદ્દ્યોતઃ, આલોકઃ, વર્ચઃ 'સ્' (ન), આતપઃ (દ્યોતઃ) એ ૬—પ્રકાશ, સૂર્યનો પ્રકાશ. મરીચિકા-મરુમરીચિકા, મૃગતૃષ્ણા એ ૨—મૃગતૃષ્ણા, ઝાંઝવાનું જળ. મણ્ડલમ્ (ત્રિ), ઉપસૂર્યકમ્ ॥ ૧૦૧ ॥, પરિધિઃ, પરિવેષઃ એ ૪—મંડલ, ચંદ્ર અને સૂર્યની ચારે બાજુ ફરતું ગોળાકારે દેખાતું તેજ, જલ કુંડાળું. સૂરસૂતઃ (રવિસારથિઃ), કાશ્યપિઃ, અનૂરુઃ, વિનતાસૂનુઃ-વૈનતેયઃ, અરુણઃ, ગરુડાગ્રજઃ, [વપુલસ્કન્ધઃ, મહાસારથિઃ, આશ્મનઃ એ ૩—શે૦ ૧૧] એ ૯—સૂર્યનો સારથિ, અરુણ ॥ ૧૦૨ ॥ રેવન્તઃ, અર્કરેતોજઃ, પ્લવગઃ, હયવાહનઃ એ ૪— સૂર્યનો પુત્ર માઠરઃ (પિઙ્ગલઃ, દણ્ડઃ, રાજશ્રોથૌ, ખરકારિકૌ, કલ્માષપક્ષિણૌ, જાહ્નકારઃ, કુતાપકૌ, પિઙ્ગગજૌ, દણ્ડિપુરુષૌ, કિશોરકૌ,) માઠર વગેરે ૧૮—સૂર્યના પારિપાર્શ્વિક (પડખે રહેનાર—સેવક) દેવો ॥૧૦૩॥ ચન્દ્રમાઃ 'અસ્',

चन्द्रमाः कुमुदबान्धवो दशश्वेतवाज्यमृतसूस्तिथिप्रणीः ।
कौमुदी-कुमुदिनी-भ-दक्षजा-रोहिणी-द्विज-निशौषधी-पतिः ॥१०४
जैवातृकोऽब्जश्च कला-शशै-ण-च्छाया-भृदिन्दुर्विधुरत्रिदृग्जः ।
राजा निशो रत्नकरौ च चन्द्रः, सोमोऽमृत-श्वेत-हिम-द्युतिर्ग्लौः॥१०५
षोडशोंऽशः कला चिह्नं, लक्षणं लक्ष्म लाञ्छनम् ।
अङ्कः कलङ्कोऽभिज्ञानं, चन्द्रिका चन्द्रगोलिका ॥१०६॥

કુમુદબાન્ધવઃ (કૈરવબન્ધુઃ, કુમુદસુહૃદ્), દશવાજી 'ઇન્', (દશાશ્વઃ); શ્વેતવાજી 'ઇન્', (શ્વેતાશ્વઃ, સિતાશ્વઃ), અમૃતસૂઃ, (સુધાસૂઃ); તિથિપ્રણીઃ, કૌમુદીપતિઃ, કુમુદિનીપતિઃ, ભપતિઃ, દક્ષજાપતિઃ, રોહિણીપતિઃ, દ્વિજપતિઃ, નિશાપતિઃ, ઔષધીપતિઃ (જ્યોત્સ્નેશઃ, કુમુદ્વતીશઃ, નક્ષત્રેશઃ, દાક્ષાયણીશઃ, રોહણીશઃ, દ્વિજેશઃ, નિશેશઃ, ઔષધીશઃ) ॥ ૧૦૪ ॥, જૈવાતૃકઃ, અબ્જઃ, કલાભૃત્, શશભૃત્; એણભૃત્, છાયાભૃત્, (કલાનિધિઃ, શશધરઃ, મૃગલાઞ્છનઃ, છાયાઙ્કઃ), ઇન્દુઃ, વિધુઃ, અત્રિદૃગ્જઃ, (અત્રિનેત્રપ્રસૂતઃ), રાજા 'અન્', નિશારત્નમ્, નિશાકરઃ, (નિશામણિઃ, રજનીકરઃ), ચન્દ્રઃ, સોમઃ, અમૃતદ્યુતિઃ, શ્વેતદ્યુતિઃ, હિમદ્યુતિઃ, (સુધાંશુઃ, સિતાંશુઃ, શીતાંશુઃ); ગ્લૌઃ 'ગ્લૌ', [માઃ 'સ્', તપાઃ-'સ્', રાજઃ, શુભાંશુઃ, શ્વેતવાહનઃ ॥ ૧૧ ॥ જર્ણઃ, સુપ્રઃ, રાજરાજઃ, યજતઃ, કૃત્તિકાભવઃ, યજ્ઞરાટ્ 'જ્', ઓષધીગર્ભઃ, તપસઃ, શયતઃ, બુધઃ ॥૧૨॥, સ્યન્દઃ, ખસિન્ધુઃ, સિન્ધૂત્થઃ, શ્રવિષ્ઠારમણઃ, આકાશચમસઃ, પીતુઃ, વલેડુઃ, પર્વારિઃ, ચિક્લિદઃ, ॥ ૧૩ ॥ પરિજ્વા 'અન્', યુવનઃ, નેમિઃ, ચન્દિરઃ, રોહુઃ, પકભૂઃ, એ ૩૦ શે૦ ॥ ૧૪ ॥ સમુદ્રનવનીતમ્ [શિ૦-૯] એ ૩૨—ચંદ્ર, ચન્દ્રમા ॥ ૧૦૫ ॥ કલા એ—ચન્દ્રનો સોળમો ભાગ. ચિહ્નમ્, લક્ષણમ્, લક્ષ્મ 'મન્' (ન), લાઞ્છનમ્, અઙ્કઃ, કલઙ્કઃ,

चन्द्रातपः कौमुदी च, ज्योत्स्ना बिम्बं तु मण्डलम् ।
नक्षत्रं तारका ताराज्योतिषी भमुडु ग्रहः ॥१०७॥
धिष्ण्यमृक्षमथाश्विन्यश्वकिनी दस्रदेवता ।
अश्वयुग् वालिनी चाथ भरणी यमदेवता ॥१०८॥
कृत्तिका बहुलाश्चाग्निदेवा ब्राह्मी तु रोहिणी ।
मृगशीर्षं मृगशिरो, मार्गश्चान्द्रमसं मृगः ॥१०९॥
इल्वलास्तु मृगशिरःशिरःस्थाः पञ्च तारकाः ।
आर्द्रा तु कालिनी रौद्री, पुनर्वसू तु यामकौ ॥११०॥

अभिज्ञानम् એ ૭ લાછન, ચિહ્ન. चन्द्रिका, चन्द्रगोलिका ॥૧૦૬॥, चन्द्रातपः, कौमुदी, ज्योत्स्ना [चन्द्रिमा શિ૦ ૯] એ ૫ ચન્દ્ર-પ્રકાશ बिम्बम् (પુ. ન), मण्डलम् એ ૨ ચન્દ્રનું બિંબ नक्षत्रम्, तारका (ત્રિ.), तारा, ज्योतिः 'इस्' (પુ. ન), भम्, उडु (સ્ત્રી. ન), ग्रहः ॥ ૧૦૭ ॥, धिष्ण्यम्, ऋक्षम् એ ૯–નક્ષત્ર, તારા. अश्विनी, अश्वकिनी, दस्रदेवता, अश्वयुग् 'ज्' (સ્ત્રી.), वालिनी એ ૫–અશ્વિની નક્ષત્ર भरणी, यमदेवता એ ૨–ભરણી નક્ષત્ર. ॥૧૦૮॥ कृत्तिकाः, बहुलाः, अग्निदेवाः (સર્વ સ્ત્રી–બ. વ) એ ૩–કૃતિકા નક્ષત્ર. ब्राह्मी, रोहिणी એ ૨–રોહિણી નક્ષત્ર. मृगशीर्षम्, मृगशिरः 'स्' (પુ ન), मार्गः, चान्द्रमसम्, मृगः એ ૫–મૃગશિર નક્ષત્ર. ॥૧૦૯॥ इल्वलीः (સ્ત્રી. બ), [इन्वकाः શિ૦ ૯] એ ૧–મૃગશિર નક્ષત્રના મસ્તક ઉપર રહેલા પાંચ તારાઓ. आर्द्रा, कालिनी, रौद्री એ ૩–આર્દ્રા નક્ષત્ર. पुनर्वसू, यामकौ ॥ ૧૧૦ ॥, आदित्यौ એ ૩–(પુ. દ્વિવ.) પુનર્વસુ નક્ષત્ર पुष्यः, तिष्यः, सिध्यः, गुरुदेवतः, એ ૪–પુષ્ય નક્ષત્ર. सार्पी, अश्लेषा (પુ. સ્ત્રી.) એ ૨–અશ્લેષા

આદિત્યૌ ચ પુષ્યસ્તિષ્યઃ, સિધ્યશ્ચ ગુરુદૈવતઃ ।
સાર્પશ્લેષા મઘાઃ પિત્ર્યાઃ, ફલ્ગુની યોનિદેવતા ॥૧૧૧॥
સા તૂત્તરાર્યમદેવા, હસ્તઃ સવિતૃદૈવતઃ ।
ત્વાષ્ટ્રી ચિત્રાઽઽનિલી સ્વાતિ વિંશાખેન્દ્રાગ્નિદેવતા ॥૧૧૨॥
રાધાઽનુરાધા તુ મૈત્રી, જ્યેષ્ઠૈન્દ્રી મૂલ આશ્રપઃ ।
પૂર્વાષાઢાઽઽપી સોત્તરા, સ્યાદ્ વૈશ્વી શ્રવણઃ પુનઃ ॥૧૧૩॥
હરિદેવઃ શ્રવિષ્ઠા તુ, ધનિષ્ઠા વસુદેવતા ।
વારુણી તુ શતભિષગ્-જા-હિર્બુધ્ન-દેવતા ॥૧૧૪॥

નક્ષત્ર મઘાઃ, પિત્ર્યાઃ એ-૨ (સ્રી. બ.) મઘા નક્ષત્ર. પૂર્વફલ્ગુની, (પૂર્વફલ્ગુન્યૌ, પૂર્વફલ્ગુન્યઃ), યોનિદેવતા એ ૨-પૂર્વ ફાલ્ગુની નક્ષત્ર. ॥ ૧૧૧ ॥ ઉત્તરફલ્ગુની[1], (ઉત્તરફલ્ગુન્યૌ, ઉત્તરફાલ્ગુન્યઃ), અર્યમદેવા એ ઉત્તરાફાલ્ગુની નક્ષત્ર. હસ્તઃ (પુ. સ્રી), સવિતૃદૈવતઃ એ ૨-હસ્ત નક્ષત્ર. ત્વાષ્ટ્રી, ચિત્રા એ ૨-ચિત્રા નક્ષત્ર આનિલી, સ્વાતિઃ (પુ. સ્રી.) એ ૨-સ્વાતિ નક્ષત્ર વિશાખા, ઇન્દ્રાગ્નિદેવતા ॥ ૧૧૨ ॥ રાધા એ ૩-વિશાખા નક્ષત્ર અનુરાધા, મૈત્રી, [અનૂરાધા-શિ ૧૦] એ ૨-અનુરાધા નક્ષત્ર જ્યેષ્ઠા, ઐન્દ્રી એ ૨-જયેષ્ઠા નક્ષત્ર. મૂલઃ (પુ. ન), આશ્રપઃ-આસ્રયઃ એ ૨-મૂલ-નક્ષત્ર. પૂર્વાષાઢા, આપી એ ૨-પૂર્વાષાઢા નક્ષત્ર. ઉત્તરાષાઢા, વૈશ્વી એ ૨-ઉત્તરાષાઢા. શ્રવણઃ (પુ. સ્રી.) ॥ ૧૧૩ ॥, હરિદેવઃ એ ૨-શ્રવણ નક્ષત્ર. શ્રવિષ્ઠા, ધનિષ્ઠા, વસુદેવતા એ ૩-ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર. વારુણી, શતભિષક્ 'જૂ' (સ્રી.) એ ૨-શતભિષા નક્ષત્ર. અજદેવતાઃ, પૂર્વભદ્રપદાઃ, પ્રોષ્ઠપદાઃ (સર્વ સ્રી. બ. વ.) એ ૩-પૂર્વા-

[1] પૂર્વફાલ્ગુની, ઉત્તરફાલ્ગુની-માનુ૦ ।

પૂર્વોત્તરા ભદ્રપદા, દ્વય્યઃ પ્રોષ્ઠપદાશ્ચ તાઃ ।
રેવતી તુ પૌષ્ણં દાક્ષાયણ્યઃ સર્વાઃ શશિપ્રિયાઃ ॥૧૧૫॥
રાશીનામુદયો લગ્નં, મેષપ્રભૃતયસ્તુ તે ।
આરો વક્રો લોહિતાઙ્ગો, મઙ્ગલોઽઙ્ગારકઃ કુજઃ ॥૧૧૬॥
આષાઢાભૂર્નવાર્ચિશ્ચ, બુધઃ સૌમ્યઃ પ્રહર્ષુલઃ ।
જ્ઞઃ પઞ્ચાર્ચિઃ શ્રવિષ્ઠાભૂઃ, શ્યામાઙ્ગો રોહિણીસુતઃ ॥૧૧૭॥
બૃહસ્પતિઃ સુરાચાર્યો, જીવશ્ચિત્રશિખણ્ડિજઃ ।
વાચસ્પતિર્દ્વાદશાર્ચિર્ધિષણઃ ફલ્ગુનીભવઃ ॥૧૧૮॥

ભાદ્રપદ,અહિર્બુધ્નદેવતાઃ, ઉત્તરભદ્રપદાઃ, પ્રોષ્ઠપદાઃ (સર્વ સ્ત્રી. બ. વ) એ ૩–ઉત્તરાભાદ્રપદ નક્ષત્ર, ॥ ૧૧૪–૫ ॥ રેવતી, પૌષ્ણમ્ એ ૨–રેવતી નક્ષત્ર, દાક્ષાયણ્યઃ, શશિપ્રિયાઃ (સર્વ સ્ત્રી બ. વ.) એ ૨–સત્તાવીસ નક્ષત્રો ॥ ૧૧૫ ॥ લગ્નમ્ (પુ. ન) એ ૧–રાશિઓનો ઉદય, મેષઃ, (વૃષઃ, મિથુનઃ, કર્કટઃ, સિંહઃ, કન્યા, તુલા, વૃશ્ચિકઃ, ધનુઃ 'સ્', મકરઃ, કુમ્ભઃ, મીનઃ) મેષ વગેરે ૧૨-રાશિઓ છે. આરઃ, વક્રઃ, લોહિતાઙ્ગઃ, મઙ્ગલઃ, અઙ્ગારકઃ, કુજઃ ॥ ૧૧૬ ॥. આષાઢાભૂઃ નવાર્ચિઃ 'સ્', (ભૌમઃ, માહેયઃ, ધરણીસુતઃ), [ભૌમઃ, વ્યોમોલ્મુકઃ, પકાઙ્ગઃ શે૦ ૧૪] એ ૮ (પુ)–મંગલગ્રહ. બુધઃ, સૌમ્યઃ, (ચન્દ્રાત્મજઃ, ચાન્દ્રમસાયનિઃ), પ્રહર્ષુલઃ, જ્ઞઃ, પઞ્ચાર્ચિઃ 'સ્' શ્રવિષ્ઠાભૂઃ, શ્યામાઙ્ગઃ, રોહિણીસુતઃ, (રૌહિણેયઃ) એ ૮–બુધગ્રહ ॥ ૧૧૭ ॥ બૃહસ્પતિઃ, સુરાચાર્યઃ, (દેવગુરુઃ), જીવઃ, ચિત્રશિખણ્ડિજઃ, વાચસ્પતિઃ, દ્વાદશાર્ચિઃ 'સ્' (પુ), ધિષણઃ, ફલ્ગુનીભવઃ ॥ ૧૧૮ ॥ ગીઃપતિઃ, બૃહતીપતિઃ, ઉતથ્યાનુજઃ, આઙ્ગિ–

ગીર્બૃહસ્ત્યોઃ પતિરુતથ્યાનુજાઙ્ગિરસૌ ગુરુઃ ।
શુક્રો મઘાભવઃ કાવ્ય, ઉશના ભાર્ગવઃ કવિઃ ॥૧૧૯॥
ષોડશાર્ચિર્દૈત્યગુરુર્ધિષ્ણ્યઃ શનૈશ્ચરઃ શનિઃ ।
છાયાસુતોઽસિતઃ સૌરિઃ, સપ્તાર્ચી રેવતીભવઃ ॥૧૨૦॥
મન્દઃ ક્રોડો નીલવાસાઃ, સ્વર્ભાણુસ્તુ વિધુન્તુદઃ ।
તમો રાહુઃ સૈંહિકેયો, ભરણીભૂર–થાહ્નિકઃ ॥૧૨૧॥

રસઃ, ગુરુઃ, [મહામતિઃ ॥ ૧૪ ॥, પ્રચ્યઃ 'સ્', પ્રચક્ષાઃ 'સ્', વાગ્ 'ચ્', વાગ્મી 'ઇન્', ગૌરઃ, દીદિવિઃ, ગીરથઃ એ ૮ શે૦ ૧૫, સપ્તર્ષિજઃ,- શિ૦ ૧૦] એ ૧૩–ગુરુનાં નામ. શુક્રઃ, મઘાભવઃ, કાવ્યઃ, ઉશનાઃ 'અસ્', ભાર્ગવઃ, કવિઃ ॥૧૧૯॥, ષોડશાર્ચિઃ 'ષ્' દૈત્યગુરુઃ, (અસુરાચાર્યઃ) ધિષ્ણ્યઃ, [ભૃગુઃ શે૦ ૧૫] એ ૯ શુક્રના નામ. શનૈશ્ચરઃ, શનિઃ, છાયાસુતઃ, અસિતઃ, સૌરિઃ, સપ્તાર્ચિઃ 'ષ્' (પુ), રેવતીભવઃ, ॥૧૨૦॥, મન્દઃ, ક્રોડઃ, નીલવાસાઃ 'અસ્' (પુ), [પઙ્ગુઃ, શ્રુતકર્મા[1] 'અન્', મહાગ્રહઃ ॥૧૫॥, શ્રુતશ્રવોઽનુજઃ, કાલઃ, બ્રહ્મણ્યઃ, યમઃ, સ્થિરઃ, ક્રૂરાત્મા 'અન્' (પુ.) એ ૯ શે૦ ૧૬ સૌરઃ, શિ૦ ૧૦] એ ૧૦–શનિનાં નામ. સ્વર્ભાણુઃ, વિધુન્તુદઃ, તમઃ, 'સ્' (પુ ન.), રાહુઃ, સૈંહિકેયઃ, ભરણીભૂઃ, [ઉપરાગઃ, ઉપપ્લવઃ, શે૦ ૧૬ ગ્રહકલ્લોલઃ, ॥ ૧૦ ॥, અભ્રપિશાચઃ શિ૦ ૧૧] એ ૬–રાહુનાં નામ. આહ્નિકઃ ॥૧૨૧॥

૧ શતકર્મા–ભાનુ૦ ।

અશ્લેષાભૂઃ શિખી કેતુર્ધ્રુવસ્તૂત્તાનપાદજઃ ।
અગસ્ત્યોઽગસ્તિઃ પીતાબ્ધિર્વાતાપિદ્વિડ્ ઘટોદ્ભવઃ ॥૧૨૨॥
મૈત્રાવરુણિરાગ્નેય, ઔર્વશેયાગ્નિમારુતૌ ।
લોપામુદ્રા તુ તદ્ભાર્યા, કૌપીતકી વરપ્રદા ॥૧૨૩॥
મરીચિપ્રમુખાઃ સપ્તર્ષયશ્ચિત્રશિખણ્ડિનઃ ।
પુષ્પદન્તૌ પુષ્પવન્તાવેકોક્ત્યા શશિભાસ્કરૌ ॥૧૨૪॥
રાહુગ્રાસોઽર્કેન્દ્વોર્ગ્રહ, ઉપરાગ ઉપપ્લવઃ ।
ઉપલિઙ્ગં ત્વરિષ્ટં સ્યાદુપસર્ગ ઉપદ્રવઃ ॥૧૨૫॥

અશ્લેષાભૂઃ, 'શિખી ઇન્' કેતુઃ [ઊર્ધ્વકચઃ-શે૦ ૧૭] એ ૪-કેતુગ્રહ. ધ્રુવઃ, ઉત્તાનપાદજઃ (ઔત્તાનપાદિઃ, ઔત્તાનપાદઃ); [જ્યોતીરથઃ, ગ્રહાશ્રયઃ શે૦ ૧૭] એ ૨-ધ્રુવનાં નામ. અગસ્ત્યઃ, અગસ્તિઃ, પીતાબ્ધિઃ, વાતાપિદ્વિષ્ 'ષ' ઘટોદ્ભવઃ ॥ ૧૨૨ ॥, મૈત્રાવરુણિઃ, આગ્નેયઃ, ઔર્વશેયઃ, આગ્નિમારુતઃ; [વિન્ધ્યકૂટઃ, દક્ષિણાશારતિઃ, મુનિઃ ॥ ૧૭ ॥, સત્યાગ્નિઃ, વારુણિઃ, વ્યાચિઃ, તપનઃ, કલશીસુતઃ એ ૮-શે૦ ૧૮] એ ૯-અગસ્ત્યઋષિ. લોપામુદ્રા, કૌપીતકી, વરપ્રદા એ ૩-અગસ્ત્યઋષિની ભાર્યા ॥ ૧૨૩ ॥ સપ્તર્ષયઃ, ચિત્રશિખણ્ડિનઃ 'ઇન્' (પુ બ), (મરીચિઃ, અત્રિઃ, અઙ્ગિરાઃ 'અસ્', પુલસ્ત્યઃ, પુલહઃ, ક્રતુઃ, વસિષ્ઠઃ, મહાતેજાઃ 'અસ્',) એ ૨-મરીચિ વગેરે સાત ઋષિ (સપ્તર્ષિ)ના નામ. પુષ્પદન્તૌ, પુષ્પવન્તૌ (દ્વિ., વ.) એ ૨-ચંદ્ર અને સૂર્યનું ભેગું નામ ॥ ૧૨૪ ॥ રાહુગ્રાસઃ, ગ્રહઃ, ઉપરાગઃ, ઉપપ્લવઃ એ ૪-ચંદ્રગ્રહણ કે સૂર્યગ્રહણ. ઉપલિઙ્ગમ્, અરિષ્ટમ્. ઉપસર્ગઃ, ઉપદ્રવઃ ॥ ૧૨૫ ॥ અજન્યમ્ (પુ. ન.), ઈતિઃ

अजन्यमीतिरुत्पातो, वह्न्युत्पात उपाहितः ।
स्यात् कालः समयो दिष्टानेहसौ सर्वमूषकः ॥१२६॥

कालो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीविभेदतः ।
सागरकोटिकोटीनां, विंशत्या स समाप्यते ॥१२७॥

अवसर्पिण्यां षडरा उत्सर्पिण्यां त एव विपरीताः ।
एवं द्वादशभिररैर्विवर्त्तते कालचक्रमिदम् ॥१२८॥

तत्रैकान्तसुषमोऽरश्चतस्रः कोटिकोटयः ।
सागराणां सुषमा तु, तिस्रस्तत्कोटिकोटयः ॥१२९॥

(स्त्री.), उत्पातः એ ૭–અકસ્માત કે ઉપદ્રવ. वह्न्युत्पातः, उपाहितः એ ૨–અગ્નિનો ઉપદ્રવ. कालः, समयः (पु न.), दिष्टः, अनेहाः 'अस्' (पु.), सर्वमूषकः એ ૫–કાળ, સમય વખત ॥ ૧૨૬ ॥ તે કાળ અવસર્પિણી હાનિ કાળ અને ઉત્સર્પિણી–વધતો કાળ એમ બે પ્રકારનો છે અને તે બન્ને ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમે પૂર્ણ થાય છે. ॥૧૨૭॥ અવસર્પિણીમાં છ આરા હોય છે અને તે જ ઉત્સર્પિણીમા વિપરીત રીતે હોય છે. આ બાર આરાનું એક कालचक्रम्–કાળચક્ર થાય છે. ॥ ૧૨૮ ॥ તેમા ૧–પહેલો एकान्तसुषमा सुषमसुषमा એકાન્ત સુખવાળો આરો ચાર કોડાકોડી સાગરોપમનો છે. ૨–બીજો सुषमा (સુખ) નામનો ત્રણ કોડાકોડી સાગરોપમનો છે ॥ ૧૨૯ ॥ ૩–ત્રીજો सुषमदुःषमा (સુખ દુ.ખ) આરો બે કોડાકોડી સાગરોપમનો છે, ૪–ચોથો दुःषमसुषमा આરો તે ૪૨ હજાર વર્ષ ન્યૂન એક કોડાકોડી સાગરોપમનો છે ॥ ૧૩૦ ॥, ૫–પાચમો दुःषमा (દુઃખ) આરો એકવીશ હજાર વર્ષનો છે. ૬ છઠ્ઠો

[૩] સુષમદુઃષમા તે દ્વે, [૪] દુઃષમસુષમા પુનઃ ।
સૈકા સહસ્રૈર્વર્ષાણાં, દ્વિચત્વારિંશતોનિતા ॥૧૩૦॥

અથ [૫] દુઃષમૈકવિંશતિરબ્દસહસ્રાણિ તાવતી તુ સ્યાત્ ।
[૬] એકાન્તદુઃષમાપિ હ્યેતત્સઙ્ખ્યાઃ પરેઽપિ વિપરીતાઃ ॥૧૩૧॥

પ્રથમેઽરત્રયે મર્ત્યાસ્ત્રિદ્વ્યેકપલ્યજીવિતાઃ ।
ત્રિદ્વ્યેકગવ્યૂતોચ્છ્રાયાસ્ત્રિદ્વ્યેકદિનભોજનાઃ ॥૧૩૨॥

કલ્પદ્રુફલસન્તુષ્ટાશ્ચતુર્થે ત્વરકે નરાઃ ।
પૂર્વકોટ્યાયુષઃ પઞ્ચધનુઃશતસમુચ્છ્રયાઃ ॥૧૩૩॥

પઞ્ચમે તુ વર્ષશતાયુષઃ સપ્તકરોચ્છ્રયાઃ ।
ષષ્ઠે પુનઃ ષોડશાબ્દાયુષો હસ્તસમુચ્છ્રયાઃ ॥૧૩૪॥

એકાન્તદુઃષમા—દુઃષમદુઃષમા નામનો એકાન્ત દુઃખવાળો આરો એકવીશ હજાર વર્ષનો છે. આ અવસર્પિણીના છ આરા જાણવા અને ઉત્સર્પિણીમા તેથી વિપરીત સમજવું. ॥ ૧૩૧ ॥ પહેલા આરામા મનુષ્યો ત્રણ પલ્યોપમ. બીજામાં બે પલ્યોપમ, ત્રીજામાં એક પલ્યોપમના આયુષ્યવાળા હોય છે અને ઊંચાઇમા અનુક્રમે ત્રણ ગાઉ, બે ગાઉ અને એક ગાઉ વાળા હોય છે. ભોજન અનુક્રમે ત્રણ, બે અને એક દિવસે કરનારા હોય છે. ॥ ૧૩૨ ॥ કલ્પવૃક્ષે આપેલાં ફળોથી સંતોષ માનનારા હોય છે. ચોથા આરામા પૂર્વક્રોડ (૭૦ લાખ ૫૬ હજાર વર્ષોવડે એક પૂર્વ થાય. તેવા) વર્ષના આયુષ્યવાળા અને ૫૦૦ધનુષ્યની ઊંચાઇવાળા હોય છે. ॥ ૧૩૩ ॥ પાંચમા આરામાં ૧૦૦ વર્ષના આયુષ્યવાળા અને સાત હાથની ઊંચાઇવાળા હોય છે, અને છઠ્ઠા આરામાં ૧૬ વર્ષના આયુષ્યવાળા અને ૧ હાથની ઊંચાઇવાળા હોય છે. ॥૧૩૪॥ ઉત્સર્પિણીમાં પણ આ જ ક્રમે

એકાન્તદુઃખપ્રચિતા, ઉત્સર્પિણ્યામપીદૃશાઃ ।
પશ્ચાનુપૂર્વ્યા વિજ્ઞેયા, અરેષુ કિલ ષટ્સ્વપિ ॥૧૩૫॥

અષ્ટાદશ નિમેષાઃ સ્યુ, કાષ્ઠા કાષ્ઠાદ્વયં લવઃ ।
કલા તૈઃ પઞ્ચદશભિર્લેશસ્તદ્દ્વિતયેન ચ ॥૧૩૬॥
ક્ષણસ્તૈઃ પઞ્ચદશભિઃ, ક્ષણૈઃ ષડ્ભિશ્ચ નાડિકા ।
સા ધારિકા ચ ઘટિકા, મુહૂર્તસ્તદ્દ્વયેન ચ ॥૧૩૭॥
ત્રિંશતા તૈરહોરાત્રસ્તત્રાહર્દિવસો દિનમ્ ।
દિવં દ્યુર્વાસરો ઘસ્રઃ, પ્રભાતં સ્યાદહર્મુખમ્ ॥૧૩૮॥
વ્યુષ્ટં વિભાતં પ્રત્યૂષં, કલ્યપ્રત્યુષસી ઉષઃ ।
કાલ્યં મધ્યાહ્નસ્તુ દિવામધ્યં મધ્યન્દિનં ચ સઃ ॥૧૩૯॥

૧–એકાન્ત દુઃખવાળા, ૨ દુઃખવાળા, ૩ દુઃખસુખવાળા, ૪ સુખ-દુઃખવાળા, ૫ સુખવાળા અને ૬ એકાન્ત સુખવાળા એમ ઊલટા ક્રમથી છએ આરાના મનુષ્યો સમજવા ॥ ૧૩૫ ॥ નિમેષઃ–આંખનો પલકારો. કાષ્ઠા–અઢાર નિમેષ પ્રમાણ. કાષ્ઠદ્વયમ્, લવઃ–એ ૨–બે કાષ્ઠા પ્રમાણ કલા પંદર લવ પ્રમાણ (ત્રીશ કાષ્ઠા પ્રમાણ), લેશ.–બે કલા પ્રમાણ. ॥૧૩૬॥ ક્ષણઃ–પંદર લેશ પ્રમાણ. નાડિકા, ધારિકા, ઘટિકા [નાલિકા શિ૦ ૧૧] એ ૩-ઘડી ૬ ક્ષણ પ્રમાણ મુહૂર્ત–બે ઘડી પ્રમાણ ॥૧૩૭॥ અહોરાત્રઃ (પુ. ન.) ત્રીશ મુહૂર્ત પ્રમાણ. અહઃ 'ન્' (ન.), દિવસઃ (પુ. ન.), દિનમ્ (પુ ન.), દિવમ્, દ્યુઃ (પુ), વાસરઃ (પુ. ન), ઘસ્રઃ (દિવા અ.) એ ૭–દિવસ. પ્રભાતમ્, અહર્મુખમ્ ॥ ૧૩૮ ॥ વ્યુષ્ટમ્, વિભાતમ્, પ્રત્યૂષમ્ (પુ. ન), કલ્યમ્, પ્રત્યુષઃ 'અસ્' (ન.), ઉષઃ 'અસ્' (ન.), કાલ્યમ્, (પ્રાતઃ, પ્રગે, પ્રાહ્ણે, પૂર્વેદ્યુઃ,

દિનાવસાનમુત્સૂરો, વિકાલસવલી અપિ ।
સાયં સન્ધ્યા તુ પિતૃસૂસ્ત્રિસન્ધ્યં તૂપવૈણવમ્ ॥૧૪૦॥
શ્રાદ્ધકાલસ્તુ કુતપોऽષ્ટમો ભાગો દિનસ્ય યઃ ।
નિશા નિશીથિની રાત્રિઃ, શર્વરી ક્ષણદા ક્ષપા ॥૧૪૧॥
ત્રિયામા યામિની ભૌતી, તમી તમા વિભાવરી ।
રજની વસતિઃ શ્યામા, વાસતેયી તમસ્વિની ॥૧૪૨॥
ઉષા દોષેન્દુકાન્તાऽથ, તમિસ્રા દર્શયામિની ।
જ્યૌત્સ્ની તુ પૂર્ણિમારાત્રિર્ગણરાત્રો નિશાગણઃ ॥૧૪૩॥

સર્વ–અ ગોસઃ- પુ. દેશ્ય.) [નિશાત્યયઃ, ગોસર્ગઃ શે૦ ૧૮] એ ૯–પ્રભાતકાળ. મધ્યાહ્નઃ, દિવામધ્યમ્, મધ્યન્દિનમ્ એ ૩–મધ્યાહ્ન. ॥ ૧૩૯ ॥ દિનાવસાનમ્, ઉત્સૂરઃ, વિકાલઃ, સવલિઃ (પુ.), સાયમ્ (પુ ન. અ) એ ૫ સાયકાલ. સન્ધ્યા, પિતૃસૂ (પિતૃપ્રસૂઃ) એ ૨–સન્ધ્યાકાળ. ત્રિસન્ધ્યમ્, ઉપવૈણવમ્ એ ૨–ત્રણ સંધ્યા ॥૧૪૦॥ શ્રાદ્ધકાલઃ, કુતપઃ (પુ. ન.) એ ૨–દિવસનો આઠમો ભાગ. નિશા, નિશીથિની, રાત્રિઃ-રાત્રી, શર્વરી, ક્ષણદા, ક્ષપા ॥ ૧૪૧ ॥, ત્રિયામા, યામિની, ભૌતી, તમી, તમા, વિભાવરી, રજની-રજનિઃ, વસતિઃ (સ્ત્રી), શ્યામા, વાસતેયી, તમસ્વિની ॥ ૧૪૨ ॥ ઉષા (સ્રી. અ.), દોષા (સ્રી. અ.) ઇન્દુકાન્તા, (ચન્દ્રસ્ત્રીઃ વગેરે યૌગિક, નક્તમ્–અ) [[1]ચક્રમેદિની ॥ ૧૮ ॥, નિષદ્વરી નિશીથ્યા, નિઙ્ 'શ્', ઘોરા, વાસરકન્યકા, શતાક્ષી, રાક્ષસી, યામ્યા, પૂતાર્ચિઃ 'પ્', તામસી ॥ ૧૯ ॥, તમિઃ, શાર્વરીઃ, ક્ષણિની, નક્તા, પૈશાચી, વાસુરા, ઉશાઃ 'અસ્' એ ૧૮ શે૦ ૨૦, યામવતી, તુઙ્ગી શિ૦ ૧૧] એ ૨૦–રાત્રિનાં નામ. તમિસ્રા,

૧ વિક્રમેદિની ગાનુ ।

પક્ષિણી પક્ષતુલ્યાભ્યામહોભ્યાં વેષ્ટિતા નિશા ।
ગર્ભકં રજનીદ્વન્દ્વં, પ્રદોષો યામિનીમુખમ્ ॥૧૪૪॥
યામઃ પ્રહરો નિશીથસ્ત્વર્ધરાત્રો મહાનિશા ।
ઉચ્ચન્દ્રસ્ત્વપરરાત્રસ્તમિસ્રં તિમિરં તમઃ ॥૧૪૫॥
ધ્વાન્તં ભૂચ્છાયાઽન્ધકારં, તમસં સમન્ધાન્ધતઃ ।
તુલ્યનક્તંદિને કાલે, વિષુવદ્ વિષુવં ચ તત્ ॥૧૪૬॥

દર્શયામિની એ ૨–અમાસની રાત. જ્યોત્સ્ની, પૂર્ણિમારાત્રિઃ એ ૨–પૂનમની રાત. ગણરાત્રઃ (પુ. ન.), નિશાગણઃ એ ૨–રાત્રિનો સમૂહ. ॥ ૧૪૩ ॥ જેમ બે પાંખ વચ્ચે પક્ષિણી હોય છે તેમ વર્તમાન અને આગામી બે દિવસની વચલી રાત–એવો અર્થ કરવો હોય તો પક્ષિણી શબ્દ વપરાય છે. (તેવી જ રીતે બે રાત વચ્ચેનો દિવસ એવો અર્થ કરવો હોય તો પણ પક્ષી 'ઇન્' (પુ.) શબ્દ વાપરી શકાય) ગર્ભકમ્, રજનીદ્વન્દ્વમ્ એ ૨–બે રાત. પ્રદોષઃ યામિનીમુખમ્, [દિનાત્યયઃ શે૦] એ ૨–રાત્રિનો પ્રથમ ભાગ. ॥ ૧૪૪ ॥ યામઃ, પ્રહરઃ એ ૨–પ્રહર, પહોર. નિશીથઃ, અર્ધરાત્રઃ, મહાનિશા, [નિઃસંપાતઃ શિ૦ ૧૧] એ ૩–અર્ધરાત. ઉચ્ચન્દ્રઃ, અપરરાત્રઃ એ ૨–રાત્રિનો છેલ્લો ભાગ. તમિસ્રમ્ (સ્ત્રી–ન) તિમિરમ્ (પુનઃ), તમ· 'સ્' (ન) ॥ ૧૪૫ ॥, ધ્વાન્તમ્ (પુ ન), ભૂચ્છાયા–ભૂચ્છાયમ્, અન્ધકારમ્ (પુ. ન), સન્તમસમ્, અવતમસમ્, અન્ધતમસમ્, [વૃત્રઃ, રજોબલમ્ ॥૨૦॥, રાત્રિરાગઃ, નીલપઙ્કઃ, દિનાણ્ડમ્, દિનકેસર', ખપરાગઃ, નિશાવર્મ, વિયદ્ભૂતિઃ, દિગમ્બરઃ એ ૧૦–શે૦ ૨૧, અન્ધાતમસમ્ શિ૦ ૧૨] એ ૯–અંધકાર. વિષુવત્ (પુ. ન.), વિષુવમ્ એ ૨–સમાન રાત્રિ અને દિવસ હોય તેવો દિવસ (મેષ તથા તુલા સંક્રાન્તિનો દિવસ.)

પઞ્ચદશાહોરાત્રઃ સ્યાત્ પક્ષઃ સ બહુલોઽસિતઃ ।
તિથિઃ પુનઃ કર્મવાટી, પ્રતિપત્ પક્ષતિઃ સમે ॥૧૪૭॥
પઞ્ચદશ્યૌ યજ્ઞકાલૌ, પક્ષાન્તૌ પર્વણી અપિ ।
તત્ પર્વમૂલં ભૂતેષ્ટાપઞ્ચદશ્યોર્યદન્તરમ્ ॥૧૪૮॥
સ પર્વસન્ધિઃ પ્રતિપત્પઞ્ચદશ્યોર્યદન્તરમ્ ।
પૂર્ણિમા પૌર્ણમાસી સા, રાકા પૂર્ણે નિશાકરે ॥૧૪૯॥
કલાહીને ત્વનુમતિ માર્ગશીર્ષ્યાઽઽગ્રહાયણી ।
અમાઽમાવસ્યમાવસ્યા, દર્શઃ સૂર્યેન્દુસઙ્ગમઃ ॥૧૫૦॥

॥ ૧૪૬ ॥ પક્ષઃ એ પંદર દિવસ, પખવાડિયું. બહુલઃ (અસિતપક્ષઃ) એ-કૃષ્ણપક્ષ [પક્ષ-કૃષ્ણ અને શ્વેત એમ પ્રકારે છે, તેમાં કૃષ્ણઃ, નિશાહ્વયઃ એ ૨-કૃષ્ણપક્ષ, શુક્લઃ, દિવાહ્વયઃ એ ૨-શુક્લપક્ષ, આ પ્રથમ પક્ષ જાણવો, શે૦ ૨૨] તિથિઃ (પુ. સ્રી.), કર્મવાટી એ ૨-તિથિ, પડવો બીજ વગેરે. પ્રતિપદ્ (સ્રી.), પક્ષતિઃ (સ્રી.) એ ૨-પડવો. ॥ ૧૪૭ ॥ પઞ્ચદશ્યૌ, યજ્ઞકાલૌ, પક્ષાન્તૌ, પર્વણી 'અન્' (ન.), એ ૪-(દ્વિ વ) પૂનમ-અમાસ યુગપદ્ વાચક. પર્વમૂલમ્-એ ચૌદશ-પૂનમ કે ચૌદશ-અમાસનો વચલો ભાગ. ॥ ૧૪૮॥ પર્વ 'અન્' (ન.)-પર્વસન્ધિઃ, એ-પૂનમ કે અમાસ અને પડવાની વચ્ચેનો સંધિકાળ પૂર્ણિમા, પૌર્ણમાસી એ ૨-પૂનમ રાકા એ-પૂર્ણચન્દ્ર હોય તે પૂનમ. ॥ ૧૪૯ ॥ અનુમતિઃ એ-પૂર્ણચન્દ્ર ન હોય તે પૂનમ. માર્ગશીર્ષી, આગ્રહાયણી એ ૨-માગશર પૂનમ. અમા, અમાવસી, અમાવસ્યા, દર્શઃ, સૂર્યેન્દુસઙ્ગમઃ ॥ ૧૫૦ ॥,

અમાવાસ્યાઽમાવાસી ચ, સા નષ્ટેન્દુઃ કુહુઃ કુહૂઃ ।
દૃષ્ટેન્દુસ્તુ સિનીવાલી, ભૂતેષ્ટા તુ ચતુર્દશી ॥૧૫૧॥
પક્ષૌ માસો વત્સરાદિર્માર્ગશીર્ષઃ સહઃ સહાઃ ।
આગ્રહાયણિકશ્ચાથ, પૌષસ્તૈષઃ સહસ્યવત્ ॥ ૧૫૨ ॥
માઘસ્તપાઃ ફાલ્ગુનસ્તુ, ફાલ્ગુનિકસ્તપસ્યવત્ ।
ચૈત્રો મધુશ્ચૈત્રિકશ્ચ, વૈશાખે રાધમાધવૌ ॥ ૧૫૩ ॥

અમાવાસ્યા, અમાવાસી એ ૭–અમાસ. કુહુઃ (સ્ત્રી), કુહૂઃ (સ્ત્રી.) એ ૨–ચન્દ્ર ન જણાતો તેવી અમાસ. સિનીવાલી એ ચંદ્ર જણાતો હોય તેવી અમાસ. ભૂતેષ્ટા, ચતુર્દશી એ ૨–ચૌદશ. ॥ ૧૫૧ ॥ માસઃ (પુ ન.) [વર્ષાંશકઃ ॥ ૨૨ ॥, વર્ષકોશઃ, દિનમલઃ એ ૩–શે૦ ૨૩] એ પખવાડિયાનો માસ, મહિનો. વત્સરાદિઃ, માર્ગશીર્ષઃ–માર્ગઃ, સહઃ, સહાઃ 'અસ્' (પુ.), આગ્રહાયણિકઃ એ ૫–માગશર મહિનો. પૌષઃ, તૈષઃ, સહસ્યઃ સહસ્યવત્ એ ૩–પોષ મહિનો. ॥ ૧૫૨ ॥ માઘઃ, તપાઃ 'અસ્' (પુ ન.) એ ૨–માહ મહિનો. ફાલ્ગુનઃ, ફાલ્ગુનિકઃ, તપસ્યઃ–તપસ્યવત્, [ફલ્ગુનાલઃ શે૦ ૨૩] એ ૩–ફાગણ મહિનો. ચૈત્રઃ, મધુઃ (પુ.), ચૈત્રિકઃ, [મોહનિકઃ, કામસખઃ, ફાલ્ગુનાનુજઃ એ ૩ શે૦૨૩] એ ૩–ચૈત્ર મહિનો. વૈશાખ, રાધઃ, માધવઃ [ઉત્છરઃ શે૦ ૨૪]એ ૩–વૈશાખ મહિનો. ॥ ૧૫૩ ॥ જ્યેષ્ઠઃ, શુક્રઃ (પુ ન.) [[1]ખરકોમલઃ, જ્યેષ્ઠામૂલીયઃ શે૦ ૨૪] એ ૨–જેઠ મહિનો. આષાઢઃ, શુચિઃ (પુ.) એ ૨–આષાઢ મહિનો. શ્રાવણઃ, નભાઃ 'અસ્' (પુ.), શ્રાવણિકઃ એ ૩–શ્રાવણ માસ નભસ્યઃ, પ્રૌષ્ઠપદઃ, ભાદ્રપદઃ ॥ ૧૫૪ ॥, ભાદ્રઃ એ

૧ ખરટક૦, મલ, માનુ૦

જ્યેષ્ઠસ્તુ શુક્રોઽથાષાઢઃ, શુચિઃ સ્યાચ્છ્રાવણો નભાઃ ।
શ્રાવણિકોઽથ નભસ્યઃ, પ્રોષ્ઠભાદ્રપદઃ પદઃ ॥ ૧૫૪ ॥
ભાદ્રશ્ચાપ્યાશ્વિને ત્વાશ્વયુજેષાવથ કાર્તિકઃ ।
કાર્તિકિકો વાહુલોર્જૌ, દ્વૌ દ્વૌ માર્ગાદિકાવૃતુઃ ॥ ૧૫૫ ॥
હેમન્તઃ પ્રસલો રૌદ્રોઽથ શૈપશિશિરૌ સમૌ ।
વસન્ત ઇષ્યઃ સુરભિઃ, પુષ્પકાલો વલાઙ્કકઃ ॥ ૧૫૬ ॥
ઉષ્ણ ઉષ્ણાગમો ગ્રીષ્મો, નિદાઘસ્તપ ઊષ્મકઃ ।
વર્ષાસ્તપાત્યયઃ પ્રાવૃડ્ મેઘાત્ કાલાગમૌ ક્ષરી ॥ ૧૫૭ ॥

૪-ભાદરવો. આશ્વિનઃ, આશ્વયુજઃ, ઇષઃ, એ ૩-આસો મહિનો. કાર્તિકઃ, કાર્તિકિકઃ, વાહુલઃ, ઊર્જઃ [[1]સૈરી 'ઇન્', કૌમુદઃ શે૦ ૨૪] એ ૪-કાર્તિક માસ. ઋતુઃ-એ માગશર વગેરે બે બે માસની ઋતુ થાય છે. ॥ ૧૫૫ ॥ હેમન્તઃ, પ્રસલઃ, રૌદ્રઃ [હિમાગમઃ શે૦ ૨૫] એ ૩-હેમન્ત ઋતુ-માગશર અને પોષ માસમાં. શૈપઃ, શિશિરઃ (પુ. ન.), એ ૨-શિશિર ઋતુ-મહા અને ફાગણમાં. વસન્તઃ (પુ. ન.), ઇષ્યઃ (પુ. ન.), સુરભિઃ (પુ.), પુષ્પકાલઃ, વલાઙ્કકઃ, [પિકવાન્ધવઃ, પુષ્પસાધારણઃ શે૦ ૨૫] એ ૫-વસંતઋતુ-ચૈત્ર અને વૈશાખમાં. ॥ ૧૫૬ ॥ ઉષ્ણઃ, ઉષ્ણાગમઃ, ગ્રીષ્મઃ, નિદાઘઃ, તપઃ, ઊષ્મઃ-ઊષ્મકઃ, [ઊષ્માયણઃ ॥ ૨૫ ॥, આલોરઃ, પદ્મઃ એ ૩-શે૦ ૨૬] એ ૬-ગ્રીષ્મઋતુ-જેઠ અને આષાઢમાં. વર્ષાઃ (સ્ત્રી. બ), તપાત્યયઃ, પ્રાવૃટ્ 'ષ્' (સ્ત્રી), મેઘકાલઃ, મેઘાગમઃ, ક્ષરી 'ઇન્' (પુ.) [વરિષાઃ શિ૦ ૧૨] એ ૬-વર્ષાઋતુ-શ્રાવણ ભાદરવામાં. ॥ ૧૫૭ ॥ શરદ્ (સ્ત્રી), ઘનાત્યયઃ એ ૨-શરદઋતુ-આસો-કાર્તિક

1. સૈરઃ, કૌમુદ, માનુ૦

શરદ્ ઘનાત્યયોઽયનં, શિશિરાદ્યૈસ્ત્રિભિસ્ત્રિભિઃ ।
અયને દ્વે ગતિરુદગ્ દક્ષિણાર્કસ્ય વત્સરઃ ॥ ૧૫૮ ॥
સ સં-પર્ય-નૂદ્ભ્યો વર્ષં, હાયનોઽબ્દં સમાઃ શરત્ ।
ભવેત્ પૈત્રં ત્વહોરાત્રં, માસેનાબ્દેન દૈવતમ્ ॥૧૫૯॥
દૈવે યુગસહસ્રે દ્વે, બ્રાહ્મં કલ્પૌ તુ તે નૃણામ્ ।
મન્વન્તરં તુ દિવ્યાનાં, યુગાનામેકસપ્તતિઃ ॥૧૬૦॥

માસમાં. અયનમ્ એ શિશિર વગેરે ત્રણ ત્રણ ઋતુનું 'અયન' થાય છે. એક અયનમાં સૂર્ય ઉત્તર દિશામા જતો હોવાથી તે ઉદગયનમ્-ઉત્તરાયણમ્ અને બીજા અયનમાં દક્ષિણ દિશામાં જતો હોવાથી તે દક્ષિણાયનમ્ કહેવાય છે. આ બે અયન મળીને એક વર્ષ થાય છે. વત્સરઃ ॥ ૧૫૮ ॥, સંવત્સરઃ, પરિવત્સરઃ, અનુવત્સરઃ, ઉદ્વત્સરઃ, વર્ષમ્ (પુ. ન.), હાયનઃ (પુ ન.), અબ્દમ્ (પુ. ન.), સમાઃ (સ્ત્રી બ), શરત્ (સ્ત્રી.) [ઋતુવૃત્તિઃ, યુગાંશકઃ, કાલગ્રન્થિઃ, માસમલઃ, સંવત્, સર્વર્તુ, શારદઃ, ॥ ૨૬ ॥, વત્સઃ, ઇદ્વત્સરઃ, ઇડાવત્સરઃ, પરવાણિઃ એ ૧૧-શે૦ ૨૭] એ ૧૦-વરસ. મનુષ્યના એક મહિનાની પૈત્રમ્-પિતૃની એક અહોરાત્ર થાય મનુષ્યના એક વરસની દૈવતમ્-દેવોની એક અહોરાત્ર થાય ॥ ૧૫૯ ॥ દેવોના બે હજાર યુગનો (મનુષ્યના ૪ યુગનો દેવનો ૧ યુગ) બ્રાહ્મમ્-બ્રહ્માનો એક અહોરાત્ર થાય (દેવોના ૧૨ હજાર વરસનો એક લૌકિક 'ચતુર્યુગ' થાય. તેજ લૌકિક ચતુર્યુગ દેવોના ૧ યુગ તરીકે ગણાય છે. એવા બે હજાર યુગથી બ્રાહ્મ-બ્રહ્માની અહોરાત્ર થાય. બ્રહ્માનો એક અહોરાત્ર તે મનુષ્યની સ્થિતિ અને પ્રલય એ બે કલ્પ જાણવા) દેવોના બે હજાર યુગરૂપ બ્રાહ્મ અહોરાત્ર તે મનુષ્યના બે કલ્પરૂપ

કલ્પો યુગાન્તઃ કલ્પાન્તઃ, સંહારઃ પ્રલયઃ ક્ષયઃ ।
સંવર્તઃ પરિવર્તશ્ચ, સમસુપ્તિર્જિહાનકઃ ॥૧૬૧॥
તત્કાલસ્તુ તદાત્વં સ્યાત્ તજ્જં સાંદૃષ્ટિકં ફલમ્ ।
આયતિસ્તૂત્તરઃ કાલ, ઉદર્કસ્તદ્ભવં ફલમ્ ॥૧૬૨॥

વ્યોમાન્તરિક્ષં ગગનં ઘનાશ્રયો,
વિહાય આકાશમનન્તપુષ્કરે ।
અભ્રં સુરા-ભ્રો-ડુ-મરુત્પથોઽમ્બરં,
ખં દ્યો-દિવૌ વિષ્ણુપદં વિયદ્ નભઃ ॥૧૬૩॥

છે તે સ્થિતિકાલઃ અને પ્રલયકાલઃ જાણવા ૭૧ દિવ્ય (દેવોના) યુગનું મન્વન્તરમ્ થાય છે ॥ ૧૬૦ ॥ કલ્પઃ, યુગાન્તઃ, કલ્પાન્તઃ, સંહારઃ, પ્રલયઃ, ક્ષયઃ, સંવર્તઃ, પરિવર્તઃ, સમસુપ્તિઃ (પુ.), જિહાનકઃ એ ૧૦-પ્રલયકાળ ક્ષય ॥ ૧૬૧ ॥ તત્કાલઃ, તદાત્વમ્ એ ૧-તે જ વખત, વર્તમાનકાળ સાંદૃષ્ટિકમ્, [સાંસૃષ્ટિકમ્-શિ૦ ૧૨] એ તાત્કાલિક ફળ-જલદી ફળ મળે તેવું. આયતિઃ (સ્ત્રી.) એ આવતો કાળ ઉદર્કઃ એ ભવિષ્ય ફળ-પછીથી મળે તેવું ફળ ॥ ૧૬૨ ॥ વ્યોમ 'અન્' (ન), અન્તરિક્ષમ્, ગગનમ્, ઘનાશ્રયઃ, વિહાયઃ 'અસ્' (પુ ન), આકાશમ્ (પુ ન), અનન્તમ્, પુષ્કરમ્, અભ્રમ્, સુરપથઃ, અભ્રપથઃ, ઉડુપથઃ, મરુત્પથઃ (દેવવર્ત્મ મેઘવર્ત્મ, નક્ષત્રવર્ત્મ. વાયુવર્ત્મ-'અન્') અમ્બરમ્, ખમ્, દ્યૌઃ 'દ્યો' (સ્ત્રી), દ્યૌઃ 'દિવ્' (સ્ત્રી) વિષ્ણુપદમ્, વિયત્ (ન), નભઃ 'સ્' (ન.) (વિહાયસા-અ, મહાવિલમ્-દેશ્ય) [નક્ષત્રવર્ત્મ 'અન્', ગ્રહનેમિઃ

[1] [2] [3] [4]
નભ્રાટ્ તડિત્વાન્મુદિરો ઘનાઘનો-
[5] [6] [7] [8]
ઽભ્રં ધૂમયોનિસ્તનયિત્નુમેઘાઃ ।
[9] [10] [11] [12]
જીમૂતપર્જન્યવલાહકા ઘનો,
[13] [14-15] [16] [17]
ધારાધરો વાહ-દ-મુગ્-ધરા જલાત્ ॥૧૬૪॥
[1] [2] [1]
કાદમ્બિની મેઘમાલા, દુર્દિનં મેઘજં તમઃ ।
[1] [1] [1]
આસારો વેગવાન્ વર્ષો, વાતાસ્તં વારિ શીકરઃ ॥૧૬૫॥

નભઃ, અવટી 'ઇન્' ॥ ૨૭ ॥, છાયાપથઃ એ ૪ શે૦ ૨૮ । અન્તરીક્ષમ્-શિ૦ ૧૨] એ ૨૦–આકાશ. ॥૧૬૩ ॥ નભ્રાટ્ 'જ્' (પુ.) તડિત્વાન્ 'વત્' (પુ.), મુદિરઃ, ઘનાઘનઃ, અભ્રમ્ , ધૂમયોનિઃ (પુ.), સ્તન-યિત્નુઃ (પુ.), મેઘઃ, જીમૂતઃ, પર્જન્યઃ, વલાહકઃ, ઘનઃ, ધારાધરઃ, જલવાહઃ, જલદઃ, જલમુક્ 'ચ્' (પુ.) જલધરઃ, (વારિવાહઃ, વારિદઃ, વારિમુક્, વારિધરઃ વગેરે.) [વ્યોમધૂમઃ, નભોધ્વજઃ, [1]ગડયિત્નુઃ, ગદયિત્નુઃ, વાર્મસિઃ, વારિવાહનઃ ॥૨૮॥, ખતમાલઃ એ ૭–શે૦ ૨૯] એ ૧૭–મેઘ, વાદળ ॥૧૬૪॥ કાદમ્બિની, મેઘ-માલા, [કાલિકા–શિ૦ ૧૩] એ ૨–મેઘની શ્રેણી. દુર્દિનમ્ , [વાર્દલમ્–શિ૦ ૧૩] એ દુર્દિન, વાદળાંવાળો દિવસ આસારઃ, (મહાવૃષ્ટિઃ), [ધારાસમ્પાતઃ–શે૦ ૨૯] એ વેગવાળો વરસાદ. શીકરઃ–પાણીના છાટા, વાછોટ. ॥ ૧૬૫ ॥ વૃષ્ટિઃ (સ્ત્રી.), વર્ષણમ્ , વર્ષમ્ (પુ. ન.) એ ૩–વરસાદ. અવગ્રાહઃ–વગ્રાહઃ, અવગ્રહઃ–વગ્રહઃ, એ ૨–વરસાદનો અંતરાય. કરકઃ (ત્રિ), ઘનોપલઃ, [અમ્બુઘનઃ, મેઘકફઃ, [2]મેઘાસ્થિમિઞ્જિકા ॥૨૯॥, બીજોદકમ્ , તોયડિમ્ભઃ, વર્ષાબીજમ્ , [3]ઇરાવરમ્ , એ ૭–શે૦ ૩૦] એ ૨–

૧ ગર્જયિત્નુ– । ૨ મેઘાસ્થિપુઞ્જિકા । ૩ ઇરામ્બરમ્-માનુ૦ ।

વૃષ્ટ્યાં વર્ષણવર્ષે તદ્વિઘ્ને ગ્રાહ-ગ્રહાવવાત્ ।
ઘનોપલસ્તુ કરકઃ, કાષ્ઠાઽઽશા દિગ્ હરિત્ કકુપ્ ॥૧૬૬॥

પૂર્વા પ્રાચી દક્ષિણાઽપાચી પ્રતીચી તુ પશ્ચિમા ।
અપરાઽથોત્તરોદીચી, વિદિક્ ત્વપદિશં પ્રદિક્ ॥૧૬૭॥

દિશ્યં દિગ્ભવવસ્તુન્ય-પાગપાચીનમુ-દગુદીચીનમ્ ।
પ્રાક્ પ્રાચીનં ચ સમે પ્રત્યક્ તુ સ્યાત્પ્રતીચીનમ્ ॥૧૬૮॥

પાણીના કરા કાષ્ઠા, આશા, દિગ્ 'શ્' (સ્ત્રી.) હરિત્ (સ્ત્રી.), કકુપ્ 'મ્' (સ્ત્રી.) એ ૫-દિશા. ॥૧૬૬॥ પૂર્વા, પ્રાચી [અપરેતરા-શે૦ ૩૦] એ ૨-પૂર્વ દિશા. દક્ષિણા, અપાચી-અવાચી, [ઉત્તરેતરા-શે૦ ૩૧] એ ૨-દક્ષિણ દિશા. પ્રતીચી, પશ્ચિમા, અપરા [પૂર્વેતરા-શે૦ ૩૦] એ ૩-પશ્ચિમ દિશા. ઉત્તરા, ઉદીચી [અપાચીતરા-શે૦ ૩૧] એ ૨-ઉત્તર દિશા. વિદિક્ 'શ્' (સ્ત્રી.), અપદિશમ્, (ન. અ.) પ્રદિક્ 'શ્' (સ્ત્રી.), એ ૩-વિદિશા, દિશાના ખૂણા. ॥૧૬૭॥ દિશ્યમ્ એ-દિશામાં ઉત્પન્ન થયેલું. અપાક્ 'ચ્', અપાચીનમ્ એ ૨-દક્ષિણ દિશામાં ઉત્પન્ન થયેલું ઉદક્ 'ચ્' ઉદીચીનમ્ એ ૨-ઉત્તર દિશામાં ઉત્પન્ન થયેલું. પ્રાક્, પ્રાચીનમ્ એ ૨-પૂર્વ દિશામાં ઉત્પન્ન થયેલું. પ્રત્યક્ 'ચ્', પ્રતીચીનમ્ એ ૨-પશ્ચિમ દિશામાં ઉત્પન્ન થયેલું. (સર્વ ત્રિલિંગે છે.) ॥૧૬૮॥ પૂર્વ આદિ દિશાઓ અને વિદિશાઓના અધિપતિનાં નામ-૧ ઇન્દ્રઃ-પૂર્વ દિશાનો સ્વામી, ૨ અગ્નિઃ--આગ્નેયીનો ૩ યમઃ-દક્ષિણનો, ૪ નૈઋતઃ નૈઋત્યનો, ૫ વરુણઃ--પશ્ચિમનો, ૬ વાયુઃ—વાયવ્યનો, ૭ કુબેર --ઉત્તરનો, ૮ ઈશાનઃ ઈશાન દિશાનો સ્વામી છે. (સ્વામીના સંબંધથી દિશાનાં નામો-

તિર્યગ્દિશાં તુ પતય, ઇન્દ્રાગ્નિયમનૈર્ઋતાઃ ।
વરુણો વાયુકુબેરાવીશાનશ્ચ યથાક્રમમ્ ॥૧૬૯॥

ઐરાવતઃ પુણ્ડરીકો વામનઃ કુમુદોઽઞ્જનઃ ।
પુષ્પદન્તઃ સાર્વભૌમઃ, સુપ્રતીકશ્ચ દિગ્ગજાઃ ॥૧૭૦॥

ઇન્દ્રો હરિર્દુશ્ચ્યવનોઽચ્યુતાગ્રજો,
વજ્રી બિડૌજા મઘવાન્ પુરન્દરઃ ।
પ્રાચીનબર્હિઃ પુરુહૂત-વાસવૌ
સઙ્ક્રન્દના-ઽઽખણ્ડલ-મેઘવાહનાઃ ॥૧૭૧॥

સુત્રામ-વાસ્તોષ્પતિ-દલ્મિ-શક્રા વૃષા શુનાસીર-સહસ્રનેત્રૌ ।
પર્જન્ય-હર્યશ્વ-ઋભુક્ષિ-વાહુદન્તેય-વૃદ્ધશ્રવસસ્તુરાષાદ્ ॥૧૭૨॥

ઐન્દ્રી-પૂર્વ દિશા, આગ્નેયી-અગ્નિ ખૂણો, યામ્યા-દક્ષિણ દિશા, નૈર્ઋતી નૈઋત્ય દિશા, વારુણી-પશ્ચિમ દિશા, વાયવ્યા-વાયવ્ય દિશા, કૌબેરી-ઉત્તર દિશા, ઐશાની-ઈશાન ખૂણો.) ॥૧૬૯॥ ૧ ઐરાવતઃ, ૨ પુણ્ડરીકઃ, ૩ વામનઃ, ૪ કુમુદઃ, ૫ અઞ્જનઃ, ૬ પુષ્પદન્તઃ, ૭ સાર્વભૌમઃ, ૮ સુપ્રતીકઃ એ આઠ અનુક્રમે આઠ દિશાઓના દિગ્ગજો છે. ॥૧૭૦॥ ઇન્દ્રઃ, હરિઃ, દુશ્ચ્યવનઃ, અચ્યુતાગ્રજઃ, વજ્રી 'ઇન્' (પુ.), બિડૌજાઃ 'અસ્' (પુ.), મઘવાન્ 'વત્' (પુ.), પુરન્દરઃ, પ્રાચીનબર્હિઃ 'ષ્' (પુ.) પુરુહૂતઃ, વાસવઃ, સઙ્ક્રન્દનઃ, આખણ્ડલઃ, મેઘવાહનઃ ॥૧૭૧॥, સુત્રામા 'મન્' (પુ.), વાસ્તોષ્પતિઃ, દલ્મિઃ, શક્રઃ, વૃષા 'અન્' (પુ.), શુનાસીરઃ-સુનાસીરઃ, સહસ્રનેત્રઃ, પર્જન્ય, હર્યશ્વઃ, ઋભુક્ષાઃ 'ઇન્', વાહુદન્તેયઃ, વૃદ્ધશ્રવાઃ 'અસ્' (પુ.), તુરા-

સુરર્ષભસ્તપસ્તક્ષો જિષ્ણુર્વરગતક્રતુઃ ।
કૌશિકઃ પૂર્વદિગ્-દેવાપ્સરઃ-સ્વર્ગ-શચી-પતિઃ ॥૧૭૩॥
પૃતનાષાડુગ્રધન્વા, મરુત્વાન્ મઘવાઽસ્ય તુ ।
દ્વિષઃ પાકોઽદ્રયો વૃત્રઃ, પુલોમા નમુચિર્વલઃ ॥૧૭૪॥
જમ્ભઃ પ્રિયા શચીન્દ્રાણી, પૌલોમી જયવાહિની ।
તનયસ્તુ જયન્તઃ સ્યાજ્જયદત્તો જયશ્ચ સઃ ॥૧૭૫॥

ષાટ્ 'સાહ' (પુ.), ॥ ૧૭૨ ॥, સુરર્ષભઃ, તપસ્તક્ષઃ, જિષ્ણુઃ (પુ), વરક્રતુઃ (પુ.), શતક્રતુઃ (પુ.), કૌશિકઃ, પૂર્વદિક્પતિઃ, દેવપતિઃ, અપ્સરઃપતિઃ, સ્વર્ગપતિઃ, શચીપતિઃ, (પ્રાચીશઃ, પૂર્વદિગીશઃ, સુરેશઃ, સુરસ્ત્રીશઃ, નાકેશઃ, શચીશઃ, પૌલોમીશઃ ઇત્યાદિ ॥૧૭૩॥ પૃતનાષાટ્ 'સાહ' (પુ.), ઉગ્રધન્વા 'અન્' (પુ), મરુત્વાન્, વત્', મઘવા 'અન્', [[1]ખદિરઃ, [2]નેરી 'ઇન્', ત્રાયસ્ત્રિંશપતિઃ, જયઃ ॥૩૧॥, ગોત્રાવસ્કન્દી 'ઇન્', વન્દીકઃ, [3]વરાણઃ, દેવદુન્દુભિઃ, કિણાલાતઃ, હરિમાન્ 'મત્', ચામનેમિઃ, અસન્નાહાઃ 'સ્' ॥ ૩૨ ॥, [4]શપીવિઃ, મિહિરઃ, વજ્રદક્ષિણઃ, [5]વયુનઃ એ ૧૬–શે૦ ૩૩, સૂત્રામા 'અન્' શે૦ ૧૩] એ ૪૨–ઇન્દ્ર. પાકઃ, અદ્રયઃ 'દ્રિ' (પુ. બ.) વૃત્રઃ, પુલોમા 'અન્' (પુ.), નમુચિઃ, વલઃ ॥ ૧૭૪ ॥, જમ્ભ. એ ૭–ઇંદ્રના શત્રુ. (આ ઇંદ્રને વધ્ય હોવાથી, પાકદ્વિટ્ 'ષ્', અદ્રિદ્વિટ્, વૃત્રદ્વિટ્, પુલોમદ્વિટ્, નમુચિદ્વિટ્, વલદ્વિટ્, જમ્ભદ્વિટ્, પાકશાસનઃ વગેરે ઇંદ્રનાં નામો બને છે) શચી, ઇન્દ્રાણી, પૌલોમી, જયવાહિની [શક્રાણી, [6]ચારુધારા, શતાવરી ॥ ૩૩ ॥, મહેન્દ્રાણી,

૧ ખિદિર. । ૨ નરી । ૩ વરણ । ૪ શાપાર્ચિઃ । ૫ વિજુષઃ । ૬ ચારુરાવા । –માનુ૦ ।

સુતા જયન્તી તવિષી, તાવિષ્યુ-ચ્ચૈઃશ્રવા હયઃ ।
માતલિઃ સારથિર્દેવનન્દી દ્વાઃસ્થો ગજઃ પુનઃ ॥૧૭૬॥
ઐરાવણોઽભ્રમાતઙ્ગશ્ચતુર્દન્તોઽર્કસોદરઃ ।
ઐરાવતો હસ્તિમલ્લઃ, શ્વેતગજોઽભ્રમુપ્રિયઃ ॥૧૭૭॥
વૈજયન્તૌ તુ પ્રાસાદધ્વજૌ પુર્યમરાવતી ।
સરો નન્દીસરઃ પર્ષત્ સુધર્મા નન્દનં વનમ્ ॥૧૭૮॥
વૃક્ષાઃ કલ્પઃ પારિજાતો, મન્દારો હરિચન્દનઃ ।
સન્તાનશ્ચ ધનુર્દેવાયુધં તદૃજુ રોહિતમ્ ॥૧૭૯॥

પરિપૂર્ણસહસ્રચન્દ્રવતી એ ૫-શે૦ ૩૪] એ ૪-ઇદ્રાણી. જયન્તઃ, જયદત્તઃ, જયઃ, [યાગસન્તાનઃ શે૦ ૩૪] એ ૩-ઇંદ્રના પુત્ર. ॥૧૭૫॥ જયન્તી, તવિષી, તાવિષી એ ૩ ઇદ્રની પુત્રી. ઉચ્ચૈ-શ્રવાઃ 'અસ્' (પુ), [[1]વૃષણાશ્વઃ શે૦ ૩૪] એ ઇદ્રનો ઘોડો. માતલિઃ (પુ.) [હયંકષઃ શે૦ ૩૫] એ ઇદ્રનો સારથી દેવનન્દી 'ઇન્' (પુ.), એ ઇંદ્રનો દ્વારપાલ. ઇંદ્રનાં હાથીનાં નામ-॥૧૭૬॥ ઐરાવણઃ, અભ્રમાતઙ્ગઃ-અભ્રરૂપઃ, ચતુર્દન્તઃ, અર્કસોદરઃ, ઐરાવતઃ (પુ. ન.), હસ્તિમલ્લઃ, શ્વેતગજઃ, અભ્રમુપ્રિયઃ, [મદામ્બરઃ, સદાદાનઃ, ભદ્ર-રેણુઃ એ ૩-શે૦ ૩૫] એ ૮ ઇદ્રનો હાથી, ઐરાવણ હાથી ॥૧૭૭॥ વૈજયન્તઃ એ ઇંદ્રનો પ્રાસાદ. વૈજયન્તઃ એ-ઇદ્રનો ધ્વજ. અમરાવતી, [સુદર્શનમ્ શે૦ ૩૫] એ ઇદ્રની નગરી. નન્દીસરઃ 'સ્' એ-ઇંદ્રનું સરોવર. સુધર્મા, 'અન્' એ ઇંદ્રની સભા નન્દનમ્ એ ઇંદ્રનું વન ॥ ૧૭૮ ॥ કલ્પઃ, પારિજાતઃ, મન્દારઃ, હરિચન્દનઃ (પુ ન), સન્તાન એ ઇંદ્રના વૃક્ષો. દેવાયુધમ્ એ ઇંદ્રનું ધનુષ્ય. રોહિતમ્, (ઋજુરોહિતમ્) ઇંદ્રનું સરળધનુષ્ય. ॥૧૭૯॥ ઐરાવતમ્ (પુ. ન.)

૧ વૃષણાદશ્વ, વૃષણાશ્વઃ ભાનુ૦ ।

દીર્ઘજ્વૈરાવતં વજ્રં, ત્વશનિર્હ્રાદિની સ્વરુઃ ।
શતકોટિઃ પવિઃ શંવો, દમ્ભોલિર્ભિદુરં ભિદુઃ ॥૧૮૦॥
વ્યાધામઃ કુલિશોઽસ્યાર્ચિરતિભીઃ સ્ફૂર્જથુર્ધ્વનિઃ ।
સ્વર્વૈદ્યાવશ્વિનીપુત્રાવશ્વિનૌ વડવાસુતૌ ॥૧૮૧॥
નાસિક્યાવર્કજૌ દસ્રૌ, નાસત્યાવબ્ધિજૌ યમૌ ।
વિશ્વકર્મા પુનસ્ત્વષ્ટા, વિશ્વકૃદ્ દેવવર્દ્ધકિઃ ॥૧૮૨॥
સ્વઃ-સ્વર્ગિવધ્વોઽપ્સરસઃ, સ્વર્વેશ્યા ઉર્વશીમુખાઃ ।
હાહાદયસ્તુ ગન્ધર્વા, ગાન્ધર્વા દેવગાયનાઃ ॥૧૮૩॥

ઇંદ્રનુ લાબુ અને સરળધનુષ્ય. વજ્રમ્ (પુ. ન.), અશનિઃ, (પુ. સ્ત્રી.) હ્રાદિની, સ્વરુઃ (પુ), શતકોટિઃ (પુ.), પવિઃ (પુ.), શંવઃ, દમ્ભોલિઃ (પુ.) ભિદુરમ્, ભિદુઃ (પુ) ॥ ૧૮૦ ॥ વ્યાધામઃ, કુલિશઃ (પુ. ન.), [શતારઃ, શતધારઃ શિ૦ ૧૩] એ ૧૨–ઇંદ્રનું વજ્ર. અતિભીઃ (સ્ત્રી.) એ વજ્રની જ્વાલા. સ્ફૂર્જથુઃ (પુ.) એ વજ્રનો અવાજ. સ્વર્વૈદ્યૌ, અશ્વિનીપુત્રૌ, અશ્વિનૌ 'ઇન્', વડવાસુતૌ ॥ ૧૮૧ ॥, નાસિક્યૌ, અર્કજૌ, દસ્રૌ, નાસત્યૌ, અબ્ધિજૌ, યમૌ, [નાસત્યદસ્રૌ, પ્રવરવાહનૌ, ગદાન્તકૌ, યજ્ઞવહૌ એ ૪–શે૦ ૩૬, આશ્વિનેયૌ શિ૦ ૧૪] એ ૧૦–(પુ. દ્વિવ.) સ્વર્ગના વૈદ્ય. વિશ્વકર્મા 'અન્', ત્વષ્ટા 'તૃ', વિશ્વકૃત્ , દેવવર્ધકિઃ (પુ.) એ ૪–દેવનો શિલ્પી, વિશ્વકર્મા ॥ ૧૮૨ ॥ સ્વર્વધ્વઃ 'ધૂ', સ્વર્ગિવધ્વઃ 'ધૂ', (સ્વર્ગસ્ત્રિયઃ, સુરસ્ત્રિયઃ), અપ્સરસઃ(અપ્સરાઃ), સ્વર્વેશ્યાઃ (દેવગણિકાઃ) એ ૪–(સ્ત્રી. બ. વ) ઉર્વશી–ઉર્વશી વગેરે અપ્સરાઓ. ગન્ધર્વાઃ, ગાન્ધર્વાઃ, દેવગાયનાઃ (પુ બ.) એ ૩ હાહા (હાહા હૂહૂઃ, તુમ્બુરુઃ,

[1]યમઃ [2]કૃતાન્તઃ [3]પિતૃ-દક્ષિણાશા-
પ્રેતાત્ [5]પતિર્દણ્ડધરો[7]ઽર્કસૂનુઃ ।
[8]કીનાશ-[9]મૃત્યૂ [10]સમવર્તિ-[11]કાલૌ
[12]શીર્ણાંહ્રિ-[13]હર્ય-[14]ન્તક-[15]ધર્મરાજાઃ ॥૧૮૪॥
[16]યમરાજઃ [17]શ્રાદ્ધદેવઃ, [18]શમનો [19]મહિષધ્વજઃ ।
[20]કાલિન્દીસોદરશ્ચાપિ, [1]ધૂમોર્ણા તસ્ય વલ્લભા ॥૧૮૫॥
પુરી પુનઃ [1]સંયમની, પ્રતીહારસ્તુ [1]વૈધ્યતઃ ।
દાસૌ [1]ચણ્ડ[2]મહાચણ્ડૌ, [1]ચિત્રગુપ્તસ્તુ લેખકઃ ॥૧૮૬॥

વૃષણાશ્વઃ, વિશ્વાવસુઃ, વસુરુચિઃ) હાહા વગેરે ગન્ધર્વો, દેવોના ગવૈયા ॥ ૧૮૩ ॥ યમઃ, કૃતાન્તઃ, પિતૃપતિઃ, દક્ષિણાશાપતિઃ, પ્રેતપતિઃ, દણ્ડધરઃ, અર્કસૂનુઃ, કીનાશઃ, મૃત્યુઃ (પુ.), સમવર્તી 'ઇન્', કાલઃ,-શીર્ણાંહ્રિઃ,-શીર્ણાઙ્ઘ્રિઃ, હરિઃ, અન્તકઃ, ધર્મરાજઃ॥ ૧૮૪ ॥ યમરાજઃ-યમરાટ્ 'જ્', શ્રાદ્ધદેવઃ, શમનઃ, મહિષધ્વજઃ, કાલિન્દીસોદરઃ, [યમુનાભ્રજઃ ॥૩૬॥, મહાસત્યઃ, પુરાણાન્તઃ, કાલકૂટઃ એ ૪-શે૦ ૩૭] એ ૨૦-યમ, યમરાજા । ધૂમોર્ણા એ-યમની સ્ત્રી. ॥ ૧૮૫ ॥ સંયમની એ-યમની પુરી. વૈધ્યતઃ એ યમનો પ્રતીહારી. ચણ્ડ', મહાચણ્ડઃ એ ૨-યમનો દાસ. ચિત્રગુપ્તઃ એ-યમનો લેખક. ॥ ૧૮૬ ॥ રાક્ષસઃ, પુણ્યજનઃ, નૃચક્ષાઃ 'અસ્', યાતુ (ન.), આશરઃ, કૌણપઃ, યાતુધાનઃ, રાત્રિઞ્ચરઃ, રાત્રિચરઃ, પલાદઃ, કીનાશઃ, રક્ષઃ, 'સ્' (ન), નિકસાત્મજઃ-નૈકસેયઃ ॥ ૧૮૭ ॥, ક્રવ્યાત્ 'દ્' ક્રવ્યાદઃ, કર્બુરઃ, નૈર્ઋતઃ, અસ્રપઃ (રક્ષસ્ સિવાય સર્વે પુ.),

[1]સ્યાદ્ રાક્ષસઃ [2]પુણ્યજનો [3]નૃચક્ષા,
[4]યાત્વાSS[5]શરઃ [6]કૌણપ-[7]યાતુધાનૌ ।
[8]રાત્રિંચરો [9]રાત્રિચરઃ [10]પલાદઃ,
[11]કીનાશ-[12]રક્ષો-[13]નિકસાત્મજાશ્ચ ॥૧૮૭॥

[14]ક્રવ્યાત્ [15]કર્બુર-[16]નૈર્ઋતા[17]વસૃક્પો[1]
[1]વરુણસ્ત્વ[2]ર્ણવમન્દિરઃ [3]પ્રચેતાઃ ।
[4]જલ-[5]યાદઃપતિ[6]પાશિ[7]મેઘનાદા,
[8]જલકાન્તારઃ સ્યાત્ [9]પરઞ્જનશ્ચ[1] ॥૧૮૮॥

[પલપ્રિયઃ [1]ખસાપુત્રઃ, કર્વરઃ, [2]નરવિષ્વણઃ ॥૩૭॥, [3]અશિરઃ, હનુપઃ, શંકુઃ, [4]વિધુરઃ, જલલોહિતઃ, [5]ઉદ્ધરઃ, સ્તબ્ધસંમારઃ, રક્તગ્રીવઃ, પ્રવાહિકઃ ॥ ૩૮॥ સંધ્યાવલઃ, રાત્રિવલઃ, ત્રિશિરાઃ 'અસ્', સમિતીપદઃ એ ૧૭–શે૦ ૩૯] એ ૧૭-રાક્ષસ. વરુણઃ, અર્ણવમન્દિરઃ, પ્રચેતાઃ 'અસ્' (પુ.), જલપતિઃ, (પુ.), યાદઃપતિઃ (પુ.), (અપાંનાથઃ, યાદોનાથઃ), પાશી 'ઇન્' (પુ.), (પાશપાણિઃ), મેઘનાદઃ, જલકાન્તારઃ, પરઞ્જનઃ [પ્રતીચીશઃ, દુન્દુભિઃ, ઉદ્દામઃ, સંવૃતઃ એ ૪–શે૦ ૩૯] એ ૯—વરુણદેવતા, જલદેવતા ॥ ૧૮૮ ॥, શ્રીદઃ, સિતોદરઃ, કુહઃ, ઈશસખઃ, પિશાચકી 'ઇન્', ઇચ્છાવસુઃ (પુ.), ત્રિશિરા 'અસ્' (પુ.), પેલવિલઃ–પડવિડઃ, પકપિઙ્ગઃ, પૌલસ્ત્યઃ, વૈશ્રવણઃ, રત્નકરઃ, કુવેરઃ, યક્ષઃ, નૃધર્મા 'અન્' (મનુષ્યધર્મા) ધનદઃ, નરવાહનઃ ॥૧૮૯॥, કૈલાસૌકાઃ 'અસ્' (પુ.), યક્ષેશ્વરઃ, ધનેશ્વરઃ,

૧ કપાપુત્રઃ । ૨ નરવિષ્કણ । ૩ આસિરઃ । ૪ વિધુર । ૫ ઉદ્દર'–માતુ૦ ।

श्रीदः सितोदर-कुहे-शसखाः पिशाच-
कीच्छावसुस्त्रिशिरऐलविलैकपिङ्गाः ।
पौलस्त्यवैश्रवणरत्नकरा कुबेर-
यक्षौ नृधर्मधनदौ नरवाहनश्च ॥१८९॥
कैलासौका यक्ष-धन-निधि-किंपुरुषे-श्वरः ।
विमानं पुष्पकं चैत्ररथं वनं पुरी प्रभा ॥१९०॥
अलका वस्वोकसारा सुतोऽस्य नलकूबरः ।
वित्तं रिक्थं स्वापतेयं, राः सारं विभवो वसु ॥१९१॥
द्युम्नं द्रव्यं पृक्थ-मृक्थं, स्वमृक्णं द्रविणं धनम् ।
हिरण्यार्थौ निधानं तु कुनाभिः शेवधिर्निधिः ॥१९२॥

નિધીશ્વરઃ, કિંપુરુષેશ્વરઃ, ([1]ગુહ્યકેશઃ, વિત્તેશઃ, નિધાનેશઃ, કિંનરેશઃ, રાજરાજઃ) [નિધનાક્ષઃ, મહાસત્ત્વઃ, પ્રમોદિતઃ રત્નગર્ભઃ, ઉત્તરાશાધિપતિઃ, સત્યસઙ્કરઃ ॥ ૪૦ ॥, ધનકેલિઃ, સુપ્રસન્નઃ, પરિવિદ્ધઃ એ ૯–શે૦ ૪૧ હર્યક્ષઃ [શિ૦ ૧૪] એ ૨૨–કુબેરદેવ. પુષ્પકમ્–કુબેરનું વિમાન ચૈત્રરથમ્–કુબેરનું વન. પ્રભા ॥ ૧૯૦ ॥, અલકા, વસ્વૌકસારા [વસુપ્રભા, વસુસારા શે૦ ૪૧] એ ૩–કુબેરની નગરી. નલકૂબરઃ–કુબેરનો પુત્ર. વિત્તમ્, રિક્થમ્, સ્વાપતેયમ્, રાઃ 'રૈ' (પુ. સ્ત્રી.), સારમ્ (પુ. ન) વિભવઃ, વસુ (ન) ॥ ૧૯૧ ॥ દ્યુમ્નમ્ , દ્રવ્યમ્, પૃક્થમ્, ઋક્થમ્, સ્વમ્ (પુ. ન.) ઋક્ણમ્, દ્રવિણમ્, ધનમ્ (પુ ન) હિરણ્યમ્, અર્થઃ એ –૧૭–ધન. નિધાનમ્, કુનાભિઃ (પુ), શેવધિ (પુ ન),

૧ ગુહ્યેશ.–માનુ૦

મહાપદ્મશ્ચ પદ્મશ્ચ, શઙ્ખો મકરકચ્છપૌ ।
મુકુન્દકુન્દનીલાશ્ચ, ચર્ચાશ્ચ નિધયો નવ ॥૧૯૩॥
યક્ષઃ પુણ્યજનો રાજા, ગુહ્યકો વટવાસ્યપિ ।
કિન્નરસ્તુ કિમ્પુરુષસ્તુરઙ્ગવદનો મયુઃ ॥૧૯૪॥

શમ્ભુઃ શર્વઃ સ્થાણુરીશાન ઈશો,
રુદ્રોડ્ડીશૌ વામદેવો વૃષાઙ્કઃ ।
કણ્ઠેકાલ, શઙ્કરો નીલકણ્ઠઃ,
શ્રીકણ્ઠોગ્રૌ ધૂર્જટિર્ભીમ-ભર્ગૌ ॥૧૯૫॥
મૃત્યુઞ્જયઃ પઞ્ચમુખોઽષ્ટમૂર્તિઃ,
શ્મશાનવેશ્મા ગિરિશો ગિરીશઃ ।

નિધિઃ (પુ. ન) એ ૪–ભંડાર, નિધાન ॥ ૧૯૨ ॥ મહાપદ્મઃ, પદ્મઃ (પુ. ન), શઙ્ખઃ, મકરઃ, કચ્છપઃ, મુકુન્દઃ, કુન્દઃ, નીલઃ, ચર્ચાઃ 'અસ્' (પુ.) (જૈન શાસ્ત્રમા નવ નિધિનાં નામો– ૧ નૈસર્પઃ, ૨ પાણ્ડુકઃ, ૩ પિઙ્ગલઃ, ૪ સર્વરત્નકઃ, ૫ મહાપદ્મઃ, ૬ કાલઃ, ૭ મહાકાલઃ, ૮ માણવઃ, ૯ શઙ્ખકઃ) એ નવ નિધિનાં નામ ॥ ૧૯૩ ॥ યક્ષઃ, પુણ્યજનઃ, રાજા 'અન્' (પુ.) ગુહ્યકઃ, વટવાસી 'ઇન્' (પુ) એ ૫–યક્ષ. કિન્નરઃ, કિંપુરુષઃ, તુરઙ્ગવદનઃ, મયુઃ (પુ) એ ૪–કિન્નરદેવ, દેવની જાતિ ॥ ૧૯૪ ॥ શમ્ભુઃ, શર્વઃ, સ્થાણુઃ, ઈશાનઃ, ઈશઃ, રુદ્રઃ, ઉડ્ડીશઃ, વામદેવઃ, વૃષાઙ્કઃ–વૃષલાઞ્છનઃ, કણ્ઠેકાલઃ, શઙ્કરઃ, નીલકણ્ઠઃ, શ્રીકણ્ઠઃ,

[૨૪] ષણ્ઢઃ [૨૫] કપર્દી[૨૬]શ્વર [૨૭] ઊર્ધ્વલિઙ્ગ,
[૨૮] એક-[૨૯] ત્રિ-દૃક્ [૩૦] ભાલદૃગે[૩૧]કપાદઃ ॥૧૯૬॥
[૩૨] મૃડો[૩૩]ઽટ્ટહાસી [૩૪] ઘનવાહનો[૩૫]ઽહિ-
ર્બુધ્નો [૩૬] વિરૂપાક્ષ[૩૭]વિષાન્તકૌ ચ ।
[૩૮] મહાવ્રતી [૩૯] વહ્નિ-[૪૦] હિરણ્યરેતાઃ,
[૪૧] શિવો[૪૨]ઽસ્થિધન્વા [૪૩] પુરુષાસ્થિમાલી ॥૧૯૭॥
સ્યાદ્ [૪૪] વ્યોમકેશઃ [૪૫] શિપિવિષ્ટ[૪૬]ભૈરવૌ,
[૪૭] દિક્-[૪૮] કૃત્તિવાસા [૪૯] ભવ-[૫૦] નીલલોહિતૌ ।
[૫૧] સર્વજ્ઞ-[૫૨] નાટ્યપ્રિય-[૫૩] ખણ્ડપર્શવો,
[૫૪-] મહા-પરા દેવ-[૫૬] નટે-શ્વરા [૫૭] હરઃ ॥૧૯૮॥

ઉગ્રઃ, ધૂર્જટિ, ભીમઃ, ભર્ગઃ ॥ ૧૯૫ ॥, મૃત્યુઞ્જયઃ, પઞ્ચમુખઃ, અષ્ટમૂર્તિઃ, શ્મશાનવેશ્મા 'અન્,' ગિરિશઃ, ગિરીશઃ, ષણ્ઢઃ, કપર્દી 'ઇન્' (પુ) ઈશ્વરઃ, ઊર્ધ્વલિઙ્ગઃ, એકદૃક્ 'શ્' (પુ.), ત્રિદૃક્ 'શ્' (પુ.), (એકનેત્રઃ, વિષમનેત્રઃ,), ભાલદૃક્ 'શ્' (પુ.), એકપાદ્ ॥૧૯૬॥ મૃડઃ, અટ્ટહાસી 'ઇન્' (પુ) ઘનવાહનઃ-અબ્દવાહનઃ, અહિર્બુધ્નઃ, વિરૂપાક્ષઃ, વિષાન્તકઃ, મહાવ્રતી 'ઇન્' (પુ), વહ્નિરેતાઃ 'અસ્' (પુ), હિરણ્યરેતાઃ 'અસ્' (પુ.), શિવઃ, અસ્થિધન્વા 'અન્' (પુ.) પુરુષાસ્થિમાલી 'ઇન્' (પુ.) ॥ ૧૯૭ ॥, વ્યોમકેશઃ, શિપિવિષ્ટઃ, ભૈરવઃ, દિગ્વાસાઃ, 'અસ્', કૃત્તિવાસાઃ અસ્' (દિગ્વસ્ત્રઃ, ચર્મવસનઃ,) ભવઃ, નીલલોહિતઃ, સર્વજ્ઞઃ, નાટ્યપ્રિયઃ, ખણ્ડપર્શુઃ, મહાદેવઃ, મહાનટઃ, મહેશ્વરઃ, હરઃ॥૧૯૮॥, પશુપતિઃ,

५८- ६१ ६२ ६३
पशु-प्रमथ-भूतो-मापतिः पिङ्गजटे-क्षणः ।
६४ ७०
पिनाक-शूल-खट्वाङ्ग-गङ्गा-ऽही-न्दु-कपालभृत् ॥१९९॥
७१- ७७ १
गज-पूष-पुरा-ऽनङ्ग-काला-ऽन्धक-मखाऽसुहृद् ।
१ २ १ १ २ १
कपर्दोऽस्य जटाजूटः, खट्वाङ्गस्तु सुखंसुणः ॥२००॥
१ २ ३ १
पिनाकं स्यादाजगवमजकावं च तद्धनुः ।
१ १ १ २ २ १
ब्राह्मयाद्या मातरः सप्त, प्रमथाः पार्षदा गणाः ॥२०१॥

प्रमथपतिः, भूतपतिः, उमापतिः, (पशुनाथः, गणनाथः, भूतनाथः, गौरीनाथः) पिङ्गजटः ,पिङ्गेक्षणः, पिनाकभृत्, शूलभृत्, खट्वाङ्गभृत्, गङ्गाभृत्, अहिभृत्, इन्दुभृत्, कपालभृत् (पिनाकपाणिः, शूली 'इन्', खट्वाङ्गधरः, गङ्गाधरः, उरगभूषणः, शशिभूषणः, कपाली 'इन्') ॥ १९९ ॥, गजासुहृत् , पूषासुहृत्, पुरासुहृत् , अनङ्गासुहृत् , कालासुहृत् , अन्धकासुहृत् , मखासुहृत्, (गजासुरद्वेषी, पूषदन्तहरः, त्रिपुरान्तकः, कामध्वंसी 'इन्', यमजित्, अन्धकारिः, दक्षाध्वरध्वंसकः) [नन्दिवर्धनः ॥४१॥, बहुरूपः, सुप्रसादः, मिहिराणः, अपराजितः, कङ्कटीकः, गुह्यगुरुः, भगनेत्रान्तकः, खरुः ॥४२॥, परिणाहः, दशबाहुः, सुभगः, अनेकलोचनः, गोपालः, [1]वरवृद्धः, अहिपर्यङ्कः, [2]पांसुचन्दनः ॥४३॥, कूटहृद्, मन्दरमणिः, नवशक्तिः, [3]महाम्बकः, [4]कोणवादी, 'इन्', शैलधन्वा 'अन्', विशालाक्षः, अक्षतरवनः ॥४४॥, उन्मत्तवेषः, शवरः, [5]सिताङ्गः, धर्मवाहनः, महाकान्तः, वह्निनेत्रः, स्त्रीदेहार्द्धः, नृवेष्टनः, ॥ ४५ ॥, महानादः, [6]नराधारः, भूरिः, एकादशोत्तमः,

१ वरवृषः । २ पांशुचन्दन । ३ महाम्बुक । ४ कौणवादी ।५ शिताङ्ग
६ निराधार मानु० ।

[1]લઘિમા [2]વશિતે[3]શિત્વં, [4]પ્રાકામ્યં [5]મહિમા[6]ऽણિમા ।
[7]યત્રકામાવસાયિત્વં, [8]પ્રાપ્તિરૈશ્વર્યમષ્ટધા ॥૨૦૨॥
[1]ગૌરી [2]કાલી [3]પાર્વતી [4]માતૃમાતા-
[5]ऽપર્ણા[6]રુદ્રાણ્ય[7]મ્બિકા [8]ત્ર્યમ્બકો[9]મા ।

જોટી 'ઇન્', [1]જોટીઙ્ગઃ, અર્ધકૂટઃ, [2]સમિરઃ, ધૂમ્રઃ, યોગી 'ઇન્' ॥૪૬॥, ઉલન્દઃ, જયતઃ, કાલઃ, જટાધરઃ, દશાવ્યયઃ, સંધ્યાનાટી 'ઇન્', રેરિહાણઃ, શઙ્કુઃ, [3]કપિલાઞ્જનઃ ॥૪૭॥, જગદ્રોણિઃ, [4]અર્ધકાલઃ, દિશાંપ્રિયતમઃ, [5]અતલઃ, જગત્સ્રષ્ટા, કટાટંકઃ, કટપ્રૂઃ, હીરઃ, હ્રકારઃ એ૬૧—શે૦ ૪૨—૪૮] એ ૭૭—શંકર, મહાદેવ. કપર્દઃ, જટાજૂટઃ, એ ૨ શંકરની જટા. ખટ્વાઙ્ગઃ (પુ. ન), સુખસુણઃ એ ૨—શંકરનુ સુખાસન ॥ ૨૦૦ ॥ પિનાકમ્ (પુ. ન.), આજગવમ્, અજકાવમ્ [અજગવમ્, અજગાવમ્ શિ૦ ૧૪] એ ૩—શંકરનું ધનુષ્ય. બ્રાહ્મી—(બ્રહ્માણી, સિદ્ધી, માહેશ્વરી, કૌમારી, વૈષ્ણવી, વારાહી, ચામુણ્ડા) બ્રાહ્મી વગેરે (સાત) શંકરની માતાઓ (શક્તિરૂપ) છે. પ્રમથાઃ, પાર્ષદા—પરિષદાઃ, ગણાઃ (પુ. બ.) એ ૩—શંકરના ગણો છે. ॥૨૦૧॥ ૧ લઘિમા 'અન્'—અત્યંત હલકા થવાની શક્તિ ૨ વશિતા—સર્વને વશ કરવાની શક્તિ. ૩ ઈશિત્વમ્—જીવ કે અજીવ સર્વ આજ્ઞા માને તેવી શક્તિ. ૪ પ્રકામ્યમ્—ઇચ્છિત પ્રાપ્ત થાય તેવી શક્તિ. ૫ મહિમા 'અન્' અત્યંત મોટા થવાની શક્તિ. ૬અણિમા 'અન્'—અત્યંત નાના થવાની શક્તિ. ૭ યત્રકામાવસાયિત્વમ્—વિષ વગેરને અમૃતરૂપે પરિણમાવાની શક્તિ ૮ પ્રાપ્તિઃ—પૃથ્વી ઉપર રહેલો માણસ આગળીના

૧ જોટીગ । ૨ સમિર । ૩ કપિલાઞ્છન । ૪ અર્ધકલ ૫ અનલ—માનુ ।

[10]દુર્ગા [11]ચણ્ડી [12]સિંહયાના [13]મૃડાની-
[14]કાત્યાયન્યૌ [15]દક્ષજા[16]ऽऽર્યા [17]કુમારી ॥૨૦૩॥
[18]સતી [19]શિવા [20]મહાદેવી, [21]શર્વાણી [22]સર્વમઙ્ગલા ।
[23]ભવાની [24]કૃષ્ણ-[25]મૈનાકસ્વસા [26]મેના-[27]ऽદ્રિજે[28]શ્વરા ॥૨૦૪॥
[29]નિશુમ્ભ-[30]શુમ્ભ-[31]મહિષમથની [32]ભૂતનાયિકા ।
તસ્યાઃ [1]સિંહો [1]મનસ્તાલઃ, સખ્યૌ તુ [1]વિજયા [2]જયા ॥૨૦૫॥

અગ્ર ભાગથી ચન્દ્ર અને સૂર્યને પણ સ્પર્શ કરી શકે તેવી શક્તિ. આ લઘિમા વગેરે આઠ સિદ્ધિઓ છે. ॥૨૦૨॥ ગૌરી, કાલી, પાર્વતી, માતૃમાતા 'તૃ,' અપર્ણા, રુદ્રાણી, અમ્બિકા, ત્ર્યમ્બકા, ઉમા, દુર્ગા, ચણ્ડી, સિંહયાના-સિંહવાહના, મૃડાની, કાત્યાયની, દક્ષજા, આર્યા, કુમારી ॥૨૦૩॥, સતી શિવા-શિવી, મહાદેવી, શર્વાણી, સર્વમઙ્ગલા, ભવાની, કૃષ્ણસ્વસા 'સૃ', મૈનાકસ્વસા 'સૃ' મેનાજા, અદ્રિજા, ઈશ્વરા ॥૨૦૪॥, નિશુમ્ભમથની, શુમ્ભમથની, મહિષમથની, ભૂતનાયિકા, [ગૌતમી, કૌશિકી, કૃષ્ણા, તામસી, બાભ્રવી, જયા, કાલરાત્રિઃ, મહામાયા, ભ્રામરી, યાદવી, વરા ॥૪૯॥ વર્હિધ્વજા, શૂલધરા, પરમબ્રહ્મચારિણી, અમોઘા, વિન્ધ્યનિલયા, ષષ્ઠી, કાન્તારવાસિની ॥૫૦॥, જાઙ્ગુલી, વદરીવાસા, વરદા, કૃષ્ણપિઙ્ગલા, દૃષદ્વતી, 'ઈન્દ્ર-ભગિની, પ્રગલ્ભા, રેવતી ॥૫૧॥, મહાવિદ્યા, સિનીવાલી, રક્તદન્તી, એકપાટલા, [1]એકપર્ણા, વહુભુજા, નન્દપુત્રી, મહાજયા ॥૫૨॥, ભદ્રકાલી, મહાકાલી, યોગિની, ગણનાયિકા, હાસા, ભીમા, પ્રકૂષ્માણ્ડી, [2]નદિની, વારુણી, હિમા ॥૫૩॥, અનન્તા, વિજયા, ક્ષેમા, માનસ્તોકા, કુહાવતી, ચારણા, પિતૃગણા, સ્કન્દમાતા,

૧ એકપાણી । ૨ વદિની, ગન્ધિની-ભાનુ० ।

[1]चामुण्डा [2]चर्चिका [3]चर्ममुण्डा [4]मार्जारकर्णिका ।
[5]कर्णमोटी [6]महागन्धा, [7]भैरवी च [8]कपालिनी ॥२०६॥
[1]हेरम्बो [2]गण-[3]विघ्नेशः, [4]पर्शुपाणि[5]र्विनायकः ।
[6]द्वैमातुरो [7]गजास्यै[8]कदन्तौ [9]लम्बोदरा[10]खुगौ ॥२०७॥

धनाञ्जनी ॥५४॥, गान्धर्वी, [1]कर्बुरा, गार्गी, सावित्री, ब्रह्मचारिणी, कोटिश्रीः, मन्दरावासा, केशी, मलयवासिनी ॥५५॥, कालायनी, विशालाक्षी, किराती, गोकुलोद्भवा, एकानसी, नारायणी शैला, शाकम्भरी, ईश्वरी ॥५६॥, प्रकीर्णकेशी, कुण्डा, नीलवस्त्रा, उग्रचारिणी, अष्टादशभुजा, पौत्री, शिवदूती, यमस्वसा ॥५७॥, सुनन्दा, विकचा, लम्बा, जयन्ती, नकुला, कुला, [2]विलंका, नन्दिनी, नन्दा, नन्दयन्ती, निरञ्जना ॥५८॥, कालञ्जरी, शतमुखी, विकराला, करालिका, विरजाः 'स्रू' [3]पुरला, [4]जारी, बहुपुत्री, कुलेश्वरी ॥५९॥, कैटभी, कालदमनी, [5]दर्दुरा, कुलदेवता, रौद्री, कुन्द्रा, महारौद्री, [6]कालक्षमा, महानिशा ॥६०॥, बलदेवस्वसा 'स्रू', पुत्री, ह्रीरी, क्षेमङ्करी, प्रभा, मारी, हैमवती, गोला, शिखरवासिनी એ–૧૧૭ શે૦ ૪૯–૬૧. दाक्षायणी, ईश्वरी શિ૦ ૧૫] એ ૩૨ શંકરની સ્રી. પાર્વતી. मनस्तालः એ પાર્વતીનું વાહન. विजया, जया, એ ૨–પાર્વતીની સખીઓ. ॥२०५॥, चामुण्डा, चर्चिका, चर्ममुण्डा, मार्जारकर्णिका, कर्णमोटी, महागन्धा, भैरवी, कपालिनी, [महाचण्डी, चण्डमुण्डा શે૦ ૬૨] એ ૮–ચામુંડાનાં નામ ॥२०६॥ हेरम्बः, गणेशः, विघ्नेशः, (प्रमथाधिपः विघ्नराजः, पर्शु-)

१ कर्वरी । २ विलञ्जा । ३ पुरजा । ४ जीरी । ५ दर्दुरी । ६ कालक्षमी—मानु० ।

સ્કન્દઃ સ્વામી મહાસેનઃ, સેનાનીઃ શિખિવાહનઃ ।
ષાણ્માતુરો બ્રહ્મચારી, ગઙ્ગો-મા-કૃત્તિકાસુતઃ ॥૨૦૮॥
દ્વાદશાક્ષો મહાતેજાઃ, કુમારઃ ષણ્મુખો ગુહઃ ।
વિશાખઃ શક્તિભૃત્ ક્રૌઞ્ચ-તારકારિઃ શરા-ગ્નિભૂઃ ॥૨૦૯॥
ભૃઙ્ગી ભૃઙ્ગિરિટિર્ભૃઙ્ગિરીટિર્નાડ્ય-સ્થિવિગ્રહઃ ।
કૂષ્માણ્ડકે કેલિકિલો, નન્દીશે તણ્ડુ-નન્દિનૌ ॥૨૧૦॥

પાણિઃ, (પરશુધર') વિનાયકઃ, દ્વૈમાતુરઃ, ગજાસ્યઃ, એકદન્તઃ, લમ્બોદરઃ, આખુગઃ, (મૂષિકરથઃ), [પૃશ્નિગર્ભઃ, પૃશ્નિશૃઙ્ગઃ, દ્વિશરીરઃ, ત્રિધાતુકઃ ॥૬૨॥, હસ્તિમલ્લઃ, વિષાણાન્તઃ એ ૬–શે૦ ૬૨–૬૩] એ ૧૦–ગણેશ, વિનાયક. ॥૨૦૭॥ સ્કન્દઃ, સ્વામી 'અન્', મહાસેનઃ, સેનાનીઃ, શિખિવાહનઃ મયૂરરથઃ, ષાણ્માતુરઃ બ્રહ્મચારી 'ઇન્', ગઙ્ગાસુતઃ, ઉમાસુતઃ, કૃત્તિકાસુતઃ, (ગાઙ્ગેયઃ, પાર્વતીનન્દનઃ, બાહુલેયઃ) ॥ ૨૦૮॥, દ્વાદશાક્ષઃ, મહતેજાઃ 'અસ્' કુમારઃ, ષણ્મુખઃ, ગુહઃ, વિશાખઃ, શક્તિભૃત્–શક્તિપાણિઃ, ક્રૌઞ્ચારિઃ તારકારિઃ, (ક્રૌઞ્ચાદારણઃ, તારકાન્તકઃ), શરભૂઃ, શરજન્મા 'અન્', અગ્નિભૂઃ અગ્નિજન્મા 'અન્', [[1]કરવીરકઃ, સિદ્ધસેનઃ, [2]વૈજયન્તઃ [3]વાલચર્યઃ, દિગમ્બરઃ એ ૫–શે૦ ૬૩]એ ૨૧– (પુ.) કાર્તિકેય, શંકરનો પુત્ર, ॥૨૦૯॥ ભૃઙ્ગી 'ઇન્', ભૃઙ્ગિરિટીઃ (પુ.), [4]ભૃઙ્ગિરીટીઃ, નાડીવિગ્રહઃ, અસ્થિવિગ્રહ, [ચર્મી 'ઇન્' શે૦ ૬૪] એ ૫–શંકરનો ભૃંગીગણ. કૂષ્માણ્ડકઃ, કેલિકિલઃ એ ૨–કૂષ્માણ્ડ નામનો શંકરનો ગણ. નન્દીશઃ, તણ્ડુઃ, નન્દી 'ઇન્' એ ૩–શંકરનો નંદી ગણ ॥૨૧૦॥ દ્રુહિણઃ, [5]વિરિઞ્ચિઃ, દ્રુઘણઃ, [6]વિરિઞ્ચઃ, પરમેષ્ઠી 'ઇન્', અજઃ, અષ્ટશ્રવણઃ,

1 કરચીરક । ૨ દિવાકરઃ । ૩ વાલવર્ય. । ૪ ભૃઙ્ગીરીટિ । ૫ વિરઞ્ચી । ૬ વિરઞ્ચ ।–ભાનુ૦ ।

[1]દ્રુહિણો [2]વિરિઞ્ચિર્[3]દ્રુઘણો [4]વિરિશ્ચઃ,
[5]પરમેષ્ઠ્ય[6]જો[7]ઽષ્ટશ્રવણઃ સ્વયમ્ભૂઃ ।
[9]કમનઃ [10]કવિઃ [11]સાત્ત્વિક[12]વેદગર્ભૌ,
[13]સ્થવિરઃ [14]શતાનન્દ[15]પિતામહૌ [16]કઃ ॥૨૧૧॥

[17]ધાતા [18]વિધાતા [19]વિધિ[20]વેધસૌ [21]ધ્રુવઃ,
[22]પુરાણગો [23]હંસગ[24]વિશ્વરેતસૌ ।
[25]પ્રજાપતિ[26]ર્બ્રહ્મ[27]ચતુર્મુખો [28]ભવા-
ન્તકૃ[29]જ્જગત્કર્તૃ[30]સરોરુહાસનૌ ॥૨૧૨॥
[31]શમ્ભુઃ [32]શતધૃતિઃ [33]સ્રષ્ટા, [34]સુરજ્યેષ્ઠો [35]વિરિઞ્ચનઃ ।
[36]હિરણ્યગર્ભો [37]લોકેશો, [38]નાભિ-[39]પદ્મા-[40]ત્મભૂરપિ ॥૨૧૩॥

સ્વયંભૂઃ, કમનઃ, કવિઃ, સાત્ત્વિકઃ, વેદગર્ભઃ, સ્થવિરઃ, શતાનન્દઃ, પિતામહઃ, કઃ ॥૨૧૧॥ ધાતા 'ઋ' વિધાતા 'ઋ', વિધિઃ, વેધાઃ 'અસ્', ધ્રુવઃ, પુરાણગઃ, હંસગઃ, (શ્વેતપત્રરથઃ), વિશ્વરેતાઃ 'અસ્', પ્રજાપતિઃ,બ્રહ્મ 'અન્' (પુ ન.) ચતુર્મુખઃ, ભવાન્તકૃત્, જગત્કર્ત્તા 'ઋ', (વિશ્વસૃટ્ 'જ્'), સરોરુહાસનઃ ॥૨૧૨॥, શમ્ભુઃ, શતધૃતિઃ, સ્રષ્ટા 'ઋ',સુરજ્યેષ્ઠઃ, વિરિઞ્ચનઃ, હિરણ્યગર્ભઃ, લોકેશઃ, નાભિભૂઃ, પદ્મભૂઃ, આત્મભૂઃ, (નાભિજન્મા 'અન્', કમલજન્મા 'અન્', આત્મયોનિઃ), [ક્ષેત્રજ્ઞઃ, [1]પુરુષઃ, સનત્ એ ૩-શ્લો૦૬૪] એ ૪૦ બ્રહ્મા. ॥૨૧૩॥ વિષ્ણુઃ, જિષ્ણુઃ, જના—

૧ પુરુષાસન ભાનુ૦ ।

વિષ્ણુર્જિષ્ણુજનાર્દનૌ હરિહૃષીકેશાચ્યુતાઃ કેશવો,
દાશાર્હઃ પુરુષોત્તમોઽબ્ધિશયનોપેન્દ્રાવજેન્દ્રાનુજૌ ।
વિષ્વક્સેનનરાયણૌ જલશયો નારાયણઃ શ્રીપતિ-
ર્દૈત્યારિશ્ચ પુરાણ-યજ્ઞપુરુષસ્તાર્ક્ષ્યધ્વજોઽધોક્ષજઃ ॥૨૧૪॥
ગોવિન્દષડ્બિન્દુમુકુન્દકૃષ્ણા, વૈકુણ્ઠપદ્મેશયપદ્મનાભાઃ ।
વૃષાકપિર્માધવવાસુદેવૌ, વિશ્વમ્ભરઃ શ્રીધરવિશ્વરૂપૌ ॥૨૧૫॥
દામોદરઃ સૌરિસનાતનૌ વિધુઃ,
પીતામ્બરો માર્જજિનૌ કુમોદકઃ ।
ત્રિવિક્રમો જહ્નુચતુર્ભુજૌ પુન-
ર્વસુઃ શતાવર્તગદાગ્રજૌ સ્વભૂઃ ॥૨૧૬॥

ર્દનઃ, હરિઃ, હૃષીકેશઃ, અચ્યુતઃ, કેશવઃ, દાશાર્હઃ, પુરુષોત્તમઃ, અબ્ધિશયનઃ, ઉપેન્દ્રઃ, અજઃ, ઇન્દ્રાનુજઃ, (વાસવાવરજઃ), વિશ્વક્સેનઃ, નરાયણઃ, જલશયઃ જલેશયઃ, નારાયણઃ, શ્રીપતિઃ, (લક્ષ્મીનાથઃ), દૈત્યારિઃ, પુરાણપુરુષઃ, યજ્ઞપુરુષઃ, તાર્ક્ષ્યધ્વજઃ, (ગરુડાઙ્કઃ), અધોક્ષજઃ ॥૨૧૪॥ ગોવિન્દઃ, ષડ્બિન્દુઃ, મુકુન્દઃ, કૃષ્ણઃ, વૈકુણ્ઠઃ, પદ્મેશયઃ, પદ્મનાભઃ, વૃષાકપિઃ માધવઃ, વાસુદેવઃ, વિશ્વમ્ભરઃ શ્રીધરઃ, વિશ્વરૂપઃ ॥૨૧૫॥ દામોદરઃ સૌરિઃ-શૌરિઃ, સનાતનઃ, વિધુઃ, પીતામ્બરઃ, માર્જઃ, જિનઃ, કુમોદકઃ, ત્રિવિક્રમઃ, જહ્નુઃ, ચતુર્ભુજઃ, પુનર્વસુઃ, શતાવર્તઃ, ગદાગ્રજઃ, સ્વભૂઃ ॥૨૧૬॥ મુઞ્જકેશી 'ઇન્', વનમાલી 'ઇન્', પુણ્ડરીકાક્ષઃ, બભ્રુઃ, શશબિન્દુઃ, વેધાઃ, 'અસ્', પૃશ્નિશૃઙ્ગઃ, ધરણીધરઃ (મહીધરઃ), આત્મભૂઃ ,

[૫૨]મુઞ્જકેશિ[૫૩]વનમાલિ[૫૪]પુણ્ડરી-[૫૫]કાક્ષબભ્રુ[૫૬]શશબિન્દુ[૫૭]વેધસઃ ।
[૫૮]પૃશ્નિશૃઙ્ગ[૫૯]ધરણીધરા[૬૦]ત્મભૂ-[૬૧]પાણ્ડવાયન[૬૨]સુવર્ણબિન્દવઃ ॥૨૧૭॥
[૬૩]શ્રીવત્સો [૬૪]દેવકીસૂનુર્[૬૫]ગોપેન્દ્રો [૬૬]વિષ્ટરશ્રવાઃ ।
[૬૭]સોમસિન્ધુર્[૬૮]જગન્નાથો, [૬૯]ગોવર્ધનધરોઽપિ ચ ॥ ૨૧૮ ॥
[૭૦]યદુનાથો [૭૧]ગદા-[૭૨]શાર્ઙ્ગ-[૭૩]ચક્ર-[૭૪]શ્રીવત્સ-[૭૫]શઙ્ખભૃત્ ।
[૧]મધુ-[૨]ધેનુક-[૩]ચાણૂર-[૪]પૂતના-[૫]યમલાર્જુનાઃ ॥ ૨૧૯ ॥

પાણ્ડવાયનઃ, સુવર્ણબિન્દુઃ ॥ ૨૧૭ ॥ શ્રીવત્સઃ, દેવકીસૂનુઃ, ગોપેન્દ્રઃ, વિષ્ટરશ્રવા 'અસ્', સોમસિન્ધુઃ, જગન્નાથઃ, ગોવર્ધનધરઃ ॥૨૧૮॥, યદુનાથઃ, ગદાભૃત્, શાર્ઙ્ગભૃત્, ચક્રભૃત્, શ્રીવત્સભૃત્, શઙ્ખભૃત્, (ગદાધરઃ, શાર્ઙ્ગી 'ઇન્', ચક્રપાણિઃ, શ્રીવત્સાઙ્કઃ, શઙ્ખપાણિઃ), [તીર્થપાદઃ, પુણ્યશ્લોકઃ, બલિન્દમઃ ॥૬૪॥ ઉરુક્રમઃ, ઉરુગાયઃ, તમોઘ્નઃ, શ્રવણઃ, ઉદારધિઃ, [૧]લતાપર્ણઃ, સુભદ્રઃ, પાંશુજાલિકઃ ॥૬૫॥ ચતુર્વ્યૂહઃ, નવવ્યૂહઃ, નવશક્તિઃ, ષડઙ્ગજિત્, દ્વાદશમૂલઃ, શતકઃ, દશાવતારઃ, ષકદમ્-'શ્' ॥૬૬॥ હિરણ્યકેશઃ, સોમઃ, અહિઃ, ત્રિધામા 'અન્', ત્રિકકુત્, ત્રિપાદ્ 'દ્', માનઞ્જરઃ, પરાવિદ્ધઃ, પૃશ્નિગર્ભઃ, અપરાજિતઃ ॥૬૭॥ હિરણ્યનાભઃ, શ્રીગર્ભઃ, વૃષોત્સાહઃ, સહસ્રજિત્, ઊર્ધ્વકર્મા 'અન્', યજ્ઞધરઃ, ધર્મનેમિઃ, અસંયુતઃ ॥૬૮॥ પુરુષઃ, યોગનિદ્રાલુઃ, ખણ્ડાસ્યઃ, [૨]શલિક', અજિતઃ, કાલકુણ્ઠઃ, વરારોહઃ, શ્રીકરઃ, વાયુવાહનઃ ॥૬૯॥ વર્દ્ધમાનઃ, ચતુર્દંષ્ટ્રઃ, નૃસિંહવપુઃ 'ષ્', અવ્યયઃ, કપિલઃ, [૩]ભદ્રકપિલઃ, સુષેણઃ, [૪]સમિતિઞ્જયઃ ॥૭૦॥ ક્રતુધામા 'અન્', વાસુભદ્રઃ, બહુરૂપઃ, મહાક્રમઃ, વિધાતા 'તૃ', [૫]ધારઃ, પકાઙ્ગઃ,

૧ લતાવર્ણ । ૨ શિલિકાજિતઃ । ૩ રુદ્રકપિલ । ૪ સુમતિઞ્જય । ૫ ધીર. ।

કાલનેમિ-હયગ્રીવ-શકટા-ઽરિષ્ટ-કૈટભાઃ ।
કંસ-કેશિ-મુરાઃ સાલ્વ-મૈન્દ-દ્વિવિદ-રાહવઃ ॥ ૨૨૦ ॥
હિરણ્યકશિપુર્બાણઃ, કાલિયો નરકો બલિઃ ।
શિશુપાલશ્ચાસ્ય વધ્યા, વૈનતેયસ્તુ વાહનમ્ ॥ ૨૨૧ ॥
શઙ્ખોઽસ્ય પાઞ્ચજન્યોઽઙ્કઃ, શ્રીવત્સોઽસિસ્તુ નન્દકઃ ।
ગદા કૌમોદકી ચાપં, શાર્ઙ્ગં ચક્રં સુદર્શનઃ ॥ ૨૨૨ ॥

વૃષાક્ષઃ, સુવૃષઃ, અક્ષજઃ ॥૭૧॥ રન્તિદેવઃ, સિન્ધુવૃષઃ, જિ[1]તમન્યુઃ, વૃકોદરઃ, બહુશૃઙ્ગઃ, રત્નબાહુઃ, વાપુષ્પહાસઃ, મહાતપાઃ 'અસ્', ॥ ૭૨ ॥ લોકનાભઃ, સૂક્ષ્મનાભઃ, ધર્મનાભઃ, પરાક્રમઃ, પદ્મહંસઃ, મહાહંસઃ, પદ્મગર્ભઃ, સુરોત્તમઃ, ॥૭૩॥ શતવીરઃ, મહામાયઃ, બ્રહ્મનાભઃ, સરીસૃપઃ, વૃન્દાક્ષઃ, અધોમુખઃ, ધન્વી 'ઇન્', સુધન્વા 'અન્', વિશ્વભુગ્ 'જ્', સ્થિરઃ ॥૭૪॥ શતાનન્દઃ, [2]શરુઃ, યવનારિઃ, પ્રમર્દનઃ, [3]ચક્રનેમિઃ. લોહિતાક્ષઃ, એકપાદ્, દ્વિપદઃ, કપિઃ ॥૭૫॥ એકશૃઙ્ગઃ, ધર્મકીલઃ, [4]આસન્દઃ, શિવકીર્તનઃ, શઙ્કુઃ, [5]વંશઃ, શ્રીવરાહઃ, સદાયોગી 'ઇન્', સુયામુનઃ એ ૧૦૮–શે૦ ૬૪–૭૬ । જલેશયઃ શિ૦ ૧૫) એ ૭૫-વિષ્ણુ, નારાયણ, કૃષ્ણ. મધુઃ, ધેનુકઃ, ચાણૂરઃ, પૂતના, યમલાર્જુનૌ (દ્વિવ) ॥૨૧૯॥ કાલનેમિઃ, હયગ્રીવઃ, શકટઃ, અરિષ્ટઃ, કૈટભઃ, કંસઃ, કેશી 'ઇન્', મુરઃ, સાલ્વઃ, મૈન્દઃ, દ્વિવિદઃ, રાહુઃ, ॥૨૨૦॥ હિરણ્યકશિપુઃ, બાણઃ, કાલિયઃ, નરકઃ, બલિઃ, શિશુપાલઃ એ ૨૩–વિષ્ણુના વધ્ય, વિષ્ણુના શત્રુ. (વિષ્ણુને વધ્ય ઉપરથી વિષ્ણુના યૌગિક નામો–મધુમથનઃ, ધેનુકધ્વંસી 'ઇન્', ચાણૂરસૂદનઃ પૂતનાદૂષણઃ, યમલાર્જુનભઞ્જનઃ,

૧ જિતમૃત્યુ । ૨ સરુ । ૩ ચક્રનેમિ । ૪ આસાદ. । ૫ વશ –ભાનુ૦।

મણિઃ સ્યમન્તકો હસ્તે, ભુજમધ્યે તુ કૌસ્તુભઃ ।
વસુદેવો ભૂકશ્યપો, દિન્દુરાનકદુન્દુભિઃ ॥ ૨૨૩ ॥
રામો હલી મુસલિસાત્વતકામપાલાઃ, સઙ્કર્ષણઃ પ્રિયમધુર્બલરૌહિણેયૌ ।
રુક્મિપ્રલમ્બયમુનાભિદનન્તતાલ-લક્ષ્મૈકકુણ્ડલસિતાસિત-રેવતીશાઃ ॥
બલદેવો બલભદ્રો, નીલવસ્ત્રોઽચ્યુતાગ્રજઃ ।
મુસલં ત્વસ્ય સૌનન્દં, હલં સંવર્તકાહ્વયમ્ ॥ ૨૨૫ ॥

કાલનેમિહરઃ, હયગ્રીવરિપુઃ, શકટારિઃ, અરિષ્ટહા 'અન્,' કૈટભારિઃ, કંસજિત્, કેશિહા 'અન્', મુરારિઃ, સાલ્વારિઃ, મૈન્દમર્દનઃ, દ્વિવિદારિઃ, રાહુમૂર્ધહરઃ, હિરણ્યકશિપુદારણઃ, બાણજિત્, કાલિયદમનઃ, નરકારિઃ, બલિબન્ધનઃ, શિશુપાલનિષૂદનઃ એ ૨૩–વિષ્ણુના નામ) વૈનતેયઃ એ વિષ્ણુનું વાહન (વિષ્ણુના વાહન ઉપરથી વૈનતેયવાહનઃ, ગરુડગામી 'ઇન્' એ ૨–વિષ્ણુ ॥૨૨૧॥ પાઞ્ચજન્યઃ એ–વિષ્ણુનો શંખ શ્રીવત્સઃ એ વિષ્ણુનું ચિહ્ન, લાંછન રુંવાંટાનું બનેલ શ્રીવત્સ વક્ષસ્થલમાં હોય છે. નન્દકઃ એ–વિષ્ણુની તલવાર કૌમોદકી [કૌપોદકી શિ૦ ૧૫] એ–વિષ્ણુની ગદા શાર્ઙ્ગમ્ એ વિષ્ણુનું ધનુષ્ય. સુદર્શન (પુ ન) એ–વિષ્ણુનું ચક્ર ॥૨૨૨॥ સ્યમન્તકઃ એ વિષ્ણુના હાથનો મણિ. કૌસ્તુભઃ એ–વક્ષસ્થલનો મણિ. વસુદેવઃ, ભૂકશ્યપઃ, દિન્દુઃ (પુ.), આનકદુન્દુભિઃ (પુ.) એ ૪–વિષ્ણુના પિતા, વસુદેવ ॥ ૨૨૩ ॥ રામઃ, હલી 'ઇન્', મુસલી 'ઇન્', સાત્વતઃ, કામપાલઃ, સઙ્કર્ષણઃ, પ્રિયમધુઃ, બલઃ, રૌહિણેયઃ, રુક્મિભિદ્, પ્રલમ્બભિદ્ , યમુનાભિદ્, (રુક્મિદારણઃ, પ્રલમ્બઘ્નઃ, કાલિન્દીકર્ષણઃ), અનન્તઃ, તાલલક્ષ્મા 'અન્', એકકુણ્ડલઃ, સિતાસિતઃ, રેવતીશઃ ॥ ૨૨૪ ॥, બલદેવઃ, બલભદ્રઃ, નીલવસ્ત્રઃ, અચ્યુતાગ્રજઃ, [ભદ્રાઙ્ગઃ, ફાલઃ, ગુપ્તચરઃ,

લક્ષ્મીઃ પદ્મા રમા યા મા, તા સા શ્રી કમલેન્દિરા ।
હરિપ્રિયા પદ્મવાસા, ક્ષીરોદતનયાऽપિ ચ ॥ ૨૨૬ ॥
મદનો જરાભીરુરનઙ્ગમન્મથૌ, કમનઃ કલાકેલિરનન્યજોऽઙ્ગજઃ ।
મધુદીપમારૌ મધુસારથિઃ સ્મરો, વિષમાયુધો દર્પકકામહૃચ્છયાઃ ॥
પ્રદ્યુમ્નઃ શ્રીનન્દનશ્ચ, કન્દર્પઃ પુષ્પકેતનઃ ।
પુષ્પાણ્યસ્યેષુચાપાસ્ત્રાણ્ય રી શંવરશૂર્પકૌ ॥ ૨૨૮ ॥

વલી 'ઇન્', પ્રલાપી 'ઇન્', મદ્રચલનઃ, પૌરઃ, શેષાહિનામભૃત્ એ ૮–શે૦ ૭૭] એ ૨૧–બલદેવ. સૌનન્દમ્ એ–બલદેવનું મુસલ. સંવર્તકમ્ એ–બલદેવનું હળ. ॥ ૨૨૫ ॥ લક્ષ્મીઃ, પદ્મા, રમા, ઈઃ, આ (યા), મા, તા, સા, શ્રીઃ, કમલા, ઇન્દિરા, હરિપ્રિયા, પદ્મવાસા, ક્ષીરોદતનયા, [ભર્મરી, વિષ્ણુશક્તિઃ, ક્ષીરાબ્ધિમાનુષી એ ૩–શે૦ ૭૮, આ, ઈઃ શિ૦ ૧૫] એ ૧૪–લક્ષ્મી, વિષ્ણુની પત્ની ॥ ૨૨૬ ॥ મદનઃ, જરાભીરુઃ, અનઙ્ગઃ, મન્મથઃ, કમનઃ, કલાકેલિઃ, અનન્યજઃ, અઙ્ગજઃ, મધુદીપઃ, મારઃ, મધુસારથિઃ, સ્મરઃ, વિષમાયુધઃ, દર્પકઃ, કામઃ, હૃચ્છયઃ, (મનસિશયઃ) ॥ ૨૨૭ ॥, પ્રદ્યુમ્નઃ, શ્રીનન્દનઃ, કન્દર્પઃ, પુષ્પકેતનઃ, (પુષ્પધ્વજઃ), [યૌવનોદ્ભેદઃ, શિખિમૃત્યુઃ, મહોત્સવઃ ॥ ૭૮ ॥, શમાન્તકઃ, સર્વધન્વી 'ઇન્', રાગરજ્જુઃ, પ્રકર્ષકઃ, મનોદાહી 'ઇન્', મથનઃ એ ૯ શે૦ ૭૮–૭૯, કન્તુઃ શિ૦ ૧૬] એ ૨૦–કામદેવ ઇષુઃ, ચાપમ્, અસ્ત્રમ્ આ ત્રણ કામદેવના પુષ્પો છે (તેથી પુષ્પેષુઃ, કુસુમબાણઃ, પુષ્પચાપઃ, કુસુમધન્વા 'અન્', પુષ્પાસ્ત્રઃ, કુસુમાયુધઃ વગેરે કામદેવના યૌગિક નામ થાય છે.) શંવરઃ (શમ્બરઃ), શૂર્પકઃ એ ૨–કામદેવના શત્રુ, (તેથી શંવરારિઃ–શમ્બરારિઃ, શૂર્પકારિઃ કામદેવનાં નામો બને છે.) ॥ ૨૨૮ ॥ કેતનમ્, મીનઃ, મકરઃ એ ૩–કામનું

કેતનં મીનમકરૌ, બાણાઃ પઞ્ચ રતિઃ પ્રિયા ।
મનઃશૃઙ્ગારસઙ્કલ્પાત્માનો યોનિઃ સુહૃન્મધુઃ ॥ ૨૨૯ ॥
સુતોઽનિરુદ્ધ ઋષ્યાઙ્ક, ઉષેશો બ્રહ્મસૂશ્ચ સઃ ।
ગરુડઃ શાલ્મલ્યરુણાવરજો વિષ્ણુવાહનમ્ ॥ ૨૩૦ ॥
સૌપર્ણેયો વૈનતેયઃ સુપર્ણઃ, સર્પારાતિર્વજ્રિજિદ્ વજ્રતુણ્ડઃ ।
પક્ષિસ્વામી કાશ્યપિઃ સ્વર્ણકાય-સ્તાર્ક્ષ્યઃ કામાયુર્ગરુત્માન્ સુધાહૃત્ ॥

ચિહ્ન, ધ્વજ (તેથી મીનકેતનઃ, ઝષધ્વજઃ, મકરકેતનઃ, મકરધ્વજઃ વગેરે કામનાં યૌગિક નામો બને છે.) કામના બાણ પાંચ છે–(અરવિન્દમ્, અશોકમ્, ચૂતમ્, નવમલ્લિકા, નીલોત્પલમ્ તેથી પઞ્ચબાણઃ, વિષમેષુ, એ કામના યૌગિક નામો થાય છે.) રતિઃ–એ કામની પ્રિયા (તેથી રતિવરઃ, રતિપતિઃ એ કામનાં યૌગિક નામો થાય છે) મનઃ 'સ્' (ન.), શૃઙ્ગારઃ, સઙ્કલ્પઃ, આત્મા 'અન્' એ ૪–કામની યોનિ–ઉત્પત્તિ. (તેથી મનોયોનિઃ, ચેતોભવઃ, શૃઙ્ગારયોનિઃ, શૃઙ્ગારજન્મા 'અન્', સઙ્કલ્પયોનિઃ, સ્મૃતિભૂઃ, આત્મયોનિઃ, આત્મભૂઃ એ કામના યૌગિક નામો બને છે.) મધુઃ (ચૈત્રઃ) એ કામનો મિત્ર. (તેથી મધુસુહૃત્, ચૈત્રસખઃ એ કામનાં યૌગિક નામો થાય છે) ॥ ૨૨૯ ॥ અનિરુદ્ધઃ, ઋષ્યાઙ્કઃ (ઋષ્યકેતુઃ), ઉષેશઃ (ઉષારમણઃ), બ્રહ્મસૂ એ ૪–કામનો પુત્ર ગરુડઃ (ગરુલઃ), શાલ્મલી 'ઇન્', અરુણાવરજઃ, વિષ્ણુવાહનમ્ ॥ ૨૩૦ ॥, સૌપર્ણેયઃ, વૈનતેયઃ, સુપર્ણઃ, સર્પારાતિઃ (પુ), વજ્રિજિત્ (પુ), વજ્રતુણ્ડઃ, પક્ષિસ્વામી 'ઇન્' (પુ.), કાશ્યપિઃ, સ્વર્ણકાયઃ, તાર્ક્ષ્યઃ, કામાયુઃ 'ષ્', ગરુત્માન્ 'મત્', સુધાહૃત્, [વિષાપહઃ ॥ ૭૯ ॥, પક્ષિસિંહઃ, મહાપક્ષઃ, મહાવેગઃ, વિશાલકઃ, ઉન્નતીશઃ, સ્વમુખભૂઃ, શિલાઽ-

૧ સર્વધન્વા –ભાનુ૦ ।

[1]बुद्धस्तु [2]सुगतो [3]धर्मधातु[4]स्त्रिकालवि[5]ज्जिनः ।
[6]बोधिसत्त्वो [7]महाबोधि[8]रार्यः [9]शास्ता [10]तथागतः ॥ २३२ ॥
[11]पञ्चज्ञानः [12]षडभिज्ञो, [13]दशार्हो [14]दशभूमिगः ।
[15]चतुस्त्रिंशज्जातकज्ञो, [16]दशपारमिताधरः ॥ २३३ ॥
[17]द्वादशाक्षो [18]दशबल[19]स्त्रिकायः [20]श्रीघना[21]ऽद्वयौ ।
[22]समन्तभद्रः [23]सङ्गुप्तो, [24]दयाकूर्चो [25]विनायकः ॥ २३४ ॥
[26]मार-[27]लोक-[28]स्व-जिद् [29]धर्मराजो [30]विज्ञानमातृकः ।
[31]महामैत्रो [32]मुनीन्द्रश्च, बुद्धाः[1] स्युः सप्त ते त्वमी ॥ २३५ ॥

नीहः, अहिभुक् 'ज्' એ ૯–શે૦ ૭૯–૮૦] એ ૧૭–ગરુડ પક્ષી ॥૨૩૧॥ बुद्धः, सुगतः, धर्मधातुः (पु). त्रिकालविद् (पु), जिनः, बोधसत्त्वः, महाबोधिः, (पु). आर्यः, शास्ता 'तृ', तथागतः ॥૨૩૨॥, पञ्चज्ञानः, षडभिज्ञः, दशार्हः, दशभूमिगः, चतुस्त्रिंशज्जातकज्ञः, दशपारमिताधरः ॥૨૩૩॥ द्वादशाक्षः, दशबलः, त्रिकायः, श्रीघनः, अद्वयः, समन्तभद्रः, संगुप्तः, दयाकूर्चः, विनायकः ॥૨૩૪॥, मारजित् (पु.), लोकजित् (पु.), स्वजित् (पु) धर्मराजः, विज्ञानमातृकः, महामैत्रः, मुनीन्द्रः, [भगवान् 'वतु', योगी 'इन्', [1]बुधः, विज्ञानदेशनः, महासत्त्वः, लोकनाथः, बोधिः, अर्हन् 'तृ', सुनिश्चितः ॥૮૧॥, गुणाब्धिः, विगतद्वन्द्वः એ ૧૧–શે૦ ૮૧–૮૨.; सिद्धार्थः शि० ૧૬] એ ૩૨–બુદ્ધ, સુગત. બુદ્ધ સાત છે તે આ પ્રમાણે–॥ ૨૩૫ ॥ विपश्यी 'इन्' शिखी 'इन्' (पु.), विश्वभूः (पु.), ककुच्छन्दः, काञ्चनः, काश्यपः એમ છ

१ बौद्ध मातृ० ।

વિપશ્યી શિખી વિશ્વભૂઃ, ક્રકુચ્છન્દશ્ચ કાઞ્ચનઃ ।
કાશ્યપશ્ચ સપ્તમસ્તુ, શાક્યસિંહોઽર્કબાન્ધવઃ ॥ ૨૩૬ ॥
તથા રાહુલસૂઃ સર્વાર્થસિદ્ધો ગૌતમાન્વયઃ ।
માયા-શુદ્ધોદનસુતો, દેવદત્તાગ્રજશ્ચ સઃ ॥ ૨૩૭ ॥
અસુરા દિતિ-દનુજાઃ, પાતાલૌકઃસુરારયઃ ।
પૂર્વદેવાઃ શુક્રશિષ્યા, વિદ્યાદેવ્યસ્તુ ષોડશ ॥ ૨૩૮ ॥

અને સાતમો શાક્યસિંહ તેના નામ—શાક્યસિંહઃ શક્યઃ, અર્કબાન્ધવઃ ॥ ૨૩૬ ॥, રાહુલસૂઃ, સર્વાર્થસિદ્ધઃ, ગૌતમાન્વયઃ, માયાસુતઃ, શુદ્ધોદનસુતઃ, દેવદત્તાગ્રજઃ (શૌદ્ધોદનિઃ) એ ૮—શાક્યસિંહના નામો છે. ॥૨૩૭॥ અસુરાઃ, દિતિજાઃ, દનુજાઃ, (દૈતેયાઃ, દાનવાઃ), પાતાલૌકસઃ 'અસ્' (પુ.), સુરારયઃ 'રિ' પૂર્વદેવાઃ, શુક્રશિષ્યાઃ એ ૭—(પુ. બ.) અસુરો સોળ વિદ્યાદેવીઓ છે— ॥ ૨૩૮ ॥ ૧ રોહિણી, ૨ પ્રજ્ઞપ્તિઃ (સ્ત્રી.), ૩ વજ્રશૃઙ્ખલા, ૪ કુલિશાઙ્કુશા, ૫ ચક્રેશ્વરી, ૬ નરદત્તા, ૭ કાલી, ૮ મહાકાલી ॥ ૨૩૯ ॥ ૯ ગૌરી, ૧૦ ગાન્ધારી, ૧૧ સર્વાસ્ત્રમહાજ્વાલા, ૧૨ માનવી, ૧૩ વૈરોટ્યા, ૧૪ અચ્છુપ્તા, ૧૫ માનસી, ૧૬ મહામાનસિકા, એ—સોળ વિદ્યાદેવીઓના નામો. ॥ ૨૪૦ ॥ વાક્ 'ચ્', બ્રાહ્મી, ભારતી, ગૌઃ 'ગો' (પુ. સ્ત્રી.), ગીઃ 'ગિર્' (સ્ત્રી), વાણી, ભાષા સરસ્વતી, શ્રુતદેવી એ ૯—સરસ્વતી દેવી, વાણી. વચનમ્, વ્યાહારઃ, ભાષિતમ્, વચઃ 'સ્' (ન.), [જલ્પિતમ્, લપિતમ્, ઉદિતમ્, ભણિતમ્, અભિધાનમ્, ગદિતમ્, એ ૬—શે૦ ૮૨] એ ૪—વાણી, વચન. ॥ ૨૪૧ ॥ વિશેષણ સહિત કે રહિત, પ્રયોગમાં વપરાયેલુ કે ન પણ વપરાયેલુ ક્રિયાપદ વાક્ય કહેવાય છે. તેમજ સ્યાદિ કે ત્યાદિ વિભક્તિઓ લાગેલુ પદ કહેવાય છે.

रोहिणी प्रज्ञप्तिर्वज्रशृङ्खला कुलिशाङ्कुशा ।
चक्रेश्वरी नरदत्ता, काल्यथासौ महापरा ॥ २३९ ॥
गौरी गान्धारी सर्वास्त्रमहाज्वाला च मानवी ।
वैरोट्याऽच्छुप्ता मानसी, महामानसिकेति ताः ॥ २४० ॥
वाग् ब्राह्मी भारती गौर्गीर्वाणी भाषा सरस्वती ।
श्रुतदेवी वचनं तु व्यवहारो भाषितं वचः ॥ २४१ ॥
सविशेषणमाख्यातं वाक्यं स्त्याद्यन्तकं पदम् ।
राद्धसिद्धकृतेभ्योऽन्त, आप्तोक्तिः समयागमौ ॥ २४२ ॥
आचाराङ्गं सूत्रकृतं, स्थानाङ्गं समवाययुक् ।
पञ्चमं भगवत्यङ्गं, ज्ञाताधर्मकथापि च ॥ २४३ ॥
उपासकान्तकृदनुत्तरोपपातिकाद् दशाः ।
प्रश्नव्याकरणं, चैव, विपाकश्रुतमेव च ॥ २४४ ॥

राद्धान्तः, सिद्धान्तः कृतान्तः, आप्तोक्तिः (स्त्री), समयः, आगमः, એ–૬ આગમ, સિદ્ધાન્ત ॥ २४२ ॥ १ आचाराङ्गम्, २ सूत्रकृतम्, ३ स्थानाङ्गम्, ४ समवायः, ५ भगवत्यङ्गम्, [व्याख्याप्रज्ञप्तिः (स्त्री), विवाहप्रज्ञप्तिः शि० १९] ६ ज्ञाताधर्मकथा ॥ २४३ ॥, ७ उपासकदशाः (બ. વ.), ८ अन्तकृद्दशाः (બ. વ.), ९ अनुत्तरोपपातिकदशाः (બ. વ.), १० प्रश्नव्याकरणम्, ११ विपाकश्रुतम् ॥२४४॥ આ અગિયાર અંગો તે ઉવવાઈ (१ औपपातिकम्, २ राजप्रश्नीयम्, ३ जीवाभिगमम्, ४ प्रज्ञापना, ५ जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिः,

इत्येकादश सोपाङ्गान्यङ्गानि द्वादशं पुनः ।
दृष्टिवादो द्वादशाङ्गी, स्याद् गणिपिटकाह्वया ॥ २४५ ॥
परिकर्म-सूत्र-पूर्वानुयोग-पूर्वगत-चूलिकाः पञ्च ।
स्युर्दृष्टिवादभेदाः पूर्वाणि चतुर्दशापि पूर्वगते ॥ २४६ ॥
उत्पादपूर्वमग्रायणीयमथ वीर्यतः प्रवादं स्यात् ।
अस्तेर्ज्ञानात् सत्यात् तदात्मनः कर्मणश्च परम् ॥ २४७ ॥
प्रत्याख्यानं विद्याप्रवाद-कल्याणनामधेये च ।
प्राणावायं च क्रियाविशालमथ लोकबिन्दुसारमिति ॥ २४८ ॥

६ चन्द्रप्रज्ञप्तिः, ७ सूर्यप्रज्ञप्तिः, ८ निरयावलिका, ९ कल्पावतंसिका, १० पुष्पिका, ११ पुष्पचूलिका, १२ वृष्णिदशा) વગેરે બાર ઉપાંગ સહિત છે ૧૨ दृष्टिवादः [दृष्टिपातः શિ૦ ૧૭] આ દૃષ્ટિવાદ તે બારમુ અંગ છે. द्वादशाङ्गी, गणिपिटकम् એ ૨—દ્વાદશાંગીના નામ ॥ २४५ ॥ परिकर्म 'अन्' (न.), सूत्रम्, पूर्वानुयोगः, पूर्वगतम्, चूलिका આ પાંચ બારમા દૃષ્ટિવાદ અંગના ભેદો છે. એમાં ચોથા 'पूर्वगत' મા ૧૪ પૂર્વો છે તેનાં નામ ॥ २४६ ॥ १ उत्पादम्, २ अग्रायणीयम्, ३ वीर्यप्रवादम्, ४ अस्तिनास्तिप्रवादम्, ५ ज्ञानप्रवादम् ६ सत्यप्रवादम्, ७ आत्मप्रवादम्, ८ कर्मप्रवादम् ॥ २४७ ॥, ९ प्रत्याख्यानप्रवादम्, १० विद्याप्रवादम्, ११ कल्याणम् (कल्याणप्रवादम्), [अवन्ध्यम् શિ૦ ૧૭], १२ प्राणावायम् (प्राणावायप्रवादम्), १३ क्रियाविशालम्, १४ लोकबिन्दुसारम् એ ૧૪—પૂર્વના નામ ॥ २४८ ॥ स्वाध्यायः, श्रुतिः, आम्नायः, छन्दः 'स्' (न), वेदः એ ૫—વેદ. त्रयी—वेद

સ્વાધ્યાયઃ શ્રુતિરામ્નાયશ્છન્દો વેદસ્ત્રયી પુનઃ ।
ઋગ્યજુઃસામવેદાઃ સ્યુરથર્વા તુ તદુદ્ધૃતિઃ ॥ ૨૪૯ ॥
વેદાન્તઃ સ્યાદુપનિષદોઙ્કારપ્રણવૌ સમૌ ।
શિક્ષા કલ્પો વ્યાકરણં, છન્દો જ્યોતિર્નિરુક્તયઃ ॥ ૨૫૦ ॥
ષડઙ્ગાનિ ધર્મશાસ્ત્રં, સ્યાત્ સ્મૃતિર્ધર્મસંહિતા ।
આન્વીક્ષિકી તર્કવિદ્યા, મીમાંસા તુ વિચારણા ॥ ૨૫૧ ॥
સર્ગશ્ચ પ્રતિસર્ગશ્ચ, વંશો મન્વન્તરાણિ ચ ।
વંશાનુવંશચરિતં, પુરાણં પઞ્ચલક્ષણમ્ ॥ ૨૫૨ ॥

ત્રણ છે, તે આ પ્રમાણે—૧ ઋક્ 'ચ્' (સ્ત્રી.) ઋગ્વેદઃ, ૨ યજુઃ 'ઉષ્' (ન.)—યજુર્વેદઃ, ૩ સામ 'અન્' (ન.)—સામવેદઃ તેમજ અથર્વા 'અન્'—અથર્વવેદઃ (પુ.). આ અથર્વવેદનો ત્રણ વેદમાંથી ઉદ્ધાર કરેલો છે. ॥ ૨૪૯ ॥ વેદાન્તઃ, ઉપનિષદ્ (સ્ત્રી.) એ ૨—વેદાન્ત, વેદરહસ્ય વેદનો સાર. ઓઙ્કારઃ, પ્રણવઃ એ ૨—ઓંકાર, એક મંત્રબીજ શિક્ષા, કલ્પઃ, વ્યાકરણમ્, છન્દઃ 'સ્' (ન.), જ્યોતિઃ 'સ્'—જ્યોતિષમ્ (ન.), નિરુક્તિઃ (સ્ત્રી.)—નિરુક્તમ્ આ ૬—વેદનાં અંગો છે. ॥ ૨૫૦ ॥ ધર્મશાસ્ત્રમ્, સ્મૃતિઃ (સ્ત્રી.) ધર્મસંહિતા એ ૩—સ્મૃતિ, ધર્મશાસ્ત્ર. આન્વીક્ષિકી, તર્કવિદ્યા એ ૨—ન્યાયશાસ્ત્ર, તર્કવિદ્યા. મીમાંસા, વિચારણા એ ૨—વિચારણા ॥ ૨૫૧ ॥ સર્ગઃ, પ્રતિસર્ગઃ, વંશઃ, મન્વન્તરાણિ (ન. બ.), વંશાનુવંશચ્ચરિતમ્—આ પાંચ લક્ષણવાળુ પુરાણમ્—પુરાણ કહેવાય છે. ॥ ૨૫૨ ॥ ષડઙ્ગો—છ અંગ, વેદાઃ—ચાર વેદ, મીમાંસા, આન્વીક્ષિકી, ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણ મળી ચૌદ વિદ્યા છે. ॥ ૨૫૩ ॥ સૂત્રમ્ (પુ.-

षडङ्गी वेदाश्चत्वारो, मीमांसाऽऽन्वीक्षिकी तथा ।
धर्मशास्त्रं पुराणं च, विद्या एताश्चतुर्दश ॥ २५३ ॥
सूत्रं सूचनकृद् भाष्यं, सूत्रोक्तार्थप्रपञ्चकम् ।
प्रस्तावस्तु प्रकरणं निरुक्तं पदभञ्जनम् ॥ २५४ ॥
अवान्तरप्रकरणविश्रामे शीघ्रपाठतः ।
आह्निकमधिकरणं त्वेकन्यायोपपादनम् ॥ २५५ ॥
उक्तानुक्तदुरुक्तार्थचिन्ताकारि तु वार्त्तिकम् ।
टीका निरन्तरव्याख्या, पञ्जिका पदभञ्जिका ॥ २५६ ॥
निबन्धवृत्ती अन्वर्थे, संग्रहस्तु समाहृतिः ।
परिशिष्टपद्धत्यादीन्, पथाऽनेन समुन्नयेत् ॥ २५७ ॥

ન)–વિષયોને ભેગા કરનાર, સૂચના કરનાર. ભાષ્યમ્–સૂત્રમા બતાવેલ અર્થનો વિસ્તાર કરનાર. પ્રસ્તાવઃ, પ્રકરણમ્ એ ૨–પ્રસ્તાવ. નિરુક્તમ્, પદભઞ્જનમ્ એ ૨–પદોનો વિભાગ કરવો. ॥ ૨૫૪ ॥ આહ્નિકમ્-૧ શીઘ્રપાઠથી અવાન્તર પ્રકરણોનો વિશ્રામ, ગ્રન્થનો વિભાગ. ૨ પ્રતિદિન કર્મ, હંમેશનું અધિકરણમ્–અધિકાર, કાયદો ચલાવવો તે ॥ ૨૫૫ ॥ વાર્ત્તિકમ્–કહેલા, નહિ કહેલા અને કષ્ટથી કહી શકાય તેવા પદાર્થોની વિચારણા. ટીકા–નિરંતર વ્યાખ્યાન. કઠિન અને સરળ સર્વ શબ્દોનું વિવરણ. પઞ્જિકા-પદભઞ્જિકા (ન્યાસઃ)–કઠિન પદોને સ્પષ્ટ કરી અર્થ કરવો. ॥ ૨૫૬ ॥ નિબન્ધઃ -વિશેષ અર્થને અનુસરનાર વૃત્તિઃ (સ્ત્રી)-વિશેષ અર્થને જણાવનાર સઙ્ગ્રહઃ, સમાહૃતિઃ (સ્ત્રી.) એ ૨-અર્થ વિશેષનો સંગ્રહ, સંક્ષેપ સારરૂપ વચન. ૧ પરિશિષ્ટમ્, ૨ પદ્ધતિઃ (આદિ પદથી ૩

કારિકા તુ સ્વલ્પવૃત્તૌ, બહોરર્થસ્ય સૂચની ।
કલિન્દિકા સર્વવિદ્યા, નિઘણ્ટુર્નામસઙ્ગ્રહઃ ॥ ૨૫૮ ॥
ઇતિહાસઃ પુરાવૃત્તં, પ્રવહ્લિકા પ્રહેલિકા ।
જનશ્રુતિઃ કિંવદન્તી, વાર્ત્તૈતિહ્યં પુરાતની ॥ ૨૫૯ ॥

અધ્યાયઃ ૪ ઉચ્છ્વાસઃ, ૫ અઙ્કઃ, ૬ સર્ગઃ) વગેરે ગ્રન્થના અવયવવિશેષ છે. ॥ ૨૫૭ ॥ કારિકા એ થોડી વૃત્તિથી ઘણા અર્થનું સૂચના કરનાર. કલિન્દિકા-કાડિન્દિકા, સર્વવિદ્યા એ ૨-આન્વીક્ષિકી વગેરે સર્વવિદ્યા. નિઘણ્ટુઃ (પુ), નામસઙ્ગ્રહઃ એ ૨-શબ્દકોષ, નામોનો સંગ્રહ ॥ ૨૫૮ ॥ ઇતિહાસઃ, પુરાવૃત્તમ્ એ ૨ પૂર્વનું ચરિત્ર. પ્રવહ્લિકા, પ્રહેલિકા, એ ૨ ગુપ્ત ભાવને સૂચન કરનાર, ઉપર દેખાતો અર્થ જુદો અને અંદરનો અર્થ જુદો. (આ શાબ્દી અને આર્થી એમ બે ભેદે છે. તેમાં શાબ્દી પ્રહેલિકા જેમ—પયસ્વિનીનાં ધેનૂનાં બ્રાહ્મણઃ પ્રાપ્ય વિંશતિમ્ । તાભ્યોઽષ્ટાદશ વિક્રીય ગૃહીત્વૈકાં ગૃહં ગતઃ ॥ અર્થ—એક બ્રાહ્મણ દૂધવાળી વીસ ગાયો મેળવી તેમાથી અઢાર ગાયો વેચીને એક ઘેર લઈ ગયો. આમાં પૂર્વાર્ધમા 'ધેનૂનાં'-એક ગાય ઓછી એવી 'પયસ્વિનીનાં' દૂધવાળી ઓગણીસ ગાયો મેળવીને એવો અર્થ કરવો. આર્થી પ્રહેલિકા જેમ જઇ સાસુઆઇ ભણિઆ, પિયવાસઘરંમિ દીવયં દેસુ । તા કીસ મુદ્ધમુહી હિઅયંમિ નિવેસયે દિટ્ઠિં ॥ (યદિ શ્વશ્રા ભણિતા પ્રિયવાસગૃહે દીપકં દેહિ, તતઃ કસ્માદ્ મુગ્ધમુખિ ! હૃદયે નિવેશયેઃ દૃષ્ટિમ્ ॥) અર્થ-જો સાસુએ (તને) કહ્યું છે કે તું-પ્રિયના વાસઘરમા દીવો કર તો પછી હે સુંદર મુખવાળી સ્ત્રી ! તું હૃદયમાં દૃષ્ટિ (નજર) શા માટે કરે છે. અહીં સાસુએ પ્રિયના ઘરમાં દીવો કરવાનું કહ્યુ પણ પુત્રવધૂ પ્રિયવાસનુ ઘર પોતાનું હૃદય માની

वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तोऽथाऽऽह्वयोऽभिधा ।
गोत्रसंज्ञानामधेयाऽऽख्याऽऽह्वाऽभिख्याश्च नाम च ॥ २६० ॥
सम्बोधनमामन्त्रणमाह्वानं त्वभिमन्त्रणम् ।
आकारणं हवो हूतिः, संहूतिर्बहुभिः कृता ॥ २६१ ॥
उदाहार उपोद्घात, उपन्यासश्च वाङ्मुखम् ।
व्यवहारो विवादः स्यात्, शपथः शपनं शपः ॥ २६२ ॥
उत्तरं तु प्रतिवचः, प्रश्नः पृच्छाऽनुयोजनम् ।
कथङ्कथिकता चाथ, देवप्रश्न उपश्रुतिः ॥ २६३ ॥

તેમા દૃષ્ટિ કરે છે. આ અર્થથી સમજાય છે.) जनश्रुतिः (स्त्री.), किंवदन्ती એ ૨-લોકમા સંભળાતું, લોકવાયકા. ऐतिह्यम्-એ ઇતિહાસ, પૂર્વચરિત્ર, જૂના જમાનાની વાત ॥ ૨૫૯ ॥ वार्ता, प्रवृत्तिः (स्त्री.), वृत्तान्तः, उदन्तः એ ૪-વાર્તા, યથાસ્થિત ખબર. आह्वयः, अभिधा, गोत्रम्, संज्ञा, नामधेयम्, आख्या, आह्वा, अभिख्या, नाम 'अन्' (पु न) એ ૯ નામ ॥ ૨૬૦ ॥ सम्बोधनम्, आमन्त्रणम्, એ ૨-સંબોધન. आह्वानम्, अभिमन्त्रणम्, आकारणम्-આકારણા, हव, हूतिः, [हक्कारकः, आकारः शे० ८३] એ ૫-બોલાવવુ તે. संहूतिः (सहशाह्वया) ઘણા માણસોએ બોલાવવું તે. ॥ ૨૬૧ ॥ उदाहारः, उपोद्घातः, उपन्यासः, वाङ्मुखम् એ ૪-ઉપોદ્ઘાત, પ્રસ્તાવના, શાસ્ત્ર પ્રારંભવચન व्यवहारः, विवादः એ ૨-અનેક સંદેહ દૂર કરવારૂપ વ્યવહાર લેણ-દેણસંબંધી વ્યવહાર शपथः, शपनम्, शपः, એ ૩-સોગંદ, કસમ. ॥ ૨૬૨ ॥ उत्तरम् प्रतिवचः 'स्' (न.) એ ૨-ઉત્તર, જવાબ. पृच्छा, अनुयोजनम्, (अनुयोगः, पर्यनुयोगः), कथंकथिकता (स्त्री.), એ ૪ પ્રશ્ન. देव-

१ हक्कार, काकार'—भानु० ।

ચટુ ચાટુ પ્રિયપ્રાયં, પ્રિયસત્યં તુ સૂનૃતમ્ ।
સત્યં સમ્યક્ સમીચીનમૃતં તથ્યં યથાતથમ્ ॥ ૨૬૪ ॥
યથાસ્થિતં ચ સદ્ભૂતેઽલીકે તુ વિતથાનૃતે ।
અથ ક્લિષ્ટં સઙ્કુલં ચ, પરસ્પરપરાહતમ્ ॥ ૨૬૫ ॥
સાન્ત્વં સુમધુરં ગ્રામ્યમશ્લીલં મ્લિષ્ટમસ્ફુટમ્ ।
લુપ્તવર્ણપદં ગ્રસ્તમવાચ્યં સ્યાદનક્ષરમ્ ॥ ૨૬૬ ॥
અમ્બૂકૃતં સથૂત્કારે, નિરસ્તં ત્વરયોદિતમ્ ।
આમ્રેડિતં દ્વિસ્ત્રિરુક્તમબદ્ધં તુ નિરર્થકમ્ ॥ ૨૬૭ ॥

પ્રશ્નઃ, ઉપશ્રુતિઃ (સ્ત્રી.), એ ૨–દેવપ્રશ્ન, ઉપશ્રુતિ–૧ પ્રશ્નફલ જાણવાને માટે જ્યોતિષીને કહેલુ પ્રથમ વચન. ૨ કાર્યને માટે બહાર જતાં માણસના મુખમાથી નીકળેલ સ્વભાવિક વચન. ॥૨૬૩॥ ચટુ (પુ. ન.), ચાટુ (પુ. ન.), પ્રિયપ્રાયમ્ એ ૩–પ્રેમવડે મિથ્યા વખાણુ કરવા તે, ખુશામત. પ્રિયસત્યમ્ સૂનૃતમ્ એ ૨–સત્ય અને પ્રિયવચન. સત્યમ્, સમ્યગ્ 'ચ્', સમીચીનમ્, ઋતમ્, તથ્યમ્ યથાતથમ્, ॥૨૬૪॥, યથાસ્થિતમ્, સદ્ભૂતમ્ એ ૮–સત્ય સાચું. અલીકમ્, વિતથમ્, અનૃતમ્, (અસત્યમ્, સત્યેતરત્, મૃષા અ. મિથ્યા અ) એ ૩–અસત્ય વચન. ક્લિષ્ટમ્, સંકુલમ્ એ ૨–પૂર્વાપર વિરુદ્ધ વચન–આંધળો દેખે અને બહેરો સાંભળે તેવાં વચન ॥૨૬૫॥ સાન્ત્વમ્, સુમધુરમ્ એ ૨–અત્યંત મધુર શબ્દ. ગ્રામ્યમ્, અશ્લીલમ્ એ ૨–ગ્રામ્ય વચન, બીભત્સ વચન. મ્લિષ્ટમ્, અસ્ફુટમ્–અસ્પષ્ટમ્, એ ૨–અસ્પષ્ટ વચન. લુપ્તવર્ણપદમ્, ગ્રસ્તમ્, (ધ્વસ્તમ્) એ ૨–અક્ષર અથવા પદ રહી જાય તેવા વચન, અપૂર્ણ વચન અવાચ્યમ્, અનક્ષરમ્ એ ૨ –ન બોલવાલાયક વચન ॥૨૬૬॥ અમ્બૂકૃતમ્, સથૂ-

પૃષ્ઠમાંસાદનં તદ્ યત્, પરોક્ષે દોષકીર્તનમ્ ।
મિથ્યાભિયોગોઽભ્યાખ્યાનં, સઙ્ગતં હૃદયઙ્ગમમ્ ॥ ૨૬૮ ॥
પરુષં નિષ્ઠુરં રૂક્ષં, વિક્રુષ્ટમથ ઘોષણા ।
ઉચ્ચૈર્ઘુષ્ટં વર્ણનેડા, સ્તવઃ સ્તોત્રં સ્તુતિર્નુતિઃ ॥ ૨૬૯ ॥
શ્લાઘા પ્રશંસાઽર્થવાદઃ, સા તુ મિથ્યા વિકત્થનમ્ ।
જનપ્રવાદઃ કૌલીનં, વિગાનં વચનીયતા ॥ ૨૭૦ ॥
સ્યાદવર્ણઃ ઉપક્રોશો, વાદો નિષ્પર્યપાત્ પરઃ ।
ગર્હણા ધિક્ક્રિયા નિન્દા, કુત્સા ક્ષેપો જુગુપ્સનમ્ ॥ ૨૭૧ ॥

કારમ્, (સનિષ્ઠેવમ્) એ ૨-થૂંક ઊડે તેવું વચન. નિરસ્તમ્ ઉતાવળે બોલેલું. આમ્રેડિતમ્ એક જ શબ્દ બે ત્રણવાર બોલાય તે જેમ-આ સાપ સાપ. અબદ્ધમ્-અસંબદ્ધમ્, નિરર્થકમ્ એ ૨-અર્થ વગરનું બોલવું તે. ॥૨૬૭॥ પૃષ્ઠમાંસાદનમ્-પરોક્ષમાં કોઈના દોષો કહેવા તે, જે પીઠનું માંસ ખાવા જેવું કહેવાય. મિથ્યાભિયોગઃ, અભ્યાખ્યાનમ્ એ ૨-અસત્ય આક્ષેપ, ખોટું આળ ચડાવવું તે સંગતમ્, હૃદયંગમમ્ એ ૨-યુક્તિવાળું વચન. ॥૨૬૮॥ પરુષમ્, નિષ્ઠુરમ્, રુક્ષમ્, વિક્રુષ્ટમ્ એ ૪-કઠોર વચન. ઘોષણા, ઉચ્ચૈર્ઘુષ્ટમ્ એ ૨-ઊંચે સ્વરે પોકારીને બોલવું તે વર્ણના, ઈડા, સ્તવઃ, સ્તોત્રમ્, સ્તુતિઃ (સ્ત્રી.), નુતિઃ (સ્ત્રી.) ॥૨૬૯॥, શ્લાઘા, પ્રશંસા, અર્થવાદઃ એ ૯-વખાણ, સ્તુતિ, પ્રશંસા. વિકત્થનમ્ એ ફોગટ વખાણ જનપ્રવાદઃ, કૌલીનમ્, વિગાનમ્, વચનીયતા એ ૪-લોકાપવાદ ॥૨૭૦॥ અવર્ણઃ, ઉપક્રોશઃ, નિર્વાદઃ, પરિવાદઃ, અપવાદઃ, ગર્હણા ગર્હઃ, ધિક્ક્રિયા, નિન્દા, કુત્સા, ક્ષેપઃ, જુગુપ્સનમ્ જુગુપ્સા, [ગર્હા, જુગુપ્સા શિ૦ ૧૭] એ ૧૧-નિન્દા. ॥૨૭૧॥ આક્રોશઃ અભીષઙ્ગઃ,

આક્રોશાભીષઙ્ગાક્ષેપાઃ, શાપઃ સ ક્ષારણા રતે ।
વિરુદ્ધશંસનં ગાલિરાશીર્મઙ્ગલશંસનમ્ ॥ ૨૭૨ ॥
શ્લોકઃ કીર્તિર્યશોઽભિખ્યા, સમાજ્ઞા રુશતી પુનઃ ।
અશુભા વાક્ શુભા કલ્યા, ચર્ચરી ચર્મટી સમે ॥ ૨૭૩ ॥
યઃ સનિન્દ ઉપાલમ્ભસ્તત્ર સ્યાત્ પરિભાષણમ્ ।
આપૃચ્છાઽઽલાપઃ સમ્ભાષોઽનુલાપઃ સ્યાન્મુહુર્વચઃ ॥ ૨૭૪ ॥
અનર્થકં તુ પ્રલાપો, વિલાપઃ પરિદેવનમ્ ।
ઉલ્લાપઃ કાકુવાગન્યોઽન્યોક્તિઃ સંલાપસંકથે ॥ ૨૭૫ ॥

આક્ષેપઃ, શાપઃ એ ૪-શ્રાપ, નિન્દા ક્ષારણા, (દૂષણમ્) [આક્ષારણા શિ૦ ૧૭] એ મૈથુન (પરસ્ત્રી અને પુરુષના સંયોગ સંબંધી) વિષયક અપવાદ મૂકવો તે વિરુદ્ધશંસનમ્, ગાલિઃ (સ્ત્રી.) એ ૨-ન બોલવાલાયક બોલવું, ગાળ. આશીઃ 'ઇસ્' (સ્ત્રી.), મઙ્ગલશંસનમ્ એ-૨ આશીર્વાદ. ॥ ૨૭૨ ॥ શ્લોકઃ, કીર્તિઃ (સ્ત્રી.), યશઃ 'સ્' (ન.), અભિખ્યા, સમાજ્ઞા, [સમાખ્યા શિ૦ ૧૮] એ પાંચ યશ, કીર્તિ, વખાણ. રુશતી (ત્રિ) તેન રુશત્ શબ્દઃ, રુશદ્ વચ ઇત્યપિ [ઉશતી, શિ૦ ૧૮] એ-અમાંગલિક શબ્દ, ખરાબ વચન. કલ્યા, [[1]કાલ્યા શિ૦ ૧૮] એ-માંગલિક શબ્દ, શુભ વચન. ચર્ચરી, ચર્મટી એ ૨-હર્ષની રમત. હર્ષક્રીડા, તાલી આપવાપૂર્વક ગાન કરવું. ॥ ૨૭૩ ॥ પરિભાષણમ્-નિન્દાપૂર્વક ઠપકો આપવો. આપૃચ્છા, આલાપઃ, સંભાષઃ એ ૩-એક બીજાને સંબોધીને વાતચીત કરવી. અનુલાપઃ-વારંવાર બોલવું ॥ ૨૭૪ ॥ પ્રલાપઃ અર્થ વિનાનું બોલવું. વિલાપઃ, પરિદેવનમ્-ઉપશોચનમ્ એ-૨ શોક કરવો, રુદનપૂર્વક બોલવું તે. ઉલ્લાપઃ, કાકુવાક્ 'ચ્' (સ્ત્રી.),

૧ કાલ્યા ભાનુ૦ ।

વિપ્રલાપો વિરુદ્ધોક્તિરપલાપસ્તુ નિહ્નવઃ ।
સુપ્રલાપઃ સુવચનં, સન્દેશવાક્ તુ વાચિકમ્ ॥ ૨૭૬ ॥
આજ્ઞા શિષ્ટિર્નિરાઙ્નિભ્યો દેશો નિયોગશાસને ।
અવવાદોઽપ્યથાહૂય પ્રેષણં પ્રતિશાસનમ્ ॥ ૨૭૭ ॥
સંવિત્ સન્ધાઽઽસ્થાઽભ્યુપાયઃ, સંપ્રત્યાઙ્ભ્યઃ પરઃ શ્રવઃ ।
અઙ્ગીકારોઽભ્યુપગમઃ, પ્રતિજ્ઞાઽઽગૂશ્ચ સઙ્ગરઃ ॥ ૨૭૮ ॥
ગીતનૃત્યવાદ્યત્રયં, નાટ્યં તૌર્યત્રિકં ચ તત્ ।
સઙ્ગીતં પ્રેક્ષણાર્થેઽસ્મિન્, શાસ્ત્રોક્તે નાટ્યધર્મિકા ॥ ૨૭૯ ॥

એ ૨–શોક, ભય વગેરેથી સ્વરનું બદલાવું તે. અન્યોઽન્યોક્તિઃ (સ્ત્રી.), સંલાપઃ, સંકથા એ ૩–પરસ્પર ન્યાયપુરઃસર વાત કરવી તે. ॥ ૨૭૫ ॥ વિપ્રલાપઃ, વિરુદ્ધોક્તિ (સ્ત્રી.), એ ૨ પરસ્પર વિરુદ્ધ બોલવું તે. અપલાપઃ, નિહ્નવઃ એ–૨ છુપાવવાનું વચન સુપ્રલાપઃ, સુવચનમ્ એ ૨–સારું વચન. સંદેશવાક્ 'ચ્' (સ્ત્રી.), વાચિકમ્, એ ૨–સંદેશો, સંદેશાવાળું વચન. ॥ ૨૭૬ ॥ આજ્ઞા, શિષ્ટિઃ (સ્ત્રી.) નિર્દેશઃ, આદેશઃ, નિદેશઃ, નિયોગઃ, શાસનમ્, અવવાદઃ એ ૮–આજ્ઞા, હુકમ. પ્રતિશાસનમ્ એ સેવકાદિને બોલાવીને આજ્ઞા કરવી તે. ॥ ૨૭૭ ॥ સંવિત્ 'દ્' (સ્ત્રી.), સન્ધા, આસ્થા, અભ્યુપાયઃ, સંશ્રવઃ, પ્રતિશ્રવઃ, આશ્રવઃ, અઙ્ગીકારઃ, અભ્યુપગમઃ, પ્રતિજ્ઞા, આગૂઃ, સઙ્ગરઃ (સ્ત્રી.) [સમાધિઃ શિ૦ ૧૮] એ ૧૨–અંગીકાર, સ્વીકાર. ॥ ૨૭૮ ॥ નાટ્યમ્, તૌર્યત્રિકમ્ એ ૨–નૃત્ય, ગીત અને વાજિંત્ર સહિત નૃત્ય. સંગીતમ્ એ–ગીત, નૃત્ય અને વાજિંત્ર એ જોવાને માટે તૈયાર કરેલું, સાથે મળી ગાવાનું ગીત.

ગીતં ગાનં ગેયં ગીતિર્ગાન્ધર્વમથ નર્ત્તનમ્ ।
નટનં નૃત્યં નૃત્તં ચ, લાસ્યં નાટ્યં ચ તાણ્ડવમ્ ॥ ૨૮૦ ॥

મણ્ડલેન તુ યન્નૃત્તં, સ્ત્રીણાં હલ્લીસકં હિ તત્ ।
પાનગોષ્ઠ્યામુચ્ચતાલં, રણે વીરજયન્તિકા ॥ ૨૮૧ ॥

સ્થાનં નાટ્યસ્ય રઙ્ગઃ સ્યાત્, પૂર્વરઙ્ગ ઉપક્રમઃ ।
અઙ્ગહારોઽઙ્ગવિક્ષેપો, વ્યઞ્જકોઽભિનયઃ સમૌ ॥ ૨૮૨ ॥

સ ચતુર્વિધ આહાર્યો રચિતો ભૂષણાદિના ।
વચસા વાચિકોઽઙ્ગેનાઽઽઙ્ગિકઃ સત્ત્વેન સાત્ત્વિકઃ ॥ ૨૮૩ ॥

નાટ્યધર્મિકા–એ ભરતાદિશાસ્ત્રને આધારે ગીત, નૃત્ય અને વાદ્ય ॥ ૨૭૯ ॥ ગીતમ્, ગાનમ્, ગેયમ્, ગીતિ. (સ્ત્રી.), ગાન્ધર્વમ્ એ ૫–ગીત, ગાયન. નર્ત્તનમ્, નટનમ્, નૃત્યમ્, નૃત્તમ્, લાસ્યમ્, નાટ્યમ્, તાણ્ડવમ્ (પુ. ન.) એ ૭–નૃત્ય, નાચ. ॥ ૨૮૦ ॥ હલ્લીસકમ્ (પું. ન.) સ્ત્રીઓનું મંડળ ભેગું થઈ કરાયેલું નૃત્ય. ઉચ્ચતાલમ્–મદ્યપાનમાં થતું નૃત્ય. વીરજયન્તિકા–સમરાંગણમાં કરાતું નૃત્ય. ॥૨૮૧॥ રઙ્ગઃ એ નાટકનું સ્થાન. પૂર્વરઙ્ગઃ એ નાટકનો પ્રારંભ. અઙ્ગહારઃ, અઙ્ગવિક્ષેપઃ એ ૨–નાટકમાં અંગ મરડવું. હાવભાવપૂર્વકનું નૃત્ય. વ્યઞ્જકઃ, અભિનયઃ એ ૨–હાથ વગેરેથી હૃદયનો ભાવ જણાવવો. ॥ ૨૮૨ ॥ તે અભિનય ચાર પ્રકારે છે–૧ આહાર્યઃ–એ ભૂષણ વગેરેથી કરાયેલ અભિનય. ૨ વાચિકઃ–વચનથી કરાયેલો અભિનય. ૩ આઙ્ગિકઃ–અંગથી કરાયેલ. ૪ સાત્ત્વિકઃ–એ પરાક્રમથી કરાયેલ અભિનય. ॥ ૨૮૩ ॥ નાટકમ્, પ્રકરણમ્, ભાણઃ (પુ. ન.) પ્રહસનમ્, ડિમઃ,

સ્યાન્નાટકં પ્રકરણં, ભાણઃ પ્રહસનં ડિમઃ ।
વ્યાયોગસમવકારૌ, વીથ્યઙ્કેહામૃગા ઇતિ ॥ ૨૮૪ ॥

અભિનેયપ્રકારાઃ સ્યુર્ભાષાઃ ષટ્ સંસ્કૃતાદિકાઃ ।
ભારતી સાત્વતી કૈશિક્યારભટ્યૌ ચ વૃત્તયઃ ॥ ૨૮૫ ॥

વાદ્યં વાદિત્રમાતોદ્યં, તૂર્યં તૂરં સ્મરધ્વજઃ ।
તતં વીણાપ્રભૃતિકં, તાલપ્રભૃતિકં ઘનમ્ ॥ ૨૮૬ ॥

વંશાદિકં તુ શુષિરમાનદ્ધં મુરજાદિકમ્ ।
વીણા પુનર્ઘોષવતી, વિપઞ્ચી કણ્ઠકૂણિકા ॥ ૨૮૭ ॥

વલ્લકી સાઽથ તન્ત્રીભિઃ, સપ્તભિઃ પરિવાદિની ।
શિવસ્ય વીણાઽનાલમ્બી, સરસ્વત્યાસ્તુ કચ્છપી ॥ ૨૮૮ ॥

વ્યાયોગઃ, સમવકારઃ, વીથી, અઙ્કઃ, ઈહામૃગઃ એ ૧૦-નાટ્ય પ્રબન્ધના પ્રકાર. ॥ ૨૮૪ ॥ સંસ્કૃતમ્ (પ્રાકૃતમ્, માગધી, પૈશાચી, શૌરસેની, અપભ્રંશઃ) વગેરે ૬ ભાષા છે ભારતી, સાત્વતી, કૈશિકી, આરભટી એ-૪ વાચિક, સાત્વિક, આંગિક વગેરે વૃત્તિયો-અભિનયના પ્રકારો ॥ ૨૮૫ ॥ વાદ્યમ્, વાદિત્રમ્, આતોદ્યમ્, તૂર્યમ્ (પુ.ન.) તૂરમ્, સ્મરધ્વજઃ એ ૬-વાજિંત્ર, વાજું. તતમ્-વાણી વગેરે તારવાળું વાજિંત્ર ઘનમ્-કરતાલ, ઘંટ, ઝલ્લરી વગેરે કાંસાનું વાજિંત્ર ॥ ૨૮૬ ॥ શુષિરમ્-સુષિરમ્ એ-વાંસળી, શંખ વગેરે છિદ્રવડે શબ્દ ઉત્પન્ન થાય તેવું વાજિંત્ર. આનદ્ધમ્ (અવનદ્ધમ્, દર્દરમ્, કરટમ્ વગેરે.) એ મૃદંગ, ઢોલ વગેરે, જેમાં મુખે ચામડું બંધાય છે તે વાજિંત્ર. વીણા, ઘોષવતી, વિપઞ્ચી, કણ્ઠકૂણિકા ॥ ૨૮૭ ॥ વલ્લકી

નારદસ્ય તુ મહતી, ગણાનાં તુ પ્રભાવતી ।
વિશ્વાવસોસ્તુ બૃહતી, તુમ્બુરોસ્તુ કલાવતી ॥ ૨૮૯ ॥
ચણ્ડાલાનાં તુ કટોલવીણા ચાણ્ડાલિકા ચ સા ।
કાયઃ કોલમ્બકસ્તસ્યા, ઉપનાહો નિબન્ધનમ્ ॥ ૨૯૦ ॥
દણ્ડઃ પુનઃ પ્રવાલઃ સ્યાત્, કકુભસ્તુ પ્રસેવકઃ ।
મૂલે વંશશલાકા સ્યાત્, કલિકા કૂણિકાપિ ચ ॥ ૨૯૧ ॥
કાલસ્ય ક્રિયયા માનં, તાલઃ સામ્યં પુનર્લયઃ ।
દ્રુતં વિલમ્બિતં મધ્યમોઘસ્તત્ત્વં ઘનં ક્રમાત્ ॥ ૨૯૨ ॥

એ ૫-વીણા, સારંગી. પરિવાદિની-સાત તારવાળી વીણા, સતાર. અનાલાવી-શિવની વીણા. કચ્છપી-સરસ્વતીની વીણા. ॥ ૨૮૮ ॥ મહતી-નારદની વીણા પ્રભાવતી એ ગણોની વીણા. બૃહતી-વિશ્વાવસુની વીણા. કલાવતી એ તુમ્બરુની વીણા. ॥ ૨૮૯ ॥ કટોલવીણા ચાણ્ડાલિકા [વલ્લકી, કાણ્ડવીણા, કુવીણા, ડક્કારી, કિંનરી ॥ ૮૩ ॥, સારિકા, ખુક્ખુણી એ ૭-શે૦ ૮૩-૮૪] એ ૨-ચાંડાલની વીણા. કોલમ્બકઃ-તાર રહિત વીણા. ઉપનાહઃ, નિબન્ધનમ્ એ ૨-વીણાના તારનું બંધન. ॥ ૨૯૦ ॥ પ્રવાલઃ-વીણાનો વચલો દંડ. કકુભઃ, પ્રસેવકઃ એ-વીણાનો નીચેનો ભાગ, જે ચામડાથી મઢેલું હોય છે તે. વીણાની નીચેનું કાષ્ઠપાત્ર. વંશશલાકા, કલિકા, કૂણિકા એ ૩-વીણાની વચ્ચે રહેલી વાંસની સળી. ॥ ૨૯૧ ॥ તાલઃ એ તાલ, કાલ અને ક્રિયાનું પરિમાણ, અવાપ, નિષ્ક્રમણાદિ ક્રિયાવડે કાલનું માન. લયઃ-ગીત, નૃત્ય, વાદ્ય, કાલ અને ક્રિયાનું સામ્યપણું, તાલની વિશ્રાન્તિ. ઓઘઃ-દ્રુતમ્ એ શીઘ્ર ગતિવાળું નૃત્યાદિ. તત્ત્વમ્-વિલમ્બિતમ્ એ મંદગતિવાળું નૃત્ય. ઘનમ્-

मृदङ्गो मुरजः सोऽङ्क्यालिङ्ग्यूर्ध्वक इति त्रिधा ।
स्याद् यशःपटहो ढक्का, भेरी दुन्दुभिरानकः ॥ २९३ ॥
पटहोऽथ शारिका स्यात्, कोणो वीणादिवादनम् ।
शृङ्गारहास्यकरुणा, रौद्रवीरभयानकाः ॥ २९४ ॥

મધ્યમ્ (અનુગતમ્) એ મધ્યમ ગતિવાળું નૃત્યાદિ. ॥ ૨૯૨ ॥ મૃદઙ્ગઃ, મુરજઃ એ ૨–મૃદંગ, મર્દલ. તે મૃદંગના ત્રણ પ્રકાર છે–અઙ્કી 'ઇન્'– અઙ્ક્યઃ એ ખોળામાં રાખી વગાડી શકાય તેવું મૃદંગ. આલિઙ્ગી 'ઇન્'–આલિઙ્ગ્યઃ એ–આલિંગન કરીને વગાડી શકાય, ગાયના પુચ્છ જેવું મૃદંગ. ઊર્ધ્વકઃ–આમ્ભોગિકઃ એ ઊંચુ કરી એક મુખવડે વગાડી શકાય, ઊંચા મોંવાળું મૃદંગ (નરઘા, ધાણિયુ વગેરે જવના મધ્યભાગ જેવી આકૃતિવાળું મૃદંગ.), યશઃપટહઃ, ઢક્કા એ ૨–ડંકો, યશનગારું. ભેરી, દુન્દુભિઃ (પુ.), આનકઃ ॥ ૨૯૩ ॥. પટહઃ એ ૪–દુંદુભિ, નગારુ–ઢોલ. [દર્દરઃ, [1]કલશીમુખઃ એ ૨–વાદ્યવિશેષ, સૂત્રકોણઃ, ડમરુકમ્ એ ૨–ડમરું. પણવઃ, [2]કિંકણઃ એ–૨ વાદ્યવિશેષ, નાનો પટહ, ઢોલ ॥ ૮૪ ॥ શૃઙ્ગવાદ્યમ્, શૃઙ્ગમુખમ્ એ ૨–શિંગડાંના આકારનુ વાજિત્ર. હુડુક્કઃ, [3]તાલમર્દકઃ એ ૨–વાદ્યવિશેષ. કાહલા, કુહાલા ચણ્ડકોલાહલા એ ૩–શિંગડાના જેવું વાજિત્ર.॥ ૮૫ ॥ [4]દ્રગાડઃ, દ્રકટઃ એ ૨–શયન માટે અને જગાડવાને માટે વગાડાતું વાદ્ય–નોબત ઘૂમલઃ, [5]બલિઃ એ ૨–દેવતાર્ચન સમયે વગાડાતુ વાદ્ય–ઝાલર ઘંટડી. ॥ ૮૬ ॥ [6]ક્ષુપણાકમ્ એ–મૃતકની યાત્રામાં વગાડાતું વાદ્ય મૃત્યુ વખતે તેવી ઢબથી વગાડાતું ઢોલ. પ્રિયવાદિકા એ–માંગલિક પ્રસંગનું વાદ્ય, મંગલ વાજિંત્ર. અર્ધતૂરઃ એ–યુદ્ધસમયનું વાદ્ય. તેમજ બીજા પણ ॥ ૮૭ ॥ ડિણ્ડમઃ, [7]ઝર્ઝરઃ, [8]મડ્ડુઃ, તિમિલા, કિરિકિઞ્ચિકા, [9]લમ્બિકા, ટટ્ટરી, વેધ્યા, કલાપૂરઃ વગેરે વાજિંત્રના

१. कलसीमुख. । २ किंकिण । ३. तालमर्दन । ४. द्रकाडः । ५. व्यलि ।
६. क्षणकम् । ७ झञ्झर । ८. मर्डुः । ९. लुम्बिका–मानु० ।

बीभत्साद्भुतशान्ताश्च, रसा भावाः पुनस्त्रिधा ।
स्थायिसात्त्विकसञ्चारिप्रभेदैः स्याद् रतिः पुनः ॥ २९५ ॥

रागोऽनुरागोऽनुरतिर्हासस्तु हसनं हसः ।
घर्घरो हासिका हास्यं, तत्रादृष्टरदे स्मितम् ॥ २९६ ॥

वक्रोष्ठिकाऽथ हसितं, किञ्चिद्दृष्टरदाङ्कुरे ।
किञ्चिच्छ्रुते विहसितमट्टहासो महीयसि ॥ २९७ ॥

ભેદો છે. ॥ ૮૮ ॥ શે૦ ૮૪-૮૮] શારિકા, કોણઃ એ ૨-સારંગીનો ગજ-વીણા વગાડવાનું ધનુષ્યાકારનું હોય છે તે. શૃઙ્ગારઃ (પુ. ન.), હાસ્યઃ, કરુણઃ, રૌદ્રઃ, વીરઃ, ભયાનકઃ ॥૨૯૪॥, બીભત્સઃ, અદ્ભુતઃ, શાન્તઃ એ નવ રસનાં નામ. (ગૌડમતમાં વાત્સલ્યઃ સહિત દશ રસ કહ્યા છે.) ૧ સ્થાયિનઃ 'ઇન્' (પુ. બ.), ૨ સાત્ત્વિકાઃ (પુ. બ.), ૩ સઞ્ચારિણઃ 'ઇન્'-વ્યભિચારિણઃ 'ઇન્' (પુ. બ.) એ નવે રસોના ત્રણ ભાવાઃ-ભાવો છે. નવરસોના રતિ વગેરે સ્થાયી ભાવો-૧ રતિઃ (સ્ત્રી.) ॥ ૨૯૫ ॥, રાગઃ, અનુરાગઃ, અનુરતિઃ, (સ્ત્રી.) એ ૪૬-રાગ શૃંગારરસનો રતિ સ્થાયી ભાવ. ૨ હાસઃ, હસનમ્, હસઃ, ઘર્ઘરઃ, હાસિકા, હાસ્યમ્ એ ૬-હાસ્ય, હાસ્ય રસનો સ્થાયીભાવ. સ્મિતમ્ ॥ ૨૯૬ ॥, વક્રોષ્ઠિકા (સ્ત્રી, ન.) એ ૨-દાંત ન દેખાય તેવું હાસ્ય, મોં મલકાવવું તે, મંદ હાસ્ય હસિતમ્-કાંઇક દાંતના અંકુરા દેખાય તેવું હાસ્ય. વિહસિતમ્-કાંઇક અવાજ થાય તેવું હાસ્ય, અટ્ટહાસઃ મોટા અવાજવાળું હાસ્ય. ॥ ૨૯૭ ॥ અતિહાસઃ- અતિશય અને

અતિહાસસ્ત્વનુસ્યૂતેઽપહાસોઽકારણાત્કૃતે ।
સોત્પ્રાસે ત્વાચ્છુરિતકં, હસનં સ્ફુરદોષ્ઠકે ॥ ૨૯૮ ॥
શોકઃ શુક્ શોચનં ખેદઃ, ક્રોધો મન્યુઃ ક્રુધા રુષા ।
ક્રુત્ કોપઃ પ્રતિઘો રોષો, રુટ્ ચોત્સાહઃ પ્રગલ્ભતા ॥ ૨૯૯ ॥
અભિયોગોદ્યમૌ પ્રૌઢિરુદ્યોગઃ કિયદેતિકા ।
અધ્યવસાય ઊર્જોઽથ, વીર્યં સોઽતિશયાન્વિતઃ ॥ ૩૦૦ ॥
ભયં ભીર્ભીતિરાતઙ્ક, આશઙ્કા સાધ્વસં દરઃ ।
ભિયા ચ તચ્ચાઽહિભયં, ભૂપતીનાં સ્વપક્ષજમ્ ॥ ૩૦૧ ॥
અદૃષ્ટં વહ્નિતોયાદેર્દૃષ્ટં સ્વપરચક્રજમ્ ।
ભયઙ્કરં પ્રતિભયં, ભીમં ભીષ્મં ભયાનકમ્ ॥ ૩૦૨ ॥

નિરન્તર હસવું તે, અપહાસ—કારણ વિના હસવું તે. આચ્છુરિતકમ્ બીજાને ક્રોધ થાય તેવું હાસ્ય, ૨ અભિપ્રાય સહિત હસવું તે. હસનમ્—હોઠ ફરકવા રૂપ હાસ્ય. ॥ ૨૯૮ ॥ ૩ શોકઃ, શુક્ 'ચ્' (સ્ત્રી.), શોચનમ્, ખેદઃ એ ૪-શોક, કરુણરસનો સ્થાયીભાવ. ૪ ક્રોધઃ, મન્યુઃ (પુ.), ક્રુધા, રુષા, ક્રુત્ 'ધ્' (સ્ત્રી.), કોપઃ, પ્રતિઘઃ, રોષ, રુટ્ 'ષ્' (સ્ત્રી.) એ ૯—ક્રોધ, કોપ, રૌદ્ર રસના સ્થાયી ભાવ ૫ ઉત્સાહઃ, પ્રગલ્ભતા ॥ ૨૯૯ ॥, અભિયોગઃ, ઉદ્યમઃ (પુ. ન), પ્રૌઢિઃ (સ્ત્રી.) ઉદ્યોગઃ, કિયદેતિકા, અધ્યવસાયઃ, ઊર્જઃ 'સ્' (ન.) એ ૯—ઉત્સાહ. વીરરસનો સ્થાયી ભાવ. વીર્યમ્ એ ઘણો જ ઉત્સાહ, ॥ ૩૦૦ ॥ ૬ ભયમ્, ભીઃ (સ્ત્રી.) ભીતિઃ (સ્ત્રી.) આતઙ્કઃ, આશઙ્કા, સાધ્વસમ્, દરઃ (પુ. ન) ભિયા એ ૮ ભય, ભયાનક રસનો સ્થાયીભાવ. અહિભયમ્—રાજાઓને સ્વપક્ષથી થતો ભય. ॥ ૩૦૧ ॥ અદૃષ્ટમ્—અગ્નિ, પાણી વગેરેથી થતો ભય. દૃષ્ટમ્—સ્વદેશ અને પર-

ભીષણં ભૈરવં ઘોરં, દારુણં ચ ભયાવહમ્ ।
જુગુપ્સા તુ ઘૃણાऽथ સ્યાદ્, વિસ્મયશ્ચિત્રમદ્ભુતમ્ ॥ ૩૦૩ ॥
ચોદ્યાશ્ચર્યે શમઃ શાન્તિઃ, શમથોપશમાવપિ ।
તૃષ્ણાક્ષયઃ સ્થાયિનોऽમી, રસાનાં કારણં ક્રમાત્ ॥ ૩૦૪ ॥
સ્તમ્ભો જાડ્યં સ્વેદો ઘર્મનિદાઘૌ પુલકઃ પુનઃ ।
રોમાઞ્ચઃ કણ્ટકો રોમવિકારો રોમહર્ષણમ્ ॥ ૩૦૫ ॥
રોમોદ્ગમ ઉદ્ધુષણમુલ્લકસનમિત્યપિ ।
સ્વરભેદસ્તુ કલ્લત્વં, સ્વરે કમ્પસ્તુ વેપથુઃ ॥ ૩૦૬ ॥

દેશથી થતો ભય. ભયઙ્કરમ્, પ્રતિભયમ્, ભીમમ્, ભીષ્મમ્, ભયાનકમ્, ॥ ૩૦૨ ॥, ભીષણમ્, ભૈરવમ્, ઘોરમ્, દારુણમ્, ભયાવહમ્ [ડમરમ્, આભીલમ્, ભાસુરમ્ એ ૩ શે૦ ૮૯] એ ૧૦–ભયાનક, ભયંકર. ૭ જુગુપ્સા, ઘૃણા એ ૨–દુગંછા, બીભત્સ રસનો સ્થાયીભાવ. ૮ વિસ્મયઃ, ચિત્રમ્, અદ્ભુતમ્ ॥ ૩૦૩ ॥, ચોદ્યમ્, આશ્ચર્યમ્, [ફુલ્લકમ્, મોહઃ, વીક્ષ્યમ્ એ ૩–શે૦ ૮૯] એ ૫–આશ્ચર્ય, અદ્ભુત, અદ્ભુતરસનો સ્થાયી ભાવ. ૯ શમઃ, શાન્તિઃ, શમથઃ, ઉપશમઃ, તૃષ્ણાક્ષયઃ એ ૫–શાન્તિ, ઉપશમ, શમ-શાન્તરસનો સ્થાયી ભાવ ઉપર કહેલા રતિ વગેરે નવ સ્થાયી ભાવો છે. અને તે સ્થાયી ભાવો અનુક્રમે શૃંગાર વગેરે નવ રસોનુ કારણ બને છે. ॥ ૩૦૪ ॥ ૧ સ્તમ્ભઃ, જાડ્યમ્ એ ૨–જડતા. ૨ સ્વેદઃ, ઘર્મઃ, નિદાઘઃ ૩–ઘામ, ગરમી, પરસેવો. ૩ પુલકઃ (પુ. ન.) રોમાઞ્ચઃ, કણ્ટકઃ (પુ. ન.), રોમવિકારઃ, રોમહર્ષણમ્ ॥ ૩૦૫ ॥, રોમોદ્ગમઃ, ઉદ્ધુષણમ્, ઉલ્લકસનમ્, એ ૮–રોમાંચ ૪ સ્વરભેદઃ, કલ્લત્વમ્ એ ૨–અવ્યક્ત સ્વર. ૫ કમ્પઃ, વેપથુઃ (પુ.) એ ૨–કંપ ॥ ૩૦૬ ॥ ૬ વૈવર્ણ્યમ્, કાલિકા એ ૨

વૈવર્ણ્યં કાલિકાઽથાશ્રુ, વાષ્પો નેત્રામ્બુ રોદનમ્ ।
અસ્રમસ્રુ પ્રલયસ્ત્વચેષ્ટતેત્યષ્ટ સાત્ત્વિકાઃ ॥૩૦૭॥
ધૃતિઃ સન્તોષ સ્વાસ્થ્યં સ્યાદાધ્યાનં સ્મરણં સ્મૃતિઃ ।
મતિર્મનીષા બુદ્ધિર્ધીર્ધિષણાજ્ઞપ્તિચેતનાઃ ॥ ૩૦૮ ॥
પ્રતિભા પ્રતિપત્ પ્રજ્ઞાપ્રેક્ષાચિદુપલબ્ધયઃ ।
સંવિત્તિઃ શેમુષી દૃષ્ટિઃ, સા મેધા ધારણક્ષમા ॥ ૩૦૯ ॥

મલીનતા, ફિક્કુ અશ્રુ (ન.) વાષ્પઃ (પુ. ન.), નેત્રામ્બુ (ન.), રોદનમ્, અસ્રમ્, અસ્રુ (ન.) [દૃગ્જલમ્, લોતઃ શે૦ ૮૯] એ ૬-અશ્રુ, આંસુ. ૮ પ્રલયઃ, (મૂર્ચ્છા), અચેષ્ટતા એ ૨-મૂર્ચ્છા.-ઉપરના આઠ સાત્ત્વિક ભાવો છે. ॥ ૩૦૭ ॥ ૩૩ વ્યભિચારી ભાવોનાં નામ-૧ ધૃતિઃ (સ્રી.), સન્તોષ., સ્વાસ્થ્યમ્ એ ૩-સંતોષ, ધૃતિ. ૨ આધ્યાનમ્, સ્મરણમ્, સ્મૃતિઃ એ ૩-સ્મૃતિ સ્મરણ. ૩ મતિઃ (સ્રી.), મનીષા, બુદ્ધિઃ (સ્રી.), ધીઃ (સ્રી.) ધિષણા, જ્ઞપ્તિઃ (સ્રી.) ચેતના ॥ ૩૦૮ ॥ પ્રતિભા, પ્રતિપદ્, (સ્રી.), પ્રજ્ઞા, પ્રેક્ષા, ચિત્ (સ્રી.), ઉપલબ્ધિઃ (સ્રી.), સંવિત્તિઃ (સ્રી.), શેમુષી, દૃષ્ટિઃ (સ્રી.) એ ૧૬-મતિ, બુદ્ધિ. મેધા-ધારણ કરનારી બુદ્ધિ. ॥ ૩૦૯ ॥ પણ્ડા તત્ત્વને અનુસરનારી બુદ્ધિ. જ્ઞાનમ્-મોક્ષ વિષય કે મોક્ષવાળી બુદ્ધિ વિજ્ઞાનમ્-મોક્ષ સિવાય અન્ય શાસ્ત્ર-શિલ્પાદિ વિષયવાળી બુદ્ધિ. શુશ્રૂષા, શ્રવણમ્, ગ્રહણમ્, ધારણમ્ ॥ ૩૧૦ ॥, ઊહઃ, [ઊહા શિ૦ ૧૯] અપોહઃ, અર્થવિજ્ઞાનમ્, તત્ત્વજ્ઞાનમ્-આ આઠ ગુણો બુદ્ધિના છે. (શુશ્રૂષા-સાભળવાની ઇચ્છા. શ્રવણમ્-સાભળવું. ગ્રહણમ્-ગ્રહણ કરવું ધારણમ્-ભૂલાય નહિ તેવું ધારણ કરવું. ઊહઃ-યુક્તિપૂર્વક વિચારવું અપોહઃ-વિરુદ્ધ પક્ષનું નિરાકરણ કરવું. અર્થવિજ્ઞાનમ્-યથાવસ્થિત

પણ્ડા તત્ત્વાનુગા મોક્ષે, જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમન્યતઃ ।
શુશ્રૂષા શ્રવણં ચૈવં, ગ્રહણં ધારણં તથા ॥ ૩૧૦ ॥
ઊહોઽપોહોઽર્થવિજ્ઞાનં, તત્ત્વજ્ઞાનં ચ ધીગુણાઃ ।
વ્રીડા લજ્જા મન્દાક્ષં હ્રીસ્ત્રપા સાઽપત્રપાઽન્યતઃ ॥ ૩૧૧ ॥
જાડ્યં મૌર્ખ્યં વિષાદોઽવસાદઃ સાદો વિષણ્ણતા ।
મદો મુન્મોહસમ્ભેદો વ્યાધિસ્ત્વાધી રુજાકરઃ ॥ ૩૧૨ ॥
નિદ્રા પ્રમીલા શયનં, સંવેશ સ્વાપ સંલયાઃ ।
નન્દીમુખી શ્વાસહેતિસ્તન્દ્રા સુપ્તં તુ સાધિકા ॥ ૩૧૩ ॥
ઔત્સુક્યં રણરણકોત્કણ્ઠે આયલ્લકાઽરતી ।
હૃલ્લેખોત્કલિકે ચાથાવહિત્થાઽઽકારગોપનમ્ ॥ ૩૧૪ ॥

અર્થનું જાણવું. તત્ત્વજ્ઞાનમ્-પરમાર્થ જ્ઞાન). ૪ વ્રીડા, લજ્જા, મન્દાક્ષમ્ (શૂકા), હ્રીઃ (સ્ત્રી.), ત્રપા [વ્રીડઃ, શૂકા, મન્દાક્ષમ્ શિ૦ ૧૯] એ ૫-લાજ, શરમ. અપત્રપા-બીજાથી થતી શરમ, લાજ ॥ ૩૧૧ ॥ ૫ જાડ્યમ્, મૌર્ખ્યમ્ એ ૨-મૂર્ખતા. ૬ વિષાદઃ, અવસાદઃ, સાદઃ, વિષણ્ણતા-એ ૪-મનની પીડા, ખેદ ૭ મદઃ-એ સંમોહ-મિશ્ર આનંદ. ૮ વ્યાધિઃ (પુ.), આધિઃ, રુજાકર એ ૩-માનસિક પીડા. ॥ ૩૧૨ ॥ ૯ નિદ્રા, પ્રમીલા, શયનમ્, સંવેશઃ, સ્વાપઃ, સંલયઃ, નન્દીમુખી, શ્વાસહેતિઃ (સ્ત્રી.) તન્દ્રા [તામસી શે૦ ૯૦. તન્દ્રિઃ, તન્દ્રી શિ૦ ૧૯] એ ૯-નિદ્રા, ઊંઘ, તંદ્રા. ૧૦ સુપ્તમ્-[સુષ્વાપઃ, સુખસુપ્તિકા શે૦ ૯૦] એ અધિક નિદ્રા. ॥ ૩૧૩॥ ૧૧ ઔત્સુક્યમ્, રણરણકઃ, ઉત્કણ્ઠા, ઉત્કણ્ઠઃ, આયલ્લકમ્, અરતિઃ, હૃલ્લેખઃ, ઉત્કલિકા એ ૭ ઉત્સાહ, ઉત્કંઠા. ૧૨ અવહિત્થા (સ્ત્રી.

શઙ્કાઽનિષ્ટોત્પ્રેક્ષણં સ્યાત્, ચાપલં ત્વનવસ્થિતિઃ ।
આલસ્યં તન્દ્રા કૌસીદ્યં, હર્ષશ્ચિત્તપ્રસન્નતા ॥૩૧૫॥
હ્લાદઃ પ્રમોદઃ પ્રમદો, મુત્પ્રીત્યામોદસમ્મદાઃ ।
આનન્દાનન્દથૂ ગર્વસ્ત્વહઙ્કારોઽવલિપ્તતા ॥૩૧૬॥
દર્પોઽભિમાનો મમતા માનશ્ચિત્તોન્નતિઃ સ્મયઃ ।
સ મિથોઽહમહમિકા યા તુ સમ્ભાવનાઽઽત્મનિ ॥૩૧૭॥
દર્પાત્ સાઽઽહોપુરુષિકા, સ્યાદહમ્પૂર્વિકા પુનઃ ।
અહં પૂર્વમહં પૂર્વમિત્યગ્રત્વં તુ ચણ્ડતા ॥૩૧૮॥

ન.), આકારગોપનમ્ [આકારગૂહનમ્, અવકટિકા, [1]અવકુટારિકા ॥ ૯૦ ॥ ગૃહજાલિકા એ ૪-શે૦ ૯૦-૯૧] એ ૨-આકાર છુપાવવો ॥ ૩૧૪ ॥ ૧૩ શઙ્કા-અનિષ્ટ સંભાવના. ૧૪ ચાપલમ્, અનવસ્થિતિઃ એ ૨-ચંચળ, અસ્થિર. ૧૫ આલસ્યમ્, તન્દ્રા, કૌસીદ્યમ્ એ ૩-તન્દ્રા, આળસ. ૧૬ હર્ષઃ, ચિત્તપ્રસન્નતા ॥ ૩૧૫ ॥ હ્લાદઃ, પ્રમોદઃ, પ્રમદઃ, મુત્ 'દ્' (સ્ત્રી.), પ્રીતિઃ (સ્ત્રી.), આમોદઃ, સમ્મદઃ, આનન્દઃ, આનન્દથુઃ (પુ.) એ ૧૧-મનની પ્રસન્તા, આનંદ, હર્ષ. ૧૭ ગર્વઃ, અહઙ્કારઃ, અવલિપ્તતા ॥ ૩૧૬ ॥, દર્પઃ, અભિમાનઃ, મમતા, માનઃ (પુ. ન.), ચિત્તોન્નતિઃ (સ્ત્રી.), સ્મયઃ એ ૯-અભિમાન, ગર્વ. અહમહમિકા-જે યુદ્ધાદિમાં પરસ્પર હું શક્તિમાન છું. હું શક્તિમાન છું તેવો ગર્વ. ॥ ૩૧૭ ॥ આહોપુરુષિકા-હું જ શક્તિમાન છું એવી પોતાનામાં સંભાવના કરવી, અરે હું જ પુરુષ છું તેવો ગર્વ. અહંપૂર્વિકા અહમગ્રિકા [અહંપ્રથમિકા શિ૦ ૨૦] હું પહેલો હું પહેલો

૧ અવકુઠારિકા-ભાનુ૦

પ્રબોધસ્તુ વિનિદ્રત્વં ગ્લાનિસ્તુ બલહીનતા ।
દૈન્યં કાર્પણ્યં શ્રમસ્તુ ક્લમઃ ક્લેશઃ પરિશ્રમઃ ॥૩૧૯॥
પ્રયાસાયાસવ્યાયામા, ઉન્માદશ્ચિત્તવિપ્લવઃ ।
મોહો મૌઢ્યં ચિન્તા ધ્યાનમમર્ષઃ ક્રોધસમ્ભવઃ ॥૩૨૦॥

ગુણો જિગીષોત્સાહવાંસ્ત્રાસસ્ત્વાકસ્મિકં ભયમ્ ।
અપસ્મારઃ સ્યાદાવેશો, નિર્વેદઃ સ્વાવમાનનમ્ ॥૩૨૧॥
આવેગસ્તુ ત્વરિસ્તૂર્ણિઃ સંવેગઃ સમ્ભ્રમસ્ત્વરા ।
વિતર્કઃ સ્યાદુન્નયનં પરામર્શો વિમર્શનમ્ ॥૩૨૨॥

તેવા અર્થમાં. ૧૮ ઉગ્રત્વમ્, ચણ્ડતા એ ૨–ઉગ્રપણું, ક્રૂરપણું ॥ ૩૧૮ ॥ ૧૯ પ્રબોધઃ, વિનિદ્રત્વમ્ એ ૨–જાગવું. ૨૦ ગ્લાનિઃ (સ્ત્રી.) બલહીનતા એ ૨–ગ્લાનિ, બલહીનપણું. ૨૧ દૈન્યમ્, કાર્પણ્યમ્ એ ૨–ગરીબાઈ, કૃપણતા ૨૨ શ્રમઃ, ક્લમઃ, ક્લેશઃ, પરિશ્રમઃ ॥૩૧૯॥ પ્રયાસઃ, આયાસઃ, વ્યાયામઃ એ ૭–થાક, પરિશ્રમ, કસરત. ૨૩ ઉન્માદઃ, ચિત્તવિપ્લવઃ એ ૨–ઘેલછા, ચિત્તભ્રમ. ૨૪ મોહઃ, મૌઢ્યમ્–એ ૨–મોહ, મૂઢતા ૨૫ ચિન્તા, ધ્યાનમ્ એ ૨–વિચારણા, ધ્યાન. ૨૬ અમર્ષઃ–પ્રતિકાર કરવાની ઇચ્છાવાળો ક્રોધ, ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલ અને જીતવાની ઇચ્છાવાળો આવેશ. ॥ ૩૨૦ ॥ ૨૭ ત્રાસઃ–અકસ્માત આવી પડતો ભય ૨૮ અપસ્મારઃ, આવેશઃ એ ૨– ધાતુઓના વૈષમ્યથી થતો આવેશ. ૨૯ નિર્વેદઃ–પોતાના આત્મા ઉપરનો તિરસ્કાર, પશ્ચાત્તાપઃ, વૈરાગ્ય ॥ ૩૨૧ ॥ ૩૦ આવેગઃ, ત્વરિઃ (સ્ત્રી.) તૂર્ણિઃ (સ્ત્રી.) સંવેગઃ, સંભ્રમઃ, ત્વરા એ ૬–ઉતાવળ, શીઘ્રતા, સંવેગ. ૩૧ વિતર્કઃ, ઉન્નયનમ્, પરામર્શઃ, વિમર્શનમ્ ॥ ૩૨૨ ॥, અધ્યાહારઃ, તર્કઃ,

અધ્યાહારસ્તર્ક ઊહોઽસૂયાઽન્યગુણદૂષણમ્ ।
મૃતિ સંસ્થા મૃત્યુકાલૌ, પરલોકગમોઽત્યયઃ ॥૩૨૩॥
પઞ્ચત્વં નિધનં નાશો દીર્ઘનિદ્રા નિમીલનમ્ ।
દિષ્ટાન્તોઽસ્તં કાલધર્મોઽવસાનં સા તુ સર્વગા ॥૩૨૪॥
મરકો મારિસ્ત્રયસ્ત્રિંશદમી વ્યભિચારિણઃ ।
સ્યુઃ કારણાનિ કાર્યાણિ, સહચારીણિ યાનિ ચ ॥૩૨૫॥
રત્યાદેઃ સ્થાયિનો લોકે, તાનિ ચેત્ કાવ્યનાટ્યયોઃ ।
વિભાવા અનુભાવાશ્ચ, વ્યભિચારિણ એવ ચ ॥૩૨૬॥

ઊહઃ–ઊહા એ ૭–વિચારણા. ૩૨ અસૂયા–બીજાના ગુણોમાં દોષારોપણ ૩૨ મૃતિઃ (સ્ત્રી.), સંસ્થા, મૃત્યુઃ (પુ સ્ત્રી.) કાલઃ, પરલોકગમઃ, અત્યયઃ ॥ ૩૨૩ ॥, પઞ્ચત્વમ, નિધનમ્ (પુ. ન.), નાશઃ, દીર્ઘનિદ્રા, નિમીલનમ્, દિષ્ટાન્તઃ, અસ્તમ્, કાલધર્મઃ, અવસાનમ્ એ ૧૫–મૃત્યુ, ॥ ૩૨૪ ॥ મરકઃ (પુ ન), મારિઃ (સ્ત્રી) એ ૨–સર્વલોકવ્યાપી મરણ, મરકી, મારી. આ ઉપર બતાવેલ 'ધૃતિ' વગેરે ૩૩ વ્યભિચારી ભાવો છે. લોકમાં રત્યાદિ સ્થાયી ભાવના આલંબન સ્વભાવસ્વરૂપ કારણો જે સ્ત્રી આદિ, અને ઉદ્દીપન સ્વભાવરૂપ કારણ જે ઉદ્યાનાદિ તે કાવ્ય, નાટ્યશાસ્ત્રમા વિભાવ કહેવાય અને તેનાં કાર્યો કટાક્ષાદિ તે અનુભાવ કહેવાય છે, તેમજ તેના ધૃત્યાદિ સહચારી ભાવો તે વ્યભિચારી ભાવ કહેવાય છે ॥ ૩૨૫–૩૨૬ ॥ આ વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવોથી વ્યક્ત થયેલ રત્યાદિ સ્થાયી ભાવ તે શૃંગારાદિ રસ કહેવાય છે અહીંથી આ કાંડની સમાપ્તિ સુધીના શબ્દો નાટકને લગતા છે–પાત્રાણિ (ન બ) નાટ્યમાં જે અધિકારી

વ્યક્તઃ સ તૈર્વિભાવાદ્યૈઃ, સ્થાયિભાવો ભવેદ્ રસઃ ।
પાત્રાણિ નાટ્યેઽધિકૃતાસ્તત્તદ્વેષસ્તુ ભૂમિકા ॥૩૨૭॥
શૈલૂષો ભરતઃ સર્વકેશી ભરતપુત્રકઃ ।
ધર્મીપુત્રો રઙ્ગ-જાયા-ઽઽજીવો રઙ્ગાવતારકઃ ॥૩૨૮॥
નટઃ કૃશાશ્વી શૈલાલી, ચારણસ્તુ કુશીલવઃ ।
ભ્ર-ભ્રુ-ભ્રૂ-ભૃ-પરઃ કુંસો નટઃ સ્ત્રીવેષધારકઃ ॥૩૨૯॥
વેશ્યાચાર્યઃ પીઠમર્દઃ, સૂત્રધારસ્તુ સૂચકઃ ।
નન્દી તુ પાઠકો નાન્દ્યાઃ, પાર્શ્વસ્થઃ પારિપાર્શ્વિકઃ ॥૩૩૦॥
વાસન્તિકઃ કેલિકિલો, વૈહાસિકો વિદૂષકઃ ।
પ્રહાસી પ્રીતિદશ્ચાથ, પિઙ્ગઃ પલ્લવકો વિટઃ ॥૩૩૧॥

તે પાત્રો. ભૂમિકા—નાટકમાં તે તે જાતનો સ્ત્રી વગેરેનો વેષ. ॥૩૨૭॥ શૈલૂષઃ, ભરતઃ, સર્વકેશી 'ઇન્', ભરતપુત્રકઃ, ધર્મીપુત્રઃ, રઙ્ગાજીવઃ, જાયાજીવઃ, રઙ્ગાવતારકઃ ॥ ૩૨૮ ॥ નટઃ (પુ. ન.), કૃશાશ્વી 'ઇન્' શૈલાલી 'ઇન્' એ ૧૧—નટ ચારણઃ, કુશીલવઃ એ ૨—ચારણ. ભ્રકુંસઃ, ભ્રુકુંસઃ, ભ્રૂકુંસઃ, ભૃકુંસઃ એ ૪—સ્ત્રીવેષને ધારણ કરનાર નટ. ॥ ૩૨૯ ॥ વેશ્યાચાર્યઃ, પીઠમર્દઃ, એ ૨—નૃત્યનો ઉપાધ્યાય, વેશ્યાને નાચ શિખવનાર. સૂત્રાધારઃ (સ્થાપકઃ) સૂચકઃ [વીજદર્શકઃ શે૦ ૯૧] એ ૨—સૂચન કરનાર નન્દી (નાન્દીપાઠકઃ) એ નાન્દીપાઠક, પૂર્વરંગના અંગને કહેનાર પાર્શ્વસ્થઃ, પારિપાર્શ્વિકઃ એ ૨—પડખે રહેનાર. ॥ ૩૩૦ ॥ વાસન્તિક, કેલિકિલઃ, વૈહાસિકઃ, વિદૂષકઃ,

પિતા ઽઽવુક આવુત્ત–ભાવુકૌ ભગિનીપતૌ
ભાવો વિદ્વાન્ યુવરાજઃ, કુમારો ભર્તૃદારકઃ ॥૩૩૨॥
બાલા વાસૂર્માર્ષ આર્યો, દેવો ભટ્ટારકો નૃપઃ ।
રાષ્ટ્રિયો નૃપતેઃ શ્યાલો, દુહિતા ભર્તૃદારિકા ॥૩૩૩॥
દેવી કૃતાભિષેકાઽન્યા, ભટ્ટિની ગણિકાઽજ્જુકા ।
નીચાચેટીસખીહૂતૌ, હણ્ડે-હઞ્જે-હલાઃ ક્રમાત્ ॥૩૩૪॥
અબ્રહ્મણ્યમવધ્યોક્તૌ, જ્યાયસી તુ સ્વસાઽત્તિકા ।
ભર્તાઽઽર્યપુત્રો માતાઽમ્બા ભદન્તાઃ સૌગતાદયઃ ॥૩૩૫॥

પ્રહાસી 'ઇનૂ' (પુ.), પ્રીતિદઃ, [કેલીકિલઃ શિ૦ ૨૦] એ ૬ વિદૂષક. ષિઙ્ગઃ, પલ્લવકઃ, વિટઃ (પુ ન) એ ૩–વિટ, ધૂતારો, વ્યભિચારી ॥ ૩૩૧ ॥ આવુકઃ–પિતા, બાપ (નાટકની ભાષામાં). આવુત્તઃ, ભાવુકઃ એ ૨– બનેવી ભાવઃ–વિદ્વાન, જાણકાર. યુવરાજઃ, કુમારઃ, ભર્તૃદારકઃ એ ૩–યુવરાજ, સ્વામીનો પુત્ર, કુમાર, ॥ ૩૩૨ ॥ બાલા, વાસૂઃ એ ૨–કન્યા, કુમારી. માર્ષ, આર્યઃ [મારિષઃ શિ૦ ૨૦] એ ૨–આર્ય દેવઃ, ભટ્ટારકઃ એ ૨–રાજા રાષ્ટ્રિયઃ–રાજાનો સાળો. ભર્તૃદારિકા–રાજકન્યા. ॥ ૩૩૩ ॥ દેવી અભિષેક કરાયેલી દેવી, પટરાણી. ભટ્ટિની એ પટરાણી સિવાયની રાણી [1]અજ્જુકા,–ગણિકા એ ૨–ગણિકા વેશ્યા હણ્ડે–નીચ સખીને બોલાવવાનો શબ્દ હઞ્જે–દાસીને બોલાવવાનો શબ્દ હલા–સખીને બોલાવવાનો શબ્દ ॥ ૩૩૪ ॥ અબ્રહ્મણ્યમ્ (અવધ્યાજ્ઞા)–અવધ્ય બ્રાહ્મણના પોકારમાં આ શબ્દ બોલાય છે–કોઈ નિંદ્ય કે પાપકર્મ થતુ હોય ત્યારે આ શબ્દ બોલાય છે. અત્તિકા–મોટી બેન આર્યપુત્રઃ–ભર્તા, સ્વામી, ધણી અમ્બા–માતા. ભદન્તાઃ (પુ બ)–સૌગત, નિર્ગ્રન્થ વગેરે મુનિઓ ॥ ૩૩૫॥ પૂજ્યઃ,

૧ અજ્જુકા–માનુ૦ ।

पूज्ये [2]तत्रभवानत्र[3]भवांश्च [4]भगवानपि [1]।
[1]पादा [2]भट्टारको [3]देवः, प्रयोज्यः पूज्यनामतः ॥३३६॥

इति श्रीस्वपरसमयपारवारपारीण-शब्दावतार-
कलिकालसर्वज्ञाचार्यपुङ्गवश्रीहेमचन्द्र-
सूरीश्वरविरचिताभिधानचिन्तामणि-
नाममालायां देवकाण्डो
द्वितीयः समाप्तः ॥२॥

तत्रभवान, अत्रभवान्, भगवान् 'वत्, (पु) એ ૪-પૂજ્ય પુજ્ય વાચક નામ પછી पादाः, भट्टारकः, देवः [भरटकः, भट्टः શે૦ ૯૧] એ શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ (જેમ-गुरुपादाः-પૂજ્ય ગુરુ. अर्हद्भट्टारकः-પૂજ્ય અર્હન્. कुमारपालदेवः-પૂજ્ય કુમારપાલ)॥૩૩૬॥

इति श्रीतपोगच्छाधिपति-श्रीकदम्बगिरिप्रमुखानेकतीर्थोद्धारक-शासन-
सम्राट्-सर्वतन्त्रस्वतन्त्राचार्यवर्य-श्रीविजयनेमिसूरीश्वरपट्टालङ्कार-
समयज्ञ-शान्तमूर्तिश्रीमदाचार्यश्रीविजयविज्ञानसूरीश्वर-
पट्टधर-सिद्धान्तमहोदधि-प्राकृतविद्विशारदा-
चार्यश्रीविजयकस्तूरसूरिणा गौर्जर्या विरचि-
ताया चन्द्रोदयाभिधटीकाया देव-
काण्डो द्वितीयः समाप्तः ॥

॥ મર્ત્યકાણ્ડઃ તૃતીયઃ ॥

મર્ત્યઃ પઞ્ચજનો ભૂસ્પૃક્, પુરુષઃ પૂરુષો નરઃ ।
મનુષ્યો માનુષો ના વિટ્, મનુજો માનવઃ પુમાન્ ॥૩૩૭॥
બાલઃ પાકઃ શિશુર્ડિમ્ભઃ, પોતઃ શાવઃ સ્તનન્ધયઃ ।
પૃથુકાર્ભોત્તાનશયાઃ, ક્ષીરકણ્ઠઃ કુમારકઃ ॥૩૩૮॥
શિશુત્વં શૈશવં બાલ્યં, વયઃસ્થસ્તરુણો યુવા ।
તારુણ્યં યૌવનં વૃદ્ધઃ, પ્રવયા સ્થવિરો જરન્ ॥૩૩૯॥
જરી જીર્ણો યાતયામો, જીનોઽથ વિસ્રસા જરા ।
વાર્દ્ધકં સ્થાવિરં જ્યાયાન્, વર્ષીયાન્ દશમીત્યપિ ॥૩૪૦॥

अथ तृतीयमर्त्यकाण्डः

મર્ત્યઃ, પઞ્ચજનઃ, ભૂસ્પૃક્ 'શ્' (પુ) પુરુષઃ, પૂરુષઃ, નરઃ, મનુષ્યઃ, માનુષઃ, ના 'નૃ' વિટ્ 'શ્' (પુ) મનુજઃ, માનવઃ, પુમાન્ 'પુંસ્' એ ૧૩–મનુષ્ય ॥ ૩૩૭ ॥ બાલઃ, પાકઃ, શિશુઃ (પુ) ડિમ્ભઃ, પોતઃ, શાવઃ, સ્તનન્ધયઃ, પૃથુકઃ, અર્ભઃ, ઉત્તાનશયઃ, ક્ષીરકણ્ઠઃ, કુમારકઃ–કુમારઃ [સ્તનપઃ, ક્ષીરપઃ શિ૦ ૨૧] એ ૧૨–બાલક, ધાવણુ બાળક, બાલ ॥ ૩૩૮ ॥ શિશુત્વમ્, શૈશવમ્, બાલ્યમ્ એ ૩ બાળપણું, બાલ્યાવસ્થા વયઃસ્થઃ, તરુણઃ, યુવાન્ 'અન્' (પુ.) એ ૩–જુવાન, તરુણ તારુણ્યમ્, યૌવનમ્ [યૌવનિકા શિ૦ ૨૧] એ ૨–જુવાની વૃદ્ધઃ, પ્રવયાઃ 'અસ્' (પુ), સ્થવિરઃ, જરન્ 'ત્' (પુ.) ॥ ૩૩૯ ॥ જરી 'ઇન્' (પુ.) જીર્ણઃ, યાતયામઃ, જીનઃ એ ૮ સ્થવિર વૃદ્ધ. વિસ્રસા, જરા એ ૨–જરા, વૃદ્ધાવસ્થાનો હેતુ વાર્દ્ધકમ્, સ્થાવિરમ્ એ ૨–ઘડપણ, વૃદ્ધાવસ્થા. જ્યાયાન્ 'અસ્' (વિ.), વર્ષીયાન્ 'અસ્', દશમી 'ઇન્' (વિ.), [જરત્તરઃ, દશમીસ્થ શિ૦ ૨૧] એ ૩–અતિઘરડો. ॥ ૩૪૦ ॥ વિદ્વાન્ 'અસ્, (વિ.), સુધીઃ (વિ.)

विद्वान् सुधीः कवि-विचक्षण-लब्धवर्णा,
ज्ञः प्राप्तरूप कृति-कृष्ट्यभिरूप-धीराः ।
मेधावि-कोविद-विशारद-सूरि-दोष-
ज्ञाः प्राज्ञ-पण्डित-मनीषि-बुध-प्रबुद्धाः ॥ ३४१ ॥
व्यक्तो विपश्चित् सङ्ख्यावान्, सन् प्रवीणे तु शिक्षितः ।
निष्णातो निपुणो दक्षः, कर्म-हस्त-मुखाः कृतात् ॥ ३४२ ॥
कुशलश्चतुरोऽभिज्ञविज्ञवैज्ञानिकाः पटुः ।
छेको विदग्धे प्रौढस्तु, प्रगल्भः प्रतिभान्वितः ॥ ३४३ ॥

કવિઃ (પુ.), વિચક્ષણઃ, લબ્ધવર્ણઃ, જ્ઞઃ, પ્રાપ્તરૂપઃ, કૃતી 'ઇન્' (વિ), કૃષ્ટિઃ (પુ), અભિરૂપઃ, ધીરઃ, મેધાવી 'ઇન્' (વિ), કોવિદઃ, વિશારદઃ, સૂરિઃ (પુ.) દોષજ્ઞઃ, પ્રાજ્ઞઃ, પણ્ડિતઃ, મનીષી 'ઇન્' (વિ), (ધીમાન્, મતિમાન્–મત્), બુધઃ, પ્રબુદ્ધઃ ॥૩૪૧॥ વ્યક્તઃ, વિપશ્ચિત્ (પુ), સંખ્યાવાન્ 'વત્' (પુ.), સન્ 'ત્' (પુ.), [કવિતા 'તૃ' શિ૦ ૨૨] એ ૨૫–વિદ્વાન, પંડિત. પ્રવીણઃ, શિક્ષિતઃ, નિષ્ણાતઃ, નિપુણઃ, દક્ષઃ, કૃતકર્મા 'અન્' (પુ) કૃતહસ્તઃ, કૃતમુખઃ ॥૩૪૨॥, કુશલઃ, ચતુરઃ, અભિજ્ઞઃ, વિજ્ઞઃ, વૈજ્ઞાનિકઃ, પટુઃ (પુ.), [ક્ષેત્રજ્ઞઃ, નદીષ્ણઃ, નિષ્ણઃ એ ૩–શે૦ ૯૨. કૃતકૃત્યઃ, કૃતાર્થઃ, કૃતી 'ઇન્' એ ૩–શિ૦ ૨૨] એ ૧૪–પ્રવીણ, નિપુણ, હોશિયાર છેકઃ, વિદગ્ધઃ [છેકાલઃ, છેકિલઃ, (છઇલ્લઃ, દે૦) શે૦ ૯૨] એ ૨–અત્યંત હોંશિયાર. પ્રૌઢઃ, પ્રગલ્ભ, પ્રતિભાન્વિતઃ એ ૩–પ્રૌઢ, પ્રતિભાશાળી.

॥ ૩૪૩ ॥ કુશાગ્રીયમતિઃ, સૂક્ષ્મદર્શી 'ઇન્' એ ૨–ઝીણવટવાળો,

कुशाग्रीयमतिः सूक्ष्मदर्शी तत्कालधीः पुनः ।
प्रत्युत्पन्नमतिर्दूराद्, यः पश्येद् दीर्घदर्श्यसौ ॥ ३४४ ॥
हृदयालुः सहृदयश्चिद्रूपोऽप्यथ संस्कृते ।
व्युत्पन्नप्रहतक्षुण्णा, अन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् ॥ ३४५ ॥
वागीशो वाक्पतौ वाग्मी, वाचोयुक्तिपटुः प्रवाक् ।
समुखो वावदूको ऽथ, वदो वक्ता वदावदः ॥ ३४६ ॥
स्याद् जल्पाकस्तु वाचालो, वाचाटो बहुगर्ह्यवाक् ।
यद्वदोऽनुत्तरे दुर्वाक् कद्वदे स्यादथाधरः ॥ ३४७ ॥

તીક્ષ્ણબુદ્ધિવાળો, તત્કાલધીઃ (પુ.), પ્રત્યુત્પન્નમતિઃ (પુ.) એ ૨–હાજર જવાબી દીર્ઘદર્શી 'इन्'–દૂરદર્શી (પુ) એ–લાંબો વિચાર કરનાર, લાંબી નજરવાળો. ॥ ૩૪૪ ॥ હૃદયાલુઃ (પુ.), સહૃદયઃ, ચિદ્રૂપઃ એ ૩–પરિપક્વ જ્ઞાનવાળો, માયાળુ, પ્રશસ્ત ચિત્તવાળો, સંસ્કૃતઃ, વ્યુત્પન્નઃ, પ્રહતઃ, ક્ષુણ્ણઃ એ ૪–શાસ્ત્રાદિ તત્ત્વોનો સંસ્કારી. અન્તર્વાણિઃ, (વિ.) શાસ્ત્રવિદ્ એ ૨–શાસ્ત્ર જાણનાર, બોલવાને અશક્ત એવો શાસ્ત્ર જાણનાર. ॥ ૩૪૫ ॥ વાગીશઃ, વાક્પતિઃ (પુ), એ ૨–ભટ્ટાચાર્ય શ્રેષ્ઠ વક્તા, બૃહસ્પતિ. વાગ્મી 'इन्' (પુ), વાચોયુક્તિપટુઃ (પુ.) પ્રવાક્ 'च' (પુ.), સમુખઃ–સવચનઃ, વાવદૂકઃ એ ૫–બોલવામા કુશળ, ન્યાય વગેરે શાસ્ત્રો જાણનાર. વદઃ, વક્તા 'तृ' વદાવદઃ એ ૩–વક્તા. ॥૩૪૬॥ જલ્પાકઃ, વાચાલઃ, વાચાટઃ, બહુગર્હ્યવાક્ 'च्' (પુ) એ ૪–વાચાલ, બહુ નિંદ્ય ભાષણ કરનાર યદ્વદઃ, અનુત્તરઃ એ ૨–ફાવે તેમ બોલનાર દુર્વાક્ 'च्' કદ્વદઃ એ ૨–દુષ્ટવાદી, ખરાબ બોલનાર અધરઃ ॥ ૩૪૭॥, હીનવાદી 'इन्' (પુ) એ ૨–સ્વદૈન્યવાદી, ઓછું

હીનવાદિન્યેડમૂકાનેડમૂકૌ ત્વવાક્શ્રુતૌ ।
રવણઃ શબ્દનસ્તુલ્યૌ, કુવાદકુચરૌ સમૌ ॥ ૩૪૮ ॥

લોહલોઽસ્ફુટવાગ્ મૂકોઽવાગસૌમ્યસ્વરોઽસ્વરઃ ।
વેદિતા વિદુરો વિન્દુર્વન્દારુસ્ત્વભિવાદકઃ ॥ ૩૪૯ ॥

આશંસુરાશંસિતરિ, કદ્વરસ્ત્વતિકુત્સિતઃ ।
નિરાકરિષ્ણુઃ ક્ષિપ્નુઃ સ્યાદ્, વિકાસી તુ વિકસ્વરઃ ॥ ૩૫૦ ॥

બોલનાર. એડમૂકઃ, અનેડમૂકઃ, અવાક્શ્રુતિઃ (પુ.), (કલમૂકઃ)–એ ૩–બહેરો અને મૂગો, [અનેડમૂકઃ શિ૦ ૨૨ શઠ, જડ, આંધળો] રવણઃ, શબ્દનઃ એ ૨–શબ્દ કરનાર. કુવાદઃ, કુચરઃ [કુટિલાશયઃ શિ૦ ૨૨] એ ૨–ખરાબ બોલનાર, ખરાબ આશયવાળો. ॥ ૩૪૮ ॥ લોહલઃ, અસ્ફુટવાક્ 'ચ્' (પુ) [કાહલઃ શે૦ ૯૨] એ ૨ અસ્પષ્ટ બોલનાર મૂકઃ, અવાક્ 'ચ્' (પુ.), [જડઃ, [1]કડઃ, શે૦ ૯૩] એ ૨ મૂંગો. અસૌમ્યસ્વરઃ, અસ્વરઃ એ ૨–ખરાબ સ્વરવાળો વેદિતા 'તૃ' (પુ.) વિદુરઃ, વિન્દુઃ એ ૩– જાણનાર વન્દારુઃ (પુ.) અભિવાદકઃ એ ૨–વંદન કરનાર ॥ ૩૪૯ ॥ આશંસુઃ (પુ.), આશંસિતા 'તૃ' (વિ.) એ ૨–વાંછા કરનાર. કદ્વરઃ–કદ્ધરઃ, અતિકુત્સિતઃ એ ૨–અત્યંત ખરાબ. નિરાકરિષ્ણુઃ (પુ), ક્ષિપ્નુઃ (પુ) એ ૨–નિરાકરણ કરનાર ફેંકનાર વિકાસી 'ઇન્', વિકસ્વરઃ એ ૨–વિકસ્વર ॥ ૩૫૦ ॥

૧ ગડઃ–ભાનુ૦ ।

દુર્મુખે મુખરાબદ્ધમુખૌ શક્લઃ પ્રિયંવદઃ ।
દાનશીલઃ સ વદાન્યો, વદન્યોઽપ્યથ બાલિશઃ ॥ ૩૫૧ ॥
મૂઢો મન્દો યથાજાતો, બાલો માતૃમુખો જડઃ ।
મૂર્ખોઽમેધો વિવર્ણોઽજ્ઞો, વૈધેયો માતૃશાસિતઃ ॥ ૩૫૨ ॥
દેવાનાંપ્રિયજાલ્મૌ ચ, દીર્ઘસૂત્રશ્ચિરક્રિયઃ ।
મન્દઃ ક્રિયાસુ કુણ્ઠઃ સ્યાત્, ક્રિયાવાન્ કર્મસૂદ્યતઃ ॥ ૩૫૩ ॥
કર્મક્ષમોઽલઙ્કર્મીણઃ કર્મશૂરસ્તુ કર્મઠઃ ।
કર્મશીલઃ કાર્મ આયઃશૂલિકસ્તીક્ષ્ણકર્મકૃત્ ॥ ૩૫૪ ॥

દુર્મુખઃ–દુષ્ટવચનઃ, મુખરઃ, અવદ્ધમુખઃ એ ૩–અપ્રિય બોલનાર અર્થશૂન્ય બોલનાર શક્લઃ, પ્રિયંવદઃ એ ૨–પ્રિય બોલનાર. વદાન્યઃ વદન્યઃ એ ૨–પ્રિય વાણીથી દાન આપનાર [વદાન્યઃ–દાનશીલઃ, પ્રિયંવદઃ–પ્રિયવાક્ 'ચ' દાતા, પ્રિયવાદી શિ૦ ૨૩] બાલિશઃ ॥ ૩૫૧ ॥ મૂઢઃ, મન્દઃ, યથાજાતઃ, બાલઃ, માતૃમુખઃ, જડઃ, મૂર્ખઃ, અમેધાઃ 'અસ્' (પુ.), વિવર્ણઃ, અજ્ઞઃ, વૈધેયઃ, માતૃશાસિતઃ ॥૩૫૨॥, દેવાનાંપ્રિયઃ, જાલ્મઃ [અનેડઃ, નામવર્જિતઃ શે૦ ૯૩, યથોદ્ગતઃ શિ૦ ૨૩] એ ૧૫–મૂર્ખ. દીર્ઘસૂત્રઃ, ચિરક્રિયઃ એ ૨–ધીમું કામ કરનાર, આળસુ. કુણ્ઠઃ એ–ક્રિયામા આળસુ. ક્રિયાવાન્ 'વત્' (વિ.) ક્રિયામા તત્પર. ॥ ૩૫૩ ॥ કર્મક્ષમઃ, અલઙ્કર્મીણઃ એ ૨–કાર્ય કરવામા સમર્થ કર્મશૂરઃ, કર્મઠઃ એ ૨–આરભેલા કાર્યને યત્નપૂર્વક પૂર્ણ કરનાર કર્મશીલઃ, કાર્મઃ એ ૨–સતત કાર્ય કરનાર, કાર્યમાં સદા પ્રવર્તેલ આયઃશૂલિકઃ, તીક્ષ્ણકર્મકૃત્, (સાહસિકઃ) એ ૨–તીક્ષ્ણ ઉપાય વડે કાર્ય કરનાર, ॥ ૩૫૪ ॥ સિંહસંહનનઃ, સ્વઙ્ગઃ એ ૨–

સિંહસંહનનઃ સ્વઙ્ગઃ સ્વતન્ત્રો નિરવગ્રહઃ ।
યથાકામી સ્વરુચિશ્ચ, સ્વચ્છન્દઃ સ્વૈર્યપાવૃતઃ ॥ ૩૫૫ ॥

યદૃચ્છા સ્વૈરિતા સ્વેચ્છા, નાથવાન્ નિઘ્નગૃહ્યકૌ ।
તન્ત્રાયત્તવશાધીનચ્છન્દવન્તઃ પરાત્ પરે ॥ ૩૫૬ ॥

લક્ષ્મીવાન્ લક્ષ્મણઃ શ્લીલ, ઇભ્ય આઢ્યો ધનીશ્વરઃ ।
ઋદ્ધે વિભૂતિઃ સંપત્તિર્લક્ષ્મીઃ શ્રીઋદ્ધિસમ્પદઃ ॥ ૩૫૭ ॥

સિંહ જેવા સંઘયણવાળો, સારા રૂપવાળો. સ્વતન્ત્રઃ, નિરવગ્રહઃ, યથાકામી 'ઇન્' (વિ), સ્વરુચિઃ (પુ.), સ્વચ્છન્દઃ, સ્વૈરી 'ઇન્' (વિ), અપાવૃતઃ એ ૭-સ્વતંત્ર, સ્વચ્છંદી. ॥ ૩૫૫ ॥ યદૃચ્છા, સ્વૈરિતા, સ્વેચ્છા એ ૩-સ્વેચ્છા, સ્વતંત્રતા. નાથવાન્ 'વત્' (પુ.), નિઘ્નઃ, ગૃહ્યકઃ, પરતન્ત્રઃ, પરાયત્તઃ, પરવશઃ, પરાધીનઃ, પરચ્છન્દઃ, પરવાન્ 'વત્' [વશઃ, આયત્તઃ, [1]અધીનઃ એ ૩-શે૦ ૯૩] એ ૮ પરવશ, પરાધીન. ॥ ૩૫૬ ॥ લક્ષ્મીવાન્ 'વત્' (પુ.), લક્ષ્મણઃ, શ્લીલઃ-શ્રીલઃ [શ્રીમાન્ 'વત્' શિ૦ ૨૩] એ ૩-લક્ષ્મીવાળો. ઇભ્યઃ, આઢ્યઃ, ધની 'ઇન્' (પુ.), ઈશ્વરઃ, ઋદ્ધઃ (સમૃદ્ધઃ) એ ૫-ધનાઢ્ય, ધનવાન. વિભૂતિઃ (સ્ત્રી.), સમ્પત્તિઃ (સ્ત્રી.), લક્ષ્મીઃ (સ્ત્રી.), શ્રીઃ (સ્ત્રી.), ઋદ્ધિઃ (સ્ત્રી.), સમ્પદ્ (સ્ત્રી) એ ૬-સંપત્તિ, સમૃદ્ધિ. ॥ ૩૫૭ ॥ દરિદ્રઃ, દુર્વિધઃ, દુઃસ્થઃ, દુર્ગતઃ, નિઃસ્વઃ, કીકટઃ, અકિઞ્ચનઃ [ક્ષુદ્રઃ

૧ આધીન—માનુ૦ ।

દરિદ્રો દુર્વિધો દુઃસ્થો, દુર્ગતો નિઃસ્વકીકટૌ ।
અકિઞ્ચનોઽધિપસ્ત્વીશો નેતા પરિવૃઢોઽધિભૂઃ ॥ ૩૫૮ ॥
પતીન્દ્રસ્વામિનાથાઽર્યાઃ, પ્રભુર્ભર્તેશ્વરો વિભુઃ ।
ઈશિતેનો નાયકશ્ચ, નિયોજ્યઃ પરિચારકઃ ॥ ૩૫૯ ॥

ડિઙ્ગરઃ કિઙ્કરો ભૃત્યશ્ચેટો ગોપ્યઃ પરાચિતઃ ।
દાસઃ પ્રેષ્યઃ પરિસ્કન્દો, ભુજિષ્યપરિકર્મિણૌ ॥ ૩૬૦ ॥
પરાન્નઃ પરપિણ્ડાદઃ, પરજાતઃ પરૈધિતઃ ।
ભૃતકે ભૃતિભુગ્ વૈતનિકઃ કર્મકરોઽપિ ચ ॥ ૩૬૧ ॥

સ નિર્ભૃતિઃ કર્મકારો, ભૃતિઃ સ્યાન્નિષ્ક્રયઃ પણઃ ।
કર્મણ્યા વેતનં મૂલ્યં, નિર્વેશો ભરણં વિધા ॥ ૩૬૨ ॥

દીનઃ, નીચઃ એ ૩–શે૦ ૯૪] એ ૭–નિર્ધન, હીન. અધિપઃ, ઈશઃ, નેતા 'તૃ', પરિવૃઢઃ, અધિભૂઃ (પુ', ॥ ૩૫૮ ॥ પતિઃ (પુ.), ઇન્દ્રઃ, સ્વામી 'ઇન્', નાથઃ, અર્યઃ, પ્રભુઃ, ભર્ત્તા 'તૃ' (પુ.), ઈશ્વર, વિભુઃ, (પુ.), ઈશિતા 'તૃ' (પુ.), ઇનઃ, નાયકઃ એ ૧૭–સ્વામી, નાયક નિયોજ્યઃ, પરિચારકઃ ॥ ૩૫૯ ॥, ડિઙ્ગરઃ, કિઙ્કરઃ, ભૃત્યઃ, ચેટઃ, ગોપ્યઃ, પરાચિતઃ, દાસ, પ્રેષ્યઃ, પરિસ્કન્દઃ, ભુજિષ્યઃ, પરિકર્મી 'ઇન્' (પુ.) ॥ ૩૬૦ ॥, પરાન્નઃ, પરપિણ્ડાદઃ, પરજાતઃ, પરૈધિતઃ [પ્રતિચરઃ શિ. ૨૪] એ ૧૭ ચાકર ભૃતકઃ, ભૃતિભુક્ 'જ્' (પુ.), વૈતનિકઃ, કર્મકરઃ, એ ૪–પગારદાર ॥ ૩૬૧ ॥ કર્મકારઃ પગાર-વિના કામ કરનાર. ભૃતિઃ (સ્ત્રી.), નિષ્ક્રયઃ, પણઃ, કર્મણ્યા, વેતનમ્, મૂલ્યમ્, નિર્વેશઃ, ભરણમ્, વિધા ॥૩૬૨॥ ભર્મણ્યા, ભર્મ 'અન્' (ન.),

ભર્મણ્યા ભર્મ ભૃત્યા ચ, ભોગસ્તુ ગણિકાભૃતિઃ ।
ખલપૂઃ સ્યાદ્ બહુકરો. ભારવાહસ્તુ ભારિકઃ ॥ ૩૬૩ ॥
વાર્ત્તાવહે વૈવધિકો, ભારે વિવધવીવધૌ ।
કાચઃ શિક્યં તદાલમ્બો, ભારયષ્ટિર્વિહઙ્ગિકા ॥ ૩૬૪ ॥
શૂરશ્ચારભટો વીરો, વિક્રાન્તશ્ચાથ કાતરઃ ।
દરિતશ્ચકિતો ભીતો, ભીરુ-ભીરુક-ભીલુકાઃ ॥ ૩૬૫ ॥
વિહસ્તવ્યાકુલૌ વ્યગ્રે, કાન્દિશીકો ભયદ્રુતે ।
ઉત્પિઞ્જલસમુત્પિઞ્જપિઞ્જલા ભૃશમાકુલે ॥ ૩૬૬ ॥

ભૃત્યા એ ૧૨–પગાર, મૂલ્ય, મજૂરી, ભોગઃ, ગણિકાભૃતિઃ [ભાટિઃ (સ્ત્રી.) શે૦૯૪] એ ૨–ગણિકાનો પગાર. ખલપૂઃ, બહુકરઃ [સંમાર્જકઃ (બહુધાન્યાર્જકઃ–ઘણું ધાન્ય પેદા કરનાર.) શિ૦ ૨૪] એ ૨–ખળું સાફ કરનાર, ઝાડુ કાઢનાર. ભારવાહઃ, ભારિકઃ એ ૨–ભાર ઉપાડનાર, મજૂર ॥ ૩૬૩ ॥ વાર્ત્તાવહઃ, વૈવધિકઃ [વિવધિકઃ, શિ૦ ૨૪] એ ૨–અન્નાદિકનો ભાર ઉપાડનાર. ભારઃ, *વિવધઃ, વીવધઃ એ ૩–ભાર, બોજો કાચઃ, શિક્યમ્ એ ૨–સીકું ભારયષ્ટિઃ, વિહઙ્ગિકા [વિહઙ્ગમા શિ૦ ૨૫] એ ૨–ભાર ઉપાડવાની લાકડી, કાવડ. ॥ ૩૬૪ ॥ શૂરઃ, ચારભટઃ, વીરઃ, વિક્રાન્તઃ એ ૪–સુભટ, શૂરવીર, પરાક્રમી. કાતરઃ, દરિતઃ, ચકિતઃ, ભીતઃ, ભીરુઃ (પુ.), ભીરુકઃ, ભીલુકઃ [ત્રસ્નુઃ, ત્રસ્તઃ શે૦ ૯૪] એ ૭–બીકણ ॥૩૬૫॥ વિહસ્તઃ, વ્યાકુલ, વ્યગ્રઃ, એ ૩–વ્યાકુલ, ગભરાયેલો. કાન્દિશીકઃ, ભયદ્રુતઃ એ ૨–ભયથી પીડિત, ભયથી નાસી ગયેલો. ઉત્પિઞ્જલઃ, સમુત્પિઞ્જઃ, પિઞ્જલઃ એ ૩–અતિવ્યાકુળ ॥ ૩૬૬ ॥ મહેચ્છઃ, ઉદ્ભટઃ, ઉદારઃ,

* વિવધ–વીવધૌ માર્ગે પર્યાહારે (ધાન્યાદૌ) ચેત્યમરકોશે ।

महेच्छे तूद्भटोदारो-दात्तोदीर्णमहाशयाः ।
महामना महात्मा च, कृपणस्तु मितम्पचः ॥ ३६७ ॥

कीनाशस्तद्धनः क्षुद्रकदर्यदृढमुष्टयः ।
किम्पचानो दयालुस्तु, कृपालुः करुणापरः ॥ ३६८ ॥

सूरतोऽथ दया शूकः, कारुण्यं करुणा घृणा ।
कृपाऽनुकम्पाऽनुक्रोशो, हिंस्रे शरारुघातुकौ ॥ ३६९ ॥

व्यापादनं विशरणं प्रमयः प्रमापणं,
निर्ग्रन्थनं प्रमथनं कदनं निबर्हणम् ।
निस्तर्हणं विशसनं क्षणनं परासनं,
प्रोज्जासनं प्रशमनं प्रतिघातनं वधः ॥ ३७० ॥

ઉદાત્તઃ, ઉદીર્ણઃ, મહાશયઃ, મહામનાઃ 'અસ્' (પુ), મહાત્મા 'અન્' (પુ.), એ ૮-ઉદાર, મહાત્મા કૃપણઃ, મિતમ્પચઃ ॥ ૩૬૭ ॥, કીનાશઃ, તદ્ધનઃ, ક્ષુદ્રઃ, કદર્યઃ, દૃઢમુષ્ટિઃ, કિમ્પચાનઃ એ ૮-કૃપણ દયાલુઃ (પુ), કૃપાલુઃ (પુ), કરુણાપરઃ ॥ ૩૬૮ ॥, સૂરતઃ એ ૪-દયાળુ. દયા, શૂકઃ (પુ ન), કારુણ્યમ્, કરુણા, ઘૃણા, કૃપા, અનુકમ્પા, અનુક્રોશઃ એ ૮-અનુકમ્પા, દયા. હિંસ્રઃ, શરારુઃ (પુ.), ઘાતુકઃ એ ૩-હિંસક ॥ ૩૬૯ ॥, વ્યાપાદનમ્, વિશરણમ્, પ્રમયઃ (પુ. ન.), પ્રમાપણમ્, નિર્ગ્રન્થનમ્, પ્રમથનમ્, કદનમ્, નિબર્હણમ્, નિસ્તર્હણમ્ વિશસનમ્, ક્ષણનમ્, પરાસનમ્, પ્રોજ્જાસનમ્, પ્રશમનમ્, પ્રતિઘાતનમ્, વધઃ ॥ ૩૭૦ ॥, પ્રવાસનમ્, ઉદ્વાસનમ્, ઘાતઃ, નિર્વાસનમ્,

પ્રવાસનોદ્વાસનઘાતનિર્વાસનાનિ સંજ્ઞપ્તિનિશુમ્ભહિંસા ।
નિર્વાપણાલમ્ભનિષૂદનાનિ, નિર્યાતનોન્મન્થસમાપનાનિ ॥૩૭૧॥
અપાસનં વર્જનમારપિઞ્જા, નિષ્કારણક્રાથવિશારણાનિ ।
સ્યુઃ કર્તને કલ્પનવર્ધને ચ, છેદશ્ચ ઘાતોદ્યત આતતાયી ॥ ૩૭૨॥
સ શૈર્ષચ્છેદિકઃ શીર્ષચ્છેદ્યો યો વધમર્હતિ ।
પ્રમીત ઉપસમ્પન્નઃ, પરેતપ્રેતસંસ્થિતાઃ ॥ ૩૭૩ ॥
નામાલેખ્ય-યશઃ-શેષો, વ્યાપન્નોપગતૌ મૃતઃ ।
પરાસુસ્તદહે દાનં, તદર્થમૌર્ધ્વદેહિકમ્ ॥ ૩૭૪ ॥

સંજ્ઞપ્તિઃ (સ્ત્રી.), નિશુમ્ભઃ, હિંસા, નિર્વાપણમ્, આલમ્ભઃ, નિષૂદનમ્, નિર્યાતનમ્, ઉન્મન્થઃ, સમાપનમ્ ॥ ૩૭૧ ॥, અપાસનમ્, વર્જનમ્, મારઃ, પિઞ્જઃ, નિષ્કાણમ્, ક્રાથઃ, વિશારણમ્ એ ૩૬–હિંસા. કર્તનમ્, કલ્પનમ્, વર્ધનમ્, છેદઃ એ ૪–કાપવું ઘાતોદ્યતઃ, આતતાયી 'ઇન્' (પુ.) (અગ્નિદઃ, ગરદઃ, શસ્ત્રપાણિઃ, ધનાપહઃ, ક્ષેત્રહરઃ, દારહરઃ–૭ પ્રકારના આતતાયી છે.) એ ૨–વધ કરવાને તૈયાર થયેલો. ॥૩૭૨॥ શૈર્ષચ્છેદિકઃ, શીર્ષચ્છેદ્યઃ એ ૨–વધ કરવા યોગ્ય. પ્રમીતઃ, ઉપસમ્પન્નઃ, પરેતઃ, પ્રેતઃ, સંસ્થિતઃ ॥ ૩૭૩ ॥, નામશેષઃ, આલેખ્યશેષઃ, યશઃશેષઃ, વ્યાપન્નઃ, ઉપગત , મૃતઃ, પરાસુઃ (પુ.), એ ૧૨ (ત્રિ.)–મરેલો, મૃત્યુ પામેલ. ઔર્ધ્વદેહિકમ્–ઊર્ધ્વદેહિકમ્ [ઔર્ધ્વદૈહિકમ્ શિ૦ ૨૫] મરેલાની પછવાડે મરણ દિવસે જે દાન કરવું તે, મરનારને ઉદ્દેશી પિંડાદિ દાન. ॥ ૩૭૪ ॥ મૃતસ્નાનમ્, અપસ્નાનમ્ એ

મૃતસ્નાનમપસ્નાનં, નિવાપઃ પિતૃતર્પણમ્ ।
ચિતિચિત્યાચિતાસ્તુલ્યા, ઋજુસ્તુ પ્રાઞ્જલોઽઞ્જસઃ ॥ ૩૭૫ ॥
દક્ષિણે સરલોદારૌ શઠસ્તુ નિકૃતોઽનૃજુઃ ।
ક્રૂરે નૃશંસનિસ્ત્રિંશપાપા ધૂર્તસ્તુ વઞ્ચકઃ ॥૩૭૬॥
વ્યંસકઃ કુહકો દાણ્ડાજિનિકો માયિજાલિકૌ ।
માયા તુ શઠતા શાઠ્યં, કુસૃતિર્નિકૃતિશ્ચ સા ॥ ૩૭૭ ॥
કપટં કૈતવં દમ્ભઃ, કૂટં છદ્મોપધિશ્છલમ્ ।
વ્યપદેશો મિષં લક્ષ, નિભં વ્યાજોઽથ કુક્કુટિઃ ॥ ૩૭૮ ॥

૨-મરેલાનું સ્નાન. નિવાપઃ, પિતૃતર્પણમ્ એ ૨-પિતૃઓ માટે આપેલું જલાદિ દાન, શ્રાદ્ધાદિ-પિતૃયજ્ઞ. ચિતિઃ (સ્ત્રી), ચિત્ય', ચિતા એ ૩-ચિતા ચેહ ઋજુઃ (પુ.), પ્રાઞ્જલઃ, અઞ્જસઃ એ ૩-સરળ ॥ ૩૭૫ ॥ દક્ષિણઃ, સરલઃ, ઉદારઃ એ ૩-ઉદાર, સરળ ચિત્તવાળો. શઠ', નિકૃતઃ, અનૃજુઃ [શણ્ઠઃ શિ૦ ૨૫] એ ૩-શઠ, માયાવી. ક્રૂરઃ, નૃશંસઃ, નિસ્ત્રિંશઃ, પાપઃ એ ૪-ક્રૂર, પાપી ધૂર્તઃ, વઞ્ચકઃ ॥ ૩૭૬ ॥, વ્યંસકઃ, કુહકઃ, દાણ્ડાજિનિકઃ, માયી 'ઇન્' જાલિકઃ, [માયાવી 'ઇન્', માયિકઃ શિ૦ ૨૬] એ ૭-ઠગ, ધૂર્ત. માયા, શઠતા, શાઠ્યમ્, કુસૃતિઃ (સ્ત્રી), નિકૃતિઃ (સ્ત્રી), એ ૫-માયા, લુચ્ચાઈ ॥ ૩૭૭ ॥ કપટમ્ (પુ ન), કૈતવમ્, દમ્ભઃ, કૂટમ્ (પુ. ન), છદ્મ 'ન્' (ન), ઉપધિઃ (પુ), છલમ્, વ્યપદેશઃ, મિષમ્, લક્ષમ્ (પુ ન), નિભમ્, વ્યાજઃ [ઉપધા શિ૦ ૨૬] એ ૧૨-કપટ, છલ, (માયા વગેરે અને કપટ વગેરે શબ્દો એકાર્થવાળા પણ કેટલાએક માને છે,) કુક્કુટિઃ ॥ ૩૭૮ ॥, કુહના, દમ્ભચર્યા એ ૩-

૧ ઉપાધિ.-ભાનુ ।

कुहना दम्भचर्या च, वञ्चनं तु प्रतारणम् ।
व्यलीकमतिसन्धानं, साधौ सभ्यार्यसज्जनाः ॥ ३७९ ॥

दोषैकदृक् पुरोभागी, कर्णेजपस्तु दुर्जनः ।
पिशुनः सूचको नीचो, द्विजिह्वो मत्सरी खलः ॥ ३८० ॥

व्यसनार्तस्तूपरक्तश्चोरस्तु प्रतिरोधकः ।
दस्युः पाटच्चरः स्तेनस्तस्करः पारिपन्थिकः ॥ ३८१ ॥

परिमोषिपरास्कन्द्यैकागारिकमलिम्लुचाः ।
यः पश्यतो हरेदर्थं, स चोरः पश्यतोहरः ॥ ३८२ ॥

દંભપૂર્વક ચાલવું વઞ્ચનમ્, પ્રતારણમ્, વ્યલીકમ્, અતિસન્ધાનમ્ એ ૪-ઠગવું સાધુઃ, સભ્યઃ, આર્યઃ, સજ્જનઃ એ ૪-સજ્જન. ॥ ૩૭૯ ॥ દોષૈકદૃક્ 'શ્' (પુ), પુરોભાગી 'ઇન્' (પુ), એ ૨-દોષગ્રાહી કર્ણેજપઃ, દુર્જનઃ, પિશુનઃ, સૂચકઃ, નીચઃ, દ્વિજિહ્વઃ, મત્સરી 'ઇન્' (પુ), ખલઃ (પુ ન.) [ક્ષુદ્રઃ, પ્રખલઃ શે૦ ૯૪] એ ૮-દુર્જન, ચાડીઓ ॥ ૩૮૦ ॥ વ્યસનાર્ત્તઃ, ઉપરક્તઃ એ ૨-વ્યસનથી પીડાયેલ. ચોરઃ, પ્રતિરોધકઃ, દસ્યુઃ (પુ.), પાટચ્ચરઃ[1]-પટચોરઃ, સ્તેનઃ (પુ.ન.), તસ્કરઃ, પારિપન્થિકઃ ॥ ૩૮૧ ॥ પરિમોષી 'ઇન્' (પુ.), પરાસ્કન્દી 'ઇન્' (પુ.), ઐકાગારિકઃ, મલિમ્લુચઃ, [ચોરડઃ, રાત્રિચરઃ શે૦ ૯૫, ચૌરઃ શિ૦ ૨૬] એ ૧૧ ચોર પશ્યતોહરઃ-દેખતાં ચોરી કરનાર, સોની ॥ ૩૮૨ ॥ ચૌર્યમ્, ચૌરિકા

૧ પાટચ્ચર-ભાનુ૦ ।

ચૌર્યં તુ ચૌરિકા સ્તેયં, લોપ્ત્રં ત્વપહૃતં ધનમ્ ।
યદ્ભવિષ્યો દૈવપરોઽથાલસ્યઃ શીતકોઽલસઃ ॥ ૩૮૩ ॥

મન્દસ્તુન્દપરિમૃજોઽનુષ્ણો દક્ષસ્તુ પેશલઃ ।
પટૂષ્ણોષ્ણકસૂત્થાનચતુરાશ્ચાથ તત્પરઃ ॥ ૩૮૪ ॥

આસક્તઃ પ્રવણઃ પ્રહ્વઃ, પ્રસિતશ્ચ પરાયણઃ ।
દાતોદારઃ સ્થૂલલક્ષદાનશૌણ્ડૌ વહુપ્રદે ॥ ૩૮૫ ॥

દાનમુત્સર્જનં ત્યાગઃ, પ્રદેશનવિસર્જને ।
વિહાયિતં વિતરણં, સ્પર્શનં પ્રતિપાદનમ્ ॥ ૩૮૬ ॥

(સ્ત્રી ન.) સ્તેયમ્ [સ્તૈન્યમ્ શિ૦ ૨૬] એ ૩-ચોરી લોપ્ત્રમ્ એ ચોરીનું ધન. યદ્ભવિષ્યઃ, દૈવપરઃ (દૈવવાદી 'ઇન્', દૈવપ્રમાણકઃ) એ ૨-ભાગ્ય ઉપર આધાર રાખનાર, દૈવવાદી આલસ્યઃ, શીતકઃ, અલસઃ ॥ ૩૮૩ ॥ મન્દઃ, તુન્દપરિમૃજઃ, અનુષ્ણઃ એ ૬-આળસુ દક્ષઃ, પેશલઃ, પટુઃ, ઉષ્ણઃ, ઉષ્ણકઃ, સૂત્થાનઃ, ચતુરઃ એ ૭-દક્ષ, હોંશિયાર તત્પરઃ ॥ ૩૮૪ ॥ આસક્તઃ, પ્રવણઃ, પ્રહ્વઃ, પ્રસિતઃ, પરાયણઃ એ ૬-તત્પર, આસક્ત. દાતા 'તૃ' (પુ.), ઉદારઃ એ ૨-ઉદાર, દાતાર સ્થૂલલક્ષઃ, દાનશૌણ્ડઃ, વહુપ્રદઃ એ ૩-ઘણું આપનાર ॥ ૩૮૫ ॥ દાનમ્, ઉત્સર્જનમ્, ત્યાગઃ, પ્રદેશનમ્, વિસર્જનમ્, વિહાયિતમ્, વિતરણમ્, સ્પર્શનમ્, પ્રતિપાદનમ્ ॥ ૩૮૬ ॥ વિશ્રાણનમ્, નિર્વપણમ્-નિર્વાપણમ્, અપવ-

વિશ્રાણનં નિર્વપણમપવર્જનમંહતિઃ ।
અર્થવ્યયજ્ઞઃ સુકલો, યાચકસ્તુ વનીપકઃ ॥ ૩૮૭ ॥
માર્ગણોઽર્થી યાચનકસ્તર્કુકોઽથાર્થનૈષણા ।
અર્દના પ્રણયો યાચ્ઞા, યાચનાઽધ્યેષણા સનિઃ ॥ ૩૮૮ ॥
ઉત્પતિષ્ણુસ્તૂત્પતિતાઽલઙ્કરિષ્ણુસ્તુ મણ્ડનઃ ।
ભવિષ્ણુર્ભવિતા ભૂષ્ણુઃ, સમૌ વર્તિષ્ણુવર્ત્તનૌ ॥ ૩૮૯ ॥
વિસૃત્વરો વિસૃમરઃ, પ્રસારી ચ વિસારિણિ ।
લજ્જાશીલોઽપત્રપિષ્ણુઃ, સહિષ્ણુઃ ક્ષમિતા ક્ષમી ॥ ૩૯૦ ॥

ર્જનમ્ , અંહતિઃ (સ્ત્રી), [પ્રાદેશનમ્ શિ૦ ૨૭] એ ૧૩–દાન, ત્યાગ. અર્થવ્યયજ્ઞઃ, સુકલઃ એ ૨-દાની અને ભોગી. યાચકઃ, વનીપકઃ ॥ ૩૮૭ ॥ માર્ગણઃ, અર્થી 'ઇન્' (પુ.), યાચનકઃ, તર્કુકઃ એ ૬-માગણ, યાચક અર્થના, એષણા, અર્દના, પ્રણયઃ, યાચ્ઞા, યાચના, અધ્યેષણા, સનિઃ (સ્ત્રી પુ), [ભિક્ષણા, અભિશસ્તિઃ, માર્ગણા એ ૩–શે૦ ૯૫] એ ૮–માગણી, યાચના કરવી. ॥ ૩૮૮ ॥ ઉત્પતિષ્ણુઃ (વિ.), ઉત્પતિતા 'તૃ' (વિ), એ ૨–ઊડનાર, કૂદનાર અલઙ્કરિષ્ણુઃ (વિ), મણ્ડનઃ એ ૨-શોભાવનાર ભવિષ્ણુઃ, ભવિતા 'તૃ', ભૂષ્ણુઃ એ ૩-(વિ.) ઉત્પન્ન થનાર, હોનાર. વર્ત્તિષ્ણુઃ, (વિ.), વર્ત્તનઃ એ ૨–વર્તનાર ॥ ૩૮૯ ॥. વિસૃત્વરઃ, વિસૃમરઃ, પ્રસારી 'ઇન્' (પુ), વિસારી 'ઇન્' એ ૪–વિસ્તાર પામનાર, પ્રસરનાર. લજ્જાશીલઃ–લજ્જાલુઃ, અપત્રપિષ્ણુઃ એ ૨–લજ્જાળુ. સહિષ્ણુઃ, (વિ), ક્ષમિતા 'તૃ' વિ), ક્ષમી 'ઇન્' (વિ) ॥ ૩૯૦ ॥, તિતિક્ષુઃ,

૧ અભિલાપ –ભાનુ૦ ।

तितिक्षुः सहनः क्षन्ता, तितिक्षा सहनं क्षमा ।
ईर्ष्यालुः कुहनोऽक्षान्तिरीर्ष्या क्रोधी तु रोषणः ॥ ३९१ ॥
अमर्षणः क्रोधनश्च, चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः ।
बुभुक्षितः स्यात् क्षुधितो, जिघत्सुरशनायितः ॥ ३९२ ॥
बुभुक्षायामशनाया, जिघत्सा रोचको रुचिः ।
पिपासुस्तृषितस्तृष्णक्, तृष्णा तर्षोऽपलासिका ॥ ३९३ ॥
पिपासा तृट् तृषोदन्या, धीतिः पानेऽथ शोषणम् ।
रसादानं भक्षकस्तु घस्मरोऽद्मर आशितः ॥ ३९४ ॥

((વિ), सहनः, क्षन्ता 'तृ' (વિ) એ ૬-ક્ષમાવાન, સહનશીલ तितिक्षा, सहनम्, क्षमा, [क्षान्तिः શિ० ૨૭] એ ૩-ક્ષમા. સહનશીલપણું. ईर्ष्यालुः, कुहनः એ ૨-ઈર્ષ્યાળુ. अक्षान्तिः (સ્ત્રી), ईर्ष्या (સ્ત્રી), એ ૨-ઈર્ષ્યા क्रोधी 'इन्' (પુ.), रोषणः ॥ ૩૯૧ ॥ अमर्षणः, क्रोधनः [कोपनः શિ० ૨૭] એ ૪-ક્રોધી. चण्डः, अत्यन्तकोपनः એ ૨-અતિક્રોધી. बुभुक्षितः, क्षुधितः, जिघत्सुः (પુ.), अशनायितः એ ૪-ભૂખ્યો. ॥ ૩૯૨ ॥ बुभुक्षा, अशनाया, जिघत्सा, रोचकः (પુ ન.), रुचिः (સ્ત્રી.) [क्षुधा, क्षुत् 'ध्' શિ० ૯૫] એ ૫-ભૂખ, ક્ષુધા. पिपासुः (પુ), तृषितः-तर्षितः, तृष्णक् 'ज्' (વિ.), [पिपासितः શિ० ૨૭] એ ૩-તરસ્યો. तृष्णा, तर्षः, अपलासिका ॥ ૩૯૩ ॥, पिपासा, तृट् 'ष्' (સ્ત્રી.), तृषा, उदन्या, धीतिः (સ્ત્રી.), पानम् એ ૯-પિપાસા, તરસ. शोषणम्, रसादानम् એ ૨-સુકાઈ જવું. भक्षकः, घस्मरः, अद्मरः, आशितः [आशिरः શિ० ૨૮] એ ૪-ભક્ષણ કરનાર, ખાનાર. ॥ ૩૯૪ ॥ भक्तम्,

भक्तमन्नं कूरमन्धो, भिस्सा दीदिविरोदनः ।
अशनं जीवनकं च, याजो वाजः प्रसादनम् ॥ ३९५ ॥

भिस्सटा दग्धिका सर्वरसाग्रे मण्डमत्र तु ।
दधिजे मस्तु भक्तोत्थे, निःस्रावाचाममासराः ॥ ३९६ ॥

श्राणा विलेपी तरला, यवागूरुष्णिकापि च ।
सूपः स्यात् प्रहितं सूदो, व्यञ्जनं तु घृतादिकम् ॥ ३९७ ॥

अन्नम्, कूरम् (पु. न), अन्धः 'स्' (न.), भिस्सा, दीदिविः (पु. स्त्री.), ओदनः (पु. न.), अशनम् (पु. न.), जीवनकम्, याजः, वाजः, प्रसादनम् એ ૧૨–ભોજન, ભાત. ॥ ૩૯૫ ॥ भिस्सटा, दग्धिका એ ૨–બળેલો ભાત. सर्वरसाग्रम्, मण्डम् (पु. न.)–૧ મંડ–આ સર્વ પ્રવાહી પદાર્થોમાં શ્રેષ્ઠ છે. ઓસામણ–ચોખા વગેરેને ચૌદ ગણા પાણીમાં પકાવીને પાતળી રાબ કરવી તે. ૨ સારભૂત, સત્ત્વ, તર. दधिजम्, मस्तु (न.)–એ ૨–દહીંની તર, મઠો. निःस्रावः, आचामः, मासरः, [भक्तमण्डम्, प्रस्रावः, प्रस्रवः, आच्छोदनम्, आस्रवः એ ૫–શે૦ ૯૬] એ ૩–ઉકાળેળા અનાજનું ધોવણ, ઓસામણ, ચોખાનો મંડ ॥ ૩૯૬ ॥ श्राणा, विलेपी–विलेप्या, तरला (स्त्री. न.), यवागूः (स्त्री.), उष्णिका એ ૫–રાબડી, કાંજી, ઘેવાગૂ, જાવકુ–અનાજ ને છ ગણા પાણીમાં પકવતાં જરા નરમ રહે તે सूपः (पु. न), प्रहितम्, सूदः એ ૩–દાળ. व्यञ्जनम् ઘી વગેરે, શાક, દાળ, કઢી વગેરે. ॥ ૩૯૭ ॥ कृसरः,

તુલ્યૌ તિલાન્ને કૃસરસ્ત્રિસરાવથ પિષ્ટકઃ ।
પૂપોઽપૂપઃ પૂલિકા તુ, પોલિકા-પોલિ-પૂપિકાઃ ॥૩૯૮॥
પૂપલ્યથૈષત્પક્વે સ્યુરભ્યુષાભ્યોષપૌલયઃ ।
નિષ્ઠાનં તુ તેમનં સ્યાત્ કરમ્ભો દધિસક્તવઃ ॥ ૩૯૯ ॥
ઘૃતપૂરો ઘૃતવરઃ, પિષ્ટપૂરશ્ચ ઘાર્તિકઃ ।
ચમસી પિષ્ટવર્ત્તિઃ સ્યાદ્ વટકસ્ત્વવસેકિમઃ ॥૪૦૦॥
ભૃષ્ટા યવાઃ પુનર્ધાના, ધાનાચૂર્ણં તુ સક્તવઃ ।
પૃથુકશ્ચિપિટસ્તુલ્યૌ, લાજાઃ સ્યુઃ પુનરક્ષતાઃ ॥ ૪૦૧ ॥

ત્રિસરઃ (ત્રિ.) એ ૨-તલ મિશ્રિત અન્ન. પિષ્ટકઃ (પુ. ન.), પૂપઃ, અપૂપઃ [પારિશોલઃ શે૦ ૯૬] એ ૩-પૂડલો, માલપૂડા, પૂલિકા, પોલિકા, પોલિઃ-પોલી (સ્ત્રી.), પૂપિકા ॥ ૩૯૮ ॥, પૂપલી એ ૫-પૂરી અભ્યૂષઃ, અભ્યોષઃ, પૌલિઃ એ ૩-ઘી વગેરેમાં તળેલી પૂરી વગેરે. નિષ્ઠાનમ્ (પુ. ન.), તેમનમ્, (ઉપસેચનમ્, ક્ષોપનમ્) એ ૨-કઢી, વ્યંજન. કરમ્ભઃ, દધિસક્તવઃ 'ક્તુ' (પુ. બ.) [કરમ્બઃ શે૦ ૯૬] દહીં છાંટેલો સાથવો, કરબો. ॥ ૩૯૯ ॥. ઘૃતપૂરઃ, ઘૃતવરઃ, પિષ્ટપૂરઃ, ઘાર્તિકઃ એ ૪-ઘેબર. ચમસી-ચમસઃ (સ્ત્રી. પુ), પિષ્ટવર્ત્તિઃ એ ૨-અડદ, મગ વગેરેની વસ્તુ, પાપડ, સેવ વગેરે. વટકઃ (પુ ન), અવસેકિમઃ એ ૨-ખાદ્યવસ્તુ, વડાં. [ઈણ્ડેરિકા, વટિકા-વડી. શષ્કુલી, અર્ધલોટિકા -ાની રોટલી. પર્પટાઃ, મર્મરાલાઃ-પાપડ, મમરા ઘૃતાણ્ડી, ઘૃતૌષણી-ઘીમાં તળેલી રોટલી ॥ ૯૭ ॥ મોદકઃ, લડ્ડુકઃ-લોટ, ખાંડ અને ઘીથી બનેલો લાડવો. સિંહકેસરઃ-એલચી અને મરી નાખેલો લાડવો. શે૦ ૯૭-૯૮] ॥ ૪૦૦ ॥ ધાનાઃ (સ્ત્રી. બ.) એ ભૂંજેલા જવ, ધાણી.

ગોધૂમચૂર્ણે સમિતા, યવક્ષોદે તુ ચિક્કસઃ ।
ગુડ ઇક્ષુરસક્વાથઃ શર્કરા તુ સિતોપલા ॥ ૪૦૨ ॥
સિતા ચ મધુધૂલિસ્તુ, ખણ્ડસ્તદ્વિકૃતિઃ પુનઃ ।
મત્સ્યણ્ડી ફાણિતં ચાપિ, રસાળાયાં તુ માર્જિતા ॥ ૪૦૩ ॥
શિખરિણ્યથ યૂર્યૂષો રસો દુગ્ધં તુ સોમજમ્ ।
ગોરસઃ ક્ષીરમૂધસ્યં, સ્તન્યં પુંસવનં પયઃ ॥ ૪૦૪ ॥

ધાનાચૂર્ણમ્, સક્તુઃ (પુ. ન.) એ ૨-ધાણીનું ચૂર્ણ. પૃથુકઃ, ચિપિટઃ-ચિપિટકઃ એ ૨-પૌવા. લાજાઃ (પુ સ્ત્રી. બ), અક્ષતાઃ (પુ બ. ન.) [અરુજઃ, ઉદ્ઘૂષઃ, ખટિકા, પરિવારકઃ એ ૪-શે૦ ૯૯] એ ૨-ચોખાની ધાણી. ॥ ૪૦૧ ॥ ગોધૂમચૂર્ણઃ, સમિતા એ ૨-ઘઉનો લોટ. ચિક્કસઃ (પુ. ન.), યવક્ષોદઃ એ ૨-જવનો લોટ. ગુડઃ, ઇક્ષુરસક્વાથઃ એ ૨ શેરડીના રસનો ઉકાળો, ગોળ. શર્કરા, સિતોપલા ॥ ૪૦૨ ॥, સિતા એ ૩-સાકર. મધુધૂલિઃ (સ્ત્રી.), ખણ્ડઃ (પુ ન.) એ ખાંડ. મત્સ્યણ્ડી, (મત્સ્યાણ્ડી, મત્સ્યાણ્ડિકા, મત્સ્યણ્ડિકા) ફાણિતમ્ (પુ. ન.) એ ૨-સામાન્ય સાકર, શેરડીના રસની ગોળ કરતા પાતળી બનાવટ. રસાલા, માર્જિતા ॥ ૪૦૩ ॥, શિખરિણી [મર્જિતા શિ૦ ૨૮] એ ૩-શીખંડ. યૂઃ (પુ.), યૂષઃ (પુ. ન.), રસઃ એ ૩-મગ વગેરેનો ઉકાળો, મગ વગેરેનું ઓસામણ. દુગ્ધમ્, સોમજમ્, ગોરસઃ, ક્ષીરમ્ (પુ. ન.), ઊધસ્યમ્, સ્તન્યમ્, પુંસવનમ્, પયઃ 'સ્' (ન.) [યોગ્યમ્, વાલસાત્મ્યમ્, જીવનીયમ્, રસોત્તમમ્ ॥૯૯॥, સૈરમ્, ગવ્યમ્, મધુજ્યેષ્ઠમ્ એ ૭ અને અમૃતમ્-તરત દોહેલું દૂધ. શે૦ ૯૯-૧૦૦] એ ૮-દૂધ.

૧ રસમ્ -માનુ૦ ।

પયસ્યં ઘૃતદધ્યાદિ, પેયૂષોઽભિનવં પયઃ ।
ઉભે ક્ષીરસ્ય વિકૃતી, કિલાટી કૂર્ચિકાપિ ચ ॥ ૪૦૫ ॥
પાયસં પરમાન્નં ચ, ક્ષૈરેયી ક્ષીરજં દધિ ।
ગોરસશ્ચ તદ્ઘનં, દ્રપ્સં પત્રલમિત્યપિ ॥૪૦૬॥
ઘૃતં હવિષ્યમાજ્યં ચ, હવિરાઘારસર્પિષી ।
હ્યોગોદોહોદ્ભવં હૈયઙ્ગવીનં શરજં પુનઃ ॥૪૦૭॥
દધિસારં તક્રસારં, નવનીતં નવોદ્ધૃતમ્ ।
દણ્ડાહતે કાલશેયઘોલારિષ્ટાનિ ગોરસઃ ॥૪૦૮॥

॥ ૪૦૪ ॥ પયસ્યમ્ ઘી, દહીં, માખણ વગેરે પેયૂષઃ (પુ ન.) [પીયૂષમ્ શિ૦ ૨૮] નવી પ્રસવેલી ગાયનું ઉકાળેલું દૂધ, નવું દૂધ. કિલાટી (પુ. સ્ત્રી), કૂર્ચિકા [કૂચિકા શિ૦ ૨૮] એ ૨–દૂધનો વિકાર, માવો વગેરે. ૨ દહીંમાંથી પાણી કાઢી નાખી સાકરની સાથે મિશ્રણ કરવું, ૩ દહીં અથવા છાસની સાથે દૂધને રાંધવાથી બને તે. ॥૪૦૫॥ પાયસમ્ (પુ ન.) પરમાન્નમ્, ક્ષૈરેયી એ ૩–દૂધપાક ક્ષીર. ક્ષીરજમ્, દધિ (ન.), ગોરસઃ [ઔધનમ્, મઙ્ગલ્યમ્ શિ૦ ૧૦૦] એ ૩–દહીં, ગોરસ દ્રપ્સમ્ (પુ. ન.), પત્રલમ્ [દ્રપ્સ્યમ્ શિ૦ ૨૯] એ ૨–પાતળું દહીં, છાસ. ॥ ૪૦૬ ॥ ઘૃતમ (પુ. ન.), હવિષ્યમ્, આજ્યમ્, હવિઃ 'ષ્' (ન.), આઘારઃ, સર્પિ 'ષ્' (ન.) એ ૬–ઘી હૈયઙ્ગવીનમ્-ગઈકાલે દોહેલી ગાયના દૂધનું ઘી, માખણ. શરજમ્ ॥ ૪૦૭ ॥. દધિસારમ્, તક્રસારમ્, નવનીતમ્, નવોદ્ધૃતમ્ એ ૫–માખણ. દણ્ડાહતમ્, કાલશેયમ્, ઘોલમ્, અરિષ્ટમ્, ગોરસઃ ॥ ૪૦૮ ॥, રસાયનમ્ એ ૬–છાસ,

રસાયનમથાર્ધામ્બૂદશ્વિત્ શ્વેતં સમોદકમ્ ।
તક્રં પુનઃ પાદજલં, મથિતં વારિવર્જિતમ્ ॥૪૦૯॥
સાર્પિષ્કં દાધિકં સર્પિર્દધિભ્યાં સંસ્કૃતં ક્રમાત્ ।
લવણોદકાભ્યાં તુ દકલાવણિકમુદશ્વિતિ ॥૪૧૦॥
ઔદશ્વિતમૌદશ્વિત્કં, લવણે સ્યાત્ તુ લાવણમ્ ।
પૈઠરોખ્યે ઉખાસિદ્ધે, પ્રયસ્તં તુ સુસંસ્કૃતમ્ ॥૪૧૧॥
પક્વે રાદ્ધં ચ સિદ્ધં ચ, ભૃષ્ટં પક્વં વિનામ્બુના ।
ભૃષ્ટામિષં ભટિત્રં સ્યાદ્, ભૂતિર્ભરુટકં ચ તત્ ॥૪૧૨॥

વલોવેલું દહીં ઉદશ્વિત્ (ન.)–અર્ધું પાણીવાળું દહીં શ્વેતમ્–શ્વેતરસમ્–સરખા ભાગના પાણીવાળું દહીં. તક્રમ્ (પુ. ન), [કદ્વરમ્, સારણમ્ ॥ ૧૦૦ ॥, અર્શોઘ્નમ્, પરમરસઃ એ ૪–શેo ૧૦૦–૧૦૧] પાભાગના પાણીવાળું દહીં. મથિતમ્–પાણી વિના મથેલું દહીં ॥ ૪૦૯ ॥ સાર્પિષ્કમ્–ઘીથી સંસ્કારિત દ્રવ્ય. દાધિકમ્–દહીંથી સંસ્કારિત દ્રવ્ય. દકલાવણિકમ્–મીઠું અને પાણીથી સંસ્કારિત દ્રવ્ય ॥ ૪૧૦ ॥ ઔદશ્વિતમ્, ઔદશ્વિત્કમ્ એ ૨–અર્ધા પાણીવાળા દહીંથી સંસ્કારિત દ્રવ્ય. લાવણમ્–મીઠાથી સંસ્કારિત. પૈઠરમ્, ઉખ્યમ્ એ ૨–થાળી કે તપેલીમાં સંસ્કારિત કે રાંધેલ અન્ન. પ્રયસ્તમ્, સુસંસ્કૃતમ્ એ ૨ સારી રીતે સંસ્કારિત અન્ન પ્રયત્ન વડે પકાવેલું પકવાન્ન વગેરે. ॥ ૪૧૧ ॥ પક્વમ્, રાદ્ધમ્, સિદ્ધમ્ એ ૩–પાકી ગયેલું કે પાણીથી રાંધેલું અન્ન. ભૃષ્ટમ્–પાણી વિના જ પાકેલું, સેકેલું અન્ન. ભટિત્રમ્, ભૂતિઃ (સ્ત્રી). ભરુટકમ્

૧ કદ્વરઃ –ભાનુ૦ ।

શૂલ્યં શૂલાકૃતં માંસં, નિષ્કાથો રસકઃ સમૌ ।
પ્રણીતમુપસમ્પન્નં, સ્નિગ્ધે મસૃણચિક્કણે ॥૪૧૩॥
પિચ્છિલં તુ વિજિવિલં, વિજ્જલં વિજિલં ચ તત્ ।
ભાવિતં તુ વાસિતં સ્યાત્ તુલ્યે સંમૃષ્ટશોધિતે ॥૪૧૪॥
કાઞ્ચિકં કાઞ્જિકં ધાન્યામ્લારનાલે તુષોદકમ્ ।
કુલ્માષાભિષુતાવન્તિસોમશુક્તાનિ કુઞ્જલમ્ ॥૪૧૫॥
ચુક્રં ધાતુઘ્નમુન્નાહં, રક્ષોઘ્નં કુણ્ડગોલકમ્ ।
મહારસં સુવીરામ્લં, સૌવીરં પ્રક્ષણં પુનઃ ॥૪૧૬॥

એ ૩-અગ્નિમાં પાકેલું માસ. ॥ ૪૧૨ ॥ શૂલ્યમ્, શૂલાકૃતમ્ એ ૨-લોઢાના સળીયા ઉપર પકાવેલુ માસ. (ભટિત્ર વગેરે અને શૂલ્ય વગેરે એકાર્થવાળા પણ છે.) નિષ્ક્વાથઃ, રસકઃ એ ૨-માંસનો રસ. પ્રણીતમ્, ઉપસમ્પન્નમ્ એ ૨-સિદ્ધ અન્ન, રૂપ રસાદિવાળું અન્ન મશાલો નાખી સ્વાદિષ્ટ કરેલું-કઢી વગેરે. સ્નિગ્ધઃ, મસૃણમ્, ચિક્કણમ્ એ ૩-ચીકણું ॥ ૪૧૩ ॥ પિચ્છિલમ્, વિજિવિલમ્, વિજ્જલમ્, વિજિલમ્ [વિજિપિલમ્ શિ૦ ૨૯] એ ૪-૧ અત્યંત ચીકણું, ૨ તરસહિત દહીંનું બનાવેલુ ભોજન, મઠો. ભાવિતમ્, વાસિતમ્ એ ૨-ધૂપ કે પુષ્પાદિ વડે વાસિત કરેલું. સંમૃષ્ટમ્, શોધિતમ્ એ ૨-સાફ કરેલું, સ્વચ્છ કરેલું. ॥ ૪૧૪ ॥ કાઞ્ચિકમ્, કાઞ્જિકમ્, ધાન્યામ્લમ્, આરનાલમ્, તુષોદકમ્, કુલ્માષાભિષુતઃ કુલ્માષમ્, અભિષુતમ્, અવન્તિસોમમ્, [1]શુક્તમ્, કુઞ્જલમ્ ॥૪૧૫॥, ચુક્રમ્ (પુ. ન.) ધાતુઘ્નમ્, ઉન્નાહમ્, રક્ષોઘ્નમ્,

1 શુક્તમ્ -માનુ૦ ।

તૈલં સ્નેહોઽભ્યઞ્જનં ચ વેષવાર ઉપસ્કરઃ ।
સ્યાત્ તિન્તિડીકં તુ ચુક્રં, વૃક્ષામ્લં ચામ્લવેતસે ॥૪૧૭॥
હરિદ્રા કાઞ્ચની પીતા, નિશાખ્યા વરવર્ણિની ।
ક્ષવઃ ક્ષુતાભિજનનો, રાજિકા રાજસર્ષપઃ ॥૪૧૮॥
અસુરી કૃષ્ણિકા ચાસૌ, કુસ્તુમ્બુરુ તુ ધાન્યકમ્ ।
ધન્યા ધન્યાકં ધાન્યાકં, મરિચં કૃષ્ણમૂષણમ્ ॥૪૧૯॥
કોલકં વેલ્લજં ધાર્મપત્તનં યવનપ્રિયમ્ ।
શુણ્ઠી મહૌષધં વિશ્વા, નાગરં વિશ્વભેષજમ્ ॥૪૨૦॥

કુણ્ડગોલકમ્, મહારસમ્, સુવીરામ્લમ્, સૌવીરમ્ [વૃહામ્બુ, મધુરા શે૦ ૧૦૧] એ ૧૭–કાંજી, રાબ. ભ્રક્ષણમ્ ॥૪૧૬॥, તૈલમ્ (પુ. ન.), સ્નેહઃ (પુ. ન), અભ્યઞ્જનમ્ એ ૪–તેલ. વેષવારઃ, 'વેસવારઃ, વેશવારઃ,' ઉપસ્કરઃ, એ ૨–મસાલો, સૂંઠ, મરી વગેરે. તિન્તિડીકમ્, ચુક્રમ્ (પુ. ન.) વૃક્ષામ્લમ્, અમ્લવેતસઃ એ ૪–આબલી, કોકમ. ॥૪૧૭॥ હરિદ્રા, કાઞ્ચની, પીતા, નિશા અને નિશાવાચક રાત્રિ વગેરે. શબ્દો, વરવર્ણિની એ ૫–હળદર. ક્ષવઃ, ક્ષુતાભિજનનઃ, રાજિકા, રાજસર્ષપઃ, ॥૪૧૮॥, અસુરી, કૃષ્ણિકા એ ૬–રાઈ. કુસ્તુમ્બુરુ (પુ. ન.), ધાન્યકમ્, ધન્યા, ધન્યાકમ્, ધાન્યકમ્ [અલ્લુકા શે૦ ૧૦૧] એ ૫–ધાણા, કોથમીર. મરિચમ્, કૃષ્ણમ્, ઊષણમ્ ॥૪૧૯॥, કોલકમ્, વેલ્લજમ્, ધાર્મપત્તનમ્, યવનપ્રિયમ્ [દ્વારવૃત્તમ્, મરીચમ્, વલિતમ્ એ ૩–શે૦ ૧૦૨] એ ૭–કાળાં મરી. શુણ્ઠી–શુણ્ઠિઃ, મહૌષધમ્, વિશ્વા (સ્ત્રી.

વૈદેહી પિપ્પલી કૃષ્ણોપકુલ્યા માગધી કણા ।
તન્મૂલં ગ્રન્થિકં સર્વગ્રન્થિકં ચટિકાશિરઃ ॥૪૨૧॥
ત્રિકટુ ત્ર્યૂષણં વ્યોષમજાજી જીરકઃ કણા ।
સહસ્રવેધિ વાલ્હીકં, જતુકં હિઙ્ગુ રામઠમ્ ॥૪૨૨॥
ન્યાદઃ સ્વદનં ખાદનમશનં, નિઘસો વલ્ભનમભ્યવહારઃ ।
જગ્ધિર્જક્ષણભક્ષણલેહાઃ, પ્રત્યવસાનં ઘસિરાહારઃ ॥૪૨૩॥
પ્સાનાઽવષ્વાણવિષ્વાણા, ભોજનં જેમનાદને ।
ચર્વણં ચૂર્ણનં દન્તૈ જિહ્વાસ્વાદસ્તુ લેહનમ્ ॥૪૨૪॥

ન.), નાગરમ્, વિશ્વભેષજમ્ એ ૫–સૂંઠ ॥૪૨૦॥ વૈદેહી, પિપ્પલી–'પિપ્પલિઃ,' કૃષ્ણા, ઉપકુલ્યા, માગધી, કણા, [ઊષણા, શૌણ્ડી, ચપલા, તીક્ષ્ણતણ્ડુલા ૧૦૨ ઉષણા, તણ્ડુલફલી, કોલા, કૃષ્ણતણ્ડુલા એ ૮–શે૦ ૧૦૨–૧૦૩] એ ૬–પીપર. ગ્રન્થિકમ્, સર્વગ્રન્થિકમ્, ચટિકાસિરઃ 'સ્' (ન), એ ૩–પીપળીમૂલ. ॥૪૨૧॥ ત્રિકટુ (ન.), ત્ર્યૂષણમ્, વ્યોષમ્ [ત્રિકટુકમ્ શિ૦ ૨૯] એ ૩–સૂંઠ મરી અને પીપર, એ ત્રણે ભેગા અજાજી (સ્ત્રી.), જીરકઃ (પુ. ન.), કણા, [જીરઃ, જીરણઃ, જરણઃ એ ૩–શે૦ ૧૦૩] એ ૩–જીરૂં. સહસ્રવેધિ 'ધ્ન્' (ન.) વાલ્હીકમ્, જતુકમ્, હિઙ્ગુઃ (પુ. ન), રામઠમ્, [[1]ભૂતનાશનમ્ ॥૧૦૩॥, અગૂઢગન્ધમ્, અત્યુગ્રમ્ એ ૩–શે૦ ૧૦૩–૧૦૪] એ ૫–હીંગ. ॥૪૨૨॥ ન્યાદઃ, સ્વદનમ્, ખાદનમ્, અશનમ્, નિઘસઃ, વલ્ભનમ્, અભ્યવહારઃ, જગ્ધિઃ(સ્ત્રી), જક્ષણમ્, ભક્ષણમ્, લેહઃ, પ્રત્યવસાનમ્, ઘસિઃ (પુ.), આહારઃ ॥૪૨૩॥, પ્સાનમ્, અવષ્વાણઃ, વિષ્વાણઃ, ભોજનમ્, જેમનમ્,

૧ શૂલનાશનમ્ –ભાનુ૦ ।

કલ્યવર્ત્તઃ પ્રાતરાશઃ, સગ્ધિસ્તુ સહભોજનમ્ ।
ગ્રાસો ગુડેરકઃ પિણ્ડો, ગડોલઃ કવકો ગુડઃ ॥૪૨૫॥
ગણ્ડોલઃ કવલસ્તૃપ્તે, ત્વાઘ્રાતસુહિતાશિતાઃ ।
તૃપ્તિઃ સૌહિત્યમાઘ્રાણમથ ભુક્તસમુજ્ઝિતે ॥૪૨૬॥
ફેલા પિણ્ડોલિફેલી ચ, સ્વોદરપૂરકે પુનઃ ।
કુક્ષિમ્ભરિરાત્મમ્ભરિરુદરમ્ભરિરપ્યથ ॥૪૨૭॥
આદ્યૂનઃ સ્યાદૌદરિકો, વિજિગીષાવિવર્જિતે ।
ઉદરપિશાચઃ સર્વાન્નીનઃ સર્વાન્નભક્ષકઃ ॥૪૨૮॥

અદનમ્, [જમનમ્, જવનમ્, શિ૦ ૨૯] એ ૨૦ ખાવું, ભોજન. ચર્વણમ્–દાંતવડે ચાવવું. લેહનમ્, જિહ્વાસ્વાદઃ એ ૨ ચાટવું. ॥૪૨૪॥ કલ્યવર્ત્તઃ, પ્રાતરાશઃ એ ૨–પ્રભાતનુ ભોજન, નાસ્તો સગ્ધિઃ (સ્ત્રી.), સહભોજનમ્ એ ૨–સાથે જમવું, ગ્રાસઃ, ગુડેરકઃ, પિણ્ડઃ (પુ સ્ત્રી.), ગડોલઃ, કવકઃ, ગુડઃ ॥૪૨૫॥, ગણ્ડોલઃ, કવલઃ (પુ. ન.) એ–૮ કોળીઓ. તૃપ્તઃ, આઘ્રાતઃ, સુહિતઃ, આશિતઃ, [આઘ્રાણઃ શિ૦ ૩૦] એ–૪ તૃપ્ત, ધરાયેલ. તૃપ્તિઃ (સ્ત્રી.), સૌહિત્યમ્, આઘ્રાણમ્, એ ૩ તૃપ્તિ, ધરાવવું ભુક્તસમુજ્ઝિતમ્–ભુક્તોચ્છિષ્ટમ્ ॥૪૨૬॥, ફેલા, પિણ્ડોલિઃ (સ્ત્રી.), ફેલિ, એ ૪–જમતાં વધેલું તે–એઠું. સ્વોદરપૂરકઃ, કુક્ષિમ્ભરિઃ, આત્મમ્ભરિઃ, ઉદરમ્ભરિઃ એ ૪–પેટભરો ॥૪૨૭॥ આદ્યૂનઃ, ઔદરિકઃ એ ૨–ઉત્કર્ષની ઇચ્છારહિત. ભૂખથી અત્યંત પીડાયેલા, કેવલ પોતાનું જ પેટ ભરનાર. ઉદરપિશાચઃ, સર્વાન્નીનઃ, સર્વાન્નભક્ષકઃ, એ ૩–બધું ખાઈ

શાષ્કુલઃ પિશિતાશ્યુન્મદિષ્ણુરુન્માદસંયુતઃ ।
ગૃધ્નુસ્તુ ગર્ધનસ્તૃષ્ણક્, લિપ્સુર્લુબ્ધોઽભિલાષુકઃ ॥૪૨૯॥
લોલુપો લોલુભો લોભસ્તૃષ્ણા લિપ્સા વશઃ સ્પૃહા ।
કાઙ્ક્ષાઽઽશંસા ગર્દ્ધવાઞ્છાઽઽશેચ્છેહાતૃડ્-મનોરથાઃ ॥૪૩૦॥
કામોઽભિલાષોઽભિધ્યા તુ, પરસ્વેહોદ્ધતઃ પુનઃ ।
અવિનીતો વિનીતસ્તુ, નિભૃતઃ પ્રશ્રિતોઽપિ ચ ॥૪૩૧॥
વિધેયે વિનયસ્થઃ સ્યાદાશ્રવો વચને સ્થિતઃ ।
વશ્યઃ પ્રણેયો ધૃષ્ટસ્તુ વિયાતો ધૃષ્ણુધૃષ્ણજૌ ॥૪૩૨॥

જનાર, સર્વનું અન્ન ખાનાર ॥ ૪૨૮ ॥ શાષ્કુલઃ, પિશિતાશી 'ઇન્' (પુ.), [શૌષ્કલઃ શિ૦ ૩૦] એ ૨-માંસ ખાનાર. ઉન્મદિષ્ણુઃ (પુ.), ઉન્માદસંયુતઃ એ ૨-ઉન્મત્ત ગૃધ્નુઃ (પુ.), ગર્ધનઃ, તૃષ્ણક્ 'જ્', લિપ્સુઃ (પુ.), લુબ્ધઃ, અભિલાષુકઃ અભિલાષુક ॥ ૪૨૯ ॥ લોલુપઃ, લોલુભઃ, [લાલસઃ, લમ્પટઃ, લોલઃ એ ૩-શે૦ ૧૦૪] એ ૮-લોભી, અતિલોભી. લોભઃ, તૃષ્ણા, લિપ્સા, વશઃ, સ્પૃહા, કાઙ્ક્ષા, આશંસા, ગર્દ્ધઃ, વાઞ્છી, આશા, ઇચ્છા, ઇહા-ઈહઃ, તૃટ્ 'ષ્' (સ્ત્રી.), મનોરથઃ ॥ ૪૩૦ ॥, કામઃ (પુ. ન.), અભિલાષઃ [ધનાયા, રુચિઃ, ઈપ્સા, કામના એ ૪-શે૦ ૧૦૪, મનોરાજ્યમ્, મનોગવી શિ૦ ૩૦] એ ૧૬-ઇચ્છા, અભિલાષા, મનોરથ. અભિધ્યા, પરસ્વેહા, (વિષમસ્પૃહા, વિષમપ્રાર્થના) એ ૨-પારકું ધન હરણ કરવાની ઇચ્છા, દુષ્ટ બુદ્ધિથી પરધનની ઇચ્છા. ઉદ્ધતઃ, અવિનીતઃ, એ ૨-ઉદ્ધત, અવિનીત વિનીતઃ, નિભૃતઃ, પ્રશ્રિતઃ એ ૩-વિનયી, નમ્ર ॥૪૩૧॥ વિધેયઃ, વિનયસ્થઃ એ ૨-શાસ્ત્રના સંસ્કારવાળો, ઇન્દ્રિયજયી આશ્રવઃ-સાંભળવામાં તત્પર

વિક્ષાપન્નો વિલક્ષોઽધ્યાધૃષ્ટે શાલીનશારદૌ ।

શુભંયુઃ શુભસંયુક્તઃ સ્યાદહંયુરહઙ્કૃતઃ ॥૪૩૩॥

કામુકઃ કમિતા કમ્રોઽનુકઃ કામયિતાઽભિકઃ ।

કામનઃ કમરોઽભીકઃ, પઞ્ચભદ્રસ્તુ વિપ્લુતઃ ॥૪૩૪॥

વ્યસની હર્ષમાણસ્તુ, પ્રમના હૃષ્ટમાનસઃ ।

વિકુર્વાણો વિચેતાસ્તુ, દુરન્તર્વિપરો મનાઃ ॥૪૩૫॥

મત્તે શૌણ્ડોત્કટક્ષીવા, ઉત્કસ્તૂત્સુક ઉન્મનાઃ ।

ઉત્કણ્ઠિતોઽભિશસ્તે તુ, વાચ્યક્ષારિતદૂષિતાઃ ॥૪૩૬॥

વશ્યઃ, પ્રણેયઃ એ ૨–વશ થયેલો, આધીન થયેલો.(વિધેય વગેરે પાંચ શબ્દો એકાર્થવાળા પણ છે.) ધૃષ્ટઃ, વિયાતઃ, ધૃષ્ણુઃ, ધૃષ્ણજ્ 'જ્'એ ૪ ધીઠો, નિર્લજ્જ, અવિનીત ॥ ૪૩૨ ॥. વીક્ષાપન્નઃ, વિલક્ષઃ એ ૨–વિસ્મયપામેલ, વિલખો. અધૃષ્ટઃ, શાલીનઃ, શારદઃ એ ૩–સરળ, લજ્જાળુ શુભંયુઃ 'સ્' (પુ.) શુભસંયુક્તઃ એ ૨ માંગલિક, શુભશાલી અહંયુઃ 'સ્' (પુ.), અહંકૃતઃ, (અહંકારી 'ઇન્') એ ૨ અહંકારી. ॥ ૪૩૩ ॥ કામુકઃ, કમિતા 'તૃ', કમ્રઃ, અનુકઃ, કામયિતા 'તૃ' (પુ.), અભિકઃ, અભીકઃ, કામનઃ, કમરઃ, [કમનઃ શિ૦ ૩૧] એ ૮ કામી. કામવાસનાયુક્ત પઞ્ચભદ્રઃ, વિપ્લુતઃ ॥૪૩૪॥, વ્યસની 'ઇન્' (પુ.) એ ૩–દ્યુતાદિકનો વ્યસની. હર્ષમાણઃ, પ્રમનાઃ 'અસ્' (પુ.) હૃષ્ટમાનસઃ, વિકુર્વાણઃ એ ૪–આનંદી, પ્રસન્ન મનવાળો. વિચેતાઃ 'અસ્' (પુ.), દુર્મનાઃ 'અસ્' (પુ.), અન્તર્મનાઃ 'અસ્' (પુ), વિમનાઃ 'અસ્' (પુ.), એ ૪–દુષ્ટ ચિત્તવાળો ॥૪૩૫॥ મત્તઃ, શૌણ્ડઃ, ઉત્કટઃ, ક્ષીવઃ એ ૪–મત્ત, મદવાળો. ઉત્કઃ, ઉત્સુકઃ, ઉન્મનાઃ 'અ' (પુ),સ્

ગુણૈઃ પ્રતીતે ત્વાહતલક્ષણઃ કૃતલક્ષણઃ ।
નિર્લક્ષણસ્તુ પાણ્ડુરપૃષ્ઠઃ સઙ્કસુકોઽસ્થિરે ॥૪૩૭॥
તૂષ્ણીંશીલસ્તુ તૂષ્ણીકો, વિવશોઽનિષ્ટદુષ્ટધીઃ ।
બદ્ધો નિગડિતો નદ્ધઃ, કીલિતો યન્ત્રિતઃ સિતઃ ॥૪૩૮॥
સન્દાનિતઃ સંયતશ્ચ, સ્યાદુદ્દાનં તુ બન્ધનમ્ ।
મનોહતઃ પ્રતિહતઃ, પ્રતિબદ્ધો હતશ્ચ સઃ ॥૪૩૯॥
પ્રતિક્ષિપ્તોઽધિક્ષિપ્તોઽવકૃષ્ટનિષ્કાસિતૌ સમૌ ।
આત્તગન્ધેઽભિભૂતોઽપધ્વસ્તે ન્યક્કૃતધિક્કૃતૌ ॥૪૪૦॥

ઉત્કણ્ઠિત એ ૪–ઉત્સાહી, આતુર, ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવામાં તત્પર. અભિશસ્તઃ, વાચ્યઃ, ક્ષારિતઃ, દૂષિતઃ, [આક્ષારિતઃ–શિ૦ ૩૧] એ ૪–ઠપકા લાયક, લોકાપવાદથી નિન્દિત. ॥૪૩૬॥ આહતલક્ષણઃ, કૃતલક્ષણઃ એ ૨–ગુણોવડે પ્રસિદ્ધિ પામેલો. નિર્લક્ષણઃ, પાણ્ડુરપૃષ્ઠ એ ૨–નિર્ગુણી. સંકસુકઃ, અસ્થિરઃ, એ ૨–અસ્થિર, ચપળ. ॥૪૩૭॥ તૂષ્ણીંશીલઃ, તૂષ્ણીકઃ એ ૨–મૂંગો. વિવશઃ, અનિષ્ટદુષ્ટધીઃ (પુ.) એ ૨–ખરાબ બુદ્ધિવાળો. બદ્ધઃ, નિગડિતઃ, નદ્ધઃ, કીલિતઃ, યન્ત્રિતઃ, સિતઃ ॥૪૩૮॥, સન્દાનિતઃ, સંયતઃ એ ૮–બંધાયેલો, કેદી. ઉદ્દાનમ્, બન્ધનમ્, એ ૨–બંધન. મનોહતઃ, પ્રતિહતઃ, પ્રતિબદ્ધઃ, હતઃ એ ૪–નિરાશ, ના ઉમેદ થયેલો ॥૪૩૯॥, પ્રતિક્ષિપ્તઃ, અધિક્ષિપ્તઃ એ ૨–તિરસ્કાર પામેલો. અવકૃષ્ટઃ, નિષ્કાસિતઃ, (નિસ્સારિતઃ) એ ૨–બહાર કાઢેલ. આત્તગન્ધ, અભિભૂતઃ એ ૨– પરાભવ પામેલ. અપધ્વસ્તઃ, ન્યક્કૃતઃ, ધિક્કૃતઃ એ ૩–ધિક્કારાયેલો (આત્તગન્ધ વગેરે પાંચ અન્યના મતથી એકાર્થક-

નિકૃતસ્તુ વિપ્રકૃતો, ન્યક્કારસ્તુ તિરસ્ક્રિયા ।
પરિભાવો વિપ્રકારઃ, પરા-પર્યભિતો ભવઃ ॥૪૪૧॥
અત્યાકારો નિકારશ્ચ, વિપ્રલબ્ધસ્તુ વઞ્ચિતઃ ।
સ્વપ્નક્ શયાલુર્નિદ્રાલુર્ઘૂર્ણિતે પ્રચલાયિતઃ ॥૪૪૨॥
નિદ્રાણઃ શયિતઃ સુપ્તો, જાગરૂકસ્તુ જાગરી ।
જાગર્યા સ્યાજ્જાગરણં, જાગરા જાગરોઽપિ ચ ॥૪૪૩॥
વિષ્વગઞ્ચતિ વિષ્વદ્ર્યઙ્, દેવદ્ર્યઙ્ દેવમઞ્ચતિ ।
સહાઞ્ચતિ તુ સધ્ર્યઙ્ સ્યાત્, તિર્યઙ્ પુનસ્તિરોઽઞ્ચતિ ॥૪૪૪॥
સંશયાલુઃ સંશયિતા, ગૃહયાલુર્ગ્રહીતરિ ।
પતયાલુઃ પાતુકઃ સ્યાત્, સમૌ રોચિષ્ણુરોચનૌ ॥૪૪૫॥

વાળા છે). ॥૪૪૦॥ નિકૃતઃ, વિપ્રકૃતઃ, એ ૨-ઝાંખો પડેલો ન્યક્કારઃ, તિરસ્ક્રિયા, પરિભાવઃ, વિપ્રકારઃ, પરાભવઃ, પરિભવઃ, અભિભવઃ ॥૪૪૧॥ અત્યાકારઃ, નિકારઃ એ ૯-પરાભવ, તિરસ્કાર. વિપ્રલબ્ધઃ, વઞ્ચિતઃ એ ૨-ઠગાયેલો. સ્વપ્નક્ 'જ્', શયાલુઃ, નિદ્રાલુઃ એ ૩-ઊંઘનાર, શયન કરનાર. ઘૂર્ણિતઃ, પ્રચલાયિતઃ એ ૨-બેઠાં બેઠાં ઊંઘનાર ॥૪૪૨॥ નિદ્રાણઃ, શયિતઃ,સુપ્તઃ એ ૩ સૂતેલો જાગરૂકઃ, જાગરી 'ઇન્' (પુ.) [જાગરિતા 'તૃ' શિ૦ ૩૧] એ ૨-જાગનાર જાગર્યા, જાગરણમ્, જાગરા, જાગરઃ એ ૪-ઉજાગરો. ॥૪૪૩॥ વિષ્વદ્ર્યઞ્ચ્ 'ચ્' (વિ.),-વિશ્વદ્ર્યઞ્ચ્ સર્વ તરફ જનાર, સર્વવ્યાપક, સર્વને પૂજનાર દેવદ્ર્યઙ્ 'ચ્'(વિ.)-દેવપૂજક સધ્ર્યઙ્ 'ઞ્ચ્' (વિ.)સાથે જનાર તિર્યઙ્ 'ચ્' (વિ.)-વાંકો ચાલનાર. ॥૪૪૪॥ સંશયાલુઃ, સંશયિતા 'તૃ' (વિ.), [સાંશયિકઃ શિ૦ ૩૧] એ ૨ સંશયવાળો.

દક્ષિણાર્હસ્તુ દક્ષિણ્યો, દક્ષિણીયોઽથ દણ્ડિતઃ ।
દાપિતઃ સાધિતોઽર્ચ્યસ્તુ, પ્રતીક્ષ્યઃ પૂજિતેઽર્હિતઃ ॥૪૪૬॥

નમસ્યિતો નમસિતોઽપચિતાવઞ્ચિતોઽર્ચિતઃ ।
પૂજાઽર્હણા સપર્યાઽર્ચા, ઉપહારબલી સમૌ ॥૪૪૭॥

વિક્લવો વિહ્વલઃ સ્થૂલઃ, પીવા પીનશ્ચ પીવરઃ ।
ચક્ષુષ્યઃ સુભગો દ્વેષ્યોઽક્ષિગતોઽથાંસલો બલી ॥૪૪૮॥

નિર્દિગ્ધો માંસલશ્ચોપચિતોઽથ દુર્બલઃ કૃશઃ ।
ક્ષામઃ ક્ષીણસ્તનુશ્છાતસ્તલિનાઽમાંસપેલવાઃ ॥૪૪૯॥

ગૃહયાલુઃ (વિ) ગ્રહીતા 'તૃ' (પુ.) એ ૨–ગ્રહણ કરનાર. પતયાલુઃ (વિ.), પાતુકઃ એ ૨–પડનાર રોચિષ્ણુઃ (વિ.), રોચનઃ એ ૨– રુચિવાળો, કાન્તિવાળો ॥૪૪૫॥. દક્ષિણાર્હઃ, દક્ષિણ્યઃ, દક્ષિણીયઃ એ ૩–દક્ષિણાને યોગ્ય દણ્ડિતઃ, દાપિતઃ, સાધિતઃ એ ૩–૧ દંડાયેલો, ૨ ધનાદિ આપી વશ કરાયેલો અર્ચ્યઃ, પ્રતીક્ષ્યઃ એ ૨–પૂજ્ય. પૂજિતઃ, અર્હિતઃ ॥ ૪૪૬ ॥, નમસ્યિતઃ, નમસિતઃ, અપચિતઃ, અઞ્ચિતઃ, અર્ચિતઃ, [અપચાયિતઃ શિ૦ ૩૨] એ ૭–પૂજાયેલો. પૂજા, અર્હણા, સપર્યા, અર્ચા, [અપચિતિઃ (સ્ત્રી) શે૦ ૧૦૫] એ ૪–પૂજા. ઉપહારઃ, બલિઃ (પુ. સ્ત્રી.) એ ૨–બલિદાન, પૂજાની સામગ્રી. ॥ ૪૪૭ ॥ વિક્લવઃ, વિહ્વલઃ એ ૨–ભયભીત, મુઝાયેલો. સ્થૂલઃ, પીવા 'અન્' (પુ.) પીનઃ, પીવરઃ એ ૪ સ્થૂલ, જાડું. ચક્ષુષ્યઃ, સુભગઃ એ ૨–આંખને ગમે તેવો, રૂપાળો. દ્વેષ્યઃ, અક્ષિગતઃ એ ૨–દ્વેષયોગ્ય. અંસલઃ, બલી 'ઇન્' (પુ.) ॥ ૪૪૮ ॥, નિર્દિગ્ધઃ, માંસલઃ, ઉપચિતઃ (બલવાન્ 'વત્') એ ૫–બલવાન્,

પિચિણ્ડિલો બૃહત્કુક્ષિસ્તુન્દિતુન્દિકતુન્દિલાઃ ।
ઉદર્યુદરિલે વિખવિખુવિખ્રા અનાસિકે ॥૪૫૦॥
નતનાસિકેઽવનાટોઽવટીટોઽવભ્રટોઽપિ ચ ।
ખરણાસ્તુ ખરણસો, નઃક્ષુદ્રઃ ક્ષુદ્રનાસિકઃ ॥૪૫૧॥
ખુરણાઃ સ્યાત્ ખુરણસઃ, ઉન્નસસ્તૂગ્રનાસિકઃ ।
પઙ્ગુઃ શ્રોણઃ ખલતિસ્તુ, ખલ્વાટ ઐન્દ્રલુપ્તિકઃ ॥૪૫૨॥
શિપિવિષ્ટો વભ્રુરથ, કાણઃ કનન એકદૃક્ ।
પૃશ્નિરલ્પતનૌ કુબ્જે, ગડુલઃ કુકરે કુણિઃ ॥૪૫૩॥

પુષ્ટ દુર્બલઃ, કૃશઃ, ક્ષામઃ, ક્ષીણઃ, તનુઃ, છાતઃ, તલિનઃ, અમાંસઃ, પેલવઃ એ ૮ દુબળો, કૃશ. ॥ ૪૪૯ ॥ પિચિણ્ડિલઃ, બૃહત્કુક્ષિઃ, તુન્દી 'ઇન્' (પુ), તુન્દિકઃ, તુન્દિલઃ, ઉદરી 'ઇન્' ઉદરિલઃ; [તુન્દિમ., ઉદરિક શિ૦ ૩૨] એ ૭–મોટા પેટવાળો. વિખઃ, વિખુઃ (પુ.), વિખ્રઃ, અનાસિકઃ એ ૪ નાક વિનાનો. ॥ ૪૫૦ ॥ અવનાટઃ, અવટીટઃ, અવભ્રટઃ (નતનાસિકઃ, ચિપિટનાસિકઃ) [ચિપિટઃ, નમ્રનાસિકઃ શે૦ ૧૦૫] એ ૩ ચપટા નાકવાળો, ચીબો. ખરણાઃ 'અસ્' (પુ.), ખરણસઃ એ ૨–તીણા નાકવાળો, ગધેડાના જેવા નાકવાળો. નઃક્ષુદ્રઃ, ક્ષુદ્રનાસિક એ ૨–નાના નાકવાળો ક્ષુદ્ર નાકવાળો ॥ ૪૫૧ ॥ ખુરણાઃ 'અસ્' (પુ.), ખુરણસઃ, (વિકટઘોણઃ) એ ૨–તીક્ષ્ણ નાકવાળો, પશુની ખરી જેવા નાકવાળો. ઉન્નસઃ, ઉગ્રનાસિકઃ એ ૨–ઊંચી નાસિકાવાળો. પઙ્ગુઃ (પુ.), શ્રોણઃ [પઙ્ગુલઃ, પીઠસર્પી 'ઇન્' શે૦ ૧૦૫] એ ૨–પાંગળો ખલતિઃ (પુ.), ખલ્વાટ., પેન્દ્રલુપ્તિકઃ ॥ ૪૫૨ ॥, શિપિવિષ્ટઃ, વભ્રુઃ (પુ.), [ખલતઃ શિ૦ ૩૨] એ ૫–ટાલીઓ. કાણઃ,

નિખર્વઃ ખટ્ટનઃ ખર્વઃ, ખર્વશાખશ્ચ વામનઃ ।
અકર્ણ એડો બધિરો, દુશ્ચર્મા તુ દ્વિનગ્નકઃ ॥૪૫૪॥
વણ્ડશ્ચ શિપિવિષ્ટશ્ચ, ખોડખોરૌ તુ ખઞ્જકે ।
વિકલાઙ્ગસ્તુ પોગણ્ડ ઊર્ધ્વજ્ઞુરૂર્ધ્વજાનુકઃ ॥૪૫૫॥
ઊર્ધ્વજ્ઞશ્ચાપ્યથ પ્રજ્ઞુપ્રજ્ઞૌ વિરલજાનુકે ।
સંજ્ઞુસંજ્ઞૌ યુતજાનૌ, વલિનો વલિભઃ સમૌ ॥૪૫૬॥

કનનઃ, એકદૃક્ 'શ્' (એકાક્ષઃ) એ ૩-કાણો, એકાક્ષ. પૃશ્નિઃ (પુ.), અલ્પતનુઃ, [કિરાતઃ શે૦ ૧૦૫] એ ૨-નાના શરીરવાળો. કુબ્જઃ, ગડુલઃ [ન્યુજઃ શિ૦ ૩૨] એ ૨-કૂબડો, કુબ્જ. કુકરઃ, કુણિઃ એ ૨-ઠૂંઠો, હાથની ખોડવાળો. ॥૪૫૩॥ નિખર્વઃ, ખટ્ટનઃ, ખર્વઃ, ખર્વશાખઃ, વામનઃ [હ્રસ્વઃ શે૦ ૧૦૬] એ ૫-ઠીંગણો, વામન. અકર્ણઃ, (શ્રુતિવિકલઃ), એડઃ, બધિરઃ એ ૩-બહેરો. દુશ્ચર્મા 'અન્' (પુ.), દ્વિનગ્નકઃ ॥ ૪૫૪ ॥, વણ્ડઃ, શિપિવિષ્ટઃ એ ૪-ખરાબ ચામડી વાળો, ખરાબ ચામડીવાળા પુરુષચિન્હવાળો. ખોડઃ, ખોરઃ, ખઞ્જકઃ-ખઞ્જઃ એ ૩-લંગડો. વિકલાઙ્ગઃ, પોગણ્ડ એ ૨-પાંગળો, ઓછાવત્તા અંગવાળો. ઊર્ધ્વજ્ઞુઃ (પુ.), ઊર્ધ્વજાનુકઃ ॥ ૪૫૫ ॥, ઊર્ધ્વજ્ઞઃ એ ૩-ઊંચા ઢીંચણુવાળો, ઊભા રહેતાં જેના ઢીંચણુ ઊંચા રહે તે. પ્રજ્ઞુઃ (પુ), પ્રજ્ઞઃ, વિરલજાનુકઃ એ ૩-વચ્ચે આંતરાવાળા ઢીંચણુવાળો, ચાલતા ઢીંચણુ વચ્ચે ઘણું આંતરું રહે તે. સંજ્ઞુઃ (પુ.), સંજ્ઞઃ, યુતજાનુઃ એ ૩-જોડાયેલા ઢીંચણુવાળો, ચાલતાં ઢીંચણુ જોડેલા રહે તે. વલિનઃ, વલિભઃ એ ૨-જેની ચામડી ઢીલી પડતાં કરચોલી વળી ગઈ હોય તે. ॥ ૪૫૬ ॥ ઉદગ્રદન્ 'ત્' (પુ),

ઉદગ્રદન્ દન્તુરઃ સ્યાત્, પ્રલમ્બાણ્ડસ્તુ મુષ્કરઃ ।
અન્ધો ગતાક્ષ ઉત્પશ્ય, ઉન્મુખો ઽધોમુખસ્ત્વવાઙ્ ॥૪૫૭॥
મુણ્ડસ્તુ મુણ્ડિતઃ કેશી, કેશવઃ કેશિકોઽપિ ચ ।
વલિરઃ કેકરો વૃદ્ધનાભૌ તુણ્ડિલતુણ્ડિભૌ ॥૪૫૮॥
આમયાવ્યપટુર્ગ્લાનો, ગ્લાસ્નુર્વિકૃત આતુરઃ ।
વ્યધિતોઽભ્યમિતોઽભ્યાન્તો, દર્દ્રુરોગી તુ દર્દ્રુણઃ ॥૪૫૯॥
પામનઃ કચ્છુરસ્તુલ્યૌ, સાતિસારોઽતિસારકી ।
વાતકી વાતરોગી સ્યાત્, શ્લેષ્મલઃ શ્લેષ્મણઃ કફી ॥૪૬૦॥

દન્તુરઃ એ ૨–બહાર નીકળેલા દાંતવાળો, ખોખડદંતો. પ્રલમ્બાણ્ડઃ, મુષ્કરઃ એ ૨–લાંબા અંડવાળો. અન્ધઃ, ગતાક્ષઃ, (ચક્ષુર્વિકલઃ), [અનેડમૂકઃ શે૦ ૧૦૬] એ ૨–આંધળો. ઉત્પશ્યઃ, ઉન્મુખઃ એ ૨–ઊંચા મુખવાળો. અધોમુખઃ, અવાઙ્ 'ચ્', [ન્યુબ્જઃ શે૦ ૧૦૬] એ ૨–નીચા મુખવાળો ॥ ૪૫૭ ॥ મુણ્ડઃ, મુણ્ડિતઃ એ ૨–મૂંડાયેલો. કેશી 'ઇન્' (પુ.), કેશવઃ, કેશિકઃ એ ૩–વાળવાળો, કેશવાળો, વલિરઃ, કેકરઃ એ ૨–ત્રાંસી આંખવાળો. વૃદ્ધનાભિઃ, તુણ્ડિલઃ, તુણ્ડિભઃ એ ૩–મોટા પેટવાળો ॥ ૪૫૮ ॥ આમયાવી 'ઇન્' (પુ), અપટુઃ, ગ્લાન, ગ્લાસ્નુઃ, વિકૃતઃ, આતુરઃ, વ્યધિતઃ, અભ્યમિતઃ, અભ્યાન્તઃ, (રોગિતઃ). એ ૯–રોગી દદ્રુરોગી 'ઇન્' 'દદ્રુરોગી' (પુ.), દર્દ્રુણ 'દદ્રુણઃ' એ ૨–દાદરવાળો ॥ ૪૫૯ ॥ પામનઃ, કચ્છુરઃ [પામરઃ શિ૦ ૩૩] એ ૨–ખસ અને ખરજવાના રોગવાળો. સાતિસારઃ, અતિસારકી 'ઇન્' (પુ), [અતીસારકી 'ઇન્' શિ૦ ૩૩] એ ૨ અતિસારનો રોગી, ઝાડાનો રોગી. વાતકી 'ઇન્' (પુ.), વાતરોગી 'ઇન્' (પુ), એ ૨–વાતરોગી, વાયુરોગી, શ્લેષ્મલઃ, શ્લે-

ક્લિન્નનેત્રે ચિલ્લચુલ્લૌ, પિલ્લોઽથાર્શોયુગર્શસઃ ।
મૂર્ચ્છિતે મૂર્ત્તમૂર્ચ્છાલૌ, સિધ્મલસ્તુ કિલાસિનિ ॥૪૬૧॥
પિત્તં માયુઃ કફઃ શ્લેષ્મા, બલાશઃ સ્નેહભૂઃ ખટઃ ।
રોગો રુજા રુગાતઙ્કો, માન્દ્યં વ્યાધિરપાટવમ્ ॥૪૬૨॥
આમ આમય આકલ્યમુપતાપો ગદઃ સમાઃ ।
ક્ષયઃ શોષો રાજયક્ષ્મા, યક્ષ્માઽથ ક્ષુત્ ક્ષુતં ક્ષવઃ ॥૪૬૩॥

ષ્મણઃ, કફી 'ઇન્' (પુ), એ ૩–સળેખમ કે કફના રોગવાળો. ॥ ૪૬૦ ॥ ક્લિન્નનેત્રઃ, ચિલ્લઃ, ચુલ્લઃ, પિલ્લઃ એ ૪–ચીપડાભરી આંખવાળો, ભીની આંખવાળો. અર્શોયુક્ 'જ્' (પુ.), અર્શસઃ એ ૨–હરસરોગવાળો મૂર્ચ્છિતઃ, મૂર્ત્તઃ, મૂર્ચ્છાલઃ એ ૩–મૂર્ચ્છા પામેલ, બેભાન. સિધ્મલઃ, કિલાસી 'ઇન્' (પુ.), એ ૨–શ્વેત કોઢના રોગવાળો ॥ ૪૬૧ ॥ પિત્તમ્, માયુઃ (પુ), [પલાગ્નિઃ, પલલજ્વરઃ, અગ્નિરેચકઃ શે૦ એ ૩–૧૦૬] એ ૨–પિત્ત. કફઃ, શ્લેષ્મા 'અન્' (પુ), બલાશઃ, સ્નેહભૂઃ (સ્ત્રી.), ખટઃ [[1]શિઙ્ઘાનકઃ, ખેટઃ શે૦ ૧૦૭] એ ૫–કફ. રોગઃ, રુજા, રુગ્ 'જ્' (સ્ત્રી.), આતઙ્કઃ, માન્દ્યમ્, વ્યાધિઃ (પુ) અપાટવમ્, ॥ ૪૬૨ ॥ આમઃ–આમનમ્, આમયઃ, આકલ્યમ્, ઉપતાપ, ગદઃ એ ૧૨–રોગ. ક્ષયઃ, શોષઃ, રાજયક્ષ્મા 'અન્' (પુ.), યક્ષ્મા 'અન્' (પુ), એ ૪–ક્ષયરોગ. ક્ષુત્ (સ્ત્રી), ક્ષુતમ્, ક્ષવઃ, (છિક્કા પેશ્યામ્) એ ૩–છીંક. ॥ ૪૬૩ ॥

૧ સિંહાનકઃ –માનુ૦ ।

કાસસ્તુ ક્ષવથુઃ પામા, ખસઃ કચ્છૂર્વિચર્ચિકા ।
કણ્ડૂઃ કણ્ડૂયનં ખર્જૂઃ, કણ્ડૂયાઽથ ક્ષતં વ્રણઃ ॥૪૬૪॥
અરુરીર્મં ક્ષણનુશ્ચ, રૂઢવ્રણપદં કિણઃ ।
શ્લીપદં પાદવલ્મીકઃ, પાદસ્ફોટો વિપાદિકા ॥૪૬૫॥
સ્ફોટકઃ પિટકો ગણ્ડઃ, પૃષ્ઠગ્રન્થિઃ પુનર્ગડુઃ ।
શ્વિત્રં સ્યાત્ પાણ્ડુરં કુષ્ઠં, કેશઘ્નં ત્વિન્દ્રલુપ્તકમ્ ॥૪૬૬॥
સિધ્મ કિલાસં ત્વક્પુષ્પં, સિધ્મં કોઠસ્તુ મણ્ડલમ્ ।
ગલગણ્ડો ગણ્ડમાલો, રોહિણી તુ ગલાઙ્કુરઃ ॥૪૬૭॥

કાસઃ, ક્ષવથુઃ (પુ), એ ૨–ખાસી. પામા 'અન્' (સ્ત્રી.), પામા, ખસઃ, કચ્છૂઃ (સ્ત્રી), વિચર્ચિકા એ ૪ ખસ કણ્ડૂઃ (સ્ત્રી.), કણ્ડૂયનમ્, ખર્જૂઃ (સ્ત્રી), કણ્ડૂયા, [કણ્ડૂતિઃ (સ્ત્રી), ખર્જૂતિઃ (સ્ત્રી.), શિ૦ ૩૩] એ ૪–ખરજ, ખરજવું. ક્ષતમ્, વ્રણઃ (પુ.), ॥ ૪૬૪ ॥, અરુઃ 'ષ્' (ન.), ઈર્મમ્ (પુ ન.), ક્ષણનુઃ (પુ), એ ૫–ઘા, વ્રણ, નહિ રુઝતા ઘારા કિણઃ (પુ ન.)–ડાઘ, ઘાનું ચિહ્ન શ્લીપદમ્, પાદવલ્મીકમ્ (પુ. ન) શ્લીપદરોગ, પગનો રોગ–જે પગના રોગમાં હાથીના પગ જેવા પગ થાય. હાથીપગો. પાદસ્ફોટઃ, વિપાદિકા એ ૨–પગમા થયેલ ફોડ કે ફોલ્લો ॥ ૪૬૫ ॥ સ્ફોટકઃ, પિટકઃ (ત્રિ), ગણ્ડઃ, [વિસ્ફોટ. શિ૦ ૩૩] એ ૩–વિસ્ફોટક, ફોલ્લો. પૃષ્ઠગ્રન્થિ (પુ.), ગડુઃ (પુ.), એ ૨–પીઠમાં થયેલી ગાંઠ ખુંધ. શ્વિત્રમ્, પાણ્ડુરમ્–શ્વેતમ્, કુષ્ઠમ્ એ ૩–ધોળો કોઢરોગ કેશઘ્નમ્, ઇન્દ્રલુપ્તકમ્ એ ૨–કેશ ખરી પડે તેવો રોગ, વાતરોગ-વિશેષ. ॥ ૪૬૬ ॥ સિધ્મ 'અન્' (ન.), કિલાસમ્, ત્વક્પુષ્પમ્, સિધ્મમ્ એ ૪–ચામડીના રોગ, કોઢરોગ. કોઠઃ, મણ્ડલમ્ (ત્રિ.)

हिक्का हेक्का च हल्लासः, प्रतिश्यायस्तु पीनसः ।
शोथस्तु श्वयथुः शोफे, दुर्नामार्शो गुदाङ्कुरः ॥४६८॥
छर्दी प्रच्छर्दिका छर्दिर्वमथुर्वमनं वमिः ।
गुल्मः स्यादुदरग्रन्थिरुदावर्त्तो गुदग्रहः ॥४६९॥
गतिर्नाडीव्रणो वृद्धिः, कुरण्डश्चाण्डवर्धने ।
अश्मरी स्यान्मूत्रकृच्छ्रे, प्रमेहो बहुमूत्रता ॥४७०॥

[मण्डलकम् शि० ३४] એ ૨-એક જાતનો કોઢ ગલગણ્ડ', ગણ્ડમાલઃ એ ૨ કંઠમાળ. રોહિણી, ગલાઙ્કુરઃ એ ૨-ગ ડમાળનો રોગ, એક જાતનો ગળાનો રોગ. ॥ ૪૬૭ ॥ हिक्का, हेक्का, हल्लासः એ ૩-હેડકી. प्रतिश्यायः, पीनसः એ ૨-પીનસરોગ, નાકનો રોગ. સળેખમ. शोथः (પુ ન), श्वयथुः (પુ), शोफः એ ૩ સોજો दुर्नामा 'अन्' (પુ), अर्शः 'अस्' (ન), गुदाङ्कुरः [गुदकीलः शि० ३४] એ ૩-હરસ, મસા ॥૪૬૮॥ छर्दिः (સ્ત્રી. ન.), प्रच्छर्दिका, छर्दिः 'प्' (સ્ત્રી.), वमथुः (પુ), वमनम्, वमिः (સ્ત્રી), એ ૬-ઉલટી, વમન. गुल्मः (પુ. ન) उदरग्रन्थिः (પુ.), એ ૨-પેટની ગાંઠ, બરોલ, પેટની ડાબી બાજુનો માસ પિંડ, ગોળો. उदावर्त्तः, गुदग्रह એ ૨-મળમૂત્રાદિ રોકવાથી થતો રોગ, આફરો. ॥ ૪૬૯ ॥ गतिः (સ્ત્રી), नाडीव्रणः, એ ૨-લોહી ઝરતું વ્રણ, નાસુર. वृद्धिः (સ્ત્રી), कुरण्डः, अण्डवर्धनम् એ ૩-અંડકોશની વૃદ્ધિ. अश्मरी, मूत्रकृच्छ्रम् એ ૨-મૂત્રાશયમા પથરીનો રોગ. प्रमेहः, बहुमूत्रता [मेहः शि० ३४] એ ૨-પ્રમેહ, પરમીઓ. ॥ ૪૭૦ ॥

આનાહસ્તુ વિબન્ધઃ સ્યાદ્, ગ્રહણીરુક્ પ્રવાહિકા ।
વ્યાધિપ્રભેદા વિદ્રધિભગન્દરજ્વરાદયઃ ॥૪૭૧॥
દોષજ્ઞસ્તુ ભિષગ્ વૈદ્ય, આયુર્વેદી ચિકિત્સકઃ ।
રોગહાર્યગદઙ્કારો, ભેષજં તન્ત્રમૌષધમ્ ॥૪૭૨॥
ભૈષજ્યમગદો જાયુશ્ચિકિત્સા રુક્પ્રતિક્રિયા ।
ઉપચર્યોપચારૌ ચ, લઙ્ઘનં ત્વપતર્પણમ્ ॥૪૭૩॥
જાઙ્ગુલિકો વિષભિષક્, સ્વાસ્થ્યે વાર્ત્તમનામયમ્ ।
સહ્યારોગ્યે પટૂલ્લાઘવાર્ત્તકલ્યાસ્તુ નીરુજ ॥૪૭૪॥

આનાહઃ, વિબન્ધઃ એ ઝાડો અને પેશાબનું રોકાણું, બંધકોશ, આફરો. ગ્રહણીરુક્ 'જ્' (સ્ત્રી.), પ્રવાહિકા એ ૨-ઝાડાનો રોગ, સંગ્રહણી વિદ્રધિઃ (પુ. સ્ત્રી.)-હાડકામાં રહેલો ભયંકર સોજો. ભગન્દરઃ એ-ભગંદર. જ્વરઃ-તાવ તેમજ અર્બુદઃ વગેરે વ્યાધિના પ્રકારો છે. ॥ ૪૭૧ ॥ દોષજ્ઞઃ, ભિષક્ 'જ્' (પુ), વૈદ્યઃ, આયુર્વેદી 'ઇન્' (પુ.),-આયુર્વેદકઃ ચિકિત્સકઃ, રોગહારી 'ઇન્' (પુ.), અગદઙ્કારઃ [આયુર્વેદિકઃ શિ૦ ૩૪] એ ૭-વૈદ્ય. ભેષજમ્, તન્ત્રમ્, ઔષધમ્ (પુ ન) ॥ ૪૭૨ ॥, ભૈષજ્યમ્, અગદઃ, જાયુઃ (પુ.), એ ૬-ઔષધ ચિકિત્સા, રુક્પ્રતિક્રિયા, ઉપચર્યા, ઉપચારઃ એ ૪-રોગ દૂર કરવાની ક્રિયા લઙ્ઘનમ્, અપતર્પણમ્ એ ૨-લાંઘણુ. ॥૪૭૩॥ જાઙ્ગુલિકઃ, વિષભિષક્ 'જ્' (પું), (વિષવૈદ્યઃ) એ ૨-વિષવૈદ્ય, વિષવિદ્યાનો જાણકાર. સ્વાસ્થ્યમ્, વાર્તમ્, અનામયમ્, સહ્યમ્, આરોગ્યમ્ એ ૫-આરોગ્ય, રોગરહિતપણું પટુઃ (વિ.), ઉલ્લાઘઃ, વાર્ત્તઃ, કલ્યઃ, નીરુક્ 'જ્' એ ૫-નીરોગી ॥૪૭૪॥ પાર્શ્વિકઃ, સન્ધિજીવકઃ

કુસૃત્યા વિભવાઽન્વેષી, પાર્શ્વિકઃ સન્ધિજીવકઃ ।
સત્કૃત્યાઽલઙ્કૃતાં કન્યાં, યો દદાતિ સ કૂકુદઃ ॥૪૭૫॥
ચપલશ્ચિકુરો નીલીરાગસ્તુ સ્થિરસૌહૃદઃ ।
તતો હરિદ્રારાગોઽન્યઃ, સાન્દ્રસ્નિગ્ધસ્તુ મેદુરઃ ॥૪૭૬॥
ગેહેનર્દી ગેહેશૂરઃ, પિણ્ડીશૂરોઽસ્તિમાન્ ધની ।
સ્વસ્થાનસ્થઃ પરદ્વેષી, ગોષ્ઠશ્વોઽથાપદિ સ્થિતઃ ॥૪૭૭॥
આપન્નોઽથાપદ્ વિપત્તિર્વિપત્ સ્નિગ્ધસ્તુ વત્સલઃ ।
ઉપાધ્યભ્યાગારિકૌ તુ, કુટુમ્બવ્યાપૃતે નરિ ॥૪૭૮॥

એ ૨–લાંચ લેનાર, સંધિવડે આજીવિકા ચલાવનાર, દલાલી કરનાર. કૂકુદઃ [કૂપદઃ, પારિમિતઃ શે૦ ૧૦૭]–સત્કારપૂર્વક અલંકાર પહેરાવી કન્યાનું દાન કરનાર. ॥ ૪૭૫ ॥ ચપલઃ, ચિકુરઃ એ ૨–ચપલ નીલીરાગઃ, સ્થિરસૌહૃદઃ, (સ્થિરપ્રેમા 'અન્') એ ૨–ગાઢ સ્નેહી સ્થિર રાગવાળો. હરિદ્રારાગઃ–ક્ષણિક રાગવાળો. સાન્દ્રસ્નિગ્ધઃ, મેદુરઃ એ ૨–અતિશય સ્નિગ્ધ, અતિશય સ્નેહવાળો. ॥ ૪૭૬ ॥ ગેહેનર્દી 'ઇન્' (પુ.), ગેહેશૂરઃ, પિણ્ડીશૂરઃ એ ૩–ઘરમાં શૂરો. અસ્તિમાન્ 'મત્' (વિ.), ધની 'ઇન્' (વિ.), એ ૨–ધનવાન ગોષ્ઠશ્વઃ–પોતાના સ્થાનમાં રહી બીજાનો દ્વેષ કરનાર, પડોશી વગેરેનું સારું ન દેખી શકે તેવો, અદેખો. ॥ ૪૭૭ ॥ આપન્નઃ–એ આપત્તિમાં પડેલો, આફતથી ઘેરાયેલો આપદ્, વિપત્તિઃ, વિપદ્ એ ૩–(સ્ત્રી.), આપત્તિ, વિપત્તિ. સ્નિગ્ધઃ, વત્સલઃ એ ૨–સ્નેહવાળો. ઉપાધિઃ (પુ.), અભ્યાગારિકઃ, કુટુમ્બવ્યાપૃતઃ એ ૩–કુટુંબ પોષણ કરવામાં ઉદ્યત. ॥૪૭૮॥

जैवातृकस्तु दीर्घायुस्त्रासदायी तु शङ्कुरः ।
अभिपन्नः शरणार्थी, कारणिकः परीक्षकः ॥४७९॥
समर्धुकस्तु वरदो, व्रातीनाः सङ्घजीविनः ।
सभ्याः सदस्याः पार्षद्याः, सभास्ताराः सभासदः ॥४८०॥
सामाजिकाः सभा संसत्, समाजः परिषत् सदः ।
पर्षत् समज्या गोष्ठ्यास्था, आस्थानं समितिर्घटा ॥४८१॥
सांवत्सरो ज्यौतिषिको, मौहूर्त्तिको निमित्तवित् ।
दैवज्ञ-गणकाऽऽदेशि-ज्ञानि-कार्तान्तिका अपि ॥४८२॥

जैवातृकः, दीर्घायुः 'स्' [આયુષ્માન્ શિ૦ ૩૫] એ ૨-લાંબી આવરદાવાળો. त्रासदायी 'इन्' शङ्कुरः એ ૨-ત્રાસ આપનાર. अभिपन्नः, शरणार्थी 'इन्' (વિ.), એ ૨-શરણાગત, શરણાર્થી. कारणिकः, परीक्षकः, [आक्षपाटलिकः-શિ૦ ૩૫] એ ૨-પરીક્ષા કરનાર. ॥૪૭૯॥ समर्धुकः, वरदः એ ૨-વાંછિત આપનાર, વરદાન આપનાર. व्रातीनाः (પુ. બ.), संघजीविनः 'इन्' (પુ બ.), એ ૨-સંઘ-સમુદાયની સાથે રહી અનેક જાતની આજીવિકાવડે જીવનારા. सभ्याः, सदस्याः, पार्षद्याः, सभास्ताराः, सभासदः 'द्' ॥ ૪૮૦ ॥, सामाजिकाः [पारिषद्याः શિ૦ ૩૫] એ ૬-(પુ. બ) સભાજનો. सभा, संसद् (સ્ત્રી.), समाजः, परिषद् (સ્ત્રી), सदः 'स्' (સ્ત્રી. ન), पर्षद् (સ્ત્રી.), समज्या, गोष्ठी, आस्था, आस्थानम्-आस्थानी, समितिः (સ્ત્રી), घटा એ ૧૨-સભા. ॥ ૪૮૧ ॥ सांवत्सरः, ज्यौतिषिकः, मौहूर्त्तिकः, निमित्तविद्, दैवज्ञः, गणकः, आदेशी 'इन्' (વિ), ज्ञानी 'इन्' कार्तान्तिकः ॥૪૮૨॥, विप्रश्निकः, ईक्षणिकः, [नैमित्तिकः,

विप्रश्निकेक्षणिकौ च, सैद्धान्तिकस्तु तान्त्रिकः ।
लेखकेऽक्षरपूर्वाः स्युश्चणजीवकचञ्चवः ॥४८३॥
वार्णिको लिपिकरश्चाक्षरन्यासे लिपिलिविः ।
मषिधानं मषिकूपी, मलिनाम्बु मषी मसी ॥४८४॥
कुलिकस्तु कुलश्रेष्ठी, सभिको द्यूतकारकः ।
कितवो द्यूतकृद् धूर्तोऽक्षधूर्त्तश्चाक्षदेविनि ॥४८५॥
दुरोदरं कैतवं च, द्यूतमक्षवती पणः ।
पाशकः प्रासकोऽक्षश्च, देवनस्तत्पणो ग्लहः ॥४८६॥

नैमित्तः, मौहूर्तः એ ૩–શિ૦ ૩૬] એ ૧૧ જ્યોતિષી, દૈવજ્ઞ. सैद्धान्तिकः, तान्त्रिकः એ ૨–શાસ્ત્ર જાણનાર પારમેશ્વર વૈદ્યક અને જ્યોતિષાદિ શાસ્ત્ર જાણનાર लेखकः, अक्षरचणः, अक्षरजीवकः, [1]अक्षरचञ्चुः (પુ) ॥४८३॥, वार्णिकः, लिपिकरः–लिविकरः, [कायस्थः, करणः શે૦ ૧૦૭] એ ૬–લેખક, લહીઓ. अक्षरन्यासः, लिपिः (સ્ત્રી.), लिविः (સ્ત્રી), [लिखिता શિ૦ ૩૬] એ ૩–લિપિ, લખાણ, અક્ષરન્યાસ मषिधानम्–मषीधानम्, (मषीभाजनम्), मषिकूपी–मषीकूपी એ ૨–સહીનો ખડીઓ मलिनाम्बु (ન.), मषी–मषिः (પુ. સ્ત્રી) मसी मसिः (પુ. સ્ત્રી.), [मेला શિ૦ ૩૬] એ ૩–મસી, સાહી, ॥४८४॥ कुलिकः, कुलश्रेष्ठी 'इन्', [कुलकः શિ૦ ૩૬] એ ૨–કુલવાન, નગરશેઠ. सभिकः, द्यूतकारकः એ ૨–જુગારી, જુગાર રમાડનાર. कितवः, द्यूतकृत् (પુ), धूर्त्तः, अक्षधूर्त्तः, अक्षदेवी 'इन्' (વિ.) એ ૫ લુચ્ચો, પાસાવડે જુગાર રમનાર. ॥४८५॥ दुरोदरम् (પુ ન.), कैतवम्, द्यूतम् (પુ ન), अक्षवती, पणः એ ૫–

१ अक्षरचुञ्चुः –भानु० ।

અષ્ટાપદઃ શારિફલં, શારઃ શારિશ્ચ ખેલની ।
પરિણાયસ્તુ શારીણાં, નયનં સ્યાત્ સમન્તતઃ ॥૪૮૭॥
સમાહ્વયઃ પ્રાણિદ્યૂતં, વ્યાલગ્રાહ્યાહિતુણ્ડિકઃ ।
સ્યાન્મનોજવસસ્તાતતુલ્યઃ શાસ્તા તુ દેશકઃ ॥૪૮૮॥
સુકૃતી પુણ્યવાન્ ધન્યો, મિત્રયુર્મિત્રવત્સલઃ ।
ક્ષેમઙ્કરો રિષ્ટતાતિઃ, શિવતાતિઃ શિવઙ્કરઃ ॥૪૮૯॥
શ્રદ્ધાલુરાસ્તિકઃ શ્રાદ્ધો, નાસ્તિકસ્તદ્વિપર્યયે ।
વૈરઙ્ગિકો વિરાગાર્હો, વીતદમ્ભસ્ત્વકલ્કનઃ ॥૪૯૦॥

જુગાર. પાશકઃ, પ્રાસકઃ, અક્ષઃ, દેવનઃ એ ૪ જુગાર રમવાના પાસા. ગ્લહઃ–ગ્લહિઃ, (અક્ષપણઃ) એ બાજી ઉપર હોડમાં મૂકેલી રકમ. ॥૪૮૬॥ અષ્ટાપદઃ (પુ ન), શારિફલમ્ (પુ. ન), [શારિફલકઃ શિ૦ ૩૭] એ ૨–ચોપાટ–શેત્રંજ વગેરે રમવાનું ખાનાવાળું લુગડું, સોગટાં ગોઠવવા માટેની ખાનાંવાળી બાજી. શારઃ (પુ. સ્ત્રી), શારિઃ (પુ. સ્ત્રી.), ખેલની એ ૩–શેત્રંજ વગેરેની સોગઠી. પરિણાયઃ–પાસા પ્રમાણે સોગટાં ફેરવવાં તે ॥૪૮૭॥ સમાહ્વયઃ, પ્રાણિદ્યૂતમ્ એ ૨–પ્રાણિદ્યૂત, કૂકડા વગેરે પ્રાણિઓને સરત કરી લડાવવા તે. વ્યાલગ્રાહી 'ઇન્' (વિ.) આહિતુણ્ડિકઃ–'અહિતુણ્ડિકઃ' એ ૨–ગારુડી, વાદી, સર્પ પકડનાર. મનોજવસઃ, તાતતુલ્ય [મનોજવ શિ૦ ૩૭] એ ૨–પિતાતુલ્ય (કાકા વગેરે) શાસ્તા 'તૃ' (વિ.), દેશકઃ એ ૨–શાસન કરનાર. ॥૪૮૮॥ સુકૃતી 'ઇન્' (વિ), પુણ્યવાન્ 'વત્' (વિ.), ધન્યઃ એ ૩–પુણ્યશાળી. મિત્રયુઃ (પુ), મિત્રવત્સલઃ એ ૨–મિત્ર ઉપર પ્રેમ રાખનાર. ક્ષેમઙ્કરઃ, રિષ્ટતાતિઃ (વિ.), શિવ-

પ્રણાય્યોઽસંમતોઽન્વેષ્ટાઽનુપદ્યથ સહઃ ક્ષમઃ ।
શક્તઃ પ્રભૂષ્ણુર્ભૂતાત્તસ્ત્વાવિષ્ટઃ શિથિલઃ શ્લથઃ ॥૪૯૧॥
સંવાહકોઽઙ્ગમર્દઃ સ્યાન્નષ્ટવીજસ્તુ નિષ્કલઃ ।
આસીન ઉપવિષ્ટઃ સ્યાદૂર્ધ્વે ઊર્ધ્વન્દમઃ સ્થિતઃ ॥૪૯૨॥
અધ્વનીનોઽધ્વગોઽધ્વન્યઃ, પાન્થઃ પથિકદેશિકૌ ।
પ્રવાસી તદ્ગણો હારિઃ, પાથેયં શમ્બલં સમે ॥૪૯૩॥

તાતિઃ (વિ.), શિવઙ્કરઃ એ ૪–કલ્યાણ કરનાર. ॥૪૮૯॥ શ્રદ્ધાલુઃ (વિ.), આસ્તિકઃ, શ્રાદ્ધઃ એ ૩–શ્રદ્ધાવાળો, આસ્તિક. નાસ્તિકઃ એ શ્રદ્ધારહિત–નાસ્તિક. વૈરઙ્ગિકઃ, વિરાગાર્હઃ એ ૨–વૈરાગ્યને યોગ્ય. વીતદમ્ભઃ, અકલ્કનઃ એ ૨–દંભવિનાનો, અમાયાવી, સરળ. ॥૪૯૦॥ પ્રણાય્યઃ, અસમ્મતઃ એ ૨ વિરુદ્ધ. અન્વેષ્ટા 'તૃ' (વિ.), અનુપદી 'ઇન્', (વિ.), એ ૨–પાછળ જનાર, શોધનાર. સહઃ, ક્ષમઃ, શક્તઃ, પ્રભૂષ્ણુઃ (વિ.), [સમર્થઃ, અલમ્ભૂષ્ણુઃ શે૦ ૧૦૮, પ્રભવિષ્ણુઃ શિ૦ ૩૭] એ ૪–સમર્થ, સહનશીલ. ભૂતાત્તઃ, આવિષ્ટઃ એ ૨–ભૂતગ્રસ્ત શિથિલઃ, શ્લથઃ એ ૨ ઢીલો ॥૪૯૧॥ સંવાહકઃ, અઙ્ગમર્દઃ એ ૨–અંગ મર્દન કરનાર. નષ્ટવીજઃ, નિષ્કલઃ એ ૨–સત્વરહિત, વીર્યરહિત. આસીનઃ, ઉપવિષ્ટઃ એ ૨–બેઠેલો ઊર્ધ્વઃ, ઊર્ધ્વન્દમઃ, સ્થિતઃ એ ૩–ઊભેલો. ॥૪૯૨॥ અધ્વનીન, અધ્વગઃ, અધ્વન્યઃ, પાન્થઃ, પથિકઃ, દેશિકઃ, પ્રવાસી 'ઇન્' (વિ.) એ ૭-મુસાફર. હારિઃ (સ્ત્રી.), પથિકસાર્થઃ એ ૨–મુસાફરનો સમુદાય. પાથેયમ્, શમ્બલમ્ (પું ન.) એ ભાતુ ॥૪૯૩॥ જઙ્ઘાલઃ, અતિજવઃ એ ૨–વેગવાળો. જઙ્ઘાકરિકઃ,

જઙ્ઘાલોઽતિજવો જઙ્ઘાકરિકો જાઙ્ઘિકો જવી ।
જવનસ્ત્વરિતે વેગે, રયો રંહસ્તરઃ સ્યદઃ ॥૪૯૪॥
જવો વાજઃ પ્રસરશ્ચ, મન્દગામી તુ મન્થરઃ ।
કામંગામ્યનુકામીનોઽત્યન્તીનોઽત્યન્તગામિનિ ॥૪૯૫॥
સહાયોઽભિચરોઽનોશ્ચ જીવિ-ગામિ-ચર-પ્લવાઃ ।
સેવકોઽથ સેવા ભક્તિઃ, પરિચર્યા પ્રસાદના ॥૪૯૬॥
શુશ્રૂષાઽઽરાધનોપાસ્તિવરિવસ્યાપરીષ્ટયઃ ।
ઉપચારઃ પદાતિસ્તુ, પત્તિઃ પદ્ગઃ પદાતિકઃ ॥૪૯૭॥

જાઙ્ઘિકઃ [જઙ્ઘાકરઃ શિ૦ ૩૮] એ ૨-ખેપીઓ. જવી 'ઇન્' (વિ), જવનઃ, ત્વરિતઃ એ ૩-ઘણા વેગવાળો (જઙ્ઘાલઃ થી ત્વરિતઃ સુધીના શબ્દો એકાર્થવાળા પણ છે.) વેગઃ, રયઃ, રંહઃ 'સ્' (ન.), તરઃ 'સ્' (ન) સ્યદઃ ॥૪૯૪॥, જવઃ, વાજઃ, પ્રસરઃ એ ૮-વેગ મન્દગામી 'ઇન્' (વિ.), મન્થરઃ એ ૨-ધીમે ચાલનાર. કામંગામી 'ઇન્' (વિ.) અનુકામીનઃ એ ૨ સ્વેચ્છાચારી. અત્યન્તીનઃ, અત્યન્તગામી 'ઇન્' (વિ) એ ૨-ઘણું ચાલનાર. ॥૪૯૫॥ સહાયઃ, અભિચરઃ, અનુજીવી 'ઇન્' (વિ.), અનુગામી 'ઇન્' (વિ), અનુચરઃ, અનુપ્લવઃ, સેવકઃ, [અનુગઃ શિ૦ ૩૮] એ ૭-સેવક, પાછળ ચાલનાર. સેવા, ભક્તિઃ (સ્ત્રી.), પરિચર્યા, પ્રસાદના ॥૪૯૬॥, શુશ્રૂષા, આરાધના, ઉપાસ્તિઃ (સ્ત્રી), વરિવસ્યા, પરીષ્ટિઃ (સ્ત્રી), ઉપચારઃ, [પર્યેપણા, ઉપાસના શિ૦ ૩૮] એ ૧૦-સેવા, ભક્તિ. પદાતિઃ (પુ), પત્તિઃ (પુ.) પદગઃ, પદાતિકઃ ॥૪૯૭॥, પદાતિકઃ, પાદચારી 'ઇન્' (વિ.), [1]પાદાજિઃ,

૧ પદાજિઃ –ભાનુ૦ ।

पादातिकः पादचारी, पदाजिपदिकावपि ।
सरः पुरोऽग्रतोऽग्रेभ्यः, पुरस्तो गम-गामि-गाः ॥४९८॥
प्रष्ठोऽथावेशिकाऽऽगन्तू, प्राघूणोऽभ्यागतोऽतिथिः ।
प्राघूर्णकेऽथावेशिकमातिथ्यं चातिथेय्यपि ॥४९९॥
सूर्योढस्तु स सम्प्राप्तो, यः सूर्येऽस्तं गतेऽतिथिः ।
पादार्थं पाद्यमर्घार्थमर्घ्यं वार्यथ गौरवम् ॥५००॥
अभ्युत्थानं व्यथकस्तु, स्याद् मर्मस्पृगरुन्तुदः ।
ग्रामेयके तु ग्रामीणग्राम्यौ लोको जनः प्रजा ॥५०१॥

पदिकः, [पादातः, पदगः शि० ૧૦૮] એ ૮–પગે ચાલનાર, પાળો. पुरःसरः, अग्रतःसरः, अग्रेसरः, पुरोगमः, पुरोगामी 'इन्' (वि.), पुरोगः ॥૪૯૮॥, प्रष्ठः (अग्रेगूः) એ ૭–અગ્રેસર, નાયક. आवेशिकः, आगन्तुः (पु.), प्राघूणः, अभ्यागतः, अतिथिः (पु.), प्राघूर्णकः, [आतिथ्य. शि० ૩૯] એ ૬–મહેમાન, પરોણો, અતિથિ आवेशिकम्, आतिथ्यम्, आतिथेयी (સ્ત્રી. ન.) એ ૩–મહેમાનગીરી ॥૪૯૯॥ सूर्योढः–સૂર્યાસ્ત બાદ આવેલ મહેમાન. पाद्यम्–પગ ધોવાનું પાણી. अर्घ्यम्–પૂજાને માટેનું પાણી. गौरवम् ॥૫૦૦॥, अभ्युत्थानम् એ ૨–ઉભા થઈને સત્કાર કરવો તે. व्यथकः, मर्मस्पृक् 'श्' (वि.), अरुन्तुदः એ ૩–પીડનાર. ग्रामेयकः, ग्रामीणः, ग्राम्यः એ ૩–ગામડીઓ. लोकः, जनः प्रजा એ ૩–લોક, પ્રજા ॥૫૦૧॥ आमुष्यायणः,

સ્યાદામુષ્યાયણોઽમુષ્યપુત્રઃ પ્રખ્યાતવપ્તૃકઃ ।
કુલ્યઃ કુલીનોઽભિજાતઃ, કૌલેયકમહાકુલૌ ॥૫૦૨॥
જાત્યો ગોત્રં તુ સન્તાનોઽન્વવાયોઽભિજનઃ કુલમ્ ।
અન્વયો જનનં વંશઃ, સ્ત્રી નારી વનિતા વધૂઃ ॥૫૦૩॥
વશા સીમન્તિની વામા, વર્ણિની મહિલાઽવલા ।
યોષા યોષિત્ વિશેષાસ્તુ, કાન્તા ભીરુર્નિતમ્બિની ॥૫૦૪॥
પ્રમદા સુન્દરી રામા, રમણી લલનાઽઙ્ગના ।
સ્વગુણેનોપમાનેન, મનોજ્ઞાદિપદેન ચ ॥૫૦૫॥

અમુષ્યપુત્રઃ, પ્રખ્યાતવપ્તૃકઃ એ ૩–પ્રખ્યાત પિતાનો પુત્ર. કુલ્યઃ, કુલીનઃ, અભિજાતઃ, કૌલેયકઃ, મહાકુલઃ ॥૫૦૨॥, જાત્ય [અભિજઃ શિ૦ ૩૯] એ ૬–કુલવાન. ગોત્રમ્, સન્તાનઃ, અન્વવાયઃ, અભિજનઃ, કુલમ્, અન્વયઃ, જનનમ્, વંશઃ, [સન્તતિઃ (સ્ત્રી.) શિ૦ ૩૯] એ ૮–કુલ, વંશ. સ્ત્રી, નારી, વનિતા, વધૂઃ ॥૫૦૩॥, વશા, સીમન્તિની, વામા, વર્ણિની, મહિલા, અવલા, યોષા, યોષિત્, [મહેલી, યોષિતા શિ૦ ૩૯] એ ૧૨–સ્ત્રી, નારી. કાન્તા, ભીરુઃ, નિતમ્બિની ॥૫૦૪॥ પ્રમદા, સુન્દરી, રામા, રમણી, લલના, અઙ્ગના એ ૯–વિશેષ પ્રકારની સ્ત્રીઓ. (કાન્તા–મનોહર સ્ત્રી, ભીરુઃ–બીકણ, નિતમ્બિની–સુંદર નિતંબવાળી, પ્રમદા–પ્રકૃષ્ટ મદવાળી, સુન્દરી–સુંદર અંગવાળી, રામા–ક્રીડા કરતી, રમણી–ક્રીડા કરનારી, લલના–ક્રીડાવાળી અઙ્ગના સુંદર અવયવવાળી.) પોતાના ગુણથી, ઉપમાનથી, મનોજ્ઞ વગેરે પદોથી અવયવોના વિશેષ પ્રકારવાળી ॥૫૦૫॥ અને વિશિષ્ટ અંગ

વિશેષિતાઙ્ગકર્મા સ્ત્રી, યથા તરલલોચના ।
અલસેક્ષણા મૃગાક્ષી, મત્તેભગમનાપિ ચ ॥૫૦૬॥
વામાક્ષી સુસ્મિતાઽસ્યાઃ સ્વં, માનલીલાસ્મરાદયઃ ।
લીલા વિલાસો વિચ્છિત્તિર્વિબ્બોકઃ કિલિકિઞ્ચિતમ્ ॥૫૦૭॥
મોટ્ટાયિતં કુટ્ટમિતં લલિતં વિહૃતં તથા ।
વિભ્રમશ્ચેત્યલઙ્કારાઃ સ્ત્રીણાં સ્વાભાવિકા દશ ॥૫૦૮॥
પ્રાગલ્ભ્યૌદાર્યમાધુર્યશોભાધીરત્વકાન્તયઃ ।
દીપ્તિશ્ચાઽયત્નજાઃ ભાવહાવહેલાસ્ત્રયોઽઙ્ગજાઃ ॥૫૦૯॥

અને ક્રિયાવાળી સ્ત્રીઓ–તરલલોચના, અલસેક્ષણા, મૃગાક્ષી, મત્તેભગમના ॥૫૦૬॥, વામાક્ષી, સુસ્મિતા, (વરારોહા, વરવર્ણિની, પ્રતીપદર્શિની) વગેરે શબ્દો થાય છે. માનઃ–અભિમાન, લીલા–શૃંગારચેષ્ટા, સ્મરઃ–કામ (મનોવિલાસ–મનનો વિલાસ.) વગેરે સ્ત્રીઓનું ધન છે. તેથી થતાં સ્ત્રીનાં નામો–માનિની, લીલાવતી, સ્મરવતી, (મનોવિલાસવતી) ઇત્યાદિ. લીલા ૧, વિલાસઃ ૨, વિચ્છિત્તિઃ (સ્ત્રી.), ૩ વિવ્વોકઃ–બિબ્બોકઃ ૪, કિલિકિઞ્ચિતમ્ ૫ ॥૫૦૭॥, મોટ્ટાયિતમ્–મોટ્ટાયિતમ્ ૬, કુટ્ટમિતમ્ ૭, લલિતમ્ ૮, વિહૃતમ્ ૯, વિભ્રમઃ ૧૦–એ દશ સ્ત્રીઓના સ્વાભાવિક અલંકારો છે, ॥૫૦૮॥ પ્રાગલ્ભ્યમ્ ૧, ઔદાર્યમ્ ૨, માધુર્યમ્ ૩ શોભા ૪, ધીરત્વમ્ ૫, કાન્તિઃ (સ્ત્રી.) ૬, દીપ્તિઃ (સ્ત્રી.), ૭–આ વગર મહેનતે પ્રાપ્ત થતાં સાત સાત્વિક અલંકારો. ભાવઃ ૧, હાવઃ ૨, હેલા ૩–આ ત્રણ અંગથી ઉત્પન્ન થતા અલંકારો છે. ક્રમથી અલ્પ, ઘણા અને બહુ જ વધારે શરીરના વિકારવિશેષ રૂપ આ અલંકારો છે. ॥૫૦૯॥ કોપના,

સા કોપના ભામિની સ્યાત્, છેકા મત્તા ચ વાણિની ।
કન્યા કની કુમારી ચ, ગૌરી તુ નગ્નિકાઽરજાઃ ॥૫૧૦॥
મધ્યમા તુ દૃષ્ટરજાસ્તરુણી યુવતિશ્ચરી ।
તલુની દિક્કરી વર્યા, પતિંવરા સ્વયંવરા ॥૫૧૧॥
સુવાસિની વધૂટી સ્યાચ્ચિરિણ્ટ્યથ સધર્મિણી ।
પત્ની સહચરી પાણિગૃહીતી ગૃહિણી ગૃહાઃ ॥૫૧૨॥
દારાઃ ક્ષેત્રં વધૂર્ભાર્યા, જની જાયા પરિગ્રહઃ ।
દ્વિતીયોઢા કલત્રં ચ, પુરન્ધ્રી તુ કુટુમ્બિની ॥૫૧૩॥

ભામિની એ ૨-કોપવાલી સ્ત્રી વાણિની-હોશિયાર અને ઉન્મત્ત સ્ત્રી. કન્યા, કની, કુમારી એ ૩-કુમારી ગૌરી, નગ્નિકા, અરજાઃ 'અસ્' (સ્ત્રી.) એ૩-ઋતુ નહિ પ્રાપ્ત થયેલ કન્યા, નવ કે દશ વર્ષની કન્યા. ॥૫૧૦॥ મધ્યમા, દૃષ્ટરજાઃ 'અસ્' (સ્ત્રી.) તરુણી, યુવતિઃ, ચરી, તલુની, દિક્કરી [યુવતી શિ૦ ૩૯] એ ૭-યુવાન સ્ત્રી, ઋતુ પ્રાપ્ત થયેલી સ્ત્રી. વર્યા, પતિંવરા, સ્વયંવરા એ ૩-જાતે વરને પસંદ કરી પરણનાર સ્ત્રી. ॥૫૧૧॥ સુવાસિની, સ્વવાસિની, વધૂટી વધ્વટી, ચિરિણ્ટી [ચરિણ્ટી, ચિરણ્ટી, ચરણ્ટી, એ ૩-શિ૦ ૪૦] એ ૩-પરણેલી યુવાન સ્ત્રી, કંઈક યુવાની આવ્યા પછી પરણેલી સ્ત્રી. સધર્મિણી, પત્ની, સહચરી, પાણિગૃહીતી, ગૃહિણી, ગૃહાઃ(પુ. બ. ન.) ॥૫૧૨॥ દારાઃ, (નિત્ય પુ. બ.), (દારઃ -પુ. દારા-સ્ત્રી,), ક્ષેત્રમ્, વધૂઃ, ભાર્યા, જની, જાયા, પરિગ્રહઃ, દ્વિતીયા, ઊઢા, કલત્રમ્ [કરાસ્તી, ગેહણી, સહધર્મિણી ॥૪૦॥, સધર્મચારિણી એ ૪-શિ૦ ૪૦, ૪૧] એ ૧૬-પત્ની, પરણેલી સ્ત્રી, સહચારિણી પુરન્ધ્રી, કુટુમ્બિની એ ૨-પુત્ર, નોકર વગેરે કુટુંબવાળી સ્ત્રી. ॥૫૧૩॥

પ્રજાવતી ભ્રાતુર્જાયા, સૂનોઃ સ્નુષા જની વધૂઃ ।
ભ્રાતૃવર્ગસ્ય યા જાયા, યાતરસ્તાઃ પરસ્પરમ્ ॥૫૧૪॥
વીરપત્ની વીરભાર્યા, કુલસ્ત્રી કુલવાલિકા ।
પ્રેયસી દયિતા કાન્તા, પ્રાણેશા વલ્લભા પ્રિયા ॥૫૧૫॥
હૃદયેશા પ્રાણસમા, પ્રેષ્ઠા પ્રણયિની ચ સા ।
પ્રેયસ્યાદ્યાઃ પુંસિ પત્યૌ, ભર્ત્તા સેક્તા પતિર્વરઃ ॥૫૧૬॥
વિવોઢા રમણો ભોક્તા, રુચ્યો વરયિતા ધવઃ ।
જન્યાસ્તુ તસ્ય સુહૃદો, વિવાહઃ પાણિપીડનમ્ ॥૫૧૭॥

પ્રજાવતી, ભ્રાતુર્જાયા પ્રાતૃજાયા એ ૨–ભાઈની સ્ત્રી, ભાભી. સ્નુષા, જની, વધૂઃ [વધૂટી શિ૦૪૧] એ ૩–પુત્ર વધૂ યાતરઃ 'ऋ' (સ્ત્રી. બ.), દેરાણીઓ, જેઠાણીઓ ॥૫૧૪॥ વીરપત્ની, વીરભાર્યા એ ૨–વીરપુરુષની સ્ત્રી. કુલસ્ત્રી, કુલવાલિકા, (કુલપાલિકા) એ ૨–કુલીન સ્ત્રી પ્રેયસી, દયિતા, કાન્તા, પ્રાણેશા, વલ્લભા, પ્રિયા ॥૫૧૫॥, હૃદયેશા, પ્રાણસમા, પ્રેષ્ઠા, પ્રણયિની [પ્રેમવતી શિ૦૪૧] એ ૧૦–વહાલી સ્ત્રી પ્રેયાન્ 'ઇયસ્' (પુ.), દયિતઃ, કાન્તઃ, પ્રાણેશઃ, વલ્લભઃ, પ્રિયઃ, હૃદયેશઃ, પ્રાણસમઃ, પ્રેષ્ઠઃ, પ્રણાયી 'इन्' (પુ.), ભર્ત્તા 'तृ' (પુ.), સેક્તા 'तृ', પતિઃ (પુ), વરઃ ॥૫૧૬॥, વિવોઢા 'तृ', રમણઃ, ભોક્તા 'तृ' રુચ્યઃ, વરયિતા 'तृ', ધવઃ [પરિણેતા 'तृ', [1]પાણિગ્રાહઃ, ઉપયન્તા 'तृ' શિ૦ ૪૧–૪૨] એ ૨૦–વહાલો પતિ, વર. જન્યાઃ–વરના મિત્રો, વરના સ્નેહીઓ. વિવાહઃ, પાણિપીડનમ્ ॥૫૧૭॥, પણિગ્રહણમ્, ઉદ્વાહઃ, ઉપયામઃ,

૧ પાણિગ્રહી ।–માનુ૦ ।

પાણિગ્રહણમુદ્વાહ, ઉપાત્ યામયમાવપિ ।
દારકર્મ પરિણયો, જામાતા દુહિતુઃ પતિઃ ॥૫૧૮॥
ઉપપતિસ્તુ જારઃ સ્યાદ્, ભુજઙ્ગો ગણિકાપતિઃ ।
જમ્પતી દમ્પતી જાયાપતી ભાર્યાપતી સમાઃ ॥૫૧૯॥

ઉપયમઃ, દારકર્મ 'અન્' (ન.) પરિણયઃ એ ૮–વિવાહ. [જામ્બૂલમાલિકા–વિવાહ. વરયાત્રા, દૌન્દુભી એ ૨–વરયાત્રા. ॥૧૦૮॥ ગોપાલી, વર્ણકમ્–વિલેપન, શરીરમાં પીઠી વગેરે લગાડવી તે. શાન્તિયાત્રા, વરનિમન્ત્રણમ્–વરનુ નિમંત્રણ. ઇન્દ્રાણીમહઃ, હેલિઃ –વરનો મહોત્સવ, ઉલૂલુઃ, મઙ્ગલધ્વનિઃ–માંગલિક શબ્દ, ॥૧૦૯॥, સ્વસ્ત્યયનં, પૂર્ણકલશમ્, મઙ્ગલાહ્નિકમ્ એ ૩-વિવાહમાં માંગલિક દિવસે કલશ ભરીને કરાતી શુભ ક્રિયા. મઙ્ગલસ્નાનમ્, શાન્તિકમ્ શાન્તિક ક્રિયામા સુગંધિ જલવડે કરાતુ સ્નાન. ॥૧૧૦॥ કરણમ્, હસ્તલેપઃ–લગ્નસમયે હાથમાં લેપ કરવો તે. પોડનમ્, હસ્તબન્ધઃ એ ૨–કરપીડન, પાણિગ્રહણ, હસ્તમેલાપ. સમવભ્રંશઃ–કરમોચન. વાર્તિકમ્, ધૂલિભક્તમ્-ધૂલિભક્ત, આ બધી વિવાહ પ્રસંગની ક્રિયાઓ છે શે૦ ૧૦૮–૧૧૧] જામાતા 'તૃ' એ–દીકરીનો પતિ, જમાઈ. ॥૫૧૮॥ ઉપપતિઃ (પુ.), જારઃ, એ ૨–પતિના જેવો, જાર પુરુષ. ભુજઙ્ગઃ, ગણિકાપતિઃ એ ૨–ગણિકાનો પતિ. જમ્પતી, દમ્પતી, જાયાપતી, ભાર્યાપતી એ ૪–(પુ.) પતિપત્ની, વરવહુ–એ બન્ને ॥૫૧૯॥ યૌતકમ્, સુદાયઃ, હરણમ્, [દાયઃ શિ૦૪૨] એ ૩-લગ્ન વગેરે પ્રસંગે કરાતો ચાંલ્લો, પતિપત્નીને પહેરામણીમાં

યૌતકં યુતયોર્દેયં, સુદાયો હરણં ચ તત્ ।
કૃતાભિષેકા મહિષી, ભોગિન્યોઽન્યા નૃપસ્ત્રિયઃ ॥૫૨૦॥
સૈરન્ધ્રી યાઽન્યવેશ્મસ્થા, સ્વતન્ત્રા શિલ્પજીવિની ।
અસિક્ન્યન્તઃપુરપ્રેષ્યા, દૂતીસઞ્ચારિકે સમે ॥૫૨૧॥
પ્રજ્ઞા પ્રાજ્ઞી પ્રજાનત્યાં, પ્રાજ્ઞા તુ પ્રજ્ઞયાન્વિતા ।
સ્યાદાભીરી મહાશૂદ્રી, જાતિપુંયોગયોઃ સમે ॥૫૨૨॥
પુંયુજ્યાચાર્ય્યાચાર્યાની, માતુલાની તુ માતુલી ।
ઉપાધ્યાયાન્યુપાધ્યાયી, ક્ષત્રિય્યર્યી ચ શૂદ્ર્યપિ ॥૫૨૩॥

મળેલું દ્રવ્ય. મહિષી–અભિષેક કરાયેલી રાજાની રાણી, પટરાણી. ભોગિન્યઃ 'ની' (સ્રી. બ) અભિષેક વિનાની રાજાની રાણીઓ. ॥૫૨૦॥ સૈરન્ધ્રી–પારકે ઘેર રહેનારી સ્વતંત્ર અને કેશ સમારવા વગેરેનું શિલ્પ જાણનારી સ્રી. અસિક્ની–અંતઃપુરમાં નિમાયેલી સ્રી. દૂતી, સઞ્ચારિકા એ ૨–દૂતી ॥૫૨૧॥ પ્રજ્ઞા, પ્રાજ્ઞી, પ્રજાનતી એ–૩ જાણનાર સ્રી, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળી સ્રી. પ્રાજ્ઞા–બુદ્ધિવાળી સ્રી. આભીરી, મહાશૂદ્રી એ–ભરવાડની જાતિમા ઉત્પન્ન થયેલી સ્રી, ભરવાડની સ્રી. ॥૫૨૨॥ આચાર્યી, આચાર્યાની એ ૨–આચાર્યની સ્રી. માતુલાની, માતુલી એ ૨–મામાની, સ્રી. મામી. ઉપાધ્યાયાની ઉપાધ્યાયી એ ૨–ઉપાધ્યાયની સ્રી ક્ષત્રિયી એ ક્ષત્રિયની સ્રી. [1]અર્યી–વૈશ્યની સ્રી. શૂદ્રી–શૂદ્રની સ્રી ॥૫૨૩॥ આચાર્યા–સ્રી

[1] આર્યી–માનુ૦ ।

સ્વત આચાર્યી શૂદ્રા ચ, ક્ષત્રિયા ક્ષત્રિયાણ્યપિ ।
ઉપાધ્યાય્યુપાધ્યાયા સ્યાદર્યાઽર્યાણ્યૌ પુનઃ સમે ॥૫૨૪॥
દિધિષૂસ્તુ પુનર્ભૂર્દ્વિરૂઢાઽસ્યા દિધિષૂઃ પતિઃ ।
સ તુ દ્વિજોઽગ્રેદિધિષૂર્યસ્ય સ્યાત્ સૈવ ગેહિની ॥૫૨૫॥
જ્યેષ્ઠેઽનૂઢે પરિવેત્તાઽનુજો દારપરિગ્રહી ।
તસ્ય જ્યેષ્ઠઃ પરિવિત્તિર્જાયા તુ પરિવેદિની ॥૫૨૬॥
વૃષસ્યન્તી કામુકો સ્યાદિચ્છાયુક્તા તુ કામુકા ।
કૃતસાપત્નિકાઽધ્યૂઢાઽધિવિન્નાઽથ પતિવ્રતા ॥૫૨૭॥

આચાર્ય,વ્યાખ્યાત્રી સ્ત્રી. શૂદ્રા–શૂદ્ર જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલી સ્ત્રી. ક્ષત્રિયા, ક્ષત્રિયાણી એ ૨–ક્ષત્રિય જાતિમા ઉત્પન્ન થયેલ સ્ત્રી. ઉપાધ્યાયી, ઉપાધ્યાયા એ ૨–શિક્ષિકા, ભણાવનારી સ્ત્રી [1]અર્યા, અર્યાણી એ ૨–વૈશ્ય જાતિમા ઉત્પન્ન થયેલી સ્ત્રી. ॥૫૨૪॥ દિધિષૂઃ–'દિધિષુઃ' પુનર્ભૂઃ, દ્વિરૂઢા, [દિધોષૂઃ શિ૦ ૪૨] એ ૩-ફરીથી પરણેલી, પુનર્લગ્નવાળી સ્ત્રી દ્વિધિષૂઃ એ પુનર્લગ્ન કરેલી સ્ત્રીનો પતિ અગ્રેદિધિષૂઃ–પુનર્લગ્ન કરેલી સ્ત્રીનો પતિ જો બ્રાહ્મણ હોય તો તે. ॥૫૨૫॥ પરિવેત્તા 'તૃ' (પુ) મોટો ભાઈ ન પરણેલો હોય ત્યારે પરણેલો નાનો ભાઈ. પરિવિત્તિઃ (પુ.) નાનો ભાઈ પરણેલો છતા કુંવારો મોટો ભાઈ. પરિવેદિની–એ મોટો ભાઈ નહિ પરણેલો છતા પરણેલ નાનાભાઈની સ્ત્રી ॥૫૨૬॥ વૃષસ્યન્તી, કામુકી એ ૨–મૈથુનની ઇચ્છાવાલી સ્ત્રી. કામુકા સામાન્ય ધનાદિકની ઇચ્છાવાળી સ્ત્રી. કૃતસાપત્નિકા, અધ્યૂઢા, [2]અધિવિન્ના એ ૩–આદ્ય સ્ત્રી, પહેલી પરણેલી સ્ત્રી. પતિવ્રતા ॥૫૨૭॥, એકપત્ની, સુચરિત્રા, સાધ્વી, સતી

૧ આર્યા, અર્યાણી । ૨ અધિવિત્તા–માનુ૦ ।

એકપત્ની સુચરિત્રા, સાધ્વી સત્યસતીત્વરી ।
પુંશ્ચલી ચર્પણી વન્ધક્યવિનીતા ચ પાંસુલા ॥૫૨૮॥
સ્વૈરિણી કુલટા યાતિ, યા પ્રિયં સાઽભિસારિકા ।
વયસ્યાલિઃ સખી સધ્રીચ્યશિશ્વી તુ શિશું વિના ॥૫૨૯॥
પતિવત્ની જીવત્પતિર્વિશ્વસ્તા વિધવા સમે ।
નિર્વીરા નિષ્પતિસુતા, જીવત્તોકા તુ જીવસૂઃ ॥૫૩૦॥
નશ્યત્પ્રસૂતિકા નિન્દુઃ, સશ્મશ્રુર્નરમાલિની ।
કાત્યાયની ત્વર્ધવૃદ્ધા, કાષાયવસનાઽધવા ॥૫૩૧॥

એ ૫—પતિવ્રતા સ્ત્રી. અસતી, ઇત્વરી, પુંશ્ચલી, ચર્પણી, વન્ધકી, અવનીતા, પાંસુલા ॥૫૨૮॥, સ્વૈરિણી, કુલટા [દુઃશાક્ષી; વન્ધુદા, કલકૂણિકા, ઘર્પણી, લાઞ્છની ખણ્ડશીલા, મદનમાલિકા ॥૧૧૨॥ [1]ત્રિલોચના, મનોહારી એ ૯—શે૦ ૧૧૨-૧૧૩] એ ૯—અસતી, કુલટા. અભિસારિકા—કામની ઇચ્છાથી પ્રિય પાસે જનારી સ્ત્રી. વયસ્યા, આલિઃ, સખી, સધ્રીચી એ ૪-સખી. અશિશ્વી-પુત્ર વિનાની સ્ત્રી ॥૫૨૯॥ પતિવત્ની, જીવત્પતિ., [જીવત્પત્ની શિ૦ ૪૨] એ ૨—સધવા સ્ત્રી. વિશ્વસ્તા, વિધવા એ ૨—વિધવા સ્ત્રી નિર્વીરા, નિષ્પતિસુતા [અવીરા શિ૦ ૪૩] એ ૨—પુત્ર વિનાની વિધવા સ્ત્રી જીવત્તોકા, જીવસૂઃ (સ્ત્રી), જેની સતતિ જીવતી રહેતી હોય તેવી સ્ત્રી. ॥૫૩૦॥ નિન્દુઃ (સ્ત્રી.), જેની સંતતિ મરી જતી હોય તેવી સ્ત્રી. સશ્મશ્રુઃ, નરમાલિની [પાલિઃ શે૦ ૧૧૩] એ ૨—દાઢી—મૂછવાળી સ્ત્રી કાત્યાયની—આધેડવયની કષાયવર્ણનાં વસ્ત્ર ધારણ કરનારી વિધવા [રણ્ડા, વિધવા શિ૦ ૪૩ વિધવા સ્ત્રી.] ॥૫૩૧॥ શ્રવણા, ભિક્ષુકી, મુણ્ડા, [ભિક્ષુણી

૧ વિલોચના ।—માનુ૦ ।

શ્રવણા ભિક્ષુકી મુણ્ડા, પોટા તુ સ્ત્રી નૃલક્ષણા ।
સાધારણસ્ત્રી ગણિકા, વેશ્યા પણ્યપણાઙ્ગના ॥૫૩૨॥
ભુજિષ્યા લઞ્જિકા રૂપાજીવા વારવધૂઃ પુનઃ ।
સા વારમુખ્યાથ ચુન્દી કુટ્ટની શમ્ભલી સમાઃ ॥૫૩૩॥

પોટા વોટા ચ ચેટી ચ, દાસી ચ કુટહારિકા ।
નગ્ના તુ કોટવી વૃદ્ધા, પલિક્ન્યથ રજસ્વલા ॥૫૩૪॥
પુષ્પવત્યધિરાત્રેયી, સ્ત્રીધર્મિણી મલિન્યવીઃ ।
ઉદક્યા ઋતુમતી ચ, પુષ્પહીના તુ નિષ્ફલા ॥૫૩૫॥

શે૦ ૧૧૩, શ્રમણા [શિ૦ ૪૩] એ ૩– સાધ્વી, ભિક્ષુણી. પોટા–પુરુષનાં લક્ષણવાળી સ્ત્રી. સાધારણસ્ત્રી, ગણિકા, વેશ્યા, પણ્યાઙ્ગના, પણાઙ્ગના ॥૫૩૨॥, ભુજિષ્યા, લઞ્જિકા, રૂપાજીવા [ખગાલિકા ૧૧૩॥, વારવાણિઃ, કામલેખા, ક્ષુદ્રા એ ૪–શે૦ ૧૧૩–૧૧૪] એ ૮–વેશ્યા વારવધૂઃ, વારમુખ્યા એ ૨–સેવાના કામમાં નિમાયેલી વેશ્યા. લોકોવડે આદર કરાયેલી વેશ્યા ચુન્દી, કુટ્ટની, શમ્ભલી એ ૩–કુટ્ટણી, પરસ્ત્રી, પુરુષનો સંયોગ મેળવી આપનારી સ્ત્રી. ॥૫૩૩॥ પોટા, વોટા, ચેટી, દાસી, કુટહારિકા, [ગણેરુકા, વડવા, કુમ્ભદાસી એ ૩-શે૦ ૧૧૪] એ ૫ દાસી નગ્ના–નગ્નિકા, કોટવી એ ૨ નગ્ન સ્ત્રી. પલિક્ની એ વૃદ્ધ સ્ત્રી રજસ્વલા ॥૫૩૪॥ પુષ્પવતી, અધિઃ, આત્રેયી, સ્ત્રીધર્મિણી, મલિની, અવીઃ, ઉદક્યા, ઋતુમતી [પુષ્પિતા શિ૦ ૪૩] એ ૯–રજસ્વલા સ્ત્રી, ઋતુવાળી સ્ત્રી પુષ્પહીના, નિષ્ફલા એ ૨–ઋતુ વિનાની સ્ત્રી ॥૫૩૫॥ રાકા–રજસ્વલા

રાકા તુ સરજાઃ કન્યા, સ્ત્રીધર્મઃ પુષ્પમાર્ત્તવમ્ ।
રજસ્તત્કાલસ્તુ ઋતુઃ, સુરતં મોહનં રતમ્ ॥૫૩૬॥
સંવેશનં સંપ્રયોગઃ, સંભોગશ્ચ રહો રતિઃ ।
ગ્રામ્યધર્મો નિધુવનં, કામકેલિઃ પશુક્રિયા ॥૫૩૭॥
વ્યવાયો મૈથુનં સ્ત્રીપુંસૌ દ્વન્દ્વં મિથુનં ચ તત્ ।
અન્તર્વત્ની ગુર્વિણી સ્યાદ્, ગર્ભવત્યુદરિણ્યપિ ॥૫૩૮॥
આપન્નસત્ત્વા ગુર્વી ચ, શ્રદ્ધાલુર્દોહદાન્વિતા ।
વિજાતા ચ પ્રજાતા ચ, જાતાઽપત્યા પ્રસૂતિકા ॥૫૩૯॥

કન્યા. સ્ત્રીધર્મઃ, પુષ્પમ્, આર્ત્તવમ્, રજઃ 'સ્' (ન.) [કુસુમમ્ શિ૦ ૪૪] એ ૪-સ્ત્રી રજ. ઋતુઃ (પુ) રજસ્‌નો કાલ. સુરતમ્, મોહનમ્, રતમ્ ॥૫૩૬॥, સંવેશનમ્, સમ્પ્રયોગઃ, સમ્ભોગઃ, રહઃ 'સ્' (ન.) રતિઃ (સ્ત્રી.), ગ્રામ્યધર્મઃ, નિધુવનમ્, કામકેલિઃ (સ્ત્રી), પશુક્રિયા ॥૫૩૭॥, વ્યવાયઃ, મૈથુનમ્, [પશુધર્મઃ શિ૦ ૪૪] એ ૧૪-મૈથુન, કામક્રીડા. સ્ત્રીપુંસૌ (દ્વિ. વ.) દ્વન્દ્વમ્, મિથુનમ્ એ ૩-સ્ત્રી પુરુષનુ જોડલું અન્તર્વત્ની, ગુર્વિણી, ગર્ભવતી, ઉદરિણી ॥૫૩૮॥ આપન્નસત્વા, ગુર્વી એ ૬-ગર્ભવતી સ્ત્રી. શ્રદ્ધાલુઃ (સ્ત્રી.), દોહદાન્વિતા એ ૨-દોહદવાળી સ્ત્રી ગર્ભનાપ્રભાવથી દોહદ ઉત્પન્ન થયેલ સ્ત્રી. વિજાતા, પ્રજાતા, જાતાપત્યા, પ્રસૂતિકા એ ૪-સુવાવડી સ્ત્રી, પ્રસૂતા સ્ત્રી. ॥૫૩૯॥ ગર્ભઃ, ગરભઃ, ભ્રૂણઃ, દોહદલક્ષણમ્, એ ૪-ગર્ભ. ગર્ભાશયઃ, જરાયુઃ (પુ), ઉલ્બમ્ (પુ. ન.) એ ૩-

ગર્ભસ્તુ ગરભો ભ્રૂણો, દોહદલક્ષણં ચ સઃ ।
ગર્ભાશયો જરાયૂલ્વે, કલલોલ્વે પુનઃ સમે ॥૫૪૦॥
દોહદં દૌર્હૃદં શ્રદ્ધા, લાલસા સૂતિમાસિ તુ ।
વૈજનનો વિજનનં, પ્રસવો નન્દનઃ પુનઃ ॥૫૪૧॥
ઉદ્વહોઽઙ્ગાત્મજઃ સૂનુસ્તનયો દારકઃ સુતઃ ।
પુત્રો દુહિતરિ સ્ત્રીત્વે, તોકાપત્યપ્રસૂતયઃ ॥૫૪૨॥
તુક્ પ્રજોભયોર્ભ્રાત્રીયો, ભ્રાતૃવ્યો ભ્રાતુરાત્મજે ।
સ્વસ્રીયો ભાગિનેયશ્ચ, જામેયઃ કુતપશ્ચ સઃ ॥૫૪૩॥

ગર્ભાશય, ગર્ભસ્થાન. કલલમ્ (પુ. ન.) ઉલ્વમ્ (પુ. ન.) એ ૨-શુક્ર અને રુધિરનું મિશ્રણ, ગર્ભવેષ્ટન ચર્મ. ॥૫૪૦॥ દોહદમ્ (પુ ન.), દૌર્હૃદમ્, શ્રદ્ધા, લાલસા (પુ. સ્ત્રી.) એ ૪-દોહદ. સૂતિમાસ્-'સૂતિમાસઃ', વૈજનનઃ એ ૨-પ્રસવ માસ, ગર્ભનો છેલ્લો માસ વિજનનમ્, પ્રસવઃ એ ૨-પ્રસવ, જન્મ. નન્દનઃ ॥૫૪૧॥, ઉદ્વહઃ, અઙ્ગજઃ, આત્મજઃ, સૂનુઃ (પુ.), તનયઃ, દારકઃ, સુતઃ, પુત્ર, [કુલધારકઃ ॥૧૧૪॥, દાયાદઃ, દ્વિતીયઃ એ ૩- શે૦ ૧૧૪-૧૧૫] એ ૯-પુત્ર નન્દની, ઉદ્વહા, અઙ્ગજા, આત્મજા, સૂનુઃ (સ્ત્રી.), તનયા, દારિકા, સુતા, પુત્રી, દુહિતા 'ત્' [ધીદા, સમર્ધુકા, દેહસઞ્ચારિણી એ ૩-શે૦ ૧૧૫] એ ૧૦-પુત્રી. તોકમ્, અપત્યમ્, પ્રસૂતિઃ (સ્ત્રી.), ॥૫૪૨॥ તુક્, પ્રજા, [સન્તાનઃ, સન્તતિઃ શે૦ ૧૧૫] એ ૫-સંતતિ, છોકરું. ભ્રાત્રીયઃ, ભ્રાતૃવ્યઃ એ ૨-ભત્રીજો. સ્વસ્રીયઃ ભાગિનેયઃ, જામેયઃ, કુતપઃ એ ૪-ભાણેજ. ॥૫૪૩॥ નપ્તા 'ત્' (પુ),

નપ્તા પૌત્રઃ પુત્રપુત્રો, દૌહિત્રો દુહિતુઃ સુતઃ ।
પ્રતિનપ્તા પ્રપૌત્રઃ સ્યાત્, તત્પુત્રસ્તુ પરમ્પરઃ ॥૫૪૪॥
પૈતૃષ્વસેયઃ સ્યાત્ પૈતૃષ્વસ્રીયસ્તુક્ પિતૃષ્વસુઃ ।
માતૃષ્વસ્રીયસ્તુક્ માતૃષ્વસુર્માતૃષ્વસેયવત્ ॥૫૪૫॥
વિમાતૃજો વૈમાત્રેયો, દ્વૈમાતુરો દ્વિમાતૃજઃ ।
સત્યાસ્તુ તનયે સાંમાતુરવદ્ માદ્રમાતુરઃ ॥૫૪૬॥
સૌભાગિનેયકાનીનૌ, સુભગાકન્યયોઃ સુતૌ ।
પૌનર્ભવપારસ્ત્રૈણેયૌ પુનર્ભૂપરસ્ત્રિયોઃ ॥૫૪૭॥

પૌત્રઃ, પુત્રપુત્રઃ એ ૩-પુત્રનો પુત્ર, પૌત્ર દૌહિત્રઃ, [નપ્તા 'તૃ' શે૦ ૧૧૬] દીકરીનો દીકરો. પ્રતિનપ્તા 'તૃ' (પુ.), પ્રપૌત્રઃ એ ૨-પૌત્રનો પુત્ર, પુત્રના પુત્રનો પુત્ર પરમ્પરઃ-પ્રપૌત્રનો પુત્ર ॥૫૪૪॥ પૈતૃષ્વસેયઃ પૈતૃષ્વસ્રીયઃ એ ૨-ફોઈનો દીકરો માતૃષ્વસ્રીયઃ માતૃષ્વસેયઃ એ ૨-માસીનો દીકરો. ॥૫૪૫॥ વિમાતૃજઃ વૈમાત્રેયઃ એ ૨-ઓરમાન ભાઈ. દ્વૈમાતુરઃ, દ્વિમાતૃજઃ એ ૨-બે માતાનો પુત્ર. સાંમાતુરઃ, માદ્રમાતુરઃ એ ૨-સતીનો પુત્ર ॥૫૪૬॥ સૌભાગિનેયઃ-સૌભાગ્યવતીનો પુત્ર. કાનીનઃ-કુંવારી સ્ત્રીનો (કન્યાનો) પુત્ર (વ્યાસ અને કર્ણ) પૌનર્ભવઃ-પુનર્લગ્નવાળી સ્ત્રીનો પુત્ર પારસ્ત્રૈણેયઃ પર-સ્ત્રીનો પુત્ર ॥૫૪૭॥ દાસેયઃ, દાસેરઃ એ ૨-દાસીનો પુત્ર નાટેરઃ -નાટેયઃ, નટીસુતઃ એ ૨-નટીનો પુત્ર. બન્ધુલઃ, વાન્ધકિનેય,

દાસ્યા દાસેરદાસેયૌ, નાટેરસ્તુ નટીસુતઃ ।
વન્ધુલો વાન્ધકિનેયઃ, કૌલટેરોઽસતીસુતઃ ॥૫૪૮॥
સ તુ કૌલટિનેયઃ સ્યાદ્, યો ભિક્ષુકસતીસુતઃ ।
દ્વાવપ્યેતૌ કૌલટેયૌ, ક્ષેત્રજો દેવરાદિજઃ ॥૫૪૯॥
સ્વજાતે ત્વૌરસૌરસ્યૌ, મૃતે ભર્તરિ જારજઃ ।
ગોલકોઽથામૃતે કુણ્ડો, ભ્રાતા તુ સ્યાત્ સહોદરઃ ॥૫૫૦॥
સમાનોદર્યસોદર્યસગર્ભ્યસહજા અપિ ।
સોદરશ્ચ સ તુ જ્યેષ્ઠઃ, સ્યાત્ પિત્ર્યઃ પૂર્વજોઽગ્રજઃ ॥૫૫૧॥
જઘન્યજે યવિષ્ઠઃ સ્યાત્, કનિષ્ઠોઽવરજોઽનુજઃ ।
સ યવીયાન્ કનીયાંશ્ચ, પિતૃવ્યશ્યાલમાતુલાઃ ॥૫૫૨॥

કૌલટેરઃ, અસતીસુત, (કૌલટેયઃ) એ ૪-અસતી અથવા કુલટા (વ્યભિચારિણી) સ્ત્રીનો પુત્ર ॥૫૪૮॥ કૌલટિનેયઃ-ભિક્ષુકી સતી સ્ત્રીનો પુત્ર. કૌલટેયઃ-અસતી કે ભિક્ષુકી સતી સ્ત્રીનો પુત્ર ક્ષેત્રજઃ દીયર વગેરેથી થયેલ પુત્ર. ॥૫૪૯॥ ઔરસઃ, ઉરસ્યઃ, એ ૨-પોતાનાથી સ્વસ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર, સગો પુત્ર. ગોલકઃ પતિ મરી ગયા પછી જારથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર કુણ્ડઃ-પતિ જીવતાં છતાં જારથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર. ભ્રાતા 'તૃ' સહોદરઃ ॥૫૫૦॥, સમાનોદર્યઃ, સોદર્યઃ, સગર્ભ્યઃ, સહજઃ, સોદરઃ, [સગર્ભઃ, શિ૦ ૪૪] એ ૭-સગો ભાઈ. જ્યેષ્ઠ, પિત્ર્યઃ, પૂર્વજઃ, અગ્રજઃ, [અગ્રિમઃ શિ૦ ૪૪] એ ૪-મોટાભાઈ. ॥૫૫૧॥ જઘન્યજઃ, યવિષ્ઠઃ, કનિષ્ઠઃ, અવરજઃ, અનુજઃ, યવીયાન્ 'ઈયસ્' (પુ.), કનીયાન્ 'ઈયસ્' (પુ.) [કન્યસઃ શે૦ ૧૧૬] એ ૭-નાનો ભાઈ. પિતૃવ્ય.-પિતાનો ભાઈ-કાકો. શ્યાલઃ પત્નીનો ભાઈ-સાળો માતુલઃ-માતાનો ભાઈ-મામો ॥૫૫૨॥ દેવા

પિતુઃ પત્ન્યાશ્ચ માતુશ્ચ, ભ્રાતરૌ દેવૃદેવરૌ ।
દેવા ચાવરજે પત્યુર્જામિસ્તુ ભગિની સ્વસા ॥૫૫૩॥
નનાન્દા તુ સ્વસા પત્યુર્નનન્દા નન્દિનીત્યપિ ।
પત્ન્યા ભગિની જ્યેષ્ઠા, જ્યેષ્ઠશ્વશ્રૂઃ કુલી ચ સા ॥૫૫૪॥
કનિષ્ઠા શ્યાલિકા હાલી, યન્ત્રણી કેલિકુઞ્ચિકા ।
કેલિર્દ્રવઃ પરીહાસઃ, ક્રીડા લીલા ચ નર્મ ચ ॥૫૫૫॥
દેવનં કૂર્દનં ખેલા, લલનં વર્કરોઽપિ ચ ।
વપ્તા તુ જનકસ્તાતો, બીજી જનયિતા પિતા ॥ ૫૫૬ ॥

'વૃ' (પુ.), દેવરઃ, દેવા 'અન્' એ ૩–પતિનો નાનો ભાઈ–દીયર. જામિઃ (સ્ત્રી), ભગિની, સ્વસા 'સૃ' (સ્ત્રી) એ ૩–બહેન [વીરભવન્તી–મોટીબહેન. શે૦ ૧૧૬] ॥૫૫૩॥ નનાન્દા 'ન્દ', નનન્દા 'ન્દ', નન્દિની એ ૩–પતિની બહેન, નણંદ જ્યેષ્ઠશ્વશ્રૂઃ, કુલી એ ૨–પત્નીની મોટી બહેન ॥૫૫૪॥ શ્યાલિકા, હાલી, યન્ત્રણી, કેલિકુઞ્ચિકા એ ૪–પત્નીની નાની બહેન કેલિઃ (પુ સ્ત્રી), દ્રવઃ, પરીહાસઃ, પરિહાસઃ, ક્રીડા, લીલા, નર્મ 'ન્' (ન) ॥૫૫૫॥ દેવનમ્, કૂર્દનમ્, ખેલા, લલનમ્, વર્કરઃ [સુખોત્સવઃ, રાગરસઃ, વિનોદઃ, કિલઃ એ ૪–શે૦ ૧૧૭] એ ૧૧–ક્રીડા, રમત વપ્તા 'તૃ' (પુ.) જનકઃ, તાતઃ, બીજી 'ઇન્' (પુ), જનયિતા 'તૃ' (પુ) પિતા 'તૃ' (પુ), [[1]વપ્યઃ, જનિત્રઃ, રેતોધાઃ 'અસ્' (પુ.), એ ૩–શે૦૧૧૭] એ ૯-પિતા, બાપ. ॥૫૫૬॥ પિતામહઃ-પિતાના પિતા,

[1]વપ્પ'–માતુ૦ ।

પિતામહસ્તસ્ય પિતા, તત્પિતા પ્રપિતામહઃ ।

માતુર્માતામહાદ્યેવં, માતાઽમ્બા જનની પ્રસૂઃ ॥ ૫૫૭ ॥

સવિત્રી જનયિત્રી ચ, ક્રુમિલા તુ બહુપ્રસૂઃ ।

ધાત્રી તુ સ્યાદુપમાતા, વીરમાતા તુ વીરસૂઃ ॥ ૫૫૮ ॥

શ્વશ્રૂર્માતા પતિપત્ન્યોઃ, શ્વશુરસ્તુ તયોઃ પિતા ।

પિતરસ્તુ પિતુર્વંશ્યા, માતુર્માતામહાઃ કુલે ॥ ૫૫૯ ॥

પિતરૌ માતાપિતરૌ માતરપિતરૌ પિતા ચ માતા ચ ।

શ્વશ્રૂશ્વશુરૌ શ્વશુરૌ પુત્રૌ પુત્રશ્ચ દુહિતા ચ ॥ ૫૬૦ ॥ (આર્યા)

દાદા. પ્રપિતામહઃ-પિતામહના પિતા, વડા દાદા, માતામહઃ-માતાના પિતા. પ્રમાતામહઃ-માતામહના પિતા. માતા 'તૃ' (સ્ત્રી.), અમ્બા, જનની પ્રસૂઃ ॥૫૫૭॥, સવિત્રી, જનયિત્રી [જાની શે૦ ૧૧૭, જનિત્રી શિ૦ ૪૫] એ ૬-માતા, મા. ક્રુમિલા, બહુપ્રસૂ એ ૨-ઘણીવાર પ્રસવ કરનારી. ધાત્રી, ઉપમાતા 'તૃ' (સ્ત્રી), એ ૨-ધાવ માતા. વીરમાતા 'તૃ' (સ્ત્રી), વીરસૂઃ એ ૨-વીર પુરુષને જન્મ આપનારી ॥૫૫૮॥ શ્વશ્રૂઃ-પતિ કે પત્નીની માતા સાસુ. શ્વશુરઃ-પતિ કે પત્નીનો પિતા, સસરો પિતરઃ 'તૃ' (પુ બ.) પિતાના વંશમાં થયેલા માતામહાઃ (પુ બ.)-માતાના વંશમા થયેલા ॥૫૫૯॥ પિતરૌ, માતાપિતરૌ, માતરપિતરૌ એ ૩-'ઋ' (પુ દ્વિ.), માતા-પિતા બંને શ્વશ્રૂશ્વશુરૌ, શ્વશુરૌ એ ૨-(પુ. દ્વિવ) સાસુ-સસરો બંને. પુત્રૌ (પુ દ્વિવ.)-દીકરો-દીકરી બંને, ॥૫૬૦॥ ભ્રાતરૌ 'તૃ'

भ्राता च भगिनी चापि, भ्रातरावथ बान्धवः ।
स्वो ज्ञातिः स्वजनो बन्धुः, सगोत्रश्च निजः पुनः ॥ ५६१ ॥
आत्मीयः स्वः स्वकीयश्च, सपिण्डास्तु सनाभयः ।
तृतीयाप्रकृतिः पण्डः, षण्ढः क्लीबो नपुंसकम् ॥ ५६२ ॥
इन्द्रियायतनमङ्गविग्रहौ, क्षेत्रगात्रतनुभूघनास्तनूः ।
मूर्त्तिमत्करणकायमूर्त्तयो, वेरसंहननदेहसञ्चराः ॥ ५६३ ॥
घनो बन्धः पुरं पिण्डो वपुः पुद्गलवर्ष्मणी ।
कलेवरं शरीरोऽस्मिन्नजीवे कुणपं शवः ॥ ५६४ ॥

(પુ. દ્વિ)-ભાઈ બહેન બંને बान्धवः, स्वः, ज्ञातिः (પુ.), स्वजनः, बन्धुः (પુ), सगोत्रः એ ૬-સ્વજન, એક ગોત્રનો કુટુંબી. निजः ॥૫૬૧॥, आत्मीयः, स्वः, स्वकीयः એ ૪-(વિ.) પોતાનું सपिण्डाः, सनाभयः એ ૨-(પુ બ વ), પિત્રાઈઓ-સાતપેઢી સુધીના કુટુંબીઓ तृतीयाप्रकृतिः (સ્ત્રી.), पण्डः, षण्ढः, क्लीबः, नपुंसकम् (પુ ન) [शण्ढः, शण्ठः, पण्डुः એ ૩-શિ૦ ૪૫] એ ૫-નપુંસક. ॥૫૬૨॥ इन्द्रियायतनम्, अङ्गम्, विग्रहः, क्षेत्रम्, गात्रम्, तनुः (સ્ત્રી) भूघनः, तनूः (સ્ત્રી.) मूर्त्तिमत् (ન.), करणम्, कायः, मूर्त्तिः (સ્ત્રી), वेरम् (પુ ન.), संहननम्, देहः (પુ ન), सञ्चरः ॥૫૬૩॥, घनः, बन्धः, पुरम्, पिण्डः (પુ. ન.), वपुः 'ष्' (ન.), पुद्गल, वर्ष्म 'न्' (ન.), कलेवरम्, शरीरः (પુ. ન,) [सिनम्, अजनुकः, चतुःशाखम्, षडङ्गकम्, व्यधिस्थानम्-એ ૫-શિ૦ ૧૧૮] એ ૨૫-શરીર. कुणपम्, शवः (પુ. ન) ॥૫૬૪॥,

૩ ૧ ૧ ૨ ૧
મૃતકં રુણ્ડ-કબન્ધૌ, ત્વપશીર્ષે ક્રિયાયુજિ ।
૧ ૨ ૩ ૧ ૧ ૨ ૧
વયાંસિ તુ દશાઃ પ્રાયાઃ, સામુદ્રં દેહલક્ષણમ્ ॥ ૫૬૫ ॥
૧ ૨ ૩ ૪ ૧
એકદેશે પ્રતીકોઽઙ્ગાવયવાઽપઘના અપિ ।
૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭
ઉત્તમાઙ્ગં શિરો મૂર્ધા, મૌલિર્મુણ્ડં ક-મસ્તકે ॥ ૫૬૬ ॥
૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧
વરાઙ્ગં કરણત્રાણં, શીર્ષં મસ્તિકમિત્યપિ ।
૧ ૨ ૩ ૪ ૫
તજ્જાઃ કેશાસ્તીર્થવાકાશ્ચિકુરાઃ કુન્તલાઃ કચાઃ ॥ ૫૬૭ ॥
૬ ૧ ૧ ૨ ૩ ૪
વાલાઃ સ્યુસ્તત્પરાઃ પાશો, રચના ભાર ઉચ્ચયઃ ।
૫ ૬ ૭ ૧
હસ્તઃ પક્ષઃ કલાપશ્ચ, કેશભૂયસ્ત્વવાચકાઃ ॥ ૫૬૮ ॥

મૃતકમ્ એ ૩–મડદું, કલેવર. રુણ્ડઃ, કબન્ધઃ (પુ. ન.) એ ૨–નાચતું ધડ વયાંસિ 'સ્' (ન. બ.), દશાઃ (સ્ત્રી. બ.), પ્રાયાઃ (પુ. બ.), એ ૩–વય–ઉમર, બાલ્યાદિ વય સામુદ્રમ્, દેહલક્ષણમ્ એ ૨–ચક્ર, ધ્વજ વગેરે દેહનાં લક્ષણ. ॥૫૬૫॥ પ્રતીકઃ, અઙ્ગમ્, અવયવઃ, અપઘનઃ [ગાત્રમ્ શે૦ ૧૧૮] એ ૪– શરીરના અવયવ ઉત્તમાઙ્ગમ્, શિરઃ 'સ્' (ન.), મૂર્ધા 'અન્' (પુ.), મૌલિઃ (પુ. સ્ત્રી.), મુણ્ડમ્ (પુ. ન.) કમ્, મસ્તકમ્ (પુ. ન.) ॥૫૬૬॥, વરાઙ્ગમ્, કરણત્રાણમ્, શીર્ષમ્, મસ્તિકમ્ એ ૧૧–મસ્તક. (શિરસિજાઃ) કેશાઃ, તીર્થવાકાઃ, ચિકુરાઃ, કુન્તલાઃ, કચાઃ ॥૫૬૭॥, વાલા (પુ. ન.), [વૃજિનઃ, વેલ્લિતાગ્રઃ, અસ્રઃ, એ ૩–શે૦ ૧૧૯, ચિહુરાઃ શિ૦ ૪૫] એ ૬–(પુ. બ.), કેશ, વાળ. કેશપાશઃ, કેશરચના, કેશભારઃ, કેશોચ્ચયઃ, કેશહસ્તઃ, કેશપક્ષઃ, કેશકલાપઃ, એ ૭-કેશનો સમૂહ, કેશ રચના. ॥૫૬૮॥ અલકઃ (પુ. ન.), કર્કરાલઃ,

અલકસ્તુ કર્કરાલઃ, ખઙ્ખરશ્ચૂર્ણકુન્તલઃ ।
સ તુ ભાલે ભ્રમરકઃ, કુરુલો ભ્રમરાલકઃ ॥ ૫૬૯ ॥
ધમ્મિલ્લઃ સંયતાઃ કેશાઃ, કેશવેષે કવર્યથ ।
વેણિઃ પ્રવેણી શીર્ષણ્યશિરસ્યૌ વિશદે કચે ॥ ૫૭૦ ॥
કેશેષુ વર્ત્મ સીમન્તઃ, પલિતં પાણ્ડુરઃ કચઃ ।
ચૂડા કેશી કેશપાશી, શિખા શિખણ્ડિકા સમાઃ ॥ ૫૭૧ ॥
સા બાલાનાં કાકપક્ષઃ, શિખણ્ડકશિખાણ્ડકૌ ।
તુણ્ડમાસ્યં મુખં વક્ત્રં, લપનં વદનાનને ॥ ૫૭૨ ॥

ખઙ્ખરઃ, ચૂર્ણકુન્તલઃ (કુટિલકેશઃ) એ ૪-ગુચળાવાળા વાળ, વાંકા વાળ. ભ્રમરકઃ (પુ. ન.), કુરુલઃ, ભ્રમરાલકઃ એ ૩-લલાટ ઉપરના લટકતા વાળ. ॥૫૬૯॥ ધમ્મિલ્લઃ [મૌલિઃ, જૂટકઃ શે૦ ૧૧૯] અંબોડો, મોતીની દામણી વગેરે ભૂષણો સહિત વાળેલો અંબોડો કવરી [[1]વર્વરી શે૦ ૧૧૯] કેશવેષઃ એ ૨-કેશ રચના-ગૂંથેલા વ્યવસ્થિત કેશ, અંબોડો. વેણિઃ-વેણી, પ્રવેણી--પ્રવેણિઃ એ ૨-વેણી, સર્પાકારે ગૂંથેલો ચોટલો. શીર્ષણ્યઃ, શિરસ્યઃ [પ્રલોમ્યઃ શે૦ ૧૧૯] એ ૨-નિર્મળ કેશ. ॥૫૭૦॥ સીમન્તઃ-સેંથો. પલિતમ્ (પુ. ન.)-વૃદ્ધાવસ્થામાં કેશ ધોળા થાય છે તે. ચૂડા, કેશી, કેશપાશી, શિખા, શિખાણ્ડકા એ ૫-શિખા, ચોટલી. ॥૫૭૧॥ કાકપક્ષઃ, શિખણ્ડકઃ, શિખાણ્ડકઃ એ ૩-કાનશેરીયાં, જુલ્ફા. તુણ્ડમ્, આસ્યમ્, મુખમ્ (પુ. ન.), વક્ત્રમ્, લપનમ્ વદનમ્, આનનમ્ [દન્તાલયઃ, તેરમ્, ઘનમ્, [2]ચરમ્, ઘનોત્તમમ્, એ ૫-શે૦ ૧૨૦] એ ૭-મુખ. ॥૫૭૨॥ ભાલમ્ (પુ. ન.), ગોધિઃ (સ્ત્રી),

૧ પર્પરી ગાજુ૦ । ૨ વરમ્-માન૦ ।

ભાલે ગોધ્યલિકાલીકલલાટાનિ શ્રુતૌ શ્રવઃ ।
શબ્દાધિષ્ઠાનપૈઞ્જૂષમહાનાદધ્વનિગ્રહાઃ ॥ ૫૭૩ ॥
કર્ણઃ શ્રોત્રં શ્રવણં ચ, વેષ્ટનં કર્ણશષ્કુલી ।
પાલિસ્તુ કર્ણલતિકા, શઙ્ખો ભાલશ્રવોઽન્તરે ॥ ૫૭૪ ॥
ચક્ષુરક્ષીક્ષણં નેત્રં, નયનં દૃષ્ટિરમ્બકમ્ ।
લોચનં દર્શનં દૃક્ ચ, તત્તારા તુ કનીનિકા ॥ ૫૭૫ ॥
વામં તુ નયનં સૌમ્યં, માનવીયં તુ દક્ષિણમ્ ।
અસૌમ્યેઽક્ષણ્યનક્ષિ સ્યાદીક્ષણં તુ નિશામનમ્ ॥ ૫૭૬ ॥

અલિકમ્, અલીકમ્, લલાટમ્, એ ૫ કપાળ, લલાટ. શ્રુતિઃ (સ્ત્રી) શ્રવઃ 'સ્' (ન.), શબ્દાધિષ્ઠાનમ્, પૈઞ્જૂષઃ (પુ. ન.), મહાનાદઃ, ધ્વનિગ્રહઃ ॥૫૭૩॥, કર્ણઃ, શ્રોત્રમ્ (પુ ન.), શ્રવણમ્ [શબ્દગ્રહઃ શિ૦૪૫] એ ૯–કાન. વેષ્ટનમ્, કર્ણશષ્કુલી એ ૨–કર્ણપાપડી, કાનમાં રહેલ પોલાણ, કાનનો પડદો. પાલિઃ (સ્ત્રી.), કર્ણલતિકા એ ૨–કાનની વેલ, કાનનો અગ્રભાગ [કર્ણપ્રાન્તઃ, ધારા–કાનનો પ્રાન્તભાગ. કર્ણમૂલમ્, શીલકમ્–કાનનો મૂલ ભાગ. શે૦ ૧૨૦] શઙ્ખઃ (પુ ન)–૧ કપાળ અને કાનની વચ્ચેનો ભાગ, લમણું, એ ૨ લલાટનુ હાડકુ. ॥૫૭૪॥ ચક્ષુઃ 'ષ્' (ન) અક્ષિ (ન.), ઈક્ષણમ્, નેત્રમ્ (પુ ન), નયનમ્, દૃષ્ટિઃ (સ્ત્રી), અમ્બકમ્, લોચનમ્, દર્શનમ્, દૃક્ 'શ્' (સ્ત્રી.), [રૂપગ્રહઃ, દેવદીપઃ શે૦ ૧૨૧; વિલોચનમ્ [શિ૦ ૪૬] એ ૧૦–આંખ. તારા (પુ. સ્ત્રી.)–તારકા, કનીનિકા એ ૨–આંખની કીકી. ॥૫૭૫॥ સૌમ્યમ્–ડાબી આંખ. માનવીયમ્–જમણી આંખ અનક્ષિ (ન)–વિકારવાળી આંખ. ઈક્ષણમ્, નિશામનમ્ ॥૫૭૬॥ નિભાલનમ્, નિશમનમ્, નિધ્યાનમ્, અવલો-

निभालनं निशमनं, निध्यानमवलोकनम् ।
दर्शनं द्योतनं निर्वर्णनं चार्धवीक्षणम् ॥ ५७७ ॥
अपाङ्गदर्शनं काक्षः, कटाक्षोऽक्षिविकूणितम् ।
स्यादुन्मीलनमुन्मेषो, निमेषस्तु निमीलनम् ॥ ५७८ ॥
अक्ष्णोर्बाह्यान्तावपाङ्गौ, भ्रूरूर्ध्वे रोमपद्धतिः ।
सकोपभ्रूविकारे स्यात्, भ्र-भ्रु-भ्रू-भृ-परा कुटिः ॥ ५७९ ॥
कूर्चं कूर्पं भ्रुवोर्मध्ये, पक्ष्म स्यान्नेत्ररोमणि ।
गन्धज्ञा नासिका नासा, घ्राणं घोणा विकूणिका ॥ ५८० ॥

कनम्, दर्शनम्, द्योतनम्, निर्वर्णनम् એ ૯–જોવું, अर्धवीक्षणम् ॥૫૭૭॥, अपाङ्गदर्शनम्, काक्षः, कटाक्षः, अक्षिविकूणितम् એ ૫–કટાક્ષ, વાંકી નજરે જોવું તે. उन्मीलनम्, उन्मेषः એ ૨ આંખ ખોલવી. निमेषः, निमीलनम् એ ૨–આંખ બંધ કરવી ॥૫૭૮॥ अपाङ्गौ (પુ. દ્વિ)–આંખ પાસેના બહાર અને અંદરના ખૂણા, આંખના છેડા. भ्रूः (સ્ત્રી) આંખ ઉપરના રુંવાડાં, ભમર, ભવા भ्रकुटिः, भ्रुकुटिः, भ्रूकुटिः, भृकुटिः એ ૪ (સ્ત્રી)-ક્રોધ વગેરેથી વાંકી ભ્રમર થાય છે તે. ॥૫૭૯॥ कूर्चम् (પુ. ન.), कूर्पम् એ ૨–બે ભવાંનો વચલો ભાગ पक्ष्म 'न्' (પુ. ન)–આંખની પાંપણ. गन्धज्ञा, नासिका, नासा, घ्राणम्, घोणा, विकूणिका ॥૫૮૦॥, नक्रम् (પુ. ન.) नक्रटकम्, शिङ्घिनी [गन्धहृत्, नसा, गन्धवहा, नस्या, नासिक्यम्,

નક્રં નર્કુટકં શિઙ્ઘિન્યોષ્ઠોઽધરો રદચ્છદઃ ।
દન્તવસ્ત્રં ચ તત્પ્રાન્તૌ, સૃક્કણી અસિકં ત્વધઃ ॥ ૫૮૧ ॥

અસિકાધસ્તુ ચિબુકં, સ્યાદ્ ગલ્લઃ સૃક્કણઃ પરઃ ।
ગલ્લાત્ પરઃ કપોલશ્ચ, પરો ગણ્ડઃ કપોલતઃ ॥ ૫૮૨ ॥

તતો હનુઃ શ્મશ્રુ કૂર્ચમાસ્યલોમ ચ માસુરી ।
દાઢિકા દંષ્ટ્રિકા દાઢા, દંષ્ટ્રા જમ્ભો દ્વિજા રદાઃ ॥૫૮૩॥

ગન્ધનાલિકા એ ૯–શે૦ ૧૨૧] એ ૯–નાસિકા, નાક ઓષ્ઠઃ, અધરઃ, રદચ્છદઃ, દન્તવસ્ત્રમ્ (પુ ન.), [દશનોચ્છિષ્ટઃ, રસાલેપી, વાગ્દલમ્ એ ૩–શે૦ ૧૨૨] એ ૪–હોઠ. [1]સૃક્કણી 'સૃક્કન્' (ન. દ્વિ.), 'સૃકણી–સૃકન્ (ન. દ્વિ.), સૃકણી (સ્ત્રી), સૃક્કિણી–સૃક્કિ (ન દ્વિ), સૃક્કમ્,' [સૃક્કિણી-શિ૦ ૪૬] એ–હોઠના છેડાનો ભાગ, મોંનો ખૂણો. અસિકમ્–હોઠની નીચેનો ભાગ. ॥૫૮૧॥ ચિબુકમ્–નીચલા હોઠની નીચેનો ભાગ, હડપચી. ગલ્લઃ–સૃક્કણીની પાસેનો ભાગ, ગાલ કપોલઃ–ગાલની પાસેનો ભાગ. ગણ્ડઃ–કપોલની આગળનો ભાગ, લમણું (ગલ્લઃ, કપોલઃ, ગણ્ડ આ ત્રણે એકાર્થક પણ છે.) ॥૫૮૨॥ હનુઃ (પુ. સ્ત્રી.)–હડપચી, ગાલની નીચેનો ભાગ. શ્મશ્રુ (ન) કૂર્ચમ્ (પુ ન), આસ્યલોમ 'ન્' (ન.) માસુરી [વ્યઞ્જનમ્, કોટઃ શે૦ ૧૨૨] એ ૪–મૂછ, દાઢી, દાઢિકા, દંષ્ટ્રિકા [દ્રાઢિકા શિ૦ ૪૬] એ ૨–દાઢી દાઢા, દંષ્ટ્રા, જમ્ભઃ એ ૩–દાઢ. દ્વિજાઃ, રદા ॥૫૮૩॥, રદનાઃ, દશનાઃ, દન્તાઃ,

૧ સૃક્કણી ।–વિ ક. ।

रदना दशना दन्ता, दंशखादनमल्लकाः ।
राजदन्तौ तु मध्यस्थावुपरिश्रेणिकौ क्वचित् ॥ ५८४ ॥
रसज्ञा रसना जिह्वा, लोला तालु तु काकुदम् ।
सुधास्रवा घण्टिका च, लम्बिका गलशुण्डिका ॥ ५८५ ॥
कन्धरा धमनिर्ग्रीवा, शिरोधिश्च शिरोधरा ।
सा त्रिरेखा कम्बुग्रीवाऽवटुर्घाटा कृकाटिका ॥ ५८६ ॥
कृकस्तु कन्धरामध्यं, कृकपार्श्वौ तु वीतनौ ।
ग्रीवाधमन्यौ प्राग् नीले, पश्चान्मन्ये कलम्बिके ॥ ५८७ ॥

દંશાઃ, ખાદનાઃ, મલ્લકાઃ [મુખખુરઃ, ખરુઃ, દાલુઃ એ ૩ શે૦ ૧૨૨–૧૨૩] એ ૮–(પુ. બ વ), દાત. ॥૧૨૨॥ राजदन्तौ (દ્વિવ.)–ઉપર નીચેના આગલા બે દાત, કોઈક ઠેકાણે ઉપરના વચેલા બે દાતોને 'राजदन्तौ' કહ્યા છે. ॥૫૮૪॥ रसज्ञा, रसना 'रशना' (સ્ત્રી ન.), जिह्वा, लोला [रसिका, रस्ना, रसमातृका, रसा, काकुः, ललना એ ૬ શે૦ ૧૨૩] એ ૪–જીભ तालु (ન), काकुदम् [वकदलम् શે૦ ૧૨૩] એ ૨ તાળું, તાળવુ. सुधास्रवा, घण्टिका, लम्बिका, गलशुण्डिका એ ૪ પડજીભી. ॥૫૮૫॥ कन्धरा, धमनिः (સ્ત્રી) ग्रीवा, शिरोधिः (સ્ત્રી.) शिरोधरा એ ૫ ડોક कम्बुग्रीवा–ત્રણ રેખાવાળી ડોક, શંખના આકારવાળી ડોક अवटुः (પુ. સ્ત્રી), घाटा, कृकाटिका [शिरःपीठम् શે૦ ૧૨૪] એ ૩–ડોક અને માથાની સંધિનો પાછલો ભાગ. ॥૫૮૬॥ कृकः, कन्धरामध्यम् એ ૨–ડોકનો મધ્યભાગ वीतनौ (દ્વિવ.)–ડોકની બન્ને બાજુના પડખાં नीले 'ला' (દ્વિવ)–ગ્રીવાની આગળ રહેલ બને–નાડીઓ. मन्ये 'न्या' (દ્વિવ.) कलम्बिके 'का' (દ્વિવ.) એ ૨– ગ્રીવાની પાછલા ભાગની બંને

गलो निगरणः कण्ठः, काकलकस्तु तन्मणिः ।
अंसो भुजशिरः स्कन्धो, जत्रु सन्धिरुरोंऽसयोः ॥ ५८८ ॥
भुजो बाहुः प्रवेष्टो दोर्बाहाऽथ भुजकोटरः ।
दोर्मूलं खण्डिकः कक्षा, पार्श्वं स्यादेतयोरधः ॥ ५८९ ॥
कफोणिस्तु भुजामध्यं, कफणिः कूर्परश्च सः ।
अधस्तस्याऽऽमणिबन्धात् स्यात् प्रकोष्ठः कलाचिका ॥ ५९० ॥
प्रगण्डः कूर्परांसान्तः, पञ्चशाखः शयः शमः ।
हस्तः पाणिः करोऽस्यादौ, मणिबन्धो मणिश्च सः ॥ ५९१ ॥

ધમની-નાડી. ॥૫૮૭॥ गलः, निगरणः, कण्ठः, (પુ. ન.), એ ૩-કંઠ. काकलकः-काकलः-કંઠનો મણિ. अंसः (પુ. ન.), भुजशिरः 'स्' (ન.)-भुजशिखरम्, स्कन्धः, એ ૩-ખભો. जत्रु (ન) છાતી અને ખભાની વચ્ચેનો સાંધો ॥૫૮૮॥ भुजः (પુ. સ્ત્રી.), बाहुः (પુ. સ્ત્રી.), प्रवेष्टः, दोः 'ष्' (પુ. ન.) बाहा એ ૫-ભુજા, હાથ. भुजकोटरः (પુ. ન.), दोर्मूलम्, खण्डिकः, कक्षा (પુ. સ્ત્રી) એ ૪-ભુજાની બખોલ, કાખ. पार्श्वम् (પુ ન.) કાખની નીચેનો ભાગ, પડખું ॥ ૫૮૯ ॥ कफोणिः-कफाणिः (સ્ત્રી) भुजामध्यम्, कफणिः (સ્ત્રી), कूर्परः [रत्निपृष्ठकम्, बाहूपबाहुसन्धिः શે૦ ૧૨૪, कपोणिः, कुर्परः શિ૦ ૪૬-૪૭] એ ૪ કોણી. प्रकोष्ठः, कलाचिका (ઉપબાહુ) એ ૨-કોણીથી નીચેનો કાંડા સુધીનો ભાગ ॥ ૫૯૦ ॥. प्रगण्ड એ-કોણીથી ખભા સુધીનો ભાગ. पञ्चशाखः, शयः, शमः, हस्तः (પુ ન) पाणिः (પુ), करः [भुजदल, सल શે૦ ૧૨૪] એ ૬-હાથનો પંજો. मणिबन्ध, मणि (પુ. સ્ત્રી.) એ ૨-કાંડું, હાથ અને પ્રકોષ્ઠનો સંધિભાગ ॥ ૫૯૧ ॥

करभोऽस्मादाकनिष्ठं, करशाखाङ्गुली समे ।
अङ्गुरी चाङ्गुलोऽङ्गुष्ठस्तर्जनी तु प्रदेशिनी ॥ ५९२ ॥
ज्येष्ठा तु मध्यमा मध्या, सावित्री स्यादनामिका ।
कनीनिका तु कनिष्ठाऽवहस्तो हस्तपृष्ठतः ॥ ५९३ ॥
कामाङ्कुशो महाराजः, करजो नखरो नखः ।
करशूको भुजाकण्टः, पुनर्भवपुनर्नवौ ॥ ५९४ ॥
प्रदेशिन्यादिभिः सार्द्धमङ्गुष्ठे वितते सति ।
प्रादेशतालगोकर्णवितस्तयो यथाक्रमम् ॥ ५९५ ॥

करभ હાથના કાંડાથી તે ટચલી આંગળી (છેક નાની આંગળી) સુધીનો ભાગ. करशाखा, अङ्गुली-अङ्गुलि, अङ्गुरी-अङ्गुरिः, એ ૩- આંગળીઓ अङ्गुल, अङ्गुष्ठः એ ૨-અંગુઠો तर्जनी, प्रदेशिनी અંગૂઠા પાસેની આંગળી ॥૫૯૨॥ ज्येष्ठा, मध्यमा, मध्या એ ૩- વચલી આંગળી सावित्री, अनामिका એ ૨-મધ્યમા અને કનિષ્ઠાની વચલી આંગળી कनीनिका, कनिष्ठा એ-૨ ટચલી આંગળી. अवहस्तः-હાથની પાછલનો ભાગ ॥૫૯૩॥ कामाङ्कुशः, महाराज, करज, नखर (त्रि), नखः (પુ. ન), करशूकः, भुजाकण्टः, पुनर्भवः, पुनर्नवः (पाणिजः, कररुहः) એ ૯-નખ ॥૫૯૪॥ પ્રદેશિની વગેરે આંગળીઓ સાથે અંગૂઠાનો વિસ્તાર કરતા થતા નામ-प्रादेशः-અંગૂઠો તર્જની સહિત લંબાવે તેટલી લંબાઈ तालः-અંગૂઠો મધ્યમા સહિત લંબાવે તેટલી લંબાઈ. गोकर्णः-અંગૂઠો અનામિકા સહિત લંબાવે તેટલી લંબાઈ वितस्तिः (પુ. સ્ત્રી) અંગૂઠો કનિષ્ઠા સહિત લંબાવે તેટલી લંબાઈ, વેંત (બાર અંગુલ પ્રમાણ.) ॥૫૯૫॥ चपेट (પુ. સ્ત્રી.), प्रतलः, तलः, प्रहस्तः, तालिका, ताल એ-

પ્રસારિતાઙ્ગુલૌ પાણૌ, ચપેટઃ પ્રતલસ્તલઃ ।
પ્રહસ્તસ્તાલિકા તાલઃ, સિંહતલસ્તુ તૌ યુતૌ ॥ ૫૯૬ ॥

સંપિણ્ડિતાઙ્ગુલિઃ પાણિર્મુષ્ટિર્મુસ્તુર્મુચુટ્યપિ ।
સઙ્ગ્રાહશ્ચાર્દ્ધમુષ્ટિસ્તુ, ખટકઃ કુબ્જિતઃ પુનઃ ॥ ૫૯૭ ॥

પાણિઃ પ્રસૃતઃ પ્રસૃતિસ્તૌ યુતૌ પુનરઞ્જલિઃ ।
પ્રસૃતે તુ દ્રવાધારે, ગણ્ડૂષશ્ચુલુકશ્ચલુઃ ॥ ૫૯૮ ॥

હસ્તઃ પ્રામાણિકો મધ્યે, મધ્યમાઙ્ગુલિકૂર્પરમ્ ।
વદ્ધમુષ્ટિરસૌ રત્નિરરત્નિર્નિષ્કનિષ્ઠિકઃ ॥ ૫૯૯ ॥

૬-પહોળી કરેલી આગળીઓવાળો હાથ, હાથનો પંજો. સિંહતલઃ [સંહતલઃ શિ૦ ૪૭]-ડાબા અને જમણા હાથની બને હથેલી ભેગી કરવી તે ॥૫૯૬॥ મુષ્ટિઃ (પુ. સ્ત્રી.), મુસ્તુઃ (પુ. સ્ત્રી), મુચુટી-મુચુટિઃ (સ્ત્રી.), સઙ્ગ્રાહઃ એ ૪-વાળેલી આગળીઓવાળો હાથ, મૂઠી ખટકઃ-અર્ધ મૂઠી. ॥૫૯૭॥ પ્રસૃતઃ, પ્રસૃતિઃ (સ્ત્રી.) એક હાથના પંજાનો વાળેલો ખોબો-અર્ધ અંજળી, પસલી. અઞ્જલિઃ (પુ, બને હાથને પહોળા કરવા ખોબો, અંજળી. ગણ્ડૂષઃ (પુ સ્ત્રી), ચુલુકઃ (પુ. સ્ત્રી), ચલુઃ (પુ), [ચલુકઃ શિ૦૪૭] એ ૩-પાણીના આધાર રૂપે બનાવેલો પસલી (ચાગળું). ॥૫૯૮॥ હસ્તઃ-વચલી આગળી અને કૂણીનું પ્રમાણ, (ચોવીસ આગળ પ્રમાણ). રત્નિઃ-(પું. સ્ત્રી.) મૂઠી વાળેલો હાથ અરત્નિઃ (પુ. સ્ત્રી),-કોણીથી માંડી કનિષ્ઠા આગળી સુધીનું માપ ॥૫૯૯॥ વ્યામઃ, વ્યાયામઃ,

व्यामव्यायामन्यग्रोधास्तिर्यग्बाहू प्रसारितौ ।
ऊर्ध्वीकृतभुजापाणि, नरमानं तु पौरुषम् ॥ ६०० ॥
दघ्नद्वयसमात्रास्तु, जान्वादेस्तत्तदुन्मिते ।
रीढकः पृष्ठवंशः स्यात्, पृष्ठं तु चरमं तनोः ॥ ६०१ ॥
पूर्वभाग उपस्थोऽङ्कः, क्रोड उत्सङ्ग इत्यपि ।
क्रोडोरो हृदयस्थानं, वक्षो वत्सो भुजान्तरम् ॥ ६०२ ॥
स्तनान्तरं हृद् हृदयं, स्तनौ कुचौ पयोधरौ ।
उरोजौ च चूचुकं तु, स्तनाद् वृन्त-शिखा-मुखाः ॥ ६०३ ॥

न्यग्रोधः [वियामः, बाहुचापः तनूतलः એ ૩–શે૦ ૧૨૫] એ ૩–વામ, બને હાથ આડા લાંબા કરે એટલી લંબાઈ. पौरुषम् ઊંચા હાથ કરી ઊભા રહેલ મનુષ્યનું પ્રમાણ ॥૬૦૦॥ जानु-दघ्नम् , जानुद्वयसम् , जानुमात्रम् , એ ૩–જાનુપ્રમાણ, ઢીંચણ પ્રમાણ. (पुरुषदघ्नम्, पुरुषद्वयसम्, पुरुषमात्रम्, એ૩ પુરુષ પ્રમાણ. જાનુ વગેરેનું પ્રમાણ બતાવવું હોય તો તે શબ્દને दघ्न, द्वयस અને मात्र પ્રત્યય લગાડવો એ શબ્દો ત્રણે લિંગમાં વપરાય.) रीढकः, पृष्ठवंशः એ ૨–પાંસળી, પીઠનું હાડકું पृष्ठम्–શરીરનો પાછળનો ભાગ-પીઠ. ॥૬૦૧॥ उपस्थः, अङ्कः, क्रोडः, उत्सङ्गः એ ૪–શરીરનો પૂર્વભાગ, ખોળો क्रोडा (સ્ત્રી ન.), उरः ‘स्’ (ન.), हृदयस्थानम् , वक्षः ‘स्’ (ન.), वत्सः (પુ ન.), भुजान्तरम् એ ૬–છાતી, બે હાથની વચ્ચેનો ભાગ ॥૬૦૨॥ स्तनान्तरम् , हृद् (ન.), हृदयम् [असहम् [1]मर्मचरम् , गुणाधिष्ठानकम् , त्रसम् એ ૪–શે૦ ૧૨૫] એ ૩–હૃદય, અન્તઃકરણ. स्तनौ, कुचौ, पयोधरौ, उरोजौ (उरसिजौ, वक्षोजौ) [धरणौ શે૦ ૧૨૬] એ ૪–(દ્વિ૦) બે સ્તન.

१ मर्मवरम्–भानु० ।

તુન્દં તુન્દિર્ગર્ભકુક્ષી, પિચણ્ડો જઠરોદરે ।
કાલખણ્ડં કાલખઞ્જં, કાલેયં કાલકં યકૃત્ ॥ ૬૦૪ ॥
દક્ષિણે તિલકં ક્લોમ, વામે તુ રક્તફેનજઃ ।
પુપ્પસઃ સ્યાદથ પ્લીહા, ગુલ્મોઽન્ત્રં તુ પુરીતતિ ॥ ૬૦૫ ॥
રોમાવલી રોમલતા, નાભિઃ સ્યાત્ તુન્દકૂપિકા ।
નાભેરધો મૂત્રપુટં, વસ્તિર્મૂત્રાશયોઽપિ ચ ॥ ૬૦૬ ॥

ચૂચુકમ્ (પુ ન), સ્તનવૃન્તમ્, સ્તનશિખા, સ્તનમુખમ્, (સ્તનાગ્રમ્) [પિપ્પલઃ, મેચકઃ શે૦ ૧૨૬] એ ૪-સ્તનનું મુખ, સ્તનની ડીંટ ॥ ૬૦૩ ॥ તુન્દમ્, તુન્દિઃ (સ્રી.), ગર્ભઃ, કુક્ષિઃ (પુ. સ્રી), પિચણ્ડઃ, જઠરમ્ (પુ. ન), ઉદરમ્ (પુ. ન) [મિલુકઃ, રોમલતાધારઃ શે૦ ૧૨૬] એ ૭-પેટ. કાલખણ્ડમ્, કાલખઞ્જમ્, કાલેયમ્, કાલકમ્, યકૃત્ (ન.) એ ૫-હૃદયના જમણા ભાગમાં રહેલ કાળો માસનો ટુકડો-કલેજું ॥૬૦૪॥ તિલકમ્, ક્લોમ 'અન્' (ન), [તાલ્યમ્, ક્લુપુમ્, ક્લોમમ્ એ ૩ શે૦ ૧૨૭] ૨-હૃદયના જમણા ભાગમાં રહેલી (પિત્તાશયરૂપ) પાણીની કોથળી, (લીવરની અંદર રહેલો ભાગ) રક્તફેનજઃ, પુપ્પસઃ એ ૨-હૃદયમા ડાબા પડખે રહેલી લોહીના ફેણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ બરોળ,ફેફસાં પ્લીહાઃ 'અન્' (પુ.),ગુલ્મઃ (પુ ન) એ ૨-હૃદયની ડાબી બાજુનો માસપિંડ, બરોળ. અન્ત્રમ, પુરીતત્ (પુ. ન) એ ૨-આતરડું. ॥૬૦૫॥ રોમાવલી, રોમલતા એ ૨-નાભિમાથી નીકળેલી રુવાંટીની શ્રેણિ. નાભિઃ (પુ સ્રી.), તુન્દકૂપિકા [પુતારિકા, સિરામૂલમ્ શે૦ ૧૨૭] એ ૨-નાભિ-ડૂંટી મૂત્રપુટમ્, વસ્તિઃ (પુ સ્રી.), મૂત્રાશયઃ એ ૩-નાભિની નીચેનો મૂત્ર વિભાગ-મૂત્રાશય ॥૬૦૬॥

मध्योऽवलग्नं, विलग्नं, मध्यमोऽथ कटः कटिः ।
श्रोणिः कलत्रं कटीरं, काञ्चीपदं ककुद्मती ॥ ६०७ ॥
नितम्बारोहौ स्त्रीकट्याः,पश्चाज्जघनमग्रतः ।
त्रिकं वंशाधस्तत्पार्श्वकूपकौ तु कुकुन्दरे ॥ ६०८ ॥
पुतौ स्फिजौ कटिप्रोथौ, वराङ्गं तु च्युतिर्भुलिः ।
भगोऽपत्यपथो योनिः, स्मरान्मन्दिर--कूपिके ॥ ६०९ ॥
स्त्रीचिह्नमथ पुंश्चिह्नं, मेहनं शेपशेपसी ।
शिश्नं मेढ्रः कामलता, लिङ्गं च ध्वजमप्यदः ॥ ६१० ॥

मध्यः, अवलग्नम्, विलग्नम्, मध्यमः એ ૪ (પુ ન)–શરીરનો વચલો ભાગ, કંદોરો વગેરે બંધાય તે જગ્યા. कटः (પુ ન.) कटिः (સ્ત્રી), श्रोणिः (પુ. સ્ત્રી), कलत्रम्, कटीरम् काञ्चीपदम्, ककुद्मती એ ૭ કેડ ॥૬૦૭॥ नितम्बः, आरोहः એ ૨–સ્ત્રીની કેડનો પાછલો ભાગ. जघनम्–સ્ત્રીની કેડનો આગલો ભાગ त्रिकम्–વાંસાની નીચે બન્ને સાથળની સંધિનો ભાગ, બરડામાં નીચે ત્રણ હાડકાનું બનેલું ત્રિક कुकुन्दरे (પુ ન–દ્વિવ) कुकुन्दुरः [कटीकूपौ, [1]उच्चलिङ्गौ, रतावुके એ ૩–શે૦ ૧૨૭] નિતમ્બ (કુલા) માં રહેલા ગોળાકાર બે ખાડા. ॥૬૦૮॥ पुतौ (પુ ન.), स्फिजौ 'ज्' 'स्फिचौ–'च्' (સ્ત્રી.), कटिप्रोथौ એ ૩ (દ્વિવ.)–કુલા, ધગડા. वराङ्गम्, च्युतिः (સ્ત્રી), भुलिः (સ્ત્રી), भगः (પુ ન.), अपत्यपथः, योनिः (પુ સ્ત્રી.), स्मरमन्दिरम्, स्मरकूपिका ॥૬૦૯॥ स्त्रीचिह्नम् એ ૯–સ્ત્રીનું ચિહ્ન, યોનિ पुंश्चिन्हम्, मेहनम्, शेपः, शेपः 'स्' (ન.), शिश्नम् (પુ ન.), मेढ्रः (પુ ન), कामलता,

[1] उच्चलिङ्गौ–भानु० ।

ગુહ્યપ્રજનનોપસ્થા, ગુહ્યમધ્યં ગુલો મણિઃ ।
સીવની તદધઃ સૂત્રં, સ્યાદણ્ડં પેલમણ્ડકઃ ॥ ૬૧૧ ॥
મુષ્કોઽણ્ડકોશો વૃષણોઽપાનં પાયુર્ગુદં ચ્યુતિઃ ।
અધોમર્મ શકૃદ્દ્વારં, ત્રિવલીકવુલી અપિ ॥ ૬૧૨ ॥
વિટપં તુ મહાવીજ્યમન્તરા મુષ્કવઙ્ક્ષણમ્ ।
ઊરુસન્ધિર્વઙ્ક્ષણઃ સ્યાત્, સક્થ્યૂરુસ્તસ્ય પર્વ તુ ॥ ૬૧૩ ॥

લિઙ્ગમ્ [લઙ્ગુલમ્, શઙ્કુ, ¹લાઙ્ગૂલમ્, શેફઃ, શેફઃ 'સ્' એ ૫-શે૦ ૧૨૮] એ ૯-પુરુષ ચિહ્ન, લિંગ ॥ ૬૧૦ ॥ ગુહ્યમ્, પ્રજનનમ્, ઉપસ્થઃ (પુ. ન) એ ૩-સ્ત્રી અને પુરુષ એ બન્નેનું ચિહ્ન (યોનિ અને લિંગ એ બન્ને) ગુહ્યમધ્યમ્, ગુલઃ, મણિઃ (પુ. સ્ત્રી.) એ ૩-ગુહ્યનો મધ્ય ભાગ. સીવની-ગુહ્યની નીચેનો દોરો અણ્ડમ્ (પુ. ન), પેલમ્, અણ્ડકઃ ॥૬૧૧॥, મુષ્કઃ (પુ. ન), અણ્ડકોશઃ, વૃષણઃ (પુ ન.), [આણ્ડઃ, પેલકઃ શિ૦ ૪૭] એ ૬-અણ્ડકોશ, પુરુષની ગુહ્યેન્દ્રિય નીચે અંડ રહે છે તે કોથળી. અપાનમ્, પાયુઃ (પુ), ગુદમ્ (પુ ન); ચ્યુતિઃ (સ્ત્રી), અધોમર્મ 'ન્' (ન), શકૃદ્દ્વારમ્, ત્રિવલીકમ્, વુલિઃ (સ્ત્રી) એ ૮-ગુદા ॥૬૧૨॥ વિટપમ્, મહાવીજ્યમ્ એ ૨-અંડ અને વંક્ષણનો મધ્યભાગ-અંડમૂલ વઙ્ક્ષણઃ-મૂત્રાશયની નીચે સાથળની સંધિનો ભાગ સક્થિ (ન.), ઊરુઃ (પુ. સ્ત્રી.) એ ૨-સાથળ ॥૬૧૩॥

૧ નાઙ્ગલમ્-મા૦ ।

જાનુર્નલકીલોઽષ્ઠીવાન્, પશ્ચાદ્ભાગોઽસ્ય મન્દિરઃ ।
કપોલી ત્વગ્રિમો જઙ્ઘા, પ્રસૃતા નલકિન્યપિ ॥ ૬૧૪ ॥
પ્રતિજઙ્ઘા, ત્વગ્રજઙ્ઘા, પિણ્ડકા તુ પિચણ્ડિકા ।
ગુલ્ફસ્તુ ચરણગ્રન્થિર્ઘુટિકો ઘુણ્ટકો ઘુટઃ ॥ ૬૧૫ ॥
ચરણઃ ક્રમણઃ પાદઃ, પદોઽઙ્ઘ્રિશ્ચલનઃ ક્રમઃ ।
પાદમૂલં ગોહિરં સ્યાત્ પાર્ષ્ણિસ્તુ ઘુટયોરધઃ ॥ ૬૧૬ ॥
પદાગ્રં પ્રપદં ક્ષિપ્રં, ત્વઙ્ગુષ્ઠાઙ્ગુલિમધ્યતઃ ।
કૂર્ચં ક્ષિપ્રસ્યોપર્યઙ્ઘ્રિસ્કન્ધઃ કૂર્ચશિરઃ સમે ॥ ૬૧૭ ॥

જાનુઃ (પુ ન.), નલકીલઃ, અષ્ઠીવાન્ 'વત્' (પુ. ન), એ ૩-સાથળની ગાઠ, ઢીંચણ, ઘૂંટણ મન્દિરઃ-ઢીંચણનો પાછલો ભાગ કપોલી-ઢીંચણનો આગલો ભાગ જઙ્ઘા, પ્રસૃતા, નલકિની એ ૩-જાંઘ, જંઘા-પગની ઘુંટીથી ઘુંટણ સુધીનો ભાગ ॥૬૧૪॥ પ્રતિજઙ્ઘા, અગ્રજઙ્ઘા એ ૨-જંઘાનો અગ્રભાગ પિણ્ડિકા, પિચણ્ડિકા એ ૨-પીંડી. ગુલ્ફઃ, ચરણગ્રન્થિ, ઘુટિકઃ, ઘુણ્ટક, ઘુટઃ એ ૫ (પુ સ્ત્રી.) પગની એડી ઉપરની ઘૂંટી, ઘૂંટણ. ॥૬૧૫॥ ચરણઃ, (પુ ન), ક્રમણઃ, પાદઃ, પદઃ (પુ ન), અંઙ્ઘ્રિઃ (પુ), ચલન, ક્રમઃ [પદ્, પાદ્, અઙ્ઘ્રઃ એ ૩-[શે૦૪૮] એ ૭-પગ પાદમૂલમ્, ગોહિરમ્ એ ૨-પગનુ મૂળ, પગની એડી પાર્ષ્ણિઃ (સ્ત્રી)-ઘૂંટીની નીચેનો ભાગ, પગની પાની. ॥૬૧૬॥ પાદાગ્રમ્, પ્રપદમ્ એ ૨-પગનો આગલો ભાગ, પગની પાટલીનો આગલો ભાગ. ક્ષિપ્રમ્ અંગૂઠો અને આગળીઓની મધ્યનો ભાગ કૂર્ચમ્ (પુ ન) ક્ષિપ્રની ઉપરનો ભાગ, અંગૂઠો અને આગળીઓની વચ્ચેનો ઉપરનો ભાગ-કાકસા અઙ્ઘ્રિસ્કન્ધઃ, કૂર્ચશિરઃ 'સ્' (ન.) એ ૨-કૂર્ચનો અગ્રભાગ, અંગૂઠો અને આગળીઓનો અગ્રભાગ ॥ ૬૧૭ ॥ તલહૃદયમ્, તલમ્ એ

તલહૃદયં તુ તલં, મધ્યે પાદતલસ્ય તત્ ।
તિલકઃ કાલકઃ પિપ્લુર્જડુલસ્તિલકાલકઃ ॥ ૬૧૮ ॥
રસાસૃગ્માંસમેદોઽસ્થિમજ્જશુક્રાણિ ધાતવઃ ।
સપ્તૈવ દશ વૈકેષાં, રોમત્વક્સ્નાયુભિઃ સહ ॥ ૬૧૯ ॥
રસ આહારતેજોઽગ્નિસમ્ભવઃ ષડ્રસાસવઃ ।
આત્રેયોઽસૃક્કરો ધાતુર્ઘન-મૂલ-મહા-પરઃ ॥ ૬૨૦ ॥
રક્તં રુધિરમાગ્નેયં, વિસ્રં તેજો-ભવે રસાત્ ।
શોણિતં લોહિતમસૃગ્, વાશિષ્ઠં પ્રાણદાઽઽસુરે ॥ ૬૨૧ ॥

૨-પગના તળિયાનો મધ્યભાગ તિલકઃ, કાલકઃ, પિપ્લુઃ (પુ.), જડુલઃ, તિલકાલકઃ એ ૫-શરીરમા કાળુ ચિહ્ન-તલ. ॥ ૬૧૮ ॥ ૧ રસઃ, ૨ અસૃગ્-લોહી, ૩ માંસમ્ , ૪ મેદઃ-ચરબી, ૫ અસ્થિ-હાડકા. ૬ મજ્જા, ૭ શુક્રમ્-વીર્ય, આ સાત ધાતુઓ શરીરમા છે કેટલાએકના મતે ઉપરની સાત તથા ૮ રોમ 'ન્' રુવાંટા, ૯ ત્વક્-ચામડી, ૧૦ સ્નાયુઃ-નસ મળીને એ દશ-ધાતવઃ (પુ. બ.) ધાતુઓ છે ॥ ૬૧૯ ॥ રસઃ, આહારતેજ. 'સ્' (ન.) અગ્નિસંભવ', ષડ્રસાસવઃ, આત્રેયઃ, અસૃક્કરઃ, ઘનધાતુઃ, મૂલધાતુઃ, મહાધાતુઃ એ ૯-રસ ધાતુ ॥ ૬૨૦ ॥ રક્તમ્ , રુધિરમ્ , આગ્નેયમ્ , વિસ્રમ્ , રસતેજઃ 'સ્' (ન). રસભવમ્, શોણિતમ્ , લોહિતમ્ , અસૃક્ 'જ્' (ન), વાશિષ્ઠમ્, પ્રાણદમ્ , આસુરમ્ , ॥ ૬૨૧ ॥ ક્ષતજમ્ ,

क्षतजं मांसकार्यस्रं, मांसं पललजङ्गले ।
रक्तात् तेजो-भवे क्रव्यं, काश्यपं तरसामिषे ॥ ६२२ ॥
मेदस्कृत् पिशितं कीनं, पलं पेश्यस्तु तल्लताः ।
वुक्का हृद् हृदयं वृक्का, सुरसं च तदग्रिमम् ॥ ६२३ ॥
शुष्कं वल्लूरमुत्तप्तं, पूय-दुष्ये पुनः समे ।
मेदोऽस्थिकृद् वपा मांसात् तेजो-जे गौतमं वसा ॥ ६२४ ॥

मांसकारि 'इन्' (न) अस्रम् [शोध्यम्, कीलालम् शे० १२८] એ ૧૫-લોહી. मांसम् (पु. न), पललम्, जङ्गलम् (पु न), रक्ततेजः 'स्' (न.), रक्तभवम्, क्रव्यम्, काश्यपम्, तरसम्, आमिषम् (पु न) ॥ ૬૨૨ ॥, मेदस्कृत् (न.), पिशितम्, कीनम्, पलम् (पु न.) [[1]उद्धः, समारटम् ॥१२८॥, लेपनम् એ ૩-શે૦૧૨૮-૧૨૯] એ ૧૩-માંસ. पेश्यः-पेशी (સ્ત્રી. બ.)-માંસલતા. वुक्का 'अन्' (पु.)-वुक्कः (त्रि.), हृद् (न), हृदयम्, वृक्का, सुरसम्. (अग्रमांसम्) એ ૫-હૃદયની અંદરનો કમલના આકારનો માંસપિંડ. હૃદય, મુખ્ય માંસ. ॥ ૬૨૩ ॥ वल्लूरम्-'वल्लुरम्' (त्रि.) उत्तप्तम् એ ૨-શુષ્ક માંસ. पूयम् (पु. न.), दुष्यम् એ ૨-દુર્ગન્ધવાળુ માંસ, પરુ. मेदः 'स्' (न.), अस्थिकृत् (न.) वपा, मांसतेजः 'स्' (न.), मांसजम्, गौतमम्, वसा એ ૭-મેદ, ચરબી. ॥ ૬૨૪ ॥ गोदम् (पु. न), मस्तकस्नेहः, मस्तिष्कः

१ उद्धसम्, आरटम् भानु० ।

गोर्दं तु मस्तकस्नेहो, मस्तिष्को मस्तुलुङ्गकः ।
अस्थि कुल्यं भारद्वाजं, मेदस्तेजश्च मज्जकृत् ॥ ६२५ ॥
मांसपित्तं श्वदयितं कर्करो देहधारकम् ।
मेदोजं कीकसं सारः, करोटिः शिरसोऽस्थनि ॥ ६२६ ॥
कपालकर्परौ तुल्यौ, पृष्ठस्याऽस्थ्नि कशेरुका ।
शाखाऽस्थनि स्यान्नलकं, पार्श्वाऽस्थ्नि वङ्क्रिपर्शुके ॥ ६२७ ॥
शरीराऽस्थि करङ्कः स्यात्, कङ्कालमस्थिपञ्जरः ।
मज्जा तु कौशिकः शुक्रकरोऽस्थ्नः स्नेहसम्भवौ ॥ ६२८ ॥

(પુ. ન.), મસ્તુલુઙ્ગકઃ એ ૪–મસ્તકસ્નેહ, મગજ. अस्थि (ન.), कुल्यम् (પુ. ન.), भारद्वाजम्, मेदस्तेजः 'स्' (ન.), मज्जकृत् (ન.) ॥ ६२५ ॥, मांसपित्तम्, श्वदयितम्, कर्करः, देहधारकम्, मेदोजम्, कीकसम्, सारः [हड्डम् शि० ४८] એ ૧૨–હાડકું. करोटिः–करोटी (સ્ત્રી.) માથાનું હાડકું–કરોડ, માથાની ખોપરીનું હાડપિંજર. ॥ ६२६ ॥ कपालः (પુ ન.), कर्परः [शकलम् शि० ४८] એ ૨–કપાલ, માથાની ખોપરી. ખોપરીનો કકડો. कशेरुका (સ્ત્રી. ન) [कशारुका शि० ४८] પીઠનું હાડકું. બરડાની કરોડ. नलकम्–નળી જેવું હાડકું. वङ्क्रिः (સ્ત્રી), पर्शुका એ ૨–પડખાની પાંસળી. ॥ ६२७ ॥ करङ्कः, कङ्कालम् (પુ. ન.), अस्थिपञ्जरः એ ૩–હાડપિંજર. मज्जा 'अन्'–मज्जा (પુ. સ્ત્રી), कौशिकः, शुक्रकरः, अस्थिस्नेहः, अस्थिसंभवः [अस्थितेजः 'स्' (ન.), शि० ४९] એ ૫–મજ્જા, હાડકાની ચરબી. ॥ ६२८ ॥ शुक्रम्, रेतः 'स्'

शुक्रं रेतो बलं बीजं, वीर्यं मज्जसमुद्भवम् ।
आनन्दप्रभवं पुंस्त्वमिन्द्रियं किट्टवर्जितम् ॥ ६२९ ॥
पौरुषं प्रधानधातुर्लोम रोम तनूरुहम् ।
त्वक् छविश्छादनी कृत्तिश्चर्माऽजिनमसृग्धरा ॥ ६३० ॥
वस्नसा तु स्नसा स्नायुर्नाड्यो धमनयः सिराः ।
कण्डरा तु महास्नायुर्मलं किट्टं तदक्षिजम् ॥ ६३१ ॥

(न), बलम्, बीजम्, वीर्यम्, मज्जसमुद्भवम्, आनन्दप्रभवम्, पुंस्त्वम्, इन्द्रियम्, किट्टवर्जितम् ॥ ६२९ ॥, पौरुषम्, प्रधानधातुः એ ૧૨-શુક્ર, વીર્ય. लोम 'न्' (न.), रोम 'न्' (न.), तनूरुहम्-तनुरुहम् (પુ. ન.), [त्वग्मलम्, वालपुत्रकः, कूपजः, मांसनिर्यासः, परित्राणम् એ ૫-શે૦ ૧૨૯] એ ૩-રોમ, રુવાડાં, રુવાટાં. त्वक् 'च्' (સ્ત્રી), छविः (સ્ત્રી.), छादनी, कृत्तिः (સ્ત્રી), चर्म 'न्' (न.), अजिनम्, असृग्धरा એ ૭-ચામડી. (अजिनम्, चर्म 'न्', कृत्तिः એ ૩-મૃગ વગેરેનું ચર્મ.) ॥ ૬૩૦ ॥ वस्नसा, स्नसा-नसा, स्नायुः (સ્ત્રી. ન) [तन्त्री, नखारुः स्नावा 'अन्' (પુ), सन्धिबन्धनम् એ ૪-શે૦ ૧૩૦] એ ૩-નસ, સ્નાયુ, સર્વ સંધિના બંધનરૂપ સ્નાયુ. नाड्यः 'डी', -नडिः, धमनयः 'नि', सिराः-शिराः, [नाडिः, नाडिका શિ૦ ૪૯] એ ૩-(સ્ત્રી-બહુવ.) એ ૩-નાડી. कण्डरा, महास्नायुः (પુ.) એ ૨ મહાસ્નાયુ, મોટી નસ. मलम् (પુ. ન.) किट्टम् (પુ. ન.), એ ૨-મળ, કાન વગેરેનો મેલ. ॥ ૬૩૧ ॥

दूषीका दूषिका जैह्वं, कुलुकं पिप्पिका पुनः

दन्त्यं कार्णं तु पिञ्जूषः, शिङ्घाणो घ्राणसम्भवम् ॥ ६३२ ॥

सूणीका स्यन्दिनी लालाऽऽस्यासवः कफकूचिका ।

मूत्रं वस्तिमलं मेहः, प्रस्रावो नृजलं स्रवः ॥ ६३३ ॥

पुष्पिका तु लिङ्गमलं, विड् विष्ठाऽवस्करः शकृत् ।

गूथं पुरीषं शमलोच्चारौ वर्चस्कवर्चसी ॥ ६३४ ॥

वेषो नेपथ्यमाकल्पः, परिकर्माऽङ्गसंस्क्रिया ।

उद्वर्तनमुत्सादनमङ्गरागो विलेपनम् ॥ ६३५ ॥

दूषीका, दूषिका એ ૨–આંખનો મેલ. कुलकम्–જીભનો મેલ. पिप्पिका–દાંતનો મેલ. पिञ्जूषः–કાનનો મેલ. शिङ्घाणः 'सिङ्घाणम्', सिंहाणम्, 'सिंहानम्' [शिङ्घाणकः शि० ४९]–નાક કાનનો મેલ. ॥ ૬૩૨ ॥ सूणीका, स्यन्दिनी, लाला, आस्यासवः, कफकूचिका [सृणिका शि० ४९] એ ૫–લાળ. मूत्रम्, वस्तिमलम्, मेहः, प्रस्रावः, नृजलम्, स्रवः એ ૬–મૂત્ર. ॥ ૬૩૩ ॥ पुष्पिका–લિંગનો મેલ. विट् 'श्', (સ્ત્રી. ન.), विष्ठा, अवस्करः, शकृत् (ન); गूथम् (પુ ન), पुरीषम्, शमलम्, उच्चारः, वर्चस्कम् (પુ ન.), वर्चः 'स्' (ન.), [विट्'–'ष्', अशुचि (ત્રિ.) शि० ५०] એ ૧૦ વિષ્ઠા ॥ ૬૩૪ ॥ वेषः (પુ ન.), नेपथ्यम्, आकल्पः [वेशः, शि० ५० એ ૩–વસ્ત્ર, અલંકાર, માળા વગેરેથી થતી અંગશોભા. परिकर्म 'न्' (ન.) સ્નાન, વિલેપન વગેરેથી થતો અંગસંસ્કાર. उद्वर्तनम्, उत्सादनम् [उच्छादनम् शि० ५०] એ ૨–ચોળવું, ઉદ્વર્તન. अङ्गरागः, विलेपनम् એ ૨–વિલેપન ॥ ૬૩૫ ॥ चर्चि-

चर्चिक्यं समालभनं, चर्चा स्यान्मण्डनं पुनः
प्रसाधनं प्रतिकर्म, मार्ष्टिः स्यान्मार्जना मृजा ॥ ६३६ ॥
वासयोगस्तु चूर्णं स्यात्, पिष्टातः पटवासकः ।
गन्धमाल्यादिना यस्तु, संस्कारः सोऽधिवासनम् ॥ ६३७ ॥
निर्वेश उपभोगोऽथ, स्नानं सवनमाप्लवः ।
कर्पूरागुरुकक्कोलकस्तूरीचन्दनद्रवैः ॥ ६३८ ॥
स्याद् यक्षकर्दमो मिश्रैर्वर्त्तिर्गात्रानुलेपनी ।
चन्दनागरुकस्तूरीकुङ्कुमैस्तु चतुःसमम् ॥ ६३९ ॥

ચર્ચિક્યમ્, સમાલભનમ્, ચર્ચા એ ૩-ચંદનાદિ વડે શરીરને સુગંધિત કરવું. મણ્ડનમ્, પ્રસાધનમ્, પ્રતિકર્મ 'અન્' (ન.), એ ૩-શણગાર, અલંકાર. માર્ષ્ટિઃ (સ્ત્રી.), માર્જના, મૃજા એ ૩-સાફ કરવું. ॥ ૬૩૬ ॥ વાસયોગઃ,ચૂર્ણમ્ (પુ. ન.), એ ૨-અબીલ, પટવાસાદિ સુગંધી ચૂર્ણ. પિષ્ટાતઃ, પટવાસકઃ એ ૨-અબીલ, કુંકુમ-કેશર ચૂર્ણ વગેરે. સુગંધી ચૂર્ણ. અધિવાસનમ્-ગંધ, માલ્ય-ધૂપ વગેરેથી સંસ્કાર કરવો. ॥ ૬૩૭ ॥ નિર્વેશઃ, ઉપભોગઃ એ ૨-સ્ત્રી વગેરેનો ઉપભોગ. સ્નાનમ્, સવનમ્, આપ્લવઃ [આપ્લાવઃ શિ૦ ૫૦] એ ૩-સ્નાન. યક્ષકર્દમઃ-તે ૧ કર્પૂરઃ-કપૂર, ૨ અગુરુઃ-અગર, ૩ કક્કોલઃ-કંકોળ, ૪ કસ્તૂરી અને ૫ ચન્દનઃ-આ પાંચે દ્રવ્યો મિશ્ર કરી બનાવેલ સુગંધી લેપ તે યક્ષકર્દમ વર્ત્તિઃ (સ્ત્રી.), ગાત્રાનુલેપની એ ૨-વાટેલી વસ્તુનો લેપ. ચતુઃસમમ્-તે ૧ ચન્દનઃ, ૨ અગરુઃ, ૩ કસ્તૂરી અને ૪ કુઙ્કુમઃ-કેશર એ ચારેનો સમમિશ્રલેપ તે ચતુઃસમ ॥૬૩૮-૬૩૯॥ અગુરુઃ (પુ. ન) अगरु (પુ. ન); राजार्हम्,

अगुर्वगुरुराजार्हं, लोहं कृमिजवंशिके ।
अनार्यजं जोङ्गकं च, मङ्गल्या मल्लिगन्धि यत् ॥६४०॥

कालागरुः काकतुण्डः, श्रीखण्डं रोहणद्रुमः ।
गन्धसारो मलयजश्चन्दनो हरिचन्दने ॥ ६४१ ॥

तैलपर्णिकगोशीर्षौ, पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।
कुचन्दनं ताम्रसारं, रञ्जनं तिलपर्णिका ॥ ६४२ ॥

जातिकोशं जातिफलं, कर्पूरो हिमवालुका ।
घनसारः सिताभ्रश्च, चन्द्रोऽथ मृगनाभिजा ॥ ६४३ ॥

લોહમ્ (પુ. ન.), કૃમિજમ્, વંશિકા (સ્ત્રી. ન.), અનાર્યજમ્, જોઙ્ગકમ્ (વંશાભમ્), [પ્રવરમ્, શૃઙ્ગમ્, શીર્ષકમ્, મૃદુલમ્, લઘુ ॥૧૩૦॥, વરદ્રુમઃ, પરમદઃ, પ્રકરમ્, ગન્ધદારુ એ ૯-શે૦ ૧૩૦-૧૩૧, વંશકમ્, કૃમિજગ્ધમ્ શિ૦ ૫૧] એ ૮-અગરુ, અગર. મઙ્ગલ્યા, મલ્લિગન્ધિ એ ૨-મલ્લિકા-મોગરાના જેવી સુગંધીવાળો અગર. ॥૬૪૦॥ કાલાગરુઃ, કાકતુણ્ડઃ એ ૨- કાળો અગર. શ્રીખણ્ડમ્, રોહણદ્રુમઃ, ગન્ધસારઃ, મલયજઃ (પુ. ન.), ચન્દન- (પુ. ન), [પકાઙ્ગમ્, ભદ્રશ્રીઃ, फलकी 'હનૂ' એ ૩-શે૦ ૧૩૧] એ ૫- ચંદન, સુખડ. હરિચન્દનમ્ ॥૬૪૧॥, તૈલપર્ણિકઃ, ગોશીર્ષઃ એ ૩ (પુ. ન.)-ગોશીર્ષચંદન, ગોરુચંદન. પત્રાઙ્ગમ્-પતઙ્ગમ્, રક્તચન્દનમ્. કુચન્દનમ્, તામ્રસારમ્, રઞ્જનમ્, તિલપર્ણિકા-તિલપર્ણી એ ૬ રક્તચંદન, રતાંજળી. ॥૬૪૨॥ જાતિકોશમ્, જાતિફલમ્-જાતીફલમ્, [સૌમનસમ્, પુટકમ્, મદશૌણ્ડકમ્, કોશફલમ્ એ ૪-શે૦૧૩૨] એ ૨-જાયફલ. કર્પૂરઃ (પુ. ન.), હિમવાલુકા, ઘનસારઃ,

[2]मृगनाभि[3]मृगमदः, [4]कस्तूरी [5]गन्धधूल्यपि[1] ।
[1]कश्मीरजन्म [2]घुसृणं, [3]वर्णं [4]लोहितचन्दनम्[1] ॥ ६४४ ॥
[5]वाह्लिकं [6]कुङ्कुमं [7]वह्निशिखं [8]कालेय[9]जागुडे ।
[10]सङ्कोचपिशुनं [11]रक्तं, [12]धीरं [13]पीतन[14]दीपने[1] ॥ ६४५ ॥
[1]लवङ्गं [2]देवकुसुमं, [3]श्रीसंज्ञ[1]मथ [1]कोलकम् ।
[2]कक्कोलकं [3]कोशफलं,[1] [1]कालीयकं तु [2]जापकम्[1] ॥ ६४६ ॥

सिताभ्रः, चन्द्र (पु. न), (ચંદ્રના પર્યાય વાચક શબ્દો.) એ ૫–કપૂર. मृगनाभिजा ॥६४३॥, मृगनाभिः (स्त्री.), मृगमदः, कस्तूरी, गन्धधूली એ ૫–કસ્તૂરી. कश्मीरजन्मा 'अन्' (न.), घुसृणम्, वर्णम्, लोहितचन्दनम् ॥६४४॥, वाह्लीकम्, कुङ्कुमम् (पु. न), वन्हिशिखम्, कालेयम्, जागुडम्, सङ्कोचपिशुनम्, रक्तम्, धीरम्, पीतनम्, दीपनम् [करटम्, वासनीयकम् ॥१३२॥, प्रियङ्गु, पीतकावेरम्, घोरम्, पुष्परजः 'स्', वरम्, कुसुम्भम्, [1]जवापुष्पम्, कुसुमान्तम्, गौरवम् એ ૧૧ શે૦ ૧૩૨–૧૩૩, [2]वाह्लिकम्, संकोचम्, पिशुनम्, वर्ण्यम्, असृक्संज्ञम्–असृक्पर्यायम् એ ૫–શિ૦ ૫૧] એ ૧૪–કેશર. ॥૬૪૫॥ लवङ्गम्, देवकुसुमम्, श्रीसंज्ञम्, श्रीपर्यायम्,–એ ૩–લવીંગ. कोलकम्, कक्कोलकम्, कोशफलम् એ ૩–કંકોલ कालीयकम्, जापकम्–'जायकम्' [कालानुसार्यम् શિ૦ ૫૨] એ ૨–મલયાગિરી, પીત ચંદન. ॥૬૪૬॥ यक्षधूपः, बहुरूप, सालावेष्टः, अग्निवल्लभः,

१ जपापुष्पम् । २ वरं वाह्लीक–पीतने इत्यमर –भानु० ।

યક્ષધૂપો વહુરૂપઃ, સાલવેષ્ટોઽગ્નિવલ્લભઃ ।
સર્જમણિઃ સર્જરસઃ, રાલઃ સર્વરસોઽપિ ચ ॥ ૬૪૭ ॥
ધૂપો વૃકાત્ કૃત્રિમાચ્ચ, તુરુષ્કઃ સિલ્હપિણ્ડકૌ ।
પાયસસ્તુ વૃક્ષધૂપઃ, શ્રીવાસઃ સરલદ્રવઃ ॥ ૬૪૮ ॥
સ્થાનાત્ સ્થાનાન્તરં ગચ્છન્, ધૂપો ગન્ધપિશાચિકા ।
સ્થાસકસ્તુ હસ્તબિમ્બમલઙ્કારસ્તુ ભૂષણમ્ ॥ ૬૪૯ ॥
પરિષ્કારાભરણે ચ, ચૂડામણિઃ શિરોમણિઃ ।
નાયકસ્તરલો હારાન્તર્મણિર્મુકુટં પુનઃ ॥ ૬૫૦ ॥

સર્જમણિ, સર્જરસઃ, રાલઃ (પુ. ન.), સર્વરસઃ એ ૮-રાળ. ॥૬૪૭॥ વૃકધૂપઃ, કૃત્રિમધૂપઃ, તુરુષ્કઃ (પુ. ન.), સિલ્હઃ-'સિહ્લઃ', પિણ્ડકઃ [સિલ્હકઃ, યાવનઃ શિ૦ ૫૨] એ ૫-અનેક દ્રવ્યનો બનેલો દશાંગ વગેરે ધૂપ, લોબાન, શેલારસ પાયસઃ, વૃક્ષધૂપઃ, શ્રીવાસઃ, સરલદ્રવઃ [શ્રીવેષ્ટઃ[1], દધ્યાહ્વયઃ, ક્ષીરાહ્વયઃ, ઘૃતાહ્વયઃ એ ૪ શે૦ ૧૩૪] એ ૪-ગૂગળનો ધૂપ, દેવદારુના રસનો ગૂંદરરૂપ ધૂપ. ॥૬૪૮॥ ગન્ધપિશાચિકા-એક સ્થાનથી બીજે સ્થાને જતો ધૂપ સ્થાસકઃ, હસ્તબિમ્બમ્-કેશર વગેરેથી કરેલું હાથનું ચિત્ર, હાથનો થાપો. અલઙ્કારઃ, ભૂષણમ્ (પુ. ન.) ॥૬૪૯॥, પરિષ્કારઃ, આભરણમ્ એ ૪-અલંકાર ઘરેણાં. ચૂડામણિઃ-ચૂડારત્નમ્, શિરોમણિઃ-શિરોરત્નમ્, એ ૨-મસ્તક ઉપરનો મણિ નાયકઃ, તરલઃ, હારાન્તર્મણિઃ એ ૩-હારની વચમાં રહેલો મણિ મુકુટમ્ (પુ. ન.) ॥૬૫૦॥, મૌલિઃ

१ श्रीवेष्ट-भानु० ।

मौलिः किरीटं कोटीरमुष्णीषं पुष्पदाम तु ।
मूर्ध्नि माल्यं माला स्रक् गर्भकः केशमध्यगम् ॥ ६५१ ॥
प्रभ्रष्टकं शिखालम्बि, पुरोन्यस्तं ललामकम् ।
तिर्यक् वक्षसि वैकक्षं, प्रालम्बमृजुलम्बि यत् ॥ ६५२ ॥
सन्दर्भो रचना गुम्फः, श्रन्थनं ग्रन्थनं समाः ।
तिलके तमालपत्रचित्रपुण्ड्रविशेषकाः ॥ ६५३ ॥
आपीडशेखरोत्तंसाऽवतंसाः शिरसः स्रजि ।
उत्तंसौ कर्णपूरेऽपि, पत्रलेखा तु पत्रतः ॥ ६५४ ॥

(પુ. સ્ત્રી.), किरीटम् (પુ ન.), कोटीरम् (પુ ન.), ઉષ્ણીષમ્ (પુ. ન.), [मकुटः શિ૦ ૫૨] એ ૫–મુકુટ. પુષ્પદામ 'अन्' (ન), માલ્યમ્, માલા, સ્રક્ 'ज्' (સ્ત્રી). એ ૪–મસ્તક ઉપર ધારણ કરવાની પુષ્પમાલા. गर्भकः-કેશમાં ધારણ કરવાની પુષ્પમાલા. ॥૬૫૧॥ प्रभ्रष्टकम्-શિખાની પેઠે મસ્તક ઉપર પાછળના ભાગમાં લટકતી પુષ્પમાલા. લલામકમ્–માથા ઉપરથી આગળના કપાળે લટકતી પુષ્પમાલા, દામણી. वैकक्षम्–જનોઈની પેઠે પહેરેલી માળા. પ્રાલમ્બમ્-ગળામાંથી બન્ને બાજુએ છાતી ઉપર લટકતી માળા ॥૬૫૨॥ सन्दर्भः, રચના, ગુમ્ફઃ, શ્રન્થનમ્ , ગ્રન્થનમ્ [परिस्पन्दः, પ્રતિયત્નઃ શે૦ ૧૩૪] એ ૫– રચના ગૂંથણુ, પુષ્પના હાર વગેરેની રચના તિલકમ્ (પુ. ન.), તમાલપત્રમ્, चित्रम्, પુણ્ડ્ર, વિશેષકઃ (પુ ન) [चित्रकम् શિ૦ ૫૨] એ ૫–કેશર–ચન્દનાદિનું તિલક, ચાંદલો, ટીલું. ॥૬૫૩॥ આપીડઃ, શેખર, ઉત્તંસઃ, અવતંસ [वतंसः શિ૦ ૫૩] (પુ. ન), એ ૪ –મસ્તક ઉપર મુકુટના આકારે નાખેલી માળા, ઉત્તંસઃ, અવતંસઃ, कर्णपूरः (પુ. ન.) એ ૩ -કાનનું આભૂષણ. પત્રલેખા ॥૬૫૪॥, પત્રભઙ્ગિઃ–પત્રભઙ્ગી

ર્ભઙ્ગિવલ્લિલતાઙ્ગુલ્યઃ, પત્રપાશ્યા લલાટિકા ।
વાલપાશ્યા પારિતથ્યા, કર્ણિકા કર્ણભૂષણમ્ ॥ ૬૫૫ ॥
તાડઙ્કસ્તુ તાડપત્રં, કુણ્ડલં કર્ણવેષ્ટકઃ ।
ઉત્ક્ષિપ્તિકા તુ કર્ણાન્દુર્વાલિકા કર્ણપૃષ્ઠગા ॥ ૬૫૬ ॥
ગ્રૈવેયકં કણ્ઠભૂષા, લમ્બમાના લલન્તિકા ।
પ્રાલમ્બિકા કૃતા હેમ્નોરઃસૂત્રિકા તુ મૌક્તિકૈઃ ॥ ૬૫૭ ॥

(સ્ત્રી.), પત્રવલ્લિઃ—પત્રવલ્લી (સ્ત્રી.), પત્રલતા, પત્રાઙ્ગુલિઃ [પત્રવલ્લરી, પત્રમઞ્જરી શિ૦ ૫૩] એ ૫ સ્ત્રીઓના ગાલ, સ્તન વગેરે ઉપર કસ્તૂરી વગેરેથી કરેલી વેલ, પાંદડાં વગેરેની રચના. પત્રપાશ્યા, લલાટિકા એ ૨—લલાટનું આભૂષણ (દામણી) વાલપાશ્યા, પારિતથ્યા—પાયતિથ્યા [પર્યવતથ્યા શિ૦ ૫૩] એ ૨—વાળ બાંધવાને માટે મોતીની સેરો, માથે સેંથા ઉપર રાખવાનું ઘરેણું. કર્ણિકા—કાને પહેરવાનું ઘરેણું ॥૬૫૫॥ તાડઙ્કઃ, તાડપત્રમ્ (પુ. ન.), (સૌવર્ણઃ), કુણ્ડલમ્ (પુ ન.), કર્ણવેષ્ટકઃ [કર્ણાદર્શઃ શે૦ ૧૩૫] એ ૪—કુંડલ. (તાડઙ્કઃ, તાડપત્રમ્ તાલપત્રમ્—કાને પહેરવાનું તાડપત્રના આકારનું સોનાનું આભૂષણ કુણ્ડલમ્, કર્ણવેષ્ટકઃ એ—કુંડલ. આ પ્રમાણે આ બન્ને ભિન્ન અર્થવાળા પણ છે.) ઉત્ક્ષિપ્તિકા, કર્ણાન્દુ. (સ્ત્રી.) [કર્ણાન્દૂઃ શિ૦ ૫૪] એ ૨—કાનનું આભૂષણ વિશેષ વાલિકા વાલિકા કાનમાં રહેલું આભૂષણ, વાળી ॥૬૫૬॥ ગ્રૈવેયકમ્. કણ્ઠભૂષા એ ૨—ડોકનું આભૂષણ, કંઠી વગેરે લલન્તિકા—નાભિસુધી લટકતી કંઠી. પ્રાલમ્બિકા નાભિસુધી લટકતી સોનાની કંઠી. ઉરઃસૂત્રિકા—નાભિ સુધી લટકતી મોતીની માલા. ॥૬૫૭॥ હારઃ (પુ. સ્ત્રી), મુક્તાપ્રા-

हारो मुक्तोतः प्रालम्बस्रक्कलापावलीलताः ।
देवच्छन्दः शतं साष्टं, त्विन्द्रच्छन्दः सहस्रकम् ॥ ६५८ ॥
तदर्धं विजयच्छन्दो, हारस्त्वष्टोत्तरं शतम् ।
अर्धं रश्मिकलापोऽस्य, द्वादश त्वर्धमाणवः ॥ ६५९ ॥
द्विर्द्वादशार्धगुच्छः स्यात् पञ्च हारफलं लताः ।
अर्धहारश्चतुःषष्टिर्गुच्छमाणवमन्दराः ॥ ६६० ॥
अपि गोस्तनगोपुच्छावर्धमर्धं यथोत्तरम् ।
इति हारा यष्टिभेदादेकावल्येकयष्टिका ॥ ६६१ ॥

लम्बः, मुक्तास्रक् 'ज्' (સ્રી), मुक्ताकलापः, मुक्तावली, मुक्तालता એ ૯-મોતીનો હાર. હારના ચૌદ પ્રકારો છે. તેનાં નામ ૧ देवच्छन्दः -સો સેરનો હાર. ૨ इन्द्रच्छन्दः એક હજાર આઠ સેરનો હાર. ॥૬૫૮॥ ૩ विजयच्छन्दः-પાચસો ચાર સેરનો હાર ૪ हारः-એકસો આઠ સેરનો હાર. ૫ रश्मिकलापः-ચોપન સેરનો હાર ૬ अर्धमाणवः-બાર સેરનો હાર ॥૬૫૯॥, ૭ अर्धगुच्छः-ચોવીસ સેરનો હાર ૮ हारफलम्-પાચ સેરનો હાર ૯ अर्धहारः-ચોસઠ સેરનો હાર. ૧૦ गुच्छः-બત્રીસ સેરનો હાર. ૧૧ माणवः સોલ સેરનો હાર. ૧૨ मन्दरः-આઠ સેરનો હાર ॥૬૬૦॥, ૧૩ गोस्तनः-ચાર સેરનો હાર. ૧૪ गोपुच्छः-બે સેરનો હાર. આ પ્રમાણે લતા-સેરોના ભેદોથી ૧૪ પ્રકારના હાર છે. एकावली, एकयष्टिका ॥૬૬૧॥, कण्ठिका એ ૩-એક સેરનો હાર, કંઠી, नक्षत्रमाला-નક્ષત્રની સંખ્યા પ્રમાણે સત્તાવીસ મોતીઓની માલા. केयूरम्, अङ्गदम्, बाहुभूषा એ ૩-કોણીના ઉપરના ભાગે પહેરવાનુ ઘરેણું-બાજુબંધ, કડું

કણ્ઠિકાऽप्यथ નક્ષત્રમાલા તત્સઙ્ખ્યમૌક્તિકૈઃ ।
કેયૂરમઙ્ગદં બાહુભૂષાऽथ કરભૂષણમ્ ॥ ૬૬૨ ॥
કટકો વલયં પારિહાર્યાવાપૌ ચ કઙ્કણમ્ ।
હસ્તસૂત્રં પ્રતિસર, ઊર્મિકા ત્વઙ્ગુલીયકમ્ ॥ ૬૬૩ ॥
સા સાક્ષરાऽङ्गुलिमुद्रा, કટિસૂત્રં તુ મેખલા ।
કલાપો રશના સારસનં કાઞ્ચી ચ સપ્તકી ॥ ૬૬૪ ॥
સા શૃઙ્ખલં પુંસ્કટિસ્થા, કિઙ્કણી ક્ષુદ્રઘણ્ટિકા ।
નૂપુરં તુ તુલાકોટિઃ પાદતઃ કટકાઙ્ગદે ॥ ૬૬૫ ॥

વગેરે. કરભૂષણમ્ ॥૬૬૨॥, કટકઃ, વલયમ્, પારિહાર્યઃ, આવાપઃ, કઙ્કણમ્, હસ્તસૂત્રમ્, આ ૭ (પુ. ન). પ્રતિસરઃ (ત્રિ.) [પરિહાર્યઃ શિ૦ ૫૪] એ ૮-હાથના કાંડાનું ઘરેણું-પોંચી, કડું, વલય, બંગડી વગેરે. (કઙ્કણમ્, હસ્તસૂત્રમ્, પ્રતિસરઃ એ ૩-હાથે બાંધવાનું મંગલસૂત્ર) ઊર્મિકા, અઙ્ગુલીયકમ્ એ ૨-વીંટી, વ્હેડ. ॥૬૬૩॥ અઙ્ગુલિમુદ્રા-નામાક્ષરવાળી વીંટી. કટિસૂત્રમ્, મેખલા, કલાપઃ, રશના 'રસના' (સ્ત્રી. ન), સારસનમ્, કાઞ્ચી, સપ્તકી [લાલિની, કટિમાલિકા શે૦ ૧૩૫] એ ૭-સ્ત્રીની કેડનો કંદોરો, મેખલા ॥૬૬૪॥ શૃઙ્ખલમ્ (ત્રિ.)-પુરુષની કેડનો કંદોરો કિઙ્કણી-કિઙ્કણિઃ, (સ્ત્રી), ક્ષુદ્રઘણ્ટિકા, કિઙ્કિણિઃ, 'કઙ્કણી' [ઘર્ઘરી, વિદ્યા, વિદ્યામણિઃ એ ૩ શે૦ ૧૩૫ કિઙ્કિણી શિ૦ ૫૪] એ ૨-ઘૂઘરી નૂપુરમ્ (પુ. ન.) તુલાકોટિઃ (પુ. ન), પાદકટકમ્ (પુ ન.), પાદાઙ્ગદમ્ ॥૬૬૫॥,

મઞ્જીરં હંસકં શિઞ્જીન્યંશુકં વસ્ત્રમમ્બરમ્ ।
સિચયો વસનં ચીરાઽઽચ્છાદૌ સિક્ ચેલવાસસી ॥ ૬૬૬ ॥
પટઃ પ્રોતોઽઞ્ચલો ઽસ્યાન્તો, વર્તિર્વસ્તિશ્ચ તદ્દશાઃ ।
પત્રોર્ણં ધૌતકૌશેયમુષ્ણીષો મૂર્ધવેષ્ટનમ્ ॥ ૬૬૭ ॥

તત્ સ્યાદુદ્ગમનીયં યદ્ધૌતયોર્વસ્ત્રયોર્યુગમ્ ।
ત્વક્ફલકૃમિરોમભ્યઃ, સમ્ભવાત્ તચ્ચતુર્વિધમ્ ॥ ૬૬૮ ॥

મઞ્જીરમ્ (પુ ન.), હંસકમ્ (પુ. ન.), શિઞ્જિની [[1]પાદશીલી, મન્દીરમ્, પાદનાલિકા એ ૩ શે૦ ૧૩૬] એ ૭–પગે પહેરવાનું ઝાંજર, કલ્લુ [પાદાઙ્ગુલીયકમ્, પાદપાલિકા, પાદકીલિકા એ ૩–પગની અંગૂઠીઓ. શે૦ ૧૩૬] અંશુકમ્, વસ્ત્રમ્, (પુ ન), અમ્બરમ્, સિચય, વસનમ્, ચીરમ્, આચ્છાદઃ, સિક્ 'ચ્' (સ્ત્રી.) ચેલમ્, વાસઃ 'સ્' (ન) ॥૬૬૬॥, પટઃ (ત્રિ.), પ્રોતઃ (પુ. ન.) [નિવસનમ્, વસનમ્, સત્રમ્, કર્પટમ્, એ ૪–શે૦ ૧૩૭, આચ્છાદનમ્ શિ૦ ૫૪] એ ૧૨–વસ્ત્ર. અઞ્ચલઃ (પુ. ન.)-વસ્ત્રનો છેડો. વર્તિઃ (પુ. સ્ત્રી.), વસ્તિઃ (પુ સ્ત્રી.), દશાઃ (પુ. સ્ત્રી. બ.), [વસ્ત્રપેશ્યઃ 'શી' (સ્ત્રી. બ.), શે૦ ૧૩૭] એ ૩–વસ્ત્રની દશીઓ. વસ્ત્રનાબ઼ને છેડે જે દશીઓ હોય છે તે. પત્રોર્ણમ્, ધૌતકૌશેયમ્ એ ૨–કોશેટાની લાળનુ વસ્ત્ર, કીડાથી ઉત્પન્ન થયેલુ રેશમી વસ્ત્ર, ધોયેલું રેશમી વસ્ત્ર ઉષ્ણીષઃ (પુ ન), મૂર્ધવેષ્ટનમ્ એ ૨–પાઘડી, ફેંટો. ॥૬૬૭॥ ઉદ્ગમનીયમ્–ધોયેલા વસ્ત્રનો જોડો. ધોયેલું વસ્ત્ર, ત્વક્, ફલ, કૃમિ અને રોમ (રુવાટી) થી ઉત્પન્ન થયેલ વસ્ત્રના ચાર પ્રકાર છે. ॥૬૭૮॥ ત્વક્–છાલથી બનેલ વસ્ત્ર–ક્ષૌમાદિ, ફલ–કપાસનું

૧ પાદશાલી–માનુ૦ ।

ક્ષૌમકાર્પાસકૌશેયરાઙ્કવાદિવિભેદતઃ ।
ક્ષૌમં દુકૂલં દુગૂલં, સ્યાત્ કાર્પાસં તુ વાદરમ્ ॥ ૬૬૯ ॥
કૌશેયં કૃમિકોશોત્થં, રાઙ્કવં મૃગરોમજમ્ ।
કમ્બલઃ પુનરૂર્ણાયુરાવિકૌરભ્રરલ્લકાઃ ॥ ૬૭૦ ॥
નવં વાસોઽનાહતં સ્યાત્, તન્ત્રકં નિષ્પ્રવાણિ ચ ।
પ્રચ્છાદનં પ્રાવરણં, સંવ્યાનં ચોત્તરીયકમ્ ॥ ૬૭૧ ॥
વૈકક્ષે પ્રાવારોત્તરાસઙ્ગૌ બૃહતિકાપિ ચ ।
વરાશિઃ સ્થૂલશાટઃ સ્યાત્, પરિધાનં ત્વધોંઽશુકમ્ ॥ ૬૭૨ ॥

બનેલ વસ્ત્ર-કાર્પાસાદિ, કૃમિ-કીડાથી બનેલ વસ્ત્ર કૌશેયાદિ, રુવાટીથી બનેલ વસ્ત્ર-રાઙ્કવાદિ એ વસ્ત્રના ચાર પ્રકાર છે. ક્ષૌમમ્ (પુ. ન.), દુકૂલમ્, દુગૂલમ્ એ ૩-શણ વગેરેનું વસ્ત્ર કાર્પાસમ્, વાદરમ્ (ફાલમ્) એ ૨-કપાસમાથી બનેલું વસ્ત્ર. ॥૬૬૯॥ કૌશેયમ્-કોશેટાથી બનેલું વસ્ત્ર, રેશમી વસ્ત્ર રાઙ્કવમ્, મૃગરોમજમ્ એ ૨ હરણ વિશેષનાં રુવાટામાંથી બનેલ વસ્ત્ર. કમ્બલઃ (પુ, સ્ત્રી.) ઊર્ણાયુ· (પુ), આવિકઃ, ઔરભ્રઃ, રલ્લકઃ એ ૫-ઊનનું વસ્ત્ર, કાંબલ. ॥૬૭૦॥ અનાહતમ્, તન્ત્રકમ્, નિષ્પ્રવાણિ એ ૩ (ત્રિ),-નવું વસ્ત્ર. પ્રચ્છાદનમ્, પ્રાવરણમ્, સંવ્યાનમ્, ઉત્તરીયકમ્ એ ૪-ઓઢવાનું વસ્ત્ર, શરીર ઉપર નાખવાનું વસ્ત્ર ॥૬૭૧॥ વૈકક્ષમ્, પ્રાવારઃ, ઉત્તરાસઙ્ગઃ, બૃહતિકા એ ૪-ઉત્તરાસંગ, ખેસ. વરાશિઃ (પુ.) સ્થૂલશાટઃ એ ૨-જાડું વસ્ત્ર. પરિધાનમ્, અધોંશુકમ્ ॥૬૭૨॥ અન્ત-

अन्तरीयं निवसनमुपसंव्यानमित्यपि ।
तद्ग्रन्थिरुच्चयो नीवी, वरस्त्र्यधोरुकांशुकम् ॥ ६७३ ॥
चण्डातकं चलनकश्चलनी त्वितरस्त्रियाः ।
चोलः कञ्चुलिका कूर्पासकोऽङ्गिका च कञ्चुके ॥ ६७४ ॥
शाटी चोट्यथ नीशारो, हिमवातापहांशुके ।
कच्छा कच्छाटिका कक्षा, परिधानापराञ्चले ॥ ६७५ ॥
कक्षापटस्तु कौपीनं, समौ नक्तककर्पटौ ।
निचोलः प्रच्छदपटो, निचुलश्चोत्तरच्छदः ॥ ६७६ ॥

रीयम्, निवसनम्, उपसंव्यानम् એ ૫ નીચે પહેરવાનું વસ્ત્ર. उच्चयः, नीवी એ ૨-અન્તરીય--નીચેના વસ્ત્રની ગાંઠ. ॥૬૭૩॥ चण्डातकम् (પુ. ન), चलनकः એ ૨-સુંદર સ્ત્રીનું અર્ધ સાથળ સુધી ઢંકાય તેવુ વસ્ત્ર. चलनी-સાધરણ સ્ત્રીનુ અર્ધ સાથળ ઢંકાય તેવુ વસ્ત્ર-ચણિયો. चोलः, कञ्चुलिका, कूर्पासकः, अङ्गिका, कञ्चुकः (પુ. ન.) [कूर्पासः શિ૦ ૫૫] એ ૫-ચોળી, કાંચળી વગેરે. ॥૬૭૪॥ चोटी (પુ સ્ત્રી) शाटी (પુ. સ્ત્રી),-शाटकः (પુ. ન.) એ ૨ સાડી. नीशारः, हिमवातापहांशुकम् [द्विखण्डकः, वरकः શે૦ ૧૩૭-૧૩૮] એ ૨-ટાઢ અને પવન રોકવા માટે ઓઢવાનુ વસ્ત્ર-રજાઈ વગેરે. कच्छा, कच्छाटिका-कच्छाटी, कक्षा, એ ૩-વસ્ત્રનો છેડો, કાછડી ॥૬૭૫॥ कक्षापटः, कौपीनम् [कक्षापुटः શિ૦ ૫૫] એ ૨-લંગોટી नक्तकः, कर्पटः (પુ ન.) એ ૨-વસ્ત્રનો ટુકડો, ગળણું, ચીથરુ निचोलः, प्रच्छदपटः, निचुलः (પુ. ન.)- निचुलकम्, उत्तरच्छद એ ૪-ઓછાડ, ઉત્તરપટ ॥૬૭૬॥ पूर्णपात्रम्, पूर्णानकम् એ ૨-ઉત્સવોમાં જે વસ્ત્ર,

ઉત્સવેષુ સુહૃદ્ભિર્યદ્, બલાદાકૃષ્ય ગૃહ્યતે ।
વસ્ત્રમાલ્યાદિ તત્ પૂર્ણપાત્રં પૂર્ણાનકં ચ તત્ ॥ ૬૭૭ ॥
તત્ તુ સ્યાદાપ્રપદીનં, વ્યાપ્નોત્યાપ્રપદં હિ યત્ ।
ચીવરં ભિક્ષુસઙ્ઘાટી, જીર્ણવસ્ત્રં પટચ્ચરમ્ ॥ ૬૭૮ ॥
શાણી ગોણી છિદ્રવસ્ત્રે, જલાર્દ્રા ક્લિન્નવાસસિ ।
પર્યસ્તિકા પરિકરઃ, પર્યઙ્કશ્ચાવસક્થિકા ॥ ૬૭૯ ॥
કુથે વર્ણઃ પરિસ્તોમઃ, પ્રવેણીનવતાઽઽસ્તરાઃ ।
અપટી કાણ્ડપટઃ સ્યાત્, પ્રતિસીરા જવન્યપિ ॥ ૬૮૦ ॥
તિરસ્કરિણ્યથોલ્લોચો, વિતાનં કદકોઽપિ ચ ।
ચન્દ્રોદયે સ્થુલં દૂષ્યે, કેણિકા પટકુટ્યપિ ॥ ૬૮૧ ॥

માળા વગેરે મિત્રોવડે બલાત્કારે ખેંચીને લેવાય તે. ॥ ૬૭૭ ॥ આપ્રપદીનમ્-પગની પાની સુધી સર્વ અંગ ઢંકાય તેવું પહેરવાનું વસ્ત્ર. ચીવરમ્, ભિક્ષુસઙ્ઘાટી એ ૨-મુનિઓનું વસ્ત્ર. જીર્ણવસ્ત્રમ્, પટચ્ચરમ્—જીર્ણ વસ્ત્ર. ॥૬૭૮॥ શાણી, ગોણી, છિદ્રવસ્ત્રમ્ એ ૩-કાણા પડેલું વસ્ત્ર, ગુણી. જલાર્દ્રા, ક્લિન્નવાસઃ 'સ્' (ન), એ ૨-ભીંજાયેલું વસ્ત્ર. પર્યસ્તિકા, પરિકરઃ, પર્યઙ્કઃ, અવસક્થિકા, [પલ્યઙ્કઃ શિ૦ ૫૬] એ ૪-પલાઠી ॥૬૭૯॥ કુથઃ (ત્રિ.), વર્ણઃ, પરિસ્તોમઃ, પ્રવેણી, નવતમ્, આસ્તરઃ [વર્ણપરિસ્તોમઃ ॥૫૫॥ આસ્તરણમ્ શિ૦ ૫૫-૫૬] એ ૬ હાથી કે રથ ઉપર નાખવાનું વસ્ત્ર-ઝૂલ. અપટી, કાણ્ડપટઃ, પ્રતિસીરા, જવની ॥ ૬૮૦ ॥, તિરસ્કરિણી [યમની શિ૦ ૫૬] એ ૫-કનાત, પડદો. ઉલ્લોચઃ, વિતાનમ્ (પુ. ન.), કદકઃ, ચન્દ્રોદયઃ એ ૪-ચંદરવો. સ્થુલમ્,

ગુણલયનિકાયાં સ્યાત્, સંસ્તરસ્સ્રસ્તરૌ સમૌ ।
તલ્પં શય્યા શયનીયં, શયનં તલિમં ચ તત્ ॥ ૬૮૨ ॥
મઞ્ચમઞ્ચકપર્યઙ્કપલ્યઙ્કાઃ ખટ્વયા સમાઃ ।
ઉચ્છીર્ષકમુપાદ્ ધાનવર્હૌ પાલે પતદ્ગ્રહઃ ॥ ૬૮૩ ॥
પ્રતિગ્રાહો મકુરાત્મદર્શાઽઽદર્શાસ્તુ દર્પણે ।
સ્યાદ્ વેત્રાસનમાસન્દી, વિષ્ટરઃ પીઠમાસનમ્ ॥ ૬૮૪ ॥
કસિપુર્ભોજનાચ્છાદાવૌશીરં શયનાસને ।
લાક્ષા દ્રુમામયો રાક્ષા, રઙ્ગમાતા પલઙ્કષા ॥ ૬૮૫ ॥

દૂષ્યમ્ એ ૨–વસ્ત્રનું ઘર, તંબુ. કેણિકા, પટકુટી ॥૬૮૧॥, ગુણલયનિકા એ ૩–વસ્ત્રનું નાનું ઘર, રાવટી સંસ્તરઃ, સ્રસ્તરઃ [પ્રસ્તરઃ શિ૦ ૫૬] એ ૨–પાંદડાં વગેરેની શય્યા તલ્પમ્ (પુ ન.) શય્યા, શયનીયમ્, શયનમ્(પુ ન), તલિમમ્ એ ૫-શય્યા, તળાઈ. ॥૬૮૨॥ મઞ્ચઃ, મઞ્ચકઃ (પુ. ન), પર્યઙ્કઃ, પલ્યઙ્કઃ, ખટ્વા એ ૫–ખાટલો, પલંગ. ઉચ્છીર્ષકમ્ , ઉપધાનમ્ , ઉપવર્હઃ એ ૩–ઓશીકું. પાલઃ, પતદ્ગ્રહઃ ॥૬૮૩॥, પ્રતિગ્રાહઃ [પતદ્ગ્રાહઃ, પ્રતિગ્રહ શિ૦ ૫૭ એ ૩–(પુ. ન) થૂંકવાનુ પાત્ર, પિકદાણી, પાતરુ. મકુરઃ, આત્મદર્શઃ, આદર્શઃ, દર્પણઃ [મુકુરઃ શિ૦ ૫૭] એ ૪–દર્પણ, આરીસો વેત્રાસનમ્ , આસન્દી એ ૨–નેતરનુ બનાવેલુ આસન, ખુરશી વગેરે. વિષ્ટરઃ (પુ. ન), પીઠમ્ (સ્ત્રી ન.), આસનમ્ (પુ. ન.), એ ૩–આસન, કાષ્ઠાસન ॥૬૮૪॥ કસિપુઃ (પુ ન), [કશિપુઃ શિ૦ ૫૭]–ભોજન અને વસ્ત્ર ઔશીરમ્ શયન અને આસન. લાક્ષા, દ્રુમામયઃ, રાક્ષા, રઙ્ગમાતા, પલઙ્કષા ॥૬૮૫ ॥ જતુ (ન) ક્ષતઘ્ના, કૃમિજા એ ૮

જતુ ક્ષતઘ્ના કૃમિજા, યાવાલક્તૌ તુ તદ્રસઃ ।
અઞ્જનં કજ્જલં દીપઃ, પ્રદીપઃ કજ્જલધ્વજઃ ॥ ૬૮૬ ॥
સ્નેહપ્રિયો ગૃહમણિર્દશાકર્ષો દશેન્ધનઃ ।
વ્યજનં તાલવૃન્તં તત્, ધવિત્રં મૃગચર્મણઃ ॥ ૬૮૭ ॥
આલાવર્ત્તં તુ વસ્ત્રસ્ય, કઙ્કતઃ કેશમાર્જનઃ ।
પ્રસાધનશ્ચાથ વાલક્રીડનકે ગુડો ગિરિઃ ॥ ૬૮૮ ॥
ગિરિયકો ગિરિગુડઃ, સમૌ કન્દુકગેન્દુકૌ ।
રાજા રાટ્ પૃથિવીશક્રમધ્યલોકેશભૂભૃતઃ ॥ ૬૮૯ ॥

લાખ. યાવઃ, અલક્તઃ [યાવકઃ, અલક્તકઃ શિ૦ ૫૮] એ ૨-લાખનો રસ-અલતો, લાખ. અઞ્જનમ્, કજ્જલમ્ એ ૨-કાજળ. દીપઃ (પુ. ન) પ્રદીપઃ, કજ્જલધ્વજઃ ॥૬૮૬॥, સ્નેહપ્રિયઃ, ગૃહમણિઃ, દશાકર્ષઃ, દશેન્ધનઃ એ ૭-દીવો. વ્યજનમ્, તાલવૃન્તમ્ [વીજનમ્ શિ૦ ૫૮] એ ૨-પંખો-વીંઝણો. ધવિત્રમ્-મૃગચર્મનો બનાવેલ પંખો. ॥૬૮૭॥ આલાવર્ત્તમ્-વસ્ત્રનો પંખો. કઙ્કતઃ, (ત્રિ.) કેશમાર્જનઃ, પ્રસાધનઃ એ ૩-કાંસકો, કાંસકી વાલક્રીડનકમ્, ગુડઃ, ગિરિઃ (પુ.) ॥ ૬૮૮ ॥, ગિરિયકઃ, ગિરિગુડઃ [ગિરીયકઃ, ગિરિકઃ શિ૦ ૫૮] એ ૫-ગેડી બાળકને રમવાનું સાધન. કન્દુકઃ (પુ. ન), ગેન્દુકઃ [ગન્દુકઃ શિ૦ ૫૯] એ ૨-દડો. રાજા 'અન્' (પુ.), રાટ્ 'જ્' (પુ.), પૃથિવીશક્રઃ, મધ્યલોકેશઃ, ભૂભૃત્ (પુ.) ॥૬૮૯॥, મહીક્ષિત્ (પુ.), પાર્થિવઃ, મૂર્ધાભિષિક્તઃ, ભૂપઃ, પ્રજાપઃ,

महीक्षित् पार्थिवो मूर्धाभिषिक्तो भू-प्रजा-नृ-पः ।
मध्यमो मण्डलाधीशः सम्राट् तु शास्ति यो नृपान् ॥ ६९० ॥
यः सर्वमण्डलस्येशो, राजसूयं च योऽयजत् ।
चक्रवर्ती सार्वभौमस्ते तु द्वादश भारते ॥ ६९१ ॥
आर्षभिर्भरतस्तत्र, सगरस्तु सुमित्रभूः ।
मघवा वैजयिरथाश्वसेननृपनन्दनः ॥ ६९२ ॥
सनत्कुमारोऽथ शान्तिः, कुन्थुररो जिना अपि ।
सुभूमस्तु कार्त्तवीर्यः, पद्मः पद्मोत्तरात्मजः ॥ ६९३ ॥

નૃપઃ, (ભૂપાલઃ, લોકપાલઃ, નરપાલઃ) [મૂર્ધાવસિક્તઃ શિ૦ ૫૯] એ ૧૧-રાજા મધ્યમઃ, મણ્ડલાધીશઃ એ ૨-એક દેશાધિપતિ, સામાન્ય રાજા, માંડલિક રાજા સમ્રાટ્, 'જ્' (પુ)-રાજાઓ ઉપર શાસન કરનાર, સર્વ મંડલ (દેશ) નો સ્વામી અને રાજસૂય યજ્ઞ કરનાર રાજા. ॥૬૯૦॥ ચક્રવર્ત્તી 'ઇન્' (પુ.) સાર્વભૌમઃ [અધીશ્વરઃ શે૦ ૧૩૮] એ ૨-સર્વ ભૂમિનો અધિપતિ, ચક્રવર્તી રાજા તે ચક્રવર્તીઓ ભારત વર્ષમાં (ભરતક્ષેત્રમાં) એક અવસર્પિણી અગર એક ઉત્સર્પિણીમાં ૧૨ થાય છે. ॥૬૯૧॥

આ અવસર્પિણીમાં થયેલા ૧૨ ચક્રવતીનાં અનુક્રમે નામો
૧ આર્ષભિઃ, ભરતઃ-એ ૨-પહેલા ચક્રવર્તી ભરત. ૨ સગરઃ, સુમિત્રભૂઃ (પુ.), એ ૨-બીજો સગર. ૩ મઘવા 'અન્', વૈજયિઃ એ ૩-ત્રીજો મઘવા. ૪ અશ્વસેનનૃપનન્દનઃ ॥૬૯૨॥, સનત્કુમારઃ એ ૨-ચોથો સનત્કુમાર. ૫ શાન્તિઃ (પુ), ૬ કુન્થુઃ, ૭ અરઃ-પાંચમા શાન્તિનાથ, છઠ્ઠા કુન્થુનાથ, સાતમા અરનાથ-આ ત્રણે ચક્રવતી અને તીર્થંકર પણ થયા છે ૮ સુભૂમઃ, કાર્ત્તવીર્યઃ એ ૨-આઠમો સુભૂમ. ૯

હરિષેણો હરિસુતો, જયો વિજયનન્દનઃ ।
બ્રહ્મસૂનુર્બ્રહ્મદત્તઃ, સર્વેઽપીક્ષ્વાકુવંશજાઃ ॥ ૬૯૪ ॥
પ્રાજાપત્યસ્ત્રિપૃષ્ઠોઽથ, દ્વિપૃષ્ઠો બ્રહ્મસમ્ભવઃ ।
સ્વયમ્ભૂ રુદ્રતનયઃ, સોમભૂઃ પુરુષોત્તમઃ ॥ ૬૯૫ ॥
શૈવઃ પુરુષસિંહોઽથ, મહાશિરસ્સમુદ્ભવઃ ।
સ્યાત્ પુરુષપુણ્ડરીકો, દત્તોઽગ્નિસિંહનન્દનઃ ॥ ૬૯૬ ॥
નારાયણો દાશરથિઃ, કૃષ્ણસ્તુ વસુદેવભૂઃ ।
વાસુદેવા અમી કૃષ્ણા, નવ શુક્લા બલાસ્ત્વમી ॥ ૬૯૭ ॥

પદ્મઃ,પદ્મોત્તરાત્મજઃ એ૨–નવમો પદ્મ. ॥૬૯૩॥ ૧૦ હરિષેણઃ, હરિસુતઃ એ ૨–દશમો હરિષેણ. ૧૧ જયઃ, વિજયનન્દનઃ એ ૨ અગિયારમો જય ૧૨ બ્રહ્મદત્તઃ, બ્રહ્મસૂનુઃ એ ૨ બારમો બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તી. આ બારે ચક્રવર્તીઓ ઇક્ષ્વાકુ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ છે. ॥૬૯૪॥

નવ અર્ધચક્રવર્ત્તી વાસુદેવના નામ ૧ પ્રાજાપત્યઃ, ત્રિપૃષ્ઠઃ એ ૨–પ્રથમ વાસુદેવ ત્રિપૃષ્ઠ. ૨ દ્વિપૃષ્ઠઃ, બ્રહ્મસમ્ભવઃ એ ૨ બીજો દ્વિપૃષ્ઠ ૩ સ્વયમ્ભૂઃ (પુ), રુદ્રતનયઃ એ ૨ ત્રીજો સ્વયંભૂ ૪ સોમભૂઃ (પુ.), પુરુષોત્તમઃ ૨–ચોથો પુરુષોત્તમ. ॥૬૯૫॥ ૫ શૈવઃ, પુરુષસિંહઃ એ ૨–પાચમો પુરુષસિંહ ૬ મહાશિરઃસમુદ્ભવઃ, પુરુષપુણ્ડરીકઃ એ ૨–છઠ્ઠો પુરુષ પુંડરીક ૭ દત્તઃ, અગ્નિસિંહનન્દનઃ એ ૨–સાતમો દત્ત ॥ ૬૯૬ ॥ ૮ નારાયણઃ, દાશરથિઃ એ ૨–આઠમો નારાયણ–લક્ષ્મણ વાસુદેવ. ૯ કૃષ્ણઃ, વસુદેવભૂઃ એ ૨–નવમો કૃષ્ણ વાસુદેવ આ નવે વાસુદેવ વાસુદેવાઃ, કાળા વર્ણવાળા હોય છે. નવ (અચલ વગેરે) બલાઃ–બલદેવો શ્વેત

અચલો વિજયો ભદ્રઃ, સુપ્રભશ્ચ સુદર્શનઃ ।
આનન્દો નન્દનઃ પદ્મો, રામો વિષ્ણુદ્વિષસ્ત્વમી ॥ ૬૯૮ ॥
અશ્વગ્રીવસ્તારકશ્ચ, મેરકો મધુરેવ ચ ।
નિશુમ્ભબલિપ્રહ્લાદલઙ્કેશમગધેશ્વરાઃ ॥ ૬૯૯ ॥
જિનૈઃ સહ ત્રિષષ્ટિઃ સ્યુઃ, શલાકાપુરુષા અમી ।
આદિરાજઃ પૃથુર્વૈન્યો, માન્ધાતા યુવનાશ્વજઃ ॥ ૭૦૦ ॥
ધુન્ધુમારઃ કુવલાશ્વો, હરિશ્ચન્દ્રસ્ત્રિશઙ્કુજઃ ।
પુરૂરવા બૌધ ઐલ, ઉર્વશીરમણશ્ચ સઃ ॥ ૭૦૧ ॥

વર્ણવાળા હોય છે તેમનાં નામ ॥૬૯૭॥ ૧ અચલઃ, ૨ વિજયઃ, ૩ ભદ્રઃ, ૪ સુપ્રભઃ, ૫ સુદર્શનઃ, ૬ આનન્દઃ, ૭ નન્દનઃ, ૮ પદ્મઃ, ૯ રામઃ આ નવ વાસુદેવના મોટા ભાઈ બલદેવનાં નામો અનુક્રમે જાણવા. વિષ્ણુદ્વિષઃ 'ષ્'(પુ. બ)-વાસુદેવના પ્રતિપક્ષી (શત્રુઓ). અશ્વગ્રીવ વગેરે પ્રતિવાસુદેવ નવ હોય છે. તે નવ પ્રતિવાસુદેવના અનુક્રમે નામો ॥૬૯૮॥ ૧ અશ્વગ્રીવઃ, ૨ તારકઃ, ૩ મેરકઃ, ૪ મધુઃ, ૫ નિશુમ્ભઃ, ૬ બલિઃ (પુ.) ૭ પ્રહ્લાદઃ, ૮ લઙ્કેશઃ-રાવણઃ, ૯ મગધેશ્વરઃ-જરાસન્ધઃ આ નવ પ્રતિવાસુદેવનાં નામો અનુક્રમે જાણવાં. ॥૬૯૯॥ ૨૪-તીર્થંકર, ૧૨-ચક્રવર્તી-, ૮ વાસુદેવ, ૯-બલદેવ, ૯-પ્રતિવાસુદેવ એમ કુલ મળી આ ત્રેસઠ શલાકાપુરુષ કહેવાય છે આદિરાજઃ, પૃથુઃ (પુ.), વૈન્યઃ એ ૩-આદિરાજ, પૃથુરાજા. લોકમાં છ ચક્રવર્તીઓ પ્રસિદ્ધ છે, તેનાં નામ ૧ માન્ધાતા 'તૃ' (પુ), યુવનાશ્વજઃ એ ૨-માન્ધાતા રાજા ॥૭૦૦॥ ૨-ધુન્ધુમારઃ, કુવલાશ્વઃ એ ૨-ધુન્ધુમાર રાજા. ૩-હરિશ્ચન્દ્રઃ, ત્રિશઙ્કુજઃ એ ૨-હરિશ્ચન્દ્ર રાજા. ૪ પુરૂરવાઃ 'અસ્' (પુ.)

दौष्यन्तिर्भरतः सर्वदमः शकुन्तलात्मजः ।
हैहयस्तु कार्त्तवीर्यो, दोस्सहस्रभृदर्जुनः ॥ ७०२ ॥

कौशल्यानन्दनो दाशरथी रामोऽस्य तु प्रिया ।
वैदेही मैथिली सीता, जानकी धरणीसुता ॥७०३॥

रामपुत्रौ कुशलवावेकयोक्तया कुशीलवौ ।
सौमित्रिर्लक्ष्मणो वाली, वालिरिन्द्रसुतश्च सः ॥ ७०४ ॥

आदित्यसूनुः सुग्रीवो, हनुमान् वज्रकङ्कटः ।
मारुतिः केशरिसुत, आञ्जनेयोऽर्जुनध्वजः ॥ ७०५ ॥

ચૌધઃ, પૈલઃ, ઉર્વશીરમણઃ એ ૪–પુરૂરવા રાજા–ઉર્વશીનો પતિ. ॥૭૦૧॥ ૫–દૌષ્યન્તિઃ (પુ), ભરતઃ, સર્વદમઃ, શકુન્તલાત્મજઃ [સર્વદમનઃ શે૦ ૫૯] એ ૪–ભરત, દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાનો પુત્ર. ૬–હૈહયઃ, કાર્ત્તવીર્યઃ, દોઃસહસ્રભૃત્ (પુ.), અર્જુનઃ એ ૪–કાર્તવીર્ય, કૃતવીર્યનો પુત્ર–અર્જુન. ॥૭૦૨॥ કૌશલ્યાનન્દનઃ, દાશરથિઃ (પુ), રામઃ [રામચન્દ્રઃ, રામભદ્રઃ શિ૦ ૬૦] એ ૩ રામ, રામચંદ્ર વૈદેહી, મૈથિલી, સીતા, જાનકી, ધરણીસુતા એ ૫–સીતા, રામની સ્ત્રી. ॥૭૦૩॥ કુશઃ, લવઃ આ ૨–રામના પુત્રો અને એક સાથે વપરાતા પ્રયોગમાં–કુશીલવૌ (પુ દ્વિવ). એ કુશ અને લવ. સૌમિત્રિઃ (પુ.), લક્ષ્મણઃ એ ૨–લક્ષ્મણ વાલી 'ઇન્' (પુ.) વાલિઃ (પુ), ઇન્દ્રસુતઃ [સુગ્રીવાગ્રજઃ શિ૦ ૬૦] એ ૩–વાલી ॥૭૦૪॥ આદિત્યસૂનુઃ (પુ.), સુગ્રીવઃ એ સુગ્રીવ. હનુમાન્ 'મત્' (પુ.), વજ્રકઙ્કટઃ, મારુતિઃ (પુ), કેશરિસુતઃ, આઞ્જનેયઃ, અર્જુનધ્વજઃ [હનૂમાન્ શિ૦ ૬૦] એ ૬–હનુમાન. ॥૭૦૫॥ પૌલસ્ત્યઃ, રાવણઃ, રક્ષઈશઃ,

પૌલસ્ત્યો રાવણો રક્ષો લઙ્કેશો દશકન્ધરઃ ।
રાવણિઃ શક્રજિદ્ મેઘનાદો મન્દોદરીસુતઃ ॥ ૭૦૬ ॥

અજાતશત્રુઃ શલ્યારિર્ધર્મપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ।
કઙ્કોઽજમીઢો ભીમસ્તુ, મરુત્પુત્રો વૃકોદરઃ ॥ ૭૦૭ ॥

કિર્મીર-કીચક-બક-હિડિમ્બાનાં નિષૂદનઃ ।
અર્જુનઃ ફાલ્ગુનઃ પાર્થઃ, સવ્યસાચી ધનઞ્જયઃ ॥ ૭૦૮ ॥

રાધાવેધી કિરીટ્યૈન્દ્રિર્જિષ્ણુઃ શ્વેતહયો નરઃ ।
બૃહન્નટો ગુડાકેશઃ, સુભદ્રેશઃ કપિધ્વજઃ ॥ ૭૦૯ ॥

લઙ્કેશઃ, દશકન્ધરઃ (રાક્ષસેશઃ, લઙ્કાપતિઃ, દશાસ્યઃ, દશશિરાઃ, દશકણ્ઠઃ) એ ૫–રાવણ રાવણિઃ (પુ), શક્રજિત્ (પુ.), મેઘનાદઃ, મન્દોદરીસુતઃ એ ૪–રાવણનો પુત્ર ઇન્દ્રજિત્ ॥૭૦૬॥ અજાતશત્રુ (પુ.), શલ્યારિઃ (પુ.), ધર્મપુત્રઃ, યુધિષ્ઠિરઃ, કઙ્કઃ, અજમીઢઃ એ ૬ યુધિષ્ઠિર. ભીમઃ, મરુત્પુત્રઃ, વૃકોદરઃ ॥૭૦૭॥, કિર્મીરનિષૂદનઃ, કીચકનિષૂદનઃ, બકનિષૂદનઃ, હિડિમ્બનિષૂદનઃ, (કિર્મીરારિઃ વગેરે યૌગિક) એ ૭–ભીમ, ભીમસેન. અર્જુનઃ, ફાલ્ગુનઃ, પાર્થઃ, સવ્યસાચી 'ઇન્' (પુ.), ધનઞ્જયઃ ॥૭૦૮॥, રાધાવેધી 'ઇન્' (પુ.), કિરીટી 'ઇન્' (પુ), ઐન્દ્રિઃ (પુ.), જિષ્ણુઃ (પુ.), શ્વેતહયઃ, નરઃ, બૃહન્નટઃ, ગુડાકેશઃ, સુભદ્રેશઃ, કપિધ્વજઃ, ॥૭૦૯॥ બીભત્સઃ બીભત્સુઃ, કર્ણજિત્ (પુ.), (કર્ણારિ વગેરે યૌગિક)

બીભત્સઃ કર્ણજિત્ તસ્ય ગાણ્ડીવં ગાણ્ડિવં ધનુઃ ।
પાઞ્ચાલી દ્રૌપદી કૃષ્ણા, સૈરન્ધ્રી નિત્યયૌવના ॥ ૭૧૦ ॥
વેદિજા યાજ્ઞસેની ચ, કર્ણશ્ચમ્પાધિપોઽઙ્ગરાટ્ ।
રાધા-સૂતા-ઽર્કતનયઃ, કાલપૃષ્ઠં તુ તદ્ધનુઃ ॥ ૭૧૧ ॥
શ્રેણિકસ્તુ ભમ્ભાસારો, હાલઃ સ્યાત્ સાતવાહનઃ ।
કુમારપાલશ્ચૌલુક્યો રાજર્ષિઃ પરમાર્હતઃ ॥ ૭૧૨ ॥

[વિજયઃ, ચિત્રયોધી 'ઇન્' (પુ), ચિત્રાઙ્ગસૂદનઃ ॥૧૩૮॥ યોગી 'ઇન્' (પુ.), ધન્વી 'ઇન્' (પુ.), કૃષ્ણપક્ષઃ એ ૬–શે૦ ૧૩૯, વીભત્સુઃ શિ૦ ૬૦] એ ૧૭ અર્જુન [નન્દિઘોષઃ–અર્જુનનો રથ. ગ્રન્થિકઃ, સહદેવઃ એ ૨–સહદેવ. તન્તિપાલકઃ, નકુલઃ એ ૨–નકુલ ॥૧૩૯॥ માદ્રેયૌ (પુ. દ્વિ. વ.) એ સહદેવ અને નકુલ બંને, માદ્રીના પુત્રો કૌન્તેયાઃ (પુ બ), યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને અર્જુન એ ત્રણ પાણ્ડવેયાઃ, પાણ્ડવાઃ, પાણ્ડવાયનાઃ એ ૩–પાંચે પાંડવો. શે૦ ૧૪૦] ગાણ્ડીવમ્, ગાણ્ડિવમ્ એ ૨– (પુ ન.) અર્જુનનું ધનુષ પાઞ્ચાલી, દ્રૌપદી, કૃષ્ણા, સૈરન્ધ્રી, નિત્યયૌવના ॥૭૧૦॥, વેદિજા, યાજ્ઞસેની એ ૭–દ્રૌપદી. કર્ણઃ, ચમ્પાધિપઃ, અઙ્ગરાટ્ 'જ્' (પુ.), રાધાતનયઃ, સૂતતનયઃ, અર્કતનયઃ (રાધેયઃ) એ ૬ કર્ણ. કાલપૃષ્ઠમ્ એ કર્ણનું ધનુષ ॥૭૧૧॥ શ્રેણિકઃ, ભમ્ભાસારઃ એ ૨–શ્રેણિક રાજા. હાલઃ, સાતવાહન. [સાલવાહનઃ શિ૦ ૬૧] એ ૨–સાલિવાહન. કુમારપાલઃ, ચૌલુક્યઃ, રાજર્ષિઃ (પુ), પરમાર્હતઃ ॥૭૧૨॥,

मृतस्वमोक्ता धर्मात्मा, मारिव्यसनवारकः ।
राजबीजी राजवंश्यो, बीज्यवंश्यौ तु वंशजे ॥ ७१३ ॥
स्वाम्यमात्यः सुहृत् कोशो, राष्ट्रदुर्गबलानि च ।
राज्याङ्गानि प्रकृतयः, पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥ ७१४ ॥
तन्त्रं स्वराष्ट्रचिन्ता स्यादावापस्त्वरिचिन्तनम् ।
परिस्पन्दः परिकरः, परिवारः परिग्रहः ॥ ७१५ ॥
परिच्छदः परिबर्हस्तन्त्रोपकरणे अपि ।
राजशय्या महाशय्या, भद्रासनं नृपासनम् ॥ ७१६ ॥

मृतस्वमोक्ता 'तृ' (पु), धर्मात्मा 'अन्' (पु), मारिवारकः, व्यसनवारकः એ ૮–કુમારપાલ રાજા. राजबीजो 'इन्' (પુ.), राजवंश्यः એ ૨–રાજના વંશમા ઉત્પન્ન થયેલ, રાજવંશી. बीज्यः, वंश्यः, वंशजः એ ૩-વંશ–કુલમા ઉત્પન્ન થયેલો, વંશજ, જેમ–સૂર્યવંશી રામ. ॥૭૧૩॥ ૧ स्वामी 'इन्' (પુ)–રાજા, ૨ अमात्यः મન્ત્રી, પ્રધાન ૩ सुहृद्–મિત્ર, ૪ कोशः–ભંડાર, ૫ राष्ट्रम्–દેશ, ૬ दुर्ग.–કિલ્લો ૭ बलम्–લશ્કર આ સાત–प्रकृतयः–રાજ્યના અંગો છે, તે પ્રકૃતિ કહેવાય છે. નગરના લોકોની શ્રેણિએ પણ રાજ્યના અંગો છે. તે પ્રકૃતિ કહેવાય છે નગરના લોકોની શ્રેણિઓ પણ રાજ્યના અંગમા ગણાય છે ॥૭૧૪॥ तन्त्रम्-પોતાના દેશની રક્ષણ–પોષણાદિ ચિન્તા. आवापः–પર મંડલની ચિન્તા परिस्पन्दः, परिकरः, परिवारः, परिग्रहः ॥૭૧૫॥, परिच्छदः, परिबर्हः–परिबर्हणम्, तन्त्रम्, उपकरणम् [परिजनः, परिबर्हणम् શિ૦ ૬૧] એ ૮–નોકર, ચાકર વગેરે પરિવાર. राजशय्या, महाशय्या એ ૨–રાજાની શય્યા. भद्रा-

સિંહાસનં તુ તદ્ધૈમં, છત્રમાતપવારણમ્ ।
ચામરં વાલવ્યજનં રોમગુચ્છઃ પ્રકીર્ણકમ્ ॥ ૭૧૭ ॥
સ્થગી તામ્બૂલકરઙ્કો ભૃઙ્ગારઃ કનકાલુકા ।
ભદ્રકુમ્ભઃ પૂર્ણકુમ્ભઃ, પાદપીઠં પદાસનમ્ ॥ ૭૧૮
અમાત્યઃ સચિવો મન્ત્રી ધીસખઃ સામવાયિકઃ ।
નિયોગી કર્મસચિવ, આયુક્તો વ્યાપૃતશ્ચ સઃ ॥ ૭૧૯ ॥
દ્રષ્ટા તુ વ્યવહારાણાં, પ્રાડ્વિવાકોઽક્ષદર્શકઃ ।
મહામાત્રાઃ પ્રધાનાનિ, પુરોધાસ્તુ પુરોહિતઃ ૭૨૦ ॥

સનમ્, નૃપાસનમ્ એ ૨-રાજાને યોગ્ય ચાંદી વગેરેનું સિંહાસન. ॥૭૧૬॥ સિંહાસનમ્-રાજાને યોગ્ય સોનાનું સિંહાસન. છત્રમ્ (ત્રિ), આતપવારણમ્ (આતપત્રમ્, ઉષ્ણવારણમ્) [નૃપલક્ષ્મ 'ન્' શે૦ ૧૪૧] એ ૨-રાજાનું છત્ર. ચામરમ્, વાલવ્યજનમ્, રોમગુચ્છઃ, પ્રકીર્ણકમ [ચમરઃ શે૦ ૧૪૧] એ ૪-ચામર. ॥૭૧૭॥ સ્થગી (સ્ત્રી), તામ્બૂલકરઙ્કઃ એ ૨-પાનદાની, તાંબૂલપાત્ર. ભૃઙ્ગારઃ, કનકાલુકા એ ૨-સોનાની ઝારી, કળશ. ભદ્રકુમ્ભઃ, પૂર્ણકુમ્ભઃ એ ૨-પાણીથી ભરેલો કળશ. પાદપીઠમ્, પદાસનમ્ એ ૨-પગ મૂકવાનો બાજોઠ ॥૭૧૮॥ અમાત્યઃ, સચિવઃ, મન્ત્રી 'ઇન્' (પુ.), ધીસખઃ, સામવાયિકઃ [બુદ્ધિસહાયઃ શિ૦ ૬૨] એ ૫-પ્રધાન. સલાહ આપનાર મંત્રી. નિયોગી 'ઇન્' (પુ); કર્મસચિવઃ-કર્મસહાયઃ, આયૂક્તઃ, વ્યાપૃતઃ એ ૪-અમાત્ય સિવાયના કામ ઉપર નીમેલા મંત્રીઓ. ॥૭૧૯॥ પ્રાડ્વિવાકઃ, અક્ષદર્શક [ન્યાયદ્રષ્ટા 'તૃ' (પુ), સ્થેયઃ શે૦ ૧૪૧] એ ૨-ન્યાયાધીશ મહામાત્રાઃ, પ્રધાનાનિ (વિ.) એ ૨-મુખ્ય પ્રધાનો આમાત્ય, પુરોહિત, સેનાપતિ વગેરે.

સૌવસ્તિકોઽથ દ્વારસ્થઃ, ક્ષત્તા સ્યાદ્ દ્વારપાલકઃ ।
દૌવારિકઃ પ્રતીહારો, વેત્ર્યુત્સારકદણ્ડિનઃ ॥ ૭૨૧ ॥
રક્ષિવર્ગોઽનીકસ્થઃ સ્યાદધ્યક્ષાધિકૃતૌ સમૌ ।
પૌરોગવઃ સૂદાધ્યક્ષઃ, સૂદસ્ત્વૌદનિકો ગુણઃ ॥ ૭૨૨ ॥
ભક્તકારઃ સૂપકારઃ, સૂપાઽઽરાલિકવલ્લવાઃ ।
ભૌરિકઃ કનકાધ્યક્ષો, રૂપ્યાધ્યક્ષસ્તુ નૈષ્કિકઃ ૭૨૩ ॥
સ્થાનાધ્યક્ષઃ સ્થાનિકઃ સ્યાત્, શુલ્કાધ્યક્ષસ્તુ શૌલ્કિકઃ ।
શુલ્કસ્તુ ઘટ્ટાદિદેયં, ધર્માધ્યક્ષસ્તુ ધાર્મિકઃ ।

પુરોધાઃ 'અસ્' (પુ.), પુરોહિતઃ ॥ ૭૨૦ ॥. સૌવસ્તિકઃ એ ૩-પુરોહિત દ્વારસ્થઃ, ક્ષત્તા 'તૃ' (પુ), દ્વારપાલકઃ, દૌવારિકઃ, પ્રતીહારઃ, વેત્રી 'ઈન્' (પુ), ઉત્સારકઃ, દણ્ડી 'ઇન્' (પુ), (દ્વાઃસ્થઃ, દ્વાઃસ્થિતઃ,) [દ્વાઃસ્થિતિદર્શકઃ શે૦ ૧૪૧, વેત્રધરઃ શિ૦ ૬૨] એ ૮-દ્વારપાલ ॥૭૨૧॥ રક્ષિવર્ગઃ, અનીકસ્થઃ એ ૨-રક્ષકવર્ગ, અંગરક્ષક, લશ્કરી સૈનિક. અધ્યક્ષઃ, અધિકૃતઃ એ ૨-અધિકારી પૌરોગવઃ, સૂદાધ્યક્ષઃ એ ૨-રસોડાનો ઉપરી, મોટો રસોઇયો. સૂદઃ, ઔદનિકઃ, ગુણઃ ॥૭૨૨॥, ભક્તકારઃ, સૂપકારઃ, સૂપઃ, આરાલિક', વલ્લવઃ એ ૮-રસોઇયો. ભૌરિકઃ, કનકાધ્યક્ષઃ, [હેમાધ્યક્ષઃ, હૈરિકઃ શિ૦ ૬૨] એ ૨ સુવર્ણ ઉપરનો અધિકારી રૂપ્યાધ્યક્ષઃ, નૈષ્કિકઃ, [ટઙ્કપતિઃ શિ૦ ૬૨] એ ૨-રૂપુ અથવા દીનારરૂપાનાણાં ઉપરનો અધિકારી ॥૭૨૩॥ સ્થાનાધ્યક્ષઃ, સ્થાનિકઃ એ૨- પાંચ-દશ ગામની રક્ષા ઉપર નિમાયેલો-થાણદાર શુલ્કાધ્યક્ષઃ, શૌલ્કિકઃ એ ૨ જકાત ઉપર નિમયેલ શુલ્કમ્ (પુ) ઘટ્ટીકાઠા વગેરે સ્થાને લેવાતી જકાત ધર્માધ્યક્ષઃ, ધાર્મિકઃ॥૭૨૪॥, ધર્માધિકરણી 'ઇન્'(પુ) એ ૩-

धर्माधिकरणी चाथ, हट्टाध्यक्षोऽधिकर्मिकः ।
चतुरङ्गबलाध्यक्षः, सेनानीर्दण्डनायकः ॥ ७२५ ॥
स्थायुकोऽधिकृतो ग्रामे, गोपो ग्रामेषु भूरिषु ।
स्यातामन्तःपुराध्यक्षेऽन्तर्वंशिकाऽवरोधिकौ ॥ ७२६ ॥
शुद्धान्तः स्यादन्तःपुरमवरोधोऽवरोधनम् ।
सौविदल्लाः कञ्चुकिनः, स्थापत्याः सौविदाश्च ते ॥ ७२७ ॥
षण्ढे वर्षवरः शत्रौ, प्रतिपक्षः परो रिपुः ।
शात्रवः प्रत्यवस्थाता, प्रत्यनीकोऽभियात्यरी ॥ ७२८ ॥

धर्मरक्षामां નિમાયેલ हट्टाध्यक्षः, अधिकर्मिकः એ ૨–વેપારી પાસેથી દાન લેવાના કાર્યમાં નિમાયેલ અધિકારી चतुरङ्गबलाध्यक्षः, सेनानीः (પુ.), दण्डनायकः એ ૩–હાથી, ઘોડા, રથ, પાળા એ ચતુરંગી સેનાનો નાયક, સેનાપતિ. ॥૭૨૫॥ स्थायुकः–ગામનો અધિકારી गोपः ઘણા–ગામનો અધિકારી. [1]अन्तर्वंशिकः, अवरोधिकः–आवरोधिकः, अन्तःपुराध्यक्षः [शुद्धान्ताध्यक्षः, [2]आन्तर्वेश्मिकः, आन्तःपुरिकः એ ૩–શિ० ૬૩] એ ૩–અન્તઃ પુરનો અધિકારી. [पारिकर्मिक–નાના ઉપકરણોનો અધિકારી पुराध्यक्षः, कोट्टपतिः, पौरिकः, दाण्डपाशिकः એ ૪–કોટવાલ, નગરનો અધિકારી, પુરાધ્યક્ષ શે० ૧૪૨] ॥૭૨૬॥ शुद्धान्तः (પુ, ન.), अन्तःपुरम्, अवरोधः, अवरोधनम् એ ૪–અંતઃપુર सौविदल्लाः, कञ्चुकिनः 'इन्, स्थापत्याः, सौविदाः એ ૪-(પુ બ), કુબ્જ, વામન વગેરે અંતઃપુરના રક્ષકો. ॥૭૨૭॥ षण्ढः, वर्षवरः એ ૨–અંતઃપુરનો રક્ષક નપુંસક. शत्रुः, प्रतिपक्षः, परः, रिपुः, (પુ), शात्रवः, प्रत्यवस्थाता 'तृ'

[1] आन्ववंशिकः । [2] अन्तर्वैश्मिक –भानु० ।

दस्युः सपत्नोऽसहनो विपक्षो, द्वेषी द्विषन् वैर्यहितो जिघांसुः ।
दुर्हृत् परेः पन्थकपन्थिनौ द्विट्, प्रत्यर्थ्यमित्रावभिमात्यरातौ ॥७२९॥
वैरं विरोधो विद्वेषो, वयस्यः सवयाः सुहृत् ।
स्निग्धः सहचरो मित्रं, सखा सख्यं तु सौहृदम् ॥ ७३० ॥
सौहार्दं साप्तपदीनमैत्र्यजर्याणि सङ्गतम् ।
आनन्दनं त्वाप्रच्छनं, स्यात् सभाजनमित्यपि ॥ ७३१ ॥
विषयानन्तरो राजा, शत्रुर्मित्रमतः परम् ।
उदासीनः परतरः पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः ॥ ७३२ ॥

(पु), प्रत्यनीकः, अभियातिः (पु), अरिः (पु.) ॥७२८॥, दस्युः, सपत्नः, असहनः, विपक्षः, द्वेषी 'इन्' (पु), द्विषन् 'त्' (पु), वैरी 'इन्' (पु), अहितः, जिघांसुः (पु.), दुर्हृद् (पु), परिपन्थकः, परिपन्थी 'इन' (पु), द्विट् 'ष्' (पु), प्रत्यर्थी 'इन्' (पु.), अमित्रः, अभिमातिः (पु.), अरातिः (पु), [असुहृद् શિ૦ ૬૩] એ ૨૬–શત્રુ. ॥૭૨૯॥ वैरम्, विरोधः, विद्वेषः એ ૩–વૈર, વિરોધ. वयस्यः, सवयाः 'अस्' सुहृद् (पु), स्निग्धः, सहचरः, मित्रम् (न.) सखा 'खि' (पु.), [सहायः, साप्तपदिनः શિ૦ ૬૩] એ ૭–મિત્ર सख्यम्, सौहृदम्, ॥૭૩૦॥ सौहार्दम्, साप्तपदीनम्, मैत्री (સ્ત્રી), अजर्यम्, सङ्गतम् એ ૭–મિત્રતા. आनन्दनम्, आप्रच्छनम्, सभाजनम् 'स्वभाजनम्' એ–૩ મિત્ર વગેરેને આલિંગનાદિથી આનંદ ઉપજાવવો તે. ॥૭૩૧॥ शत्रुः (पु)–પાડોશી રાજા, જિતવાની ઇચ્છાવાળા નજીકના દેશનો રાજા, मित्रम्–પાસેનો દેશ મૂકીને તેની પછીના દેશનો રાજા, उदासीनः–ઉપર કહેલા શત્રુ અને મિત્ર રાજાઓથી બીજો રાજા पार्ष्णिग्राहः–બીજા રાજાને જિતવાને ગયેલો

अनुवृत्तिस्त्वनुरोधो, हेरिको गूढपूरुषः ।
प्रणिधिर्यथार्हवर्णोऽवसर्पो मन्त्रविच्चरः ॥ ७३३ ॥
वार्त्तायनः स्पशश्चार, आप्तप्रत्ययितौ समौ ।
सत्त्रिणि स्याद् गृहपतिर्दूतः सन्देशहारकः ॥ ७३४ ॥
सन्धिविग्रहयानान्यासनद्वैधाश्रया अपि ।
षड् गुणाः शक्तयस्तिस्रः, प्रभुत्वोत्साहमन्त्रजाः ॥ ७३५ ॥

જાણી તેનુ રાજ્ય લેવાને ઈચ્છતો રાજા, પાછળ પડેલો શત્રુ. ॥૭૩૨॥ અનુવૃત્તિઃ (સ્ત્રી.), અનુરોધઃ એ–૨ ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવું, અનુસરવુ. હેરિકઃ, ગૂઢપુરુષઃ, પ્રણિધિઃ (પુ.), યથાર્હવર્ણઃ, અવસર્પઃ, મન્ત્રવિદ્ (પુ.), ચરઃ ॥૭૩૩॥, વાર્ત્તાયનઃ, સ્પશઃ, ચારઃ એ ૧૦–ચર પુરુષ, ગુપ્ત પુરુષ. આપ્તઃ–અવિસંવાદિવાક્ 'चू', પ્રત્યયિતઃ એ ૨-વિશ્વાસુ, અવિસંવાદી. સત્ત્રી 'ઇન્' (પુ.), ગૃહપતિઃ એ ૨–હંમેશા દાન આપનાર, ઘરધણી દૂતઃ, સંદેશહારકઃ એ ૨–દૂત–સંદેશ લઈ જનાર ॥૭૩૪॥ ૧ સન્ધિઃ (પુ.),–સલાહ ૨ વિગ્રહઃ–લડાઈ. ૩ યાનમ્ યુદ્ધયાત્રા લડાઈ કરવા સામે જવું. ૪ આસનમ્–લડાઈ વગેરેની નિવૃત્તિ. કિલ્લામા ભરાઈ રહેવું. ૫ દ્વૈધમ્–એકની સાથે સંધિ કરી બીજે લડાઈ કરવા જવું, શત્રુમાં ફાટફૂટ પાડવી, ૬ આશ્રયઃ-બળવાનનો આશ્રય લેવો ગુણાઃ–આ ૭ રાજ્યને ઉપકારી ગુણો છે. પ્રભુત્વશક્તિઃ–કોશ, દંડના પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી. ઉત્સાહશક્તિઃ–પરાક્રમાદિવડે ઉત્પન્ન થયેલી. મંત્રશક્તિઃ-સંધિ, વિગ્રહ વગેરે પાંચને યથાસ્થાને સ્થાપન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલી. શક્તયઃ–ત્રણ શક્તિઓ છે. ॥૭૩૫॥ ઉપાયાઃ સામ, દાન, ભેદ અને

સામદાનભેદદણ્ડા, ઉપાયાઃ સામ સાન્ત્વનમ્ ।
ઉપજાપઃ પુનર્ભેદો, દણ્ડઃ સ્યાત્ સાહસં દમઃ ॥૭૩૬॥
પ્રાભૃતં ઢૌકનં લઞ્ચોત્કોચઃ કૌશલિકામિષે ।
ઉપાચ્ચારઃ પ્રદાનં દાહારૌ ગ્રાહ્યાયને અપિ ॥ ૭૩૭ ॥
માયોપેક્ષેન્દ્રજાલાનિ, ક્ષુદ્રોપાયા ઇમે ત્રયઃ ।
મૃગયાઽક્ષાઃ સ્ત્રિયઃ પાનં, વાક્પારુષ્યાર્થદૂષણે ॥ ૭૩૮ ॥
દણ્ડપારુષ્યમિત્યેતદ્ધેયં, વ્યસનસપ્તકમ્ ।
પૌરુષં વિક્રમઃ શૌર્યં, શૌણ્ડીર્યં ચ પરાક્રમઃ ॥ ૭૩૯ ॥

દંડ—આ ચાર ઉપાયો છે. સામ 'ન્' (ન.), સાન્ત્વનમ્ એ ૨—પ્રિય-વચનાદિ. ભેદઃ, ઉપજાપઃ એ ૨—ભેદ, સંગઠન તોડવું તે. દણ્ડઃ (પું. ન.), સાહસમ (પું ન), દમઃ એ ૩—દંડ. ॥૭૩૬॥ પ્રાભૃતમ્, ઢૌકનમ્, લઞ્ચા (પું. સ્ત્રી.), ઉત્કોચઃ, કૌશલિકમ્, આમિષમ્ (પું. ન), ઉપચારઃ, ઉપપ્રદાનમ્, ઉપદા, ઉપહારઃ, ઉપગ્રાહ્યઃ, ઉપાયનમ્ એ ૧૨—દાન, ભેટ, લાંચ.॥૭૩૭॥ ૧ માયા—રૂપ પરાવર્ત્તન વગેરે. ૨ ઉપેક્ષા—ઉપેક્ષા, તિરસ્કાર ૩ ઇન્દ્રજાલમ્—મંત્ર, દ્રવ્ય, તંત્રાદિવડે અસંભવિત વસ્તુ દેખાડવી. આ ત્રણ—ક્ષુદ્રોપાયાઃ—ક્ષુદ્ર (તુચ્છ) ઉપાયો છે ૧ મૃગયા—શિકાર ૨ અક્ષાઃ—જુગાર ૩ સ્ત્રિયઃ—પરસ્ત્રી ૪ પાનમ્—મદિરા ૫ વાક્પારુષ્યમ્—કર્કશ વચન. ૬ અર્થદૂષણમ્—આ (આદાનમ્ સર્વની પાસેથી ગ્રહણ કરવું. અદાનમ્—નહિ આપવું વિનાશઃ ધનનો નાશ, પરિત્યાગ—ત્યાગ) ચાર પ્રકારનું અર્થદૂષણ ॥ ૭૩૮ ॥ દણ્ડપારુષ્યમ્—આકરો, દંડ આ વ્યસનસપ્તકમ્—સાત વ્યસનો રાજાને ત્યાગ કરવા લાયક છે પૌરુષમ્, વિક્રમઃ, શૌર્યમ્, શૌણ્ડીર્યમ, પરાક્રમઃ એ ૫—

यत्कोशदण्डजं तेजः, स प्रभावः प्रतापवत् ।
भिया धर्मार्थकामैश्च, परीक्षा या तु सोपधा ॥ ७४० ॥
तन्मन्त्राद्यपडक्षीणं, यत्तृतीयाद्यगोचरः ।
रहस्यालोचनं मन्त्रो, रहश्छन्नमुपह्वरम् ॥ ७४१ ॥
विविक्तविजनैकान्तनिःशलाकानि केवलम् ।
गुह्यं रहस्यं न्यायस्तु, देशरूपं समञ्जसम् ॥ ७४२ ॥
कल्पाऽभ्रेषौ नयो न्याय्यं, तूचितं युक्तसांप्रते ।
लभ्यं प्राप्तं भजमानाऽभिनीतौपयिकानि च ॥ ७४३ ॥

પરાક્રમ, ॥૭૩૯॥ प्रभावः, प्रतापः એ ૨–કોશ, દંડ અને પ્રભુત્વશકિતથી ઉત્પન્ન થયેલું તેજ. પ્રાણના ભોગે બીજાનું અપમાન, તિરસ્કાર વગેરેને સહન ન કરે તેવું તેજ. उपधा–ધર્મ અર્થ, કામ અને ભય વગેરેથી અમાત્યાદિકની પરીક્ષા કરવી તે. ॥૭૪૦॥ अपडक्षीणम्–ત્રીજો માણસ ન જાણી શકે તેવી ખાનગી મસલત વગેરે. मन्त्रः–એકાન્તે થતી વિચારણા. रहः 'स्' (ન અ), छन्नम्, उपह्वरम् (પુ ન) ॥૭૪૧॥, विविक्तम्, विजनम्, एकान्तम्, निःशलाकम्, केवलम् એ ૮–એકાંત. गुह्यम्, रहस्यम् એ ૨–ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય. न्यायः, देशरूपम्, समञ्जसम् ॥૭૪૨॥, कल्पः, अभ्रेषः, नयः [नीति (સ્ત્રી.) શિ૦ ૬૪] એ ૬ ન્યાય. न्याय्यम्, उचितम्, युक्तम्, साम्प्रतम्, लभ्यम्, प्राप्तम्, भजमानम्, अभिनीतम्, औपयिकम् એ ૯–(ત્રિ.)–યોગ્ય, ન્યાયયુકત, વ્યાજબી. ॥૭૪૩॥ प्रक्रिया, अधिकारः એ ૨–વ્યવસ્થા કરવી.

[1]પ્રક્રિયા [2]ત્વધિકારો[1]ઽથ, [1]મર્યાદા [2]ધારણા [3]સ્થિતિઃ ।
[4]સંસ્થા[1]ઽ[1]પરાધસ્તુ [2]મન્તુ[3]ર્વ્યલીકં [4]વિપ્રિયા[5]ઽઽગસી [1]॥ ૭૪૪ ॥

[1]બલિઃ [2]કરો [3]ભાગધેયો, [1][1]દ્વિપાદ્યો દ્વિગુણો દમઃ ।
[1]વાહિની [2]પૃતના [3]સેના, [4]બલં [5]સૈન્ય[6]મનીકિની ॥ ૭૪૫ ॥

[7]કટકં [8]ધ્વજિની [9]તન્ત્રં, [10]દણ્ડો[11]ઽનીકં [12]પતાકિની ।
[13]વરૂથિની [14]ચમૂ[15]શ્ચક્રં, [16]સ્કન્ધાવારો[1]ઽસ્ય તુ સ્થિતિઃ ॥ ૭૪૬ ॥

[1]શિબિરં [1]રચના તુ સ્યાદ્, [1]વ્યૂહો દણ્ડાદિકો યુધિ [1]।
[1]પ્રત્યાસારો [2]વ્યૂહપાર્ષ્ણિઃ, [1][1]સૈન્યપૃષ્ઠે [2]પ્રતિગ્રહઃ ॥ ૭૪૭ ॥

મર્યાદા, ધારણા, સ્થિતિઃ (સ્ત્રી.), સંસ્થા એ ૪-મર્યાદા, ન્યાય માર્ગમાં રહેવું. અપરાધઃ, મન્તુઃ (પુ) વ્યલીકમ્ (પુ ન.), વિપ્રિયમ્, આગઃ 'સ્' (ન.) એ ૫-અપરાધ. ॥૭૪૪॥ બલિઃ (પુ સ્ત્રી.), કરઃ, ભાગધેયઃ (પુ. સ્ત્રી) એ ૩-કર, મહેસૂલ. દ્વિપાદ્યઃ-બમણો દંડ. વાહિની, પૃતના, સેના, બલમ્, સૈન્યમ્, અનીકિની ॥૭૪૫॥ કટકમ્ (પુ. ન), ધ્વજિની, તન્ત્રમ્, દણ્ડઃ (પુ. ન.), અનીકમ્ (પુ ન.), પતાકિની, વરૂથિની, ચમૂઃ (સ્ત્રી.), ચક્રમ્ (પુ. ન.), સ્કન્ધાવારઃ [શિબિરઃ શિ૦ ૬૪] એ ૧૬-લશ્કર. ॥૭૪૬॥ શિબિરમ્-લશ્કરનુ રહેઠાણુ-છાવણી. વ્યૂહઃ-યુદ્ધમા સૈન્યની દંડાકૃતિ મંડલાકૃતિ વગેરે રચના પ્રત્યાસારઃ, વ્યૂહપાર્ષ્ણિઃ (પુ.) એ ૨-વ્યૂહની પાછળનો ભાગ. સૈન્યપૃષ્ઠઃ, પ્રતિગ્રહઃ એ ૨-સૈન્યની પાછળનો ભાગ. ॥ ૭૪૭ ॥ પત્તિઃ-એક-હાથી, એક રથ, ત્રણ ઘોડા, પાંચ

યત્રૈકોભૈ-
કરથા ત્ર્યશ્વા:, પત્તિઃ પઞ્ચપદાતિકા ।

પત્ત્યઙ્ગૈ-
સ્તૈના સેનામુખં ગુલ્મો, વાહિની પૃતના ચમૂઃ ॥ ૭૪૮ ॥

અનીકિની ચ પત્તેઃ સ્યાદિમાદ્યૈસ્ત્રિગુણૈઃ ક્રમાત્ ।

દશાનીકિન્યોઽક્ષૌહિણી, સજ્જનં, તૂપરક્ષણમ્ ॥ ૭૪૯ ॥

પદાતિ–પાયદલ, એવું સૈન્ય હોય તે પત્તિ કહેવાય છે. પત્તિથી ત્રણ ત્રણ ગણી સંખ્યાવાળી સેના વગેરે થાય છે, તેમાં સેના–પત્તિથી ત્રણ ગણી. સેનામુખમ્–સેનાથી ત્રણ ગણું ગુલ્મઃ (પુ ન.) સેનામુખથી ત્રણ ગણું. વાહિની–ગુલ્મથી ત્રણ ગણી. પૃતના–વાહિનીથી ત્રણ ગણી. ચમૂઃ–પૃતનાથી ત્રણ ગણી. ॥૭૪૮॥ અનીકિની ચમૂથી ત્રણ ગણી અનીકિની થાય છે. અનીકિની માં કુલ સંખ્યા ૨૧૮૭૦ થાય છે.

॥પત્તિ વગેરે સૈન્ય સંખ્યાનું કોષ્ટક.॥

નામ	હસ્તી	રથ	અશ્વ	પદાતિ.
પત્તિઃ	૧	૧	૩	૫
સેના	૩	૩	૯	૧૫
સેનામુખમ્	૯	૯	૨૭	૪૫
ગુલ્મઃ	૨૭	૨૭	૮૧	૧૩૫
વાહિની	૮૧	૮૧	૨૪૩	૪૦૫
પૃતના	૨૪૩	૨૪૩	૭૨૯	૧૨૧૫
ચમૂ	૭૨૯	૭૨૯	૨૧૮૭	૩૬૪૫
અનીકિની	૨૧૮૭	૨૧૮૭	૬૫૬૧	૧૦૯૩૫

(અમરકોશમાં પત્તિ પછી ત્રણ ત્રણ ગણાં કરતાં અનુક્રમે સેનામુખમ્, ગુલ્મઃ, ગણઃ, વાહિની, પૃતના, ચમૂઃ, અને અનીકિની એ પ્રમાણે નામો જણાવ્યાં છે.) અક્ષૌહિણી–દશ અનીકિની પ્રમાણ; જેમાં ૨૧૮૭૦ હાથી, ૨૧૮૭૦ રથ, ૬૫૬૧૦ અશ્વ, ૧૦૯૩૫૦ પાયદલ પ્રમાણ સૈન્ય હોય છે. સજ્જનમ્, ઉપરક્ષણમ્ એ ૨–

वैजयन्ती पुनः केतुः, पताका केतनं ध्वजः ।
अस्योच्चूलावचूलाख्यावूर्ध्वाधोमुखकूर्चकौ ॥ ७५० ॥
गजो वाजी रथः पत्तिः, सेनाङ्गं स्याच्चतुर्विधम् ।
युद्धार्थे चक्रवद्याने, शताङ्गः स्यन्दनो रथः ॥ ७५१ ॥
स क्रीडार्थः पुष्परथो, देवार्थस्तु मरुद्रथः ।
योग्यारथो वैनयिकोऽध्वरथः पारियानिकः ॥ ७५२ ॥
कर्णीरथः प्रवहणं, डयनं रथगर्भकः ।
अनस्तु शकटोऽथ स्याद् गन्त्री कम्बलिवाह्यकम् ॥ ७५३ ॥

સૈન્યને સજ્જ કરવુ, સૈન્યનું રક્ષણ કરવું. ॥૭૪૯॥ वैजयन्ती, केतुः (પુ.), पताका, केतनम्, ध्वजः (પુ. ન), [जयन्ती, पटाका શિ૦ ૬૪] એ ૫–ધ્વજા–દંડમાં નાખેલ હોય તે [ध्वजः–पताका-दण्डः–ધ્વજાના દંડને પણ કોઈ ધ્વજા કહે છે શિ૦ ૬૫] उच्चूलः ધ્વજાની ઉપરનો અગ્રભાગ. अवचूलः–ધ્વજાની નીચેનો ભાગ. ॥૭૫૦॥ ૧ गजः–હાથી, ૨ वाजी 'इन्' (પુ)–ઘોડો, ૩ रथः–રથ, ૪ पत्तिः (પુ) પદાતિ, પાળો આ ચાર-सेनाङ्गम् સેનાનાં અંગો છે शताङ्गः, स्यन्दनः, रथः(પુ. સ્ત્રી.) એ-૩ યુદ્ધમાં લઈ જવાનો રથ. ॥૭૫૧॥ पुष्परथः–ક્રીડા, યાત્રા, મહોત્સવ નિમિત્તનો રથ. मरुद्रथः–દેવ માટેનો રથ, દેવોનો રથ. योग्यारथः, वैनयिकः એ ૨ શાસ્ત્રાભ્યાસ માટેનો રથ. अध्वरथः, पारियानिकः એ ૨–મુસાફરીનો રથ. ॥ ૭૫૨ ॥ कर्णीरथः, प्रवहणम्, डयनम्, रथगर्भकः એ ૪–પુરુષો વડે ખભે ઊપાડી લઈ જવાતો રથ, ચકડોળ. સ્ત્રીઓને માટે પડદાવાળો રથ. પાલખી अनः 'स्' (ન.), शकटः (ત્રિ.) એ ૨–ગાડું गन्त्री, कम्बलिवाह्यकम् (પુ, ન) એ ૨–

अथ काम्बलवास्त्राद्यास्तैस्तैः परिवृते रथे ।
स पाण्डुकम्बली यः स्यात् , संवीतः पाण्डुकम्बलैः ॥ ७५४ ॥
स तु द्वैपो वैयाघ्रश्च, यो वृतो द्वीपिचर्मणा ।
रथाङ्गं रथपादोऽरि, चक्रं धारा पुनः प्रधिः ॥ ७५५ ॥
नेमिरक्षाग्रकीले त्वण्याणी, नाभिस्तु पिण्डिका ।
युगन्धरं कूवरं स्यात् , युगमीशान्तवन्धनम् ॥ ७५६ ॥
युगकीलकस्तु शम्या, प्रासङ्गस्तु युगान्तरम् ।
अनुकर्षो दार्वधःस्थं, धूर्वी यानमुखं च धूः ॥७५७ ॥

બળદ જોડેલી ગાડી, બેલગાડી, વહેલ. ॥૭૫૩॥ काम्बलः કાંબળથી ઢંકાયેલો રથ वास्त्रः-વસ્ત્રથી ઢંકાયેલો રથ. (આદિ પદથી दौकूलः વગેરે- વસ્ત્ર વગેરેથી બનેલા રથો જાણવા) पाण्डुकम्बली 'इन्' (પુ.)-પાંડુ-શ્વેત કંબલથી ઢંકાયેલો રથ ॥૭૫૪॥ द्वैपः, वैयाघ्रः-એ ૨-વાઘના ચામડાથી ઢંકાયેલો રથ रथाङ्गम्, रथपादः, अरि 'इन्' (ન.), चक्रम् (પુ. ન) એ ૪-ચક્ર, પૈડું. धारा, प्रधिः (પુ સ્રી.) ॥૭૫૫॥ नेमिः (સ્રી.) એ ૩-ઘેરાવો, પૈડાનો ગોળ ફરતો ભાગ. अणिः, आणिः એ ૨-(પુ સ્રી.) ધરીનો ખીલો. नाभिः (સ્રી.), पिण्डिका એ ૨-પૈડાનો મધ્યભાગ, પૈડાની વચમાં જ્યાં ધરી રહે છે તે. युगन्धरम्, कूवरम् એ ૨-(પુ. ન.) ધૂંસરીનું કાષ્ઠ. युगम् (પુ ન.), ईशान्तवन्धनम् એ ૨-ધોસરું. ॥ ૭૫૬ ॥ युगकीलकः, शम्या એ ૨-ધૂંસરીનો ખીલો. प्रासङ्गः, युगान्तरम् એ ૨-બીજી ધૂંસરી, જોતર, નવા વાછરડાને જોડવા માટે ખાંધ ઉપર નાખવાની એક પ્રકારની ધૂંસરી, अनुकर्षः-આરી-રથની નીચેનું લાકડું. धूर्वी, यानमुखम्, धुः 'र्' (સ્રી.) એ ૩-ધોસરો, રથ વગેરેનો અગ્રભાગ.

रथगुप्तिस्तु वरूथो, रथाङ्गानि त्वपस्कराः ।
शिबिका याप्ययानेऽथ, दोला प्रेङ्खादिका भवेत् ॥ ७५८ ॥
वैनीतकं परम्परावाहनं शिबिकादिकम् ।
यानं युग्यं पत्रं वाह्यं, वह्यं वाहनधोरणे ॥ ७५९ ॥
नियन्ता प्राजिता यन्ता, सूतः सव्येष्ठसारथी ।
दक्षिणस्थप्रवेतारौ, क्षत्ता रथकुटुम्बिकः ॥ ७६० ॥
रथारोहिणि तु रथी, रथिके रथिरो रथी ।
अश्वारोहे त्वश्ववारः, सादी च तुरगी च सः ॥ ७६१ ॥

॥૭૫૭॥ रथगुप्तिः (સ્ત્રી.), वरूथः (પુ ન.) એ ૨-શસ્ત્રાદિકથી બચાવવા માટે રથ ઉપરનું લોઢાનું ઢાંકણુ रथाङ्गानि, अपस्कराः, એ ૨-(બ વ) ચક્ર સિવાયના રથનાં અંગો. शिबिका, याप्ययानम् (झम्पानम्), [झम्फानम् શિ ૬૫] એ ૨-માણસ ઉપાડી શકે તેવી પાલખી, સુખપાલ વગેરે दोला, प्रेङ्खा (हिण्डोलकः, शयानकः વગેરે.) એ ૨-હીંચકો, ડોળી ॥૭૫૮॥ वैनीतकम् (પુ.ન)-શિબિકા વગેરે (મનુષ્યો વડે લઇ જવાય તેવું.) વાહન यानम्, युग्यम्, पत्रम् (પુ ન.) वाह्यम्, वह्यम्, वाहनम्, धोरणम् એ ૭-સર્વ જાતના વાહન, રથ, હાથી, ઘોડા વગેરે ॥૭૫૯॥ नियन्ता 'तृ' (પુ) प्राजिता 'तृ' (પુ) यन्ता 'तृ' (પુ.), सूतः, सव्येष्ठा 'तृ'(પુ), सारथिः (પુ), दक्षिणस्थः, प्रवेता 'तृ' (પુ.), क्षत्ता 'तृ' (પુ.), रथकुटुम्बिकः [सव्येष्ठः, सादी 'इन्' (પુ) શિ ૬૫] એ ૧૦ સારથી ॥૭૬૦॥ रथरोही-रथारोही 'इन्' પુ), रथी 'इन्' (પુ.) એ ૨-રથમાં બેસીને યુદ્ધ કરનાર યોદ્ધો रथिकः, रथिरः, रथी 'इन्' (પુ) એ ૩-રથવાળો. अश्वारोहः, अश्ववारः, सादी 'इन्' (પુ), तुरगी 'इन्' (પુ) એ ૪-ઘોડેસવાર. ॥૭૬૧॥ हस्त्यारोहः, सादी 'इन्' (પુ.),

હસ્ત્યારોહે સાદિયન્તૃમહામાત્રનિષાદિનઃ ।
આધોરણા હસ્તિપકા, ગજાજીવેભપાલકાઃ ॥ ૭૬૨ ॥
યોદ્ધારસ્તુ ભટા યોધાઃ, સેનારક્ષાસ્તુ સૈનિકાઃ ।
સેનાયાં યે સમવેતાસ્તે સૈન્યાઃ સૈનિકા અપિ ॥ ૭૬૩ ॥
યે સહસ્રેણ યોદ્ધારસ્તે સાહસ્રાઃ સહસ્રિણઃ ।
છાયાકરઃ છત્રધારઃ, પતાકી વૈજયન્તિકઃ ॥ ૭૬૪ ॥
પરિધિસ્થઃ પરિચર, આમુક્તઃ પ્રતિમુક્તવત્ ।
અપિનદ્ધઃ પિનદ્ધોઽથ, સન્નદ્ધો વ્યૂઢકઙ્કટઃ ॥ ૭૬૫ ॥

યન્તા 'તૃ' (પુ), મહામાત્રઃ, નિષાદી 'ઇન્' (પુ.) એ ૫–હાથી ઉપર બેસનાર. આધોરણાઃ, હસ્તિપકાઃ, ગજાજીવાઃ, ઇભપાલકાઃ ([1]મેણ્ઠઃ દે૦) એ ૪–(પુ. બ.) મહાવત, હાથીવડે આજીવિકા ચલાવનાર (કેટલાએક હસ્ત્યારોહઃ વગેરે અને ઇભપાલક વગેરે શબ્દો એક અર્થવાળા માને છે) ॥૭૬૨॥ યોદ્ધારઃ 'તૃ', ભટાઃ, યોધાઃ એ ૩–(પુ બ.) સુભટો, લડવૈયા. સેનારક્ષાઃ, સૈનિકાઃ (પ્રાહરિકાઃ) એ ૨-(પુ.બ.) પહેરેગીરો, સૈનિક. સૈન્યાઃ, સૈનિકાઃ એ ૨–(પુ. બ.)–સૈનિકો, સેનામાં રહેલા. ॥૭૬૩॥ સાહસ્રાઃ, સહસ્રિણઃ 'ઇન્' એ ૨–(પુ ન.)–હજાર સૈનિકનો ઉપરી–નાયક છાયાકરઃ, છત્રધારઃ એ ૨–છત્રને ધારણ કરનાર. પતાકી 'ઇન્' (પુ.) વૈજયન્તિકઃ એ ૨–નિશાનવાળો, ધજાને ધારણ કરનાર. ॥૭૬૪॥ પરિધિસ્થઃ, પરિચરઃ એ ૨ સૈન્યનો બંદોબસ્ત રાખનાર. દંડનાયક, સેનાનું રક્ષણ કરનાર, ચોકીદાર. આમુક્તઃ, પ્રતિમુક્તઃ, અપિનદ્ધઃ, પિનદ્ધઃ એ

[1] મેણ્ઠ –માનુ૦ ।

दंशितो वर्मितः सज्जः, सन्नाहो वर्म कङ्कटः ।
जगरः कवचं दंशस्तनुत्रं माठ्युरश्छदः ॥ ७६६ ॥
निचोलकः स्यात् कूर्पासो, वारबाणश्च कञ्चुकः ।
सारसनं त्वधिकाङ्गं, हृदि धार्यं सकञ्चुकैः ॥ ७६७ ॥
शिरस्त्राणे तु शीर्षण्यं, शिरस्कं शीर्षकं च तत् ।
नागोदमुदरत्राणं, जङ्घात्राणं तु मत्कुणम् ॥ ७६८ ॥
बाहुत्राणं बाहुलं स्याज्जालिका त्वङ्गरक्षणी ।
जालप्रायाऽऽयसी स्यादायुधीयः शस्त्रजीविनि ॥ ७६९ ॥

૪-કંચુક ધારણ કરેલો. सन्नद्धः, व्यूढकङ्कटः ॥૭૬૫॥, दंशितः, वर्मितः, सज्जः [कवचितः શિ૦ ૬૫] એ ૫-બખ્તર પહેરેલો. सन्नाहः, वर्म 'न्' (ન.) कङ्कटः, जगरः, कवचम् (પુ. ન.), दंशः, तनुत्रम्, माठी-माठिः (સ્ત્રી.), उरश्छदः [दंशनम्, त्वक्त्रम्, तनुत्राणम् એ ૩-શિ૦ ૬૬] એ ૯-બખ્તર કવચ. ॥૭૬૬॥ निचोलकः, कूर्पासः, वारबाणः, कञ्चुकः (પુ. ન.) એ ૪-ચોળી, કાંચળી, યોદ્ધા વગેરેનું છાતીનું સુતરાઉ બખ્તર. सारसनम्, अधिकाङ्गम् [अधियाङ्गम्, धियाङ्गम्, શિ૦ ૬૬] એ ૨-કંચુક ઉપર બાંધવાનો પટો, કેડે બાંધવાનો કમરપટો ॥૭૬૭॥ शिरस्त्राणम्, शीर्षण्यम्, शिरस्कम्, शीर्षकम् [खोलम् શિ૦ ૬૭] એ ૪-૧ માથાની પાઘડી, ૨ ટોપ, માથાનું બખ્તર. नागोदम्, उदरत्राणम् એ ૨-પેટનું બખ્તર. जङ्घात्राणम्, मत्कुणम् એ ૨-જાંઘનું બખ્તર. ॥૭૬૮॥ बाहुत्राणम्, बाहुलम् એ ૨-હાથનું બખ્તર. जालिका, अङ्गरक्षणी, जालप्राया, आयसी એ ૪-લોઢાનું બખ્તર.

કાણ્ડપૃષ્ઠાયુધિકૌ ચ, તુલ્યૌ પ્રાસિકકૌન્તિકૌ ।
પારશ્વધિકસ્તુ પારશ્વધઃ પરશ્વધાયુધઃ ॥ ૭૭૦ ॥
સ્યુર્નૈસ્ત્રિંશિકશાક્તીકયાષ્ટીકાસ્તત્તદાયુધાઃ ।
તૂણી ધનુર્ભૃદ્ ધાનુષ્કઃ, સ્યાત્ કાણ્ડીરસ્તુ કાણ્ડવાન્ ॥ ૭૭૧ ॥
કૃતહસ્તઃ કૃતપુઙ્ખઃ, સુપ્રયુક્તશરો હિ યઃ ।
શીઘ્રવેધી લઘુહસ્તોઽપરાદ્ધેષુસ્તુ લક્ષ્યતઃ ॥ ૭૭૨ ॥
ચ્યુતેષુર્દૂરવેધી તુ, દૂરાપાત્યાયુધં પુનઃ ।
હેતિઃ પ્રહરણં શસ્ત્રમસ્ત્રં તચ્ચ તતુર્વિધમ્ ॥ ૭૭૩ ॥

આયુધીયઃ, શસ્ત્રજીવી 'ઇન્' (પુ) ॥૭૬૯॥. કાણ્ડપૃષ્ઠઃ, આયુધિકઃ એ ૪–શસ્ત્રો વડે આજીવિકા ચલાવનાર. પ્રાસિકઃ, કૌન્તિકઃ એ ૨–ભાલાવાળો. પારશ્વધિકઃ, પારશ્વધઃ, પરશ્વધાયુધઃ એ ૩–કુહાડીવાળો. ॥૭૭૦॥ નૈસ્ત્રિંશિકઃ–તલવારવાળો. શાક્તીકઃ–શક્તિરૂપ શસ્ત્રવાળો યાષ્ટીકઃ–લાકડીવાળો તૂણી 'ઇન્' (પુ.); ધનુર્ભૃત્ (પુ.), ધાનુષ્કઃ (ધનુર્ધરઃ, ધન્વી 'ઇન્', ધનુષ્માન્ 'મત્') [નિષઙ્ગી 'ઇન્' (પુ.), શિ૦ ૬૭] એ ૩–ધનુષ્ય ધારણ કરનાર. ધનુર્ધારી. (તૂણી 'ઇન્', નિષઙ્ગી 'ઇન્'–એ ૨–બાણ રાખવાના ભાથાવાલો) કાણ્ડીરઃ, કાણ્ડવાન્ 'વત્' (પુ.) એ ૨–કાણ્ડ-બાણ ધારણ કરનાર. ॥ ૭૭૧ ॥ કૃતહસ્તઃ, કૃતપુઙ્ખઃ, સુપ્રયુક્તશરઃ એ ૩–બાણ સારી રીતે વાપરી જાણનાર શીઘ્રવેધી 'ઇન્' (પુ.) લઘુહસ્તઃ એ ૨–નિશાનબાજ, લક્ષ્યને ઝડપથી વીંધનાર અપરાદ્ધેષુઃ (ભ્રષ્ટવાણઃ) નિશાન ચૂકેલો ॥૭૭૨॥ દૂરવેધી 'ઇન્' (પુ.), દૂરાપાતી 'ઇન્' (પુ.) એ ૨–દૂરથી લક્ષ્ય વીંધનાર. આયુધમ્ (પુ ન), હેતિઃ (સ્ત્રી), પ્રહરણમ્, શસ્ત્રમ્ (ન સ્ત્રી) અસ્ત્રમ્ એ ૫–શસ્ત્ર. તે શસ્ત્ર ચાર

मुक्तं द्विधा [1]पाणियन्त्र[2]मुक्तं शक्तिशरादिकम् ।
अमुक्तं शस्त्रिकादि स्याद् , यष्ट्याद्यं तु [4]द्वयात्मकम् ॥ ७७४ ॥
[1]धनु[2]श्चापो[3]ऽस्त्रमि[4]ष्वासः, [5]कोदण्डं [6]धन्व [7]कार्मुकम् ।
[8]द्रुणा[9]ऽऽसौ लस्तको[1]ऽस्यान्तरग्रं [1]त्वर्त्ति[2]रटन्यपि ॥ ७७५ ॥
[1]मौर्वी [2]जीवा [3]गुणो [4]गव्या, [5]शिञ्जा [6]वाणासनं [7]द्रुणा ।
[8]शिञ्जिनी [9]ज्या च गोधा तु, [1]तलं [2]ज्याघात[3]वारणम् ॥ ७७६ ॥

પ્રકારનાં છે-॥૭૭૩॥ ૧ પાણિમુક્તમ્-તે શક્તિ વગેરે-હાથથી મૂકી શકાય તેવું શસ્ત્ર ૨ યન્ત્રમુક્તમ્ તે શર, વાણ વગેરે જે યંત્ર-ધનુષ્ય વગેરેથી મૂકી શકાય તેવું ૩ અમુક્તમ્ તે શસ્ત્રિકા વગેરે મૂકવું ન પડે તેવુ-હાથમા જ રહેલી છરી વગેરે. ૪ મુક્તામુક્તમ્-તે યષ્ટિ આદિ મૂકી શકાય અને હાથમા પણ રાખી શકાય તેવું શસ્ત્ર (લાકડી વગેરે.) ॥ ૭૭૪ ॥ धनुः 'ष्' (પુ. ન), चापः (પુ. ન.), अस्त्रम् , इष्वासः (પુ ન), कोदण्डम् (પુ. ન.), धन्व 'अन्' (ન.) कार्मुकम् , द्रुणम् , आसः (પુ. ન.) [धनू (સ્ત્રી.), धनु (પુ ન), शरासनम् એ ૩-શિ૦ ૬૭] એ ૯-ધનુષ્ય. लस्तकः-ધનુષ્યનો મધ્ય ભાગ, ગ્રહણ સ્થાન अर्त्तिः (સ્ત્રી.), अटनी-अटनिः (સ્ત્રી.) એ ૨-ધનુષ્યનો અગ્રભાગ, છેડા. ॥૭૭૫॥ मौर्वी, जीवा, गुणः, गव्या (સ્ત્રી.ન.), शिञ्जा, वाणासनम्, द्रुणा, शिञ्जिनी, ज्या એ ૯-પણછ, ધનુષ્યની દોરી गोधा, तलम्-तला, ज्याघातवारणम् એ ૩-હાથ ઉપર ધનુષ્યની દોરીનો ઘસારો ન લાગે તેને માટે કરેલો

स्थानान्यालीढवैशाखप्रत्यालीढानि मण्डलम् ।
समपादं च वैध्यं तु, लक्षं लक्ष्यं शरव्यकम् ॥ ७७७ ॥

वाणे पृषत्कविशिखौ खगगार्ध्रपक्षौ,
काण्डाशुगप्रदरसायकपत्रवाहाः ।
पत्रीष्वजिह्मगशिलीमुखकङ्कपत्र-
रोपाः कलम्बशरमार्गणचित्रपुङ्खाः ॥ ७७८ ॥

ચામડાનો બાહુબંધ ॥૭૭૬॥ स्थानानि-ધનુર્ધારીના પાંચ આસનો છે તે આ પ્રમાણે-૧ आलीढम्-જમણો પગ લંબાવી ડાબા પગને સંકોચી ઊભા રહેવું તે. ૨ वैशाखम्-(પુ. ન.) બંને પગ વચ્ચે વેંતનું અંતર રાખી ઊભા રહેવું તે ૩ प्रत्यालीढम्-ડાબો પગ લંબાવી જમણા પગે સંકોચી ઊભા રહેવું તે ૪ मण्डलम्-બંને પગ ગોળાકારે રાખવા તે. ૫ समपादम्-બંને પગ સરખા રાખી ઊભા રહેવું તે वैध्यम् (સ્ત્રી. ન), लक्षम्, लक्ष्यम्, शरव्यकम् (સ્ત્રી. વ), [निमित्तम् શે૦ ૧૪૩] એ ૪-નિશાન, બાણનું લક્ષ્ય, વીંધવા યોગ્ય વસ્તુ. ॥૭૭૭॥ वाणः (પુ. ન.), पृषत्कः, विशिख, खगः, गार्ध्रपक्षः, काण्डः (પુ. ન), आशुगः, प्रदरः, सायकः, पत्रवाहः, पत्री 'इन्' (પુ) इषुः (ત્રિ), अजिह्मगः, शिलीमुखः, कङ्कपत्रः, रोपः, कलम्बः, शरः (પુ ન.), मार्गणः, चित्रपुङ्खः, [लक्षहा, मर्मभेदनः, वारः, वीरशङ्कुः, कादम्बः, अस्त्रकण्टकः એ ૬- શે૦ ૧૪૩] એ ૨૦-બાણ ॥૭૭૮॥ प्रक्ष्वेडनः सर्वलोहः,

પ્રક્ષ્વેડનઃ સર્વલોહો, નારાચ એષણશ્ચ સઃ ।
નિરસ્તઃ પ્રહિતો બાણે, વિષાક્તે દિગ્ધલિપ્તકૌ ॥ ૭૭૯ ॥
બાણમુક્તિર્વ્યવચ્છેદો, દીપ્તિર્વેગસ્ય તીવ્રતા ।
ક્ષુરપ્રતદ્ધલાઽર્દ્ધેન્દુતીરીમુખ્યાસ્તુ તદ્ભિદઃ ॥ ૭૮૦ ॥
પક્ષો વાજઃ પત્રણા તન્ન્યાસઃ પુઙ્ખસ્તુ કર્ત્તરી ।
તૂણો નિષઙ્ગસ્તૂણીર, ઉપાસઙ્ગઃ શરાશ્રયઃ ॥ ૭૮૧ ॥

નારાચઃ, એષણઃ, [લોહનાલઃ, અસ્ત્રસાયકઃ શે૦ ૧૪૪] એ ૪-લોઢાનું બાણ. નિરસ્તઃ, પ્રહિતઃ (ક્ષિપ્તઃ) એ ૨-નાખેલું બાણ. વિષાક્તઃ, દિગ્ધ, લિપ્તકઃ એ ૩-ઝેરવાળું બાણ. ॥૭૭૯॥ બાણમુક્તિઃ, વ્યવચ્છેદઃ એ ૨-ધનુષ્યમાંથી બાણનું છોડવું. દીપ્તિઃ (સ્ત્રી) બાણનો ઘણો વેગ, ક્ષુરપ્રઃ-ધારવાળું લોઢાનું બાણ. તદ્ધલઃ ઉંદરના પૂંછડાના જેવી આકૃતિવાળું બાણ અર્દ્ધેન્દુઃ-અર્ધચન્દ્રની આકૃતિવાળું લોઢાનું બાણ. તીરી-ત્રણભાગનું શર અને એક ભાગ લોઢાનો હોય તેવું બાણ. (આદિ પદથી દણ્ડાસનઃ, તોમરઃ, વાવલ્લઃ, મલ્લઃ, ગરુડઃ, અર્દ્ધનારાચઃ વગેરે બાણના ભેદો જાણવા.) ॥૭૮૦॥ પક્ષઃ, વાજઃ (છદાવલિઃ, પત્રપાલી) એ ૨-બાણના પુંખમાં રહેલા ગીધ વગેરેનાં પીછાં. પત્રણા-પક્ષનું બાણસ્કન્ધ ઉપર સ્થાપવું. પુઙ્ખઃ (પુ ન.), કર્ત્તરી કર્ત્તરિઃ (સ્ત્રી.) એ ૨-બાણનું મૂલ, બાણમાં દોરી સ્થાપવાનું સ્થાન. તૂણઃ (ત્રિ), નિષઙ્ગઃ, તૂણીરઃ, ઉપાસઙ્ગઃ, શરાશ્રયઃ ॥૭૮૧॥ શરધિઃ, (ઇષુધિઃ, બાણધિઃ એ-

શરધિઃ કલાપોઽપ્યથ ચન્દ્રહાસઃ-
કરવાલનિસ્ત્રિંશકૃપાણખડ્ગાઃ ।
તરવારિકૌક્ષેયકમણ્ડલાગ્રા,
અસિઋષ્ટિરિષ્ટી ત્સરુરસ્ય મુષ્ટિઃ ॥ ૭૮૨ ॥

પ્રત્યાકારઃ પરીવારઃ, કોશઃ ખડ્ગપિધાનકમ્ ।
અડ્ડનં ફલકં ચર્મ, ખેટકાઽઽવરણસ્ફુરાઃ ॥ ૭૮૩ ॥

અસ્ય મુષ્ટિસ્તુ સંગ્રાહઃ, ક્ષુરી છુરી કૃપાણિકા ।
શસ્ત્ર્યસેર્ધેનુપુત્ર્યૌ ચ, પત્રપાલસ્તુ સાઽઽયતા ॥ ૭૮૪ ॥

યૌગિક.), કલાપઃ એ ૭–બાણ રાખવાનું ભાથું ચન્દ્રહાસઃ, કરવાલઃ, નિસ્ત્રિંશઃ, કૃપાણ , ખડ્ગઃ, તરવારિઃ (પુ), કૌક્ષેયકઃ, મણ્ડલાગ્રઃ, અસિઃ (પુ), ઋષ્ટિઃ (પુ. સ્ત્રી.), રિષ્ટિઃ (પુ. સ્ત્રી.), [સાયકઃ, શ્રીગર્ભઃ, વિજયઃ. શાસ્તા 'તૃ', વ્યવહારઃ, પ્રજાકરઃ ॥ ૧૪૪ ॥, ધર્મપાલઃ, અક્ષરઃ, દેવઃ, તીક્ષ્ણકર્મા 'અન્', દુરાસદઃ, પ્રસઙ્ગઃ, રુદ્રતનયઃ, મનુજ્યેષ્ઠઃ, શિવઙ્કરઃ ॥૧૪૫॥, કરપાલઃ. વિશસનઃ, તીક્ષ્ણધારઃ, વિષાગ્રજ , ધર્મપ્રચારઃ, ધારાઙ્ગઃ, ધારાધરઃ, કરાલિકઃ ॥૧૪૬॥. ચન્દ્રભાસઃ, શસ્ત્રઃ એ ૨૫–શે૦ ૧૪૪–૧૪૭] એ ૧૧-તરવાર. ત્સરુઃ (પુ) એ તરવાર વગેરેની મૂઠ. ॥૭૮૨॥ પ્રત્યાકારઃ, પરીવારઃ, પરિવારઃ, કોશઃ, (ત્રિ.), ખડ્ગપિધાનમ્ ખડ્ગપિધાનકમ્ એ ૪–તરવારને રાખવાનું ખોળું–મ્યાન. અડ્ડનમ્, ફલકમ્ (પુ. ન.) ચર્મ 'અન્' (ન.), ખેટકઃ (પુ. ન.), આવરણમ્, સ્ફુરઃ [ખેટઃ, ફરકઃ (પુ. ન.) સ્ફુરકઃ શિ૦ ૬૮] એ ૬-ઢાલ, ફેલક. ॥૭૮૩॥ સઙ્ગ્રાહઃ–ઢાલની મૂઠ. ક્ષુરી, છુરી, કૃપાણિકા–કૃપાણી, શસ્ત્રી, અસિધેનુઃ (સ્ત્રી.),

દણ્ડો યષ્ટિશ્ચ લગુડઃ, સ્યાદીલી કરવાલિકા ।
ભિન્દિપાલે સૃગઃ કુન્તે, પ્રાસોઽથ દ્રુઘણો ઘનઃ ॥ ૭૮૫ ॥
મુદ્ગરઃ સ્યાત્ કુઠારસ્તુ, પરશુઃ પર્શુપર્શ્વધૌ ।
પરશ્વધઃ સ્વધિતિશ્ચ, પરિઘઃ પરિઘાતનઃ ॥૭૮૬॥
સર્વલા તોમરે શલ્યં, શઙ્કૌ શૂલે ત્રિશીર્ષકમ્ ।
શક્તિપટ્ટિસદુઃસ્ફોટચક્રાદ્યાઃ શસ્ત્રજાતયઃ ॥૭૮૭॥

અસિપુત્રી [અસ્ત્રી, કોશશાયિકા, પત્રમ્ , ધેનુકા એ ૪–શે૦ ૧૪૭, ક્ષુરિકા, છુરિકા શિ૦ ૬૮ એ ૬–છરી પત્રપાલઃ [કુલમાતૃકા, કુટ્ટન્તીઃ, પત્રફલા એ ૩–શે૦ ૧૪૭–૧૪૮] એ લાંબી છરી, છરો. ॥૭૮૪॥ દણ્ડઃ (પુ. ન), યષ્ટિઃ (પુ. સ્ત્રી.) લગુડઃ એ ૩–લાકડી. ઈલી–ઈલિઃ (સ્ત્રી.), કરવાલિકા [તરવાલિકા શિ૦ ૬૮] એ ૨-એક બાજુ ધારવાળી તરવાર, નાની તરવાર, કટારી. ભિન્દિપાલઃ, સૃગઃ એ ૨-હાથથી ફેંકવા યોગ્ય શસ્ત્ર, ગોફણ કુન્તઃ, પ્રાસઃ એ ૨–ભાલો. દ્રુઘણઃ, ઘનઃ, ॥૭૮૫॥, મુદ્ગરઃ (પુ. સ્ત્રી.), એ ૩–ઘણ, મગદલ, મોગરી કુઠારઃ (પુ. સ્ત્રી), પરશુઃ (પુ.), પર્શુઃ (પુ.), પર્શ્વધઃ, પરશ્વધઃ, સ્વધિતિઃ (પુ), એ ૬–પરશુ, કુહાડો પરિઘઃ, પરિઘાતન [પલિઘઃ શિ૦ ૬૮] એ ૨-લોઢાથી બધાયેલી લાકડી, કડીયાળી લાકડી. ॥૭૮૬॥ સર્વલા, તોમરઃ (પુ ન.) એ ૨-રવૈયાના આકારનું શસ્ત્ર. શલ્યમ્ (પુ. ન.), શઙ્કુઃ (પુ) એ ૨–બાણનો અગ્રભાગ શૂલમ્ (પુ ન) ત્રિશીર્ષકમ્ એ ૨–ત્રિશૂલ. શક્તિઃ (સ્ત્રી.), પટ્ટિસ–પટ્ટિશ , દુઃસ્ફોટ–દુસ્ફોટઃ; ચક્રમ્ (પુ. ન.), આદિ પદથી શતઘ્ની, મહાશિલા, મુશુણ્ઢી, ચિરિકા, વરાહકર્ણકઃ વગેરે શસ્ત્રના ભેદો જાણવા કાસૂઃ (સ્ત્રી), મહાફલા, અષ્ટતા–

ખુરલી તુ શ્રમો યોગ્યાઽભ્યાસસ્તદ્ભૂઃ ખલૂરિકા ।
સર્વાભિસારઃ સર્વૌઘઃ, સર્વસંનહનં સમાઃ ॥૭૮૮॥
લોહાભિસારો દશમ્યાં, વિધિર્નીરાજનાત્ પરઃ ।
પ્રસ્થાનં ગમનં વ્રજ્યાઽભિનિર્યાણં પ્રયાણકમ્ ॥૭૮૯॥
યાત્રાઽભિષેણનં તુ સ્યાત્, સેનયાઽભિગમો રિપૌ ।
સ્યાત્ સુહૃદ્બલમાસારઃ, પ્રચક્રં ચલિતં બલમ્ ॥૭૯૦॥

લાઽઽયતા એ ૩–શક્તિ નામનું શસ્ત્ર. પટ્ટિસઃ–ખુરોપમઃ ॥૧૪૮॥, લોહદણ્ડઃ, તીક્ષ્ણધાર એ ૩–પટ્ટિસ–અસ્ત્રના જેવું શસ્ત્ર, (ખરપલી). દુઃસ્ફોટઃ=અરાફલઃ–આરાફલઃ–દુઃસ્ફોટ નામનું શસ્ત્ર. ચક્રમ્ વલયપ્રાયમ્, અરસઞ્ચિતમ્ એ ૨–ચક્ર. ॥૧૪૯॥ શતઘ્ની–ચતુસ્તાલા, લોહકણ્ટકસઞ્ચિતા એ ૨–શતઘ્ની–સેંકડો માણસોને સંહાર કરનારૂં શસ્ત્ર-તોપ અયઃકણ્ટકસંછન્ના, મહાશિલા એ ૨–મહાશિલા-શસ્ત્રવિશેષ, મોટી તોપ, શ્રેષ્ઠ લોઢાનાં કાંટાઓથી ઢંકાયેલ શતઘ્ની ॥૧૫૦॥ મુષુણ્ઢી=ગોળ લોહના ખીલાથી યુક્ત લાકડાની બનેલી તે મુષુણ્ઢી, શસ્ત્રવિશેષ. કણયઃ, લોહમાત્રઃ એ ૨–કેવલ લોઢાનું બનેલ શસ્ત્રવિશેષ. ચિરિકા, દુલાગ્રકા એ ૨ ચિરિકા નામનું શસ્ત્રવિશેષ. ॥૧૫૧॥ વરાહકર્ણકઃ સૂઅર ભૂંડનાં કાનના આકારવાળું શસ્ત્ર. હુલમ્, મુનયઃ, અસ્ત્રશેખરમ્ એ ૩–ફલપત્રાગ્રક–ફલપત્રના અગ્રભાગ જેવું શસ્ત્ર. શે૦ ૧૪૮–૧૫૨] ॥૭૮૭॥ ખુરલી, શ્રમઃ, યોગ્યા, અભ્યાસઃ [શરાભ્યાસ., ઉપાસનમ્ શે૦ ૧૫૨] એ ૪–શસ્ત્રકળાનો અભ્યાસ. તદ્ભૂઃ (સ્ત્રી), ખલૂરિકા–ખલૂરઃ એ ૨ શસ્ત્રાભ્યાસ કરવાનું સ્થાન. સર્વાભિસારઃ, સર્વૌઘઃ, સર્વસંનહનમ્ એ ૩–ચતુરંગી સેનાને તૈયાર કરી યુદ્ધ માટેનું પ્રયાણ. ॥૭૮૮॥ લોહાભિસારઃ,

प्रसारस्तु प्रसरणं, तृणकाष्ठादिहेतवे ।
अभिक्रमो रणे यानमभीतस्य रिपून् प्रति ॥७९१॥
अभ्यमित्र्योऽभ्यमित्रीयोऽभ्यमित्रीणोऽभ्यरि व्रजन् ।
स्यादुरस्वानुरसिल, ऊर्जस्व्यूर्जस्वलौ समौ ॥७९२॥
सांयुगीनो रणे साधुर्जेता जिष्णुश्च जित्वरः ।
जय्यो यः शक्यते जेतुं, जेयो जेतव्यमात्रके ॥७९३॥
वैतालिका बोधकरा, अर्थिकाः सौखसुप्तिकाः ।
घाण्टिकाश्चाक्रिकाः सूतो, वन्दी मङ्गलपाठकः ॥७९४॥

(निराजनाविधिः, नीराजनम्) એ ૨-યુદ્ધ યાત્રાની પહેલા શસ્ત્રધારી રાજાઓનું શસ્ત્ર પૂજા વિધાન. प्रस्थानम्, गमनम्, व्रज्या, अभिनिर्याणम्, प्रयाणकम्, ॥७८९॥ यात्रा એ ૬-પ્રયાણ, ગમન अभिषेणनम् સેના સહિત શત્રુ સામે જવું सुहृद्बलम्, आसारः એ ૨-મિત્રનું બળ प्रचक्रम् ચાલેલું લશ્કર ॥७९०॥ प्रसारः-ઘાસ, લાકડાં, પાણી વગેરે માટે સૈન્યની બહાર જવું अभिक्रमः યુદ્ધમા નિર્ભય થઈ શત્રુની સામે જવું ॥७९१॥ अभ्यमित्र्य, अभ्यमित्रीय, अभ्यमित्रीणः એ-૩ શત્રુની સન્મુખ જનાર. उरस्वान् 'वत्' (वि), उरसिलः એ ૨-વિશાળ છાતીવાળો ऊर्जस्वी 'विन्' (वि), ऊर्जस्वल [ऊर्जस्वान् 'वत्' (वि), शि० ६९] એ ૨ અતિશય પરાક્રમી. ॥७९२॥ सांयुगीनः એ યુદ્ધના કુશળ. जेता 'तृ', जिष्णुः, जित्वरः [विजयी 'इन्,' जैत्रः शि० १५३] એ ૩-વિજય મેળવનાર. जय्यः-જીતી શકાય તેવો जेयः (वि) જીતવા યોગ્ય. ॥७९३॥ वैतालिकाः, बोधकराः, अर्थिकाः, सौखसुप्तिका, [सौखशायनिकः, सौखशाय्यकः शि० ६९] એ ૪ (પુ બ)-વૈતાલિક, સ્તુતિવડે

માગધો મગધઃ સંશપ્તકા યુદ્ધાઽનિવર્ત્તિનઃ ।
નગ્નઃ સ્તુતિવ્રતસ્તસ્ય ગ્રન્થો ભોગાવલી ભવેત્ ॥૭૯૫॥
પ્રાણઃ સ્થામ તરઃ પરાક્રમબલદ્યુમ્નાનિ શૌર્યૌજસી,
શુષ્મં શુષ્મ ચ શક્તિરૂર્જસહસી યુદ્ધં તુ સઙ્ખ્યં કલિઃ ।
સઙ્ગ્રામાહવસમ્પ્રહારસમરા જન્યં યુદાયોધનં,
સંસ્ફોટઃ કલહો મૃધં પ્રહરણં સંયદ્રણો વિગ્રહઃ ॥૭૯૬॥

પ્રભાતમાં રાજા વગેરેને જગાડનાર, બંદીજન. ઘાણ્ટિકાઃ, ચાક્રિકા એ ૨ (પુ. બ.)–દેવ વગેરેની આગળ ઘંટ વગાડી કહેનાર–શ્રાવક, ઘંટા વગાડી રાજા વગેરેને જગાડનાર. સૂતઃ, વન્દી 'ઇન્' (પુ), મઙ્ગલપાઠકઃ એ ૩–સ્તુતિ-મંગલ પાઠ બોલનાર. ભાટ, ચારણ. ॥૭૯૪॥ માગધઃ, મગધઃ [મહ્ન. શિ૦ ૬૯] એ ૨–માગધ, રાજા વગેરેના પૂર્વજોના પરાક્રમોની સ્તુતિ કરનાર ભાટ. સંશપ્તકાઃ, યુદ્ધાઽનિવર્તિનઃ 'ઇન્' એ ૨ (પુ. બ) યુદ્ધથી પાછા નહિ ફરનાર. નગ્નઃ, સ્તુતિવ્રતઃ એ ૨–સ્તુતિપાઠક. ભોગાવલી–સ્તુતિપાઠકનો ગ્રન્થ. ॥૭૯૫॥ પ્રાણઃ, સ્થામ 'અન્' (ન.), તરઃ 'સ્' (ન.), પરાક્રમઃ, બલમ્ (પુ. ન.), દ્યુમ્નમ્, શૌર્યમ્, ઓજઃ 'સ્' (ન), શુષ્મમ્, શુષ્મ 'ન્' (ન), શક્તિઃ (સ્ત્રી) ઊર્જ્જ (પુ સ્ત્રી.), સહઃ 'સ્' (ન) [દ્રવિણમ, ઊર્જા 'ર્જ' (સ્ત્રી.) શિ૦ ૭૦] એ ૧૩–પરાક્રમ. યુદ્ધમ્, સઙ્ખ્યમ્ (પુ. ન), કલિઃ (પુ.). સઙ્ગ્રામઃ, આહવઃ, સમ્પ્રહારઃ, સમરઃ (પુ.ન.) જન્યમ્ (પુ. ન) યુત્ 'ધ્' (સ્ત્રી.), આયોધનમ્, સંસ્ફોટઃ, કલહઃ, મૃધમ્, પ્રહરણમ્, સંયત્ (સ્ત્રી ન) રણઃ (પુ ન), વિગ્રહઃ ॥૭૯૬॥

દ્વન્દ્વં સમાઘાતસમાહ્વયાઽભિ-
સમ્પાતસંમર્દસમિત્પ્રઘાતાઃ ।
આસ્કન્દનાઽઽજિપ્રધનાન્યનીક-
મભ્યાગમશ્ચ પ્રવિદારણં ચ ॥૭૯૭॥

સમુદાયઃ સમુદયો, રાટિઃ સમિતિસઙ્ગરૌ ।
અભ્યામર્દઃ સમ્પરાયઃ, સમીકં સામ્પરાયિકમ્ ॥૭૯૮॥
આક્રન્દઃ સંયુગં ચાથ, નિયુદ્ધં તદ્ભુજોદ્ભવમ્ ।
પટહાડમ્બરૌ તુલ્યૌ, તુમુલં રણસઙ્કુલમ્ ॥૭૯૯॥
નાસીરં ત્વગ્રયાનં સ્યાદવમર્દસ્તુ પીડનમ્ ।
પ્રપાતસ્ત્વભ્યવસ્કન્દો, ધાટ્યભ્યાસાદનં ચ સઃ ॥૮૦૦॥

દ્વન્દ્વમ્ , સમાઘાતઃ, સમાહ્વયઃ, અભિસમ્પાતઃ, સંમર્દઃ, સમિત્ (સ્ત્રી) પ્રઘાતઃ, આસ્કન્દનમ્, આજિઃ (સ્ત્રી,), પ્રધનમ્, અનીકમ્ (પુ. ન.), અભ્યાગમઃ, પ્રવિદારણમ્ ॥૭૯૭॥ સમુદાયઃ, સમુદયઃ, રાટિઃ (સ્ત્રી.) સમિતિઃ (સ્ત્રી.), સઙ્ગરઃ, અભ્યામર્દઃ, સમ્પરાયઃ (પુ ન), સમીકમ્, સામ્પરાયિકમ્ ॥૭૯૮॥, આક્રન્દઃ, સંયુગમ્ (પુ, ન), [સંસ્ફેટઃ, સંફેટઃ શિ૦ ૭૦] એ ૪૧-યુદ્ધ, લડાઈ નિયુદ્ધમ્-બાહુયુદ્ધમ્ એ-બાહુયુદ્ધ. પટહઃ, આડમ્બરઃ એ૨ (પુ ન.)-યુદ્ધનો પટહ, ઢોલ, યુદ્ધ વાજિંત્રનો ધ્વનિ તુમુલમ્, રણસઙ્કુલમ્ એ ૨ કોલાહલવાળું યુદ્ધ. ॥૭૯૯॥ નાસીરમ્ (ત્રિ), અગ્રયાનમ્ એ ૨-મોખરાનુ લશ્કર, યુદ્ધમાં આગળ જવું. અવમર્દઃ, પીડનમ્ એ ૨-પીડવું, શત્રુના સૈન્યથી દેશને થયેલી પીડા. પ્રપાત , અભ્યવસ્કન્દ', ધાટિઃ-ધાટી

તદ્ રાત્રૌ સૌપ્તિકં વીરાશંસનં ત્વાજિભીષ્મભૂઃ ।
નિયુદ્ધભૂરક્ષવાટો, મોહો મૂર્ચ્છા ચ કશ્મલમ્ ॥૮૦૧॥
વૃત્તે ભાવિનિ વા યુદ્ધે, પાનં સ્યાદ્ વીરપાણકમ્ ।
પલાયનમપયાનં, સંદાવદ્રવવિદ્રવાઃ ॥૮૦૨॥
અપક્રમઃ સમુત્પ્રેભ્યો, દ્રાવોઽથ વિજયો જયઃ ।
પરાજયો રણે ભઙ્ગો, ડમરે ડિમ્બવિપ્લવૌ ॥૮૦૩॥
વૈરનિર્યાતનં વૈરશુદ્ધિર્વૈરપ્રતિક્રિયા ।
વલાત્કારસ્તુ પ્રસભં, હઠોઽથ સ્ખલિતં છલમ્ ॥૮૦૪॥

(સ્ત્રી.), અભ્યાસાદનમ્ [અવસ્કન્દઃ શિ૦ ૭૦] એ૪–ધાડ, છલ-કપટથી એકદમ છાપો મારવો તે. ॥૮૦૦॥ સૌપ્તિકમ્–રાત્રિમાં થયેલું કપટી આક્રમણ, સૂતેલા સૈન્ય ઉપર આક્રમણ કરવું તે વીરાશંસનમ્, વીરાશંસની, આજિભીષ્મભૂ., એ ૨–(બહુ સંહાર થવાથી) ભયંકર યુદ્ધ ભૂમિ. નિયુદ્ધભૂઃ, અક્ષવાટ. એ ૨–મલ્લયુદ્ધની જગા, અખાડો. મોહ, મૂર્ચ્છા, કશ્મલમ્ એ ૩–મૂર્ચ્છા. ॥૮૦૧॥ વીરપાણકમ્–વીરપાણમ્ ચાલુ અથવા ભાવી યુદ્ધમા થતું મદિરાપાન. પલાયનમ્, અપયાનમ્, સંદાવ., દ્રવઃ, વિદ્રવ ॥૮૦૨॥, અપક્રમઃ, સંદ્રાવઃ, ઉદ્દ્રાવઃ, પ્રદ્રાવઃ [નશનમ્ શિ૦ ૭૦] એ ૯–પલાયન–નાસી જવું. વિજયઃ જયઃ એ ૨–વિજય. પરાજયઃ–રણુમાં હારવું. ડમરઃ, ડિમ્બ-વિપ્લવઃ [શૃગાલી શે૦ ૧૫૩] એ ૩–લૂંટ, ખોટો કજિયો, ઉપદ્રવ, પ્રલય ॥૮૦૩॥ વૈરનિર્યાતનમ્, વૈરશુદ્ધિઃ (સ્ત્રી.), વૈરપ્રતિક્રિયા એ ૩–વેરનો બદલો. વલાત્કારઃ, પ્રસભમ્ (પુ. ન.), હઠ. એ ૩–બલાત્કાર. જુલમ. સ્ખલિતમ્, છલમ્ એ ૨–માર્ગથી ચલિત થવું, ઠગાઈ.

પરા-પર્યભિતો ભૂતો, જિતો ભગ્નઃ પરાજિતઃ ।
પલાયિતસ્તુ નષ્ટઃ સ્યાદ્, ગૃહીતદિક્ તિરોહિતઃ ॥૮૦૫॥
જિતાહવો જિતકાશી, પ્રસ્કન્નપતિતૌ સમૌ ।
ચારઃ કારા ગુપ્તૌ વન્દ્યાં, ગ્રહકઃ પ્રોપતો ગ્રહઃ ॥૮૦૬॥
ચાતુર્વર્ણ્યં દ્વિજક્ષત્રવૈશ્યશૂદ્રા નૃણાં ભિદઃ ।
બ્રહ્મચારી ગૃહી વાનપ્રસ્થો ભિક્ષુરિતિ ક્રમાત્ ॥૮૦૭॥
ચત્વાર આશ્રમાસ્તત્ર, વર્ણી સ્યાદ્ બ્રહ્મચારિણિ ।
જ્યેષ્ઠાશ્રમી ગૃહમેધી, ગૃહસ્થઃ સ્નાતકો ગૃહી ॥૮૦૮॥

॥૮૦૪॥ પરાભૂતઃ, પરિભૂતઃ, અભિભૂતઃ, જિતઃ, ભગ્નઃ, પરાજિતઃ એ ૬-હારેલો. પલાયિતઃ, નષ્ટઃ, ગૃહીતદિક્ 'શ્' (વિ.), તિરોહિતઃ એ ૪-પલાયન કરી ગયેલો, નાસી ગયેલો. ॥૮૦૫॥ જિતાહવઃ, જિતકાશી 'ઇન્' (વિ) એ ૨- લડાઈમાં જીતી ગયેલો. પ્રસ્કન્ન, પતિત, એ ૨-પતિત-પડેલો. ચારઃ, કારા, ગુપ્તિઃ (સ્ત્રી.), [ચારકઃ શિ૦ ૭૧] એ ૩-જેલ, કેદખાનું. વન્દીઃ, ગ્રહકઃ, પ્રગ્રહઃ, ઉપગ્રહઃ એ ૪-કેદી, બંદીવાન. ॥૮૦૬॥ ચાતુર્વર્ણ્યમ્-બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચારે વર્ણનો સમુદાય. આશ્રમાઃ (પુ. ન.) બ્રહ્મચારી, ગૃહી, વાનપ્રસ્થ અને ભિક્ષુ એ ૪-આશ્રમો છે. ॥૮૦૭॥ બ્રહ્મચારી 'ઇન્' (પુ), વર્ણી 'ઇન્' (પુ.) એ ૨-પહેલો બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ. જ્યેષ્ઠાશ્રમી 'ઇન્' (પુ.), ગૃહમેધી 'ઇન્' (પુ), ગૃહસ્થઃ, સ્નાતકઃ, ગૃહી 'ઇન્' (પુ) એ ૫-બીજો ગૃહસ્થ આશ્રમ. ॥૮૦૮॥ વૈખાનસઃ, વાનપ્રસ્થઃ

વૈખાનસો વાનપ્રસ્થો, ભિક્ષુઃ સાંન્યાસિકો યતિઃ ।
કર્મન્દી રક્તવસનઃ, પરિવ્રાજકતાપસૌ ॥૮૦૯॥
પારાશરી પારિકાઙ્ક્ષી, મસ્કરી પારિરક્ષકઃ ।
સ્થાણ્ડિલઃ સ્થણ્ડિલશાયી, યઃ શેતે સ્થણ્ડિલે વ્રતાત્ ॥૮૧૦॥
તપઃક્લેશસહો દાન્તઃ, શાન્તઃ શ્રાન્તો જિતેન્દ્રિયઃ ।
અવદાનં કર્મ શુદ્ધં, બ્રાહ્મણસ્તુ ત્રયીમુખઃ ॥૮૧૧॥
ભૂદેવો વાડવો વિપ્રો, દ્વ્યગ્રાભ્યાં જાતિ–જન્મ–જાઃ ।
વર્ણજ્યેષ્ઠઃ સૂત્રકણ્ઠઃ, ષટ્કર્મા મુખસમ્ભવઃ ॥૮૧૨॥

એ ૨–ત્રીજો વાનપ્રસ્થ આશ્રમ ભિક્ષુઃ, સાંન્યાસિકઃ, યતિઃ (પુ.) કર્મન્દી 'ઇન્' (પુ), રક્તવસનઃ, પરિવ્રાજકઃ, તાપસઃ, ॥૮૦૯॥ પારાશરી 'ઇન્' (પુ.), પારિકાઙ્ક્ષી 'ઇન્' (પુ), મસ્કરી 'ઇન્' (પુ.), પારિરક્ષકઃ [તપસ્વી 'ઇન્' (પુ.) શિ૦ ૭૧] એ ૧૧–ચોથો ભિક્ષુ-સંન્યાસ આશ્રમ. સ્થાણ્ડિલઃ, સ્થણ્ડિલશાયી 'ઇન્' (પુ.), એ ૨–વ્રત ધારણ કરી ભૂમિ ઉપર સૂઈ રહેનાર ॥૮૧૦॥ દાન્તઃ, તપઃક્લેશસહઃ એ ૨–તપના ક્લેશને સહન કરનાર શાન્તઃ, શ્રાન્તઃ, જિતેન્દ્રિયઃ એ ૩–ઇંદ્રિયો ઉપર જય મેળવનાર. અવદાનમ્, શુદ્ધકર્મ 'ન્' (ન) એ ૨–સારું આચરણ બ્રાહ્મણઃ, ત્રયીમુખઃ ॥૮૧૧॥ ભૂદેવઃ, વાડવઃ, વિપ્રઃ, દ્વિજાતિઃ (પુ), દ્વિજન્મા 'અન્' (પુ.), દ્વિજઃ, અગ્રજાતિઃ, અગ્રજન્મા 'અન્' (પુ), અગ્રજઃ, વર્ણજ્યેષ્ઠઃ, સૂત્ર-

वेदगर्भः शमीगर्भः, सावित्रो मैत्र एतसः ।
वटुः पुनर्माणवको, भिक्षा स्याद् ग्रासमात्रकम् ॥८१३॥
उपनायस्तूपनयो, वटूकरणमानयः ।
अग्नीन्धनं त्वग्निकार्यमाग्नीध्रा चाऽग्निकारिका ॥८१४॥
पालाशो दण्ड आषाढो, व्रते राम्भस्तु वैणवः ।
वैल्वः सारस्वतो रौच्यः, पैलवस्त्वौपरोधिकः ॥८१५॥
आश्वत्थस्तु जितनेमि रौदुम्बर उलूखलः ।
जटा सटा वृषी पीठं, कुण्डिका तु कमण्डलुः ॥८१६॥

कण्ठः, षट्कर्मा 'अन्' (પુ), मुखसम्भवः, ॥८१२॥ वेदगर्भः, शमीगर्भः सावित्रः, मैत्रः, एतसः [ब्रह्मा 'अन्' શિ० ७१] એ २०–બ્રાહ્મણ वटुः-वटुः (પુ.), माणवकः એ ૨– જનોઈ ધારણ કરનાર બાળક, બટુક. भिक्षा, ग्रासमात्रकम् એ ૨–ભિક્ષા ॥૮૧૩॥ उपनायः, उपनयः, वटूकरणम्, आनयः એ ૪–જનોઈ સંસ્કાર, अग्नीन्धनम्, अग्निकार्यम्, आग्नीध्रा, अग्निकारिका [आग्नीध्रो, શિ० ७१] એ ૪–હવિષ્ વગેરે આપી અગ્નિ સળગાવવો તે, અગ્નિહોમનુ સ્થાન. ॥૮૧૪॥ पालाशः, आषाढः એ ૨–વ્રતમા ખાખરાનો દંડ राम्भः, वैणवः એ ૨–વ્રતમા ધારણ કરવા લાયક વાસનો દંડ. बैल्वः, सारस्वतः, रौच्यः એ ૩–બીલુનો દંડ. पैलवः औपरोधिकः એ ૨–પીલુનો દંડ ॥૮૧૫॥ आश्वत्थः, जितनेमिः (પુ,) એ ૨–વ્રતમાં ધારણ કરવા લાયક પીપળાનો દંડ औदुम्बरः, उलूखलः એ ૨–વ્રતમા ધારણ કરવા લાયક ઉંદુમ્બર વૃક્ષનો દંડ. जटा, सटा એ ૨–તપસ્વી વગેરેના કેશની જટા. वृषी (સ્ત્રી) पीठम् [वृसी શિ० ७१]

श्रोत्रियश्छान्दसो यष्टा, त्वादेष्टा स्याद् मखे व्रती ।
याजको यजमानश्च, सोमयाजी तु दीक्षितः ॥८१७॥
इज्याशीलो यायजूको, यज्वा स्यादासुतीवलः ।
सोमपः सोमपीथी स्यात्, स्थपतिर्गीःपतीष्टिकृत् ॥८१८॥
सर्ववेदास्तु सर्वस्वदक्षिणं यज्ञमिष्टवान् ।
यजुर्विदध्वर्युर्ऋग्विद् होतोद्गाता तु सामवित् ॥८१९॥
यज्ञो यागः सवः सत्रं स्तोमो मन्युर्मखः क्रतुः ।
संस्तरः सप्ततन्तुश्च, वितानं बर्हिरध्वरः ॥८२०॥

એ ૨–તપસ્વી વગેરેનું દાભનું આસન કુણ્ડિકા, કમણ્ડલુઃ (પુ. ન) એ ૨–કમંડલુ ॥૮૧૬॥ શ્રોત્રિયઃ છાન્દસઃ એ ૨–છંદ–વેદ જાણનાર બ્રાહ્મણ. યષ્ટા 'તૃ' પુ.), આદેષ્ટા 'તૃ' (પુ), વ્રતી 'इन्' યાચકઃ, યજમાનઃ એ ૫–યજ્ઞમાં વ્રતવાળો યજમાન, યાગ કરનાર સોમયાજી 'इन्' (પુ), દીક્ષિતઃ એ ૨– સોમયજ્ઞ કરનાર. જેણે સોમયજ્ઞ કરેલો છે તે. ॥૮૧૭॥ इज्याशील, યાયજૂકઃ એ ૨–હમેશા યજ્ઞ કરવાના સ્વભાવવાળો યજ્વા 'अन्' (પુ.), આસુતીવલઃ એ ૨ સોમરસ ખેંચી યજ્ઞ કરનાર. સોમપ, સોમપીથી 'સોમપીતી, સોમપીત્વી'–'इन्' (પુ.) એ ૨–યજ્ઞમાં સોમરસ પીનાર સ્થપતિઃ (પુ), ગીઃપતીષ્ટિકૃત્ (પુ.) એ ૨-બૃહસ્પતિસવ નામનો યજ્ઞ કરનાર. ॥૮૧૮॥ સર્વવેદાઃ 'अस्' (પુ.) એ–પોતાનું સર્વસ્વ બ્રાહ્મણને–આપી યાગ કરનાર. યજુર્વિદ્ (પુ); અધ્વર્યુઃ (પુ) એ ૨–યજુર્વેદ જાણનાર ઋત્વિજ ઋગ્વિદ્ (પુ.) હોતા 'તૃ' (પુ.) એ ૨–ઋગ્વેદ જાણનાર. ઉદ્ગાતા 'તૃ' (પુ.) સામવિદ્ એ ૨–સામવેદ જાણનાર, સામવેદનો ગાન કરનાર ઋત્વિજ ॥૮૧૯॥ યજ્ઞઃ, યાગઃ, સવ, સત્રમ્, સ્તોમઃ, મન્યુઃ (પુ.), મખઃ, ક્રતુઃ

अध्ययनं ब्रह्मयज्ञः, स्याद् देवयज्ञ आहुतिः ।
होमो होत्रं वषट्कारः, पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ॥८२१॥

तच्छ्राद्धं पिण्डदानं च, नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ।
भूतयज्ञो बलिः पञ्च, महायज्ञा भवन्त्यमी ॥८२२॥

पौर्णमासश्च दर्शश्च, यज्ञौ पक्षान्तयोः पृथक् ।
सौमिकी दीक्षणीयेष्टिर्दीक्षा तु व्रतसंग्रहः ॥८२३॥

वृतिः सुगहना कुम्बा, वेदी भूमिः परिष्कृता ।
स्थण्डिलं चत्वरं चान्या, यूपः स्याद् यज्ञकीलकः ॥८२४॥

(પુ), सस्तरः, ससतन्तुः (પુ), वितानम् (પુ. ન.), बर्हि 'ष्' (ન) अध्वर એ ૧૩–યજ્ઞ. ॥૮૨૦॥ अध्ययनम्, ब्रह्मयज्ञ એ ૨–વેદનું અધ્યયન તથા અધ્યાપન વગેરે, બ્રહ્મજ્ઞાન देवयज्ञः, आहुतिः (સ્ત્રી.), होमः, होत्रम्, वषट्कारः એ ૫–હોમ, અગ્નિમાં હોમવું તે, દેવયજ્ઞ पितृयज्ञ, तर्पणम् ॥૮૨૧॥ श्राद्धम् (પુ, ન), पिण्डदानम् એ ૪-પિતૃયજ્ઞ, પિતૃને તૃપ્ત કરવાનો તે નામનો યજ્ઞ नृयज्ञः, अतिथिपूजनम् એ ૨–અતિથિની પૂજા તે મનુષ્ય યજ્ઞ भूतयज्ञ., बलिः (પુ સ્ત્રી) એ ૨–બલિદાન આપવું તે ભૂતયજ્ઞ महायज्ञा -ઉપર કહેલા બ્રહ્મયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, નૃયજ્ઞ અને ભૂતયજ્ઞ એ પાંચ મહાયજ્ઞો છે ॥૮૨૨॥ पौर्णमास શુકલપક્ષને અંતે થતો યજ્ઞ दर्शः (आमावास्यः)–કૃષ્ણપક્ષને અંતે થતો યજ્ઞ सौमिकी, दीक्षणीयेष्टिः એ ૨-સોમયાગ માટે દીક્ષા આપવા યોગ્ય ઇષ્ટિ दीक्षा, व्रतसंग्रहः એ ૨–દીક્ષા શાસ્ત્રમાં કહેલ નિયમોનો સંગ્રહ. ॥૮૨૩॥ कुम्बा–યજ્ઞને ફરતી કરેલી અતિગહન વાડ. वेदी–યજ્ઞ માટે શણગારેલી ચોખંડી ભૂમિ. स्थण्डिलम्, चत्वरम् એ ૨–

ચષાલો યૂપકટકે, યૂપકર્ણો ઘૃતાવનૌ ।
યૂપાગ્રભાગે સ્યાત્ તર્માઽરણિર્નિર્મન્થદારુણિ ॥૮૨૫॥

સ્યુર્દક્ષિણાહવનીય–ગાર્હપત્યાસ્ત્રયોઽગ્નયઃ ।
ઇદમગ્નિત્રયં ત્રેતા, પ્રણીતઃ સંસ્કૃતોઽનલઃ ॥૮૨૬॥

ઋક્ સામીધેની ધાય્યા ચ, સમિદાધીયતે યયા ।
સમિદિન્ધનમેધેધ્મ-તર્પણૈધાંસિ ભસ્મ તુ ॥૮૨૭॥

સ્યાદ્ ભૂતિર્ભસિતં રક્ષા, ક્ષારઃ પાત્રં સ્રુવાદિકમ્ ।
સ્રુવઃ સ્રુગધરા સોપભૃદ્ જુહૂઃ પુનરુત્તરા ॥૮૨૮॥

યજ્ઞની અસંસ્કૃત ભૂમિ. યજ્ઞકીલક, યૂપ. (પુ ન), એ ૨–સંસ્કૃત યજ્ઞનો ખીલો, પશુની હિંસા માટેનો યજ્ઞસ્તંભ. ॥૮૨૪॥ ચષાલ (પુ. ન) યૂપકટકઃ એ ૨ યજ્ઞીય યૂપને સાથે કડાની આકૃતિવાળી (વલયાકાર) વસ્તુ. યૂપકર્ણઃ, ઘૃતાવનિઃ (સ્ત્રી) એ ૨–ઘીથી ચોપડેલો યજ્ઞસ્તંભનો એક ભાગ યૂપાગ્રભાગઃ, તર્મ 'અન્' (પુ. ન.) એ ૨–યૂપનો અગ્રભાગ અરણિઃ, (પુ. સ્ત્રી) નિર્મન્થદારુ (ન) એ ૨ અરણિ કાષ્ઠ, જેને ઘસવાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય તેવું લાકડું ॥૮૨૫॥ ૧ દક્ષિણાઃ. ૨ આહવનીય', ૩ ગાર્હપત્યઃ આ ત્રણ પ્રકારના અગ્નિ છે ત્રેતા (સ્ત્રી)-દક્ષિણ. આહવનીય અને ગાર્હપત્ય એવા ત્રણ અગ્નિ પ્રણીતઃ–મંત્ર વગેરેથી સંસ્કારિત કરેલો અગ્નિ ॥૮૨૬॥ સામિધેની. ધાય્યા એ ૨–યજ્ઞના અગ્નિમાં લાકડાં નાખતી વખતે બોલવાની ઋચા સમિત 'ધ' (સ્ત્રી), ઇન્ધનમ. એધઃ (પુ.), ઇધ્મમ્ (પુ ન), તર્પણમ, એધઃ 'સ' (ન), એ ૬-લાકડાં, બળતણ ભસ્મ 'અન્' (ન) ॥૮૨૭॥ ભૂતિઃ (સ્ત્રી.) ભસિતમ્, રક્ષા, ક્ષારઃ એ ૫-રાખ -પાત્રમ–યજ્ઞમાં

ધ્રુવા તુ સર્વસંજ્ઞાર્થે, યસ્યામાજ્યં નિધીયતે ।
યોઽભિમન્ત્ર્ય નિહન્યેત, સ સ્યાત્ પશુરુપાકૃતઃ ॥૮૨૯॥
પરમ્પરાકં શસનં, પ્રોક્ષણં ચ મખે વધઃ ।
હિંસાર્થં કર્માભિચારઃ, સ્યાદ્ યજ્ઞાર્હં તુ યજ્ઞિયમ્ ॥૮૩૦॥
હવિઃ સાન્નાય્યમામિક્ષા, શૃતોષ્ણક્ષીરગં દધિ ।
ક્ષીરશરઃ પયસ્યા ચ, તન્મસ્તુનિ તુ વાજિનમ્ ॥૮૩૧॥
હવ્યં સુરેભ્યો દાતવ્યં, પિતૃભ્યઃ કવ્યમોદનમ્ ।
આજ્યે તુ દધિસંયુક્તે, પૃષદાજ્યં પૃષાતકઃ ॥૮૩૨॥

વપરાતુ સ્રુવ, ચમસ વગેરે પાત્ર સ્રુવઃ, સ્રુક 'ચ્' (સ્ત્રી.) એ ૨–ખાખરાના લાકડાનું બનાવેલ યજ્ઞપાત્ર, સરવો–જેનાથી ઘી અગ્નિમા નખાય તે. ઉપભૃત્ (સ્ત્રી). નીચે રહેલી સ્રુક્ એક યજ્ઞપાત્ર વિશેષ–જે વડે ઘી સ્રુચમાં ભરાય છે તે. જુહૂઃ (સ્ત્રી.) પાછળ રહેલી સ્રુક્, યજ્ઞપાત્ર વિશેષ–જે વડે હવનીય ઘી અગ્નિમાં નખાય છે તે સરવો ॥૮૨૮॥ ધ્રુવા-દરેક જાતની સંજ્ઞા માટેનું ઘી, જે સ્રુચિમાં નખાય તેવું ઘૃતપાત્ર, યજ્ઞીય પાત્રવિશેષ. ઉપાકૃતઃ-જે પશુ મંત્રીને હણાય તે, યજ્ઞને માટે મંત્રથી સંસ્કારિત પશુ. ॥ ૮૨૯ ॥ પરમ્પરાકમ્, શસનમ્, પ્રોક્ષણમ્, [શમનમ્ શિ૦ ૭૨] એ ૩–યજ્ઞમાં થતો પશુનો વધ અભિચારઃ–શત્રુ વગેરેને હણવા માટે ઉચ્ચાટન, મારણાદિ યજ્ઞિયમ્, યજ્ઞાર્હમ્ એ ૨–યજ્ઞને યોગ્ય કાર્ય. ॥ ૮૩૦ ॥ હવિઃ 'ષ્' (ન.), સાન્નાય્યમ્ એ ૨-હવિ, બલિદાન આમિક્ષા, ક્ષીરશરઃ, પયસ્યા એ ૩–યજ્ઞમા પાકેલુ અને ગરમ દૂધમાં નાખેલું દહીં વાજિનમ્–યજ્ઞની આમિક્ષામાથી નીકળેલું જળ, તપાવેલા

દધ્ના તુ મધુસંપૃક્તં, મધુપર્કો મહોદયઃ ।
હવિત્રી તુ હોમકુણ્ડં, હવ્યપાકઃ પુનશ્ચરુઃ ॥૮૩૩॥
અમૃતં યજ્ઞશેષે સ્યાદ્, વિઘસો ભુક્તશેષકે ।
યજ્ઞાન્તોઽવભૃથઃ પૂર્ત્તં, વાપ્યાદીષ્ટં મખક્રિયા ॥૮૩૪॥
ઇષ્ટાપૂર્ત્તં તદુભયં, બર્હિર્મુષ્ટિસ્તુ વિષ્ટરઃ ।
અગ્નિહોત્ર્યગ્નિચિચ્ચાઽઽહિતાગ્નાવથાગ્નિરક્ષણમ્ ॥૮૩૫॥

પાણીમા દહીં નાખતાં જે કોકડા કોકડાં થઇ જાય છે તે આમિક્ષા. ॥ ૮૩૧ ॥ હવ્યમ્-અગ્નિ દ્વારા દેવતાઓને આપવા યોગ્ય ઓદન (ભાત). કવ્યમ્-બ્રાહ્મણ દ્વારા પિતાઓને આપવા યોગ્ય ઓદન. પૃષદાજ્યમ્, (દધ્યાજ્યમ્) પૃષાતક [દધિપ્રાજ્યમ્ શિ૦ ૭૨] એ ૨-દહી મિશ્ર ઘી. ॥૮૩૨॥ મધુપર્કમ્, મહોદય. એ ૨-દહીં સાથે મિશ્રણ કરેલુ મધ. હવિત્રી, હોમકુણ્ડમ્ એ ૨-હોમ કરવાનો કુંડ હવ્યપાકઃ ચરુઃ (પુ.) એ ૨-હવ્યાન્ન, હોમને માટે રાંધેલું અન્ન હોમનું અન્ન રાંધવાનું પાત્ર ॥ ૮૩૩ ॥ અમૃતમ્, યજ્ઞશેષ એ ૨-યજ્ઞ કરતા બચેલુ દ્રવ્ય વિઘસ., મુક્તશેષક એ ૨-યજ્ઞમા ખાતા વધેલું યજ્ઞાન્ત, અવભૃથઃ એ ૨-યજ્ઞની સમાપ્તિ સમયે બાકી રહેલું કર્મ, યજ્ઞાન્તે સ્નાન કરવું તે. પૂર્ત્તમ્ (પુ ન.),-વાવ, કૂવા, તળાવ, દેવાલય વગેરે બાંધવાનુ કર્મ, અન્ન આપવાનું પુણ્ય કર્મ ઇષ્ટમ્, મખક્રિયા એ ૨-યજ્ઞ વગેરે. ॥ ૮૩૪ ॥ ઇષ્ટાપૂર્ત્તમ્-યજ્ઞકર્મ અને વાવ, કૂવા વગેરે બંને કરાવવા બર્હિર્મુષ્ટિઃ (સ્ત્રી.), વિષ્ટર (પુ. ન.) એ ૨-દર્ભની મૂઠી, દર્ભનું કરેલું એ જાતનું આસન અગ્નિહોત્રી 'ઇન્' (પુ.), અગ્નિચિત્ (પુ.), આહિતાગ્નિઃ [અગ્ન્યાહિતઃ શિ૦ ૭૨] એ ૩-અગ્નિહોત્રી, વેદમંત્રથી જેણે અગ્નિનો સંસ્કાર કરી

અગ્ન્યાધાનમગ્નિહોત્રં, દર્વી તુ ઘૃતલેખની ।
હોમાગ્નિસ્તુ મહાજ્વાલો, મહાવીરઃ પ્રવર્ગ્યવત્ ॥૮૩૬॥
હોમધૂમસ્તુ નિગણો, હોમભસ્મ તુ વૈષ્ટુતમ્ ।
ઉપસ્પર્શસ્ત્વાચમનં, ધારસેકૌ તુ સેચને ॥૮૩૭॥
બ્રહ્માસનં ધ્યાનયોગાસનેઽથ બ્રહ્મવર્ચસમ્ ।
વૃત્તાધ્યયનર્દ્ધિઃ પાઠે, સ્યાદ્ બ્રહ્માઞ્જલિરઞ્જલિઃ ॥૮૩૮॥
પાઠે તુ મુખનિષ્ક્રાન્તા, વિપ્રુષો બ્રહ્મબિન્દવઃ ।
સાકલ્યવચનં પારાયણં કલ્પે વિધિક્રમૌ ॥૮૩૯॥

અગ્નિ ઘરમા રાખ્યો હોય તે અગ્નિરક્ષણમ્ ॥ ૮૩૫ ॥, અગ્ન્યાધાનમ્, અગ્નિહોત્રમ્ એ ૩–મંત્રપૂર્વક અગ્નિનું સ્થાપન, અગ્નિહોત્ર. દર્વી–દર્વિઃ, ઘૃતલેખની એ ૨–ઘી હોમવાની કડછી, ચાટુડી હોમાગ્નિઃ (પુ.), મહાજ્વાલઃ, મહાવીરઃ, પ્રવર્ગ્યઃ એ ૪–હોમને માટેનો અગ્નિ, યજ્ઞાગ્નિ. ॥ ૮૩૬) હોમધૂમઃ, નિગણઃ એ ૨–હોમનો ધૂમાડો હોમભસ્મ 'ન્' (ન.), વૈષ્ટુતમ્ એ ૨ હોમની રાખ. ઉપસ્પર્શઃ, આચમનમ્ એ ૨–આચમન, વેદોક્ત મંત્રપૂર્વક પાણીથી મુખ વગેરેનો સ્પર્શ કરવો. ધારઃ, સેકઃ, સેચનમ્ એ ૩–ઘી વગેરેથી અગ્નિનું સિંચન. ॥૮૩૭॥ બ્રહ્માસનમ્, ધ્યાનયોગાસનમ્ એ ૨–ધ્યાન અને યોગ કરવા માટેનું આસન બ્રહ્મવર્ચસમ્, વૃત્તાધ્યયનર્દ્ધિઃ એ ૨–તપ, સ્વાધ્યાયાદિથી ઉત્પન્ન થયેલું તેજ. બ્રહ્માઞ્જલિઃ (પુ.)–વેદપાઠ કરતી વખતે કરેલી અંજલિ ॥ ૮૩૮ ॥ બ્રહ્મબિન્દવઃ (બ વ.)–વેદપાઠ બોલતી વખતે મુખમાંથી નીકળતા જલકણ (થૂંક) સાકલ્યવચનમ્, પારાયણમ્, એ ૨–ગ્રન્થની આદિથી અંત સુધી આવૃત્તિ

મૂલેઽઙ્ગુષ્ઠસ્ય સ્યાદ્ બ્રાહ્મં, તીર્થં કાયં કનિષ્ઠયોઃ ।
પિત્ર્યં તર્જન્યઙ્ગુષ્ઠાન્તર્દૈવતં ત્વઙ્ગુલીમુખે ॥૮૪૦॥
બ્રહ્મત્વં તુ બ્રહ્મભૂયં, બ્રહ્મસાયુજ્યમિત્યપિ ।
દેવભૂયાદિકં તદ્વદ્ અથોપાકરણં શ્રુતેઃ ॥૮૪૧॥
સંસ્કારપૂર્વગ્રહણં, સ્યાત્ સ્વાધ્યાયઃ પુનર્જપઃ ।
ઔપવસ્ત્રં તૂપવાસઃ, કૃચ્છ્રં સાન્તપનાદિકમ્ ॥૮૪૨॥

કરવી તે. કલ્પઃ, વિધિઃ (પુ.), ક્રમઃ એ ૩–કલ્પ, આચાર. ॥ ૮૩૯ ॥ બ્રાહ્મમ્–અંગૂઠાના મૂળરૂપ બ્રાહ્મ તીર્થ, અંગૂઠાના મૂળનું નામ. કાયમ્ કનિષ્ઠા અને અનામિકા એ બે આંગળીઓના મૂળસ્થાન રૂપે પ્રજાપતિ તીર્થ, કનિષ્ઠા અને અનામિકા એ બે આંગળીઓના મૂળનું નામ. પિત્ર્યમ્–તર્જની અને અંગૂઠાના મૂળરૂપ તીર્થ, તર્જની અને અંગૂઠાના મધ્યનું નામ દૈવતમ્–આગળીઓના અગ્ર ભાગ રૂપ તીર્થ, આગળીઓના અગ્રભાગનુ નામ. [સૌમ્યમ્–હાથના મધ્યભાગ રૂપ તીર્થ, શે૦ ૧૫૩] ॥૮૪૦॥ બ્રહ્મત્વમ્, બ્રહ્મભૂયમ્, બ્રહ્મસાયુજ્યમ્ એ ૩ બ્રહ્મપણું, શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ, કેવળ બ્રહ્મભાવ· દેવત્વમ્, દેવભૂયમ્, દેવસાયુજ્યમ્ એ ૩–દેવપણું (મૂર્ખત્વમ્, મૂર્ખભૂયમ્, મૂર્ખસાયુજ્યમ્ એ ૩–મૂર્ખપણાના શબ્દો જાણવા.) ઉપાકરણમ્–વેદપાઠના આરંભમાં શ્રુતિનું સંસ્કારપૂર્વક ગ્રહણ કરવું. ॥ ૮૪૧ ॥ સ્વાધ્યાયઃ, જપઃ એ ૨–વેદનું અધ્યયન ઔપવસ્ત્રમ્, ઉપવાસ (પુ. ન), [ઔપવસ્તમ્, ઉપવસ્ત્રમ્ શિ૦ ૭૩] એ ૨–ઉપવાસ. કૃચ્છ્રમ્ (પુ ન.), સાન્તપનમ્ (ચાન્દ્રાયણમ્ વગેરે.) એ ૨ પાપને નાશ કરનાર તપવિશેષ ॥ ૮૪૨ ॥ પ્રાયઃ 'સ્ત્ર'(પુ ન),

પ્રાયઃ સંન્યાસ્યનશને, નિયમઃ પુણ્યકં વ્રતમ્ ।
ચરિત્રં ચરિતાચારૌ, ચારિત્રચરણે અપિ ॥૮૪૩॥
વૃત્તં શીલં ચ સર્વૈનોધ્વંસિ જપ્યેઽઘમર્ષણમ્ ।
સમાસ્તુ પાદગ્રહણાભિવાદનોપસઙ્ગ્રહાઃ ॥૮૪૪॥
ઉપવીતં યજ્ઞસૂત્રં, પ્રોદ્ધૃતે દક્ષિણે કરે ।
પ્રાચીનાવીતમન્યસ્મિન્, નિવીતં કણ્ઠલમ્બિતમ્ ॥૮૪૫॥
પ્રાચેતસસ્તુ વાલ્મીકિર્વલ્મીકકુશિનૌ કવિઃ ।
મૈત્રાવરુણવાલ્મીકૌ, વેદવ્યાસસ્તુ માઠરઃ ॥૮૪૬॥

સંન્યાસીનુ અનશન, બધું ત્યાગ કરીને મરણ પામવુ. નિયમઃ, પુણ્યકમ્, વ્રતમ્ (પુ ન), [તપઃ સ્' (ન) શે૦ ૧૫૩] એ ૩-નિયમ, વ્રત ચરિત્રમ્, ચરિતમ્, આચારઃ, ચારિત્રમ્, ચરણમ્ ॥ ૮૪૩ ॥, વૃત્તમ્, શીલમ્, (પુ. ન) એ ૭-શુદ્ધ આચાર, શિયલ, ચારિત્ર. અઘમર્ષણમ્ (ત્રિ.) સર્વ પાપના ક્ષય માટે જપવા યોગ્ય મંત્ર, સર્વ પાપ નાશ કરનારો જાપ પાદગ્રહણમ્, અભિવાદનમ્, ઉપસઙ્ગ્રહઃ એ ૩-પગમા પડવું, (વન્દન નમસ્કાર). ॥ ૮૪૪ ॥ ઉપવીતમ્ (પુ. ન.) યજ્ઞસૂત્રમ્-યજ્ઞોપવીતમ્ [બ્રહ્મસૂત્રમ્, પવિત્રમ્, શિ૦ ૭૩] એ ૨-જમણા ખભે ધારણ કરેલી જનોઇ આવીતમ્-પ્રાચીનાવીતમ્-ડાબા ખભા ઉપર ધારણ કરેલી જનોઇ. નિવીતમ્-કંઠમાં માળાની પેઠે પહેરેલી જનોઈ ॥ ૮૪૫ ॥ પ્રાચેતસઃ, વાલ્મીકિઃ, વલ્મીકઃ, કુશી 'ઇન્' (પુ.), કવિઃ (પુ), મૈત્રાવરુણઃ, વાલ્મીકઃ [આદિકવિઃ, મૈત્રાવરુણિઃ શિ૦ ૭૪] એ ૭-વાલ્મીકિ ઋષિ. વેદવ્યાસઃ, માઠરઃ ॥ ૮૪૬ ॥, દ્વૈપાયનઃ, પારાશર્યઃ;

દ્વૈપાયનઃ પારાશર્યઃ, કાનીનો બાદરાયણઃ ।
વ્યાસોऽस्याम्बा सत्यवती, वासवी गन्धकालिका ॥८४७॥
યોજનગન્ધા દાશેયી, શાલઙ્કાયનજા ચ સા ।
જામદગ્ન્યસ્તુ રામઃ સ્યાદ્, भार्गवो रेणुकासुतः ॥८४८॥
નારદસ્તુ દેવબ્રહ્મા, પિશુનઃ કલિકારકઃ ।
વશિષ્ઠોऽરુન્ધતીજાનિરક્ષમાલા ત્વરુન્ધતી ॥૮૪૯॥
ત્રિશઙ્કુયાજી ગાધેયો, વિશ્વામિત્રશ્ચ કૌશિકઃ ।
કુશારણિસ્તુ દુર્વાસાઃ, શતાનન્દસ્તુ ગૌતમઃ ॥૮૫૦॥

કાનીનઃ, બાદરાયણ, વ્યાસઃ એ ૭–વ્યાસ ઋષિ સત્યવતી, વાસવી, ગન્ધકાલિકા ॥ ૮૪૭ ॥, યોજનગન્ધા, દાશેયી, શાલઙ્કાયનજા [ગન્ધવતી, મત્સ્યોદરી શે૦ ૧૫૪] એ ૬–વ્યાસ ઋષિની માતા. જામદગ્ન્ય, રામઃ, ભાર્ગવ, રેણુકાસુતઃ–રૈણુકેય. [પર્શુરામઃ–પરશુરામઃ શિ૦ ૭૪] એ ૪–જમદગ્નિનો પુત્ર, પરશુરામ. ॥ ૮૪૮ ॥ નારદઃ, દેવબ્રહ્મા 'અન્' (પુ), પિશુનઃ, કલિકારકઃ એ ૪–નારદ ઋષિ. વશિષ્ઠઃ, અરુન્ધતીજાનિ· (પુ,) એ ૨–વશિષ્ઠ ઋષિ. અક્ષમાલા, અરુન્ધતી એ ૨-અરુન્ધતી, વશિષ્ઠની પત્ની. ॥ ૮૪૯ ॥ ત્રિશઙ્કુયાજી 'ઇન્' (પુ), ગાધેયઃ–ગાધિનન્દનઃ, વિશ્વામિત્રઃ, કૌશિકઃ એ ૪–વિશ્વામિત્ર. કુશારણિઃ (પુ.), દુર્વાસાઃ 'સ્' (પુ) એ ૨–દુર્વાસા ઋષિ શતાનન્દઃ, ગૌતમઃ એ ૨–ગૌતમ ઋષિ ॥૮૫૦॥

યાજ્ઞવલ્ક્યો બ્રહ્મરાત્રિર્યોગેશોઽપ્યથ પાણિનૌ ।
સાલાતુરીયદાક્ષેયૌ, ગોનર્દીયે પતઞ્જલિઃ ॥૮૫૧॥
કાત્યાયનો વરરુચિર્મેધાજિચ્ચ પુનર્વસુઃ ।
અથ વ્યાડિર્વિન્ધ્યવાસી, નન્દિનીતનયશ્ચ સઃ ॥૮૫૨॥
સ્ફોટાયને તુ કક્ષીવાન્, પાલકાપ્યે કરેણુભૂઃ ।
વાત્સ્યાયને મલ્લનાગઃ કૌટિલ્યશ્ચણકાત્મજઃ ॥૮૫૩।
દ્રામિલઃ પક્ષિલસ્વામી, વિષ્ણુગુપ્તોઽઙ્ગુલશ્ચ સઃ ।
ક્ષતવ્રતોઽવકીર્ણી સ્યાદ્, વ્રાત્યઃ સંસ્કારવર્જિતઃ ॥૮૫૪॥

યાજ્ઞવલ્ક્યઃ, બ્રહ્મરાત્રિઃ (પુ), યોગેશઃ [યોગીશઃ શિ૦ ૭૪] એ ૩-યાજ્ઞવલ્કય. (યજ્ઞવલ્કનો પુત્ર.) પાણિનિઃ (પુ), સાલાતુરીયઃ, દાક્ષેયઃ [દાક્ષીપુત્રઃ શિ૦ ૭૪] એ ૩-પાણિનિ વૈયાકરણ ગોનર્દીયઃ, પતઞ્જલિઃ (પુ) એ ૨-પતંજલિ ઋષિ. ॥ ૮૫૧ ॥ કાત્યાયનઃ, વરરુચિઃ (પુ.), મેધાજિત્, (પુ), પુનર્વસુઃ (પુ), [કાત્યઃ શિ૦ ૭૫] એ ૪-કાત્યાયન વ્યાડિઃ (પુ), વિન્ધ્યવાસી 'ઇન્' (પુ), નન્દિનીતનયઃ એ ૩-વ્યાડિ મુનિ ॥ ૮૫૨ ॥ સ્ફોટાયનઃ-સ્ફોટનઃ કક્ષીવાન્ 'વત્' (પુ), [સ્ફૌટાયનઃ શિ૦ ૭૫] એ ૨-સ્ફોટાયન ઋષિ પાલકાપ્યઃ, કરેણુભૂઃ (પુ), [કારેણવઃ શિ૦ ૭૫] એ ૨-પાલકાપ્ય મુનિ વાત્સ્યાયનઃ, મલ્લનાગઃ, કૌટિલ્યઃ કૌટલ્યઃ, ચણકાત્મજઃ ॥ ૮૫૩ ॥ દ્રામિલઃ, પક્ષિલસ્વામી 'ઇન્' (પુ.), વિષ્ણુગુપ્તઃ, અઙ્ગુલઃ, [ચાણક્યઃ શિ૦ ૭૫] એ ૮-વાત્સાયન મુનિ, ન્યાયસૂત્ર ઉપર ભાષ્ય કરનાર પક્ષિલ મુનિ. ક્ષતવ્રતઃ, અવકીર્ણી 'ઇન્' (પુ) એ ૨-વ્રતભંગ કરનાર બ્રહ્મચારી વ્રાત્ય, સંસ્કાર-

શિશ્વિદાનઃ કૃષ્ણકર્મા, બ્રહ્મબન્ધુર્દ્વિજોઽધમઃ ।
નષ્ટાગ્નિર્વીરહા જાતિમાત્રજીવી દ્વિજબ્રુવઃ ॥૮૫૫॥
ધર્મધ્વજી લિઙ્ગવૃત્તિર્વેદહીનો નિરાકૃતિઃ ।
વાર્ત્તાશી ભોજનાર્થં યો, ગોત્રાદિ વદતિ સ્વકમ્ ॥૮૫૬॥
ઉચ્છિષ્ટભોજનો દેવનૈવેદ્યબલિભોજનઃ ।
અજપસ્ત્વસદધ્યેતા, શાખારણ્ડોઽન્યશાખકઃ ॥૮૫૭॥
શસ્ત્રાજીવઃ કાણ્ડસ્પૃષ્ટો, ગુરુહા નરકીલકઃ ।
મલો દેવાદિપૂજાયામશ્રાદ્ધોઽથ મલિમ્લુચઃ ॥૮૫૮॥

વર્જિતઃ એ ૨–પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય, સંસ્કારહીન બ્રાહ્મણ વગેરે. ॥ ૮૫૪ ॥ શિશ્વિદાનઃ, કૃષ્ણકર્મા 'અન્' (પુ.), (દુરાચારઃ) એ ૨–દુરાચારી બ્રાહ્મણ બ્રહ્મબન્ધુ (પુ.)–અધમ બ્રાહ્મણ. નષ્ટાગ્નિઃ (પુ.), વીરહા 'અન્' (પુ.), એ ૨ અગ્નિહોત્રનો અગ્નિ જેનો હોલવાઈ ગયો છે એવો બ્રાહ્મણ જાતિમાત્રજીવી 'ઇન્' (પુ.), દ્વિજબ્રુવઃ એ ૨–ફક્ત જાતિ માત્રથી જીવનાર બ્રાહ્મણ ॥૮૫૫॥ ધર્મધ્વજી 'ઇન્' (પુ.), લિઙ્ગવૃત્તિઃ (પુ.) એ ૨–આજીવિકા માટે વેષ રાખતો પાખંડી. વેદહીનઃ, નિરાકૃતિઃ (પુ.) એ ૨ સ્વાધ્યાય વિનાનો–પંચ યજ્ઞનો ત્યાગ કરનાર બ્રાહ્મણ. વાર્ત્તાશી 'ઇન્' (પુ.)–ભોજનને માટે પોતાના ગોત્ર વગેરે કહેનાર ॥ ૮૫૬ ॥ ઉચ્છિષ્ટભોજનઃ, દેવનૈવેદ્યબલિભોજનઃ એ ૨–દેવને ધરાયેલુ નૈવેદ્ય અને બલિ ખાનાર. અજપઃ, અસદધ્યેતા 'તૃ' (પુ.) એ ૨–ખોટો જાપ કરનાર, કુપાઠક. શાખારણ્ડઃ, અન્યશાખકઃ એ ૨–પોતાની વેદશાખાના કર્મ છોડનાર, અન્ય વેદશાખાના કર્મો કરનાર ॥ ૮૫૭ ॥ શસ્ત્રાજીવઃ, કાણ્ડ

२ १ १ २ १
पञ्चयज्ञपरिभ्रष्टो, निषिद्धैकरुचिः खरुः ।
सुप्ते यस्मिन्नुदेत्यर्कोऽस्तमेति च क्रमेण तौ ॥८५९॥
१ २ १ १ १
अभ्युदिताऽभिनिर्मुक्तौ, वीरोज्झो न जुहोति यः ।
१ १
अग्निहोत्रच्छलाद् याच्ञापरो वीरोपजीवकः ॥८६०॥
१ १
वीरविप्लावको जुह्वद्, धनैः शूद्रसमाहृतैः ।
१ २ १ १ २ १
स्याद्वादवाद्यार्हतः स्याच्छून्यवादी तु सौगतः ॥८६१॥
१ २ २ १ १ २ १
नैयायिकस्त्वाक्षपादो, यौगः साङ्ख्यस्तु कापिलः ।

स्पृग्रः એ ૨-શસ્ત્રથી આજીવિકા ચલાવનાર ગુરુહા 'अन्' (પુ), नरकोलकः એ ૨-ગુરુને હણનાર मलः-દેવ વગેરેની પૂજામાં શ્રદ્ધાવિનાનો मलिम्लुचः ॥ ૮૫૮ ॥, पञ्चयज्ञपरिभ्रष्टः એ ૨-બ્રહ્મયજ્ઞ વગેરે પાંચ યજ્ઞથી ભ્રષ્ટ થયેલ निषिद्धैकरुचिः (પુ), खरुः (પુ) એ ૨-નિષેધ કરાયેલી વસ્તુઓમાં રુચિવાળો ॥ ૮૫૯ ॥ अभ्युदितः-સૂતો હોય ને સૂર્યોદય થાય, સૂર્યોદય પછી પણ સુનાર. अभिनिर्मुक्तः-સૂતો હોય ને સૂર્યાસ્ત થાય, સૂર્યાસ્ત પહેલાં સુનાર, સૂર્યાસ્ત કાલે નિદ્રાવશ થતાં તે કાલનું અનુષ્ઠાન છોડનાર. वीरोज्झः-હોમ નહિ કરનાર બ્રાહ્મણ, અગ્નિનો ત્યાગ કરનાર. वीरोपजीवकः-અગ્નિહોત્રના બ્હાનાથી માગી ખાનાર ॥ ૮૬૦ ॥ वीरविप्लावकः-શૂદ્રના ધનથી હોમ કરનાર स्याद्वादवादी 'इन्' (પુ), आर्हतः [जिनः अनेकान्तवादी 'इन्' (પુ) શે૦ ૭૬] એ ૨-જૈન, સ્યાદ્વાદવાદી. शून्यवादी 'इन्' (પુ), सौगतः (बौद्धः) એ ૨-બૌદ્ધ ॥ ૮૬૧ ॥ नैयायिकः, आक्षपादः, यौगः એ ૩-નૈયાયિક.

વૈશેષિકઃ સ્યાદૌલૂક્યો, વાર્હસ્પત્યસ્તુ નાસ્તિકઃ ॥૮૬૨॥
ચાર્વાકો લૌકાયતિકશ્ચૈતે ષડપિ તાર્કિકાઃ ।
ક્ષત્રં તુ ક્ષત્રિયો રાજા, રાજન્યો વાહુસમ્ભવઃ ॥૮૬૩॥
અર્યા ભૂમિસ્પૃશો વૈશ્યા, ઊરવ્યા ઊરુજા વિશઃ ।
વાણિજ્યં પાશુપાલ્યં ચ, કર્ષણં ચેતિ વૃત્તયઃ ॥૮૬૪॥
આજીવો જીવનં વાર્ત્તા, જીવિકા વૃત્તિવેતને ।
ઉઞ્છો ધાન્યકણાદાનં, કણિશાદ્યર્જનં શિલમ્ ॥૮૬૫॥

સાઙ્ખ્યઃ, કાપિલઃ એ ૨-સાંખ્ય. વૈશેષિકઃ, ઔલૂક્યઃ [કણાદઃ શિ૦ ૭૬] એ-૨ વૈશેષિક વાર્હસ્પત્યઃ, નાસ્તિકઃ ॥ ૮૬૨ ॥ ચાર્વાકઃ, લૌકાયતિકઃ [લૌકાયિતિકઃ શિ૦ ૭૬] એ ૪ ચાર્વાક (નાસ્તિક). આ છ તાર્કિકાઃ દર્શનકારો છે. ક્ષત્રમ્ (પુ ન), ક્ષત્રિયઃ, રાજા 'અન્' (પુ.), રાજન્યઃ, વાહુસમ્ભવઃ એ ૫-ક્ષત્રિય. ॥૮૬૩॥ અર્યાઃ, ભૂમિસ્પૃશઃ 'શ્', વૈશ્યાઃ, ઊરવ્યાઃ, ઊરુજાઃ, વિશઃ 'શ્' એ ૬-(પુ. બ) વૈશ્ય વૃત્તયઃ 'ત્તિ' (સ્ત્રી. બ.)-આજીવિકાના પ્રકાર ત્રણ છે-૧ વાણિજ્યમ્-વેપાર ૨ પાશુપાલ્યમ્-પશુ રાખવા ૩ કર્ષણમ્-ખેતી ॥૮૬૪॥ આજીવઃ, જીવનમ્, વાર્ત્તા, જીવિકા, વૃત્તિઃ (સ્ત્રી), વેતનમ્ એ ૬-આજીવિકા ઉઞ્છઃ (પુ. ન.), ધાન્યકણાદાનમ્ એ ૨-ધાન્યના દાણા એકઠા કરવા તે. કણિશાદ્યર્જનમ્, શિલમ્-ધાન્યની મંજરી, શિંગ વગેરેને ગ્રહણ કરવું. ॥ ૮૬૫ ॥ ઉઞ્છશિલમ્, ઋતમ્ એ ૨-ઉઞ્છ અને શિલ એ બંને સાથે-ખેતરમાં

ऋतं तद् द्वयमनृतं कृषिर्मृतं तु याचितम् ।

अयाचितं स्यादमृतं सेवावृत्तिः श्वजीविका ॥८६६॥

सत्यानृतं तु वाणिज्यं, वणिज्या वाणिजो वणिक् ।

क्रयविक्रयिकः पण्याजीवाऽऽपणिकनैगमाः ॥८६७॥

वैदेहः सार्थवाहश्च, क्रायकः क्रयिकः क्रयी ।

क्रेयदे तु विपूर्वास्ते, मूल्ये वस्नाऽर्घ-वक्रयाः ॥८६८॥

પડેલા દાણા અને મંજરી–શિંગ એ બંનેનું ગ્રહણ કરવું. अनृतम्, कृषिः [प्रमृतम् શિ૦ ७९] એ ૨–ખેતી मृतम्, याचितम् એ ૨–માગવાથી મળેલુ अयाचितम्, अमृतम् (अविनश्वरम्) એ ૨–માગ્યા વિના મળેલુ–सेवावृत्तिः–सेवा (સ્રી), श्वजीविका એ ૨–સેવા, ચાકરી ॥ ૮૬૬ ॥ सत्यानृतम, वाणिज्यम्, वणिज्या (સ્રી. ન) એ ૩–વેપાર वाणिज., वणिक् 'ज्' (પુ), क्रयविक्रयिकः, पण्याजीवः, आपणिकः, नैगमः ॥ ८६७ ॥, वैदेहः, सार्थवाहः [प्रापणिकः શિ૦ ७७] એ ૮-વેપારી. क्रायकः, क्रयिकः, क्रयी 'इन्' (वि.) એ ૩–ખરીદ કરનાર. विक्रायकः, विक्रयिकः, विक्रयी 'इन्' (वि.) એ ૩ વેચનાર मूल्यम्, वस्नः (પુ. ન), अर्घः, वक्रयः [भाटकः શે૦ १५४] એ ૪-મૂલ્ય, કીંમત ॥ ८६८ ॥

१ अमृतम्–भानु० ।

મૂલદ્રવ્યં પરિપણો, નીવી લાભોઽધિકં ફલમ્ ।
પરિદાનં વિનિમયો, નૈમેયઃ પરિવર્ત્તનમ્ ॥૮૬૯॥
વ્યતિહારઃ પરાવર્ત્તો, વૈમેયો નિમયોઽપિ ચ ।
નિક્ષેપોપનિધી ન્યાસે, પ્રતિદાનં તદર્પણમ્ ॥૮૭૦॥
ક્રેતવ્યમાત્રકે ક્રેયં, ક્રય્યં ન્યસ્તં ક્રયાય યત્ ।
પણિતવ્યં તુ વિક્રેયં, પણ્યં સત્યાપનં પુનઃ ॥૮૭૧॥
સત્યઙ્કારઃ સત્યાકૃતિસ્તુલ્યૌ વિપણવિક્રયૌ ।
ગણ્યં ગણેયં સઙ્ખ્યેયં, સઙ્ખ્યા ત્વેકાદિકા ભવેત્ ॥૮૭૨॥

મૂલદ્રવ્યમ્, પરિપણઃ, નીવી-નીવિઃ એ ૩-મૂલધન, પુંજી, મૂડી લાભઃ, ફલમ્ એ ૨-લાભ, નફો. પરિદાનમ્, વિનિમયઃ, નૈમેયઃ, પરિવર્ત્તનમ્ ॥ ૮૬૯ ॥, વ્યતિહારઃ, પરાવર્ત્તઃ, વૈમેયઃ, નિમયઃ એ ૮-ફેરફાર કરવો, સાટું-અદલોબદલો કરવો નિક્ષેપઃ, ઉપનિધિઃ (પુ), ન્યાસઃ એ ૩-થાપણ પ્રતિદાનમ્, ન્યાસાર્પણમ્ [પરિદાનમ્ શિ૦ ૭૭] એ થાપણ પાછી આપવી. ॥ ૮૭૦ ॥ ક્રેતવ્યમાત્રકમ્, ક્રેયમ્ એ ૨-જે દ્રવ્ય માત્ર વેચવાનું હોય તે. ક્રય્યમ્-વેચવા માટે વિસ્તારેલું દ્રવ્ય પણિતવ્યમ્, વિક્રેયમ્, પણ્યમ્ એ ૩-ખરીદવા યોગ્ય સત્યાપનમ્ ॥ ૮૭૧ ॥, સત્યઙ્કારઃ સત્યાકૃતિઃ એ ૩-ખરીદવા માટે નક્કી કરીને બ્હાનું આપવું તે. વિપણઃ, વિક્રયઃ એ ૨-વેચાણ, વકરો. ગણ્યમ્, ગણેયમ્-ગણનીયમ્, સઙ્ખ્યેયમ્ એ ૩ ગણી શકાય તેવું સઙ્ખ્યા-એક, બે, ત્રણ વગેરે સંખ્યા. ॥ ૮૭૨ ॥ એક વગેરે સંખ્યાને ઉત્તરોત્તર દશ દશ વડે ગુણવાથી

यथोत्तरं दशगुणं, भवेदेको दशाऽमुतः ।
शतं सहस्रमयुतं, लक्षप्रयुतकोटयः ॥८७३॥

अर्बुदमब्जं खर्वं च, निखर्वं च महाम्बुजम् ।
शङ्कुर्वार्द्धिरन्त्यं मध्यं, परार्द्धं चेति नामतः ॥८७४॥

असङ्ख्यं द्वीपवार्द्ध्यादि, पुद्गलाऽऽत्माद्यनन्तकम् ।
सांयात्रिकः पोतवणिग्, यानपात्रं वहित्रकम् ॥८७५॥

ઉપર ઉપરની સંખ્યાઓ અઢાર થાય છે તે સંખ્યાઓનાં નામ-एकः- એક. दश 'न्'-દશ, शतम् (પુ. ન.)-સો (૧૦૦). सहस्रम् (પુ ન.)-હજાર अयुतम् (પુ. ન)-દશ હજાર. लक्षम् (સ્ત્રી. ન.), [नियुतम् શિ૦ ૭૭]-લાખ. प्रयुतम् (પુ. ન.)-દશ લાખ कोटिः (સ્ત્રી.)-ક્રોડ ॥ ૮૭૩ ॥ अर्बुदम् (પુ ન)-દશ ક્રોડ अब्जम् · અબજ. खर्वम्-દશ અબજ. निखर्वम्-દશ ખર્વ. महाम्बुजम्-દશ નિખર્વ. शङ्कुः (પુ સ્ત્રી)-દશ મહામ્બુજ. वार्द्धिः-समुद्रः (પુ.) એ-દશ શંકુ. अन्त्यम्-એ દશ વાર્દ્ધિ-સમુદ્રપ્રમાણ. मध्यम् એ-દશ અન્ત્ય પ્રમાણ. परार्द्धम्-દશ મધ્યમ પ્રમાણ-પરાર્દ્ધ. ॥૮૭૪॥ असङ्ख्यम्-જંબૂદ્વીપ વગેરે દ્વીપો, લવણસમુદ્ર વગેરે સમુદ્રો તેમજ આદિ પદથી ચંદ્ર અને સૂર્ય વગેરે અસંખ્યાતા છે अनन्तकम्-પુદ્ગલ, આત્મા તેમજ આદિ પદથી આકાશના પ્રદેશ વગેરે અનન્તા છે. सांयात्रिकः, पोतवणिक् 'ज्' (પુ) એ ૨-વહાણવડે વેપાર કરનાર, વહાણવટી यानपात्रम्, वहित्रकम् ॥ ૮૭૫ ॥, वोहित्थम्-

વોહિત્થં વહનં પોતઃ, પોતવાહો નિયામકઃ ।
નિર્યામઃ કર્ણધારસ્તુ, નાવિકો નૌસ્તુ મઙ્ગિની ॥૮૭૬॥
તરીતરણ્યૌ બેડાઽથ, દ્રોણી કાષ્ઠામ્બુવાહિની ।
નૌકાદણ્ડઃ ક્ષેપણી સ્યાદ્, ગુણવૃક્ષસ્તુ કૂપકઃ ॥૮૭૭॥
પોલિન્દાસ્ત્વન્તરાદણ્ડાઃ, સ્યાદ્ મઙ્ગો મઙ્ગિનીશિરઃ ।
અભ્રિસ્તુ કાષ્ઠકુદ્દાલઃ, સેકપાત્રં તુ સેચનમ્ ॥૮૭૮॥

વોહિત્થમ્, વહનમ્, પોતઃ [પ્રવહણમ્ શિ૦ ૭૭] એ ૫-વહાણ. પોતવાહ, નિયામક, નિર્યામઃ એ ૩-૧વહાણ ચલાવવાને શક્તિમાન, ૨. વહાણના મધ્ય સ્તંભ ઉપર બેસી સમુદ્રનો રસ્તો જોનાર. કર્ણધારઃ, નાવિકઃ એ ૨-વહાણનું સુકાન પકડનાર, સુકાની, ખલાસી વગેરે જેઓ નૌકાથી તરે છે. નૌઃ (સ્ત્રી.), મઙ્ગિની ॥ ૮૭૬ ॥, તરી-તરિઃ (સ્ત્રી.), તરણી-તરણિઃ (સ્ત્રી.), બેડા એ ૫ નૌકા, નાવ. વહાણ. દ્રોણી, કાષ્ઠામ્બુવાહિની એ ૨-લાકડા અને પાણીને વહન કરનારું ભાજનવિશેષ, પાણી ભરી લાવવાનું લાકડાનું વાસણ. નૌકાદણ્ડઃ, ક્ષેપણી 'ક્ષેપણિઃ, ક્ષિપણી' એ ૨-નાવ ચલાવવાનો દંડ, હલેસું. ગુણવૃક્ષઃ, કૂપકઃ એ ૨-જેમાં નાવ દોરીથી બંધાય છે તે સઢ, વહાણનો કૂવાસ્તંભ. ॥ ૮૭૭ ॥ પોલિન્દાઃ, અન્તરાદણ્ડાઃ એ ૨-(પુ. બ.) વહાણના વચલા દંડા. મઙ્ગઃ (પુ ન.), મઙ્ગિનીશિરઃ 'સ્' એ ૨-વહાણનો અગ્રભાગ. અભ્રિઃ (સ્ત્રી.), કાષ્ઠકુદ્દાલઃ એ ૨-લકડાની કોદાળી-વહાણનો કચરો કાઢવા માટેનું સાધન. સેકપાત્રમ્, સેચનમ્ એ ૨-નાવનું પાણી ઉલેચાય તે, ડોલ, બોખ ॥ ૮૭૮ ॥ કેનિપાતઃ, કોટિપાત્રમ્, અરિત્રમ્ [કર્ણઃ-

કેનિપાતઃ કોટિપાત્રમરિત્રેઽથોડુપઃ પ્લવઃ ।
કોલો મેલસ્તરણ્ડશ્ચ, સ્યાત્ તરપણ્યમાતરઃ ॥૮૭૯॥
વૃદ્ધ્યાજીવો દ્વૈગુણિકો, વાર્ધુષિકઃ કુસીદિકઃ ।
વાર્ધુષિશ્ચ કુસીદાર્થપ્રયોગૌ વૃદ્ધિજીવને ॥૮૮૦॥
વૃદ્ધિઃ કલાન્તરમૃણં, તૂદ્ધારઃ પર્યુદઞ્ચનમ્ ।
યાચ્ઞયાઽઽપ્તં યાચિતકં, પરિવૃત્ત્યાઽઽપમિત્યકમ્ ॥૮૮૧॥
અધમર્ણો ગ્રાહકઃ સ્યાદુત્તમર્ણસ્તુ દાયકઃ ।
પ્રતિભૂર્લગ્નકઃ સાક્ષી, સ્થેય આધિસ્તુ બન્ધકઃ ॥૮૮૨॥

(દુર્ગસ્ય મતે ટી૦ ૮૭૬) [શિ૦ ૭૮] એ ૩-વહાણનું સુકાન, ઊંડા પાણીમાં ચલાવવાનું હલેસું. ઉડુપઃ (પુ ન.), પ્લવઃ, કોલઃ, મેલઃ, તરણ્ડઃ (પુ ન.) એ ૫-નાની હોડી, મછવો. તરપણ્યમ્, આતરઃ એ ૨-વહાણનું ભાડું ॥૮૭૯॥ વૃદ્ધ્યાજીવઃ, દ્વૈગુણિક, વાર્ધુષિકઃ, કુસીદિકઃ, વાર્ધુષિઃ એ ૫-વ્યાજથી આજીવિકા ચલાવનાર. કુસીદમ્ 'કુશીદમ્, કુષીદમ્', અર્થપ્રયોગઃ, વૃદ્ધિજીવનમ્ એ ૩-વ્યાજનો ધંધો-વેપાર. ॥૮૮૦॥ વૃદ્ધિઃ (સ્રી.), કલાન્તરમ્ એ ૨-વ્યાજ ઋણમ્, ઉદ્ધારઃ, પર્યુદઞ્ચનમ્ એ ૩-કરજ, દેવું યાચિતકમ્-માગીને મેળવેલું આપમિત્યકમ્-બદલાંથી ખરીદ કરેલ, સાટામાં લીધેલી વસ્તુ ॥૮૮૧॥ અધમર્ણઃ ગ્રાહકઃ એ ૨-કરજ લેનાર, દેવાદાર ઉત્તમર્ણ, દાયકઃ એ ૨-નાણું ધીરનાર, લેણદાર. પ્રતિભૂઃ (પુ.), લગ્નકઃ એ ૨-પ્રતિનિધિ, જામીન. સાક્ષી 'ઇન્' (પુ), સ્થેયઃ [મધ્યસ્થઃ, પ્રાશ્નિકઃ શે૦ ૧૫૪], એ ૨-સાક્ષી, વિવાદમાં નિર્ણય કરનાર પ્રામાણિક પુરુષ [કૂટસાક્ષી 'ઇન્' ખોટું બોલનાર સાક્ષી, સૂચી 'ઇન્'-દુષ્ટસાક્ષી 'ઇન્'-દુષ્ટ સાક્ષી. શે૦ ૧૫૫] આધિઃ (પુ), બન્ધકઃ એ ૨-લેણદારને ઘેર

તુલાદ્યૈઃ પૌતવં માનં, દ્રુવયં કુડવાદિભિઃ ।
પાય્યં હસ્તાદિભિસ્તત્ર, સ્યાદ્ ગુઞ્જાઃ પઞ્ચ માષકઃ ॥૮૮૩॥
તે તુ ષોડશ કર્ષોઽક્ષઃ, પલં કર્ષચતુષ્ટયમ્ ।
વિસ્તઃ સુવર્ણો હેમ્નોઽક્ષે, કુરુવિસ્તસ્તુ તત્પલે ॥૮૮૪॥
તુલા પલશતં તાસાં, વિંશત્યા ભાર આચિતઃ ।
શાકટઃ શાકટીનશ્ચ, શલાટસ્તે દશાચિતઃ ॥૮૮૫॥
ચતુર્ભિઃ કુડવૈઃ પ્રસ્થઃ, પ્રસ્થૈશ્ચતુર્ભિરાઢકઃ ।
ચતુર્ભિરાઢકૈર્દ્રોણઃ, ખારી ષોડશભિશ્ચ તૈઃ ॥૮૮૬॥

ગીરો મૂકેલી વસ્તુ. ॥૮૮૨॥ પૌતવમ્–'યૌતવમ્'–માપ, વજન. (તુલાદિવડે માપ). દ્રુવયમ્–કુડવ વગેરેથી માન–માપ. પાય્યમ્–હાથ વગેરેથી માન. પૌતવમ્, દ્રુવયમ્ અને પાય્યમ્ એ ત્રણ પ્રકારના માન–માપ છે, તેમાં–૧ પૌતવ તે તુલા વગેરે માપનું પ્રમાણ–માષકઃ (પુ. ન. –પાંચ રતિપ્રમાણ–માસો ગુઞ્જા–રક્તિકા એ –ચણોઠી, રતિ. ॥૮૮૩॥ કર્ષઃ (પુ ન.), અક્ષ એ ૨–સોલ માસા પ્રમાણ પલમ્, કર્ષચતુષ્ટયમ્ (પુ ન.) એ ૨–ચાર કર્ષ. વિસ્તઃ, સુવર્ણઃ એ ૨–એક સોનાનો કર્ષ (૮૦ રતિભાર વજન.) કુરુવિસ્તઃ –એક સુવર્ણ પલ (પલના વજન જેટલું સોનું.) ॥૮૮૪॥ તુલા, પલશતમ્ એ ૨–સો (૧૦૦) પલ વજન. ભારઃ, આચિતઃ, શાકટઃ, શાકટીનઃ, શલાટઃ એ ૫–વીસ તુલા પ્રમાણ (૨૦૦૦ હજાર પલ વજન) આચિતઃ (પુ. ન)–દશ (૧૦) ભાર પ્રમાણ. ॥૮૮૫॥ ૨ કુડવ વગેરેનુ પ્રમાણ–(પ્રસૃતમ્ અડધી અંજલી (પસલી) કુડવઃ–બે પસલી પ્રમાણ. પ્રસ્થઃ (પુ. ન)–ચાર કુડવ પ્રમાણ. આઢકઃ (ત્રિ.) ચાર પ્રસ્થ પ્રમાણ. દ્રોણઃ (પુ. ન) ચાર આઢકનું માન ખારી–સોલ (૧૬)–દ્રોણ પ્રમાણ ॥૮૮૬॥ ૩ હાથ

चतुर्विंशत्यङ्गुलानां, हस्तो दण्डश्चतुष्करः ।
तत् सहस्रौ तु गव्यूतं, क्रोशस्तौ द्वौ तु गोरुतम् ॥८८७॥
गव्या गव्यूतगव्यूती, चतुष्क्रोशं तु योजनम् ।
पाशुपाल्यं जीववृत्तिर्गोमान् गोमी गवीश्वरे ॥८८८॥
गोपाले गोधुगामीरगोपगोसङ्ख्यवल्लवाः ।
गोविन्दोऽधिकृतो गोषु, जावालस्त्वजजीविकः ॥८८९॥
कुटुम्बी कर्षकः क्षेत्री, हली कृषिककार्षकौ ।
कृषीवलोऽपि जित्या तु, हलिः सीरस्तु लाङ्गलम् ॥८९०॥

વગેરે માપનું પ્રમાણ-हस्तः-૨૪ આંગળ પ્રમાણ दण्डः-ચાર (૪) હાથ પ્રમાણ. गव्यूतम्, क्रोशः એ ૨-બે હજાર (૨૦૦૦) દંડ પ્રમાણ, ગાઉ गोरुतम् ॥૮૮૭॥. गव्या, गव्यूतम्, गव्यूतिः (પુ સ્ત્રી.), એ ૪-બે કોશ, બે ગાઉ. चतुष्क्रोशम्, योजनम् એ ૨-ચાર ગાઉ પ્રમાણ. पाशुपाल्यम्, जीववृत्तिः (સ્ત્રી), એ ૨-પશુપાલની વૃત્તિ, પશુપાલનું કામ. गोमान् 'मत्' (પુ.), गोमी 'इन्' પુ), गवीश्वरः [गवेश्वर શિ૦ ૭૮] એ ૩-ગાયવાળો, ગાયનો માલિક. ॥૮૮૮॥ गोपालः, गोधुक् 'ह्' (પુ.), आभीरः, गोपः, गोसङ्ख्यः, वल्लवः એ ૬-ગોવાળ. गोविन्द-ગાયોને માટે નિમાયેલ जावाल, अजजीविकः એ ૨ બકરાને પાળનાર (ભરવાડ, રબારી). ॥૮૮૯॥ कुटुम्बी 'इन्' (પુ), कर्षकः, क्षेत्री 'इन्' (પુ.), हली 'इन्' (પુ.), कृषिकः-कृषकः, कार्षकः कृषीवलः [क्षेत्राजीवः શિ૦ ૭૮] એ ૭-ખેડૂત. जित्या, हलिः એ ૨-(પુ સ્ત્રી) મોટું હળ, હળનું ફળ. सीरः (પુ ન), लाङ्गलम्, ॥૮૯૦॥ गोदारणम्,

ગોદારણં હલમીષાસીતે તદ્દણ્ડપદ્ધતી ।
નિરીષે કુટકં ફાલે, કૃષકઃ કુશિકઃ ફલમ્ ॥૮૯૧॥

દાત્રં લવિત્રં તન્મુષ્ટૌ, વણ્ટો મત્યં સમીકૃતૌ ।
ગોદારણં તુ કુદ્દાલઃ, ખનિત્રં ત્વવદારણમ્ ॥૮૯૨॥

પ્રતોદસ્તુ પ્રવયણં, પ્રાજનં તોત્રતોદને ।
યોત્રં તુ યોક્ત્રમાબન્ધઃ, કોટિશો લોષ્ટભેદનઃ ॥૮૯૩॥

હલમ્ (પુ. ન) એ ૪–હળ. ઈષા, 'ઈશા'–એ હળનો દંડ. સીતા–'શીતા' ખેતરમા હળથી પાડેલી રેખા, ચાસ. નિરીષમ્ 'નિરીશમ્', કુટકમ્, 'કૂટકમ્' એ ૨–દંડ રહિત હળ, જેમાં ફાલ બંધાય છે તે. ફાલઃ, કૃષકઃ, કુશિકઃ, ફલમ્ એ ૪–હળનુ નીચલુ લોખંડી ફળું, કોસ, (જેનાથી ભૂમિ ખોદાય છે તે). ॥૮૯૧॥ દાત્રમ્, લવિત્રમ્ એ ૨-દાતરડુ. વણ્ટઃ દાતરડાની મૂઠ, હાથો. મત્યમ્–ખેતરની ભૂમિને સરખી કરવી. ગોદારણમ્, કુદ્દાલઃ (પુ ન.) એ ૨-કોદાળી. (પૃથ્વી ખોદવાનું સાધન.) ખનિત્રમ્, અવદારણમ્ એ ૨–પાવડો, કોદાળો વગેરે. ॥૮૯૨॥ પ્રતોદઃ, પ્રવયણમ્, પ્રાજનમ્, તોત્રમ્, તોદનમ્ એ ૫–બળદ વગેરે હાંકવાનો પરોણો, ચાબુક. યોત્રમ્, યોક્ત્રમ્, આબન્ધ એ ૩–જોતરું કોટિશઃ, લોષ્ટભેદનઃ [કોટીશ' શિ૦ ૭૮] એ ૨–ઢેફા ભાગવાનો મુદ્‌ગર, હથોડો. ॥૮૯૩॥ મેધિઃ (પુ. સ્ત્રી.), મેથિઃ (પુ. સ્ત્રી.), ખલેવાલી

મેધિર્મેથિઃ ખલેવાલી, ખલે ગોબન્ધદારુ યત્ ।
શૂદ્રોઽન્ત્યવર્ણો વૃષલઃ, પદ્યઃ પજ્જો જઘન્યજઃ ॥૮૯૪॥

તે તુ મૂર્દ્ધાવસિક્તાદારથકૃદ્ મિશ્રજાતયઃ ।
ક્ષત્રિયાયાં દ્વિજાદ્ મૂર્ધાવસિક્તો વિટ્સ્ત્રિયાં પુનઃ ॥૮૯૫॥

અમ્બષ્ઠોઽથ પારશવનિષાદૌ શૂદ્રયોષિતિ ।
ક્ષત્રાદ્ માહિષ્યો વૈશ્યાયામુગ્રસ્તુ વૃષલસ્ત્રિયામ્ ॥૮૯૬॥

વૈશ્યાત્ તુ કરણઃ શૂદ્રાત્ ત્વાયોગવો વિશઃ સ્ત્રિયામ્ ।
ક્ષત્રિયાયાં પુનઃ ક્ષત્તા, ચણ્ડાલો બ્રાહ્મણસ્ત્રિયામ્ ॥૮૯૭॥

એ ૩-ખળામાં બળદ બાંધવાનું લાકડું. શૂદ્રઃ, અન્ત્યવર્ણઃ, વૃષલઃ, પદ્યઃ, પજ્જઃ, જઘન્યજઃ એ ૬-શૂદ્ર. ॥૮૯૪॥ તે શૂદ્રો મૂર્ધાવસિક્તથી માંડી રથકાર સુધીની ૧૨ મિશ્રજાતિ ગણાય છે. ૧ મૂર્ધાવસિક્તઃ-બ્રાહ્મણ પુરુષ અને ક્ષત્રિય સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય તે ॥૮૯૫॥ ૨ અમ્બષ્ઠ'-બ્રાહ્મણ પુરુષ અને વૈશ્ય સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય તે. ૩ પારશવઃ, નિષાદઃ એ ૨-બ્રાહ્મણ પુરુષ અને શૂદ્ર સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય તે. ૪ માહિષ્યઃ-ક્ષત્રિય પુરુષ અને વૈશ્ય સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય તે. ૫ ઉગ્રઃ-ક્ષત્રિય પુરુષ અને શૂદ્ર સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય તે. ॥૮૯૬॥ ૬ કરણ -વૈશ્ય પુરુષ અને શૂદ્ર સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલ ૭ આયોગવ.-શૂદ્ર પુરુષ અને વૈશ્ય સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલ. ૮ ક્ષત્તા 'તૃ' (પુ.) શૂદ્ર પુરુષ અને ક્ષત્રિય સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલ. ૯ ચણ્ડાલઃ-શૂદ્ર પુરુષ અને બ્રાહ્મણ સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલ. ॥૮૯૭॥ ૧૦ માગધ -વૈશ્ય પુરુષ અને ક્ષત્રિય સ્ત્રીથી

વૈશ્યાત્ તુ માગધઃ ક્ષત્ત્ર્યાં, વૈદેહકો દ્વિજસ્ત્રિયામ્ ।
સૂતસ્તુ ક્ષત્રિયાજ્જાત, ઇતિ દ્વાદશ તદ્ભિદઃ ॥૮૯૮॥
માહિષ્યેણ તુ જાતઃ સ્યાત્, કરણ્યાં રથકારકઃ ।
કારુસ્તુ કારી પ્રકૃતિઃ, શિલ્પી શ્રેણિસ્તુ તદ્ગણઃ ॥૮૯૯॥
શિલ્પં કલા વિજ્ઞાનં ચ, માલાકારસ્તુ માલિકઃ ।
પુષ્પાજીવઃ પુષ્પલાવી, પુષ્પાણામવચાયિની ॥૯૦૦॥
કલ્યપાલઃ સુરાજીવી, શૌણ્ડિકો મણ્ડહારકઃ ।
વારિવાસઃ પાનવણિક્, ધ્વજો ધ્વજ્યાઽઽસુતીવલઃ ॥૯૦૧॥

ઉત્પન્ન થયેલ. ૧૧ વૈદેહકઃ–વૈશ્ય પુરુષ અને બ્રાહ્મણ સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલ. ૧૨ સૂત.–ક્ષત્રિય પુરુષ અને બ્રાહ્મણ સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલ. આ પ્રમાણે શૂદ્રના બાર ભેદ છે ॥ ૮૯૮ ॥ રથકારક–માહિષ્ય પુરુષ (ક્ષત્રિય પુરુષ અને વૈશ્ય સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર) અને કરણી (વૈશ્ય પુરુષ અને શૂદ્ર સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલી કન્યા) સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલ પુરુષ. કારુઃ (પુ), કારી 'ઇન્' (પુ), પ્રકૃતિઃ, શિલ્પી 'ઇન્' (પુ.) એ ૪–શિલ્પી, કારીગર શ્રેણિઃ (પુ. સ્ત્રી.)–શિલ્પીઓનો સમુદાય. ॥ ૮૯૯ ॥ શિલ્પમ્, કલા, વિજ્ઞાનમ્ એ ૩–કળા, કારીગરી. માલાકારઃ, માલિકઃ, પુષ્પાજીવઃ એ ૩–માલી. પુષ્પલાવી–ફૂલ એકઠા કરનારી માલણ. ॥ ૯૦૦ ॥ કલ્યપાલઃ, સુરાજીવી 'ઇન્' (પુ.), શૌણ્ડિકઃ, મણ્ડહારકઃ, વારિવાસઃ, પાનવણિક્ 'જ્' (પુ.), ધ્વજઃ, ધ્વજી 'ઇન્' (પુ), આસુતીવલઃ એ ૯–કલાલ, મદિરા વેચનાર. ॥ ૯૦૧ ॥ મદ્યમ્, મદિષ્ઠા, મદિરા,

મદ્યં [2]મદિષ્ઠા [3]મદિરા [4]પરિસ્રુતા

[5]કશ્યં [6]પરિસ્રુદ્ [7]મધુ [8]કાપિશાયનમ્ ।

[9]ગન્ધોત્તમા [10]કલ્ય[11]મિરા [12]પરિપ્લુતા,

[13]કાદમ્બરી [14]સ્વાદુરસા [15]હલિપ્રિયા ॥૯૦૨॥

[16]શુણ્ડા [17]હાલા [18]હારહૂરં, [19]પ્રસન્ના [20]વારુણી [21]સુરા ।

[22]માધ્વીકં [23]મદના [24]દેવસૃષ્ટા [25]કાપિશમ[26]બ્ધિજા ॥૯૦૩॥

[1]મધ્વાસવે [2]માધવકો, [1]મૈરેયે [2]શીધુ[3]રાસવઃ ।

[1]જગલો [2]મેદકો [3]મદ્યપઙ્કઃ [1]કિણ્વં તુ [2]નગ્નહૂઃ ॥૯૦૪॥

પરિસ્રુતા, કશ્યમ્, પરિસ્રુત્ (સ્ત્રી.), મધુ (પુ. ન.), કાપિશાયનમ્, ગન્ધોત્તમા, કલ્યમ્ (સ્ત્રી. ન), ઇરા, પરિપ્લુતા, કાદમ્બરી (સ્ત્રી. ન.), સ્વાદુરસા, હલિપ્રિયા ॥ ૯૦૨ ॥, શુણ્ડા (પુ સ્ત્રી.), હાલા, હારહૂરમ્, પ્રસન્ના, વારુણી, સુરા, માધ્વીકમ્, મદના, દેવસૃષ્ટા, કાપિશમ્, અબ્ધિજા, [માર્દ્વીકમ્ શિ૦ ૭૯] એ ૨૬–મદિરા. ॥ ૯૦૩ ॥ મધ્વાસવઃ, માધવકઃ એ ૨–મધુમિશ્ર આસવ, મહુડાનો દારૂ મૈરેયઃ, શીધુઃ (પુ. ન.), આસવઃ એ ૩–મીરા નામના દેશની મદિરા, શેરડી વગેરેનો દારૂ. જગલઃ, મેદકઃ, મદ્યપઙ્કઃ એ ૩–મદિરાનો કાદવ, મદ્યનો નીચલો ભાગ. કિણ્વમ્, 'કણ્વમ્', નગ્નહૂઃ (પુ.) ॥ ૯૦૪ ॥, નગ્નહુઃ (પુ), મદ્યબીજ એમ્

નગ્નહુર્મદ્યવીજં ચ, મદ્યસન્ધાનમાસુતિઃ ।
આસવોઽભિષવો મદ્યમણ્ડ-કારોત્તમૌ સમૌ ॥૯૦૫॥

ગલ્વર્કસ્તુ ચષકઃ સ્યાત્, સરકશ્ચાનુતર્ષણમ્ ।
શુણ્ડા પાનમદસ્થાનં, મધુવારા મધુક્રમાઃ ॥૯૦૬॥

સપીતિઃ સહપાનં સ્યાદાપાનં પાનગોષ્ઠિકા ।
ઉપદંશસ્ત્વવદંશશ્ચક્ષણં મદ્યપાશનમ્ ॥૯૦૭॥

૪-સુરાબીજ, જેમાંથી મદ્ય બને છે એવાં બીજ. મદ્યસન્ધાનમ્, આસુતિઃ, આસવઃ, અભિષવઃ એ ૪-મદિરા બનાવવાની ક્રિયા, મદ્ય વગેરે અર્ક કાઢવો તે. મદ્યમણ્ડઃ, કારોત્તમઃ એ ૨-મદિરામાંનો સ્વચ્છ ભાગ, મદ્યની તર. ॥ ૯૦૫ ॥ ગલ્વર્કઃ, ચષકઃ (પુ. ન.), સરકઃ (પુ ન.), અનુતર્ષણમ્ [અનુતર્ષઃ શિ૦ ૭૯] એ ૪-મદિરા પીવાનું પાત્ર (સરકઃ, અનુતર્ષણમ્ એ-મદ્યપાન. અમર૦). શુણ્ડા, પાનમદસ્થાનમ્ એ ૨-મદિરા પીવાનું સ્થાન, દારૂનું પીઠું. મધુવારાઃ, મધુક્રમાઃ એ ૨-(પુ બ.) મદ્ય પીવાની પદ્ધતિ-વારા ફરતી પીવો તે. ॥ ૯૦૬ ॥ સપીતિઃ (સ્ત્રી), સહપાનમ્ એ ૨-સાથે પીવું. આપાનમ્, પાનગોષ્ઠિકા એ ૨-એકઠા થઈ દારૂ પીવાનું સ્થાન, દારૂ પીવા બેઠેલી મંડળી. ઉપદંશઃ, અવદંશઃ, ચક્ષણમ્, મદ્યપાશનમ્ એ ૪-મદિરા પીવાની પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે તેવો ભક્ષ્ય પદાર્થ. ॥ ૯૦૭ ॥ નાડિંધમઃ, સ્વર્ણકારઃ, કલાદઃ, મુષ્ટિકઃ એ

નાડિંધમઃ સ્વર્ણકારઃ, કલાદો તુષ્ટિકશ્ચ સઃ ।
તૈજસાવર્ત્તની મૂષા, ભસ્ત્રા ચર્મપ્રસેવિકા ॥૯૦૮॥
આસ્ફોટની વેધનિકા, શાણસ્તુ નિકષઃ કષઃ ।
સંદંશઃ સ્યાદ્ કઙ્કમુખો, ભ્રમઃ કુન્દં ચ યન્ત્રકમ્ ॥૯૦૯॥
વૈકટિકો મણિકારઃ, શૌલ્વિકસ્તામ્રકુટ્ટકઃ ।
શાઙ્ખિકઃ સ્યાત્ કામ્બવિકસ્તુન્નવાયસ્તુ સૌચિકઃ ॥૯૧૦॥
કૃપાણી કર્ત્તરી કલ્પન્યપિ સૂચી તુ સેવની ।
સૂચિસૂત્રં પિપ્પલકં, તર્કુઃ કર્ત્તનસાધનમ્ ॥૯૧૧॥

૪–સોની. તૈજસાવર્ત્તની, મૂષા એ ૨–ધાતુ ગાળવાની કૂલડી–મૂષ. ભસ્ત્રા, ચર્મપ્રસેવિકા–ચર્મપ્રસેવકઃ (પુ. સ્ત્રી.) એ ૨–ધમણ. ॥ ૯૦૮ ॥ આસ્ફોટની, વેધનિકા એ ૨-મોતી વગેરે વીંધવાનું શસ્ત્ર. શાણઃ (પુ. સ્ત્રી), નિકષઃ, કષઃ એ ૩–કસોટી-સોનાને તપાસવાની કસોટીનો પથ્થર, સરાણ. સંદંશઃ, કઙ્કમુખઃ એ ૨–સાણસી, ચીપીઓ ભ્રમઃ, કુન્દમ્ (પુ ન), યન્ત્રકમ્ એ ૩–ફરકો, દારૂભ્રામક યન્ત્ર. ॥ ૯૦૯ ॥ વૈકટિકઃ, મણિકારઃ એ ૨–ઝવેરી શૌલ્વિકઃ, તામ્રકુટ્ટકઃ એ ૨–વાસણ ઘડનાર, કંસારો. શાઙ્ખિકઃ, કામ્બવિકઃ એ ૨–મણિયાર–શંખ, છીપ વગેરેના ઘરેણાં કરીને વેચનાર. તુન્નવાયઃ, સૌચિકઃ એ ૨-તૂણનાર, દરજી ॥૯૧૦॥ કૃપાણી, કર્ત્તરી–કર્ત્તરિઃ, કલ્પની એ ૩–કાતર, કાપવાનુ સાધન સૂચી–સૂચીઃ (સ્ત્રી.), સેવની એ ૨-સોય. સૂચિસૂત્રમ્, પિપ્પલકમ્ એ ૨–સોયનો દોરો. તર્કુઃ (પુ), કર્ત્તનસાધનમ્ એ ૨–ચરખો, રેટીઓ, ત્રાગ ॥ ૯૧૧ ॥ પિઞ્જનમ્, વિહનનમ્, તુલ-

पिञ्जनं विहननं च, तूलस्फोटनकार्मुकम् ।
सेवनं सीवनं स्यूतिस्तुल्यौ स्यूतप्रसेवकौ ॥९१२॥

तन्त्रवायः कुविन्दः स्यात्, त्रसरः सूत्रवेष्टनम् ।
वाणिर्व्यूतिर्वानदण्डो, वेमा सूत्राणि तन्तवः ॥९१३॥

निर्णेजकस्तु रजकः, पादुकाकृत् तु चर्मकृत् ।
उपानत् पादुका पादूः पन्नद्धा पादरक्षणम् ॥९१४॥

સ્ફોટનકાર્મુકમ્ એ ૩-પીંજવાનું યંત્ર, પીંજવું. સેવનમ્, સીવનમ્, સ્યૂતિઃ (સ્ત્રી) એ ૩ સીવવું. સ્યૂતઃ, પ્રસેવકઃ એ ૨-કોથળી, કોથળો. થેલી. ॥૯૧૨॥ તન્ત્રવાયઃ, કુવિન્દઃ [તન્તુવાયઃ શિ૦ ૭૯] એ ૨-વણકર, વસ્ત્ર વણનાર. ત્રસરઃ, સૂત્રવેષ્ટનમ્ એ ૨-વણકરનું વણવાનું સાધન (તાણની) વાણિઃ-વાનમ્, વ્યૂતિઃ એ ૨-(સ્ત્રી.) વણવું. વાનદણ્ડઃ, 'વાપદણ્ડઃ', વેમા 'અન્' (પુ ન) [વેમઃ શિ૦ ૭૯] એ ૨-વેમા, વણકરની સાળ. સૂત્રાણિ, તન્તવઃ 'ન્તુ' (પુ.) એ ૨-(બ. વ.) સૂતર. ॥૯૧૩॥ નિર્ણેજકઃ, રજકઃ [ધાવકઃ શિ૦ ૮૦] એ ૨-ધોબી. પાદુકાકૃત (પુ.), ચર્મકૃત (પુ) એ ૨-મોચી ઉપાનત (સ્ત્રી.), પાદુકા, પાદૂ (સ્ત્રી.), પન્નદ્ધા, પાદરક્ષણમ ॥૯૧૪॥ પ્રાણહિતા [પાદરથી (સ્ત્રી.),

પ્રાણહિતાઽનુપદીના, ત્વાવિદ્ધાઽનુપદં હિ યા ।
નદ્ધ્રી વદ્ધ્રી વરત્રા સ્યાદારા ચર્મપ્રભેદિકા ॥૯૧૫॥
કુલાલઃ સ્યાત્ કુમ્ભકારો, દણ્ડભૃચ્ચક્રજીવકઃ ।
શાણાજીવ શસ્ત્રમાર્જો, ભ્રમાસક્તોઽસિધાવકઃ ॥૯૧૬॥
ધૂસરશ્ચાક્રિકસ્તૈલી, સ્યાત્ પિણ્યાકખલૌ સમૌ ।
રથકૃત્ સ્થપતિસ્ત્વષ્ટા, કાષ્ઠતટ્ તક્ષવર્દ્ધકી ॥૯૧૭॥

પાદજઙ્ઘુ, પદત્વરા ॥ ૧૫૫ ॥, પાદવીથી (સ્ત્રી.), પેશી, પાદપીઠી (સ્ત્રી.), પૈદાયિતા એ ૭–શે૦ ૧૫૬, પાદત્રાણમ્ [શિ ૮૦] એ ૬–પગરખા, જોડા, મોજડી, બૂટ અનુપદીના–પગ પ્રમાણે વિસ્તાર-વાળો જોડો, મોજડી નદ્ધ્રી, વદ્ધ્રી (પુ સ્ત્રી), વરત્રા એ ૩–ચામડાની દોરી, વાધરી આરા, ચર્મપ્રભેદિકા (ચર્મસીવની) એ ૨–આરી, ચામડુ કાપવાનુ હથિયાર, રાંપી, ચામડું સીવવાની સોય. ॥ ૯૧૫ ॥ કુલાલઃ, કુમ્ભકારઃ, દણ્ડભૃત્ (પુ.), ચક્રજીવકઃ એ ૪–કુંભાર. શાણાજીવઃ, શસ્ત્રમાર્જઃ, ભ્રમાસક્તઃ, અસિધાવકઃ એ ૪–સરાણિયો, તલવાર વગેરે શસ્ત્ર ઘસનાર. ॥ ૯૧૬ ॥ ધૂસરઃ, ચાક્રિકઃ, તૈલી, 'ઇન્' (પુ) [તૈલિકઃ, તિલંતુદઃ શિ૦ ૮૦] એ ૩–તેલી, તલ પીલનાર ઘાંચી પિણ્યાકઃ, ખલઃ એ ૨–(પુ. ન.) ખોળ, તેલ કાઢતા વધેલો કચરો રથકૃત્ (પુ) સ્થપતિઃ (પુ.), ત્વષ્ટા 'તૃ' (પુ.), કાષ્ઠતટ્ 'ક્ષ્' (પુ), તક્ષા 'અન્' (પુ.), વર્દ્ધકિઃ (પુ.), [રથકારઃ શિ૦ ૮૦] એ ૬–રથકાર, સુથાર. ॥ ૯૧૭ ॥ ગ્રામતક્ષઃ–ગામડીઓ સુથાર. કૌટતક્ષ.–સ્વતંત્ર સુથાર

૧ પદાયિકા–માનુ૦ ।

ગ્રામાયત્તો ગ્રામતક્ષઃ, કૌટતક્ષોઽનધીનકઃ ।
વૃક્ષભિત્ તક્ષણી વાસી, ક્રકચં કરપત્રકમ્ ॥૯૧૮॥
સ ઉદ્ઘનો યત્ર કાષ્ઠે, કાષ્ઠં નિક્ષિપ્ય તક્ષ્યતે ।
વૃક્ષાદનો વૃક્ષભેદી, ટઙ્કઃ પાષાણદારકઃ ॥૯૧૯॥
વ્યોકારઃ કર્મારો લોહકારઃ કૂટં ત્વયોઘનઃ ।
વ્રશ્ચનઃ પત્રપરશુરીષીકા તૂલિકેષિકા ॥૯૨૦॥
મક્ષ્યકારઃ કાન્દવિકઃ કન્દુઃ સ્વેદનિકે સમે ।
રઙ્ગાજીવસ્તૌલિકિકશ્ચિત્રકૃચ્ચાથ તૂલિકા ॥૯૨૧॥

વૃક્ષભિદ્ (સ્ત્રી.), તક્ષણી, વાસી એ ૩–વાસલો, કુહાડી. ક્રકચમ્ (પુ. ન), કરપત્રકમ્ એ ૨–કરવત ॥ ૯૧૮ ॥ ઉદ્ઘનઃ–જે લાકડા ઉપર લાકડું મૂકી ઘડાય તે, નીચેનું લાકડું–વાઘોડિયું. વૃક્ષાદનઃ, વૃક્ષભેદિન્ (પુ.) એ ૨–કુહાડો. ટઙ્કઃ (પુ ન.), પાષાણદારકઃ એ ૨–પથ્થરને તોડનાર, ટાંકણું. ॥ ૯૧૯ ॥ વ્યોકારઃ, કર્મારઃ, લોહકારઃ એ ૩–લુહાર. કૂટમ્ (પુ. ન.), અયોઘનઃ એ ૨–લોઢાનો ઘણ, લોઢાનો મગદળ, મોગરી વગેરે. વ્રશ્ચનઃ, પત્રપરશુઃ એ ૨–ધાતુ કે પાદડાં કાપવાની છીણી ઈષીકા, તૂલિકા, ઈષિકા એ ૩–લાકડા કે લોઢાની સળી ॥ ૯૨૦ ॥ મક્ષ્યકારઃ, કાન્દવિકઃ એ ૨–કંદોઈ. કન્દુઃ, સ્વેદનિકા (પુ. સ્ત્રી.) એ ૨–લોઢાનું વાસણ, તવી, કઢાઈ વગેરે. રઙ્ગાજીવઃ, તૌલિકિકઃ, ચિત્રકૃત્ (પુ.) [ચિત્રકરઃ, શિ૦ ૮૧] એ ૩–ચિત્રકાર, ચિતારો તૂલિકા ॥ ૯૨૧ ॥, કૂચિકા એ ૨–ચિતારાની પીંછી. ચિત્રમ્, આલેખ્યમ્

કૂચિકા ચિત્રમાલેખ્યં, પલગણ્ડસ્તુ લેપ્યકૃત્ ।
પુસ્તં લેપ્યાદિ કર્મ સ્યાદ્, નાપિતશ્ચણ્ડિલઃ ક્ષુરી ॥૯૨૨॥

ક્ષુરમર્દી દિવાકીર્ત્તિર્મુણ્ડકોઽન્તાવસાય્યપિ ।
મુણ્ડનં ભદ્રાકરણં, વપનં પરિવાપણમ્ ॥૯૨૩॥

ક્ષૌરં નારાચી ત્વેષણ્યાં, દેવાજીવસ્તુ દેવલઃ ।
માર્દઙ્ગિકો મૌરજિકો, વીણાવાદસ્તુ વૈણિકઃ ॥૯૨૪॥

એ ૨-ચિત્ર. પલગણ્ડઃ, લેપ્યકૃત્ [લેપકઃ શિ૦ ૮૧] એ ૨-કડિયો, લીંપનાર પુસ્તમ્ (પુ. ન.) માટી વગેરેની પૂતળી બનાવવાની ક્રિયા, માટી વગેરેનાં રમકડાં બનાવવા. નાપિતઃ, ચણ્ડિલઃ, ક્ષુરી 'ઇન્' (પુ) ॥ ૯૨૨ ॥, ક્ષુરમર્દી 'ઇન્' (પુ.), દિવાકીર્તિઃ (પુ.), મુણ્ડક, અન્તાવસાયી 'ઇન્' (પુ), [ગ્રામણીઃ (પુ.), ભણ્ડિવાહઃ[1], ક્ષૌરિકઃ, ભાણ્ડિકઃ એ ૪-શે૦ ૧૫૬] એ ૭-હજામ. મુણ્ડનમ્, ભદ્રાકરણમ્, વપનમ્, પરિવાપણમ્ ॥ ૯૨૩ ॥, ક્ષૌરમ્ એ ૫-હજામત. નારાચી, પષણી એ ૨-વ્રણ શોધવાનું શસ્ત્ર, વ્રણ ફોડવાનુ એક શસ્ત્ર. દેવાજીવઃ, દેવલ એ ૨-દેવનો પૂજારી માર્દઙ્ગિકઃ, મૌરજિકઃ એ ૨-મૃદંગ-તબલાં વગાડનાર. વીણાવાદઃ, વૈણિકઃ એ ૨-વીણા વગાડનાર. ॥ ૯૨૪ ॥ વેણુધ્મઃ, વૈણવિકઃ (વાંશિકઃ) એ ૨-વાંસળી વગાડનાર. પાણિઘઃ, પાણિવાદકઃ એ

૧ ભણ્ડિવાહી-માનુ૦ ।

વેણુધ્મઃ સ્યાદ્ વૈણવિકઃ, પાણિઘઃ પાણિવાદકઃ ।
સ્યાત્ પ્રાતિહારિકો માયાકારો માયા તુ શામ્બરી ॥૧૨૫॥
ઇન્દ્રજાલં તુ કુહુકં જાલં કુસૃતિરિત્યપિ ।
કૌતૂહલં તુ કુતુકં, કૌતુકં ચ કુતૂહલમ્ ॥૧૨૬॥
વ્યાધો મૃગવધાજીવી, લુબ્ધકો મૃગયુશ્ચ સઃ ।
પાપર્દ્ધિર્મૃગયાઽઽખેટો, મૃગવ્યાઽઽચ્છોદને અપિ ॥૧૨૭॥
જાલિકસ્તુ વાગુરિકો, વાગુરા મૃગજાલિકા ।
શુલ્વં વટારકો રજ્જુઃ, શુલ્વં તન્ત્રી વટી ગુણઃ ॥૧૨૮॥

૨-વાજિંત્ર સાથે તાળીવડે તાલ મેળવનાર, હાથનો તાલ દેનાર. પ્રાતિહારિકઃ, માયાકારઃ એ ૨-ઇન્દ્રજાલિક, બાજીગર માયા, શામ્બરી એ ૨-બાજીગરની વિદ્યા, ઇન્દ્રજાળ વગેરે માયા. ॥ ૯૨૫ ॥ ઇન્દ્રજાલમ્, કુહુકમ્ કુહકમ્, જાલમ્, કુસૃતિઃ (સ્ત્રી.) એ ૪-ઇન્દ્રજાલ, જાદુગીરી, ગારુડી વિદ્યા કૌતૂહલમ્, કુતુકમ્, કૌતુકમ્, કુતૂહલમ્ [વિનોદઃ શિ૦ ૮૧] એ ૪-કૌતુક, તમાસો. ॥ ૯૨૬ ॥ વ્યાધઃ, મૃગવધાજીવી 'ઇન્' (પુ), લુબ્ધકઃ, મૃગયુઃ (પુ) એ ૪-શિકારી, પારધી પાપર્દ્ધિઃ (સ્ત્રી), મૃગયા, આખેટઃ, મૃગવ્યમ્ (સ્ત્રી. ન.), આચ્છોદનમ્ (સ્ત્રી. ન) એ ૫-શિકાર ॥૯૨૭॥ જાલિકઃ, વાગુરિકઃ એ ૨-જાળથી પશુઓને હણનાર-વાઘરી, જાળથી મૃગ વગેરે પકડી જીવન ચલાવનાર. વાગુરા, મૃગજાલિકા મૃગને પકડવાની જાળ. શુલ્વમ્ (સ્ત્રી ન.), વટારકઃ, રજ્જુઃ (સ્ત્રી.), શુલ્વમ્, તન્ત્રી-તન્ત્રિઃ (સ્ત્રી.), વટી (સ્ત્રી), ગુણઃ એ ૭-દોરી, દોરડું. ॥ ૯૨૮ ॥ ધીવરઃ, દાશઃ, કૈવર્ત્તઃ એ ૩-માછી-

धीवरो दाशकैवर्तौ, वडिशं मत्स्यवेधनम् ।
आनायस्तु मत्स्यजालं, कुवेणी मत्स्यबन्धनी ॥९२९॥
जीवान्तकः शाकुनिको, वैतंसिकस्तु सौनिकः ।
मांसिकः कौटिकश्चाथ, सूना स्थानं वधस्य यत् ॥९३०॥
स्याद् बन्धनोपकरणं, वीतंसो मृगपक्षिणाम् ।
पाशस्तु बन्धनग्रन्थिरवपातावटौ समौ ॥९३१॥
उन्माथः कूटयन्त्रं स्याद् , विवर्णस्तु पृथग्जनः ।
इतरः प्राकृतो नीचः, पामरो बर्बरश्च सः ॥९३२॥

માર. वडिशम्–'વડિશમ્' (સ્ત્રી. ન), मत्स्यवेधनम् એ ૨ માછલાં પકડવાનો આકડો–ગરલ आनायः, मत्स्यजालम्–એ ૨–માછલાં પકડવાની જાળ कुवेणी, मत्स्यबन्धनी એ ૨–માછલા પકડવાનો કરંડિયો. ॥ ૯૨૯ ॥ जीवान्तकः, शाकुनिकः પારેવાં વગેરે પક્ષીઓને હણનાર. वैतंसिकः, सौनिकः, मांसिकः, कौटिकः [खट्टिकः શિ૦ ૮૧] એ ૪–માસનો વેપારી, કસાઈ, ખાટકી. सूना–પશુને હણવાનું સ્થાન. ॥ ૯૩૦ ॥ वीतंस 'वितंसः' એ હરણ, પશુ વગેરેને બાંધવાનુ સાધન, પાશ, જાળ વગેરે. पाशः, बन्धनग्रन्थिः (પુ) એ ૨–મૃગાદિ બાંધવા માટેની ગાંઠ–પાશ. अवपातः, अवटः એ ૨–મૃગાદિને પાડવા માટે કરેલો ખાડો. ॥ ૯૩૧ ॥ उन्माथः, कूटयन्त्रम् [पाशयन्त्रम् શિ૦ ૮૨] એ ૨–પશુ, પક્ષી વગેરેને પકડવાનો ફાંસો. विवर्णः, पृथग्जनः, इतरः, प्राकृतः, नीचः, पामरः, बर्बरः એ ૭–પામર, નીચ, અસંસ્કારી ॥ ૯૩૨ ॥ चण्डालः, अन्तावसायी

चण्डालेऽन्तावसाय्यन्तेवासिश्वपचबुक्कसाः ।
निषादप्लवमातङ्गदिवाकीर्त्तिजनङ्गमाः ॥९३३॥
पुलिन्दा नाहला निष्ट्याः शबरा वरुटा मटाः ।
माला भिल्लाः किरातास्च, सर्वेऽपि म्लेच्छजातयः ॥९३४॥

इति श्रीस्वपरसमयपारावारपारीण-शब्दावतार-
कलिकालसर्वज्ञाचार्यपुङ्गवश्रीहेमचन्द्र-
सूरीश्वरविरचिताभिधानचिन्तामणि-
नाममालायां मर्त्यकाण्ड-
स्तृतीयः समाप्तः ॥३॥

'इन्' (पु), अन्तेवासी 'इन्' (पु.), श्वपचः, बुक्कसः-पुष्कसः, निषादः, प्लवः, मातङ्ग, दिवाकीर्तिः, जनङ्गमः [चाण्डालः, पुक्कसः शि० ८२] એ ૧૦-ચાંડાલ વગેરે. (श्वपचः-डोम्बः એ ડોમજાતિ. बुक्कसः-मृतपः એ સ્મશાનનું કાર્ય કરનાર ચાંડાલ). ॥ ૯૩૩ ॥ पुलिन्दाः, नाहलाः, निष्ट्याः, शबराः, वरुटाः, मटाः, मालाः, भिल्लाः, किराताः (म्लेच्छाः) એ ૯—જંગલમાં ફરનારી મ્લેચ્છ જાતિઓ દેશભેદથી જાણવી ॥ ૯૩૪ ॥

इति श्रीतपोगच्छाधिपति—श्रीकदम्बगिरिप्रमुखानेकतीर्थोद्धारक—शासन-
सम्राट् सर्वतन्त्रस्वतन्त्राचार्य—श्रीविजयनेमिसूरीश्वरपट्टालङ्कार—
समयज्ञ—शान्तमूर्तिश्रीमदाचार्यश्रीविजयविज्ञानसूरीश्वर-
पट्टधर—सिद्धान्तमहोदधि—प्राकृतविशारदा-
चार्यश्रीविजयकस्तूरसूरिणा गौर्जर्यां विरचि-
तायां चन्द्रोदयाभिधटीकायां मर्त्य-
काण्डस्तृतीयः समाप्तः ॥ ३ ॥

તિર્યક્કાણ્ડઃ ચતુર્થઃ ।

અથ પૃથ્વીકાયિાનાહ–

[૧] [૨] ભૂર્ભૂમિઃ [૩] પૃથિવી [૪] પૃથ્વી, [૫] વસુધો[૬]ર્વી [૭] વસુન્ધરા ।
[૮] ધાત્રી [૯] ધરિત્રી [૧૦] ધરણી, [૧૧] વિશ્વા [૧૨] વિશ્વમ્ભરા [૧૩] ધરા ॥૯૩૫॥

[૧૪] ક્ષિતિઃ [૧૫] ક્ષોણી [૧૬] ક્ષમાઽ[૧૭]નન્તા, [૧૮] જ્યા [૧૯] કુ[૨૦]ર્વસુમતી [૨૧] મહી ।
[૨૨] [૨૩] ગૌર્ગોત્રા ભૂતધાત્રી [૨૫] ક્ષ્મા, [૨૬] ગન્ધમાતા[૨૭]ઽચલા[૨૮]ઽવનિઃ ॥૯૩૬॥

[૨૯] સર્વસહા [૩૦] રત્નગર્ભા, [૩૧] જગતી [૩૨] મેદિની [૩૩] રસા ।
[૩૪] કાશ્યપી [૩૫] પર્વતાધારા, [૩૬] સ્થિરે[૩૭]લા [૩૮] રત્ન-[૩૯]બીજ-સૂઃ ॥૯૩૭॥

તિર્યક્કાણ્ડઃ ચતુર્થઃ ॥

તત્ર પૃથ્વીકાયનામાનિ–

ભૂઃ, ભૂમિઃ (સ્રી.), પૃથવી, પૃથિવી, વસુધા, ઉર્વી, વસુન્ધરા, ધાત્રી, ધરિત્રી, ધરણી–ધરણિઃ, વિશ્વા, વિશ્વમ્ભરા, ધરા ॥૯૩૫॥, ક્ષિતિઃ, ક્ષોણી–ક્ષોણિઃ, ક્ષમા, અનન્તા, જ્યા, કુઃ, વસુમતી, મહી, ગૌઃ–ગો', ગોત્રા, ભૂતધાત્રી, ક્ષ્મા, ગન્ધમાતા 'તૃ', અચલા, અવનિઃ–અવની ॥૯૩૬॥, સર્વસહા, રત્નગર્ભા, જગતી, મેદિની, રસા, કાશ્યપી, પર્વતાધારા, સ્થિરા, ઇલા, રત્નસૂઃ, બીજસૂઃ, ॥૯૩૭॥, વિપુલા, સાગરનેમી,

विपुला सागराच्चाग्रे, स्युर्नेमीमेखलाम्बराः ।
द्यावापृथिव्यौ तु द्यावाभूमी द्यावाक्षमे अपि ॥९३८॥
दिवस्पृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसी च ते ।
उर्वरा सर्वसस्या भूरिरिणं पुनरूषरम् ॥९३९॥
स्थलं स्थली मरुर्धन्वा, क्षेत्राद्यप्रहतं खिलम् ।
मृद् मृत्तिका सा क्षारोषो, मृत्सा मृत्स्ना च सा शुभा ॥९४०॥

સાગરમેખલા, સાગરામ્બરા (સમુદ્રરશના, સમુદ્રકાઞ્ચિઃ, સમુદ્રવસના વગેરે યૌગિક.) [મહાકાન્તા, ક્ષાન્તા, સર્વંદ્રિકર્ણિકા, ગોત્રકીલા, ધનશ્રેણી, મધ્યલોકા, જગદ્વહા ॥૧૫૭॥, દેહિની, કેલિની, મૌલિઃ, મહાસ્થાલી, અમ્બરસ્થલી એ ૧૨ શે૦ ૧૫૭-૧૫૮, રત્નવતી શિ૦ ૮૩] એ ૪૩ (સ્ત્રી.)-પૃથ્વી. દ્યાવાપૃથિવ્યૌ 'ઈ', દ્યાવાભૂમી 'ઇ', દ્યાવાક્ષમે 'આ' ॥૯૩૮॥, દિવસ્પૃથિવ્યૌ 'ઈ', રોદસ્યૌ 'સી', રોદસી 'સ્' (ન દ્વિ.), રોદસી 'સિ'-રોદસી (અ.) [દિવઃપૃથિવ્યૌ શિ૦ ૮૩] એ ૭ (સ્ત્રી દ્વિ)-સ્વર્ગ અને પૃથિવી. (એકસાથે બંનેના વાચક) ઉર્વરા-જ્યાં સર્વ જાતનું ધાન્ય થાય તેવી પૃથ્વી. ઇરિણમ્, ઊષરમ્ એ ૨-ઉષર ભૂમિ-જ્યાં ધાન્ય ન થાય તેવી ભૂમિ. ॥૯૩૯॥ સ્થલમ્, સ્થલી એ ૨-પાણી વિનાની અકૃત્રિમ ભૂમિ સ્થળ. (સ્થલા-કૃત્રિમ ભૂમિ). મરુઃ (પુ.), ધન્વા 'અન્' (પુ.), એ ૨-પાણી વિનાનો પ્રદેશ, મારવાડ દેશ. અપ્રહતમ્, ખિલમ્ એ ૨ (ત્રિ.)-નહિ ખેડેલા ક્ષેત્ર વગેરેની ભૂમિ. મૃદ્, મૃત્તિકા એ ૨ (સ્ત્રી.)-માટી. ઊષઃ-ખારી માટી. મૃત્સા, મૃત્સ્ના એ ૨ સારી માટી. ॥૯૪૦॥ રમા, લવણખાનિઃ (સ્ત્રી),

રુમા લવણખાનિઃ સ્યાત્, સામુદ્રં લવણં હિ યત્ ।
તદક્ષીવં વશિરશ્ચ, સૈન્ધવં તુ નદીભવમ્ ॥૯૪૧॥
માણિમન્થં શીતશિવં, રૌમકં તુ રુમાભવમ્ ।
વસુકં વસૂકં તચ્ચ, વિડપાક્યે તુ કૃત્રિમે ॥૯૪૨॥
સૌવર્ચલેઽક્ષં રુચકં, દુર્ગન્ધં શૂલનાશનમ્ ।
કૃષ્ણે તુ તત્ર તિલકં, યવક્ષારો યવાગ્રજઃ ॥૯૪૩॥
યવનાલજઃ પાક્યશ્ચ, પાચનકસ્તુ ટઙ્કણઃ ।
માલતીતીરજો લોહશ્લેષણો રસશોધનઃ ॥૯૪૪॥

એ ૨–લવણ (મીઠા)ની ખાણ સામુદ્રમ્, લવણમ્, અક્ષીવમ્, વશિરઃ (પુ. ન) એ ૪-સમુદ્રનું લવણ (મીઠું). સૈન્ધવમ્ (પુ. ન), નદીભવમ્ ॥૯૪૧॥, માણિમન્થમ્, શીતશિવમ્, 'સિન્ધુજમ્' [માણિબન્ધમ્, માણિમન્તમ્, શિ૦ ૮૩] એ ૪- સિંધવ, સિન્ધુદેશમા ઉત્પન્ન થયેલું મીઠું રૌમકમ્, રૂમાભવમ્, વસુકમ્, વસૂકમ્ [વસુ (ન.) શિ૦ ૮૩] એ ૪–સાંભર મીઠું, વરાગડુ મીઠું–'વિડમ્', બિડમ્', પાક્યમ્ એ ૨–બીડ લવણ, પકાવેલું મીઠું. ॥૯૪૨॥ સૌવર્ચલમ્ (પુ. ન), અક્ષમ્, રુચકમ્, દુર્ગન્ધમ્, શૂલનાશનમ્ એ ૫–સંચળ. તિલકમ્ (પુ ન.)-ગંધરહિત કાળો સંચળ યવક્ષારઃ, યવાગ્રજઃ ॥૯૪૩॥, યવનાલજઃ, પાક્યઃ એ ૪–જવખાર. પાચનકઃ, ટઙ્કણઃ, માલતીતીરજઃ, લોહશ્લેષણઃ, રસશોધનઃ [ટઙ્કનઃ શિ૦ ૮૪] એ ૫-ટંકણખાર ॥૯૪૪॥ સ્વર્જિકાક્ષારઃ, કાપોતઃ, સુખવર્ચકઃ 'સૃજિકાક્ષારઃ' એ

સમાસ્તુ સ્વર્જિકાક્ષારકાપોતસુખવર્ચકાઃ ।
સ્વર્જિસ્તુ સ્વર્જિકા સ્તુઘ્ની, યોગવાહી સુવર્ચિકા ॥૯૪૫॥
ભરતાન્યૈરાવતાનિ, વિદેહાશ્ચ કુરૂન્ વિના ।
વર્ષાણિ કર્મભૂમ્યઃ સ્યુઃ, શેષાણિ ફલભૂમયઃ ॥૯૪૬॥

૩-સાજીક્ષાર-સાજીને બાળીને કરેલો ખાર. સ્વર્જિઃ (સ્ત્રી.), સ્વર્જિકા, સ્તુઘ્ની, યોગવાહી 'ઇન્' (પુ), સુવર્ચિકા એ ૫-સાજી. ॥૯૪૫॥ ભરતાનિ (ન. બ)-પાંચ ભરત, ઐરાવતાનિ (ન. બ.) પાંચ ઐરાવત, વિદેહાઃ (પુ. બ.)-પાચ મહાવિદેહ તે કુરવઃ 'ઉ' (પુ. બ.) દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ વિના આ ૧૫ ક્ષેત્રો તે કર્મભૂમ્યઃ 'મી'-(સ્ત્રી બ) કર્મ (અસિ-મષી-કૃષી જ્યાં હોય તે) ભૂમિઓ છે. (જંબૂદ્વીપમાં-એક ભરત, એક ઐરાવત, એક મહાવિદેહ છે. ધાતકીખંડ અને પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધમાં-બે ભરત, બે ઐરાવત, બે મહાવિદેહ આ પ્રમાણે ૧૫ ક્ષેત્રો થાય છે.) કર્મભૂમિઓ સિવાયની બાકીની ફલભૂમયઃ ફલભૂમિઓ (ભોગ-અકર્મભૂમિઓ) છે. ૩૦ ભોગભૂમિ તે અકર્મભૂમિ. તે આ પ્રમાણે-હૈમવતાનિ (ન. બ.)-પાંચ હૈમવત, હરિવર્ષાણિ (ન બ.)-પાચ હરિવર્ષ, રમ્યકાનિ (ન. બ.)-પાંચ રમ્યક્, હૈરણ્યવતાનિ (ન. બ.)-પાંચ હૈરણ્યવત, દેવકુરવઃ (પુ બ) પાંચ દેવકુરુ, ઉત્તરકુરવઃ (પુ બ)-પાંચ ઉત્તરકુરુ આ ત્રીસ અકર્મ (ભોગ) ભૂમિ તે યુગલિયાનાં ક્ષેત્રો જાણવાં. આ પાંચ પાંચ ક્ષેત્રો-તે જંબૂદ્વીપમાં એકેક, અને ધાતકીખંડ અને પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધમાં બબ્બે ક્ષેત્રો હોય છે. ॥૯૪૬॥ વર્ષમ્ (પુ. ન), વર્ષધરાદ્યઙ્કમ્ એ ૨-ક્ષેત્ર. વિષયઃ, ઉપવર્ત્તનમ્, દેશઃ, જનપદ, નીવૃત્ (પુ. સ્ત્રી.),

વર્ષં વર્ષધરાદ્યઙ્કં, વિષયસ્તૂપવર્ત્તનમ્ ।
દેશો જનપદો નીવૃદ્, રાષ્ટ્રં નિર્ગશ્ચ મણ્ડલમ્ ॥૯૪૭॥
આર્યાવર્ત્તો જન્મભૂમિર્જિનચક્ર્યર્દ્ધચક્રિણામ્ ।
પુણ્યભૂરાચારવેદી, મધ્યં વિન્ધ્યહિમાઽગયોઃ ॥૯૪૮॥
ગઙ્ગાયમુનયોર્મધ્યમન્તર્વેદિઃ સમસ્થલી ।
બ્રહ્માવર્ત્તઃ સરસ્વત્યા, દૃષદ્વત્યાશ્ચ મધ્યતઃ ॥૯૪૯॥
બ્રહ્મવેદિઃ કુરુક્ષેત્રે, પઞ્ચરામહ્રદાન્તરમ્ ।
ધર્મક્ષેત્રં કુરુક્ષેત્રં, દ્વાદશયોજનાવધિ ॥૯૫૦॥

રાષ્ટ્રમ્ (પુ ન), નિર્ગઃ, મણ્ડલમ્ (ત્રિ.), [ઉપાવર્ત્તનમ્ શિ૦ ૮૪] એ ૮–દેશ, માણુસોની વસ્તીવાળો દેશ. ॥૯૪૭॥ આર્યાવર્ત્તઃ, પુણ્યભૂઃ (સ્ત્રી.), આચારવેદી એ ૩–તીર્થંકર, ચક્રવર્તી અને વાસુદેવ વગેરેની પુણ્યભૂમિ, (૨૪ તીર્થંકર, ૧૨ ચક્રવર્તી, ૯ વાસુદેવ, ૯ બલદેવ, ૯ પ્રતિવાસુદેવ આ ૬૩ શલાકા પુરુષોની જન્મભૂમિ), વિન્ધ્યાચલ અને હિમાચલનો મધ્ય પ્રદેશ. (પૂર્વ અને પશ્ચિમ સમુદ્રનો મધ્ય ભાગ તેમજ હિમાલય અને વિન્ધ્યાચલનો વચલો પ્રદેશ તેને 'વ્યાડિ' આર્યાવર્ત્ત કહે છે) ॥૯૪૮॥ અન્તર્વેદિઃ (સ્ત્રી.), સમસ્થલી એ- ૨ પ્રયાગથી તે હરદ્વાર સુધી ગગા અને યમુનાનો વચલો પ્રદેશ બ્રહ્માવર્ત્તઃ સરસ્વતી અને દૃષદ્વતીનો મધ્ય ભાગ. ॥૯૪૯॥ બ્રહ્મવેદિઃ (સ્ત્રી)–કુરુક્ષેત્રમા પાંચ રામહ્રદનો મધ્ય. ભાગ. ધર્મક્ષેત્રમ્, કુરુક્ષેત્રમ્ એ ૨–કુરુક્ષેત્રનો બાર યોજન સુધીનો ભાગ. ॥૯૫૦॥ મધ્યદેશઃ, મધ્યમઃ, એ ૨–હિમાચલ અને વિન્ધ્યાચ-

હિમવદ્વિન્ધ્યયોર્મધ્યં, યત્ પ્રાગ્ વિનશનાદપિ ।
પ્રત્યગેવ પ્રયાગાચ્ચ, મધ્યદેશઃ સ મધ્યમઃ ॥૯૫૧॥
દેશઃ પ્રાગ્દક્ષિણઃ પ્રાચ્યો, નદીં યાવચ્છરાવતીમ્ ।
પશ્ચિમોત્તરસ્તૂદીચ્યઃ, પ્રત્યન્તો મ્લેચ્છમણ્ડલઃ ॥૯૫૨॥
પાણ્ડૂદક્-કૃષ્ણાતો ભૂમઃ, પાણ્ડૂદક્-કૃષ્ણામૃત્તિકે ।
જઙ્ગલો નિર્જલોઽનૂપોઽમ્બુમાન્ કચ્છસ્તુ તદ્વિધઃ ॥૯૫૩॥
કુમુદ્વાન્ કુમુદાવાસો, વેતસ્વાન્ ભૂરિવેતસઃ ।
નડપ્રાયો નડકીયો, નડ્વાંશ્ચ નડ્વલશ્ચ સઃ ॥૯૫૪॥

વચ્ચેનો, વિનશનની પૂર્વનો અને પ્રયાગની પશ્ચિમનો દેશ, મધ્યદેશ. ॥૯૫૧॥ પ્રાચ્યઃ-શરાવતી નદીનો પૂર્વ અને દક્ષિણનો દેશ. ઉદીચ્યઃ-શરાવતીનદીનો પશ્ચિમ અને ઉત્તરનો દેશ પ્રત્યન્ત, મ્લેચ્છ-મણ્ડલઃ એ ૨-ભોટ વગેરે મ્લેચ્છનો દેશ. ॥૯૫૨॥ પાણ્ડુભૂમઃ, પાણ્ડુમૃત્તિકઃ એ ૨-ધોળી માટીવાળો દેશ. ઉદગ્ભૂમઃ, ઉદઙ્મૃત્તિકઃ એ ૨-ઉત્કૃષ્ટ-સારી ભૂમિવાળો દેશ કૃષ્ણાભૂમઃ, કૃષ્ણામૃત્તિકઃ એ ૨-કાળી ભૂમિવાળો દેશ. જઙ્ગલઃ, નિર્જલ. [જાઙ્ગલઃ શિ૦ ૮૪] એ ૨-પાણી વિનાનો દેશ અનૂપઃ, અમ્બુમાન્ 'મત્' (પુ) એ ૨-બહુ જળવાળો દેશ કચ્છઃ (પુ. ન.) એ જલપ્રાય દેશ. ॥૯૫૩॥ કુમુદ્વાન્ 'વત્' (પુ), કુમુદાવાસઃ એ ૨-કુમુદ-પોયણાંવાળો પ્રદેશ. વેતસ્વાન્ 'વત્ (પુ), ભૂરિવેતસઃ એ ૨-બહુ નેતરવાળો પ્રદેશ. નડપ્રાયઃ, નડકીયઃ, નડ્વાન્ 'વત્ (પુ.), નડ્વલઃ એ ૪-બહુ નલતૃણવાળો દેશ, ઘણા બરૂવાળો દેશ. ॥૯૫૪॥ શાદ્વલઃ-'શાવલઃ'

१ २ १ १
शाद्वलः शादहरिते, देशो नद्यम्बुजीवनः ।
२ २ १
स्याद् नदीमातृको देवमातृको वृष्टिजीवनः ॥९५५॥

१ २ १ १ २ १
प्राग्ज्योतिषाः कामरूपा, मालवाः स्युरवन्तयः ।
१ २ ३ ४ १
त्रैपुरास्तु डाहलाः स्युश्चैद्यास्ते चेदयश्च ते ॥९५६॥

१ २ १ १
वङ्गास्तु हरिकेलीया, अङ्गाश्चम्पोपलक्षिताः ।
१ २ १ १ २ १
साल्वास्तु कारकुक्षीया, मरवस्तु दशेरकाः ॥९५७॥

शादहरितः એ ૨-લીલા ઘાસવાળો દેશ નદ્યમ્બુજીવનઃ, નદીમાતૃકઃ એ ૨ નદીના પાણીથી અનાજ ઉત્પન્ન થાય તેવો દેશ. દેવમાતૃકઃ, વૃષ્ટિજીવનઃ એ ૨-વરસાદના પાણીવડે અનાજ ઉત્પન્ન થાય તેવો દેશ. ॥૯૫૫॥ દેશ વિશેષનાં નામો (બહુવચનમાં વપરાય છે.)-પ્રાગ્જ્યોતિષાઃ, કામરૂપાઃ એ ૨-કામરૂપ દેશ, આસામ. માલવાઃ, અવન્તયઃ એ ૨-માલવ દેશ. ત્રૈપુરાઃ, ડાહલાઃ, ચૈદ્યાઃ, ચેદયઃ એ ૪-ચેદીદેશ, પૂર્વ હિંદુસ્તાન ॥૯૫૬॥ વઙ્ગાઃ, હરિકેલીયાઃ એ ૨-વંગ-બંગાળ દેશ. અઙ્ગાઃ-ચંપાનગરીથી પ્રસિદ્ધ અંગ-બિહાર દેશ. સાલ્વાઃ, કારકુક્ષીયાઃ એ ૨-હિંદુસ્તાનના ઉત્તર ભાગમા સાલ્વ નામના રાજાથી પ્રસિદ્ધ સાલ્વ દેશ મરવઃ, દશેરકાઃ એ ૨-મારવાડ દેશ. ॥૯૫૭॥ જાલન્ધરાઃ, ત્રિગર્ત્તાઃ એ ૨-ત્રિગર્ત દેશ (લાહોર પ્રાન્તનો એક દેશ). તાયિકાઃ, તર્જિકાઃ એ ૨-તર્જીક-બુખારા પાસેનો દેશ.

જાલન્ધરાસ્ત્રિગર્ત્તાઃ સ્યુસ્તાયિકાસ્તર્જિકાભિધાઃ ।
કશ્મીરાસ્તુ માધુમતાઃ, સારસ્વતા વિકર્ણિકાઃ ॥૯૫૮॥
વાહીકાષ્ટક્કનામાનો, વાહ્લીકા વાહ્લિકાહ્વયાઃ ।
તુરુષ્કાસ્તુ સાખયઃ સ્યુઃ, કારૂષાસ્તુ બૃહદ્ગૃહાઃ ॥૯૫૯॥
લમ્પાકાસ્તુ મુરુણ્ડાઃ સ્યુઃ, સૌવીરાસ્તુ કુમાલકાઃ ।
પ્રત્યગ્રથાસ્ત્વહિચ્છત્રાઃ, કીકટા મગધાહ્વયાઃ ॥૯૬૦॥
ઓણ્ડ્રાઃ કેરલપર્યાયાઃ, કુન્તલા ઉપહાલકાઃ ।
ગ્રામસ્તુ વસથઃ સં-નિ-પ્રતિ-પર્યુ-પતઃ પરઃ ॥૯૬૧॥

કશ્મીરાઃ, માધુમતાઃ, સારસ્વતાઃ, વિકર્ણિકાઃ એ ૪-કાશ્મીર દેશ. ॥૯૫૮॥ વાહીકાઃ, ટક્કાઃ એ ૨-વાહીક દેશ. વાહ્લીકાઃ, વાહ્લિકાઃ એ ૨-વાહ્લીક દેશ-અરબસ્તાન. તુરુષ્કાઃ, સાખયઃ 'ખિ, એ ૨-તુર્કસ્તાન. કારૂષાઃ, બૃહદ્ગૃહાઃ એ ૨-કારૂષ દેશ. ॥૯૫૯॥ લમ્પાકાઃ, મુરુણ્ડાઃ એ ૨-લંપાક દેશ. સૌવીરાઃ, કુમાલકાઃ એ ૨-સૌવીર દેશ. પ્રત્યગ્રથાઃ, અહિચ્છત્રાઃ એ ૨-અહિચ્છત્ર દેશ. કીકટાઃ, મગધાઃ એ ૨-મગધ દેશ. ॥૯૬૦॥ ઓણ્ડ્રાઃ, એ-૨ કેરલ દેશ, મલબાર દેશ, ઓરિસા દેશ. કુન્તલાઃ, ઉપહાલકાઃ એ ૨-કુન્તલ દેશ (પ્રાગ્જ્યોતિષ, માલવ, ચેદિ, વંગ, અંગ અને મગધ એ પૂર્વના દેશો છે. મરુ, સાલ્વ એ પશ્ચિમના દેશો છે. જાલન્ધર, તાયિક. કશ્મીર, વાહીક, વાહ્લીક, તુરુષ્ક, કારૂષ, લમ્પાક અને પ્રત્યગ્રથ એ ઉત્તરના દેશો તેમજ ઓણ્ડ્ર અને કુન્તલ એ દક્ષિણના દેશો છે) ગ્રામઃ, સંવસથઃ, નિવસથઃ, પ્રતિવસથઃ, પરિવસથઃ, ઉપવસથઃ એ ૬-ગામ. ॥૯૬૧॥ પાટકઃ-પાડો-ગામનો અર્ધો

पाटकस्तु तदर्द्धे स्यादाघाटस्तु घटोऽवधिः ।
अन्तोऽवसानं सीमा च, मर्यादापि च सीमनि ॥९६२॥
ग्रामसीमा तूपशल्यं, मालं ग्रामान्तराऽटवी ।
पर्यन्तभूः परिसरः, स्यात् कर्मान्तस्तु कर्मभूः ॥९६३॥
गोस्थानं गोष्ठमेतत् तु, गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ।
तदाशितंगवीनं स्याद्, गावो यत्राऽऽशिताः पुरा ॥९६४॥
क्षेत्रे तु वप्रः केदारः, सेतौ पाल्याऽऽलिसंवरा ।
क्षेत्रं तु शाकस्य शाकशाकटं शाकशाकिनम् ॥९६५॥

ભાગ. आघाटः, घटः, अवधिः (પુ.), अन्तः, अवसानम्, सीमा (સ્ત્રી), मर्यादा, सीमा 'मन्' (સ્ત્રી) એ ૮–મર્યાદા, સીમા, હદ. ॥૯૬૨॥ ग्रामसीमा, उपशल्यम् એ ૨–ગામની મર્યાદા, ગામનો સીમાડો मालम् (પુ. ન.), [मालकः શિ૦ ૮૪]–ગામ વચ્ચે રહેલો જંગલ વિભાગ. पर्यन्तभूः (સ્ત્રી), परिसरः એ ૨–ગામની અંતભૂમિ, સીમાડો. कर्मान्तः, कर्मभूः (સ્ત્રી) એ ૨–કૃષિકર્મ કરેલી ભૂમિ, ખેડેલી ભૂમિ. ॥૯૬૩॥ गोस्थानम्, गोष्ठम् (પુ. ન) એ ૨–ગાયનો વાડો. गौष्ठीनम्–પહેલા ગાયનો વાડો હોય તેવુ સ્થાન आशितंगवीनम्–જે ઠેકાણે ગાયો ચરીને ધરાય એવું સ્થાન ॥૯૬૪॥ क्षेत्रम्, वप्रः (પુ. ન.), केदारः (પુ. ન) એ ૩–ખેતર. सेतुः (પુ.), पालिः–પાલી (સ્ત્રી.), आलिः–આલી (સ્ત્રી.), संवरः એ ૪–સેતુ, પૂલ, બંધ, પાળ. शाकशाकटम्, शाकशाकिनम् એ ૨–શાક વાવવાનું ખેતર ॥૯૬૫॥ त्रैहेयम्, शालेयम् એ ૨–ડાંગરનુ ખેતર. षष्टि-

વ્રૈહેયં શાલેયં ષષ્ટિક્યં કૌદ્રવીણ-મૌદ્ગીને ।
વ્રીહ્યાદીનાં ક્ષેત્રેઽણવ્યં, તુ સ્યાદાણવીનમણોઃ ॥૯૬૬॥
ભઙ્ગ્યં ભાઙ્ગીનમૌમીનમુમ્યં, યવ્યં યવક્યવત્ ।
તિલ્યં તૈલીનં માષીણં, માષ્યં ભઙ્ગાદિસમ્ભવમ્ ॥૯૬૭॥
સીત્યં હલ્યં ત્રિહલ્ય તુ, ત્રિસીત્યં ત્રિગુણાકૃતમ્ ।
તૃતીયાકૃતં દ્વિહલ્યાદ્યેવં શમ્બાકૃતં ચ તત્ ॥૯૬૮॥
બીજાકૃતં તૂપ્તકૃષ્ટં દ્રૌણિકાઽઽઢકિકાદયઃ ।
સ્યુર્દ્રોણાઽઽઢકવાપાદૌ, ખલધાનં પુનઃ ખલમ્ ॥૯૬૯॥

ક્યમ્-સાઠી ચોખા થઈ શકે તેવુ ખેતર. કૌદ્રવીણમ્-કોદરાનું ખેતર. મૌદ્ગીનમ્-મગનું ખેતર. અણવ્યમ, આણવીનમ્ એ-અણુ નામના ધાન્યનું (કાંગ)નું ખેતર ॥૯૬૬॥ ભઙ્ગ્યમ્, ભાઙ્ગીનમ્ એ-૨-શણનું ખેતર ઔમીનમ, ઉમ્યમ્ એ ૨-અળશીનું ખેતર. યવ્યમ્, યવક્યમ્ એ ૨-જવનું ખેતર. તિલ્યમ્, તૈલીનમ્ એ ૨-તલનું ખેતર માષીણમ્, માષ્યમ્ એ ૨-અડદનું ખેતર ॥૯૬૭॥ સીત્યમ્, હલ્યમ્ એ ૨-હળથી ખેડી શકાય તેવું ખેતર. ત્રિહલ્યમ્, ત્રિસીત્યમ, ત્રિગુણાકૃતમ્, તૃતીયાકૃતમ્ એ ૪-ત્રણવાર હળથી ખેડેલું ખેતર દ્વિહલ્યમ્, દ્વિસીત્યમ્, દ્વિગુણાકૃતમ્, દ્વિતીયાકૃતમ્, શમ્બાકૃતમ્ 'સમ્બાકૃતમ્' એ ૫-બે વાર ખેડેલું ॥૯૬૮॥ બીજાકૃતમ્, ઉપ્તકૃષ્ટમ્ એ ૨-પ્રથમ વાવીને ખેડેલું. દ્રૌણિકઃ, દ્રોણવાપઃ એ ૨-એક દ્રોણ (એક જાતનું માપ) પ્રમાણ ધાન્ય વાવી શકાય તેવું ખેતર દ્રૌણિકઃ-એક દ્રોણ અનાજ રાંધી શકાય તેવું વાસણ આઢકિકઃ, આઢકવાપઃ એ ૨-એક આઢક (એક જાતનું માપ) પ્રમાણ ધાન્ય વાવી શકાય તેવું ખેતર (ખારીક - ૧ એક ખારી પ્રમાણ ધાન્ય વાવી શકાય તેવું ખેતર. ૨ એક ખારી પ્રમાણ અનાજ રાંધી શકાય તેવું વાસણ)

चूर्णे, क्षोदोऽथ रजसि, स्युर्धूलीपांसुरेणवः ।
लोष्टे लोष्टुर्दलिर्लेष्टुर्वल्मीकः कृमिपर्वतः ॥९७०॥
वम्रीकूटं वामलूरो, नाकुः शक्रशिरश्च सः ।
नगरी पूः पुरी द्रङ्गः, पत्तनं पुटभेदनम् ॥९७१॥
निवेशनमधिष्ठानं, स्थानीयं निगमोऽपि च ।
शाखापुरं तूपपुरं, खेटः, पुरार्द्धविस्तरः ॥९७२॥

ખલધાનમ્, ખલમ્ (ત્રિ) એ ૨-ખળુ ॥૯૬૯॥ **चूर्णम्** (પુ. ન.) **क्षोदः** એ ૨-કાકરાવાળી ધૂળ, ચૂર્ણ, ભૂકો, ધૂળ. રજઃ 'સ્', (ન), ધૂલી-ધૂલિઃ (સ્ત્રી.), પાંસુઃ-'પાંશુઃ' (પુ.), રેણુઃ (પુ. સ્ત્રી.) એ ૪-ધૂળ. લોષ્ટઃ (પુ. ન.), લોષ્ટુઃ (પુ.), દલિઃ-દલી (સ્ત્રી), લેષ્ટુઃ (પુ.) એ ૪-માટીનું ઢેફું. વલ્મીકઃ (પુ. ન.), **कृमिपर्वतः** ॥૯૭૦॥, વમ્રીકૂટમ્, વામલૂરઃ, નાકુઃ (પુ.), શક્રશિરઃ 'સ્' (ન) એ ૬-રાફડો. નગરી (સ્ત્રી. ન.), પૂઃ 'ર્', (સ્ત્રી.), પુરી-પુરિઃ (ત્રિ), દ્રઙ્ગઃ (ઉદ્રઙ્ગ, નિવેશઃ), પત્તનમ્, પુટભેદનમ્ ॥૯૭૧॥, નિવેશનમ્, અધિષ્ઠાનમ્, સ્થાનીયમ્, નિગમઃ [પટ્ટનમ્, શિ૦ ૮૫] એ ૧૦-નગર, મુખ્ય શહેર (સ્થાનીયમ્-આઠસો પરગણામાં ઘણુ લાંબુ અને શ્રેષ્ઠ રાજધાનીનું નગર દ્રોણમુખમ્, **कर्वटम्** (પુ. ન) એ ૨-ચારસો પરગણામાં સુંદર નગર. **कर्वुटिकम्**-કર્વુટનું અર્ધ-૨૦૦ ગ્રામોમાં શ્રેષ્ઠ નગર. **कार्वटम्**-કર્વટિકનું અર્ધ-૧૦૦ ગામોમાં શ્રેષ્ઠ નગર. પત્તનમ્, પુટભેદનમ્ એ ૨-કાર્વટનું અર્ધ-૫૦ ગામોમા શ્રેષ્ઠ નગર. નિગમઃ-પત્તનનું અર્ધ-૨૫ ગામોમાં શ્રેષ્ઠ નગર. નિવેશનમ્-નિગમનું અર્ધ શ્રેષ્ઠ નગર. દ્રઙ્ગઃ, ઉદ્રઙ્ગઃ, નિવેશઃ એ ૩-કર્વટથી ઉતરતું અને પત્તનથી શ્રેષ્ઠ નગર.) શાખાપુરમ્, ઉપપુરમ્ એ ૨-પરૂં, રાજધાનીથી બીજું નગર **खेटः**-નગરનો અર્ધો વિસ્તાર ॥૯૭૨॥

સ્કન્ધાવારો રાજધાની, કોટ્ટદુર્ગે પુનઃ સમે ।
ગયા પૂર્ગયરાજર્ષેઃ, કન્યકુબ્જં મહોદયમ્ ॥૯૭૩॥
કન્યાકુબ્જં ગાધિપુરં, કૌશં કુશસ્થલં ચ તત્ ।
કાશિર્વરાણસી વારાણસી શિવપુરી ચ સા ॥૯૭૪॥
સાકેતં કોસલાઽયોધ્યા, વિદેહા મિથિલા સમે ।
ત્રિપુરી ચેદિનગરી, કૌશામ્બી વત્સપત્તનમ્ ॥૯૭૫॥
ઉજ્જયની સ્યાદ્ વિશાલાઽવન્તી પુષ્પકરણ્ડિની ।
પાટલિપુત્રં કુસુમપુરં ચમ્પા તુ માલિની ॥૯૭૬॥

સ્કન્ધાવારઃ, રાજધાની (સ્ત્રી. ન.) એ ૨–રાજધાની. કોટ્ટઃ (પુ. ન), દુર્ગમ્ એ ૨–કોટ-કિલ્લો ગયા–ગય રાજર્ષિની પુરી. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં અલાહાબાદ પાસે એ નામનું તીર્થ. કન્યકુબ્જમ્ (સ્ત્રી. ન.), મહોદયમ્ (સ્ત્રી. ન.) ॥૯૭૩॥ કન્યાકુબ્જમ્ (સ્ત્રી. ન.), ગાધિપુરમ્, કૌશમ્, કુશસ્થલમ્ એ ૬–કાન્યકુબ્જ–કનોજ. કાશિઃ–કાશી (સ્ત્રી.), વરાણસી, વારાણસી, શિવપુરી એ ૪–કાશી ॥૯૭૪॥ સાકેતમ્, કોસલા-કોશલા, અયોધ્યા એ ૩–અયોધ્યા નગરી. વિદેહા, મિથિલા એ ૨–મિથિલા નગરી. ત્રિપુરી, ચેદિનગરી એ ૨–ચેદી દેશની નગરી. કૌશામ્બી, વત્સપત્તનમ્ એ ૨–વત્સ દેશની કૌશામ્બી નગરી. ॥૯૭૫॥ ઉજ્જયની; વિશાલા, અવન્તી, પુષ્પકરણ્ડિની એ ૪–ઉજ્જયિની નગરી. પાટલિપુત્રમ્, કુસુમપુરમ્ એ ૨–પાટલિપુત્ર–પટના. ચમ્પા, માલિની ॥૯૭૬॥, લોમપાદપૂઃ 'દ્રૂ,–

लोमपाद-कर्णयोः पूर्देवीकोट उमावनम् ।
कोटिवर्षं बाणपुरं, स्याच्छोणितपुरं च तत् ॥१७७॥

मथुरा तु मधूपघ्नं, मधुराऽथ गजाह्वयम् ।
स्याद् हास्तिनपुरं हस्तिनीपुरं हस्तिनापुरम् ॥ १७८ ॥

तामलिप्तं दामलिप्तं, तामलिप्ती तमालिनी ।
स्तम्बपूर्विष्णुगृहं च, स्याद् विदर्भा तु कुण्डिनम् ॥१७९॥

द्वारवती द्वारका स्याद्, निषधा तु नलस्य पूः ।
प्राकारो वरणः साले, चयो वप्रोऽस्य पीठभूः ॥ १८० ॥

લોમપાદપુરી, कर्णपूः 'स्त्री'-कर्णपुरी એ ૪-ચંપાપુરી, ભાગલપુર. देवीकोटः, उमावनम्, कोटिवर्षम्, बाणपुरम्, शोणितपुरम् એ ૫-બાણાસુરનું નગર. ॥૧૭૭॥ मथुरा, मधूपघ्नम्, मथुरा એ ૩-મથુરા-નગરી. गजाह्वयम्, गजपुरम्, हास्तिनपुरम्, हस्तिनीपुरम्, हस्तिना-पुरम એ ૪-હસ્તિનાપુર, દિલ્હી. ॥૧૭૮॥ तामलिप्तम्, दामलिप्तम्, तामलिप्ती, तमालिनी, स्तम्बपूः 'स्त्री'-स्तम्बपूरी, विष्णुगृहम् એ ૬-તામલિપ્તી નગરી. विदर्भा, कुण्डिनम् [कुण्डिनपुरम्, कुण्डिनापुरम् શિ૦ ૮૫] એ-૨-કુંડિનપુર. ॥૧૭૯॥ द्वारवती-द्वारावती, द्वारका એ ૨-દ્વારકાનગરી. निषधा-નલરાજાની નિષધા નગરી. प्राकारः, वरणः, सालः એ ૩-કોટ, કિલ્લો, વાડ. चयः, वप्रः (પું. ન) એ ૨-કોટની મૂળ ભૂમિ, ખાઈમાંથી કાઢેલો માટીનો ઢગ. ॥૧૮૦॥

પ્રાકારાગ્રં કપિશીર્ષં, ક્ષૌમાઽટ્ટાઽટ્ટાલકાઃ સમાઃ ।
પૂર્દ્વારે ગોપુરં રથ્યાપ્રતોલીવિશિખાઃ સમાઃ ॥ ૯૮૧ ॥
પરિકૂટં હસ્તિનખો, નગરદ્વારકૂટકે ।
મુખં નિઃસરણે વાટે, પ્રાચીનાઽઽવેષ્ટકૌ વૃતિઃ ॥ ૯૮૨ ॥
પદવ્યેકપદી પદ્યા, પદ્ધતિર્વર્ત્મ વર્ત્તની ।
અયનં સરણિર્માર્ગોઽધ્વા પન્થા નિગમઃ સૃતિઃ ॥ ૯૮૩ ॥

પ્રાકારાગ્રમ્, કપિશીર્ષમ્ એ ૨–પ્રાકારના કાંગરા. ક્ષૌમમ્ (પુ ન), અટ્ટઃ (પુ. ન), અટ્ટાલકઃ એ ૩–૧ પ્રકારના ઉપરનો સમભાગ, ૨ કિલ્લા ઉપરનું સૈન્યગૃહ, ૩ મેડી, ઉપલો માળ. પૂર્દ્વારમ્, ગોપુરમ્ એ ૨ નગરનો દરવાજો. રથ્યા, પ્રતોલી, વિશિખા એ ૩–શેરી, ગામની અંદરનો રસ્તો. ॥૯૮૧॥ પરિકૂટમ્ (પુ. ન), હસ્તિનખઃ, નગરદ્વારકૂટકઃ–નગરદ્વારકૂટઃ એ ૩–નગરના દરવાજા પાસે ચઢવા ઉતરવાનો ઢાળ મુખમ્, નિઃસરણમ્ એ ૨–ઘરમા પેસવા નીકળવાનું પ્રથમ દ્વાર. વાટઃ (ત્રિ), પ્રાચીનમ્, આવેષ્ટકઃ, વૃતિઃ (સ્ત્રી), એ ૪–ઘર અથવા નગરાદિકને ફરતો કોટ કે વાડ. ॥૯૮૨॥ પદવી–પદવિઃ (સ્ત્રી.), એકપદી, પદ્યા, પદ્ધતિઃ (સ્ત્રી), વર્ત્મ 'ન્' (ન.), વર્ત્તની–વર્ત્તનિઃ (સ્ત્રી.), અયનમ્, સરણિઃ, 'સરણી, શરણી' (સ્ત્રી), માર્ગઃ, અધ્વા 'ન્' (પુ), પન્થાઃ, 'ઇન્' પથઃ' (પુ.), નિગમઃ, સૃતિઃ (સ્ત્રી) એ ૧૩–માર્ગ, રસ્તો. ॥૯૮૩॥ સત્પથઃ, સુપન્થાઃ 'ઇન્' (પુ), અતિપન્થાઃ 'ઇન' (પુ) એ ૩–સારો માર્ગ, સડક. અપન્થાઃ

सत्पथे स्वतितः पन्थाः अपन्था अपथं समे ।
व्यध्वो दुरध्वः कदध्वा विपथं कापथं च सः ॥ ९८४ ॥
प्रान्तरं दूरशून्योऽध्वा, कान्तारो वर्त्म दुर्गमम् ।
सुरुङ्गा तु सन्धिला स्याद्, गूढमार्गो भुवोऽन्तरे ॥ ९८५ ॥
चतुष्पथे तु संस्थानं, चतुष्कं त्रिपथे त्रिकम् ।
द्विपथं तु चारपथो, गजाद्यध्वा त्वसङ्कुलः ॥ ९८६ ॥
घण्टापथः संसरणं, श्रीपथो राजवर्त्म च ।
उपनीष्क्रमणं चोपनिष्करं च महापथः ॥ ९८७ ॥

'इन्' (पु), अपथम् એ ૨–ઉન્માર્ગ. व्यध्वः, दुरध्वः, कदध्वा 'अन्' (पु.) विपथम् (पु. न), कापथम् (पु. न.) એ ૫–કુમાર્ગ, ખરાબ માર્ગ. ॥૯૮૪॥ प्रान्तरम्–દૂરનો માર્ગ, શૂન્ય માર્ગ, ઘણે દૂર સુધી વૃક્ષની છાયા અને પાણી વગેરે ન મળી શકે તેવો શૂન્ય માર્ગ. कान्तारः (पु. न)–વિકટ માર્ગ, ચોર–કાંટાદિ ઉપદ્રવવાળો માર્ગ. सुरुङ्गा–'सुरङ्गा' सन्धिला [सन्धिः (पु) शि० ८६] એ ૨–પૃથ્વીની અંદરનો ગૂઢ માર્ગ, સુરંગ. ॥૯૮૫॥ चतुष्पथम्, संस्थानम्, चतुष्कम्, એ ૩–ચાર રસ્તા જ્યાં એકઠા થાય એવું સ્થાન, ચકલું, ચૌટું, ચોક. त्रिपथम्, त्रिकम् એ ૨–જ્યાં ત્રણ રસ્તા એકઠા થાય તેવું સ્થાન. द्विपथम्, चारपथः એ ૨–જ્યાં બે રસ્તા ભેગાં થાય તેવું સ્થાન. असङ्कुलः ॥૯૮૬॥, घण्टापथः, संसरणम्, श्रीपथः, राजवर्त्म 'अन्' (न.), उपनिष्क्रमणम्, उपनिष्करम्, महापथः એ ૮–રાજમાર્ગ હાથી વગેરેને જવાનો રસ્તો. ॥૯૮૭॥ विपणिः 'विपणी'

વિપણિસ્તુ વણિગ્માર્ગઃ, સ્થાનં તુ પદમાસ્પદમ્ ।
શ્લેષસ્ત્રિમાર્ગ્યાઃ શૃઙ્ગાટં, બહુમાર્ગી તુ ચત્વરમ્ ॥ ૧૮૮ ॥
શ્મશાનં કરવીરં સ્યાત્, પિતૃ-પ્રેતાદ્ વનં ગૃહમ્ ।
ગેહભૂર્વાસ્તુ ગેહં તુ, ગૃહં વેશ્મ નિકેતનમ્ ॥ ૧૮૯ ॥
મન્દિરં સદનં સદ્મ, નિકાય્યો ભવનં કુટઃ ।
આલયો નિલયઃ શાલા, સભોદવસિતં કુલમ્ ॥ ૧૯૦ ॥
ધિષ્ણ્યમાવસથઃ સ્થાનં, પસ્ત્યં સંસ્ત્યાય આશ્રયઃ ।
ઓકો નિવાસ આવાસો, વસતિઃ શરણં ક્ષયઃ ॥ ૧૯૧ ॥

(સ્રી.), વણિગ્માર્ગઃ [પણ્યવીથી-પણ્યવીથિકા શિ૦ ૮૫] એ ૨-બજાર દુકાનોની શ્રેણી. સ્થાનમ્, પદમ્, આસ્પદમ્ એ ૩-સ્થાન. શૃઙ્ગાટમ્-જ્યાં ત્રણ રસ્તા ભેગા થાય તેવું સ્થાન. બહુમાર્ગી, ચત્વરમ્ એ ૨-ઘણા રસ્તા ભેગા થાય તેવું સ્થાન. ॥૧૮૮॥ શ્મશાનમ્, કરવીરમ્, પિતૃવનમ્, પિતૃગૃહમ્, પ્રેતવનમ્, પ્રેતગૃહમ્ એ ૬ શ્મશાન. ગેહભૂઃ (સ્રી.), વાસ્તુ (પુ. ન) એ ૨-ઘર માટેની ભૂમિ, વાસ કરવા યોગ્ય ભૂમિ. ગેહમ્ (પુ. ન), ગૃહમ્ (પુ. ન), વેશ્મ 'અન્' (ન.), નિકેતનમ્ ॥૧૮૯॥, મન્દિરમ્ (સ્રી. ન), સદનમ્, સદ્મ 'અન્' (ન.), નિકાય્યઃ, ભવનમ્ (પુ. ન), કુટઃ (પુ. સ્રી.), આલયઃ, નિલયઃ, શાલા, સભા, ઉદવસિતમ્, કુલમ્ ॥૧૯૦॥, ધિષ્ણ્યમ્, આવસથઃ, સ્થાનમ્, પસ્ત્યમ્, સંસ્ત્યાયઃ, આશ્રયઃ, ઓકસ્ 'સ્' (ન), નિવાસઃ, આવાસઃ, વસતિઃ (સ્રી), શરણમ્, ક્ષયઃ ॥૧૯૧॥ ધામ 'અન્' (ન.), અગારમ્, નિશાન્તમ્ [ધામમ્ શિ૦ ૮૬] એ

ધામાઽગારં નિશાન્તં ચ, કુટ્ટિમં ત્વસ્ય બદ્ધભૂઃ ।
ચતુઃશાલં સઞ્જવનં, સૌધં તુ નૃપમન્દિરમ્ ॥ ૯૯૨ ॥
ઉપકારિકોપકાર્યા, સિંહદ્વારં પ્રવેશનમ્ ।
પ્રાસાદો દેવભૂપાનાં, હર્મ્યં તુ ધનિનાં ગૃહમ્ ॥ ૯૯૩ ॥
મઠાઽઽવસથ્યાઽઽવસથાઃ, સ્યુશ્છાત્રવ્રતિવેશ્મનિ ।
પર્ણશાલોટજશ્ચૈત્યવિહારૌ જિનસદ્મનિ ॥ ૯૯૪ ॥
ગર્ભાગારેઽપવરકો, વાસૌકઃ શયનાસ્પદમ્ ।
ભાણ્ડાગારં તુ કોશઃ સ્યાત્, ચન્દ્રશાલા શિરોગૃહમ્ ॥ ૯૯૫ ॥

૩૧-ઘર. કુટ્ટિમમ્ (પુ. ન)-ઘરની પથ્થર વગેરેથી બાંધેલી ભૂમિ, ફરસબંધ જમીન. ચતુઃશાલમ્, સઞ્જવનમ્ એ ૨-ચાર ઓરડાવાળું ઘર, ચોકવાળું ઘર. સૌધમ્, નૃપમન્દિરમ્ એ ૨-રાજમહેલ. ॥૯૯૨॥ ઉપકારિકા, ઉપકાર્યા [ઉપકર્યા શિ૦ ૮૬] એ ૨-રાજમહેલ, તંબુ, ડેરા વગેરે સિંહદ્વારમ્, પ્રવેશનમ્ એ ૨-પ્રવેશદ્વાર, મુખ્ય દરવાજો પ્રાસાદઃ [પ્રસાદનઃ શિ૦ ૮૬] એ-૧ દેવ મન્દિર ૨ રાજાનો મહેલ. હર્મ્યમ્-ધનવાનનું ઘર, હવેલી. ॥૯૯૩॥ મઠઃ (ત્રિ), આવસથ્યમ્, આવસથઃ એ ૩-વિદ્યાર્થીઓ કે વ્રતીઓનું રહેઠાણ. પર્ણશાલા- પર્ણશાલમ્, ઉટજઃ (પુ ન.) એ ૨-ઝુંપડું, પાંદડાં વગેરેનું ઘર, મુનિઓને રહેવાની કુટીર. ચૈત્યમ્, વિહારઃ (પુ ન.), જિનસદ્મ (ન.), 'આયતનમ્' એ ૩-જિનાલય, જિનમન્દિર. ॥ ૯૯૪ ॥ ગર્ભાગારમ્, અપવરકઃ, વાસૌકઃ 'અસ્' (ન.), શયનાસ્પદમ્ એ ૪-ઘરનો મધ્ય ખંડ, ઓરડો, શયનગૃહ. ભાણ્ડાગારમ્, કોશઃ (પુ. ન.) એ ૨-ભંડાર, તિજોરી. ચન્દ્રશાલા, શિરોગૃહમ્ એ ૨-૧ અગાસી, ૨ ઉપરની મેડી. ॥ ૯૯૫ ॥ કુપ્ય-

કુપ્યશાલા તુ સન્ધાની, કાયમાનં તૃણૌકસિ ।
હોત્રીયં તુ હવિર્ગેહં, પ્રાગ્વંશઃ પ્રાગ્ હવિર્ગૃહાત્ ॥ ૯૯૬ ॥
આથર્વણં શાન્તિગૃહમાસ્થાનગૃહમિન્દ્રકમ્ ।
તૈલિશાલા યન્ત્રગૃહમરિષ્ટં સૂતિકાગૃહમ્ ॥ ૯૯૭ ॥
સૂદશાલા રસવતી, પાકસ્થાનં મહાનસમ્ ।
હસ્તિશાલા તુ ચતુરં, વાજિશાલા તુ મન્દુરા ॥ ૯૯૮ ॥

શાલા, સન્ધાની એ ૨–ટંકશાલ, તાંબા વગેરે ધાતુનાં વાસણ બનાવવાનું સ્થાન કાયમાનમ્, તૃણૌકઃ 'અસ્' (ન.) એ ૨–૧ તૃણ કાષ્ઠથી બનાવેલી ઝુંપડી, ૨ ઘરની ઉપર કરેલી તૃણકાષ્ઠની મેડી. હોત્રીયમ્, હવિર્ગેહમ્ એ ૨ હોમવાની વસ્તુઓ રાખવાનું સ્થાન, બલિઘર. પ્રાગ્વંશઃ–૧ હવિર્ગૃહ–(હોમવાની વસ્તુઓ રાખવાના સ્થાન) થી પૂર્વદિશામાં પ્રેક્ષકો માટે કરેલો મંડપ, ૨ અગ્નિશાલાનો 'પત્નીશાલા' એ નામનો આદ્ય ભાગ. ॥ ૯૯૬ ॥ આથર્વણમ્, શાન્તિગૃહમ્ [શાન્તીગૃહમ્ શિ૦ ૮૭] એ ૨–યજ્ઞસ્થલ પાસેનું શાન્તિઘર, અથર્વણ વેદપાઠીનું શાન્તિઘર આસ્થાનગૃહમ્, ઇન્દ્રકમ્ એ ૨–સભાગૃહ. તૈલિશાલા–તૈલિશાલમ્, યન્ત્રગૃહમ્ એ ૨–તેલની ઘાણી. અરિષ્ટમ્, સૂતિકાગૃહમ્ એ ૨ સુવાવડનું ઘર. ॥ ૯૯૭ ॥ સૂદશાલા, રસવતી, પાકસ્થાનમ્, મહાનસમ્ એ ૪–રસોડું. હસ્તિશાલા હસ્તિશાલમ્, ચતુરમ્ એ ૨–હસ્તિશાલા. વાજિશાલા–વાજિશાલમ્, મન્દુરા (સ્ત્રી. ન.) એ ૨–ઘોડાર, ઘોડો બાંધવાની જગ્યા ॥ ૯૯૮ ॥ સન્દાનિની, ગોશાલા એ ૨–

सन्दानिनी तु गोशाला, चित्रशाला तु जालिनी ।
कुम्भशाला पाकपुटी, तन्तुशाला तु गर्त्तिका ॥ ९९९ ॥
नापितशाला वपनी, शिल्पा खरकुटी च सा ।
आवेशनं शिल्पिशाला, सत्रशाला प्रतिश्रयः ॥ १००० ॥
आश्रमस्तु मुनिस्थानमुपघ्नस्त्वन्तिकाश्रयः ।
प्रपा पानीयशाला स्यात्, गञ्जा तु मदिरागृहम् ॥ १००१ ॥

ગાયોનું સ્થાન, ગોશાલા. ચિત્રશાલા-ચિત્રશાલમ્, જાલિની એ ૨-ચિત્રશાલા કુમ્ભશાલા કુમ્ભશાલમ્, પાકપુટી એ ૨-કુંભારનો નીભાડો, માટીનાં વાસણ પકાવવાનું સ્થાન. તન્તુશાલા-તન્તુશાલમ્, ગર્તિકા એ ૨-કાપડ વણવાનું સ્થાન, તન્તુશાલા ॥ ૯૯૯ ॥ નાપિતશાલા-નાપિતશાલમ્, વપની, શિલ્પા, ખરકુટી એ ૪-હજામતનુ સ્થાન (હેરકટીંગ સલુન). આવેશનમ્, શિલ્પિશાલા-'શિલ્પશાલા' એ ૨-શિલ્પીઓની શાલા, સોની વગેરે કારીગરોનું સ્થાન સત્રશાલા-સત્રશાલમ્, પ્રતિશ્રયઃ એ ૨-હમેશની દાનશાલા. ॥ ૧૦૦૦ ॥ આશ્રમઃ (પુ ન) મુનિસ્થાનમ્ એ ૨-મુનિઓનું સ્થાન, આશ્રમ ઉપઘ્નઃ, અન્તિકાશ્રયઃ એ ૨-પાસેનો આશ્રય, લગોલગનો આધાર, પાડોશીનું ઘર પ્રપા, પાનીયશાલા-પાનીયશાલમ્ એ ૨-પરબ. ગઞ્જા, મદિરાગૃહમ્ એ ૨-દારૂ પીવાનું સ્થાન. ॥ ૧૦૦૧ ॥ પક્કણઃ (પુ ન.), શબરાવાસઃ એ ૨ ભીલોનું રહેઠાણ.

પક્કણઃ શબરાવાસો, ઘોષસ્ત્વાભીરપલ્લિકા ।
પણ્યશાલા નિષદ્યાઽટ્ટો, હટ્ટો વિપણિરાપણઃ ॥ ૧૦૦૨ ॥
વેશ્યાશ્રયઃ પુરં વેશો, મણ્ડપસ્તુ જનાશ્રયઃ ।
કુડ્યં ભિત્તિસ્તદેડૂકમન્તર્નિહિતકીકસમ્ ॥ ૧૦૦૩ ॥
વેદી વિતર્દિરજિરં, પ્રાઙ્ગણં ચત્વરાઙ્ગને ।
વલજં પ્રતીહારો દ્વાર્દ્વારિઽથ પરિઘોઽર્ગલા ॥ ૧૦૦૪ ॥
સાઽલ્પા ત્વર્ગલિકા સૂચિઃ, કુઞ્ચિકાયાં તુ કૂચિકા ।
સાધારણ્યઙ્કુટશ્ચાસૌ, દ્વારયન્ત્રં તુ તાલકમ્ ॥ ૧૦૦૫ ॥

ઘોષઃ, આભીરપલ્લિકા એ ૨—ગોવાળોનું રહેઠાણ. પણ્યશાલા—પણ્યશાલમ્, નિષદ્યા, અટ્ટઃ (પુ. ન), હટ્ટઃ, વિપણિઃ—'વિપણી' (સ્ત્રી.), આપણઃ એ ૬—હાટ, દુકાન. ॥૧૦૦૨॥ વેશ્યાશ્રયઃ, પુરમ્, વેશઃ એ ૩-વેશ્યાઓને રહેવાનું સ્થાન. મણ્ડપઃ (પુ. ન.), જનાશ્રયઃ એ ૨—મંડપ, માંડવો. કુડ્યમ્ (પુ. ન), ભિત્તિઃ (સ્ત્રી.) એ ૨—ભીંત. એડૂકમ્—જેમાં હાડકાં ભરવામાં આવ્યાં હોય તેવી ભીંત. ॥ ૧૦૦૩ ॥ વેદી, વેદિઃ, 'વેદિકા', વિતર્દિઃ—'વિતર્દી' એ ૨—(સ્ત્રી.) વેદિકા-લાકડાથી સંસ્કાર કરેલી ચાર ખૂણાવાળી ભૂમિ. અજિરમ્, પ્રાઙ્ગણમ્, ચત્વરમ્, અઙ્ગનમ્ [અઙ્ગણમ્ શિ૦ ૮૭] એ ૪—આંગણું. વલજમ્, પ્રતિહારઃ, દ્વાઃ 'દૂ' (સ્ત્રી), દ્વારમ્ એ ૪—દ્વાર, બારણું. પરિઘઃ, અર્ગલા (વિ.) એ ૨—ભોગળ, કમાડ બંધ કરી પછવાડે નાંખેલ લોઢાનો કે લાકડાનો દંડ. ॥ ૧૦૦૪ ॥ અર્ગલિકા, સૂચિઃ—સૂચી (સ્ત્રી.) એ ૨ નાની આગળીઓ. કુઞ્ચિકા, કૂચિકા, સાધારણી, અઙ્કુટઃ એ ૪—કુંચી, ચાવી. દ્વારયન્ત્રમ્, તાલકમ્ એ ૨—તાળું. ॥ ૧૦૦૫ ॥ તાલી, પ્રતિતાલી એ ૨—તાળું ઉઘાડવાનું યંત્ર,

અસ્યોદ્ઘાટનયન્ત્રં તુ, તાલ્યપિ પ્રતિતાલ્યપિ ।
તિર્યગ્દ્વારોર્ધ્વદારૂત્તરઙ્ગં સ્યાદરરં પુનઃ ॥ ૧૦૦૬ ॥
કપાટોઽરરિઃ કુવાટઃ પક્ષદ્વારં તુ પક્ષકઃ ।
પ્રચ્છન્નમન્તર્દ્વારં સ્યાદ્, વહિર્દ્વારં તુ તોરણમ્ ॥ ૧૦૦૭ ॥
તોરણોર્ધ્વે તુ મઙ્ગલ્યં, દામ વન્દનમાલિકા ।
સ્તમ્ભાદેઃ સ્યાદધોદારૌ, શિલા નાસોર્ધ્વદારુણિ ॥ ૧૦૦૮ ॥
ગોપાનસી તુ વલભીચ્છાદને વક્રદારુણિ ।
ગૃહાવગ્રહણી દેહલ્યુમ્બરોદુમ્બરોમ્બુરાઃ ॥ ૧૦૦૯ ॥

કુંચી. ઉત્તરઙ્ગમ્–દ્વારનું ઉપરનું કાષ્ઠ, ઓતરંગ, બારણા ઉપર નાખવામાં આવતુ આડું લાકડું અરરમ્ ॥ ૧૦૦૬ ॥, કપાટઃ (ત્રિ.), અરરિઃ (પુ ન), કુવાટઃ [કવાટઃ શિ૦ ૮૭] એ ૪–કમાડ, બારણું. પક્ષદ્વારમ્, પક્ષકઃ [खटक्किका શિ૦ ૮૭] એ ૨–ખડકી, ખડકીનું દ્વાર. પ્રચ્છન્નમ્, અન્તર્દ્વારમ્ એ ૨–ગુપ્તદ્વાર, અંદરનું બારણું. વહિર્દ્વારમ્, તોરણમ્ (પુ ન) એ ૨–૧ તોરણ, ૨ મહેરાબ ॥૧૦૦૭॥ વન્દનમાલિકા–તોરણ ઉપર મંગલને માટે બંધાતી આંબા વગેરેનાં પાંદડાંની માળા શિલા સ્તંભ વગેરેની નીચે લાકડાનો આધારભૂત પથ્થર, કુંભી. નાસા–સ્તંભ વગેરેની ઉપર રહેલ આધારભૂત લાકડું, ઓતરંગ, બારશાખની ઉપરનો ભાગ. ॥ ૧૦૦૮ ॥ ગોપાનસી–ગોપાનસિઃ–ભારવટિયાં, વલભીને ઢાંકવાનું વાંકુ લાકડું. ગૃહાવગ્રહણી, દેહલી, ઉમ્બરઃ, ઉદુમ્બરઃ, ઉમ્બુરઃ એ ૫–ઘરનો ઉંબરો. ॥ ૧૦૦૯ ॥ પ્રઘાણઃ, પ્રઘણઃ, અલિન્દઃ (પુ. ન.)

प्रघाणः प्रघणोऽलिन्दो, बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ।
कपोतपाली विटङ्कः, पटलच्छदिषी समे ॥ १०१० ॥
नीव्रं वलीकं तत्प्रान्त, इन्द्रकोशस्तमङ्गकः ।
वलभी छदिराधारो, नागदन्तास्तु दन्तकाः ॥ १०११ ॥
मत्तालम्बोऽपाश्रयः स्यात्, प्रग्रीवो मत्तवारणे ।
वातायनो गवाक्षश्च, जालकेऽथान्नकोष्ठकः ॥ १०१२ ॥

—ઉપલિન્દકઃ, 'પ્રાઘાણઃ' આલિન્દઃ' એ ૩–બારણાના આગળ ભાગમાં કરેલો ઓટલો. કપોતપાલી, વિટઙ્કઃ (પુ. ન.) એ ૨–૧ પક્ષીઓને વિશ્રામ માટે લાકડાનું બનાવેલ સ્થાન, કબૂતર માટે ઘરનો ઝરુખો, ૨ લાકડાની પરખડી, કબૂતરખાનું. પટલઃ (ત્રિ), છદિઃ 'ષ્' (ન.) એ ૨–છાપરું. ॥ ૧૦૧૦ ॥ નીવ્રમ્, વલીકમ્ (પુ. ન.) એ ૨–છાપરાનો આગલો ભાગ, છાપરાના બંને છેડા ઇન્દ્રકોશઃ, તમઙ્ગઃ-તમઙ્ગક એ ૨–ઝુલતી અટારી, અગાસી. વલભી–વલભિઃ (સ્ત્રી.)–છાપરાનો આધાર, જે વંશ પંજરરૂપ હોય છે. નાગદન્તાઃ, દન્તકાઃ એ ૨–(પુ બ.) ખીટી, ટોલ્લો. ॥ ૧૦૧૧ ॥ મત્તાલમ્બઃ, અપાશ્રયઃ, પ્રગ્રીવઃ (પુ. ન.), મત્તવારણઃ એ ૪–ઝરુખો, ગોખ. વાતાયનઃ (પુ. ન), ગવાક્ષઃ, જાલકમ્ એ ૩–ગોખ, જાળી, બારી. અન્નકોષ્ઠકઃ ॥ ૧૦૧૨ ॥, કુસૂલઃ [કુશૂલ શિ૦ ૮૮] એ ૨–અન્નનો કોઠાર. અશ્રિઃ 'અશ્રી' (સ્ત્રી.), કોણઃ, અણિઃ–'અણી'

કુસૂલોઽશ્રિસ્તુ કોણોઽણિઃ, કોટિઃ પાલ્યસ્ર ઇત્યપિ ।
આરોહણં તુ સોપાનં, નિશ્રેણિસ્ત્વધિરોહણી ॥ ૨૦૧૩ ॥
સ્થૂણા સ્તમ્ભઃ સાલભઞ્જી, પાઞ્ચાલિકા ચ પુત્રિકા ।
કાષ્ઠાદિઘટિતા લેપ્યમયી ત્વઞ્જલિકારિકા ॥૧૦૧૪॥
નન્દ્યાવર્ત્તપ્રભૃતયો, વિચ્છન્દા આઢ્યવેશ્મનામ્ ।
સમુદ્ગઃ સમ્પુટઃ પેટા, સ્યાદ મઞ્જૂષાઽથ શોધની ॥ ૧૦૧૫ ॥
સમ્માર્જની બહુકરી, વર્ધની ચ સમૂહની ।
સઙ્કરાઽવકરૌ તુલ્યાવુદૂખલમુલૂખલમ્ ॥ ૧૦૧૬ ॥

(પુ સ્ત્રી), કોટિઃ-'કોટી' (સ્ત્રી.), પાલી-પાલિઃ (સ્ત્રી.), અસ્રઃ એ ૬-ખૂણો. આરોહણમ્, સોપાનમ્ એ ૨-પગથિયું. નિશ્રેણિઃ-નિશ્રેણીઃ' (સ્ત્રી.), અધિરોહણી અધિરોહિણો એ ૨-નિસરણી, દાદર. ॥ ૧૦૧૩ ॥ સ્થૂણા, સ્તમ્ભઃ એ ૨-થાંભલો સાલભઞ્જી, પાઞ્ચાલિકા, પુત્રિકા એ ૩-કાષ્ઠ, દાંત વગેરેથી ઘડેલી પૂતલી. લેપ્યમયી, અઞ્જલિકારિકા એ ૨ ચીતરેલી પૂતલી, માટી વગેરેની બનાવેલી પૂતલી. ॥૧૦૧૪॥ નન્દ્યાવર્ત્તઃ (સ્વસ્તિકઃ, સર્વતોભદ્રઃ) વગેરે શ્રીમન્તોના ઘરોની વિચ્છન્દાઃ (પુ. બ)-વિશેષ પ્રકારની રચનાઓ. સમુદ્ગઃ, સમ્પુટઃ [પુટઃ શિ૦ ૮૮] એ ૨-દાબડો પેટા, મઞ્જૂષા, [પેટકઃ, પેડા શિ૦ ૮૮] એ ૨-પેટી શોધની ॥૧૦૧૫॥ સમ્માર્જની, બહુકરી (પુ સ્ત્રી), વર્ધની, સમૂહની [પવની શિ૦ ૮૯] એ ૫-સાવરણી. સઙ્કરઃ, અવકરઃ એ ૨-કચરો ઉદૂખલમ્, ઉલૂખલમ્ એ ૨-ખાડણી, ખાડણીઓ. ॥૧૦૧૬॥ પ્રસ્ફોટનમ્, પવ-

પ્રસ્ફોટનં તુ પવનમવઘાતસ્તુ કણ્ડનમ્ ।
કટઃ કિલિઞ્જો મુસલોઽયોગ્રં કણ્ડોલકઃ પિટમ્ ॥ ૧૦૧૭ ॥
ચાલની તિતઉઃ શૂર્પં, પ્રસ્ફોટનમથાઽન્તિકા ।
ચુલ્લ્યઽશ્મન્તકમુદ્ધાનં, સ્યાદધિશ્રયણી ચ સા ॥ ૧૦૧૮ ॥
સ્થાલ્યુખા પિઠરં કુણ્ડં, ચરુઃ કુમ્ભી ઘટઃ પુનઃ ।
કુટઃ કુમ્ભઃ કરીરશ્ચ, કલશઃ કલસો નિપઃ ॥ ૧૦૧૯ ॥
હસન્યઙ્ગારાત્ શકટી-ધાની-પાત્ર્યો હસન્તિકા ।
ભ્રાષ્ટ્રોઽમ્બરીષં ઋચીષમૃજીષં પિષ્ટપાકભૃત્ ॥ ૧૦૨૦ ॥

નમ્ એ ૨–૧ છોડાં કાઢી નાખવાં, ૧ સૂપડું. અવઘાતઃ, કણ્ડનમ્ એ ૨ ધાન્ય વગેરેનુ ખાંડવુ કટઃ (ત્રિ.), કિલિઞ્જઃ એ ૨–સાદડી, ચટાઈ. મુસલઃ 'મુશલઃ, મુષલઃ' અયોઽગ્રમ્ [અયોનિઃ શિ૦ ૮૯] એ ૨–(પુ. ન.) મૂસળ, સાંબેલુ. કણ્ડોલકઃ, પિટમ્ (પુ. ન.) [પિટકઃ શિ૦ ૮૯] એ ૨–ટોપલો, ટોપલી, કરંડિયો. ॥૧૦૧૭॥ ચાલની (સ્ત્રી. ન.), તિતઉ (પુ ન.) એ ૨–ચાલણી. શૂર્પમ્–સૂર્પમ્, પ્રસ્ફોટનમ્ એ ૨–(પુ. ન.) સૂપડું. અન્તિકા, ચુલ્લી ચુલ્લિઃ (સ્ત્રી.), અશ્મન્તકમ્, ઉદ્ધાનમ્–'ઉધ્માનમ્', અધિશ્રયણી [અન્તી શિ૦ ૮૯] એ ૫–ચૂલો ॥૧૦૧૮॥ સ્થાલી. ઉખા–'ઉષા', પિઠરમ્(ત્રિ.), કુણ્ડમ્ (ત્રિ), ચરુઃ (પુ.), કુમ્ભી એ ૬–૧ થાળી, ૨ તપેલી. ઘટઃ (પુ. સ્ત્રી.), કુટઃ (પુ. ન), કુમ્ભઃ (પુ. સ્ત્રી), કરીરઃ (પુ ન), કલશઃ (ત્રિ.), કલસઃ (ત્રિ), નિપઃ (પુ ન) એ ૭–ઘટ, કલશ, ઘડો ॥૧૦૧૯॥ હસની, અઙ્ગારશકટી, અઙ્ગારધાની, અઙ્ગારપાત્રી, હસન્તિકા એ ૫–સગડી ભ્રાષ્ટ્રઃ, અમ્બરીષઃ (પુ ન), એ ૨ ચણા વગેરે શેકવાની કડાઈ. ઋચીષમ્, ઋજીષમ્ એ ૨–લોઢી, કલાડું. ॥૧૦૨૦॥ કમ્બિઃ–'કમ્બી'

कम्बिर्दर्विः खजाकाऽथ, स्यात् तर्दूर्दारुहस्तकः ।
वार्धान्यां तु गलन्त्यालूः, कर्करी करकोऽथ सः ॥ १०२१ ॥
नालिकेरजः करङ्कस्तुल्यौ कटाहकर्परौ ।
मणिकोऽलिञ्जरो गर्गरीकलश्यौ तु मन्थनी ॥ १०२२॥
वैशाखः खजको मन्था, मन्थानो मन्थदण्डकः ।
मन्थः क्षुब्धोऽस्य विष्कम्भो, मञ्जीरः कुटरोऽपि च ॥१०२३॥

(સ્ત્રી.) दर्विः–'दर्वी', खजाका એ ૩-કડછી तर्दूः (સ્ત્રી.), दारुहस्तकः એ ૨–ડોયો. લાકડાની કડછી वार्धानी, गलन्ती, आलूः-आलु (સ્ત્રી), कर्करी, करकः (પુ. ન) એ–૫-ઝારી, નાનું પાણીનું પાત્ર ॥૧૦૨૧॥ करङ्कः-નાલિયેરની કાચલી. कटाहः (ત્રિ), कर्पर એ ૨–લોઢાની કડાઈ, તવી વગેરે. मणिकः, अलञ्जरः એ ૨ (પુ ન)–જલ ભરવાનું મોટું પાત્ર, મોટો ઘડો. गर्गरी, कलशी, मन्थनी એ ૩-ગાગર, ગોળી (દહીં વલોવવાની). ૧૦૨૨॥ वैशाखः, खजकः, मन्थाः 'मथिन्' (પુ.), मन्थानः, मन्थदण्डक, मन्थः, क्षुब्धः [खज्जः શિ० ९०] એ ૭–મન્થનદંડ, રવૈયો विष्कम्भः, मञ्जीरः, कुटरः 'कुठरः' (दण्डकटकः, दण्डकरोटकम्, मन्दीरम् हे०) [कुटकः શિ० ९०] એ ૩–રવઈયો બાંધવાનો ખીલો, થાભલો વગેરે, ॥૧૦૨૩॥ शालाजीरः, वर्धमानः (પુ. ન.), शरावः (પુ. ન.) એ ૩–કોડિયું, શકોરું.

શાલાજીરો વર્ધમાનઃ, શરાવઃ કોશિકા પુનઃ ।
મલ્લિકા ચપકઃ કંસઃ, પારી સ્યાત્ પાનભાજનમ્ ॥ ૧૦૨૪ ॥

કુતૂશ્ચર્મસ્નેહપાત્રં, કુતુપસ્તુ તદલ્પકમ્ ।
દૃતિઃ ખલ્લશ્ચર્મમયી, ત્વાલૂઃ કરકપાત્રિકા ॥ ૧૦૨૫ ॥

સર્વમાવપનં ભાણ્ડં, પાત્રાઽમત્રે તુ ભાજનમ્ ।
તદ્વિશાલં પુનઃ સ્થાલં, સ્યાત્ પિધાનમુદઞ્ચનમ્ ॥ ૧૦૨૬ ॥

કોશિકા, મલ્લિકા, ચપકઃ (પુ ન.), કંસઃ (પુ. ન.), પારી, પાનભાજનમ્ એ ૬–પ્યાલો, જલ પીવાનું પાત્ર. ॥૧૦૨૪॥ કુતૂઃ (સ્ત્રી)–ઘી, તેલ વગેરે ભરવાનું મોટું ચર્મપાત્ર, કુડલું. કુતુપઃ (પુ. ન.)–ઘી, તેલ વગેરે ભરવાનું નાનું ચર્મપાત્ર, નાનું કુડલું. દૃતિઃ (પુ.), ખલ્લઃ (પુ. ન) એ ૨–મશક. કરકપાત્રિકા–ચામડાની ઝારી, ચામડાનું કમંડળ જેવું પાત્ર. ॥૧૦૨૫॥ આવપનમ્, ભાણ્ડમ્ એ ૨–હરેક પ્રકારનું વાસણ. પાત્રમ્ (ત્રિ), અમત્રમ્, ભાજનમ્ એ ૩–વાસણ. (અમર૦–આવપન વગેરે પાંચ શબ્દો એકાર્થક માને છે.) સ્થાલમ્ (સ્ત્રી ન.)–મોટું વાસણ પિધાનમ્, ઉદઞ્ચનમ્ એ ૨–ઢાંકણું, ઢાકણુ. ॥૧૦૨૬॥ શૈલઃ, અદ્રિઃ (પુ), શિખરી 'ઇન્' (પુ.), શિલોચ્ચયઃ, ગિરિઃ (પુ.), ગોત્રઃ, અચલઃ, સાનુમાન્ 'મત્' (પુ.),

શૈલોઽદ્રિઃ શિખરી શિલોચ્ચયગિરી ગોત્રોઽચલઃ સાનુમાન્,
ગ્રાવા પર્વતભૂધ્રભૂધરધરાઽહાર્યા નગોઽથોદયઃ ।
પૂર્વાદ્રિશ્ચરમાદ્રિરસ્ત ઉદગદ્રિસ્ત્વદ્રિરાડ્ મેનકા-
પ્રાણેશો હિમવાન્ હિમાલયહિમપ્રસ્થૌ ભવાનીગુરુઃ ॥ ૧૦૨૭ ॥
હિરણ્યનાભો મૈનાકઃ, સુનાભશ્ચ તદાત્મજઃ ।
રજતાદ્રિસ્તુ કૈલાસોઽષ્ટાપદઃ સ્ફટિકાચલઃ ॥ ૧૦૨૮ ॥
ક્રૌઞ્ચઃ ક્રુઞ્ચોઽથ મલય, આષાઢો દક્ષિણાચલઃ ।
સ્યાદ્ માલ્યવાન્ પ્રસ્રવણો, વિન્ધ્યસ્તુ જલવાલકઃ ॥ ૧૦૨૯ ॥

ગ્રાવા 'અન્' (પુ.), પર્વતઃ, ભૂધ્રઃ, ભૂધરઃ, ધરઃ અહાર્યઃ, નગઃ (કુધ્રઃ, મહીધ્રઃ, મહીધરઃ, ભૂભૃદ્ વગેરે યૌગિક) [પ્રપાતી 'ઇન્' (પુ), કુટ્ટારઃ, ઉર્વઙ્ગઃ, કન્દરાકરઃ એ ૪ શે૦ ૧૫૮, અગઃ શિ૦ ૯૦] એ ૧૫-પર્વત ઉદયઃ, પૂર્વાદ્રિઃ (પુ) એ ૨-ઉદયાચલ. ચરમાદ્રિઃ, અસ્તઃ એ ૨-અસ્તાચલ. ઉદગદ્રિઃ (પુ.), અદ્રિરાટ્ 'જ્' (પુ), મેનકાપ્રાણેશઃ, હિમવાન્ 'વત્' (પુ.), હિમાલયઃ, હિમપ્રસ્થઃ, ભવાનીગુરુઃ એ ૭-હિમાલય. ॥૧૦૨૭॥ હિરણ્યનાભઃ, મૈનાકઃ, સુનાભઃ એ ૩-હિમાલયનો પુત્ર રજતાદ્રિઃ (પુ.), કૈલાસઃ, અષ્ટાપદઃ, સ્ફટિકાચલઃ [ધનદાવાસઃ, હરાદ્રિઃ, હિમવદ્ધસઃ એ ૩-શે૦ ૧૫૯] એ ૪-અષ્ટાપદ. ॥૧૦૨૮॥ ક્રૌઞ્ચઃ, ક્રુઞ્ચઃ [ક્રૌઞ્જઃ શિ૦ ૯૦] એ ૨-ક્રૌંચ પર્વત. મલયઃ (પુ. ન.), આષાઢઃ, દક્ષિણાચલઃ [ચન્દનગિરિઃ (પુ) શે૦ ૧૫૯] એ ૩-મલયાચલ પર્વત માલ્યવાન્ 'વત્' (પુ.), [1]પ્રસ્રવણઃ એ ૨-માલ્યવાન પર્વત વિન્ધ્યઃ, જલવાલકઃ એ ૨-વિન્ધ્યાચલ. ॥૧૦૨૯॥ શત્રુઞ્જયઃ, વિમલાદ્રિઃ એ ૨ શત્રુંજય પર્વત.

૧ प्रश्रवणः–वि० क० ।

शत्रुञ्जयो विमलाद्रिरिन्द्रकीलस्तु मन्दरः ।
सुवेलः स्यात् त्रिमुकुटस्त्रिकूटस्त्रिककुच्च सः ॥ १०३० ॥
उज्जयन्तो रैवतकः, सुदारुः पारियात्रिकः ।
लोकालोकश्चक्रवालोऽथ मेरुः कर्णिकाचलः ॥ १०३१ ॥
रत्नसानुः सुमेरुः स्वः-स्वर्गि काञ्चनतो गिरिः ।
शृङ्गं तु शिखरं कूटं, प्रपातस्त्वतटो भृगुः ॥ १०३२ ॥
मेखला मध्यभागोऽद्रेर्नितम्बः कटकश्च सः ।
दरी स्यात् कन्दरोऽखातबिले तु गह्वरं गुहा ॥ १०३३ ॥

ઇન્દ્રકીલઃ, મન્દરઃ, એ ૨–મંદરાચલ. સુવેલઃ, ત્રિમુકુટઃ, ત્રિકૂટઃ, ત્રિકકુદ્ (પુ) એ ૪–ત્રિકુટાચલ. ॥૧૦૩૦॥ ઉજ્જયન્તઃ, રૈવતકઃ એ ૨–ઉજ્જયંત પર્વત, ગિરનાર. સુદારુઃ (પુ.), પારિયાત્રિકઃ એ ૨–આ નામનો કુલાચલ પર્વત. લોકાલોકઃ, ચક્રવાલઃ એ ૨–દ્વીપ અને સમુદ્રને વીંટીને રહેલ લોકાલોક નામનો પર્વત, અંધકાર અને જગતની વચ્ચે આવેલો તે નામનો એક કલ્પિત પર્વત. મેરુઃ, કર્ણિકાચલઃ ॥૧૦૩૧॥, રત્નસાનુઃ, સુમેરુઃ, સ્વર્ગિરિઃ, સ્વર્ગિગિરિઃ, કાઞ્ચનગિરિઃ એ ૭ (પુ.)–મેરુપર્વત. શૃઙ્ગમ્, શિખરમ્, કૂટમ્ એ ૩-(પુ ન.) શિખર. પ્રપાતઃ, અતટઃ, ભૃગુઃ (પુ) એ ૩–૧ પર્વતનું ઊંચું સ્થાન, ૨ પર્વત ઉપરથી પડવાનું સ્થાન. ॥૧૦૩૨॥ મેખલા, નિતમ્બઃ, કટકઃ (પુ. ન) એ ૩–પર્વતનો મધ્યભાગ. દરી, કન્દરઃ (ત્રિ.) એ ૨–કૃત્રિમ ગુફા. ગહ્વરમ્ (પુ. ન), ગુહા એ ૨–સ્વાભાવિક ગુફા (કોઈની બનાવેલ ન હોય તે), ॥૧૦૩૩॥

દ્રોણી તુ શૈલયોઃ સન્ધિઃ, પાદાઃ પર્યન્તપર્વતાઃ ।
દન્તકાસ્તુ વહિસ્તિર્યક્પ્રદેશા નિર્ગતા ગિરેઃ ॥ ૧૦૩૪ ॥
અધિત્યકોર્ધ્વભૂમિઃ સ્યાદધોભૂમિરુપત્યકા ।
સ્નુઃ પ્રસ્થં સાનુરશ્મા તુ, પાષાણઃ પ્રસ્તરો દૃષદ્ ॥ ૧૦૩૫ ॥
ગ્રાવા શિલોપલો ગણ્ડશૈલાઃ સ્થૂલોપલાશ્ચ્યુતાઃ ।
સ્યાદાકરઃ ખનિઃ ખાનિર્ગઞ્જા ધાતુસ્તુ ગૈરિકમ્ ॥ ૧૦૩૬ ॥
શુક્લધાતૌ પાકશુક્લા, કઠિની ખટિની ખટી ।
લોહં કાલાયસં શસ્ત્રં, પિણ્ડં પારશવં ધનમ્ ॥ ૧૦૩૭ ॥

દ્રોણી-બે પર્વતના સંબંધવાળી ભૂમિ (બે પર્વતની સંધી). પાદાઃ, પર્યન્તપર્વતાઃ એ ૨ (પુ.બ)-મુખ્ય પર્વતની નીચેના નાના પર્વતો. દન્તકાઃ (પુ. બ)-પર્વતના દાંત જેવા નીકળતા ભાગો. ॥૧૦૩૪॥ અધિત્યકા-પર્વતની ઉપરની ભૂમિ ઉપત્યકા-પર્વતની નીચેની ભૂમિ (તળેટી). સ્નુઃ (પુ), પ્રસ્થમ્ (પુ ન.), સાનુઃ (પુ ન) એ ૩-શિખર, પર્વત ઉપરનો સરખો ભૂમિભાગ અશ્મા 'અન્' (પુ), પાષાણઃ, પ્રસ્તરઃ, દૃષદ્ (સ્ત્રી) ॥૧૦૩૫॥, ગ્રાવા 'અન્' (પુ.), શિલા, ઉપલઃ (પુ. ન.) એ ૭-પથ્થર. ગણ્ડશૈલાઃ (પુ. બ) પર્વતમાથી છૂટા પડેલા મોટા પથ્થર. આકરઃ, ખનિઃ (સ્ત્રી.), ખાનિઃ (સ્ત્રી.), ગઞ્જા (પુ. સ્ત્રી.) એ ૪-ખાણ. ધાતુઃ (પુ), ગૈરિકમ્ એ ૨-૧ ગેરૂ, ૨ પર્વતમાંથી નીકળતું સોનું, રુપુ વગેરે ધાતુ. ॥૧૦૩૬॥ શુક્લધાતુઃ (પુ.), પાકશુક્લા, કઠિની, ખટિની, ખટી [કખટી શિ૦ ૯૧] એ ૫-ધોળી ધાતુ, ખડી. લોહમ્ (પુ ન), કાલાયસમ્, શસ્ત્રમ્, પિણ્ડમ્, પારશવમ્, (પુ ન) ઘનમ્ ॥૧૦૩૭॥, ગિરિસારમ્ (પુ ન.), શિલાસારમ્

ગિરિસારં શિલાસારં, તીક્ષ્ણ-કૃષ્ણામિષે અયઃ ।
સિંહાન-ધૂર્ત્ત-મણ્ડૂર-સરણાન્યસ્ય કિટ્ટકે ॥ ૧૦૩૮ ॥

સર્વં ચ તૈજસં લોહં, વિકારસ્ત્વયસઃ કુશી ।
તામ્રં મ્લેચ્છમુખં શુલ્વં, રક્તં દ્વયષ્ટમુદુમ્બરમ્ ॥૧૦૩૯॥

મ્લેચ્છશાવરભેદાખ્યં, મર્કટાસ્યં કનીયસમ્ ।
બ્રહ્મવર્ધનં વરિષ્ઠં, સીસં તુ સીસપત્રકમ્ ॥ ૧૦૪૦ ॥

નાગં ગાણ્ડૂપદભવં, વપ્રં સિન્દૂરકારણમ્ ।
વર્ધ્રં સ્વર્ણારિ યોગેષ્ટે, યવનેષ્ટં સુવર્ણકમ્ ॥૧૦૪૧॥

(પુ. ન.), તીક્ષ્ણમ્, કૃષ્ણામિષમ્, અયઃ 'સ્' (ન) [ધીનમ્, ધીવરમ્ શે૦ ૧૫૯] એ ૧૧–લોઢું સિંહાનમ્, ધૂર્તમ્, મણ્ડૂરમ્, સરણમ્, એ ૪–લોઢાનો મેલ, લોઢાનો કાટ. ॥૧૦૩૮॥ લોહમ્ (પુ. ન)–સુવર્ણ વગેરે સર્વ ધાતુઓ (સુવર્ણ, રૂપું, તાંબુ, પિત્તળ, કાંસુ, ત્રપુ, સીસુ, લોઢુ વગેરે ધાતુ) કુશી (ફાલઃ)–લોઢાની કોશ. તામ્રમ્, મ્લેચ્છમુખમ્, શુલ્વમ્, રક્તમ્, દ્વયષ્ટમ્, 'દ્વિષ્ટમ્' ઉદુમ્બરમ્ ॥૧૦૩૯॥ મ્લેચ્છમ્, શાવરમ્, મર્કટાસ્યમ્, કનીયસમ્, બ્રહ્મવર્ધનમ્, વરિષ્ઠમ્ [પવિત્રમ્, કાંસ્યમ્ શે૦ ૧૬૦, ઔદુમ્બરમ્ શિ૦ ૬૧] એ ૧૨–ત્રાંબુ. સીસમ્ 'સીસકમ્' (પુ ન), સીસપત્રકમ્ ॥૧૦૪૦॥, નાગમ્, ગાણ્ડૂપદભવમ્, વપ્રમ્, સિન્દૂરકારણમ્, વર્ધ્રમ્ (પુ. ન.), સ્વર્ણારિઃ (પુ.), યોગેષ્ટમ્, યવનેષ્ટમ્, સુવર્ણકમ્, [મહાબલમ્, ચીનઃ, પટ્ટમ્, સમોલ્લકમ્, કૃષ્ણમ્, ત્રપુવન્ધકમ્ એ ૬ શે૦ ૧૬૦] એ ૧૧ સીસું ॥૧૦૪૧॥ વઙ્ગમ્, ત્રપુ (ન), સ્વર્ણજમ્, નાગજીવનમ્, મૃદઙ્ગમ્,

वङ्गं त्रपु स्वर्णज-नागजीवने,
मृदङ्ग-रङ्गे गुरुपत्र-पिच्चटे ।
स्याच्चक्रसंज्ञं तमरं च नागजं,
कस्तीरमाऽऽलीनकसिंहले अपि ॥१०४२॥

स्याद् रूप्यं कलधौत-तार-रजत-श्वेतानि दुर्वर्णकं,
खर्जूरं च हिमांशु-हंस-कुमुदाभिख्यं सुवर्णं पुनः ।
स्वर्णं हेम हिरण्य हाटक-वस्वन्यष्टापदं काञ्चनं,
कल्याणं कनकं महारजत-रै-गाङ्गेय-रुक्माण्यपि ॥१०४३ ॥

રઙ્ગમ્, ગુરુપત્રમ્, પિચ્ચટમ, ચક્રસંજ્ઞમ્, તમરમ્, નાગજમ્, કસ્તીરમ્, આલીનમ્, આલીનકમ્, સિંહલમ્, [શ્વેતરૂપ્યમ્, શઠમ્, સલવણં, રજઃ 'સ્' (ન.), પરાસમ્, મધુકમ્, જ્યેષ્ઠમ્, ધનમ્, મુખભૂષણમ્ એ ૯—શે૦ ૧૬૧] એ ૧૪-કલઈ. સીસુ ॥૧૦૪૨॥ રૂપ્યમ્, કલધૌતમ્, તારમ્,રજતમ્ (પુ ન.), શ્વેતમ્ (સિતમ્ વગેરે.), દુર્વર્ણમ્-દુર્વર્ણકમ્, ખર્જૂરમ્, હિમાંશુ-ચન્દ્રાહ્વયમ્, હંસાહ્વયમ્,કુમુદાહ્વયમ્ [ત્રાપુષમ્, [1]વઙ્ગમ્, જીવનમ્, વસુ (ન.), ભીરુકમ્, શુભ્રમ્, સૌમ્યમ્, [2]શોધ્યમ્, રૂપ્રમ્, ભીરુ (ન.), જવીયસમ્ એ ૧૧-શે૦ ૧૬૨] એ ૧૦-રૂપું. સુવર્ણમ્ (પુ. ન.), સ્વર્ણમ્ (પુ. ન), હેમ 'ન્' (ન), હેમમ્ (પુ. ન.), હિરણ્યમ્ (પુ ન.), હાટકમ્ (પુ. ન), વસુ (ન), અષ્ટાપદમ્ (પુ ન), કાઞ્ચનમ્, કલ્યાણમ્, કનકમ્, મહારજતમ્, રાઃ 'રૈ' (પુ સ્ત્રી.), ગાઙ્ગેયમ્, રુક્મમ્, ॥૧૦૪૩॥,

१ भानु० वङ्गजीवनम् । २ सोध्यम् ।

કલધૌત-લોહોત્તમ-વહ્નિબીજા-
ન્યપિ ગારુડં ગૈરિક-જાતરૂપે ।
તપનીય-ચામીકર-ચન્દ્રભર્મા-
ઽર્જુન-નિષ્ક-કાર્તસ્વર-કર્બુરાણિ ॥ ૧૦૪૪ ॥

જામ્બૂનદં શાતકુમ્ભં, રજતં ભૂરિ ભૂત્તમમ્ ।
હિરણ્ય-કોશાઽકુપ્યાનિ, હેમ્નિ રૂપ્યે કૃતાકૃતે ॥ ૧૦૪૫ ॥
કુપ્યં તુ તદ્દ્વયાદન્યદ્, રૂપ્યં તુ દ્વયમાહતમ્ ।
અલઙ્કારસુવર્ણં તુ, શૃઙ્ગીકનકમાયુધમ્ ॥ ૧૦૪૬ ॥

કલધૌતમ્, લોહોત્તમમ્, વહ્નિબીજમ્, ગારુડમ્, ગૈરિકમ્, જાતરૂપમ્, તપનીયમ્, ચામીકરમ્, ચન્દ્રઃ (પુ ન), ભર્મ 'અન્' (ન), અર્જુનમ્, નિષ્કઃ (પુ ન), કાર્તસ્વરમ્. કર્બુરમ્–કર્બુરમ્, 'કર્ચૂરમ્, કચ્ચૂરમ્, (પુ. ન)' ॥૧૦૪૪॥, જામ્બૂનદમ્, શાતકુમ્ભમ્, રજતમ્, ભૂરિ (પુ. ન.), ભૂત્તમમ્, [લોભનમ્, શુક્રમ્, તારજીવનમ્, ઔજસમ્, દાક્ષાયણમ્, રક્તવર્ણમ્, શ્રીમત્કુમ્ભમ્, શિલોદ્ભવમ્, ॥૧૬૩॥ વૈણવમ્, કર્ણિકારચ્છાયમ, વેણુતટીભવમ્, એ ૧૧-શે૦ ૧૬૩–૧૬૪, શાતકૌમ્ભમ્ શિ૦ ૯૧] એ ૩૩–સોનું હિરણ્યમ્, કોશમ્–'કોષઃ' અકુપ્યમ્, એ ૩–સોનુ, રૂપું, સોનું અગર રૂપાના સિક્કા, આભૂષણ વગેરે ઘડેલી વસ્તુ ॥૧૦૪૫॥ કુપ્યમ્–સોના અગર રૂપા સિવાયની ધાતુ. રૂપ્યમ્,–કુપ્ય (ત્રાંબા વગેરેનો સિક્કો) અથવા અકુપ્ય (સોના અગર રૂપાનો સિક્કો), દીનાર વગેરે અલઙ્કારસુવર્ણમ્, શૃઙ્ગીકનકમ્, આયુધમ્, એ ૩–અલંકાર માટેનું સોનું. ॥૧૦૪૬॥ વનગોલકઃ(પુ.ન)

रजतं च सुवर्णं च, संश्लिष्टे वनगोलकः ।
पित्तलाऽऽरेऽथाऽऽरकूटः, कपिलोहं सुवर्णकम् ॥ १०४७ ॥
रिरी रीरी च रीतिश्च, पीतलोहं सुलोहकम् ।
ब्राह्मी तु राज्ञी कपिला, ब्रह्मरीतिर्महेश्वरी ॥ १०४८ ॥
कांस्ये विद्युत्प्रियं घोषः, प्रकाशं वङ्गशुल्वजम् ।
घण्टाशब्दमसुराह्वं, रवणं लोहजं मलम् ॥१०४९॥
सौराष्ट्रके पञ्चलोहं, वर्त्तलोहं तु वर्त्तकम् ।
पारदः पारतः सूतो, हरबीजं रसश्चलः ॥१०५०॥

સોનું અને રૂપાથી મિશ્ર ધાતુ. पित्तला (પુ. સ્ત્રી. ન.), आरः (પુ. ન) એ ૨-પિત્તળ વિશેષ आरकूट (પુ ન), कपिलोहम्, सुवर्णकम्, ॥૧૦૪૭॥, रिरी, रीरी, रीतिः-'રીતી'. पीतलोहम्, सुलोहम्- सुलोहकम् એ ૮-પિત્તલ. ब्राह्मी, राज्ञी, कपिला, ब्रह्मरीतिः (સ્ત્રી.), महेश्वरी એ ૫-એક જાતનું પિત્તલ ॥૧૦૪૭॥ कांस्यम्, विद्युत्प्रियम्, घोषः, प्रकाशम्, वङ्गशुल्वजम्, घण्टाशब्दम्, असुराह्वम् (कंसम्), रवणम्, लोहजम्, मलम् એ ૧૦-કાંસુ ॥ ૧૦૪૯ ॥ सौराष्ट्रकम्, पञ्चलोहम् એ ૨-પાંચ ધાતુ (તાંબુ, પિત્તલ, કલઈ, સીસુ, લોઢુ), वर्त्तलोहम्, वर्त्तकम्, એ ૨-એક જાતનુ લોઢુ. पारदः (પુ. ન), पारतः, सूतः, हरबीजम्, रसः, चलः, [चपलः શિ૦ ૯૧] એ ૬-પારો. ॥૧૦૫૦॥ अभ्रकम्, स्वच्छपत्रम्, खम् (गगनम्-ગગનવાચક શબ્દ),

અભ્રકં સ્વચ્છપત્રં ખમેઘાખ્યં ગિરિજામલે ।
સ્રોતોઽઞ્જનં તુ કાપોતં, સૌવીરં કૃષ્ણયામુને ॥૧૦૫૧॥
અથ તુત્થં શિખિગ્રીવં, તુત્થાઞ્જન-મયૂરકે ।
મૂષાતુત્થં કાંસ્યનીલં, હેમતારં વિતુન્નકમ્ ॥ ૧૦૫૨॥
સ્યાત્ તુ કર્પરિકાતુત્થમમૃતાસઙ્ગમઞ્જનમ્ ।
રસગર્ભં તાર્ક્ષ્યશૈલં. તુત્થે દાર્વીરસોદ્ભવે ॥ ૧૦૫૩ ॥
પુષ્પાઞ્જનં રીતિપુષ્પં, પૌષ્પકં પુષ્પકેતુ ચ ।
માક્ષિકં તુ કદમ્બઃ સ્યાત્, ચક્રનામાઽજનામકઃ ॥ ૧૦૫૪ ॥

મેઘમ્ (અમ્બુદમ્--મેઘવાચક શબ્દ), ગિરિજામલમ્, (-ગિરિજમ્, અમલમ્) એ ૫-અબરખ. સ્રોતોઞ્જનમ્, કાપોતમ્, સૌવીરમ્, કૃષ્ણમ્, યામુનમ એ ૫-સુરમો. ॥૧૦૫૧॥ તુત્થમ્, શિખિગ્રીવમ્, તુત્થાઞ્જનમ્, મયૂરકમ્, એ ૪-મોરથુથુ મૂષાતુત્થમ્, કાંસ્યનીલમ્, હેમતારમ્, વિતુન્નકમ્ એ ૪-એક જાતનું મોરથુથુ, નીલ અંજન॥૧૦૫૨॥. કર્પરિકાતુત્થમ્, અમૃતાસઙ્ગમ્, અઞ્જનમ્ એ ૩-ખાપરીઉં, એક જાતનું મોરથુથુ. રસગર્ભમ્, તાર્ક્ષ્યશૈલમ્ [રસજાતમ્, રસાગ્રમ્ શિ૦ ૯૨] એ ૨-રસાંજન, રસવતી-દારુ હલદરના ક્વાથનું (સમભાગે બકરીનું દૂધ નાંખી) બનાવેલું. ॥૧૦૫૩॥ પુષ્પાઞ્જનમ્, રીતિપુષ્પમ્, પૌષ્પકમ્, પુષ્પકેતુ (ન.) એ ૪-કુસુમાંજન-૧. ફૂલમાંથી બનાવેલ. અંજન ૨-ખાપરિયા ફુલ માક્ષિકમ્, કદમ્બઃ, ચક્રનામા, 'અન્' (પુ.) અજનામકઃ [વૈષ્ણવઃ શિ૦ ૯૨] એ ૪-માક્ષિક ધાતુ-સ્વર્ણ માક્ષિક કે રૌપ્યમાક્ષિક. ॥૧૦૫૪॥ તાપ્યઃ, નદીજઃ, કામારિઃ

तार्क्ष्यो नदीजः कामारिस्तारारिर्विटमाक्षिकः ।
सौराष्ट्री पार्वती काक्षी, कालिका पर्पटी सती ॥१०५५॥
आढकी तुवरी कंसोद्भवा काक्षी मृदाह्वया ।
कासीसं धातुकासीसं, खेचरं धातुशेखरम् ॥ १०५६ ॥
द्वितीयं पुष्पकासीसं, कंसकं नयनौषधम् ।
गन्धाश्मा शुल्व-पामा-कुष्ठारिर्गन्धिकगन्धकौ ॥ १०५७ ॥
सौगन्धिकः शुकपुच्छो , हरितालं तु पिञ्जरम् ।
बिडालकं विस्रगन्धि, खर्जूरं वंशपत्रकम् ॥ १०५८ ॥

(પુ.), તારારિઃ (પુ.), विटमाक्षिकः એ ૫-૧ હીરાકસી. ૨ માક્ષિક ધાતુ. सौराष्ट्री, पार्वती, काक्षी, कालिका, पर्पटी, सती ॥૧૦૫૫॥ આઢકી, તુવરી, कंसोद्भवा, काञ्छी, मृदाह्वया-मृद् (मृत्तिका, मृत्स्ना, मृत्सा) એ ૧૧-સૌરાષ્ટ્રદેશની માટી, ફટકડી. कासीसम्, धातुकासीसम्, खेचरम्, धातुशेखरम् એ ૪-રાતી હીરાકસી. ॥૧૦૫૬॥ पुष्पकासीसम्, कंसकम्, नयनौषधम् એ ૩-એક જાતની હીરાકસી गन्धाश्मा 'अन्' (પુ.), शुल्वारिः (પુ), पामारिः (પુ.), कुष्ठारिः (પુ), गन्धिकः, गन्धकः ॥૧૦૫૭॥, सौगन्धिकः, शुकपुच्छः એ ૮-ગન્ધક हरितालम्, पिञ्जरम्, बिडालकम्, विस्रगन्धि (ન.), खर्जूरम्, वंशपत्रकम् ॥૧૦૫૮॥, आलम्, पीतनम्, तालम्, गो-

आलपीतनतालानि, गोदन्तं नटमण्डनम् ।
वङ्गारिर्लोमहृच्चाथ मनोगुप्ता मनःशिला ॥ १०५९ ॥
करवीरा नागमाता, रोचनी रसनेत्रिका ।
नेपाली कुनटी गोला, मनोह्वा नागजिह्विका ॥ १०६० ॥
सिन्दूरं नागजं नागरक्तं शृङ्गारभूषणम् ।
चीनपिष्टं हंसपादकुरुविन्दे तु हिङ्गुलः ॥ १०६१ ॥
शिलाजतु स्याद् गिरिजमर्थ्यं गैरेयमश्मजम् ।
क्षारः काचः कुलाली तु, स्यात् चक्षुष्या कुलत्थिका ॥१०६२॥

दन्तम्, नटमण्डनम्, वङ्गारिः (पु.), लोमहृद् (पु.), [गोपित्तम् शि० ९२] એ ૧૩–હરતાલ. मनोगुप्ता, मनःशिला ॥१०५९॥, करवीरा, नागमाता 'तृ' (स्त्री.), रोचनी (स्त्री), रसनेत्रिका, नेपाली, कुनटी, गोला, मनोह्वा, नागजिह्विका, (शिला, नैपाली शि० ९३] એ ૧૧–મણસીલ ધાતુ. ॥१०६०॥ सिन्दूरम्, नागजम्, नागरक्तम्, शृङ्गारभूषणम्, चीनपिष्टम् (शृङ्गारम् शि० ९३] એ ૫–સિન્દૂર. हंसपादः, कुरुविन्दम्, हिङ्गुलः (पु. न.) [हिङ्गुलुः शि० ९३] એ ૩–હિંગળો ॥१०६१॥ शिलाजतु (न), गिरिजम्, अर्थ्यम्, गैरेयम्, अश्मजम् એ ૫–શિલાજીત. क्षारः, काचः એ ૨–કાચલવણ–બંગડીખાર. कुलाली, चक्षुष्या, कुलत्थिका (दृक्प्रसादा) એ ૩–ચીમેડ, કાળો સુરમો. ॥१०६२॥ चोलः, गन्धरसः,

बोलो गन्धरसः प्राणः, पिण्डो गोपरसः शशः ।
रत्नं वसु मणिस्तत्र, वैडूर्यं वालवायजम् ॥ १०६३ ॥
मरकतं त्वश्मगर्भं गारुत्मतं हरिन्मणिः ।
पद्मरागो लोहितकलक्ष्मीपुष्पाऽरुणोपलाः ॥ १०६४ ॥
नीलमणिरिन्द्रनीलः, सूचीमुखं तु हीरकः ।
वराटकं रत्नमुख्यं, वज्रपर्यायनाम च ॥ १०६५ ॥
विराटजो राजपट्टो, राजवर्त्तोऽथ विद्रुमः ।
रक्ताङ्गो रक्तकन्दश्च, प्रवालं हेमकन्दलः ॥१०६६॥

प्राणः, पिण्डः, गोपरस, शशः [गोपः, रसः शि० ૯૪] એ ૬-હીરાબોળ. रत्नम्, वसु (न.), मणिः (पु स्त्री) [माणिक्यम् शि० ૯૪] એ ૩-રત્ન. (हीरकम्, मौक्तिकम्, स्वर्णम्, रजतम्, चन्दनम्, शङ्खः, चर्म, वस्त्रम् એ ૮-રત્નની જાતિઓ છે.) वैडूर्यम्, वालवायजम् એ ૨-વૈડૂર્ય રત્ન. ॥૧૦૬૩॥ मरकतम्, अश्मगर्भम्, गारुत्मतम्, हरिन्मणिः (पु स्त्री) (अश्मयोनिः) એ ૪-મરકતમણિ, પન્ના, લીલો મણિ. पद्मरागः (पु. न), लोहितकः, लक्ष्मीपुष्पम्, अरुणोपलः [शोणरत्नम् शि० ૯૪] એ ૫-પદ્મરાગ મણિ, માણેક. ॥૧૦૬૪॥ नीलमणि (पु स्त्री.), इन्द्रनीलः (पु. न.) [महानीलम् शि० ૯૫] એ ૨-નીલમણિ. सूचीमुखम्, हीरकः (पु न), वराटकम्, रत्नमुख्यम्, वज्रम् (दम्भोलिः વગેરે વજ્રવાચક શબ્દો) એ ૫-હીરો. ॥૧૦૬૫॥ विराटजः, राजपट्टः, राजावर्त्तः [वैराटः शि० ૯૪] એ ૩-વિરાટ દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલ હીરો. विद्रुमः, रक्ताङ्गः, रक्तकन्दः, प्रवालम् (पु न), हेमकन्दलः, એ ૫-પરવાળા ॥૧૦૬૬॥ सूर्यकान्तः, सूर्यमणिः, सूर्याश्मा 'अन्' (पु.),

सूर्यकान्तः सूर्यमणिः, सूर्याश्मा दहनोपलः ।
चन्द्रकान्तश्चन्द्रमणिश्चान्द्रश्चन्द्रोपलश्च सः ॥ १०६७ ॥
क्षीरतैलस्फटिकाभ्यामन्यौ खस्फटिकाविमौ ।
शुक्तिजं मौक्तिकं मुक्ता, मुक्ताफलं रसोद्भवम् ॥ १०६८ ॥

समाप्तोऽयं पृथ्वीकायः ॥

अथाप्कायनामानि–

नीरं वारि जलं दकं कमुदकं पानीयमम्भः कुशं,
तोयं जीवनजीवनीयसलिलार्णांस्यम्बु वाः संवरम् ।

દહનોપલઃ એ ૪–સૂર્યકાન્ત મણિ. ચન્દ્રકાન્તઃ, ચન્દ્રમણિઃ, ચાન્દ્રઃ, ચન્દ્રોપલઃ એ ૪–ચન્દ્રકાન્ત મણિ ॥૧૦૬૭॥ ક્ષીરસ્ફટિકઃ –ક્ષીરના જેવું ધવલ સ્ફટિકરત્ન. તૈલસ્ફટિકઃ–તેલના વર્ણ જેવું સ્ફટિકરત્ન खस्फटिकौ–आकाशस्फटिकौ–સૂર્યકાન્ત અને ચન્દ્રકાન્ત મણિ તે આકાશસ્ફટિક કહેવાય છે અને તે ક્ષીરસ્ફટિક તથા તૈલસ્ફટિકથી જુદા છે. શુક્તિજમ્, મૌક્તિકમ્, મુક્તાફલમ્, રસોદ્ભવમ્ એ ૫–છીપ વગેરેથી ઉત્પન્ન થનારાં મોતી. કરિમસ્તક–દન્તૌ તુ, દંષ્ટ્રા શુનવરાહયોઃ । મેઘો ભુજઙ્ગમો વેણુર્મત્સ્યો મૌક્તિક–યોનયઃ ॥ અર્થ–હાથીના મસ્તક તથા દાંત, શુન અને સૂઅરની દાઢ, મેઘ, સર્પ, વાંસ, અને મત્સ્ય–આમા મોતીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. ॥૧૦૬૮॥

॥ ઇતિ પૃથ્વીકાયઃ સમાપ્તઃ ॥

અથાપ્કાયનામાનિ

નીરમ્, નારમ્, વારિ (ન.), 'વારમ્' જલમ્, દકમ્, કમ્,

[૧૮]ક્ષીરં [૧૯]પુષ્કર[૨૦]મેઘપુષ્પ[૨૧]કમલા[૨૨]ન્યાપઃ [૨૩]પયઃ[૨૪]પાથસી,
[૨૫]કીલાલં [૨૬]ભુવનં [૨૭]વનં [૨૮]ઘનરસો [૨૯]યાદોનિવાસો[૩૦]ऽમૃતમ્ ॥ ૧૦૬૯ ॥
[૩૧]કુલીનસં [૩૨]કવન્ધં ચ, [૩૩]પ્રાણદં [૩૪]સર્વતોમુખમ્[૧] ।
[૧]અસ્થાઘા[૨]ऽસ્થાગમ[૩]સ્તાઘ[૪]મગાધં ચા[૫]ऽતલસ્પૃશિ[૧] ॥ ૧૦૭૦ ॥
[૧]નિમ્નં [૨]ગભીરં [૩]ગમ્ભીર[૧]મુત્તાનં [૧]તદ્વિલક્ષણમ્[૧] ।
[૧]અચ્છં [૨]પ્રસન્ને[૧]ऽનચ્છં [૧]સ્યા[૨]દાવિલં [૩]કલુષં ચ તત્[૧] ॥ ૧૦૭૧ ॥

ઉદકમ્, પાનીયમ્, અમ્ભઃ 'સ્', (ન), કુશમ્, તીયમ્, જીવનમ્, જીવનીયમ, સલિલમ્, અર્ણઃ 'સ્, (ન.), અમ્બુ (ન.), વાઃ, 'ર્' (સ્ત્રી.), સંવરમ્–'શમ્બરમ, શંવરમ્' ક્ષીરમ્, પુષ્કરમ્, મેઘપુષ્પમ્, કમલમ્, આપઃ 'અપ્' (સ્ત્રી. બ), પયઃ 'સ્' (ન.), પાથઃ 'સ્' (ન), કીલાલમ્, [૧]ભુવનમ્, વનમ્, ઘનરસઃ (પુ. ન.), યાદોનિવાસઃ, અમૃતમ્, ॥૧૦૬૯॥, કુલીનસમ્, કવન્ધમ્, 'કમન્ધમ્' પ્રાણદમ્, સર્વતોમુખમ્, [દિવ્યમ્, ઇરા, સેવ્યમ્, કૃપીટમ્, ઘૃતમ્, અક્ષુરમ્, ॥૧૬૪॥, વિષમ્, [૨]પિપ્પલમ્, પાતાલમ્, [૩]નલિનમ્, કમ્બલમ્, પાવનમ્, ષડસમ્, એ ૧૩–, પલ્લૂરમ્, ધોળુ પાણી. ॥૧૬૫॥ કિટ્ટિમમ્–અતિ ક્ષારવાળું પાણી શાલૂકમ્–કાદવના ગંધવાળું પાણી અન્ધમ્–મેલવાળું પાણી. કાચિમમ્–કાચ જેવું અતિસ્વચ્છ પાણી. શે૦ ૧૬૪–૧૬૬ કમ્, અન્ઘમ શિ૦ ૯૫.] એ ૩૪–પાણી, જળ. અસ્થાઘમ્, અસ્થાગમ્, અસ્તાઘમ્, અગાધમ્, અતલસ્પૃક્ 'શ્' એ ૫ (ત્રિ.)-અત્યંત ઊંડુ ॥૧૦૭૦॥ નિમ્નમ્, ગભીરમ્, ગમ્ભીરમ્, એ ૩ગંભીર ઊંડુ (અસ્થાઘ વગેરે શબ્દો એકાર્થ વાચક પણ છે) ઉત્તાનમ્–ગભીરથી ઊલટું, છીછરું. અચ્છમ્, પ્રસન્નમ્ એ ૨–નિર્મળ. અનચ્છમ્, આવિલમ્, કલુષમ્ એ ૩–મલિન, મેલું. ॥૧૦૭૧॥

૧ ભવનમ વિ. ક । ૨ પિપ્પલમ્ । ૩ મલિનમ્ ભાનુ૦ ।

अवश्यायस्तु तुहिनं प्रालेयं मिहिका हिमम् ।

स्यान्नीहारस्तुषारश्च हिमानी तु महद्धिमम् ॥ १०७२ ॥

पारावारः सागरोऽवारपारो-

ऽकूपार उदध्यर्णवा वीचिमाली ।

यादः-स्रोतो-वा-नदी-शः सरस्वान् ।

सिन्धुरुदन्वान् मितद्रुः समुद्रः ॥ १०७३ ॥

आकरो मकराद् रत्नाज्जलाद् निधि-धि राशयः ।

द्वीपान्तरा असङ्ख्यास्ते सप्तवेति तु लौकिकाः ॥१०७४॥

અવશ્યાયઃ, તુહિનમ્, પ્રાલેયમ, મિહિકા-'મહિકા' હિમમ્ (પુ. ન.), નીહારઃ (પુ. ન.), તુષારઃ (પુ. ન.) [ધૂમિકા, ધૂમમહિષી, ધૂમરી એ ૩-શિ૦ ૯૫] એ ૭-હિમ, ઝાકળ. હિમાની-હિમસન્તતિઃ એ-હિમનો સમૂહ ॥૧૦૭૨॥ પારાવારઃ, સાગરઃ, અવારપારઃ, અકૂપારઃ, ઉદધિઃ (પુ). અર્ણવઃ, વીચિમાલી 'ઇન્' (પુ), યાદઈશઃ-યાદઃપતિઃ, સ્રોતઈશઃ, વારીશઃ, નદીશઃ, સરસ્વાન્ 'વત્' (પુ.), સિન્ધુઃ (પુ. સ્ત્રી.), ઉદન્વાન્ 'વત્' (પુ.), મિતદ્રુઃ, સમુદ્રઃ ॥૧૦૭૩॥ મકરાકરઃ, રત્નાકરઃ-રત્નરાશિઃ, જલનિધિઃ (પુ.), જલધિઃ (પુ.), જલરાશિઃ (પુ.) (વારિનિધિઃ, વારિધિઃ, વારિરાશિઃ વગેરે [મહાકચ્છ, દારદ, ધરણીપ્લવઃ, મહીપ્રાવારઃ, ઉર્વઙ્ગઃ, તિમિકોશઃ, મહાશયઃ, એ ૭ શે૦ ૧૬૭, અકૂવારઃ, મકરાલયઃ શિ૦ ૯૬] એ ૨૧-સમુદ્ર. જેમા વચ્ચે વચ્ચે દ્વીપો રહેલા છે એવા સમુદ્રો અસંખ્યાત છે મિથ્યાદષ્ટિ લોકો સાત જ માને છે. ॥૧૦૭૪॥ મીઠું, દૂધ, દહીં,

लवणक्षीरदध्याज्यसुरेक्षुस्वादुवारयः ।
तरङ्गे भङ्गवीच्यूर्म्युत्कलिका महति त्विह ॥ १०७५ ॥
लहर्युल्लोलकल्लोला, आवर्त्तः पयसां भ्रमः ।
ताल्लूरो वोलकश्चासौ, वेला स्याद् वृद्धिरम्भसः ॥ १०७६ ॥
डिण्डीरोऽब्धिकफः फेनो, बुद्बुदस्थासकौ समौ ।
मर्यादा कूलभूः कूलं, प्रपातः कच्छरोधसी ॥ १०७७ ॥

ઘી, મદિરા, ઇક્ષુરસ અને સ્વાદિષ્ટ પાણીવાળા સાત સમુદ્રના અનુક્રમે નામ-૧ લવણવારિઃ-લવણોદ. એ ૨-લવણસમુદ્ર ૨ ક્ષીરવારિઃ-ક્ષીરોદઃ એ ૨-ક્ષીરસમુદ્ર ૩ દધિવારિઃ-દધ્યુદઃ એ ૨-દધિસમુદ્ર. ૪ આજ્યવારિઃ-આજ્યોદઃ એ ૨-ઘૃતસમુદ્ર. ૫ સુરાવારિઃ-સુરોદઃ એ ૨ સુરા (દારુ) સમુદ્ર ૬ ઇક્ષુવારિઃ-ઇક્ષૂદઃ એ ૨-ઇક્ષુ સમુદ્ર. ૭ સ્વાદુવારિઃ-સ્વાદૂદઃ એ ૨-સ્વાદુજળવાળો સમુદ્ર. બીજે ઠેકાણે સાત સમુદ્રના નામો આ પ્રમાણે છે-૧ લાવણ, ૨ રસમય, ૩ સુરોદક, ૪ સાર્પિષઃ, ૫ દધિજલઃ,૬ પયપયાઃ 'સ' (પુ) ૭ સ્વાદુવારિઃ. તરઙ્ગઃ, ભઙ્ગઃ, વીચિઃ (સ્ત્રી), ઊર્મિઃ (પુ. સ્ત્રી.), ઉત્કલિકા એ ૫-પાણીના મોજાં, છોળો-લહેરો ॥૧૦૭૫॥ લહરી, ઉલ્લોલઃ, કલ્લોલઃ એ ૩-પાણીના મોટા તરંગો, પાણીના મોટા મોજાં આવર્ત્તઃ, તાલૂરઃ, વોલકઃ એ ૩-પાણીની ભમરી, પાણીનું ચકાકારે ભમવુ. વેલા-પાણીની વૃદ્ધિ, ભરતી ॥૧૦૭૬॥ ડિણ્ડીર, અબ્ધિકફઃ, ફેનઃ, (સાગરમલ), 'હિણ્ડીરઃ, હિણ્ડિરઃ' એ ૩-સમુદ્રફેણ. બુદ્બુદઃ-જલસ્ફોટઃ, સ્થાસકઃ એ ૨-પાણીનો પરપોટો મર્યાદા, કૂલભૂઃ-એ ૨-સમુદ્ર કાંઠાની ભૂમિ-કિનારો. કૂલમ્, પ્રપાત, કચ્છઃ, રોધઃ 'સ'(ન) ॥૧૦૭૭॥, તટમ્ (ત્રિ.), તીરમ્, પ્રતીરમ્ એ ૭-કાંઠો

તટં તીરં પ્રતીરં ચ, પુલિનં તજ્જલોજ્ઝિતમ્ ।
સૈકતં ચાઽન્તરીપં તુ, દ્વીપમન્તર્જલે તટમ્ ॥ ૧૦૭૮ ॥
તત્પરં પારમવારં, ત્વર્વાક્ પાત્રં તદન્તરમ્ ।
નદી હિરણ્યવર્ણા સ્યાદ્, રોધોવક્રા તરઙ્ગિણી ॥ ૧૦૭૯ ॥
સિન્ધુઃ શૈવલિની વહા ચ હ્રદિની સ્રોતસ્વિની નિમ્નગા,
સ્રોતો નિર્ઝરિણી સરિચ્ચ તટિની કૂલઙ્કષા વાહિની ।
કર્ષૂર્દ્વીપવતી સમુદ્રદયિતાધુન્યો સ્રવન્તીસર-
સ્વત્યૌ પર્વતજાઽઽપગા જલધિગા કુલ્યા ચ જમ્બાલિની ॥૧૦૮૦॥

તીર, કિનારો પુલિનમ્ (પુ ન), સૈકતમ્ એ ૨-૧ પાણી ઊતરી ગયા પછી કોરી પડેલી જમીન, ૨ રેતાળ જમીન. અન્તરીપમ્, દ્વીપમ્ (પુ ન) પાણીની વચમાંનો બેટ, દ્વીપ ॥૧૦૭૮॥ પારમ્–સામેનો કિનારો, સામો કાંઠો, અવારમ્ (પુ ન.) આ તીર, આ તરફનો કાંઠો. પાત્રમ્ (ત્રિ) બંને કિનારાની વચ્ચેનો જલપટ. નદી, હિરણ્યવર્ણા, રોધોવક્રા, તરઙ્ગિણી ॥૧૦૭૯॥, સિન્ધુઃ (પુ સ્ત્રી.) શૈવલિની, વહા, હ્રદિની, સ્રોતસ્વિની, 'સ્રોતસ્વતી', નિમ્નગા, સ્રોતઃ 'સ્રુ (ન), નિર્ઝરિણી, સરિત્ (સ્ત્રી.), તટિની, કૂલઙ્કષા, વાહિની, કર્ષૂઃ (સ્ત્રી.), દ્વીપવતી, સમુદ્રદયિતા ધુની–ધુનિઃ, સ્રવન્તી, સરસ્વતી. પર્વતજા, આપગા, જલધિગા, કુલ્યા, જમ્બાલિની [હ્રાદિની શિ૦ ૯૬] એ ૨૭ નદી. ॥૧૦૮૦॥ ગઙ્ગા, ત્રિપથગા–ત્રિમાર્ગગા, ભાગીરથી, ત્રિદશ-

[1]गङ्गा [2]त्रिपथगा [3]भागीरथी [4]त्रिदशदीर्घिका ।
[5]त्रिस्रोता [6]जाह्नवी [7]मन्दाकिनी [8]भीष्म[9]कुमारसूः ॥ १०८१ ॥
[10]सरिद्वरा [11]विष्णुपदी, [12-15]सिद्ध-स्व-स्वर्गि-खापगा ।
[16]ऋषिकुल्या [17]हैमवती, [18]स्वर्वापी [19]हरशेखरा ॥ १०८२ ॥
[1]यमुना [2]यमभगिनी [3]कालिन्दी [4]सूर्यजा [5]यमी ।
[1]रेवे[2]न्दुजा [3]पूर्वगङ्गा, [4]नर्मदा [5]मेकलाद्रिजा ॥ १०८३ ॥
[1]गोदा [2]गोदावरी [1]तापी, [2]तपनी [3]तपनात्मजा ।
[1]शुतुद्रिस्तु [2]शतद्रुः स्यात् [1]कावेरी [2]त्वर्द्धजाह्नवी ॥ १०८४ ॥

દીર્ઘિકા, ત્રિસ્રોતાઃ 'અસ્' (સ્ત્રી.), જાહ્નવી, મન્દાકિની, ભીષ્મસૂઃ (સ્ત્રી.), કુમારસૂ. ॥૧૦૮૧॥, સરિદ્વરા, વિષ્ણુપદી, સિદ્ધાપગા, સ્વરાપગા, સ્વર્ગ્યાપગા, ખાપગા, ઋષિકુલ્યા, હૈમવતી, સ્વર્વાપી, હરશેખરા, [જહ્નુકન્યા શિ૦ ૯૬] એ ૧૯–ગંગા નદી. ॥૧૦૮૨॥ યમુના, યમભગિની, કાલિન્દી, સૂર્યજા, યમી, (કલિન્દતનયા), [કલિન્દપુત્રી શિ૦ ૯૭] એ ૫–યમુના નદી રેવા, ઇન્દુજા, પૂર્વગઙ્ગા, નર્મદા,મેકલાદ્રિજા–મેખલાદ્રિજા [મેકલકન્યા–મેકલકન્યકા શિ૦ ૯૭] એ ૫–નર્મદા નદી. ॥૧૦૮૩॥ ગોદા, ગોદાવરી એ ૨–ગોદાવરી નદી. તાપી, તપની, તપનાત્મજા એ ૩–તાપી નદી. શુતુદ્રિઃ (સ્ત્રી.), શતદ્રુઃ (સ્ત્રી) એ ૨–સતલજ નદી કાવેરી, અર્ધજાહ્નવી એ ૨–કાવેરી નદી. ॥૧૦૮૪॥ કરતોયા, સદાનીરા એ ૨–પાર્વતીના

કરતોયા સદાનીરા, ચન્દ્રભાગા તુ ચન્દ્રકા ।
વાસિષ્ઠી ગોમતી તુલ્યે, બ્રહ્મપુત્રી સરસ્વતી ॥ ૧૦૮૫ ॥
વિપાટ્ વિપાશાઽર્જુની તુ બાહુદા સૈતવાહિની ।
વૈતરણી નરકસ્થા, સ્રોતોઽમ્ભઃસરણં સ્વતઃ ॥ ૧૦૮૬ ॥
પ્રવાહઃ પુનરોઘઃ સ્યાદ્, વેણી ધારા રયશ્ચ સઃ ।
ઘટ્ટસ્તીર્થોઽવતારેઽમ્બુવૃદ્ધૌ પૂરઃ પ્લવોઽપિ ચ ॥ ૧૦૮૭ ॥

વિવાહમા કન્યાદાનના જલથી કે મહાદેવના હાથમાથી ઉત્પન્ન થયેલી એક નદી. (આ નદી બંગાળમાં છે) ચન્દ્રભાગા, ચન્દ્રકા [ચાન્દ્રભાગા શિ૦ ૯૭] એ ૨–ચન્દ્રભાગા નદી વાસિષ્ઠી, ગોમતી [ગૌતમી શિ૦ ૯૭] એ ૨–ગોમતી નદી બ્રહ્મપુત્રી, સરસ્વતી એ ૨–સરસ્વતી નદી. ॥૧૦૮૫॥ વિપાટ્ 'શ્' (સ્ત્રી), વિપાશા એ ૨–બિયાસ નદી, વિપાશા નદી આર્જુની, બાહુદા, સૈતવાહિની એ ૩–બાહુદા નદી. વૈતરણી, નરકસ્થા એ ૨ વૈતરણી નદી. [મુરન્દલા, મુરલા એ ૨–મુરલા નદી. સુરવેલા, સુનન્દિની એ ૨–સુરવેલા નદી. ચર્મણ્વતી, રન્તિનદી એ ૨–ચર્મણ્વતી નદી સમ્ભેદઃ, સિન્ધુસઙ્ગમઃ એ ૨–નદીનો સંગમ. શે૦ ૧૬૮] સ્રોતઃ 'સ્' (ન.) એ સ્વાભાવિક જળનો પ્રવાહ. ॥૧૦૮૬॥ પ્રવાહઃ, ઓઘઃ, વેણી, ધારા, રયઃ એ ૫–પ્રવાહ. ઘટ્ટઃ, તીર્થઃ (પુ. ન), અવતારઃ એ ૩–તીર્થ, ઘાટ, પાણીનો આરો. અમ્બુવૃદ્ધિઃ, પૂરઃ, પ્લવઃ (સ્ત્રી) એ ૩–જલની વૃદ્ધિ ॥૧૦૮૭॥ પુટભેદાઃ

पुटभेदास्तु चक्राणि, भ्रमास्तु जलनिर्गमाः ।
परीवाहा जलोच्छ्वासाः, कूपकास्तु विदारकाः ॥ १०८८ ॥
प्रणाली जलमार्गोऽथ, पानं कुल्या च सारणिः ।
सिकता वालुका बिन्दौ, पृषत्पृषतविप्रुषः ॥ १०८९ ॥
जम्बालचिकिलौ पङ्कः, कर्दमश्च निषद्वरः ।
शादो हिरण्यवाहुस्तु शोणो नदे पुनर्वहः ॥ १०९० ॥

(પુ. બ), चक्राणि (ન. બ) [चक्राणि (ન બ) શિ૦ ૯૮] એ ૨–૧ નદીનો વળાંક, ૨ જળનું ચક્રાકારે ફરવું, વમળ भ्रमाः (પુ બ.), जलनिर्गमाः (પુ બ) એ ૨–૧ પાણીને નીકળવાનો રસ્તો, ૨ ચક્રાકારે જલનું નીચે જવું परीवाहाः-परिवाहा (પુ બ.), जलोच्छ्वासाः (પુ બ) એ ૨–વધી ગયેલા પાણીને નીકળવાના માર્ગો कूपकाः, विदारकाः એ–૨ સુકાયેલી નદી વગેરેમા પાણી કાઢવા માટે કરતા ખાડા–વહેળાઓ ॥૧૦૮૮॥ प्रणाली (ત્રિ), जलमार्गः એ ૨–પાણી જવાની પરનાળ–પાણી નીકલવાને માટે કરાતી મકરમુખ વગેરેની આકૃતિઓ. पानम्, कुल्या,सारणिः-सारणी (સ્ત્રી),[नीका, શે૦૧૬૯] ૩–પાણીની ખાઈ–નીક सिकताः (સ્ત્રી. બ.), वालुकाः (સ્ત્રી બ.), એ ૨–રેતી. बिन्दुः (પુ), पृषत् (ન), पृषतः, विप्रुट् 'ष्' (સ્ત્રી.), એ ૪–જળબિંદુ ॥૧૦૮૯॥ जम्बालः (પુ ન), चिकिलः, पङ्कः (પુ ન), कर्दमः, निषद्वरः, शादः (विस्फल्ल सं० दे०), [चिक्खल्लः શિ૦ ૯૯] એ ૬–કાદવ हिरण्यवाहुः – 'हिरण्यवाहः' शोणः એ ૨-દ્રહવિશેષ, શોણ નદી नदः, वहः ॥૧૦૯૦॥,

सिन्ध उद्ध्यः सरस्वांश्च, द्रहोऽगाधजलो ह्रदः ।
कूपः स्यादुदपानोऽन्धुः प्रहिर्नेमी तु तत्त्रिका ॥ १०९१ ॥
नान्दीमुखो नान्दीपटो, वीनाहो मुखबन्धने ।
आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपेऽथ दीर्घिका ॥ १०९२ ॥
वापी स्यात् क्षुद्रकूपे तु, चुरी चुण्ढी च चूतकः ।
उद्घाटकं घटीयन्त्रं, पादावर्तोऽरघट्टकः ॥ १०९३ ॥
अखातं तु देवखातं, पुष्करिण्यां तु खातकम् ।
पद्माकरस्तडागः स्यात्, कासारः सरसी सरः ॥ १०९४ ॥

સિંધઃ, ઉદ્ધ્યઃ, સરસ્વાન્ 'વત્' (પુ.) એ ૫–મોટી નદી, નદ, દ્રહ દ્રહઃ, अगाधजलः, ह्रदः, એ ૩–ઊંડો દ્રહ. कूपः (પુ. સ્ત્રી), ઉદપાન (પુ ન), अन्धु (પુ), प्रहिः (પુ.) એ ૪–કૂવો. નેમી–'नेमिः' (સ્ત્રી), त्रिका એ ૨–પાણી કાઢવા માટે કૂવા ઉપર જે લાકડાનું ચોકઠું ઊભું કરે છે તે, ગરગડી ॥૧૦૯૧॥ नान्दीमुखः, નાન્દીપટઃ, વીનાહઃ–'વિનાહઃ' (પુ ન) એ ૩–કૂવાના મુખનું ઈંટોવડે ચણેલું ઢાંકણ. આહાવઃ, નિપાનમ્ (પુ. ન.), ઉપકૂપઃ એ ૩–હવાડો, કૂવાની પાસે ઢોરને પાણી પીવા માટેનું સ્થાન દીર્ઘિકા ॥૧૦૯૨॥ વાપી–વાપિઃ (સ્ત્રી.) એ ૨–વાવડી क्षुद्रकूपः, ચુરી, ચુણ્ઢી, चूतकः એ ૪–નાનો કૂવો ઉદ્ઘાટકમ્, ઘટીયન્ત્રમ્ [ઉદ્ઘાતનમ્, ઉદ્ઘાટનમ્ શિ૦ ૯૮] એ ૨ કૂવામાંથી પાણી ઊંચે ચઢાવવાનું ઘડાવાળું યન્ત્ર–રેંટ. પાદાવર્ત્તઃ, અરઘટ્ટકઃ એ ૨–કૂવામાંથી પાણી કાઢવા લાકડાનો બનાવેલ રેંટ વિશેષ, અરઘટ્ટ. ॥૧૦૯૩॥ અખાતમ્, દેવખાતમ્ એ ૨–ખોદ્યા વિનાનો નાગ વગેરે કુદરતી કુંડ, અકૃત્રિમ તળાવ પુષ્કરિણી, ખાતકમ્, (તડાગિકા) એ

वेशन्तः पल्वलोऽल्पं तत्, परिखा खेयखातिके ।
स्यादालवालमावालमावापः स्थानकं च सः ॥ १०९५ ॥
आधारस्त्वम्भसां बन्धो, निर्झरस्तु झरः सरिः ।
उत्सः स्रवः प्रस्रवणं, जलाधारा जलाशयाः ॥ १०९६ ॥

॥ समाप्तोऽयमप्कायः ॥

अथ तेजस्कायमाह—

२-ખોદેલી તલાવડી પદ્માકરઃ, તડાગઃ (પુ. ન), કાસારઃ (પુ. ન) સરસી, સરઃ 'स्' (ન) [તડાકઃ, તટાકઃ શિ૦ ૯૯] એ ૫-તળાવ. ॥૧૦૯૪॥ વેશન્તઃ, પલ્વલઃ [તલ્લઃ શિ૦૯૯] એ ૨-નાનું સરોવર. પરિખા, ખેયમ્, ખાતિકા એ ૩-ખાઈ. આલવાલમ્ (પુ ન.), આવાલમ્ (પુ. ન.), આવાપઃ, સ્થાનકમ્ એ ૪-ક્યારો ॥૧૦૯૫॥ આધારઃ-ખેતરમા છાટવા માટે પાણી ભરી મૂકવા બાધેલો બંધ. નિર્ઝરઃ (પુ ન), ઝર (પુ ન), સરિઃ (સ્ત્રી), ઉત્સઃ, (પુ ન.), સ્રવઃ, પ્રસ્રવણમ્ એ ૬-ઝરણું, ઝરો, નદી વગેરે જ્યાથી નીકળે છે તે સ્થાન. જલાધારાઃ, જલાશયાઃ એ ૨-(પુ બ.), જલાશય, પાણીની જગ્યા. ॥૧૦૯૬॥

॥ इत्यप्कायः समाप्तः ॥

अथ तेजस्कायनामानि—

वह्निर्बृहद्भानु-हिरण्यरेतसौ,
धनञ्जयो हव्यहविर्हुताशनः
कृपीटयोनिर्दमुना विरोचना-
ऽऽशुशुक्षणी छागरथस्तनूनपात् ॥ १०९७ ॥
कृशानु-वैश्वानर-वीतिहोत्राः,
वृषाकपिः पावक-चित्रभानू ।
अप्पित्त-धूमध्वज-कृष्णवर्त्मा-
ऽर्चिष्मत्-शमीगर्भ-तमोघ्न-शुक्राः ॥ १०९८ ॥
शोचिष्केशः शुचि-हुतवहो-षर्बुधाः सप्तमन्त्र-
ज्वालाजिह्वो ज्वलन-शिखिनौ जागृविर्जातवेदाः ।

वह्निः (पु), बृहद्भानु (पु), हिरण्यरेताः 'अस्' (पु), धनञ्जयः, हव्याशनः, हव्यभुज् 'ज्' (पु), हविरशनः, हुताशनः, कृपीटयोनिः (पु), दमुना 'अस्' (पु), विरोचनः, आशुशुक्षणिः, (पु.), छागरथः, तनूनपात् (पु) ॥१०९७॥, कृशानुः (पु.), वैश्वानरः; वीतिहोत्रः, वृषाकपिः (पु.), पावकः, चित्रभानुः (पु.), अप्पित्तम, धूमध्वजः, कृष्णवर्त्मा 'अन्' (पु), अर्चिष्मान् 'मत्' (पु), शमीगर्भः, तमोघ्नः, शुक्रः ॥१०९८॥, शोचिष्केशः, शुचिः (पु), हुतवहः, उषर्बुधः सप्तजिह्वः, मन्त्रजिह्वः, ज्वालाजिह्वः, ज्व-

१ अपित्तम् ।–वि० क० ।

વર્હિઃશુષ્માઽનિલસખ-વસૂ રોહિતાશ્વા-ઽઽશ્રયાશૌ,
વર્હિર્જ્યોતિર્દહન-વહુલૌ હવ્યવાહોઽનલોઽગ્નિઃ ॥ ૧૦૯૯ ॥
વિભાવસુઃ સપ્તો-દર્ચિઃ, સ્વાહાઽગ્નાયી પ્રિયાઽસ્ય ચ ।
ઔર્વઃ સંવર્તકોઽબ્ધ્યગ્નિર્વાડવો વડવામુખઃ ॥ ૧૧૦૦ ॥
દવો દાવો વનવહ્નિર્મેઘવહ્નિરિરમ્મદઃ ।
છાગણસ્તુ કરીષાગ્નિઃ, કુકૂલસ્તુ તુષાનલઃ ॥ ૧૧૦૧ ॥

લનઃ, શિખી 'ઇન્' (પુ), જાગૃતિઃ (પુ), જાતવેદાઃ 'અસ્' (પુ.), વર્હિઃશુષ્મા 'અન્' (પુ), અનિલસખઃ (પુ.), વસુઃ (પુ), રોહિતાશ્વઃ, આશ્રયાશઃ, વર્હિર્જ્યોતિઃ 'ષ્' (પુ.), દહનઃ, વહુલઃ, હવ્યવાહઃ, અનલઃ, અગ્નિઃ (પુ.) ॥૧૦૯૯॥, વિભાવસુઃ (પુ.), સપ્તાર્ચિઃ 'ષ્' (પુ.), ઉદર્ચિ 'ષ્' (પુ.), (વર્હિરુત્કઃ), [વભિઃ, દીપઃ, સમન્તભુક્ 'જ્', પર્પરીકઃ, પવિઃ, ધાસિઃ, પૃથુઃ, ઘસુરિઃ, આશિરઃ, ॥૧૬૯॥, જુહુરાણઃ, પૃદાકુઃ, કૃપાકુઃ, હવનઃ, હવિઃ 'ષ્', ઘૃતાર્ચિઃ 'ષ્' નાચિકેતઃ, ધૃષ્ઠેઃ, વસ્રુતિઃ, અશ્રુતિઃ ॥૧૭૦॥ ભુજિઃ, મરથઃ, પીથઃ, સ્વનિઃ, પવનવાહનઃ એ ૨૪ શે૦ ૧૬૯–૧૭૧, આશયાશઃ, શુષ્મા 'અન્', વર્હિઃ'ષ્', વર્હિરુત્થઃ, દમૂનાઃ 'અસ્' એ ૫–શિ૦ ૯૯] એ ૫૧–(અપ્પિત્ત શબ્દ વિના સર્વ પુ.) અગ્નિ સ્વાહા (સ્ત્રી. અ), અગ્નાયી એ ૨–સ્વાહા, અગ્નિની પ્રિયા–સ્ત્રી ઔર્વ–'ઊર્વઃ', સંવર્તકઃ, અબ્ધ્યગ્નિઃ (પુ,), વાડવઃ, વડવામુખ'[1], વડવાનલઃ, એ ૫–વડવાનલ, સમુદ્રમા થતો અગ્નિ. ॥૧૧૦૦॥ દવઃ, દાવઃ, વનવહ્નિઃ (પુ) એ ૩–દાવાનલ મેઘવહ્નિઃ (પુ.), 'ઇરમ્મદઃ', મેઘજ્યોતિઃ'ષ્' એ ૨–વીજળીનો અગ્નિ. છાગણઃ, કરીષાગ્નિઃ એ ૨–છાણાનો અગ્નિ, કુકૂલઃ (પુ ન), તુષાનલઃ એ ૨ ફોતરાનો અગ્નિ, ॥૧૧૦૧॥ સન્તાપઃ,

૧ પુષ્ટ–માનુ૦ ।

सन्तापः संज्वरो बाष्प, ऊष्मा जिह्वाः स्युरर्चिषः ।
हेतिः कीला शिखा ज्वालाऽर्चिरुल्लुका महत्यसौ ॥ ११०२ ॥

स्फुलिङ्गोऽग्निकणोऽलातज्वालोल्काऽलातमुल्मुकम् ।
धूमः स्याद् वायुवाहोऽग्निवाहो दहनकेतनम् ॥११०३॥

अम्भरसूः करमालश्च, स्तरीर्जीमूतवाह्यपि ।
तडिदैरावती विद्युच्चला शम्पाऽचिरप्रभा ॥ ११०४ ॥

संज्वरः એ ૨-અગ્નિવડે દાઝવાથી થતી પીડા, અગ્નિવડે દાઝવાથી આવેલો જ્વર-તાવ. बाष्पः (પુ. ન.), ऊष्मा अन्' (પુ.) એ ૨-ગરમી, હુંફ. जिह्वाः (સ્ત્રી. બ) એ અગ્નિની જીભ हेतिः (સ્ત્રી.), कीला (પુ. સ્ત્રી), शिखा, ज्वाला (પુ. સ્ત્રી), अर्चि 'ष्' (સ્ત્રી ન.) એ ૫-અગ્નિની જવાળા, ઝોળ [1]उल्लुका એ-મોટી જવાળા. ॥૧૧૦૨॥ स्फुलिङ्गः (ત્રિ), अग्निकणः એ ૨-અગ્નિકણ, અગ્નિના તણખા. अलातज्वाला, उल्का એ ૨-જવાળા રહિત અગ્નિ, તેજનો સમૂહ. अलातम्, उल्मुकम् એ ૨-૧ ઊંબાડિયું. ૨ અંગારો, ૩ કોયલો. धूम, वायुवाहः, अग्निवाहः, दहनकेतनम् ॥૧૧૦૩॥, अम्भरसूः (પુ.), करमालः, स्तरीः (સ્ત્રી), जीमूतवाही 'इन्' (પુ) એ ૮-ધૂમાડો. तडित् (સ્ત્રી), ऐरावती, विद्युत् (સ્ત્રી.), चला, शम्पा-सम्पा, अचिरप्रभा ॥ ૧૧૦૪ ॥, आकालिकी, शतह्रदा, चञ्चला, चपला,

१ झलुका-भानु० । झिल्लुका-वि० क० ।

ऐकालिकी शतह्रदा, चञ्चला चपलाऽशनिः ।
सौदामनी क्षणिका च, ह्रादिनी जलवालिका ॥११०५॥

॥ समाप्तोऽयं तेजस्कायः ॥

अथ वायुकायमाह–

वायुः समीर समिरौ पवनाऽऽशुगो नभः–
श्वासो नभस्वदऽनिल–श्वसनाः समीरणः ।
वातोऽहिकान्त पवमान-मरुत्-प्रकम्पनाः,
कम्पाक-नित्यगति-गन्धवह-प्रभञ्जनाः ॥११०६॥
मातरिश्वा जगत्प्राणः, पृषदश्वो महाबलः ।
मारुतः स्पर्शनो दैत्यदेवो झञ्झा स वृष्टियुक् ॥११०७॥

અશનિઃ (સ્ત્રી), સૌદામની–'સૌદામિની', ક્ષણિકા, હ્રાદિની, જલવાલિકા [ક્ષણપ્રભા શિ૦ ૧૦૦] એ ૧૫–વીજળી. ॥૧૧૦૫॥

॥ ઇતિ તેજસ્કાયઃ સમાપ્તઃ ॥

અથ વાયુકાયનામાનિ–

વાયુઃ, સમીરઃ, સમિરઃ, પવનઃ, આશુગઃ, નભ શ્વાસઃ, નભસ્વાન્ 'વત્' (પુ), અનિલઃ, શ્વસનઃ, સમીરણઃ, વાતઃ, અહિકાન્તઃ, પવમાનઃ, મરુત્, પ્રકમ્પનઃ, કમ્પાકઃ, નિત્યગતિઃ, ગન્ધવહઃ, પ્રભઞ્જનઃ ॥૧૧૦૬॥, માતરિશ્વા 'અન્' (પુ), જગત્પ્રાણઃ, પૃષદશ્વ., મહાબલઃ, મારુતઃ, સ્પર્શનઃ, દૈત્યદેવઃ [સુરાલયઃ, પ્રાણઃ, સંભૃતઃ, જલભૂષણઃ ॥ ૧૭૧ ॥, શુચિઃ (પુ), [1]'વહ', લોલઘણ્ટઃ, પશ્ચિમદિક્પતિ., ઉત્તરદિક્પતિઃ, અઙ્કતિઃ, [2]ક્ષિપણુઃ, મર્કઃ, ધ્વજપ્રહરણઃ, ચલઃ ॥૧૭૨॥, શીતલઃ જલકાન્તારઃ મેઘારિઃ, સૂમરઃ એ ૧૮–શે૦ ૧૭૧–૧૭૩, ગન્ધવાહ', સદાગતિઃ, શિ૦ ૧૦૦] એ ૨૬–વાયુ, પવન

१ वाह, लोलपट । २ क्षिपति ।–भानु० ।

१प्राणो नासाग्रहृन्नाभिपादाङ्गुष्ठान्तगोचरः ।
१अपानः पवनो मन्यापृष्ठपृष्ठान्तपार्ष्णिगः ॥११०८॥
१समानः सन्धिहृन्नाभिषूदानो हृच्छिरोऽन्तरे ।
सर्वत्वग्वृत्तिको व्यानः, इत्यङ्ग पञ्च वायवः ॥११०९॥

॥समाप्तोऽयं वायुकायः॥

अथ वनस्पतिकायमाह—

१अरण्यम२टवी ३सत्रं, ४वार्क्षं च ५गहनं ६झपः ।
७कान्तारं ८विपिनं ९कक्षः स्यात् १०पण्डं ११काननं १२वनम् ॥१११०॥

झञ्झा 'झञ्झावातः'–वरसाद सहित पवन–ઝાપટાં ॥૧૧૦૭॥ ૧ પ્રાણઃ–નાસિકાગ્ર, હૃદય, નાભિ અને પગના અંગૂઠા સુધીના વિષયવાળો પવન. અપાનઃ-ડોકની પાછળનો ભાગ, પીઠ, ગુદા અને પગની પાની સુધીનો પવન. ॥૧૧૦૮॥ ૨ સમાનઃ (પુ ન.)–સર્વ સાંધા, હૃદય, અને નાભિમાં રહેલો પવન ૪ ઉદાનઃ-હૃદય અને મસ્તકની વચ્ચેનો પવન, હૃદય, કંઠ, તાલુ, ભ્રૂમધ્ય અને મસ્તકમાં રહેલો પવન ૫ વ્યાનઃ–સર્વ ચામડીમાં રહેલો પવન આ પ્રમાણે શરીરમાં પાંચ પ્રકારના વાયુ છે. ॥૧૧૦૯॥

॥ इति वायुकायः समाप्तः ॥

अथ वनस्पतिकायनामानि—

अरण्यम् (पु न), अटवी (स्त्री), सत्रम्, वार्क्षम्, गहनम्, झपः, कान्तारम् (पु न), विपिनम्, कक्षः, पण्डम् (पु. न.), काननम्, वनम्, ॥ १११० ॥, दवः, दावः એ ૧૪-વન, જંગલ.

दवो दाव प्रस्तारस्तु तृणाटव्यां झषोऽपि च ।
अपोपाभ्यां वनं वेलमारामः कृत्रिमे वने ॥११११॥

निष्कुटस्तु गृहारामो बाह्यारामस्तु पौरकः ।
आक्रीडः पुनरुद्यानं, राज्ञां त्वन्तःपुरोचितम् ॥ १११२ ॥

तदेव प्रमदवनममात्यादेस्तु निष्कुटे ।
वाटी पुष्पाद् वृक्षाच्चासौ, क्षुद्रारामः प्रसीदिका ॥१११३॥

वृक्षोऽगः शिखरी च शाखि-फलदावद्रिर्हरिद्रुर्द्रुमो ,
जीर्णो द्रुर्विटपी कुठः क्षितिरुहः कारस्करो विष्टरः ।

(અરણ્યાની, મહારણ્યમ્ એ ૨–મોટું જંગલ. પ્રસ્તારઃ, તૃણાટવી, ઝષઃ એ ૩–ઘણા ઘાસવાળું જંગલ અપવનમ્, ઉપવનમ્, વેલમ્, આરામઃ એ ૪–બગીચો, વાડી, બાગ, કૃત્રિમ ઉત્પન્ન કરેલા વૃક્ષનો સમૂહ ॥ ૧૧૧૧ ॥ નિષ્કુટઃ, ગૃહારામઃ એ ૨–ઘરની પાસેનો બગીચો કે વાડી બાહ્યારામઃ, પૌરકઃ એ ૨–નગરની બહારનો બગીચો, આક્રીડઃ, ઉદ્યાનમ્ એ ૨–(પુ. નઃ), રાજા વગેરેનો સાધારણ બગીચો, બાગ ॥૧૧૧૨॥ પ્રમદવનમ્–રાણીઓને ક્રીડા કરવાનો બાગ પુષ્પવાટી, વૃક્ષવાટી એ ૨–અમાત્ય, વેશ્યા, સાર્થવાહ વગેરેના ઘરની પાસેની વાડી–બગીચો. ક્ષુદ્રારામ, પ્રસીદિકા એ ૨–નાની વાડી–બગીચો ॥૧૧૧૩॥ વૃક્ષઃ, અગઃ, શિખરી 'ઇન્' (પુ), શાખી 'ઇન્' (પુ), ફલદઃ, અદ્રિઃ (પુ), હરિદ્રુઃ, દ્રુમઃ, જીર્ણઃ, દ્રુઃ (પુ.), વિટપી 'ઇન્' (પુ.), કુઠઃ 'કુટઃ', ક્ષિતિરુહઃ, (કુજઃ, મહીરુહઃ), કારસ્કરઃ, વિષ્ટરઃ, નન્દ્યાવર્ત્તઃ, કરાલિક, તરુઃ, વસુઃ,

નન્દ્યાવર્ત-કરાલિકૌ તરુ-વસુ પર્ણી પુલાશ્યંહ્રિપઃ,
સાલો-ઽનોકહ-ગચ્છ-પાદપ-નગા રૂક્ષાઽગમૌ પુષ્પદઃ ॥ ૧૧૧૪॥
કુઞ્જ-નિકુઞ્જ-કુડઙ્ગાઃ, સ્થાને વૃક્ષૈર્વૃતાન્તરે।
પુષ્પૈસ્તુ ફલવાન્ વૃક્ષો, વાનસ્પત્યો વિના તુ તૈઃ ॥૧૧૧૫ ॥
ફલવાન્ વનસ્પતિઃ સ્યાત્, ફલાવન્ધ્યઃ ફલેગ્રહિઃ ।
ફલેવન્ધ્યસ્ત્વવકેશી ફલવાન્ ફલિનઃ ફલી ॥ ૧૧૧૬ ॥
ઓષધિઃ સ્યાદૌષધિશ્ચ, ફલપાકાવસાનિકા ।
ક્ષુપો હ્રસ્વશિફાશાખઃ, પ્રતતિર્વ્રતતિર્લતાઃ ॥ ૧૧૧૭॥

પર્ણી 'ઇન્' (પુ.), પુલાશી 'ઇન્' (પુ), અંહ્રિપઃ-અઙ્ઘ્રિપઃ, સાલ.-'શાલઃ', અનોકહઃ, ગચ્છઃ, પાદપઃ, નગઃ, રૂક્ષઃ, અગમઃ, પુષ્પદઃ, 'પલાશી'-ઇન્, [આરોહકઃ, સ્કન્ધ 'ઇન્', સમિકઃ, હરિતચ્છદઃ ॥૧૭૩॥, ઉરુઃ, જન્તુઃ, વહ્નિભૂઃ એ ૭-શે૦ ૧૭૩-૧૭૪, ચરણપઃ [શિ૦ ૧૦૦] એ ૩૦ (સર્વ પુ) વૃક્ષ, ઝાડ. ॥૧૧૧૪॥ કુઞ્જઃ (પુ. ન.), નિકુઞ્જઃ (પુ ન), કુડઙ્ગઃ એ ૩-લતાગૃહ, વેલા વગેરેથી ઢંકાયેલું સ્થાન. વાનસ્પત્યઃ-પ્રથમ ફૂલ આવી ફલ આવે તેવું વૃક્ષ-આંબો, આમલી વગેરે ॥૧૧૧૫॥ વનસ્પતિઃ-ફૂલ ન આવતાં પ્રથમથી જ ફળ આવે તેવું વૃક્ષ-પીપળો, ફણસ વગેરે. ફલાવન્ધ્યઃ, ફલેગ્રહિઃ એ ૨-ફળે તેવુ વૃક્ષ ફલવન્ધ્યઃ, અવકેશી-અવકેશી 'ઇન્' (પુ) એ ૨-વાંઝિયું વૃક્ષ, જેને ફળ ન આવે તેવું વૃક્ષ ફલવાન્ 'વત્' (પુ), ફલિનઃ, ફલી 'ઇન્' (પુ), એ ૩-ફળવાળુ ॥૧૧૧૬॥ ઓષધિઃ (સ્ત્રી), ઔષધિઃ (સ્ત્રી), 'ઓષધી' એ ૨-ફળ પરિપક્વ થતા જે વૃક્ષ નાશ પામે છે તે ઘઉં ડાંગર, જવ વગેરે. ક્ષુપઃ એ-શિફા-જટાકાર મૂળ અને શાખાઓ નાની હોય તેવું ઝાડ પ્રતતિઃ (સ્ત્રી). વ્રતતિઃ (સ્ત્રી.), લતા ॥૧૧૧૭॥ વલ્લી-વલ્લિઃ (સ્ત્રી.) એ ૪-વલ્લી, વેલો.

વલ્લ્યસ્યાં તુ પ્રતાનિન્યાં, ગુલ્મિન્યુલપ-વીરુધઃ ।
સ્યાત્ પ્રરોહોઽઙ્કુરોઽઙ્કૂરો, રોહશ્ચ સ તુ પર્વણઃ ॥ ૧૧૧૮ ॥
સમુત્થિતઃ સ્યાદ્ વલિશં, શિખા-શાખા-લતાઃ સમાઃ ।
સાલા શાલા સ્કન્ધશાખા, સ્કન્ધઃ પ્રકાણ્ડમસ્તકમ્ ॥ ૧૧૧૯ ॥
મૂલાત્ શાખાવધિર્ગણ્ડિઃ, પ્રકાણ્ડોઽથ જટા શિફા ।
પ્રકાણ્ડરહિતે સ્તમ્બો, વિટપો ગુલ્મ ઇત્યપિ ॥ ૧૧૨૦ ॥
શિરોનામાગ્રં શિખરં મૂલં બુધ્નોઽઙ્ઘ્રિનામ ચ ।
સારો મજ્જિ ત્વચિ છલ્લી, ચોચં વલ્કં ચ વલ્કલમ્ ॥ ૧૧૨૧ ॥

પ્રતાનિની, ગુલ્મિની, ઉલપઃ, વીરુત્'ધ્' (સ્ત્રી) એ ૪–વિસ્તાર પામેલો વેલો, ગુચ્છાવાળી વેલડી, પ્રરોહઃ, અઙ્કુરઃ (પુ ન), અઙ્કૂરઃ (પુ ન.), રોહઃ એ ૪–અંકુરો, ફણગો ॥૧૧૧૮॥ વલિશમ્ ગાંઠામાંથી નીકળેલો અંકુરો શિખા, શાખા, લતા એ ૩–ડાળી સાલા, શાલા, સ્કન્ધશાખા એ ૩–મોટી ડાળી, મોટી શાખા સ્કન્ધઃ–ઝાડનું થડ ॥૧૧૧૯॥ ગણ્ડિઃ–ગણ્ડિકા, પ્રકાણ્ડઃ (પુ ન) એ ૨–મૂળથી લઈને શાખા સુધીનો ભાગ (સ્કન્ધઃ અને પ્રકાણ્ડઃ અમરકોશમાં તુલ્ય અર્થવાળા પણ છે) જટા, શિફા એ ૨-ઝાડનું મૂળ સ્તમ્બ, વિટપઃ (પુ. ન.), ગુલ્મઃ (પુ. ન) એ ૩–થડ તથા શાખા વગરનું વૃક્ષ, પ્રકાંડરહિત વૃક્ષ ॥૧૧૨૦॥ શિરોનામ 'ન્' (શિરઃ 'સ્' (ન) અને તેના પર્યાયવાચક શબ્દ) અગ્રમ્, શિખરમ્ (પુ ન) એ ૩–(ન) ટોચ, વૃક્ષનો અગ્રભાગ મૂલમ્ (પુ ન), બુધ્નઃ–'બ્રધ્નઃ', અંઙ્ઘ્રિનામ–'ન્' (અંઙ્ઘ્રિઃ–(પુ.) અને તેના પર્યાયવાચક પાદ વગેરે શબ્દ) એ ૩–વૃક્ષનું મૂળ, મૂળનીચેનો ભાગ. સારઃ, મજ્જા 'અન્'–(પુ), 'મજ્જા' (ક્વચિત્ આકારાન્ત સ્ત્રી) એ ૨–વૃક્ષાદિનું સત્ત્વ-ગર્ભ. ત્વક્ 'ચ્'(સ્ત્રી), છલ્લી, ચોચં,

સ્થાણૌ તુ ધ્રુવકઃ શઙ્કુઃ, કાષ્ઠે દલિક-દારુણી ।
નિષ્કુહઃ કોટરો મઞ્જા, મઞ્જરિર્વલ્લરિશ્ચ સા ॥ ૧૧૨૨ ॥

પત્રં પલાશં છદનં, વર્હં પર્ણં છદં દલમ્ ।
નવે તસ્મિન્ કિસલયં, કિસલં પલ્લવોઽત્ર તુ ॥ ૧૧૨૩ ॥

નવે પ્રવાલોઽસ્ય કોશી શુઙ્ગા માઢિર્દલસ્નસા ।
વિસ્તાર-વિટપૌ તુલ્યૌ, પ્રસૂનં કુસુમં સુમમ્ ॥ ૧૧૨૪ ॥

વલ્કમ્ (પુ ન). વલ્કલમ્ (પુ ન) [ત્વચા શિ૦ ૧૦૦] એ ૫-વૃક્ષ વગેરેની છાલ ॥૧૧૨૧॥ સ્થાણુઃ (પુ ન), ધ્રુવકઃ-ધ્રુવઃ, શઙ્કુઃ (પુ) એ ૩-વૃક્ષનું ઠુંઠું કાષ્ઠમ્, દલિકમ્, દારુ (પુ. ન.) એ ૩-કાષ્ઠ લાકડું નિષ્કુહઃ, કોટરઃ (પુ ન) એ ૨-કોટર, વૃક્ષનો પોલાણવાળો ભાગ મઞ્જા, મઞ્જરિઃ-વલ્લરિઃ-'વલ્લરી' એ ૩-મંજરી, મહોર ॥૧૧૨૨॥ પત્રમ્ (પુ. ન), પલાશમ્, છદનમ્, વર્હમ્ (પુ.ન), પર્ણમ્, છદમ્, (પુ ન) દલમ્ (પુ. ન) એ ૭-પત્ર, પાંદડું. કિસલયમ્ -'કિશલયમ્' કિસલમ્, પલ્લવઃ (પુ ન) એ ૩-કુંપળ, ઝીણા પાન. ॥૧૧૨૩॥ પ્રવાલઃ (પુ ન -નવી કુંપળો કોશી, શુઙ્ગા (પુ. સ્ત્રી), એ ૨-પ્રવાલનો અગ્રભાગ. માઢિ (સ્ત્રી.), દલસ્નસા એ ૨-પાંદડાની નસ વિસ્તારઃ, વિટપઃ (પુ ન) એ ૨-વૃક્ષનો વિસ્તાર પ્રસૂનમ્, કુસુમમ્ (પુ ન), સુમમ્ ॥૧૧૨૪॥, પુષ્પમ્ (પુ. ન.), સૂનમ્, સુમનસઃ

पुष्पं सूनं सुमनसः, प्रसवश्च मणीवकम् ।
जालक क्षारकौ तुल्यौ, कलिकायां तु कोरकः ॥ ११२५ ॥
कुड्मले मुकुलं गुच्छे, गुच्छ-स्तबक-गुत्सकाः ।
गुलुच्छोऽथ रजः पौष्पं, परागोऽथ रसो मधु ॥ ११२६ ॥
मकरन्दो मरन्दश्च, वृन्तं प्रसवबन्धनम् ।
प्रबुद्धो-ज्जृम्भ-फुल्लानि, व्याकोशं विकचं स्मितम् ॥ ११२७ ॥
उन्मिषितं विकसितं , दलितं स्फुटितं स्फुटम् ।
प्रफुल्लो-त्फुल्ल-सम्फुल्लो-च्छ्वसितानि विजृम्भितम् ॥११२८॥

'असू' (स्त्री. ब.), प्रसवः, मणीवकम् એ ૮–પુષ્પ, ફૂલ जालकः, क्षारकः(पु न) એ ૨–નવી કળી, નવી કળીઓનો સમુદાય कलिका, कोरकः (पु न) એ ૨– પુષ્પની કળી ॥૧૧૨૫॥ कुड्मलम्, मुकुलम् એ ૨– पु न) અર્ધ ખીલેલી પુષ્પની કળી गुच्छः, गुच्छे, स्तबक (पु न), गुत्सकः, गुत्सः, गुलुच्छः, (पु न) [गुलुञ्छः; लुम्बी शि० १०१] એ ૫–નહિ ખીલેલી કુંપળોનો ગુચ્છો पराग – ફૂલની રજ मधु (न) ॥૧૧૨૬॥, मकरन्दः, मरन्द , 'पुष्परसः' એ ૩–મધ, પુષ્પરસ वृन्तम्, प्रसवबन्धनम् એ ૨–પુષ્પ અને ફળનું બંધન, ડીંટ प्रबुद्धम्, उज्जृम्भम्, फुल्लम् , व्याकोशम्, विकचम्, स्मितम् ॥૧૧૨૭॥, उन्मिषितम्, विकसितम्, दलितम्, स्फुटितम्, स्फुटम्, प्रफुल्लम्, उत्फुल्लम्, संफुल्लम्, उच्छ्वसितम्, विजृम्भितम् ॥૧૧૨૮॥, स्मेरम्, विनिद्रम्, उन्निद्रम्, विमुद्रम्, हसितम्

स्मेरं विनिद्रमुन्निद्र-विमुद्र-हसितानि च ।
सङ्कुचितं तु निद्राणं, मीलितं मुद्रितं च तत् ॥११२९॥
फलं तु सस्यं तच्छुष्कं, वानमाऽऽमं शलाटु च ।
ग्रन्थिः पर्व परु बीजकोशी शिम्बा शमी शिमिः ॥११३०॥
शिम्बिश्च पिप्पलोऽश्वत्थः, श्रीवृक्षः कुञ्जराशनः ।
कृष्णावासो बोधितरुः, प्लक्षस्तु पर्कटी जटी ॥११३१॥
न्यग्रोधस्तु बहुपात् स्याद् वटो वैश्रवणालयः ।
उदुम्बरो जन्तुफलो, मशकी हैमदुग्धकः ॥११३२॥

એ ૨૧–ખીલેલું પુષ્પ. सङ्कुचितम्, निद्राणम्, मीलितम्, मुद्रितम् એ ૪–બિડાયેલું પુષ્પ ॥૧૧૨૯॥ फलम् (पु. न), सस्यम्, 'शस्यम्' એ ૨–વૃક્ષાદિનું ફલ वानम् (त्रि)–સૂકું ફળ. શલાટુ (ત્રિ-) કાચું ફળ ग्रन्थिः (पु), पर्व 'न्'(न), परु 'स्'(न) એ ૩–ગાંઠ, ग्रन्थि बीजकोशी, शिम्बा, शमी, शिमिः (स्त्री) ॥૧૧૩૦॥, शिम्बिः (स्त्री), 'शिम्बी' એ ૫–બીજનો કોશ, શીંગ. पिप्पलः (पु स्त्री). अश्वत्थः, श्रीवृक्षः, कुञ्जराशन, कृष्णावासः, बोधितरुः–बोधिसत्त्वः, 'चलदलः' એ ૬–પીપળો प्लक्ष', पर्कटी (स्त्री.)–पर्कटी 'इन्' (पु.), जटी 'इन्' એ ૩–પીંપળ. ॥૧૧૩૧॥ न्यग्रोध, बहुपात् 'द्' (पु), वटः (त्रि., वैश्रवणालयः એ ૪–વડ उदुम्बरः, जन्तु फलः; मशकी 'इन्' (पु.), हैमदुग्धकः. 'उदुम्बरः, यज्ञाङ्गः' એ ૪–ઉમરાનું ઝાડ, ઉમેડો ॥૧૧૩૨॥ काकोदुम्बरिका, फल्गुः (स्त्री),

કાકોદુમ્બરિકા ફલ્ગુર્મલયુર્જઘનેફલા ।
આમ્રશ્ચૂતઃ સહકારઃ, સપ્તપર્ણસ્ત્વયુક્છદઃ ॥ ૧૧૩૩॥
શિગ્રુઃ શોભાઞ્જનોઽક્ષીવ-તીક્ષ્ણગન્ધક મોચકાઃ ।
શ્વેતેઽત્ર શ્વેતમરિચઃ, પુન્નાગઃ સુરપર્ણિકા ॥ ૧૧૩૪ ॥
વકુલઃ કેસરોઽશોકઃ, કઙ્કેલ્લિઃ કકુભોઽર્જુનઃ ।
માલૂરઃ શ્રીફલો બિલ્વઃ, કિઙ્કિરાતઃ કુરણ્ટકઃ ॥ ૧૧૩૫ ॥

મલયુઃ (સ્ત્રી), જઘનેફલા એ ૪-કાળા ઉંબરાનુ વૃક્ષ, ઘુલરડો, આમ્રઃ, ચૂતઃ, સહકારઃ [માકન્દ, રસાલઃ શિ૦ ૧૦૧] એ ૩-આંબો સપ્તપર્ણઃ, અયુક્છદઃ, 'વિશાલત્વક્-ચ્, શારદઃ-શારદો, વિષમચ્છદઃ' એ ૨-સપ્તપર્ણ સાતિવન ॥૧૧૩૩॥ શિગ્રુઃ (પુ ન.), શોભાઞ્જનઃ, અક્ષીવઃ, તીક્ષ્ણગન્ધકઃ, મોચકઃ, 'સૌભાઞ્જનઃ, સોભાઞ્જન, 'શૌભાઞ્જનઃ' એ ૫-સરગવો શ્વેતમરિચઃ-સફેદ સરગવો પુન્નાગઃ, સુરપર્ણિકા એ ૨-પુન્નાગ, સોરગીનુ ઝાડ ॥૧૧૩૪॥ વકુલ, કેસરઃ-'કેશરઃ' એ ૨-બોરસલી, બકુલવૃક્ષ. અશોકઃ, કઙ્કેલ્લિ. (સ્ત્રી.), 'વઞ્જુલઃ' એ ૨-આસોપાલવનું ઝાડ, અશોક વૃક્ષ કકુભઃ, અર્જુનઃ, 'નદીસર્જઃ, વીરતરુઃ, ઇન્દ્રદ્રુઃ' એ ૨-અર્જુન વૃક્ષ, સાદડાનું ઝાડ. માલૂર, શ્રીફલઃ, વિલ્વઃ, 'શાણ્ડિલ્યઃ, શૈલૂષઃ' એ ૩-બીલીનું ઝાડ. કિઙ્કિરાતઃ, કુરણ્ટકઃ [કુરુણ્ટકઃ, કુરણ્ડકઃ, શિ૦ ૧૦૧] એ ૨-પીળો બાણપુષ્પ. ॥૧૧૩૫॥ ત્રિપત્રકઃ, પલાશઃ,

त्रिपत्रकः पलाशः स्यात्, किंशुको ब्रह्मपादपः ।
तृणराजस्तलस्तालो, रम्भा मोचा कदल्यपि ॥ ११३६ ॥
करवीरो हयमारः, कुटजो गिरिमल्लिका ।
विदुलो वेतसः शीतो, वानिरो वञ्जुलो रथः ॥ ११३७ ॥
कर्कन्धुः कुवली कोलि, र्बदर्य–थ हलिप्रियः ।
नीपः कदम्बः सालस्तु, सर्जोऽरिष्टस्तु फेनिलः ॥११३८॥

किंशुकः, ब्रह्मपादपः, 'पर्णः, वातपोथः' એ ૪–પલાશ વૃક્ષ, ખાખર. तृणराजः, तलः, तालः, એ ૩–તાડ रम्भा, मोचा, कदली, 'कदलः, अंशुमत्फला, काष्ठीला, वारणवुसा-वारणवुषा' એ ૩–કેળ. ॥૧૧૩૬॥ करवीरः, हयमार 'प्रतिहासः-प्रतीहासः, शतप्रासः, चण्डातः' એ ૨-કણેર कुटजः, गिरिमल्लिका, 'शक्रः, वत्सकः' એ ૨-ઇંદ્રજવનુ ઝાડ, કડાછાલ થાય છે તે વૃક્ષ विदुलः, वेतसः (પુ સ્ત્રી), शीतः, वानीरः, वञ्जुलः, रथः, 'अम्बुपुष्पः, विदुरः' એ ૬–નેતર. ॥૧૧૩૭॥ कर्कन्धुः (પુ સ્ત્રી), कुवली (ત્રિ.), कोलिः 'कोली, कोला' (સ્ત્રી), बदरी [कर्कन्धूः (સ્ત્રી) શિ૦ ૧૦૨] એ ૪–બોરડી. हलिप्रियः, नीपः, कदम्बः (धाराकदम्बः, राजकदम्बः,) 'प्रियकः, हरिप्रियः' એ ૩–કદંબ. सालः (પુ ન), सर्जः, 'श्यालः कार्श्यः कार्ष्यः, अश्वकर्णकः, सस्यसंवरः-शस्यसंवरः' એ ૨–શાલ, મોટા ગજ, ડામરનું ઝાડ. अरिष्टः, फेनिलः ૨–અરિઠાનું ઝાડ. ॥૧૧૩૮॥ निम्बः, अरिष्टः, पिचुमन्दः, 'सर्वतोभद्रः, हिङ्गु-

निम्बोऽरिष्टः पिचुमन्दः, समौ पिचुल-झावुकौ ।
कर्पासस्तु बादरः स्यात्, पिचव्यं स्तूलकं पिचुः ॥ ११३९ ॥
आरग्वधः कृतमाले, वृषो वासाऽटरूषके ।
करञ्जस्तु नक्तमालः, स्नुहिर्वज्रो महातरुः ॥ ११४० ॥
महाकालस्तु किम्पाके, मन्दारः पारिभद्रके ।
मधूकस्तु मधुष्ठीलो, गुडपुष्पो मधुद्रुमः ॥ ११४१ ॥

'निर्यासः, मालकः, पिचुमन्दः' એ ૩-લીંબડો. પિચુલ, झावुकः-'झावुकः' એ ૨-હિજ્જલ વૃક્ષ. कर्पासः (પુ ન), 'कार्पासी, कर्पासी' बादर -'बदरा,' पिचव्यः એ ૩-કપાસનો છોડ. तूलकम् (પુ ન), पिचुः (પુ) એ ૨-કપાસ, રૂ ॥૧૧૩૯॥ आरग्वधः, कृतमालः 'अरग्वधः-अर्ग्वधः, राजवृक्षः, शम्पाकः-सम्पाकः-शम्याकः, चतुरङ्गुलः, आरेवतः, व्याधिघातः, सुवर्णकः-सुपर्णकः एे ૨-ગરમાળો. वृषः (પુ. સ્ત્રી), वासा, आटरूषकः-(आटरूषः-अटरूषः) 'वैद्यमाता, सिंही, वाशिका, सिंहास्यः वासक, वाजिदन्तकः' [वाशा, अटरूषकः शि० १०२] એ ૩ અરડુશી. करञ्ज, नक्तमालः, 'चिरविल्व'- चिरिबिल्वः, रक्तमालः, करजः' એ ૨-કરંજ વૃક્ષ. स्नुहिः (સ્ત્રી), वज्रः, महातरुः [स्नुहा शि० १०२] એ ૩-થોર. 'सीहुण्डः सिहुण्डः'-દૂધિયો થોર 'स्नुक् (સ્ત્રી) स्नुही, गुडा' એ-વિલાયતી થોર. (समन्तदुग्धा-કાંટાળો થોર), ॥૧૧૪૦॥ महाकालः, किम्पाकः એ ૨-કિંપાક વૃક્ષ. मन्दारः, पारिभद्रकः, 'पारिजातकः' એ ૨-૧ કલ્પવૃક્ષ, ૨ મીઠો લીંબડો, मधूकः, मधुष्ठीलः, गुडपुष्पः, मधुद्रुमः 'मधुकः, वानप्रस्थः' એ ૪-મહુડો. ॥૧૧૪૧॥

પીલુઃ સિનો ગુડફલો, ગુગ્ગુલુસ્તુ પલઙ્કષઃ ।
રાજાદનઃ પિયાલઃ સ્યાત્, તિનિશસ્તુ રથદ્રુમઃ ॥ ૧૧૪૨ ॥
નાગરઙ્ગસ્તુ નારઙ્ગ, ઇઙ્ગુદી તાપસદ્રુમઃ ।
કાશ્મરી ભદ્રપર્ણી શ્રીપર્ણ્યમ્લિકા તુ તિન્તિડી ॥૧૧૪૩॥
શેલુઃ શ્લેષ્માતકઃ પીતસાલસ્તુ પ્રિયકોઽસનઃ ।
પાટલિઃ પાટલા ભૂર્જો, વહુત્વકો મૃદુચ્છદઃ ॥ ૧૧૪૪ ॥

પીલુઃ (પુ), સિનઃ, ગુડફલઃ. 'સંસી-ઇન્' એ ૩-પીલુનું ઝાડ. ગુગ્ગુલુઃ (પુ.), પલઙ્કષઃ, 'કુમ્ભઃ, ઉલૂખલકમ્, કૌશિકઃ, ગુગ્ગુલઃ, પુરઃ' એ ૨-ગૂગળનુ ઝાડ. રાજાદનઃ (પુ ન.), પિયાલઃ, 'રાજાતનઃ, સન્નકદ્રુઃ, ધનુઃ ષ્ પટઃ, ધનુઃપટઃ' [પ્રિયાલઃ શિ૦ ૧૦૨] એ ૨-ચારોલીનું ઝાડ તિનિશઃ, રથદ્રુમઃ 'સ્યન્દનઃ, નેમી-ઇન્ (નેમિઃ), રથદ્રુઃ, અતિમુક્તકઃ, વઞ્જુલઃ ચિત્રકૃત્' એ ૨-તિનિશ વૃક્ષ, તણછ ॥૧૧૪૨॥ નાગરઙ્ગઃ, નારઙ્ગઃ, 'ઐરાવતઃ' [નાર્યઙ્ગઃ શિ૦ ૧૦૩] એ ૨-નારંગીનું ઝાડ ઇઙ્ગુદી (ત્રિ), તાપસદ્રુમઃ એ ૨-હિંગોરીઓ, (તાપસ લોકો તેના ફળના તેલનો દીવા વગેરેમાં ઉપયોગ કરે છે) કાશ્મરી, ભદ્રપર્ણી, શ્રીપર્ણી 'ગમ્ભારી (કમ્ભારી), સર્વતોભદ્રા, મધુપર્ણિકા, કાશ્મર્યઃ એ ૩ સીવણનું વૃક્ષ અમ્લિકા, તિન્તિડી 'તિન્તિલી, ચિઞ્ચા, અમ્લિકા આમ્લીકા' એ ૨-આંબલીનું વૃક્ષ. ॥૧૧૪૩॥ શેલુઃ (પુ), શ્લેષ્માતકઃ. 'સેલુઃ' એ ૨-મોટી ગુંદી પીતસાલઃ. પ્રિયકઃ, અસનઃ (પુ ન.) 'પીતસારક', સર્જકઃ, (આસનઃ બન્ધૂકપુષ્પઃ, જીવક' એ ૩-અસન વૃક્ષ, જીવક. પાટલિઃ (પુ સ્ત્રી.), પાટલા 'મોઘા (અમોઘા', કાચસ્થાલી, (કાલાસ્થાલી', ફલેરુહા, કૃષ્ણવૃન્તા, કુવેરાક્ષી' એ ૨-કાંકચ, કાચકી. ભૂર્જઃ, 'વહુત્વક્કઃ મૃદુચ્છદ', 'ચર્મી ઇન્, મૃદુત્વક્ ૫' ૩-ભોજપત્રનું વૃક્ષ ॥૧૧૪૪॥ દ્રુમોત્પલઃ, કર્ણિકારઃ, 'પરિવ્યાધઃ'

द्रुमोत्पलः कर्णिकारे, निचुले हिज्जले-ज्जलौ ।
धात्री शिवा चाऽऽमलकी, कलिरक्षो विभीतकः ॥ ११४५॥
हरीतक्यभया पथ्या, त्रिफला तत्फलत्रयम् ।
तापिञ्छस्तु तमालः स्यात्, चम्पको हेमपुष्पकः ॥११४६॥
निर्गुण्डी सिन्दुवारेऽतिमुक्तके माधवी लता ।
वासन्ती चोड्रपुष्पं तु, जपा जातिस्तु मालती ॥ ११४७ ॥

એ ૨-પીળી કણેર, કરેણ निचुलः, हिज्जलः, इज्जलः 'अम्बुजः' એ ૩-૧ પાણીમાં થતું નેતર. ૨ સમુદ્રફળ. धात्री, शिवा, आमलकी (त्रि.), 'तिष्यफला, अमृता, वयस्था' એ ૩-આમળાં. कलिः (પુ.), अक्षः, बिभीतकः (त्रि.), 'तुषः, कर्षफलः, भूतावासः, कलिद्रुमः' [विभेदकः શિ૦ ૧૦૩] એ ૩-બહેડાં. ॥૧૧૪૫॥ हरीतकी, अभया, पथ्या, 'अव्यथा, कायस्था, (वयस्था,) पूतना, अमृता, हैमवती, चेतकी, श्रेयसी, शिवा' એ ૩-(સ્ત્રી) હરડે. ત્રિફલા-હરડાં, બહેડાં અને આમળા એ ત્રણે ભેગાં. तापिञ्छः, तमालः (પુ. ન.), 'कालस्कन्धः, तापिञ्जः' [तापिञ्छ શિ૦ ૧૦૩] એ ૨-તમાલ વૃક્ષ चम्पकः, हेमपुष्पक, 'चाम्पेयः' એ ૨-ચંપો. ॥૧૧૪૬॥ निर्गुण्डी, सिन्दुवारः, 'सिन्दुकः (सिन्धुकः), इन्द्रसुरसः-इन्द्रसुरिसः, निर्गुण्ठी, इन्द्राणिका' [निर्गुण्टी શિ૦ ૧૦૩] એ ૨-સિન્દુવાર, નગોડનું ઝાડ. अतिमुक्तकः, माधवी, लता, वासन्ती 'पुण्ड्रकः' એ ૪-માધવી લતા, મોગરાનો વેલો, ડોલરની એક જાત. ओड्रपुष्पम्, जपा, 'ओड्रपुष्पम्, जपापुष्पम्' [जवा શિ૦ ૧૦૪] એ ૨-જપા પુષ્પ, જાસુદ, જાસવદી जातिः (સ્ત્રી), मालती,

મલ્લિકા સ્યાદ્ વિચકિલઃ, સપ્તલા નવમાલિકા ।
માગધી યૂથિકા સા તુ, પીતા સ્યાદ્ હેમપુષ્પિકા ॥ ૧૧૪૮ ॥
પ્રિયઙ્ગુઃ ફલિની શ્યામા, વન્ધૂકો વન્ધુજીવકઃ ।
કરુણે મલ્લિકાપુષ્પો, જમ્બીરે જમ્ભ-જમ્ભલૌ ॥ ૧૧૪૯ ॥
માતુલુઙ્ગો વીજપૂરઃ, કરીર-ક્રકરૌ સમૌ ।
પઞ્ચાઙ્ગુલઃ સ્યાદેરણ્ડે, ધાતક્યાં ધાતુપુષ્પિકા ॥ ૧૧૫૦ ॥

'સુમનાઃ-અસ્ (સુમના આ), જાતી' એ ૨ ચમેલી, જાઈ ॥૧૧૪૭॥ મલ્લિકા, વિચકિલઃ; 'તૃણશૂન્યમ્, ભૂપદી, શીતભીરુઃ- શતભીરુઃ' એ ૨-મોગરો. સપ્તલા, નવમાલિકા, 'નવમલ્લિકા' એ ૨-બટ મોગરો. માગધી, યૂથિકા, 'ગણિકા, અમ્બષ્ઠા' એ ૨-જુઈ. હેમપુષ્પિકા-પીળા ફૂલવાળી જુઈ ॥૧૧૪૮॥ પ્રિયઙ્ગુ. (સ્ત્રી.), ફલિની, શ્યામા, 'મહિલાહ્વયા, લતા, ગોવન્દની, ગુન્દ્રા, ફલી, વિષ્વક્સેના, ગન્ધફલી, કારમ્ભા, પ્રિયકઃ' એ ૩-કાંગ, સુગંધી ઘઉલો. વન્ધૂકઃ, વન્ધુજીવકઃ 'રક્તકઃ-વન્ધુકઃ' એ ૨-બપોરીઆ. કરુણઃ, મલ્લિકાપુષ્પઃ એ ૨-કુટજ વૃક્ષ જમ્બીરઃ, જમ્ભઃ (પુ ન.), જમ્ભલઃ, 'જમ્બિર, દન્તશઠઃ, જમ્ભીરઃ, જમ્ભરઃ' એ ૩-લાંબુ લીંબુ ॥૧૧૪૯॥ માતુલુઙ્ગઃ, વીજપૂરઃ 'ફલપૂરઃ, રુચકઃ,' [માતુલિઙ્ગ શિ૦ ૧૦૪] એ ૪-બીજોરુ કરીરઃ (પુ. ન), ક્રકરઃ, 'ગ્રન્થિલઃ' એ ૨-કેરડો પઞ્ચાઙ્ગુલઃ, એરણ્ડઃ, 'વ્યાઘ્રપુચ્છ', ગન્ધર્વહસ્તકઃ, ઉરુવૂકઃ- ઉરુબુકઃ, રુબુકઃ, રૂવૂક, રુચકઃ, ચિત્રકઃ, ચઞ્ચુઃ, મણ્ડઃ, વર્દ્ધમાનઃ, વ્યડમ્બકઃ-વ્યેડમ્બનઃ' એ ૨-એરંડો, દીવેલો ધાતકી, ધાતુપુષ્પિકા, 'અગ્નિજ્વાલા, સુભિક્ષા, ધાતૃપુષ્પિકા' એ ૨-ધાવડી, ધાવણી, ધાવણો ॥૧૧૫૦॥ કપિકચ્છૂઃ (સ્ત્રી), આત્મગુપ્તા 'અજહા-

कपिकच्छूरात्मगुप्ता, धत्तूरः कनकाह्वयः ।
कपित्थस्तु दधिफलो, नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥ ११५१ ॥
आम्रातको वर्षपाकी, केतकः क्रकचच्छदः ।
कोविदारो युगपत्रः, सल्लकी तु गजप्रिया ॥ ११५२ ॥
वंशो वेणुर्यवफलस्त्वचिसारस्तृणध्वजः ।
मस्करः शतपर्वा च, स्वनन् वातात् स कीचकः ॥ ११५३ ॥

जहा, अव्यण्डा, कण्डुरा-कण्डूरा, प्रावृषायणी, ऋष्यप्रोक्ता, शूकशिम्बिः, शूकशिम्बा, कपिकच्छुः, मर्कटी' એ २-कौवच. धत्तूरः; कनकाह्वयः, 'उन्मत्तः, कितवः, धूर्त्तः, धुस्तुरः, धुस्तूरः, धूस्तूरः, धुतुरः, मातुलः, मदनः' [धुत्तूरः शि० १०४] એ २-धतुरो, धंतुरो कपित्थ, दधिफल., 'कबित्थः, दधित्थः, ग्राही 'इन्', मन्मथः, पुष्पफलः;दन्तशठः' એ २-કોઠે, કોઠી नालिकेरः (पु स्त्री), लाङ्गली 'नारिकेरः, नारिकेलः, नारीकेलः, नारिकेलिः, नारीकेली' એ २-નાળિયેરી. ॥११५१॥ आम्रातकः, वर्षपाकी 'इन्' (पु), 'पीतनः, कपीतनः, (अम्रातकः)' એ २-જંગલી આંબો, અમૃત વૃક્ષ केतकः, क्रकचच्छदः એ २-કેવડો કેતકીનુ ઝાડ कोविदारः, युगपत्रः, 'चमरिक, कुद्दालः' એ-२-કોવિદ્દારનું ઝાડ सल्लकी (पु. स्त्री), गजप्रिया, 'गजभक्ष्या-गजभक्षा, सुवहा, सुरभी सुरभिः, रसा, महेरणा-महेरुणा, कुन्दुरुकी (शल्लकी, सिल्लकी) ह्लादिनी-ह्रांदिनी' એ २-શરૂ, શાલેડુ ॥११५२॥ वंशः, वेणु (पु), यवफलः, त्वचिसारः, तृणध्वजः, मस्करः, शतपर्वा 'अन्' (पु), 'कर्मारः, तेजनः' [त्वक्सारः शि० १०४] એ ७-વાંસ. कीचकः-જે વાંસમાં છિદ્ર થતાં પવન ભરાવાથી શબ્દ થાય તેવો વાંસ. ॥११५३॥ तुका-

તુકાક્ષીરી વંશક્ષીરી, ત્વક્ક્ષીરી વંશરોચના ।
પૂગે ક્રમુકગૂવાકૌ, તસ્યોદ્વેગં પુનઃ ફલમ્ ॥ ૧૧૫૪ ॥
તામ્બૂલવલ્લી તામ્બૂલી, નાગપર્યાયવલ્લ્યપિ ।
તુમ્બ્યલાબૂઃ કૃષ્ણલા તુ, ગુઞ્જા દ્રાક્ષા તુ ગોસ્તની ॥૧૧૫૫॥
મૃદ્વીકા હારહૂરા ચ, ગોક્ષુરસ્તુ ત્રિકણ્ટકઃ ।
શ્વદંષ્ટ્રા સ્થલશૃઙ્ગાટો, ગિરિકર્ણ્યપરાજિતા ॥ ૧૧૫૬ ॥

ક્ષીરી, વંશક્ષીરી, ત્વક્ક્ષીરી (સ્ત્રી. ન.), વંશરોચના 'વંશલોચના' એ ૪-વંશલોચન, વાંસકપૂર. પૂગઃ, ક્રમુકઃ, ગૂવાકઃ, 'ઘોણ્ટા, ગુવાકઃ, ખપુરઃ' એ ૩–સોપારીનું ઝાડ. ઉદ્વેગમ્–સોપારી ॥૧૧૫૪॥ તામ્બૂલવલ્લી, તામ્બૂલી, નાગવલ્લી (નાગ વાચક શબ્દની સાથે વલ્લી વાચક શબ્દ જોડવાથી પણ સર્પવલ્લી, ફણિલતા વગેરે શબ્દો થાય છે.) એ ૩–નાગરવેલ તુમ્બી (સ્ત્રી. ન), અલાબૂઃ (સ્ત્રી. ન), 'તુમ્બિઃ, તુમ્બા, અલામ્બૂઃ–આલાબૂઃ, આલાબુઃ, લાબૂઃ, લાબુઃ' એ ૨–તુંબડી. કૃષ્ણલા, ગુઞ્જા 'કાકચિઞ્ચી, કાકચિઞ્ચિઃ, કાકચિઞ્ચા' એ ૨–ચણોઠી. દ્રાક્ષા, ગોસ્તની ॥૧૧૫૫॥, મૃદ્વીકા, હારહૂરા, 'ગોસ્તના, સ્વાદ્વી, મધુરસા' એ ૪–દ્રાક્ષ–દરાખ. ગોક્ષુરઃ, ત્રિકણ્ટકઃ, શ્વદંષ્ટ્રા, સ્થલશૃઙ્ગાટઃ 'પલઙ્કષા, ઇક્ષુગન્ધા, સ્વાદુકણ્ટકઃ, ગોકણ્ટકઃ, વનશૃઙ્ગાટઃ' એ ૪–ગોખરુ. ગિરિકર્ણી, અપરાજિતા–અપ્રતિહતા, 'આસ્ફોટા–આસ્ફોતા, વિષ્ણુક્રાન્તા' એ ૨–ગરણી. ॥૧૧૫૬॥ વ્યાઘ્રી, નિર્દિગ્ધિકા–'નિદિગ્ધિકા, કણ્ટકારિકા,

व्याघ्री निर्दिग्धिका कण्टकारिका स्यादथामृता ।
वत्सादनी गुडूची च, विशाला त्विन्द्रवारुणी ॥ ११५७ ॥
उसीरं वीरणीमूले, ह्रीवेरे वालकं जलम् ।
प्रपुन्नाटस्त्वेडगजो, दद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः ॥ ११५८ ॥
लट्वायां महारजनं, कुसुम्भं कमलोत्तरम् ।
लोध्रे तु गालवो रोध्र-तिल्व शावर मार्जनाः ॥ ११५९ ॥

स्पृशी, बृहती, प्रचोदनी, कुली, क्षुद्रा, दुस्पर्शा, राष्ट्रिका' એ ૩-બેઠી ભોંય રીંગણી अमृता, वत्सादनी, गुडूची, 'छिन्नरुहा, गडुची, तन्त्रिका, जीवन्तिका, सोमवल्ली, विशल्या, मधुपर्णी,' એ ૩-ગળો विशाला, इन्द्रवारुणी, 'चित्रा, गवाक्षी, गोडुम्बा' એ ૨-ઇંદ્રવારણી ॥૧૧૫૭॥ उशीरम् (पु न), वीरणीमूलम्, 'अभयम्, नलदम्, सेव्यम्, अमृणालम्, जलाशयम्, लामज्जकम्, लघुलयम्, अवदाहम्, इष्टकापथम्,' એ ૨-કાળા વાળાનું મૂળ. 'वीरणम्, वीरतरम्'-કાળો વાળો ह्रीवेरम्, वालकम्, जलम्, 'बर्हिष्ठम्, उदीच्यम्, केशाम्बुनाम' [केश-વાળ અને सलिल-પાણીના પર્યાય વાચક શબ્દો. શિ૦ ૧૦૫] એ ૩-સુગંધી વાળો, ખસ, વિરણવાળો प्रपुन्नाटः, एडगजः, दद्रुघ्नः, चक्रमर्दकः, 'प्रपुन्नाड-प्रपुन्नालः-प्रपुनालः-प्रपुनाडः, प्रपुनडः, एलगजः, दद्रुघ्नः, पद्माटः, उरणाख्यः' એ ૪-કુંવાડિયો, પુંવાડીઆનું વૃક્ષ. ॥૧૧૫૮॥ लट्वा, महारजनम्, कुसुम्भम् (पु. न), कमलोत्तरम्, 'वह्निशिखम्' એ ૪-કસુંબો, કસુંભ लोध्रः, गालवः, रोध्रः, तिल्वः, शावरः, मार्जनः 'सावरः, तिरीटः' એ ૬-લોધ્ર, લોધર ॥૧૧૫૯॥

मृणालिनी पुटकिनी, नलिनी पङ्कजिन्यपि ।
कमलं नलिनं पद्ममरविन्दं कुशेशयम् ॥ ११६० ॥
परं शत-सहस्राभ्यां, पत्रं राजीव-पुष्करे ।
विसप्रसूतं नालीकं, तामरसं महोत्पलम् ॥ ११६१ ॥
तज्जलात् सरसः पङ्कात्, परैः रुह्-रुह-जन्म-जैः ।
पुण्डरीक सिताम्भोजमथ रक्तसरोरुहे ॥ ११६२ ॥
रक्तोत्पलं कोकनदं, कैरविण्यां कुमुद्वती ।
उत्पलं स्यात् कुवलयं, कुवेलं कुवलं कुवम् ॥ ११६३॥

મૃણાલિની, પુટકિની, નલિની, પઙ્કજિની, 'નડિની, વિસિની, પદ્મિની, સરોજિની' [कमलिनी શિ૦ ૧૦૫] એ ૪-કમલનો વેલો. कमलम् (पु न), नलिनम् (पु. न), पद्मम् (पु. न), अरविन्दम्, कुशेशयम् ॥११६०॥, शतपत्रम्, सहस्रपत्रम्, राजीवम्, पुष्करम्, विसप्रसूतम्-बिसप्रसूतम्, नालीकम्, (पु न), तामरसम्, महोत्पलम्, ॥११६१॥, जलरुह् 'ह्' (न), जलरुहम्, जलजन्म, 'अन्' (न), जलजम्, सरोरुह् 'ह्' (न), सरोरुहम्, सरोजन्म 'न्' (न.), सरोजम्, पङ्करुह् 'ह्', न.) पङ्करुहम्, पङ्कजन्म 'न्', (न), पङ्कजम्, (वारिजम्, सरसीरुहम्) [विसप्रसूनम् શિ૦ ૧૦૬] એ ૨૫ કમળ. पुण्डरीकम्, सिताम्भोजम् એ ૨- શ્વેત કમલ रक्तसरोरुहम् ॥११६२॥, रक्तोत्पलम्, कोकनदम् એ ૩-રક્ત કમળ कैरविणी, कुमुद्वती, [कुमुदिनी, શિ૦ ૧૦૫] એ ૨-કુમુદનો વેલો. उत्पलम् (पु. न), कुवलयम्, कुवेलम्, कुवलम् (पु न), कुवम्, એ ૫-કુમુદ, પોયણું. ॥११६३॥ कुमुदम् (पु. न), कैरवम्, गर्दभाह्वयम्, [कुमुद શિ૦

श्वेते तु तत्र कुमुदं, कैरवं गर्दभाह्वयम् ।
नीले तु स्यादिन्दीवरं, हल्लकं रक्तसन्ध्यके ॥ ११६४ ॥
सौगन्धिके तु कह्लारं, बीजकोशो वराटकः ।
कर्णिका पद्मनालं तु, मृणालं तन्तुलं विसम् ॥ ११६५ ॥
किञ्जल्कं केसरं संवर्त्तिका तु स्याद् नवं दलम् ।
करहाटः शिफा च स्यात्, कन्दे सलिलजन्मनाम् ॥ ११६६ ।
उत्पलानां तु शालूकं, नील्यां शैवाल-शेवले ।
शेवालं शैवलं शेपालं जलात् शूक-नीलिके ॥ ११६७ ॥

૧૦૬] એ ૩ ચંદ્રવિકાસી ધોળું, કમળ. इन्दीवरम्, 'इन्दिवरम्,-इन्दीवारम्, नीलाम्बुजन्म-'अन्', એ-નીલ કમળ. કાળુ કમળ. हल्लकम्, रक्तसन्ध्यकम्, (रक्तोत्पलम्) એ ૨-સંધ્યાવિકાસી રાતું કમળ. ॥૧૧૬૪॥ सौगन्धिकम्, कह्लारम्, એ ૨-સંધ્યાવિકાસી શુક્લ કમળ. શરદઋતુનું શ્વેત કમળ. वीजकोश', वराटकः, कर्णिका એ ૩-કમળના બીજનો ડોડો. पद्मनालम्, मृणालम् (त्रि.), तन्तुलम्, विसम् -बिसम्, 'बिशम्' (પુ. ન.) એ ૪-કમળની નાળ. ॥૧૧૬૫॥ किञ्जल्कम्, केसरम् 'केशरः' એ ૨-(પુ ન.) કેસરાં, તાંતણા. संवर्तिका, (नवदलम्, शरयन्त्रिकम्) કમળ વગેરેનું નવું પાદડું करहाट, शिफा, कन्द (પુ ન), 'शिफाकन्दः' એ ૩-કમળ વગેરેનું મૂલ-કંદ. ॥૧૧૬૬॥ शालूकम्-ચંદ્રવિકાસી કમળનું મૂળ-કંદ નીલી, शैवालम् (પુ ન.), शेवलम् (પુ ન), शेवालम्, (પુ. ન) शैवलम्, (પુ. ન), 'शेपालम्, (પુ ન) जलशूकम्, (પુ. ન), जलनीलिका, [जलनीली શિ૦ ૧૦૬] એ ૮-સેવાલ, લીલ.

१ शेफालम् ।-वि. क ।

ધાન્યં તુ સસ્યં સીત્યં ચ, વ્રીહિઃ સ્તમ્બકરિશ્ચ તત્ ।
આશુઃ સ્યાત્ પાટલો વ્રીહિર્ગર્ભપાકી તુ ષષ્ટિકઃ ॥ ૧૧૬૮ ॥
શાલયઃ કલમાદ્યાઃ સ્યુઃ, કલમસ્તુ કલામકઃ ।
લોહિતો રક્તશાલિઃ સ્યાદ્, મહાશાલિઃ સુગન્ધિકઃ ॥ ૧૧૬૯ ॥
યવો હયપ્રિયસ્તીક્ષ્ણશૂકસ્તોક્મસ્ત્વસૌ હરિત્ ।
મઙ્ગલ્યકો મસૂરઃ સ્યાત્, કલાયસ્તુ સતીનકઃ ॥ ૧૧૭૦ ॥
હરેણુઃ ખણ્ડિકશ્ચાથ, ચણકો હરિમન્થકઃ ।
માષસ્તુ મદનો નન્દી, વૃષ્યો બીજવરો બલી ॥ ૧૧૭૧ ॥

॥૧૧૬૭॥ ધાન્યમ્, સસ્યમ્, સીત્યમ્, વ્રીહિ (પુ), સ્તમ્બકરિઃ (પુ.) એ ૫-ધાન્ય. આશુઃ (પુ.), પાટલઃ, વ્રીહિઃ એ ૩-ડાંગરની એક જાત ગર્ભપાકી 'इन्', (પુ.), ષષ્ટિકઃ એ ૨-પોતાની મેળે પાકતા ચોખા, સાઠી ચોખા ॥૧૧૬૮॥ શાલયઃ, 'લિ' (પુ. બ) કલમી વગેરે ચોખા કલમઃ, કલામકઃ, એ ૨-કલમી ડાંગર, કલમી ચોખા. લોહિતઃ, રક્તશાલિઃ એ ૨-લાલ ચોખા. મહાશાલિઃ (પુ.), સુગન્ધિકઃ, એ ૨-સુગંધી ચોખા ॥૧૧૬૯॥ યવઃ, હયપ્રિયઃ, તીક્ષ્ણશૂકઃ, એ ૩-જવ તોક્મઃ-લીલો જવ મઙ્ગલ્યકઃ, મસૂરઃ (પુ સ્ત્રી.) એ ૨-મસુર. કલાયઃ, સતીનક ॥૧૧૭૦॥, હરેણુઃ (પુ), ખણ્ડિકઃ, (ત્રિપુટઃ), [સાતીનઃ શિ૦ ૧૦૬] એ ૪-વટાણા ચણકઃ, હરિમન્થકઃ એ ૨-ચણો માષઃ (પુ. ન.), મદનઃ, નન્દી 'इन्' (પુ.), વૃષ્યઃ, બીજવરઃ, બલી 'इन्', (પુ) એ ૬-અડદ. ॥૧૧૭૧॥ મુદ્ગઃ,

मुद्गस्तु प्रथनो लोभ्यो, वलाटो ह रतो हरिः ।
पीतेऽस्मिन् वसु-खण्डीर-प्रवेल-जय-शारदाः ॥ ११७२ ॥
कृष्णे प्रवर-वासन्त-हरिमन्थज-शिम्बिकाः ।
वनमुद्गे तुवरक-निगूढक-कुलीनकाः ॥ ११७३ ॥
खण्डी च राजमुद्गे तु, मकुष्ठक-मयुष्ठकौ ।
गोधूमे सुमनो वल्ले, निष्पावः शितशिम्बिकः ॥ ११७४ ॥
कुलत्थस्तु कालवृन्तस्ताम्रवृन्ता कुलत्थिका ।
आढकी तुवरी वर्णा, स्यात् कुल्मासस्तु यावकः ॥ ११७५ ॥

प्रथनः, लोभ्यः, वलाटः, हरितः, हरिः (पु.) એ ६–મગ. वसुः (पु), खण्डीरः, प्रवेलः, जयः, शारदः એ ૫–પીળા મગ. ॥૧૧૭૨॥ प्रवरः, वासन्तः, हरिमन्थजः, शिम्बिकः એ ૪–કાળા મગ. तुवरकः, निगूढकः, कुलीनकः, ॥૧૧૭૩॥, खण्डी 'इन्', (पु) એ ૪–જંગલી મગ. राजमुद्गः, मकुष्ठक , मयुष्ठकः, 'मकुष्ठकः-मकूष्ठकः-मुकुष्ठकः, मयुष्ठकः-मयष्ठकः मपष्ठकः-मपण्ठः-मपुण्ठकः-मपुण्ठः' એ ૩–મઠ. गोधूमः, सुमनः એ ૨–ઘઉં वल्लः, निष्पावः, [1]शितशिम्बिकः એ ૩–વાલ ॥૧૧૭૪॥ कुलत्थः, कालवृन्तः એ ૨–કળથી ताम्रवृन्ता, कुलत्थिका એ ૨–નાની કળથી. आढकी, तुवरी, वर्णा એ ૩–તુવેર कुल्मासः, यावकः, [कुल्माषः शि० १०७] એ ૨-અર્ધપાકેલા અડદ વગેરે ॥૧૧૭૫॥ नीवारः, वनव्रीहिः (पु) એ ૨–જંગલી ચોખા,

१ सितशिम्बिकः ।–वि क० ।

નીવારસ્તુ વનવ્રીહિઃ, શ્યામાક-શ્યામકૌ સમૌ ।
કઙ્ગુસ્તુ કઙ્ગુની કઙ્ગુઃ, પ્રિયઙ્ગુઃ પીતતણ્ડુલા ॥ ૧૧૭૬ ॥
સા કૃષ્ણા મધુકા રક્તા, શોધિકા મુસટી સિતા ।
પીતા માધવ્યથોદ્દાલઃ, કોદ્રવઃ કોરદૂષકઃ ॥ ૧૧૭૭ ॥
ચીનકસ્તુ કાકકઙ્ગુર્યવનાલસ્તુ યોનલઃ ।
જૂર્ણાહ્વયો દેવધાન્યં, જોન્નાલા વીજપુષ્પિકા ॥ ૧૧૭૮ ॥
શણં મઙ્ગા માતુલાની, સ્યાદુમા તુ ક્ષુમાઽતસી ।
ગવેધુકા ગવેધુઃ સ્યાદ્, જર્તિલોઽરણ્યજસ્તિલઃ ॥ ૧૧૭૯ ॥

તૃણ ધાન્ય. શ્યામાકઃ, શ્યામકઃ એ ૨–હલકા ચોખા, સામો ધાન્ય. કઙ્ગુઃ, કઙ્ગુની, કઙ્ગુઃ, પ્રિયઙ્ગુઃ, પીતતણ્ડુલા, 'કઙ્ગૂ'ઃ એ ૫–(સ્ત્રી) કાંગ, પીળા ચોખા ॥૧૧૭૬॥ મધુકા–કાળી કાંગ. શોધિકા–લાલ કાંગ મુસટી–ધોળી કાંગ માધવી–પીળી કાંગ. ઉદ્દાલઃ, કોદ્રવઃ, કોરદૂષક 'કોદ્રવઃ' એ ૩–કોદરા ॥૧૧૭૭॥ ચીનકઃ, કાકકઙ્ગુઃ (સ્ત્રી) એ ૨–કાંગ જાતિનું ધાન્ય યવનાલઃ, યોનલઃ, જૂર્ણાહ્વયઃ, દેવધાન્યમ્, જોન્નાલા, વીજપુષ્પિકા એ ૬–જુવાર ॥૧૧૭૮॥ શણમ્, મઙ્ગા, માતુલાની એ ૩–શણ, ભાગ. ઉમા. ક્ષુમા, અતસી એ ૩–અળશી ગવેધુકા, ગવેધુઃ (સ્ત્રી.) 'ગવેદુ', [ગવીધૂકા શિ૦ ૧૦૭] એ ૨–૧ બરંટી, બંટી ૨ મુનિને ખાવા યોગ્ય ખડ ધાન્ય, થેગી. જર્તિલઃ–જંગલી તલ ॥૧૧૭૯॥

षण्ढतिले तिलपिञ्जस्तिलपेजोऽथ सर्षपः ।
कदम्बकस्तन्तुभोऽथ, सिद्धार्थः श्वेतसर्षपः ॥ ११८० ॥
माषादयः शमीधान्यं, शूकधान्यं यवादयः ।
स्यात् सस्यशूकं किंशारुः, कणिशं सस्यशीर्षकम् ॥ ११८१ ॥
स्तम्बस्तु गुच्छो धान्यादेर्नालं काण्डोऽफलस्तु सः ।
पलः पलालो धान्यत्वक्, तुषो बुसे कडङ्गरः ॥ ११८२ ॥

षण्ढतिलः, तिलपिञ्जः, तिलपेजः એ ૩-ઉગી ન શકે તેવા તલ. सर्षपः, कदम्बकः, तन्तुभः-'तुन्तुभः' એ ૩-સરસવ सिद्धार्थः, श्वेतसर्षपः એ ૨-ધોળો સરસવ. ॥૧૧૮૦॥ शमीधान्यम् અડદ, મગ વગેરે ધાન્ય शूकधान्यम्-જવ, ઘઉં વગેરે ધાન્ય. सस्यशूकम् (પુ. ન.), किंशारुः (પુ), એ ૨-ધાન્યના દાણાનો પાતળો અગ્રભાગ. कणिशम् (પુ ન.), सस्यशीर्षकम्-सस्यमञ्जरी, 'कणिषः' [कनिशम् શિ૦ ૧૦૭] એ ૨-કણશલુ ॥૧૧૮૧॥ स्तम्बः, गुच्छः એ ૨-ધાન્ય વગેરેની નાળ, ધાન્યનો છોડ. नालम् (ત્રિ.), काण्डः (પુ. ન), 'नाडी' એ ૨-અનાજના છોડનો દાંડો, સાંઠો पलः, पलालः એ ૨-(પુ ન), અનાજ રહિત છોડ-પરાળ, કડબ. तुषः ધાન્યના છોડા, કુકસી बुसः (પુ ન), कडङ्गरः-'बुषम्,' એ ૨-પરાળ વગેરેનો ભૂકો ॥૧૧૮૨॥ धान्यम्, आवसितम्, रिद्धम्,

धान्यमावसितं रिद्धं, तत्पूतं निर्बुसीकृतम् ।
मूल-पत्र-करीरा-ऽग्र-फल-काण्डाऽधिरूढकाः ॥ ११८३ ॥
त्वक् पुष्पं कवकं शाकं, दशधा शिग्रुकं च तद् ।
तण्डुलीयस्तण्डुलेरो, मेघनादोऽल्पमारिषः ॥ ११८४ ॥
बिम्बी रक्तफला पीलुपर्णी स्यात् तुण्डिकेरिका ।
जीवन्ती जीवनी जीवा, जीवनीया मधुस्रवा ॥ ११८५ ॥

(सिद्धम्, सुसम्पन्नम्) 'ऋद्धम्', [आवासितम् शि० १०७] એ ૩-મસળેલું અનાજ-ઝીણા કચરા સહિત પૂતમ્, निर्बुसीकृतम्, 'बहुलीकृतम्,' એ ૨-છોડા વિનાનું અનાજ-સાફ કરાયેલું અનાજ. ૧ मूलम्-મૂલા, બિસ વગેરેના મૂળ. ૨ पत्रम्-લીંમડા વગેરેનાં પાન. ૩ करीरम् વંશ વગેરેના અંકુર. ૪ अग्रम्-કરીર કેરડા વગેરેનો અગ્રભાગ ૫ फलम्-રીંગણા-વેંગણ વગેરે ફળ ૬ काण्डम्-એરંડ, વાંસ વગેરેના કાંડ ૭ विरूढका-विरूढः (પુ. બ)-ફળ મૂળ વગેરેના નવા અંકુર, ફણગા (अविरूढकम्-તાડના ફલનું બીજ.) ॥૧૧૮૩॥ ૮ त्वक् 'च्' કેળ વગેરેની છાલ ૯ पुष्पम्-કરીર (કેરડો) વગેરે ઝાડનાં પુષ્પ. ૧૦ कवकम्-ભૂચ્છત્રાકના (ચોમાસામાં નીકળતી છત્રાકાર કાગડાની ટોપી) કંદ शाकम्, शिग्रुकम् એ ૨ (પુ. ન) (ઉપર કહેલ) દશ પ્રકારના ખાવાલાયક શાક શાક વિશેષના નામ-तण्डुलीयः, तण्डुलेरः, मेघनादः, अल्पमारिषः એ ૪-તાંદળજો ॥૧૧૮૪॥ बिम्बी, रक्तफला, पीलुपर्णी, तुण्डिकेरिका-तुण्डिकेरी, 'तुण्डिकेशी' એ ૪-ટીંડોળાં, ગીલોડાંનો વેલો जीवन्ती, जीवनी, जीवा, जीवनीया, मधुस्रवा 'मधुः, स्रवा' એ ૫-મીઠી ખરખોડી, હિરણ દોડી

वास्तुकं तु क्षीरपत्रं, पालक्या मधुसूदनी ।
रसोनो लशुनोऽरिष्टो, म्लेच्छकन्दो महौषधम् ॥ ११८६ ॥
महाकन्दो रसोनोऽन्यो, गृञ्जनो दीर्घपत्रकः ।
भृङ्गराजो भृङ्गरजो, मार्कवः केशरञ्जनः ॥ ११८७ ॥
काकमाची वायसी स्यात्, कारवेल्लः कटिल्लकः ।
कूष्माण्डकस्तु कर्कारुः, कोशातकी पटोलिका ॥ ११८८ ॥
चिर्भिटी कर्कटी वालुङ्क्येर्वारुस्त्रपुसी च सा ।
अर्शोघ्नः सूरणः कन्दः, शृङ्गबेरकमार्द्रकम् ॥ ११८९ ॥

॥११८५॥ वास्तुकम् , [1]क्षीरपत्रम् 'वास्तूकम्' એ ૨–ચીલની ભાજી, બથવો. पालक्या, मधुसूदनी એ ૨–પાલખાની ભાજી. रसोनः (પુ. ન.), लशुनः (પુ ન.), अरिष्टः, म्लेच्छकन्दः, महौषधम् ॥११८६॥, महाकन्द., 'लशूनम्' એ ૬-લસણ रसोनः, गृञ्जनः (પુ ન), दीर्घपत्रकः એ ૩-૧ ગાજર ૨ લાલ લસણ. ૩ ડુંગળી. भृङ्गराजः, भृङ्गरज , मार्कवः, केशरञ्जनः૪ ભાગરો. ॥११८७॥ काकमाची, वायसी એ ૨–કાયફલનો વેલો, કાકમાચી कारवेल्लः, कटिल्लकः, 'कठिल्लकः-कटल्लकः, सुषवी-सुसवी' એ ૨–કારેલી. कूष्माण्डकः, कर्कारुः (પુ.) એ ૨–કોળું कोशातकी, पटोलिका એ ૨–પટોળ. ॥११८८॥ [2]चिर्भिटी, कर्कटी, वालुङ्की, एर्वारुः (પુ. સ્ત્રી), त्रपुसी 'उर्वारुः-उर्वालुः-एर्वालुः' એ ૫-કાકડી अर्शोघ्नः, सूरणः-सुरणः, कन्दः (પુ. ન.) એ ૩-સૂરણ કન્દ शृङ्गबेरकम्, आर्द्रकम्

१ क्षारपत्रम् । २ चिर्भटी –वि. क० ।

कर्कोटकः किलासघ्नस्तिक्तपत्रः सुगन्धकः ।
मूलकं तु हरिपर्णं, सेकिमं हस्तिदन्तकम् ॥ ११९० ॥
नडादि नीवारादि च शष्पं तु तद् नवम् ।
सौगन्धिकं देवजग्धं, पौरं कत्तृण-रौहिषे ॥ ११९१ ॥
दर्भः कुशः कुथो बर्हिः, पवित्रमथ तेजनः ।
गुन्द्रो मुञ्जः शरो दूर्वा, त्वनन्ता शतपर्विका ॥ ११९२ ॥
हरिताली रुहा पोटगलस्तु धमनो नडः ।
कुरुविन्दो मेघनामा, मुस्ता गुन्द्रा तु सोत्तमा ॥ ११९३ ॥

(पु न) એ ૨–આદુ. ॥૧૧૮૯॥ कर्कोटकः, किलासघ्न , तिक्तपत्रः, सुगन्धकः એ ૪–૧ કંકોડી. ૨–તમાલપત્ર. मूलकम् (पु. न), हरिपर्णम् , सेकिमम् , हस्तिदन्तकम् એ ૪–મૂળો. ॥૧૧૯૦॥ तृणम्–નડ વગેરે અને નીવાર વગેરે તૃણની જાતિઓ शष्पम्–નવું ઘાસ, બાલ તૃણ. सौगन्धिकम्, देवजग्धम् , पौरम् , कत्तृणम् , रौहिषम् (पु न) એ ૫–રોહિષ, રોહિડો, રોંસાનું ઘાસ–એક જાતનું સુગંધી ખડ ॥૧૧૯૧॥ दर्भः, कुशः (पु. न.), कुथः, बर्हिः 'ष्' (पु न.), पवित्रम् એ ૫–દર્ભ, દાભ. तेजन , गुन्द्रः, मुञ्जः, शरः એ ૪–મુંજ તૃણ दूर्वा, अनन्ता, शतपर्विका ॥૧૧૯૨॥, हरिताली, रुहा, 'शतपर्णिका, सहस्रवीर्या, भार्गवी,' એ ૫–ધરો. पोटगलः, धमनः, नडः (पु. न) નલ, એ-૩ બરૂ. कुरुविन्दः, मेघनामा 'अन्' (पु), मुस्ता [मुस्तकः (पु. न.) शि० १०८] એ ૩–મોથ. गुन्द्रा, 'भद्रमुस्तकः' એ ૨–ભદ્રમોથ, ઉત્તમ મોથ ॥૧૧૯૩॥

वल्वजा उलपोऽथेक्षुः, स्याद् रसालोऽसिपत्रकः ।
भेदाः कान्तार-पुण्ड्राद्यास्तस्य मूलं तु मोरटम् ॥ ११९४ ॥
काशस्त्विषीका वासस्तु, यवसं तृणमर्जुनम् ।
विषः क्ष्वेडो रसस्तीक्ष्णं, गरलोऽथ हलाहलः ॥ ११९५ ॥
वत्सनाभः कालकूटो, ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ।
सौराष्ट्रिकः शौल्किकेयः, काकोलो दारदोऽपि च ॥ ११९६ ॥
आहिच्छत्रो मेषशृङ्गः, कुष्ठ-वालूक-नन्दनाः ।
कैराटको हैमवतो, मर्कटः करवीरकः ॥ ११९७ ॥

વલ્વજાઃ (પુ બ), ઉલપ એ ૨–એક જાતનુ કોમલ ઘાસ इक्षुः (पु.), रसाल॰, असिपत्रकः એ ૩–શેરડી कान्तार, पुण्ड्रः–पुण्ड्रकः એ ૨–જુદી જુદી જાતની શેરડી. (આદિપદથી, कोषकारः, पौण्ड्रकः વગેરે શેરડીના ભેદો જાણવા) मोरटम्–શેરડીનું મૂળ. ॥૧૧૯૪॥ काशः (पु. न), इषीका 'कासम्' એ ૨–કાશ તૃણ, કસાડો ઘાસઃ, यवसम् (पु. न.) એ ૨–ઘાસ, ખડ. तृणम् (पु. न.), अर्जुनम् એ ૨–સર્વ જાતનું તૃણ विषः (पु. न.), क्ष्वेड', रसः (पु न.), तीक्ष्णम्, गरल (पु न.) એ ૫-વિષ, ઝેર. हलाहलः (पु न) ॥૧૧૯૫॥ वत्सनाभः, कालकूटः (पु. न), ब्रह्मपुत्रः, प्रदीपनः, 'सौराष्ट्रिकः–सारोष्ट्रिकः' शौल्किकेयः, काकोलः (पु न.), दारदः ॥૧૧૯૬॥, अहिच्छत्र, मेषशृङ्गः, कुष्ठः, वालूकः, नन्दनः, कैराटकः, हैमवतः, मर्कटः, करवीरकः ॥૧૧૯૭॥, सर्षपः, मूलकः,

सर्षपो मूलको गौराद्रकः सक्तुक-कर्दमौ ।
अङ्कोल्लसारः कालिङ्गः, शृङ्गिको मधुसिक्थकः ॥ ११९८ ॥
इन्द्रो लाङ्गुलिको विस्फुलिङ्ग-पिङ्गल-गौतमाः ।
मुस्तको दालवश्चेति, स्थावरा विषजातयः ॥ ११९९ ॥
कुरण्टाद्या अग्रबीजा, मूलजास्तूत्पलादयः ।
पर्वयोनय इक्ष्वाद्याः, स्कन्धजाः सल्लकीमुखाः ॥ १२०० ॥
शाल्यादयो बीजरुहाः, सम्मूर्छजास्तृणादयः ।
स्युर्वनस्पतिकायस्य, षडेता मूलजातयः ॥ १२०१ ॥

॥ समाप्तोऽयं वनस्पतिकायः ॥

ગૌરાદ્રકઃ, સક્તુકઃ, કર્દમઃ, અઙ્કોલ્લસારઃ, કાલિઙ્ગઃ, શૃઙ્ગિકઃ, મધુસિક્થકઃ ॥૧૧૯૮॥, ઇન્દ્ર, લાઙ્ગુલિકઃ, વિસ્ફુલિઙ્ગ, પિઙ્ગલ, ગૌતમઃ, મુસ્તકઃ, દાલવઃ [હાલાહલમ્, હાલહલમ્ શિ૦ ૧૦૮] એ-૩૪ (પુ. ન.) પ્રકારનાં સ્થાવર વિષ છે. (વનસ્પતિ વગેરેથી આ વિષો ઉત્પન્ન થાય છે.) ॥૧૧૯૯॥ ૧ અગ્રબીજાઃ (પુ બ.)-કુરણ્ટ, પારિભદ્ર વગેરે અગ્રબીજ ૨ મૂલજા (પુ. બ.)-ઉત્પલ, સુરણ વગેરે મૂલકંદમાંથી ઉત્પન્ન થનાર છે ૩ પર્વયોનયઃ 'નિ' (પુ બ)-ઇક્ષુ, તૃણ, વંશ વગેરે ગાઠમાંથી ઉત્પન્ન થનારા છે. ૪ સ્કન્ધજાઃ (પુ. બ.)-સલ્લકી, વટ વગેરે સ્કન્ધમાંથી ઉત્પન્ન થનારા છે. ॥૧૨૦૦॥ ૫ બીજરુહાઃ (પુ. બ)-શાલિ, ષષ્ટિક, મુદ્ગ વગેરેમાંથી ઉત્પન્ન થનાર છે. ૬ સમ્મૂર્ચ્છજાઃ (પુ. બ)-તૃણ, મૂચ્છત્ર વગેરે પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થનાર છે. વનસ્પતિ કાયની આ પ્રમાણે ૭ મૂળ જાતિઓ છે. ॥૧૨૦૧॥

॥ ઇતિ વનસ્પતિકાયઃ સમાપ્તઃ ॥

अथ द्वीन्द्रियानाह–

नीलङ्गुः कृमिरन्तर्जः, क्षुद्रकीटो बहिर्भवः ।
पुलकास्तूभयेऽपि स्युः, कीकसाः कृमयोऽणवः ॥ १२०२ ॥
काष्ठकीटो घुणो गण्डूपदः किञ्चुलकः कुसूः ।
भूलता गण्डूपदी तु, शिल्यस्रपा जलौकसः ॥ १२०३ ॥
जलालोका जलूका च, जलौका जलसर्पिणी ।
मुक्तास्फोटोऽब्धिमण्डूकी, शुक्तिः कम्बुस्तु वारिजः ॥ १२०४ ॥

अथ द्वीन्द्रियनामानि–

नीलङ्गुः–नीलाङ्गुः, (પુ.) कृमिः એ ૨–શરીરની અંદર ઉત્પન્ન થનાર કરમિયા. क्षुद्रकीटः (પુ. સ્ત્રી)–બહાર થનાર નાનો કીડો. पुलकाः (પુ. બ.)–શરીરની અંદર અને બહાર થનાર નાના કીડા. कीकसाः (પુ બ.)–નાના કરમિયા ॥૧૨૦૨॥ काष्ठकीटः, घुणः એ ૨–લાકડાનો કીડો. गण्डूपद, किञ्चुलकः–'किञ्चिलकः', कुसूः (પુ.), भूलता–'महीलता', [किञ्चुलुकः શિ૦ ૧૦૮] એ ૪–અળસિયા, જમીનનાં કીડા गण्डूपदी, शिली એ ૨–(સ્ત્રી) ગંડોલા. अस्रपा–विचका, जलौकस 'असृ' (સ્ત્રી બ.) ॥૧૨૦૩॥, जलालोका, जलूका, जलौका, जलसर्पिणी, 'रक्तपाः' એ ૬–જળો. मुक्तास्फोटः, अब्धिमण्डूकी, शुक्तिः(સ્ત્રી.) એ ૩–મોતીની છીપ. कम्बुः (પુ. ન.), वारिजः, ॥૧૨૦૪॥ त्रिरेखः, षोडशावर्त्तः, शङ्खः (પુ. ન.)

त्रिरेखः षोडशावर्त्तः, शङ्खोऽथ क्षुद्रकम्बवः ।
शङ्खनकाः क्षुल्लकाश्च, शम्बूकास्त्वम्बुमात्रजाः ॥ १२०५ ॥
कपर्दस्तु हिरण्यः स्यात्, पणास्थिकवराटकौ ।
दुर्नामा तु दीर्घकोशा,

॥ समाप्ता द्वीन्द्रियाः ॥

अथ त्रीन्द्रियानाह—

पिपीलकस्तु पीलकः ॥ १२०६ ॥
पिपीलिका तु हीनाङ्गी, ब्राह्मणी स्थूलशीर्षिका ।
घृतेली पिङ्गकपिशाऽथोपजिह्वोपदेहिका ॥ १२०७ ॥

એ ૫–શંખ. ક્ષુદ્રકમ્બવઃ–'ક્ષુદ્રશઙ્ખાઃ,' શઙ્ખનકાઃ–'શઙ્ખનખાઃ' ક્ષુલ્લકાઃ એ ૩–(પુ. બ) નાના શંખો, શંખલા. શમ્બુકાઃ–'શામ્બુકાઃ, શમ્બવઃ' [શમ્બુકાઃ શિ૦ ૧૦૯] (પુ બ.)–જળમાં ઉત્પન્ન થયેલા શંખલા, છીપો. ॥૧૨૦૫॥ કપર્દઃ, હિરણ્યઃ (પુ. ન), પણાસ્થિકઃ, વરાટકઃ [શ્વિતઃ, કપર્દકઃ શે૦ ૧૭૪] એ ૪–કોડી. દુર્નામા 'આ', દીર્ઘકોશા (દુઃસંજ્ઞા) 'દુર્નામ્ની' એ ૨–જળોના આકારનું જલચર જંતુ

॥ઇતિ દ્વીન્દ્રિયજીવા સમાપ્તાઃ॥

અથ ત્રીન્દ્રિયજીવાઃ–

પિપીલકઃ, પીલકઃ એ ૨–મંકોડો, મોટી કીડી ॥૧૨૦૬॥ પિપીલિકા, હીનાઙ્ગી એ ૨–કીડી. બ્રાહ્મણી, સ્થૂલશીર્ષિકા એ ૨–મોટા માથાવાળી નાની કીડી. ઘૃતેલી, પિઙ્ગકપિશા એ ૨–ધીમેલ. ઉપજિહ્વા, ઉપદેહિકા ॥૧૨૦૭॥, વમ્રી, ઉપદીકા એ ૪–ઉધેઈ.

चञ्चुपदीका रिक्षा तु, लिक्षा यूका तु षट्पदी ।
गोपालिका महाभीरुर्गोमयोत्था तु गर्दभी ॥ १२०८ ॥
मत्कुणस्तु कोलकुण, उद्दंशः किटिभो-त्कुणौ ।
इन्द्रगोपस्त्वग्निरजो, वैराटस्तित्तिभोऽग्निकः ॥ १२०९ ॥
कर्णजलौका तु कर्णकीटा शतपदी च सा ।

॥ उक्तास्त्रीन्द्रियाः ॥

अथ चतुरिन्द्रियानाह–

ऊर्णनाभस्तन्त्रवायो, जालिको जालकारकः ॥ १२१० ॥

रिक्षा, लिक्षा એ २-લીખ. यूका, षट्पदी એ २-જૂ गोपालिका, महाभीरुः (સ્ત્રી) એ ૨-ગીંગોડી, ચીચડી. गोमयोत्था, गर्दभी એ ૨-છાણના કીડા, ગદ્દહીઆ. ॥૧૨૦૮॥ मत्कुण, कोलकुणः, उद्दंशः, किटिभः, उत्कुणः એ ૫-માંકડ इन्द्रगोपः, अग्निरजः, वैराटः, तित्तिभः, अग्निकः એ ૫-ઇંદ્રગોપ, ગોકળગાય, માંમણમુંડા-ચોમાસાના કીડા ॥૧૨૦૯॥ कर्णजलौका-'कर्णजलूका, कर्णजलौकाः-अस्,' कर्णकीटा, शतपदी એ ૩-કાનખજૂરો.

॥ इति त्रीन्द्रियजीवाः समाप्ताः ॥

अथ चतुरिन्द्रियजीवनामानि–

ऊर्णनाभः, तन्त्रवायः, 'तन्तुवायः, जालिकः, जालकारकः ॥૧૨૧૦॥,

કૃમિર્મર્કટકો લૂતા, લાલાસ્રાવોઽષ્ટપાચ્ચ સઃ ।
વૃશ્ચિકો દ્રુણ આલ્યાલિરલં તત્પુચ્છકણ્ટકઃ ॥ ૧૨૧૧ ॥
ભ્રમરો મધુકૃદ્ ભૃઙ્ગશ્ચઞ્ચરીકઃ શિલીમુખઃ ।
ઇન્દિન્દિરોઽલી રોલમ્બો, દ્વિરેફોઽસ્ય ષડંહ્રયઃ ॥ ૧૨૧૨ ॥
ભોજ્યં તુ પુષ્પ-મધુની, ખદ્યોતો જ્યોતિરિઙ્ગણઃ ।
પતઙ્ગઃ શલભઃ ક્ષુદ્રા, સરઘા મધુમક્ષિકા ॥ ૧૨૧૩ ॥

કૃમિઃ, મર્કટકઃ, લૂતા, લાલાસ્રાવઃ, અષ્ટપાદ્ (પુ), [ક્રિમિઃ, શિ૦ ૧૦૮] એ ૫–લૂતા–કરોળીઓ વૃશ્ચિકઃ (પુ. સ્ત્રી.), દ્રુણઃ–'દ્રોણઃ', આલી (સ્ત્રી.), આલિઃ 'અલિઃ' [દ્રુતઃ શિ૦ ૧૦૯] એ ૪–વીંછી. અલમ્–વીંછીનો આંકડો. ॥૧૨૧૧॥ ભ્રમરઃ, મધુકૃત્ (પુ.), ભૃઙ્ગઃ, ચઞ્ચરીકઃ, શિલીમુખઃ, ઇન્દિન્દિરઃ, અલિઃ (પુ.)–અલી 'ઇન્' (પુ.), રોલમ્બઃ, દ્વિરેફઃ [અસલઃ, મધુકરઃ શિ૦ ૧૦૯] એ ૯ (સ્ત્રી. ન.)–ભમરો. ભમરાને છ પગ હોય છે (તેથી ષડંહ્રિઃ, ષટ્પદઃ, ષટ્ચરણઃ વગેરે ભમરવાચક શબ્દો બને છે) ॥૧૨૧૨॥ ભમરાનું ભોજન પુષ્પ–ફૂલ અને મધુ–મધ હોય છે. (તેથી પુષ્પલિટ્ 'હ્' મધુલિટ્ 'હ્', પુષ્પન્ધયઃ, મધુપઃ, મધુવ્રતઃ વગેરે ભમરવાચક શબ્દો થાય છે) ખદ્યોતઃ, જ્યોતિરિઙ્ગણઃ, [કીટમણિઃ, જ્યોતિર્માલી 'ઇન્', તમોમણિઃ, પરાર્બુદઃ, નિમેષદ્યુત્, ધ્વાન્તચિત્રઃ એ ૬–શે૦ ૧૭૪–૧૭૫] એ ૨–ખદ્યોત, આગીઓ જીવડો પતઙ્ગઃ, શલભઃ એ ૨–પતંગિયું, તીડ. ક્ષુદ્રા, સરઘા, મધુમક્ષિકા એ ૩–મધમાખી. ॥૧૨૧૩॥ માક્ષિકમ્, મધુ (ન. પુ.), (પૌત્તિકમ્, ભ્રામરમ્,

माक्षिकादि तु मधु स्यात्, मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् ।
वर्वणा मक्षिका नीला, पुत्तिका तु पतङ्गिका ॥ १२१४ ॥
वनमक्षिका तु दंशो, दंशी तज्जातिरल्पिका ।
तैलाटी वरटा गन्धोली स्यात् चीरी तु चीरुका ॥१२१५॥
झिल्लीका झिल्लिका वर्षकरी भृङ्गारिका च सा ।

॥ उक्ताश्चतुरिन्द्रियाः ॥

अथ पञ्चेन्द्रियानाह

पशुस्तिर्यङ् चरिर्हिंस्रेऽरिगान् व्यालः श्वापदोऽपि च ॥१२१६॥

क्षौद्रम्, दालम्, औद्दालकम्, माक्षिकम्, अर्घ्यम्, छात्रकम् એ આઠ મધની જાતિ છે.) એ ર-મધ મધૂચ્છિષ્ટમ્, સિક્થકમ્ (મદનમ્) એ ર-મીણ વર્વણા-ચર્વણા લીલા વર્ણવાળી માખ, કાળી માખ. પુત્તિકા, પતઙ્ગિકા એ ર-બગતરા, પતંગિયાના જેવી નાની માખ ॥૧૨૧૪॥ વનમક્ષિકા, દંશઃ એ ર-જંગલી માખ, ડાંસ દંશી-નાના ડાંસ. તૈલાટી, વરટા (પુ સ્ત્રી), ગન્ધોલી, 'વરટી' એ ૩-ભમરાના જેવું ચંચળ ડંખ મારતુ પાંખવાળું જીવડું ચીરી, ચીરુકા ॥૧૨૧૫॥, 'झिल्लीका, झिल्लिका, 'झिल्लुका', वर्षकरी, भृङ्गारिका-भृङ्गारी, 'झीरुका, झिरूका, झीरिका, झिरिका, झिरीका' એ ર-ભમરાના જેવું ક્ષુદ્ર જંતું, તમરું (જે રાત્રે ઝી ચીં ઇ ઇત્યાદિ શબ્દ કરે છે તે.)

॥ इति चतुरिन्द्रियजीवाः समाप्ताः ॥

अथ स्थलचर-खेचर-जलचरपञ्चेन्द्रियजीवनामानि-

तत्र स्थलचरपञ्चेन्द्रियजीवनामानि-पशुः, तिर्यङ् 'च्', चरिः એ ૩-(પુ.) પશુ. વ્યાલઃ, શ્વાપદઃ એ ર-હિંસક પ્રાણી-પશુ ॥૧૨૧૬॥

हस्ती मतङ्गज-गज-द्विप-कर्यनेकपा,
मातङ्ग-वारण-महामृग सामयोनयः ।
स्तम्बेरम-द्विरद-सिन्धुर नाग-दन्तिनो,
दन्तावलः करटि-कुञ्जर-कुम्भि-पीलवः ॥ १२१७॥
इभः करेणुर्गजोऽस्य, स्त्री धेनुका वशाऽपि च ।
भद्रो मन्दो मृगो मिश्रश्चतस्रो गजजातयः ॥ १२१८॥
कालेऽप्यजातदन्तश्च, स्वल्पाङ्गश्चापि मत्कुणौ ।
पञ्चवर्षो गजो बालः, स्यात् पोतो दशवर्षकः ॥१२१९॥

हस्ती 'इन्' (पु.), मतङ्गजः, गजः, द्विपः, करी 'इन्' (पु.), अनेकपः, मातङ्गः, वारणः, महामृगः, सामयोनिः (पु), स्तम्बेरमः; द्विरदः, सिन्धुरः, नागः, दन्ती 'इन्' (पु), दन्तावलः, करटी 'इन्' (पु.) कुञ्जरः (पु. न), कुम्भी 'इन्' (पु.), पीलुः (पु) ॥૧૨૧૭॥, इभः, करेणुः (पु स्त्री), गजः [पेचकी 'इन्', पुष्करी 'इन्', पद्मी 'इन्', पेचिलः, सूचिकाधरः ॥૧૭૫॥ विलोमजिह्वः, अन्तःस्वेदः, महाकायः, महामदः, सूर्पकर्णः, जलाकाङ्क्षः, जटी 'इन्', षष्टिहायनः ॥૧૭૬॥, असुरः, दीर्घपवनः, शुण्डालः, क्षपि એ ૧૭-શે૦ ૧૭૫–૧૭૭, करि. [શિ૦ ૧૦૯] એ ૨૩–હાથી. धेनुका, वशा, (हस्तिनी) [वासिता, कर्णधारिणी, गणिका એ ૩-શે૦ ૧૭૭] એ ૨–હાથણી. ૧ भद्रः, ૨ मन्दः, ૩ मृगः, ૪ मिश्रः એ ચાર હાથીની જાતિઓ છે. ॥૧૨૧૮॥ मत्कुणः—કાળ થવા છતાં દાંત ન આવેલા હોય તેવો અને ટૂંકા અંગવાળો હાથી. बालः—પાંચ વર્ષનો હાથી पोतः— દશ વર્ષનો હાથી. ॥૧૨૧૯॥ विकः,

વિક્કો વિંશતિવર્ષઃ સ્યાત્, કલભસ્ત્રિંશદબ્દકઃ ।
યૂથનાથો યૂથપતિર્મત્તે પ્રભિન્નગર્જિતૌ ॥ ૧૨૨૦ ॥
મદોત્કટો મદકલઃ, સમાવુદ્ધાન્ત-નિર્મદૌ ।
સજ્જિતઃ કલ્પિત સ્તિર્યગ્ઘાતી પરિણતો ગજઃ ॥ ૧૨૨૧ ॥
વ્યાલો દુષ્ટગજો ગમ્ભીરવેદ્યવમતાઙ્કુશઃ ।
રાજવાહ્યસ્તૂપવાહ્યઃ, સન્નાહ્યઃ સમરોચિતઃ ॥ ૧૨૨૨ ॥
ઉદગ્રદન્નિષાદન્તો, વહૂનાં ઘટના ઘટા ।
મદો દાનં પ્રવૃત્તિશ્ચ, વમથુઃ કરશીકરઃ ॥ ૧૨૨૩ ॥

[પિચ્ચકઃ શિ૦ ૧૦૯]–વીશ વર્ષનો હાથી. કલભઃ (પુ. ન.)–ત્રીસ વર્ષનો હાથી. યૂથનાથઃ, યૂથપતિઃ, (પુ.) એ ૨–ટોળાનો નાયક. મત્તઃ, પ્રભિન્નઃ, ગર્જિતઃ એ ૩-મદોન્મત્ત હાથી. ॥૧૨૨૦॥ મદોત્કટઃ, મદકલઃ એ ૨–ઘણા મદવાળો હાથી. ઉદ્ધાન્તઃ, નિર્મદઃ એ ૨–મદ વિનાનો હાથી. સજ્જિતઃ, કલ્પિતઃ એ ૨–યુદ્ધ માટે તૈયાર કરેલો હાથી તિર્યગ્ઘાતી 'ઇન્', પરિણતઃ એ ૨–વાંકો ઘા કરનાર હાથી ॥૧૨૨૧॥ વ્યાલ., દુષ્ટગજઃ, [વ્યાડઃ શિ૦ ૧૧૦] એ ૨–ખરાબ હાથી ગમ્ભીરવેદી 'ઇન્' (પુ), અવમતાઙ્કુશઃ એ ૨–અંકુશને નહિ ગણનારો હાથી. રાજવાહ્યઃ, ઉપવાહ્યઃ [ઔપવાહ્યઃ શિ૦ ૧૧૦] એ ૨–રાજાને બેસવા યોગ્ય હાથી. સન્નહ્યઃ, સમરોચિતઃ એ ૨–લડાઈને યોગ્ય હાથી. ॥૧૨૨૨॥ ઉદગ્રદન્ 'ત્' (પુ), ઈષાદન્તઃ એ ૨–લાંબા દાંતવાળો હાથી. ઘટા, 'હાસ્તિકમ્, ગજતા' હાથીઓનો સમુદાય. મદઃ, દાનમ્, પ્રવૃત્તિઃ (સ્ત્રી.), એ ૩–ગંડસ્થળમાંથી ઝરતું પાણી, મદ. વમથુઃ (પુ), કરશીકરઃ એ ૨–હાથીની સૂંઢમાંથી ઊડતા પાણીના બિંદુઓ. ॥૧૨૨૩॥ હસ્તિ-

हस्तिनासा करः शुण्डा, हस्तोऽग्रं त्वस्य पुष्करम् ।
अङ्गुलिः कर्णिका दन्तौ, विषाणौ स्कन्ध आसनम् ॥१२२४॥
कर्णमूलं चूलिका स्यादीषिका त्वक्षिकूटकम् ।
अपाङ्गदेशो निर्याणं, गण्डस्तु करटः कटः ॥ १२२५ ॥
अवग्रहो ललाटं स्यादारक्षः कुम्भयोरधः ।
कुम्भौ तु शिरसः पिण्डौ, कुम्भयोरन्तरं विदुः ॥ १२२६ ॥
वातकुम्भस्तु तस्याधो, वाहित्थं तु ततोऽप्यधः ।
वाहित्थाधः प्रतिमानं, पुच्छमूलं तु पेचकः ॥ १२२७ ॥

નાસા, કરઃ, શુણ્ડા, હસ્તઃ એ ૪-સૂંઢ. પુષ્કરમ્-સૂંઢનો અગ્રભાગ कर्णिका-હાથીની આંગળી. विषाणौ (त्रि. द्वि. व.)-હાથીના બને દંતૂશલ. આસનમ્ -હાથીનો સ્કન્ધ. ॥ ૧૨૨૪ ॥ कर्णमूलम्, चूलिका એ ૨-હાથીના કાનનું મૂળ. ईषिका 'इषाका, ईषीका, इषिका', अक्षिकूटकम् એ ૨-હાથીની આંખનો ડોળો, આંખનો ગોળો. निर्याणम्-હાથીની આખનો ખૂણો गण्डः, करटः, कटः એ ૩-હાથીનું ગંડસ્થળ ॥૧૨૨૫॥ अवग्रहः-'अवग्राहः'-હાથીનું લલાટ. आरक्षः-હાથીના કુંભસ્થળનો નીચેનો ભાગ कुम्भौ (પુ. દ્વિ.)-હાથીના મસ્તક ઉપરના બે કુંભસ્થળ विदुः (પુ.)-બે કુંભસ્થળનો મધ્યભાગ. ॥૧૨૨૬॥ वातकुम्भः-હાથીના વિદુની (કુંભસ્થળના મધ્યભાગથી) નીચેનો ભાગ. वाहित्थम्-કુંભસ્થળ અને લલાટની નીચેનો ભાગ. प्रतिमानम्-वाहित्थनी નીચેનો ભાગ: બે દાંતની વચ્ચેનો ભાગ. पेचकः-૧. પૂંછડાનું મૂળ. ૨. હાથીના પૂંછડાના મૂળ પાસેનો ગુદા આચ્છાદક ભાગ ॥૧૨૨૭॥ दन्तभागः-

दन्तभागः पुरोभागः, पक्षभागस्तु पार्श्वकः ।
पूर्वस्तु जङ्घादिदेशो, गात्रं स्यात् पश्चिमोऽपरः ॥ १२२८ ॥
बिन्दुजालं पुनः पद्मं, शृङ्खलो निगडोऽन्दुकः ।
हिञ्जीरश्च पादपाशो, वारिस्तु गजबन्धभूः ॥ १२२९ ॥
त्रिपदी गात्रयोर्बन्ध, एकस्मिन्नपरेऽपि च ।
तोत्रं वेणुकमालानं, बन्धस्तम्भोऽङ्कुशः सृणिः ॥ १२३० ॥
अपष्ठं त्वङ्कुशस्याग्रं, यातमङ्कुशवारणम् ।
निषादिनां पादकर्म, यतं वीतं तु तद्द्वयम् ॥ १२३१ ॥

હાથીનો આગળનો ભાગ પક્ષભાગઃ-હાથીના પડખાનો ભાગ ગાત્રમ્ (સ્ત્રી. ન.), હાથીના પગ, જંઘા વગેરે આગળનો પ્રદેશ અપરા (સ્ત્રી. ન), 'અપરમ્' [અવરા શિ૦ ૧૧૦]-હાથીની પાછલી જાંઘ વગેરેનો ભાગ ॥૧૨૨૮॥ પદ્મમ્ 'પદ્મકમ્'-હાથીને જુવાનીમા શરીરમાં ઉપર થતા રાતા બિંદુઓ. શૃઙ્ખલઃ (ત્રિ), નિગલઃ, (પુ. ન.), અન્દુકઃ (પુ .ન), હિઞ્જીરઃ (પુ. ન), પાદપાશઃ, [નિગલઃ, અન્દુઃ (સ્ત્રી) શિ૦ ૧૧૦] એ ૫-હાથીના પગે બાંધવાની શૃંખલા-સાંકળ. વારિઃ (સ્ત્રી), 'વારી'-હાથીને બાંધવાની જગ્યા, હાથીને પકડવા માટે કરાતો ખાડો. ॥૧૨૨૯॥ ત્રિપદી-હાથીનો તંગ, બે આગળની જંઘા અને એક પાછળની જંઘામાં હાથીનુ બંધન-બાંધવાની દોરી. તોત્રમ્ , વેણુકમ્, 'વૈણુકમ્' એ ૨-વાંસનો પરેણો આલાનમ્-હાથીને બાંધવાનો સ્તંભ-ખીલો અઙ્કુશઃ (પુ ન), સૃણિઃ (પુ. સ્ત્રી), 'શૃણિઃ' એ ૨-અંકુશ ॥૧૨૩૦॥ અપષ્ઠમ્-અંકુશનો આગળનો ભાગ યાતમ્ અંકુશથી વારણ, અંકુશવડે અનિષ્ટ સ્થાનથી વારણ કરવુ'. યતમ્-હાથીને ચલાવવામાં મહાવતના પગની સંજ્ઞા.

कक्ष्या दूष्या वरत्रा स्यात्, कण्ठबन्धः कलापकः ।
घोटकस्तुरगस्तार्क्ष्यस्तुरङ्गोऽश्वस्तुरङ्गमः ॥ १२३२ ॥
गन्धर्वोऽर्वा सप्तिवीती, वाहो वाजी हयो हरिः ।
वडवाऽश्वा प्रसूर्वामी, किशोरोऽल्पवया हयः ॥ १२३३ ॥
जवाधिकस्तु जवनो, रथ्यो वोढा रथस्य यः ।
आजानेयः कुलीनः स्यात्, तत्तद्देशास्तु सैन्धवाः ॥ १२३४ ।

વીતમ્-યત અને યાત એ બંને ॥૧૨૩૧॥ कक्ष्या, दूष्या, वरत्रा, 'चूष्या' [कक्षा* શિ૦ ૧૧૦] એ ૩-હાથીની કેડ ઉપર બાંધવાનો ચામડાનો દોર कण्ठबन्धः, कलापक એ ૨-હાથીને ગળે બાંધવાનું બંધન. घोटक', तुरगः, तार्क्ष्यः, तुरङ्गः, अश्वः, तुरङ्गमः ॥૧૨૩૨॥, गन्धर्वः, अर्वा 'न्' (પુ), सप्तिः, (પુ.), वीतिः (પુ.), वाहः, वाजी 'इन्' (પુ), हयः, हरिः (પુ.), [ક્રમણઃ, कुण्डी 'इन्', प्रोथी 'इन्', हेपी 'इन्', प्रकीर्णक', पालक, परुलः, किण्वी 'इन्', कुटरः, सिंहविक्रमः ॥૧૭૮॥, मायाशी 'इन्', [1]केसरी 'इन', हंसः, [2]मुद्रभुग् 'ज्', [3]गूढभोजनः, वासुदेवः, शालिहोत्रः, लक्ष्मीपुत्रः, मरुद्रथः ॥૧૭૯॥, चामरी 'इन्', पकशफः એ ૨૧-શે૦ ૧૭૮-૧૮૦] એ ૧૪-(પુ) ઘોડો वडवा, अश्वा, प्रसूः (સ્ત્રી.), वामी [अवर्ती શે૦ ૧૮૦] એ ૪-ઘોડી किशोर'-નાની ઉંમરનો ઘોડો, વછેરો. ॥૧૨૩૩॥ जवनः-અધિક વેગવાળો ઘોડો. रथ्यः-રથને વહન કરનાર ઘોડો. आजानेयः, कुलीनः એ ૨-કુલીન ઘોડો. सैन्धवाः-સિન્ધુદેશમાં થયેલા ઘોડા. ॥૧૨૩૪॥ वानायुजाः-વનાયુ-અરબસ્તાન દેશના ઘોડા.

* कक्षाशब्दो वृत्तौ नास्ति। १-केशरी। २ मुद्गभुग्। ३ ग्रहभोजन.।-मानु०

વાનાયુજાઃ પારસીકાઃ, કામ્બોજા વાહ્લિકાદયઃ ।

વિનીતસ્તુ સાધુવાહી, દુર્વિનીતસ્તુ શૂકલઃ ॥ १२३५ ॥

કશ્યઃ કશાર્હો હૃદ્વક્ત્રાવર્તી શ્રીવૃક્ષકી હયઃ ।

पञ्चभद्रस्तु हृत्पृष्ठमुखपार्श्वेषु पुष्पितः ॥ १२३६ ॥

पुच्छोरःखुरकेशास्यैः, सितैः स्यादष्टमङ्गलः ।

સિતે તુ કર્ક-કોકાહૌ, ખોઙ્ગાહઃ શ્વેતપિઙ્ગલે ॥ १२३७ ॥

પીયૂષવર્ણે સેરાહઃ, પીતે તુ હરિયો હયે ।

કૃષ્ણવર્ણે તુ ખુઙ્ગાહઃ, ક્રિયાહો લોહિતો હયઃ ॥ १२३८ ॥

पारसीकाः–પારસ–ઈરાન દેશના ઘોડા **काम्बोजाः**–કમ્બોજ દેશના ઘોડા. **वाह्लिकाः**, 'वाह्लिकाः, वाह्लीकाः,' [वाह्लीकः શિ૦ ૧૧૧]–એ વાહ્લિક દેશના ઘોડા (આદિ પદથી **तुषाराः** વગેરે તે તે દેશથી ઉત્પન્ન થયેલા ઘોડા જાણવા.) **विनीतः, साधुवाही** 'इन्' (પુ) એ ૨–સુશિક્ષિત ઘોડો, સારી સરળ ચાલવાળો ઘોડો **शूकलः**–દુર્વિનીત–ખરાબ ચાલનો ઘોડો. ॥ ૧૨૩૫ ॥ **कश्यः**–ચાબૂકને યોગ્ય–મધ્યમ ચાલનો ઘોડો **हृद्वक्त्रावर्त्ती** 'इन्', **श्रीवृक्षकी** 'इन्' એ ૨–હૃદય–મુખ ઉપર પ્રશસ્ત (રોમાવર્ત્ત) આવર્ત્તવાળો ઘોડો, શ્રીવૃક્ષના ચિહ્નથી અંકિત ઘોડો **पञ्चभद्रः**-હૃદય, પીઠ, મુખ અને બન્ને પડખામા શ્વેત–શુભ ચિહ્નવાળો ઘોડો–પંચકલ્યાણી ઘોડો. ॥૧૨૩૬॥ **अष्टमङ्गलः**–પૂછડું, છાતી, ખરી, વાળ અને મુખ એ આઠ શ્વેત હોય તે અષ્ટમંગલ (કલ્યાણ) વાળો ઘોડો. **कर्क, कोकाहः** એ ૨–ધોળો ઘોડો. **खोङ्गाहः**–ધોળો અને પીળો ઘોડો ॥૧૨૩૭॥ **सेराहः**–અમૃત કે દૂધ જેવા વર્ણવાળો ઘોડો. **हरियः**–પીળો ઘોડો. **खुङ्गाहः** કાળો ઘોડો. **क्रियाहः**–લાલ ઘોડો ॥૧૨૩૮॥ **नीलक**–લીલો ઘોડો.

आनीलस्तु नीलकोऽथ, त्रियूहः कपिलो हयः ।
वोल्लाहस्त्वयमेव स्यात् , पाण्डुकेशरवालधिः ॥ १२३९ ॥
उराहस्तु मनाक् पाण्डुः, कृष्णजङ्घो भवेद् यदि ।
सुरूहको गर्दभाभो, वोरुखानस्तु पाटलः ॥ १२४० ॥
कुलाहस्तु मनाक् पीतः, कृष्णं स्याद् यदि जानुनि ।
उकनाहः पीतरक्तच्छायः स एव तु कचित् ॥ १२४१ ॥
कृष्णरक्तच्छविः प्रोक्तः, शोणः कोकनदच्छविः ।
हरिकः पीतहरितच्छायः स एव हालकः ॥ १२४२ ॥

त्रियूहः-કપિલ-પિંગલ વર્ણવાળો ઘોડો, તેલીઆ કે બદામી રંગનો ઘોડો. वोल्लाहः-ધોળા કેશરા અને પૂછડાવાળો ત્રિયૂહ (કપિલ) ઘોડો ॥૧૨૩૯॥ उराहः-કંઇક ધોળો અને કાળી જઘાવાળો ઘોડો. सुरूहकः-ગધેડાના જેવો ઘોડો. वोरुखानः-પાટલ-ગુલાબી રંગનો ઘોડો, લાલ તથા ધોળા મિશ્ર રંગનો ઘોડો. ॥૧૨૪૦॥ कुलाहः-કંઇક પીળો અને જાનુ પ્રદેશમા કાળા વર્ણવાળો ઘોડો. उकनाहः-પીત અને લાલ કાંતિવાળો ઘોડો, તેજ ઉકનાહ ને કોઈ ઠેકાણે ॥૧૨૪૧॥ કૃષ્ણ અને લાલ કાંતિવાળો પણ કહ્યો છે. शोणः-કોકનદ-રક્ત કમળ જેવી કાંતિવાળો ઘોડો. हरिकः, हालकः એ ૨-પીત અને લીલી કાંતિવાળો ઘોડો ॥૧૨૪૨॥ पङ्गुलः-સફેદ કાચ જેવો ઘોડો. हलाहः-

पङ्गुलः सितकाचाभो, हलाहश्चित्रितो हयः ।
ययुरश्वोऽश्वमेधीयः प्रोथमश्वस्य नासिका ॥ १२४३ ॥
मध्यं कश्यं निगालस्तु, गलोद्देशः खुराः शफाः ।
अथ पुच्छं वालहस्तो, लाङ्गूलं लूम वालधिः ॥ १२४४ ॥
अपावृत्तपरावृत्तलुठितानि तु वेल्लिते ।
धोरितं वल्गितं प्लुतोत्तेजितोत्तेरितानि च ॥ १२४५ ॥
गतयः पञ्च धाराख्यास्तुरङ्गाणां क्रमादिमाः ।
तत्र धौरितकं धौर्यं, धोरणं धोरितं च तत् ॥ १२४६ ॥

કાબરચીતરો ઘોડો. [मल्लिकाक्षः–શ્વેત નેત્રવાળો ઘોડો इन्द्रायुधः–કાળા નેત્રવાળો ઘોડો ॥૧૮૦॥ ककुदी 'इन्', ककुदावर्त्तः એ ૨–કકુદ્–વિશિષ્ટ આવર્તવાળો ઘોડો इन्द्रवृद्धिकः–શુભ અડવાળો ઘોડો શે૦–૧૮૦–૧૮૧] ययुः, अश्वमेधीयः એ ૨–અશ્વમેધ યજ્ઞનો ઘોડો. प्रोथम् (પુ ન)–ઘોડાનું નાક ॥ ૧૨૪૩ ॥ कश्यम्–ઘોડાનો મધ્ય ભાગ. निगालः –ગળાનો પ્રદેશ. खुराः, शफाः (પુ ન બ.) એ ૨–ખરી पुच्छम् (પુ ન.), वालहस्तः, लाङ्गूलम्, 'लाङ्गुलम्' (પુ ન) लूम 'न्' (ન), वालधिः (પુ.) એ ૫–પૂછડું. ॥૧૨૪૪॥ अपावृत्तम्, परावृत्तम्, लुठितम्, वेल्लितम् એ ૪–ઘોડાનું જમીન ઉપર આળોટવું ॥૧૨૪૫॥ धाराः (સ્ત્રી. બ.)–ધોરિત, વલ્ગિત, પ્લુત, ઉત્તેજિત અને ઉત્તેરિત એ પાંચ ઘોડાની ગતિઓ (ચાલ) છે. તેમાં धौरितकम्, धौर्यम्, धोरणम्, धोरितम् એ ૪–નોળીઆ, કંકપક્ષી, મોર અને કુક્કરના જેવી ગતિ

बभ्रुकङ्कशिखिक्रोडगतिवद् वल्गितं पुनः ।
अग्रकायसमुल्लासात्, कुञ्चितास्यं नतत्रिकम् ॥ १२४७ ॥
प्लुतं तु लङ्घनं पक्षिमृगगत्यनुहारकम् ।
उत्तेजितं रेचितं स्याद् , मध्यवेगेन या गतिः ॥ १२४८ ॥
उत्तेरितमुपकण्ठमास्कन्दिकमित्यपि ।
उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमनं , कोपादिवाखिलैः पदैः ॥ १२४९ ॥
आश्वीनोऽध्वा स योऽश्वेन, दिनेनैकेन गम्यते ।
कवी खलीनं कविका, कवियं मुखयन्त्रणम् ॥ १२५० ॥
पञ्चाङ्गी वक्रपट्टे तु-तलिका तलसारकम् ।
दामाञ्चनं पादपाशः, प्रक्षरं प्रखरः समौ ॥ १२५१ ॥

॥૧૨૪૬॥ वल्गितम् આગળની કાયાને ઉછાળવી, મુખને સંકોચવું અને પાછળના ભાગને નમાવવારૂપ ગતિ. ॥૧૨૪૭॥ प्लुतम्, लङ्घनम्, पक्षिमृगगत्यनुहारकम् એ ૩–પક્ષી અને મૃગના જેવી ગતિ, ઠેકડા મારતી–કુદતી ચાલ. उत्तेजितम् , रेचितम् એ ૨–મધ્યમ વેગવાળી ગતિ, દુડકી ચાલ ॥૧૨૪૮॥ उत्तेरितम्, उपकण्ठम्, आस्कन्दितम् એ ૩–ક્રોધથી ચારે પગે ટેકીને જવુ. ॥૧૨૪૯॥ आश्वीनः–ઘોડો એક દિવસ જેટલું જઈ શકે તેટલો માર્ગ. कवी (स्त्री), खलीनम् (पु न), कविका, कवियम् (पु न.), मुखयन्त्रणम् ॥૧૨૫૦॥, पञ्चाङ्गी [खलिनम् શિ૦ ૧૧૧] એ ૬–લગામ, ચોકડું: तलिका, तलसारकम् એ ૨–મુખે બાંધવાનો ચામડાનો પટ્ટો, ઘોડાનો તંગ. दामाञ्चनम्, पादपाशः એ ૨–દામણુ, ઘોડાને પગે બાંધવાનું દોરડું ,प्रक्षरम् प्रखरः (पु. न.) એ ૨–પાખર, ઘોડાનું

ચર્મદણ્ડે કશા રશ્મૌ, વલ્ગાઽવક્ષેપણી કુશા ।
પર્યાણં તુ પલ્યયનં, વીતં ફલ્ગુ હયદ્વિપમ્ ॥ ૧૨૫૨ ॥
વેસરોઽશ્વતરો વેગસરશ્ચાથ ક્રમેલકઃ ।
કુલનાશઃ શિશુનામા, શલો મૌલિર્મરુપ્રિયઃ ॥ ૧૨૫૩ ॥
મયો મહાઙ્ગો વાસન્તો, દ્વિકકુદ્ દુર્ગલઙ્ઘનઃ ।
ભૂતઘ્ન ઉષ્ટ્રો દાશેરો, રવણઃ કણ્ટકાશનઃ ॥ ૧૨૫૪ ॥
દીર્ઘગ્રીવઃ કેલિકીર્ણઃ, કરભસ્તુ ત્રિહાયણઃ ।
સ તુ શૃઙ્ખલકઃ કાષ્ઠમયૈઃ સ્યાત્ પાદબન્ધનૈઃ ॥ ૧૨૫૫ ॥

અશ્વતર. ॥૧૨૫૧॥ ચર્મદણ્ડઃ, કશા એ ૨ ચાબુક. રશ્મિ (સ્ત્રી.), વલ્ગા, અવક્ષેપણી, કુશા [વલ્ગાઃ, વાગા શિ૦ ૧૧૧] એ ૪-દોરી, લગામ પર્યાણમ્, [પલ્યયનમ્ એ ૨-પલાણ વીતમ્-નકામા હાથી ઘોડા. ॥૧૨૫૨॥ વેસરઃ, અશ્વતરઃ, વેગસરઃ એ ૩-ખચ્ચર. ક્રમેલકઃ, કુલનાશઃ, શિશુનામા 'અન્' (પુ), શલઃ, મૌલિઃ, મરુપ્રિયઃ ॥૧૨૫૩॥, મયઃ, મહાઙ્ગઃ, વાસન્તઃ, દ્વિકકુદ્ (પુ.), દુર્ગલઙ્ઘનઃ, ભૂતઘ્નઃ, ઉષ્ટ્રઃ, દાશેરઃ, રવણઃ, કણ્ટકાશનઃ ॥૧૨૫૪॥, દીર્ઘગ્રીવઃ, કેલિકીર્ણઃ [મર્યઃ શિ૦ ૧૧૧] એ ૧૮-ઊંટ કરભ-ત્રણ વરસનો ઊંટ. શૃઙ્ખલકઃ-લાકડાના બનાવેલા પગબંધન (દામણું) વડે જોડાયેલો ઊંટ. ॥૧૨૫૫॥ ગર્દભઃ, ચિરમેહી 'ઇન્' (પુ.), વાલેયઃ,

गर्दभस्तु चिरमेही, वालेयो रासभः खरः ।
चक्रीवान् शङ्कुकर्णोऽथ, ऋषभो वृषभो वृषः ॥१२५६॥
वाडवेयः सौरभेयो, भद्रः गेवर–शाक्वरौ ।
उक्षाऽनड्वान् ककुद्मान् गौर्बलीवर्दश्च शाङ्करः ॥१२५७॥
उक्षा तु जातो जातोक्षः, स्कन्धिकः स्कन्धवाहकः ।
महोक्षः स्यादुक्षतरो, वृद्धोक्षस्तु जरद्गवः ॥ १२५८ ॥
पण्डतोचित आर्षभ्यः, कूटो भग्नविषाणकः ।
इत्वरो गोपतिः षण्डो, गोवृषो मदकोहलः ॥ १२५९ ॥

રાસભઃ,ખરઃ, ચક્રીવાન્, 'વત્' (પુ.), શઙ્કુકર્ણઃ એ ૭–ગધેડો. ઋષભઃ, વૃષભઃ, વૃષઃ ॥૧૨૫૬॥, વાડવેયઃ, સૌરભેયઃ, ભદ્રઃ, શક્રઃ, શાક્વારઃ, ઉક્ષા 'અન્' (પુ), અનડ્વાન્ 'હ્ (પુ), કકુદ્માન્ 'મત્' (પુ), ગૌઃ 'ગો' (પુ. સ્ત્રી), વલીવર્દઃ, શાઙ્કરઃ એ ૧૪–બળદ. ॥૧૨૫૭॥ જાતોક્ષઃ–જુવાન બળદ સ્કન્ધિકઃ, સ્કન્ધવાહકઃ એ ૨–સારા સ્કંધવાળો મહોક્ષઃ, ઉક્ષતરઃ એ ૨–મોટો બળદ. વૃદ્ધોક્ષઃ, જરદ્ગવઃ એ ૨–ઘરડો બળદ. ॥૧૨૫૮॥ આર્ષભ્યઃ–નપુંસક કરવા યોગ્ય–ખસી કરવા લાયક. કૂટઃ, ભગ્નવિષાણકઃ એ ૨–ભાંગેલા શીંગડાવાળો બળદ ઇત્વરઃ, ગોપતિઃ, ષણ્ડઃ, ગોવૃષઃ, મદકોહલઃ ['શણ્ડઃ, ઇત્વરઃ શિ૦ ૧૧૧] એ ૫–સાંઢ, આખલો.

—१-सण्ड. ।–मानु० ।

વત્સઃ શકૃત્કરિસ્તર્ણો, દમ્ય-વત્સતરૌ સમૌ ।
નસ્યોતો નસ્તિતઃ ષષ્ઠવાટ્ તુ સ્યાદ્ યુગપાર્શ્વગઃ ॥ ૧૨૬૦ ॥
યુગાદીનાં તુ વોઢારો, યુગ્ય-પ્રાસઙ્ગ્ય-શાકટાઃ ।
સ તુ સર્વધુરીણઃ સ્યાત્, સર્વાં વહતિ યો ધુરમ્ ॥ ૧૨૬૧ ॥
એકધુરીણૈકધુરાવુભાવેકધુરાવહે ।
ધુરીણ-ધુર્ય ધૌરેય-ધૌરેયક-ધુરન્ધરાઃ ॥ ૧૨૬૨ ॥
ધૂર્વહેઽથ ગલિર્દુષ્ટવૃષઃ શક્તોઽપ્યધૂર્વહઃ ।
સ્થૌરી પૃષ્ઠ્યઃ પૃષ્ઠવાહ્યો, દ્વિદન્ પોડન્ દ્વિ-ષડ્-રદૌ ॥ ૧૨૬૩ ॥

॥૧૨૫૯॥ વત્સઃ, શકૃત્કરિ (પુ), તર્ણઃ એ ૩–વાછરડો. દમ્યઃ, વત્સતરઃ એ ૨–મોટો વાછરડો–પલોટવા યોગ્ય નસ્યોતઃ, નસ્તિતઃ, 'નસ્તોતઃ' એ ૨–નાકમાં નાથેલો બળદ ષષ્ઠવાટ્ 'હ્' (પુ.), યુગપાર્શ્વગઃ (હલવોઢા-'ત્') 'પ્રષ્ઠવાહ્-'હ્, એ ૨–ગીસલું (બળદ પલોટવાનું), અભ્યાસને માટે ધોસરે જોડેલો નવો બળદ. ॥૧૨૬૦॥ યુગ્યઃ–યુગ–ધૂંસરી ખેંચનાર બળદ. પ્રાસઙ્ગ્યઃ–પ્રાસંગ-સમોલ–ધોસરી ખેચનાર બળદ. શાકટઃ–ગાડાને ખેચનાર બળદ સર્વધુરીણઃ-બધી જાતની ધૂરા વહન કરનાર બળદ, બધા કાર્યમા આવે તેવો બળદ. ॥૧૨૬૧॥ એકધુરીણઃ, એકધુર. એ ૨–એક ધોંસરીને વહન કરનાર બળદ ધુરીણઃ, ધુર્યઃ, ધૌરેયઃ, ધૌરેયકઃ, ધુરન્ધરઃ, ॥૧૨૬૨॥, ધૂર્વહઃ એ ૬–૧. ધોંસરીને વહન કરનાર બળદ ૨. ભાર ઉપાડનાર ગલિઃ (પુ), દુષ્ટવૃષઃ એ ૨–શક્તિ હોવા છતાં ધુરાને વહન નહિ કરનાર દુષ્ટ બળદ. (ગળીઓ બળદ.) સ્થૌરી

વહઃ સ્કન્ધોંઽશકૂટં તુ કકુદં નૈચિકં શિરઃ ।
વિષાણં કૂણિકા શૃઙ્ગં, સાસ્ના તુ ગલકમ્બલઃ ॥ ૧૨૬૪ ॥
ગૌઃ સૌરભેયી માહેયી, માહા સુરભિરર્જુની ।
ઉસ્રાઽઘ્ન્યા રોહિણી શૃઙ્ગિણ્યનડ્વાહ્યનડુહ્યુપા ॥ ૧૨૬૫ ॥
તમ્પા નિલિમ્પિકા તંવા, સા તુ વર્ણૈરનેકધા ।
પ્રષ્ઠૌહી ગર્ભિણી વન્ધ્યા, વશા વેહદ્ વૃષોપગા ॥ ૧૨૬૬ ॥

'ઇન્' (પુ.), પૃષ્ઠ્ય· પૃષ્ઠવાહ્યઃ [સ્થૂરી 'ઇન્' (પુ) શિ૦ ૧૧૨] એ ૩–પીઠ ઉપર ભાર ઉપાડનાર બળદ. દ્વિદન્ 'ત્' (પુ) બે દાંતવાળો. ષોડન્ 'ત્' (પુ.)–છ દાંતવાળો. ॥૧૨૬૩॥ વહઃ, સ્કન્ધઃ એ ૨–બળદનો સ્કંધ–ખાંધ. અંશકૂટમ્, કકુદમ્ (પુ. ન.) [કકુદ્, (સ્ત્રી), કુકુદમ્ શિ૦ ૧૧૨] એ ૨–બળદના બે ખભા ઉપરનો ટેકરો. નૈચિકમ્ [નૈચિકી (સ્ત્રી.) શિ૦ ૧૧૨]–બળદનું માથું. વિષાણમ્ (ત્રિ), કૂણિકા, શૃઙ્ગમ્ (પુ. ન.) એ ૩–બળદનું શીંગડું. સાસ્ના, ગલકમ્બલઃ એ ૨–ગલકંબલ–બળદના ગળા નીચે લટકતી ગોદડી ॥૧૨૬૪॥ ગૌઃ 'ગો' (પુ સ્ત્રી), સૌરભેયી, માહેયી, માહા, 'માતા–ત્', સુરભિ· (સ્ત્રી.), અર્જુની, ઉસ્રા, અઘ્ન્યા, રોહિણી, શૃઙ્ગિણી, અનડ્વાહી, અનડુહી, ઉપા ॥૧૨૬૫॥, તમ્પા, નિલિમ્પિકા, તંવા–તમ્વા એ ૧૬–ગાય. તે ગાય અનેક પ્રકારના વર્ણવાળી હોય છે–(શવલા–'શવલી'–જુદા જુદા રંગવાળી. ધવલા–ધોળી ગાય વગેરે.) પ્રષ્ઠૌહી,–'પષ્ઠૌહી', ગર્ભિણી–બાલગર્ભિણી એ ૨–૧ ગર્ભિણી ગાય, ૨. બાલ વયમાં ગર્ભવતી થયેલી ગાય. વન્ધ્યા, વશા એ ૨–વાંઝણી ગાય. વેહત્ (સ્ત્રી), વૃષોપગા એ ૨–૧ ગર્ભાધાન માટે બળદ પાસે જનારી ગાય, ૨ ગર્ભઘાત કર-

અવતોકા સ્રવદ્ગર્ભા, વૃષાક્રાન્તા તુ સન્ધિની ।
પ્રૌઢવત્સા વષ્કયિણી, ધેનુસ્તુ નવસૂતિકા ॥ ૧૨૬૭ ॥
પરેષ્ટુર્બહુસૂતિઃ સ્યાદ્, ગૃષ્ટિઃ સકૃત્પ્રસૂતિકા ।
પ્રજને કાલ્યોપસર્યા, સુખદોહ્યા તુ સુવ્રતા ॥ ૧૨૬૮ ॥
દુઃખદોહ્યા તુ કરટા, બહુદુગ્ધા તુ વઞ્જુલા ।
દ્રોણદુગ્ધા દ્રોણદુઘા, પીનોઘ્ની પીવરસ્તની ॥ ૧૨૬૯ ॥

નારી ગાય ॥૧૨૬૬॥ અવતોકા, સ્રવદ્ગર્ભા 'વતોકા' એ ૨-૧ ગર્ભપાત થયેલી, ૨ વત્સ મરી જતા હોય તેવી ગાય. વૃષાક્રાન્તા, સન્ધિની એ ૨-૧ સાઢનો સંયોગ પામેલી-ગર્ભાધાન કરાયેલી, ૨ અકાલે દૂધ આપતી ગાય, ૩ દોહન કાલે દૂધ નહિ આપનારી ગાય. પ્રૌઢવત્સા, વષ્કયિણી, (ચિરપ્રસૂતા) 'વષ્કયણી' એ ૨-લાંબા વખતની વિયાયેલી ગાય ધેનુઃ, નવસૂતિકા એ ૨-નવી પ્રસવેલી ગાય. ॥૧૨૬૭॥ પરેષ્ટુઃ (સ્ત્રી), બહુસૂતિઃ (સ્ત્રી) એ ઘણી વખત પ્રસવ કરનારી ગાય ગૃષ્ટિઃ (સ્ત્રી)-એકવાર પ્રસવ કરનારી ગાય. કાલ્યા, ઉપસર્યા એ ૨-ગર્ભ ગ્રહણ સમયને પ્રાપ્ત થયેલી ગાય સુખદોહ્યા, સુવ્રતા એ ૨-સુખે દોહી શકાય તેવી ગાય ॥૧૨૬૮॥ દુઃખદોહ્યા, કરટા એ ૨-કષ્ટથી દોહી શકાય તેવી ગાય વઞ્જુલા, બહુદુગ્ધા એ ૨-ઘણા દૂધવાળી ગાય. દ્રોણદુગ્ધા, દ્રોણદુઘા, 'દ્રોણક્ષીરા' એ ૨-દ્રોણ (બત્રીશ શેર) પ્રમાણ દૂધ આપનારી ગાય. પીનોઘ્ની, પીવરસ્તની એ ૨-જાડા આંચળવાળી ગાય. ॥૧૨૬૯॥

પીતદુગ્ધા તુ ધેનુષ્યા, સંસ્થિતા દુગ્ધબન્ધકે ।
નૈચિકી તૂત્તમા ગોષુ, પલિક્રી બાલગર્ભિણી ॥ ૧૨૭૦ ॥

સમાંસમીના તુ સા યા, પ્રતિવર્ષં વિજાયતે ।
સ્યાદચણ્ડી તુ સુકરા, વત્સકામા તુ વત્સલા ॥ ૧૨૭૧ ॥

ચતુસ્ત્રિહાયણી દ્વ્યેકાદ્, હાયન્યેકાદિવર્ષિકા ।
આપીનમૂધો ગોવિટ્ તુ, ગોમયં ભૂમિલેપનમ્ ॥૧૨૭૨॥

પીતદુગ્ધા, ધેનુષ્યા એ ૨–દેવાદારે લેણદારને ત્યાં દૂધ પીવા આપેલી ગાય, ગીરો મૂકેલી નૈચિકી–ઉત્તમ ગાય પલિક્રી, બાલગર્ભિણી [મલિની શિ૦ ૧૧૨] એ ૨-૧ બાલ (નાના) ગર્ભવાલી ગાય. ૨ બાલવયમાં ગર્ભવાળી થયેલી ગાય. ॥૧૨૭૦॥ સમાંસમીના–દર વર્ષે વિયાતી ગાય અચણ્ડી, સુકરા (અકોપના) એ ૨–શાન્ત સ્વભાવવાળી ગાય, રાંક. વત્સકામા, વત્સલા એ–૨ વાછરડાને ઇચ્છનારી ગાય. ॥૧૨૭૧॥ ચતુર્હાયણી, ચતુર્વર્ષા એ ૨ ચાર વર્ષની ઉંમરવાળી ગાય ત્રિહાયણી, ત્રિવર્ષા એ ૨–ત્રણ વરસની ગાય. દ્વિહાયની, દ્વિવર્ષા એ ૨–બે વરસની ગાય. એકહાયની, એકવર્ષા એ ૨–એક વરસની ગાય. આપીનમ્ (પુ. ન), ઊધઃ 'સ્' (ન.) એ ૨–આંચળ ગોવિટ્ 'શ્' (સ્ત્રી.), ગોમયમ્ (પુ. ન.), ભૂમિલેપનમ્ [પવિત્રમ્ શિ૦ ૧૧૩] એ ૩–ગાયનું છાણ ॥૧૨૭૨॥

शुष्के तु तत्र गोग्रन्थिः, करीष-छगणे अपि ।
गवां सर्वं गव्यं व्रजे गोकुलं गोधनं धनम् ॥ १२७३ ॥
प्रजने स्यादुपसरः, कीलः पुष्पलकः शिवः ।
बन्धनं दाम संदानं, पशुरज्जुस्तु दामनी ॥ १२७४ ॥
अजः स्यात् छगलः छागश्छगो वस्तः स्तभः पशुः ।
अजा तु छागिका मञ्जा सर्वभक्षा गलस्तनी ॥ १२७५ ॥
युवाऽजो बर्करोऽवी तु मेषो-र्णायु-हुडो-रणाः ।
उरभ्रो मेण्ढको वृष्णिरेडको रोमशो हुडुः ॥ १२७६ ॥

ગોગ્રન્થિઃ (પુ.), કરીષમ્ (પુ. ન), છગણમ્ એ ૩–સૂકું છાણ, અડાયાં ગવ્યમ્–ગાયનું સર્વ–દૂધ, દહીં વગેરે व्रजः (પુ. ન.). ગોકુલમ્, ગોધનમ્, ધનમ્ એ ૪–ગાયનો સમૂહ ॥૧૨૭૩॥ પ્રજનઃ, ઉપસરઃ એ ૨–ગર્ભ ગ્રહણ કાળ, ગર્ભાધાન. कीलः (પુ સ્ત્રી), પુષ્પલકઃ, શિવઃ એ ૩–ગાય બાંધવાનો ખીલો. બન્ધનમ્, દામ 'न्' (સ્ત્રી. ન), સંદાનમ્ એ ૩-પશુઓને બાંધવાનું દોરડું, દામણ दामनी, પશુરજ્જુઃ (સ્ત્રી) એ ૨–એક દોરડે ઘણા પશુઓ બંધાય તેવું દોરડું ॥૧૨૭૪॥ अजः, છગલઃ, છાગઃ, છગઃ, वस्तः–'बस्तः', स्तभः, पशुः (પુ), 'शुभः, स्तुभः' [तुभः શિ૦ ૧૧૩] એ ૭-બકરો. अजा, छागिका–छागी, मज्ञा, सर्वभक्षा, गल-स्तनी એ ૫–બકરી. ॥૧૨૭૫॥ वर्करः-बर्करः-જુવાન બકરો. अविः (પુ), मेषः (પુ ન), ऊर्णायुः (પુ), हुडः, ઉરણઃ, ઉરભ્રઃ, मेण्ढक – मेण्ढः, वृष्णिः (પુ.), એડકઃ, रोमशः, हुडुः (પુ), ॥ ૧૨૭૬ ॥,

સંફાલઃ શૃઙ્ગિણો મેઢો, મેષી તુ કુરરી રુજા ।
જાલકિન્યવિલા વેણ્યથૈડિકઃ શિશુવાહકઃ ॥ ૧૨૭૭ ॥
પૃષ્ઠશૃઙ્ગો વનાજઃ સ્યાદવિદુગ્ધે ત્વવેઃ પરમ્ ।
સોઢં દૂસં મરીસં ચ, કુક્કુરો વક્રવાલધિઃ ॥ ૧૨૭૮ ॥
અસ્થિભુગ્ ભષણઃ સારમેયઃ કૌલેયકઃ શુનઃ ।
શુનિઃ શ્વાનો ગૃહમૃગઃ, કુર્કુરો રાત્રિજાગરઃ ॥ ૧૨૭૯ ॥
રસનાલિટ્ રતપરાઃ કીલ-શાયિ-ત્રપા-ऽન્દુકાઃ ।
શાલાવૃકો મૃગદંશઃ, શ્વાઽલર્કસ્તુ સ રોગિતઃ ॥ ૧૨૮૦ ॥

સંફાલઃ, શૃઙ્ગિણઃ, મેઢઃ એ ૧૪–ઘેટો મેષી, કુરરી, રુજા, જાલકિની, અવિલા, વેણી એ ૬–ઘેટી ઇડિકકઃ, શિશુવાહકઃ, ॥૧૨૭૭॥ પૃષ્ઠશૃઙ્ગઃ, વનાજઃ, એ ૪–જંગલી બકરો અવિદુગ્ધમ્, અવિસોઢમ્, અવિદૂસમ્, અવિમરીસમ્ એ ૪–ઘેટીનું દૂધ કુક્કુરઃ 'કુકુરઃ', વક્રવાલધિઃ (પુ) ॥૧૨૭૮॥, અસ્થિભુગ્ 'જ્' (પુ), ભષણઃ, સારમેયઃ, કૌલેયકઃ, શુનઃ, શુનિઃ (પુ), શ્વાનઃ, ગૃહમૃગઃ, કુર્કુરઃ, રાત્રિજાગરઃ ॥૧૨૭૯॥, રસનાલિટ્ 'હ્' (પુ), રતકીલઃ, રતશાયી 'ઇન્' (પુ.), રતત્રપ, રતાન્દુકઃ, શાલાવૃકઃ, મૃગદંશઃ, શ્વા 'અન્' (પુ), [ક્રોધી 'ઇન્' (પુ), રસાપાયી 'ઇન્' (પુ.), શિવારિઃ (પુ), સૂચકઃ, રુરુ, ॥૧૮૧॥ વનંતપઃ, સ્વજાતિદ્વિટ્ 'ષ્' (પુ), કૃતજ્ઞઃ, ભલ્લહઃ, દીર્ઘનાદઃ, પુરોગામી 'ઇન્' (પુ), ઇન્દ્રમહકામુકઃ, ॥૧૮૨॥ મણ્ડલઃ, કપિલઃ, ગ્રામમૃગઃ, [1]ઇન્દ્રમહઃ એ ૧૬–શે ૧૮૧–૧૮૩ ભષક. [શિ૦ ૧૧૩] એ ૨૦–કૂતરો અલર્કઃ–પ્રયોગવડે ઉન્મત્ત થયેલ કૂતરો, રોગી કૂતરો, હડકાયો કૂતરો ॥ ૧૨૮૦॥ વિશ્વકદ્રુઃ–શિકારી

૧ ચન્દ્રમહ૦ ।

વિશ્વકદ્રુસ્તુ કુશલો, મૃગવ્યે સરમા શુની ।
વિટ્ચરઃ શૂકરે ગ્રામ્યે મહિષો યમવાહનઃ ॥ ૧૨૮૧ ॥
રજસ્વલો વાહરિપુર્લુલાયઃ સૈરિભો મહઃ ।
ધીરસ્કન્ધઃ કૃષ્ણશૃઙ્ગો, જરન્તો દંશભીરુકઃ ॥ ૧૨૮૨ ॥
રક્તાક્ષઃ કાસરો હંસકાલીતનય-લાલિકૌ ।
અરણ્યજેઽસ્મિન્ ગવલઃ, સિંહઃ કણ્ઠીરવો હરિઃ ॥ ૧૨૮૩ ॥
હર્યક્ષઃ કેસરીભારિઃ, પઞ્ચાસ્યો નખરાયુધઃ ।
મહાનાદઃ પઞ્ચશિખઃ, પારિન્દ્રઃ પત્યરી મૃગાત્ ॥ ૧૨૮૪ ॥

કૂતરો. સરમા, શુની [દેવશુની શિ૦ ૧૧૩] એ ૨-કૂતરી. વિટ્ચરઃ-ગામમાં રહેતું ભૂંડ. મહિષઃ, યમવાહનઃ ॥૧૨૮૧॥, રજસ્વલઃ, વાહરિપુઃ, લુલાયઃ, 'લુલાપઃ', સૈરિભઃ, મહઃ, ધીરસ્કન્ધઃ, કૃષ્ણશૃઙ્ગઃ, જરન્તઃ, દંશભીરુકઃ ॥૧૨૮૨॥, રક્તાક્ષઃ, કાસરઃ, હંસકાલીતનયઃ, લાલિકઃ [કલુષ, [1]પિઙ્ગઃ, કટાહઃ, ગદ્ગદસ્વરઃ, ॥૧૮૩॥ હેરમ્બઃ, સ્કન્ધશૃઙ્ગઃ એ ૬-શે૦ ૧૮૩-૧૮૪, યમરથઃ શિ૦ ૧૧૩] એ ૧૫-પાડો. ગવલઃ-જંગલી પાડો. સિંહઃ, કણ્ઠીરવઃ, હરિઃ (પુ.) ॥ ૧૨૮૩ ॥, હર્યક્ષઃ, કેસરી 'ન્' (પુ.), ઇભારિઃ (પુ.), પઞ્ચાસ્યઃ, નખરાયુધઃ, મહાનાદઃ, પઞ્ચશિખઃ, પારિન્દ્રઃ, મૃગપતિઃ, મૃગારિઃ (પુ.) ॥૧૨૮૪॥, શ્વેતપિઙ્ગઃ, મૃગદૃષ્ટિઃ, મૃગાશનઃ, પુણ્ડરીકઃ,

૧ પિંગ' ।-માતુ૦

શ્વેતપિઙ્ગોઽપ્યથ વ્યાઘ્રો, દ્વીપી શાર્દૂલ-ચિત્રકૌ ।
ચિત્રકાયઃ પુણ્ડરીકસ્તરક્ષુસ્તુ મૃગાદનઃ ॥ ૧૨૮૫ ॥
શરભઃ કુઞ્જરારાતિરુત્પાદકોઽષ્ટપાદપિ ।
ગવયઃ સ્યાદ્ વનગવો, ગોસદૃક્ષોઽશ્વવારણઃ ॥ ૧૨૮૬ ॥
ખડ્ગી વાધ્રીણસઃ ખડ્ગો, ગણ્ડકોઽથ કિરઃ કિરિઃ ।
ભૂદારઃ સૂકરઃ કોલો, વરાહઃ ક્રોડ- પોત્રિણૌ ॥ ૧૨૮૭ ॥
ઘોણી ઘૃષ્ટિઃ સ્તબ્ધરોમા, દંષ્ટ્રી કિટ્યા-ઽઽસ્થલાઙ્ગલૌ ।
આખનિકઃ શિરોમર્મા, સ્થૂલનાસો બહુપ્રજઃ ॥ ૧૨૮૮ ॥

પઞ્ચનખઃ, ચિત્રકાયઃ, મૃગદ્વિટ્-'ષ્' [પલઙ્કષઃ, શૈલાટઃ, વનરાજઃ, નભક્રાન્તઃ, ગણેશ્વરઃ, ॥૧૮૪॥ શૃઙ્ગોષ્ણીષઃ, રક્તજિહ્વઃ, વ્યાદીર્ણાસ્યઃ, સુગન્ધિકઃ એ ૯-શે૦ ૧૮૪-૧૮૫, પારીન્દ્રઃ શિ૦ ૧૧૪] એ ૧૪-સિંહ. વ્યાઘ્રઃ, દ્વીપી 'ઇન્' (પુ), શાર્દૂલઃ, ચિત્રકઃ, ચિત્રકાયઃ, પુણ્ડરીકઃ એ ૬-વાઘ તરક્ષુઃ, મૃગાદનઃ, 'તરક્ષઃ' એ ૨-નાનો વાઘ, જરખ, ચિત્તો, વાઘ ॥૧૨૮૫॥ શરભઃ, કુઞ્જરારાતિઃ (પુ.), ઉત્પાદકઃ, અષ્ટપાદ્ (પુ), [અષ્ટાપદઃ શિ૦ ૧૧૪] એ ૪-અષ્ટાપદ, શરભ ગવયઃ, વનગવઃ, ગોસદૃક્ષઃ, અશ્વવારણઃ એ ૪-રોઝ ॥૧૨૮૬॥ ખડ્ગી 'ઇન્' (પુ), વાધ્રીણસઃ, ખડ્ગઃ, ગણ્ડકઃ એ ૪-ગેંડો કિરઃ, કિરિઃ (પુ.), ભૂદારઃ, સૂકરઃ-'સુકર', કોલઃ, વરાહઃ, ક્રોડઃ, પોત્રી 'ઇન્' (પુ) ॥૧૨૮૭॥, ઘોણી 'ઇન્' (પુ), ઘૃષ્ટિઃ-'ગૃષ્ટિઃ' (પુ), સ્તબ્ધરોમા 'અન્' (પુ), દંષ્ટ્રી 'ઇન્' (પુ), કિટિઃ (પુ), આસ્થલાઙ્ગલઃ, આખનિકઃ, શિરોમર્મા 'અન્' (પુ),સ્થૂલનાસઃ, બહુપ્રજઃ [કુમુખઃ, કામરૂપી 'ઇન્', સલિલપ્રિયઃ, ॥૧૮૫॥ તલેક્ષણઃ, વક્રદંષ્ટ્રઃ, પઙ્કક્રીડનકઃ એ ૬-

भाल्लूके भालूक-ऋक्षा -ऽच्छभल्ल-भल्लूक-भल्लुकाः ।
सृगालो जम्बुकः फेरुः, फेरण्डः फेरवः शिवा ॥ १२८९ ॥
घोरवासी भूरिमायो, गोमायुर्मृगधूर्त्तकः ।
हूरवो भरुजः क्रोष्टा, शिवाभेदेऽल्पके किखिः ॥ १२९० ॥
पृथौ गुण्डिव-लोपाकौ, कोकस्त्वीहामृगो वृकः ।
अरण्यश्वा मर्कटस्तु, कपि कीशः प्लवङ्गमः ॥ १२९१ ॥
प्लवङ्गः प्लवगः शाखामृगो हरिर्वलीमुखः ।
वनौका वानरोऽथासौ, गोलाङ्गूलोऽसिताननः ॥ १२९२ ॥

શિ૦ ૧૮૫-૧૮૬] એ ૧૮-ભૂંડ ॥૧૨૮૮॥ भाल्लूकः, भालूकः, ऋक्षः, अच्छभल्लः, भल्लूकः, भल्लुकः એ ૬-રીંછ. सृगाल', 'जम्बूकः', जम्बुकः 'फेरुः' (પુ), फेरण्डः, फेरवः, शिवा (સ્ત્રી), (શકુનાવેદની) ॥૧૨૮૯॥, घोरवासी 'इन्' (પુ), भूरिमायः, गोमायुः, मृगधूर्त्तकः, हूरवः, भरुजः, क्रोष्टा 'तृ' (પુ), 'वञ्चकः-वञ्चुकः' [शृगालः शि० ११४] એ ૧૩-શિયાલ किखिः (સ્ત્રી.), શિયાલ જેવું પ્રાણી, એક જાતનું શિયાલ-લોંકડી ॥૧૨૯૦॥ गुण्डिवः, लोपाकः એ ૨-થોડું શિયાલને મળતું પ્રાણી. कोकः, ईहामृगः, वृकः, अरण्यश्वा 'अन्' (પુ.), એ ૪-વરૂ मर्कटः, कपिः, कीशः, प्लवङ्गमः, ॥૧૨૯૧॥ प्लवङ्गः, प्लवगः, शाखामृगः, हरि (પુ), वलीमुखः, 'वलिमुखः', वनौकाः 'स्' (પુ), वानरः [प्रवङ्ग शि० ११४] એ ૧૧-વાનર, વાંદરો. गोला-ङ्गूलः-કાળા મુખવાળો વાંદરો ॥ ૧૨૯૨ ॥ मृगः, कुरङ्गः, सारङ्गः,

मृगः कुरङ्गः सारङ्गो वातायु हरिणावपि ।
मृगभेदा रुरु-न्यङ्कु-रङ्कु-गोकर्ण-शंवराः ॥ १२९३ ॥
चमूरु-चीन-चमराः, समूरु-एण-ऋश्य-रौहिषाः ।
कदली कन्दली कृष्णशारः पृषत-रोहितौ ॥ १२९४ ॥
दक्षिणेर्मा तु स मृगो यो व्याधैर्दक्षिणे क्षतः ।
वातप्रमीर्वातमृगः, शशस्तु मृदुलोमकः ॥ १२९५ ॥
शूलिको लोमकर्णोऽथ, शल्ये शलल-शल्यकौ ।
श्वाविच्च तच्छलाकायां, शललं शलमित्यपि ॥ १२९६ ॥

વાતાયુઃ (પુ.), હરિણઃ, 'વનાયુઃ' [અજિનયોનિઃ (પુ.) શે૦ ૧૮૬, વાનાયુ. શિ૦ ૧૧૫] એ ૫–મૃગ, હરિણ રુરુઃ (પુ.), ન્યઙ્કુઃ, રઙ્કુઃ (પુ.), ગોકર્ણઃ, શંવરઃ 'શમ્બરઃ, સંવરઃ' ॥૧૨૯૩॥, ચમૂરુઃ (પુ.), ચીનઃ, ચમરઃ. સમૂરઃ–'સમૂરુઃ', એણઃ, ઋશ્યઃ,–'ઋષ્યઃ', રૌહિષઃ–'રોહિષઃ', કદલી (સ્ત્રી), કન્દલી (ત્રિ.), 'કદલો-ઇન્', કન્દલી-'ઇન્', કૃષ્ણશારઃ–'કૃષ્ણસારઃ'. પૃષતઃ, રોહિતઃ 'પ્રિયકઃ' એ સત્તર પ્રકારના હરણ છે. ॥૧૨૯૪॥ દક્ષિણેર્મા 'અન્' (પુ.)–પારધિએ દક્ષિણ–જમણા પડખામા ઘાયલ કરેલો મૃગ. વાતપ્રમીઃ (પુ.), વાતમૃગ એ ૨–એક જાતનું વેગવાળું હરણ શશઃ, મૃદુલોમકઃ ॥૧૨૯૫॥, શૂલિકઃ, લોમકર્ણઃ એ ૪–સસલો. શલ્યઃ, શલલઃ, શલ્યકઃ (પુ ન), શ્વાવિદ્ 'ધ્' એ ૪–શાહુડી શલલમ્ (ત્રિ.), શલમ્, 'શલલી' એ ૨–૧ સાહુડીની રોમમય શળી, ૨ શીશોળિયું.

गोधा निहाका गौधेर-गौधारौ दुष्टतत्सुते ।
गौधेयोऽन्यत्र मुसली, गोधिका-गोलिके गृहात् ॥ १२९७ ॥
माणिक्या भित्तिका पल्ली, कुड्यमत्स्यो गृहोलिका ।
स्यादञ्जनाधिका हालिन्यञ्जनिका हलाहलः ॥ १२९८ ॥
स्थूलाऽञ्जनाधिकायां तु, ब्राह्मणी रक्तपुच्छिका ।
कृकलासस्तु सरटः, प्रतिसूर्यः शयानकः ॥ १२९९ ॥
मूषिको मूषको वज्रदशनः खनको-न्दुरौ ।
उन्दुरुर्वृष आखुश्च, सूच्यास्यो वृषलोचने ॥ १३०० ॥

॥૧૨૯૬॥ गोधा, निहाका એ ૨ ઘો गौधेरः, गौधार, 'गौधेयः' એ ૨-૧ ઘોનાં દુષ્ટ બચ્ચા, ૨ ચંદન ઘો (કાળો) સર્પ અને સ્થળ ઘોથી ઉત્પન્ન થયેલ સંતાન) गौधेय -ઘોના સારાં બચ્ચાં. मुसली- 'मुशली', गृहगोधिका, गृहगोलिका ॥૧૨૯૭॥, माणिक्या, भित्तिका, पल्ली, कुड्यमत्स्यः, गृहोलिका એ ૮-ગરોળી अञ्जनाधिका, हालिनी, अञ्जनिका, हलाहलः એ ૪-ગરોળીની જાત-આંજણી. ॥૧૨૯૮॥ ब्राह्मणी, रक्तपुच्छिका એ ૨-મોટી ગરોળી, જાડી ગરોળી, બોડી બ્રાહ્મણી कृकलासः,-'कृकुलाशः, कृकलास,' सरट, प्रति- सूर्यः शयानकः, (प्रतिसूर्यशयानकः) એ ૪-કાચેડો, કાચંડો, સરડો. ॥૧૨૯૯॥ मूषिकः (પુ. ન.), मूषकः- मुषकः', वज्रदशनः, खनकः, उन्दुरः, उन्दुरूः (પુ), वृषः, आखुः (પુ સ્ત્રી), सूच्यास्यः, वृष लोचनः [उन्दरः शि० ११५] એ ૧૦-ઉંદર ॥૧૩૦૦॥ छुछुन्दरी,

છુછુન્દરી ગન્ધમૂષ્યાં, ગિરિકા બાલમૂષિકા
વિડાલ ઓતુર્માર્જારો, હીકુશ્ચ વૃષદંશકઃ ॥ ૧૩૦૧ ॥
જાહકો ગાત્રસઙ્કોચી, મણ્ડલી નકુલઃ પુનઃ ।
પિઙ્ગલઃ સર્પહા બભ્રુઃ, સર્પોઽહિઃ પવનાશનઃ ॥ ૧૩૦૨ ॥

ભોગી ભુજઙ્ગ-ભુજગાવુરગો દ્વિજિહ્વ-
વ્યાલૌ ભુજઙ્ગમસરીસૃપ-દીર્ઘજિહ્વાઃ ।
કાકોદરો વિષધરઃ ફણભૃત્ પૃદાકુ-
દૃક્કર્ણ-કુણ્ડલિ-બિલેશય દન્દશૂકાઃ ॥ ૧૩૦૩ ॥

ગન્ધમૂષી (ગન્ધમૂષિકા) એ ૨-છછુંદરી ગિરિકા, બાલમૂષિકા (ખટાખુઃ) એ ૨-નાનો ઉંદર. વિડાલઃ-'બિડાલઃ', ઓતુઃ (પુ), માર્જારઃ, હીકુઃ (પુ). વૃષદંશકઃ, 'આખુભુક્-'જ્' એ ૫-બિલાડો. [હીકુ-વનવિડાલઃશિ૦ ૧૧૫-જંગલી બિલાડો] ॥૧૩૦૧॥ જાહકઃ, ગાત્રસંકોચી 'ઇન્' (પુ.), મણ્ડલી 'ઇન્ (પુ.) એ ૩-સેહલો, એક જાતનો બિલાડો નકુલઃ પિઙ્ગલઃ, સર્પહા 'અન્' (પુ.), બભ્રુઃ એ ૪-નોળિયો. સર્પઃ, અહિઃ (પુ સ્ત્રી), પવનાશનઃ, ॥૧૩૦૨॥ ભોગી 'ઇન્' (પુ), ભુજઙ્ગઃ, ભુજગઃ, ઉરગઃ, દ્વિજિહ્વ, વ્યાલઃ-વ્યાડઃ, ભુજઙ્ગમઃ, સરીસૃપઃ, દીર્ઘજિહ્વઃ, કાકોદરઃ, વિષધરઃ, ફણભૃત્ (પુ), પૃદાકુઃ (પુ), દૃક્કર્ણ-ચક્ષુઃશ્રવાઃ 'સ્', કુણ્ડલી 'ઇન્' (પુ). બિલેશયઃ, દન્દશૂકઃ, ॥૧૩૦૩॥ દર્વીકરઃ, કઞ્ચુકી 'ઇન્',

[૨૧] દર્વીકરઃ [૨૨] કઞ્ચુકિ-[૨૩] ચક્રિ-ગૂઢ-
[૨૪] પાત્ [૨૫] પન્નગા [૨૬] જિહ્મગ-[૨૭] લેલિહાનૌ ।
[૨૮] કુમ્ભીનસા-[૨૯] ऽऽશીવિષ-[૩૦] દીર્ઘપૃષ્ઠાઃ,
સ્યાદ્ [૧] રાજસર્પસ્તુ [૨] ભુજઙ્ગભોજી ॥ ૧૩૦૪ ॥
[૧] ચક્રમણ્ડલ્ય[૨]જગરઃ, [૩] પારીન્દ્રો [૪] વાહસઃ [૫] શયુઃ ।
[૧] અલગર્દો [૨] જલવ્યાલઃ, સમૌ [૧] રાજિલ-[૨] દુણ્ડુભૌ ॥ ૧૩૦૫ ॥
ભવેત્ [૧] તિલિત્સો [૨] ગોનાસો, [૩] ગોનસો [૪] ઘોણસોऽપિ ચ ।
[૧] કુક્કુટાહિઃ [૨] કુક્કુટાભો, વર્ણેન ચ રવેણ ચ ॥ ૧૩૦૬ ॥

(પુ.), ચક્રી 'ઇન્' (પુ.), ગૂઢપાદ્ (પુ), પન્નગઃ, જિહ્મગઃ, લેલિહાનઃ, કુમ્ભીનસ, આશીવિષઃ-'આશીર્વિષઃ' દીર્ઘપૃષ્ઠઃ, 'દ્વિરસનઃ, ફણાધરઃ, હરિઃ, ભોગધરઃ' [ગોકર્ણઃ શિ૦ ૧૧૫] એ ૩૦-સર્પ, નાગ. રાજસર્પઃ, ભુજઙ્ગભોજી 'ઇન્' (પુ.) ['અહીરણી 'ઇન્' દ્વિમુખઃ શિ૦ ૧૮૭] એ ૨-રાજસર્પ, બે મોંવાળો સર્પ ॥૧૩૦૪॥ ચક્રમણ્ડલી 'ઇન્' (પુ.), અજગરઃ, પારીન્દ્રઃ, વાહસઃ, શયુઃ એ ૫-અજગર અલગર્દઃ, 'અલગર્દ્ધઃ', [અલીગર્દઃ શિ૦ ૧૧૬], જલવ્યાલઃ એ ૨-જલનો સર્પ રાજિલઃ, ડુણ્ડુભઃ- ડુન્ડુભઃ, 'રાજીલઃ, ડુણ્ડુભઃ' એ ૨-૧ ઝેર વિનાનો મોટો સર્પ, ૨ બે મુખવાળો નિર્વિષ 'સર્પ ૩-કાબર ચિતરો સર્પ. ॥૧૩૦૫॥ તિલિત્સઃ, ગોનાસઃ, ગોનસઃ, ઘોણસઃ એ ૪-ગાયના જેવી નાસિકાવાળો સર્પ કુક્કુટાહિઃ (પુ), કુક્કુટાભઃ, એ ૨-વર્ણ અને અવાજમાં કુકડા જેવો સર્પ-કુક્કુટ સર્પ. ॥૧૩૦૬॥ નાગાઃ, કાદ્રવેયાઃ એ ૨ (પુ. બ.)-૧ નાગો, દેવયોનિવાળા

૧ અહીરણઃ ।-માતુ૦

¹નાગાઃ ²પુનઃ કાદ્રવેયાઃ, તેષાં ¹ભોગાવતી પુરી ।
¹શેષો ²નાગાધિપો³ऽનન્તો, ⁴દ્વિસહસ્રાક્ષ ⁵આલુકઃ ॥ ૧૩૦૭ ॥

સ ચ શ્યામોऽથવા શુક્લઃ, ¹સિતપઙ્કજલાઞ્છનઃ ।
¹વાસુકિસ્તુ ²સર્પરાજઃ, શ્વેતો નીલસરોજવાન્ ॥ ૧૩૦૮ ॥

¹તક્ષકસ્તુ લોહિતાઙ્ગઃ, સ્વસ્તિકાઙ્કિતમસ્તકઃ ।
¹મહાપદ્મસ્ત્વતિશુક્લો, દશબિન્દુકમસ્તકઃ ॥ ૧૩૦૯ ॥

¹શઙ્ખસ્તુ પીતો બિભ્રાણો, રેખામિન્દુસિતાં ગળે ।
¹કુલિકોऽર્ધચન્દ્રમૌલિર્જ્વાલાધૂમસમપ્રભઃ ॥ ૧૩૧૦ ॥

સર્પો, ૨ મનુષ્યાકારે ફેણ અને પૂછડાવાળા સર્પો. ભોગાવતી નાગોની નગરી શેષઃ, નાગાધિપઃ, અનન્તઃ, દ્વિસહસ્રાક્ષઃ, આલુકઃ, [એક-કુણ્ડલઃ શિ૦ ૧૧૬]એ ૫-શેષ નાગ ॥૧૩૦૭॥ સિતપઙ્કજલાઞ્છનઃ-કાળો અગર સફેદ શેષ નાગ વાસુકિઃ (પુ), સર્પરાજઃ (નીલો-ત્પલલાઞ્છનઃ) એ ૨-વાસુકી નાગ, નીલોત્પલ જેવા વર્ણવાળો સફેદ નાગ. ॥૧૩૦૮॥ તક્ષકઃ-તક્ષક નાગ, લાલ શરીર અને મસ્તકે સાથિયાના ચિહ્નવાળો નાગ. મહાપદ્મઃ-અત્યંત સફેદ શરીર અને મસ્તકમા દશ ટીલાંવાળો નાગ. ॥૧૩૦૯॥ શઙ્ખઃ-પીળો અને ગળામાં ચંદ્રમા જેવી સફેદ રેખાવાળો નાગ કુલિકઃ-જ્વાલાના ધૂમાડા જેવી કાંતિવાળો અને મસ્તકમાં અર્ધચંદ્રના ચિહ્નવાળો નાગ ॥૧૩૧૦॥

अथ कम्बलाऽश्वतर-धृतराष्ट्रबलाहकाः ।
इत्यादयोऽपरे नागास्तत्तत्कुलसमुद्भवाः ॥ १३११ ॥
निर्मुक्तो मुक्तनिर्मोकः, सविषा निर्विषाश्च ते ।
नागाः स्युर्दृग्विषा लूमविषास्तु वृश्चिकादयः ॥ १३१२ ॥
व्याघ्रादयो लोमविषा, नखविषा नरादयः ।
लालाविषास्तु लूताद्याः, कालान्तरविषाः पुनः ॥ १३१३ ॥
मूषिकाद्या दूषीविषं, त्ववीर्यमौषधादिभिः ।
कृत्रिमं तु विषं चारं, गरश्चोपविषं च तत् ॥१३१४ ॥

कम्बलः, अश्वतरः, धृतराष्ट्रः, बलाहकः એમ ચાર પ્રકારના નાગો હોય છે. બીજા પણ મહાનીલઃ વગેરે નાગો તે તે કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા તે તે નામવાળા છે. ॥૧૩૧૧॥ निर्मुक्तः, मुक्तनिर्मोकः, 'मुक्तकञ्चुकः' એ ૨–ઊતરેલી કાચળીવાળો સર્પ. सविषाः–જે સર્પો ઝેરવાળા હોય તે નાગ વગેરે निर्विषाः–ઝેર વિનાના અજગર વગેરે. दृग्विषः–દૃષ્ટિમા ઝેર હોય તેવા નાગો. लूमविषाः પૂછડામાં ઝેરવાળા વીંછી વગેરે ॥૧૩૧૨॥ लोमविषाः–લોમ-વાળમાં ઝેરવાળા વાઘ વગેરે. नखविषाः–નખમાં ઝેરવાળા મનુષ્ય વગેરે लालाविषाः–લાળમાં ઝેરવાળા કરોળિયા વગેરે कालान्तरविषाः–કાલાન્તરે જેઓનું ઝેર ચઢે તેવા ઉંદર વગેરે ॥૧૩૧૩॥ दूषीविषम्–ઔષધ, મંત્ર વગેરેના પ્રયોગથી વીર્ય વિનાનું કરાયેલું ઝેર. चारम्, गरः, उपविषम् એ ૩–બનાવટી ઝેર ॥૧૩૧૪॥ भोगः, अहिकायः એ ૨–સર્પનું શરીર.

ભોગો ઽહિકાયો દંષ્ટ્રાઽઽશીઃ દર્વી ભોગઃ ફટઃ સ્ફટઃ ।
ફણોઽહિકોશે તુ નિર્લ્વયની- નિર્મોક-કઞ્ચુકાઃ ॥ ૧૩૧૫ ॥

॥ ઇતિ સ્થલચરપઞ્ચેન્દ્રિયાઃ ॥

અથ ખેચરપઞ્ચેન્દ્રિયાનાહ

વિહગો વિહઙ્ગમ-ખગૌ પતગો વિહઙ્ગઃ,
શકુનિઃ શકુન્તિ-શકુનૌ વિ-વયઃ-શકુન્તાઃ ।
નભસઙ્ગમો વિકિર-પત્રરથૌ વિહાયો-
દ્વિજ-પક્ષિ-વિષ્કિર-પતત્રિ-પતત્-પતઙ્ગાઃ ॥ ૧૩૧૬ ॥

આશીઃ 'ઇષ્' (સ્ત્રી), (અહિદંષ્ટ્રા) [આશી 'ઈ' (સ્ત્રી) શિ૦ ૧૧૬]– તાળવામાં રહેલી સર્પની દાઢ (જેનાથી ડસાયેલ માણસ જીવતો નથી.) દર્વી–દર્વિઃ (સ્ત્રી.), ભોગ, ફટ (પુ સ્ત્રી), સ્ફટ. (પુ. સ્ત્રી.), ફણ. (ત્રિ.) એ ૫–સર્પની ફેણ, ફણા. અહિકોશ., નિર્લ્વયની, નિર્મોક., કઞ્ચુક (પુ. ન.), (અહિત્વક્–'ચ્') [નિર્લયની શિ૦ ૧૧૬] એ ૪–સાપની કાચળી. ॥૧૩૧૫॥

॥ ઇતિ સ્થલચરપઞ્ચેન્દ્રિયજીવાઃ સમાપ્તાઃ ॥

અથ ખેચરપઞ્ચેન્દ્રિયનામાનિ

વિહગઃ, વિહઙ્ગમઃ, ખગઃ, પતગઃ, વિહઙ્ગ, શકુનિઃ (પુ), શકુન્તિઃ (પુ.), શકુનઃ, વિઃ, વયઃ 'અસ્' (ન.), શકુન્તઃ, નભસઙ્ગમઃ, વિકિરઃ, પત્રરથઃ, વિહાયા., 'અસ્' (પુ.), દ્વિજઃ, પક્ષી 'ઇન્', વિષ્કિરઃ, પતત્રી 'ઇન્' (પુ.), પતન્ 'ત્' (પુ.), પતઙ્ગઃ ॥૧૩૧૬॥

પિત્સન્ નીડા-ઽણ્ડજોઽગૌકાશ્ચઞ્ચુશ્ચઞ્ચૂઃ સૃપાટિકા ।
ત્રોટિશ્ચ પત્રં પતત્રં, પિચ્છં વાજસ્તનૂરુહમ્ ॥ ૧૩૧૭ ॥
પક્ષો ગરુચ્છદશ્ચાપિ, પક્ષમૂલં તુ પક્ષતિઃ ।
પ્રડીનો-ડ્ડીન-સણ્ડીન્-ડયનાનિ નભોગતૌ ॥ ૧૩૧૮ ॥
પેશીકોશોઽણ્ડે કુલાયો, નીડે કેકી તુ સર્પભુક્ ।
મયૂર-વર્હિણૌ નીલકણ્ઠો મેઘસુહૃત્ શિખી ॥૧૩૧૯॥

પિત્સન્ 'ત્' (પુ), નીડજઃ, અણ્ડજઃ, અગૌકાઃ 'અસ્' (પુ.), 'પત્રી-'ઇન્', નગૌકાઃ-'અસ્', વાજિ-'ઇન્', વિવિષ્કિરઃ, નીડોદ્ભવઃ, ગરુત્માન્-'મત્', [ચઞ્ચુમાન્-'મત્', કણ્ઠાગ્નિઃ, કોકસમુખઃ, લોમકી-'ઇન્', રસનારદઃ, ॥૧૮૭॥ [1]વારઙ્ગઃ, નાડીચરણઃ એ ૭-શે૦ ૧૮૭-૧૮૮; પતત્રિઃ (પુ) શિ૦ ૧૧૭] એ ૨૫-પક્ષી ચઞ્ચુઃ, ચઞ્ચૂઃ, સૃપાટિકા-સૃપાટી, ત્રોટિઃ એ ૪-(સ્ત્રી) પક્ષીની ચાચ. પત્રમ્, પતત્રમ્, પિચ્છમ્, વાજ, તનૂરુહમ્ (પુ. ન.), ॥૧૩૧૭॥ પક્ષઃ, ગરુત્ (પુ. ન), છદઃ (પુ. ન) [પિઞ્છમ્ શિ૦ ૧૧૭] એ ૮-પક્ષીની ચાચ. પક્ષમૂલમ્, પક્ષતિઃ (સ્ત્રી.) એ ૨-પાંખનું મૂળ. પ્રડીનમ્, ઉડ્ડીનમ્, સણ્ડીનમ્, ડયનમ્, નભોગતિઃ (સ્ત્રી) એ ૫-ઊડવાની ક્રિયા, ઊડવું તે. ॥૧૩૧૮॥ પેશીકોશઃ, અણ્ડમ્ (પુ. ન.) 'પેશી-પેશિઃ, કોષઃ-કોશઃ,' એ ૨-ઇંડું. કુલાયઃ, નીડઃ (ત્રિ) એ ૨-પક્ષીનો માળો. કેકી 'ઇન્' (પુ), સર્પભુક્ 'જ્' (પુ), મયૂરઃ, વર્હિણઃ, નીલકણ્ઠઃ, મેઘસુહૃદ્ (પુ), શિખી 'ઇન્' (પુ),-શિખાવલઃ ॥૧૩૧૯॥, શુક્લાપાઙ્ગઃ [ચિત્રપિઙ્ગલઃ, નૃત્યપ્રિયઃ, સ્થિરમદઃ,

૧ વારઙ્ગિ. ।-માનુ૦

શુક્લાપાઙ્ગોઽસ્ય વાક્ કેકા, પિચ્છં વર્હં શિખણ્ડકઃ ।
પ્રચલાકઃ કલાપશ્ચ, મેચકશ્ચન્દ્રકઃ સમૌ ॥૧૩૨૦॥
વનપ્રિયઃ પરભૃતઃ, તામ્રાક્ષઃ કોકિલઃ પિકઃ ।
કલકણ્ઠઃ કાકપુષ્ટઃ, કાકોઽરિષ્ટઃ સકૃત્પ્રજઃ ॥૧૩૨૧॥
આત્મઘોષશ્ચિરજીવી, ઘૂકારિઃ કરટો દ્વિકઃ ।
એકદૃગ્ વલિભુગ્ ધ્વાઙ્ક્ષો, મૌકુલિર્વાયસોઽન્યભૃત્ ॥૧૩૨૨॥

ખિલખિલ્લઃ, નર્તનઃ ॥૧૮૮॥, માર્જારકણ્ઠઃ, મરૂકઃ, મેઘનાદાનુલાસકઃ, 'મયુકઃ, વહુલગ્રીવ', નગાવાસઃ, ચન્દ્રકી 'ઇન્' (પુ) એ ૧૨-શે૦ ૧૮૮-૧૮૯. વર્હી 'ઇન્' (પુ.) શિ૦ ૧૧૭] એ ૮-મોર. કેકા-મોરની વાણી-અવાજ. પિચ્છમ્, વર્હમ્, (પુ. ન.), શિખણ્ડકઃ-શિખણ્ડઃ, પ્રચલાકઃ, કલાપઃ એ ૫-મોરનું પીછું. મેચકઃ, ચન્દ્રકઃ એ ૨-મોરના પીંછાનો ચંદ્રક ચાંદો. (ટીલડી) ॥૧૩૨૦॥ વનપ્રિયઃ, પરભૃતઃ, તામ્રાક્ષઃ, કોકિલઃ-કોકિલા, પિકઃ, કલકણ્ઠઃ, કાકપુષ્ટઃ [મદોલ્લાપી 'ઇન્' (પુ), કાકજાતઃ, રતોદ્વહઃ, મધુઘોષઃ, મધુકણ્ઠઃ, સુધાકણ્ઠઃ, કુહૂમુખઃ, ॥૧૯૦॥ ઘોષયિત્નુઃ (પુ,), પોષયિત્નુ (પુ.), કામતાલ, કુનાલિકઃ એ ૧૧-શે૦ ૧૯૦-૧૯૧; પરપુષ્ટઃ, અન્યભૃતઃ શિ૦ ૧૧૭] એ ૭-કોયલ. કાકઃ, અરિષ્ટઃ, સકૃત્પ્રજઃ ॥૧૩૨૧॥, આત્મઘોષઃ, ચિરજીવી 'ઇન્' (પુ), ઘૂકારિઃ (પુ.), કરટઃ, દ્વિકઃ, એકદૃક્ 'શ્' (પુ.), વલિભુક્ 'જ્' (પુ), ધ્વાઙ્ક્ષઃ, મૌકુલિઃ, વાયસઃ, અન્યભૃત્ (પુ.), 'પરભૃત્' [વીલપુષ્ટઃ શિ૦૧૧૮] એ ૧૪-કાગડો. ॥૧૩૨૨॥ વૃદ્ધકાકઃ-એક

૧ મયૂકઃ । માનુ૦

वृद्ध-द्रोण-दग्ध-कृष्ण-पर्वतेभ्यस्त्वसौ परः ।
वनाश्रयश्च काकोलो, मद्गुस्तु जलवायसः ॥१३२३॥
घूके निशाटः काकारिः, कौशिको-लूक-पेचकाः ।
दिवान्धोऽथ निशावेदी, कुक्कुटश्चरणायुधः ॥१३२४॥
कृकवाकुस्ताम्रचूडो, विवृताक्षः शिखण्डिकः ।
हंसाश्चक्राङ्ग-वक्राङ्ग मानसौकः सितच्छदाः ॥१३२५॥

જાતનો કાગડો. द्रोणकाकः, [द्रोणः શિ० ૧૧૮]–દ્રોણ–હિંસક કાગડો. दग्धकाकः, कृष्णकाकः, पर्वतकाकः, वनाश्रयः, काकोलः–એ સાત જાતના કાગડાઓ છે. मद्गुः (પુ), जलवायसः એ ૨–પાણીનો કાગડો. ॥૧૩૨૩॥ घूकः, निशाटः, काकारिः, कौशिकः, उलूकः, पेचकः, दिवान्धः, 'दिवाभीतः' એ ૭–ઘૂવડ. निशावेदी 'इन्' (પુ), कुक्कुटः (પુ. न), चरणायुध ॥૧૩૨૪॥, कृकवाकुः, ताम्रचूडः, विवृताक्षः, शिखण्डिकः [दीर्घनादः, चर्मचूडः, नखायुधः ॥૧૯૧॥, मयूरचटकः, शौण्डः, रणेच्छुः, (પુ), कलाधिकः, आरणी 'इन्' (પુ.), विष्किरः, बोधिः, नन्दीकः, पुष्टिवर्धनः ॥૧૯૨॥, चित्रवाजः, महायोगी 'इन्' (પુ.), स्वस्तिकः, मणिकण्ठकः, उषाकोलः, विशोकः એ ૧૮–वाजः, ग्रामकुक्कुटः–ગામડાનો કુકડો શિ० ૧૯૧–૧૯૩] એ ૭–કુકડો. हंसाः, चक्राङ्गाः, वक्राङ्गाः, मानसौकसः 'अस्', सितच्छदाः, 'श्वेतगरुतः–त्' [मरालाः શિ० ૧૯૪] એ ૫–(પુ. બ.) હંસ. ॥૧૩૨૫॥ राजहंसाः (પુ બ)–રાજહંસો–શરીર ધોળું અને

राजहंसास्त्वमी चञ्चुचरणैरतिलोहितैः ।
मल्लिकाक्षास्तु मलिनैर्धार्त्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥१३२६॥
कादम्बास्तु कलहंसाः, पक्षैः स्युरतिधूसरैः ।
वारला वरला हंसी, वारटा वरटा च सा ॥१३२७॥
दार्वाघाटः शतपत्रः खञ्जरीटस्तु खञ्जनः ।
सारसस्तु लक्ष्मणः स्यात्, पुष्कराख्यः कुरङ्कर ॥१३२८॥

ચાંચ તથા પગ ઘણા રાતા હોય તેવા હંસો. मल्लिकाक्षाः (પું બ) શરીર ધોળું અને ચાંચ તથા પગ કંઈક કાળાશ પડતા હોય તેવા હંસો. धार्त्तराष्ट्राः (પુ બ)—શરીર ધોળું અને ચાંચ તથા પગ કાળા હોય તેવા હંસો. (રાજહંસથી કંઈક ન્યૂન હોય.) ॥૧૩૨૬॥ कादम्बाः, कलहंसाः એ ૨-(પુ બ.) બાલહંસ, કલહંસ, અતિ ધૂસર—કાળી અને ધોળી પાંખવાળા હંસ वारला, वरला, हंसी, वारटा, वरटा એ ૫–હંસની સ્ત્રી, હંસી. ॥૧૩૨૭॥ दार्वाघाटः, शतपत्रः એ લક્કડકૂટ પક્ષી खञ्जरीटः, खञ्जनः એ ૨–દિવાળી ઘોડો, ખંજન પક્ષી. सारसः, लक्ष्मणः, पुष्कराख्यः, कुरङ्करः [दीर्घजानुकः, गोनर्दः, मैथुनी 'इन्' (પુ.), कामी 'इन्' (પુ.), [1]श्येनाक्षः, रक्तमस्तकः એ ૬–શે૦ ૧૯૪] એ ૪–સારસ પક્ષી ॥ ૧૩૨૮ ॥ सारसी, लक्ष्मणा 'लक्षणा' [लक्ष्मणी શિ૦ ૧૧૮] એ ૨ સારસી.

૧ श्येनास्यः । ग्रान्थ०

सारसी लक्ष्मणाऽथ क्रुङ्, क्रौञ्चे चापे किकीदिविः ।
चातकः स्तोकको वप्पीहः सारङ्गो नभोऽम्बुपः ॥१३२९॥
चक्रवाको रथाङ्गाह्वः, कोको द्वन्द्वचरोऽपि च ।
टिट्टिभस्तु कटुक्वाण, उत्पादशयनश्च सः ॥१३३०॥
चटको गृहबलिभुक्, कलविङ्कः कुलिङ्ककः ।
तस्य योषित् तु चटका, स्त्र्यपत्ये चटका तयोः ॥ १३३१ ॥
पुमपत्ये चाटकैरो, दात्यूहे कालकण्टकः ।
जलरङ्कुर्जलरङ्जो, बके कङ्को बकोटवत् ॥ १३३२ ॥

क्रुङ् 'ञ्च्', क्रौञ्चः-'क्रुञ्च' એ ૨-ક્રૌંચ પક્ષી [क्रौञ्ची, क्रुञ्चा-ક્રૌંચપક્ષીની સ્ત્રી. શિ૦ ૧૧૮] चापः; किकीदिविः 'किकीदीविः, किकिदिविः, किकिदिवः, किकीदिवीः, किकीदिवः, किकिः, किकी, दिवः' [किकी, दिविः ॥ ११८ ॥, किकिदीविः એ ૩-શિ૦ ૧૧૮-૧૧૯] એ ૨-ચાષ પક્ષી चातकः, स्तोककः, वप्पीहः, सारङ्गः, नभोऽम्बुपः 'शारङ्गः, तोककः' એ ૫-ચાતક પક્ષી, બપૈયો. ॥ ૧૩૨૯ ॥ चक्रवाकः-चक्रः (ચક્ર શબ્દ-વાચક શબ્દો.), रथाङ्गाह्वः-रथाङ्गः, कोकः, द्वन्द्वचरः એ ૪-ચક્રવાક પક્ષી, ચકવો टिट्टिभः, कटुक्वाणः, उत्पादशयनः 'टिटिभकः, टिट्टिभकः' [टीटिभः, શિ૦ ૧૧૯] એ ૩-ટીટોડી. ॥૧૩૩૦॥ चटक, गृहबलिभुक् 'ज्' (પુ), कलविङ्कः, कुलिङ्ककः [कुलिङ्गः શિ૦ ૧૧૯] એ ૪-ચકલો. चटका-ચકલી चटका-બાલ ચકલી ॥ ૧૩૩૧ ॥ चाटकैरः-બાળ ચકલો. दात्यूहः, कालकण्टकः, जलरङ्कुः (પુ) जलरञ्जः [काल कण्टकः; दात्योहः-'दात्योहः' શિ૦ ૧૧૯-૧૨૦] એ ૪-૧ જલ કાગડો; ૨ જલ કુકડો, ૩ ઢેંક પક્ષી बकः, कङ्कः, बकोटः એ

વલાહકઃ સ્યાદ્ બલાકો, વલાકા વિસકણ્ઠિકા ।
ભૃઙ્ગઃ કલિઙ્ગો ધૂમ્યાટઃ, કઙ્કસ્તુ કમનચ્છદઃ ॥ ૧૩૩૩ ॥
લોહપૃષ્ઠો દીર્ઘપાદઃ, કર્કટઃ સ્કન્ધમલ્લકઃ ।
ચિલ્લઃ શકુનિરાતાપી, શ્યેનઃ પત્રી શશાદનઃ ॥ ૧૩૩૪ ॥
દાક્ષાય્યો દૂરદૃગ્ ગૃધ્રોઽથોત્ક્રોશો મત્સ્યનાશનઃ ।
કુરરઃ કીરસ્તુ શુકો, રક્તતુણ્ડઃ ફલાદનઃ ૧૩૩૫ ॥

૩–બગલો ॥ ૧૩૩૨ ॥ વલાહકઃ, બલાકઃ એ ૨–બગલાની જાતિ. વલાકા, વિસકણ્ઠિકા–બિસકણ્ઠિકા [વિસકણ્ટિકા, વકેરુકા–વકેરુઃ શિ૦ ૧૨૦] એ ૨–બગલી. ભૃઙ્ગઃ, કલિઙ્ગઃ, ધૂમ્યાટઃ એ ૩–મસ્તકચૂડ, કાકા કઉઆ નામનું પક્ષી. કઙ્કઃ, કમનચ્છદઃ ॥૧૩૩૩॥, લોહપૃષ્ઠઃ, દીર્ઘપાદઃ, કર્કટઃ, સ્કન્ધમલ્લકઃ એ ૬–કંક પક્ષી–આ પક્ષીના પાંખની બાણની પૂંખ થાય છે. ચિલ્લઃ, શકુનિઃ (પુ), આતાપી 'ઇન્' (પુ.),–'આતાયી–'ઇન્' એ ૩–સમળી. શ્યેનઃ, પત્રી 'ઇન્' (પુ.), શશાદનઃ એ ૩–શ્યેન પક્ષી, સીંચાણો, બાજ પક્ષી ॥ ૧૩૩૪ ॥ દાક્ષાય્યઃ, દૂરદૃક્ 'શ્' (પુ), ગૃધ્રઃ [પુરુષવ્યાઘ્રઃ, કામાયુઃ (પુ), કૂણિતેક્ષણઃ, સુદર્શનઃ, શકુનિઃ, આજઃ] એ ૬-શે૦ ૧૯૫ | એ ૩–ગીધ ઉત્ક્રોશઃ, મત્સ્યનાશનઃ, કુરરઃ એ ૩ ૧ માછલાંનો નાશ કરનાર કુરર પક્ષી, કુર કુર એવો શબ્દ કરનાર પક્ષી, ૨ માછલાના આકારનું બાજ પક્ષી કીરઃ, શુકઃ, રક્તતુણ્ડઃ, ફલાદનઃ [પ્રિયદર્શનઃ ॥ ૧૯૫ ॥, શ્રીમાન્ 'મત્' (પુ), મેધાતિથિઃ (પુ.), વાગ્મી 'ઇન્' (પુ.) એ ૪–શે૦ ૧૯૫–૧૯૬; મેધાવી 'ઇન્' (પુ.) શિ૦ ૧૨૦] એ ૪–પોપટ. ॥ ૧૩૩૫ ॥

શારિકા તુ પીતપાદા, ગોરાટી ગોકિરાટિકા ।
સ્યાચ્ચર્મચટકાયાં તુ, જતુકાઽજિનપત્રિકા ॥૧૩૩૬॥
વલ્ગુલિકા મુખવિષ્ઠા, પરોષ્ણી તૈલપાયિકા ।
કર્કરેટુઃ કરેટુઃ સ્યાત્, કરટુઃ કર્કરાટુકઃ ॥૧૩૩૭॥
આટિરાતિઃ શરારિઃ સ્યાત્, કૃકણ-ક્રકરૌ સમૌ ।
ભાસે શકુન્તઃ કોયષ્ટિઃ, શિખરી જલકુક્કુભઃ ॥૧૩૩૮॥

શારિકા, પીતપાદા, ગોરાટી, ગોકિરાટિકા, 'સારિકા' એ ૪–સારિકા, મેના. ચર્મચટકા, જતુકા, 'જતૂકા', અજિનપત્રિકા–'અજિનપત્રા' એ ૩–ચામાચીડિયુ. ॥ ૧૩૩૬ ॥ વલ્ગુલિકા, મુખવિષ્ઠા, પરોષ્ણી, તૈલપાયિકા, [નિઘાટનો શિ૦ ૧૨૦] એ ૩–૧ વાગોળ. ૨ તેલ પીનાર પાંખવાળું એક જાતનું ચામાચીડિયું. કર્કરેટુઃ, કરેટુઃ, કરટુઃ, કર્કરાટુકઃ–કર્કરાટુ. એ ૪–અશુભ બોલનાર એક જાતનું પક્ષી. ॥૧૩૩૭॥ આટિઃ, આતિઃ, 'આટી, આડી', શરારિઃ–'શરાલિઃ, શરાલી, શરાતિઃ, શરાટિઃ, શરાડિઃ' એ ૩ (સ્ત્રી.)–શરારી, એક જાતનું પક્ષી. કૃકણઃ, ક્રકરઃ એ ૨–સફેદ તેતર. ભાસઃ, શકુન્ત. એ ૨–ભાસ પક્ષી, કાબર, ગીધ જેવુ પક્ષી. કોયષ્ટિઃ (પુ), શિખરી 'ઇન્' (પુ.), જલકુક્કુભઃ એ ૩-જલકુકડી, એક જાતનુ જલચર પક્ષી. ॥ ૧૩૩૮ ॥ પારાપતઃ, કલરવઃ, કપોતઃ,

પારાપતઃ કલરવઃ, કપોતો રક્તલોચનઃ ।
જ્યોત્સ્નાપ્રિયે ચલચઞ્ચુ-ચકોર-વિષસૂચકાઃ ॥૧૩૩૯॥
જીવંજીવસ્તુ ગુન્દ્રાલો, વિષદર્શનમૃત્યુકઃ ।
વ્યાઘ્રાટસ્તુ ભરદ્વાજઃ, પ્લવસ્તુ ગાત્રસંપ્લવઃ ॥૧૩૪૦॥
તિત્તિરિસ્તુ ખરકોણો, હારીતસ્તુ મૃદઙ્કુરઃ ।
કારણ્ડવસ્તુ મલ્લઃ, સુગૃહશ્ચઞ્ચુસૂચિકઃ ॥૧૩૪૧॥
કુમ્ભકારકુક્કુટસ્તુ, કુક્કુભઃ કુહકસ્વનઃ ।
પક્ષિણા યેન ગૃહ્યન્તે, પક્ષિણોઽન્યે સ દીપકઃ ॥૧૩૪૨॥

રક્તલોચન. [પારાવતઃ શિ૦ ૧૨૧] એ ૪-કબૂતર. જ્યોત્સ્નાપ્રિયઃ, ચલચઞ્ચુઃ (પુ), ચકોરઃ, વિષસૂચકઃ એ ૪-ચકોર પક્ષી. ॥ ૧૩૩૯ ॥ જીવંજીવઃ, ગુન્દ્રાલઃ, વિષદર્શનમૃત્યુકઃ એ ૩-જીવંજીવ પક્ષી-મોરના પીંછાં જેવા પીંછાવાળું પક્ષી, જે પક્ષી ઝેર જોતાંની સાથે મૃત્યુ પામે છે. વ્યાઘ્રાટઃ, ભરદ્વાજઃ, એ ૨-ભારદ્વાજ પક્ષી પ્લવઃ, ગાત્રસંપ્લવઃ એ ૨-પ્લવ પક્ષી-જલમાં ડુબકી મારનાર પક્ષી. ॥ ૧૩૪૦ ॥ તિત્તિરિઃ (પુ.), ખરકોણઃ એ ૨-તેતર. હારીતઃ-'હારિતઃ' મૃદઙ્કુરઃ એ ૨-હારીત પક્ષી. કારણ્ડવઃ, મલ્લઃ એ ૨-બતક પક્ષી. સુગૃહ, ચઞ્ચુસૂચિકઃ એ ૨ સુઘરી પક્ષી. ॥ ૧૩૪૧ ॥ કુમ્ભકારકુક્કુટઃ, કુક્કુભઃ, કુહકસ્વનઃ એ ૩-રાની કૂકડો. દીપકઃ- શ્યેન, સિંચાનક વગેરે પક્ષી, જે બીજા પક્ષીઓને પકડે છે તે. ॥ ૧૩૪૨ ॥ છેકાઃ, ગૃહ્યાઃ, એ ૨-(પુ બ.)

છેકા ગૃહ્યાશ્ચ તે ગેહાસક્તા યે મૃગપક્ષિણઃ ।

॥ ઇતિ ખેચરાઃ પઞ્ચેન્દ્રિયાઃ ॥

જલચરાનાહ

મત્સ્યો મીનઃ પૃથુરોમા, ઝષો વૈસારિણોऽણ્ડજઃ ॥૧૩૪૩॥
સઙ્ઘચારી સ્થિરજિહ્વ, આત્માશી સ્વકુલક્ષયઃ ।
વિસારઃ શકલી શલ્કી, શંવરોऽનિમિષસ્તિમિઃ ॥૧૩૪૪॥
સહસ્રદંષ્ટ્રે વાદાલઃ પાઠીને ચિત્રવલ્લિકઃ ।
શકુલે સ્યાત્ કલકોऽથ, ગડકઃ શકુલાર્ભકઃ ॥૧૩૪૫॥

ઘેર પાળેલાં પશુ-પક્ષી ॥ ઇતિ ખેચરપઞ્ચેન્દ્રિયજીવાઃ સમાપ્તાઃ ॥

અથ જલચરપઞ્ચેન્દ્રિયનામાનિ

મત્સ્યઃ, મીનઃ, પૃથુરોમા 'અન્' (પુ), ઝષઃ, વૈસારિણઃ, અણ્ડજઃ ॥૧૩૪૩॥, સઙ્ઘચારી 'ઇન્' (પુ), સ્થિરજિહ્વઃ, આત્માશી 'ઇન્' (પુ), સ્વકુલક્ષયઃ, વિસારઃ, શકલી 'ઇન્' (પુ), શલ્કી 'ઇન્' (પુ.), શંવરઃ-શમ્બરઃ, અનિમિષઃ, તિમિઃ (પુ.) [જલપિપ્પકઃ, મૂકઃ, જલાશયઃ, શેવઃ એ ૪-શે૦ ૧૯૬, મત્સઃ શિ૦ ૧૨૧] એ ૧૬-મચ્છ, માછલું ॥૧૩૪૪॥ સહસ્રદંષ્ટ્રઃ, વાદાલઃ [પતનઃ ॥ ૧૯૬ ॥, જલવાલઃ, વદાલઃ એ ૩-શે૦ ૧૯૬-૧૯૭] એ ૨-હજાર દાઢાવાળો મચ્છ. પાઠીનઃ, ચિત્રવલ્લિકઃ [મૂર્દ્ધપાઠકઃ શે૦ ૧૯૭] એ ૨-મગરમચ્છ, મત્સ્ય વિશેષ શકુલઃ, કલકઃ એ ૨-શકુલ મચ્છ ગડકઃ, શકુલાર્ભકઃ એ ૨-શકુલમચ્છનુ બાળક. ॥૧૩૪૫॥ ઉલૂપી-'ઉલૂપી-ઇન્', શિશુકઃ એ ૨-એક જાતનો મચ્છ,

ઉલૂપી શિશુકે પ્રોષ્ઠી, શફરઃ શ્વેતકોલકે ।
નલમીનશ્ચિલિચિમો, મત્સ્યરાજસ્તુ રોહિતઃ ॥૧૩૪૬॥
મદ્ગુરસ્તુ રાજશૃઙ્ગઃ, શૃઙ્ગી તુ મદ્ગુરપ્રિયા ।
ક્ષુદ્રાણ્ડમત્સ્યજાતં તુ, પોતાધાનં જલાણુકમ્ ॥૧૩૪૭॥
મહામત્સ્યાસ્તુ ચીરિલ્લિ-તિમિઙ્ગિલ-ગિલાદયઃ ।
અથ યાદાંસિ નક્રાદ્યા હિંસકા જલજન્તવઃ ॥૧૩૪૮॥
નક્રઃ કુમ્ભીર આલાસ્યઃ, કુમ્ભી મહામુખોઽપિ ચ ।
તાલુજિહ્વઃ શઙ્ખમુખો, ગોમુખો જલસૂકરઃ ॥૧૩૪૯॥

શિશુમારના જેવો મચ્છ. પ્રોષ્ઠી, શફરઃ (પુ. સ્ત્રી.), શ્વેતકોલકઃ એ ૩–સહરી મચ્છ, સફેદ મચ્છ નલમીનઃ 'નડમીનઃ,' ચિલિચિમઃ 'ચિલિચિમિઃ' એ ૨–તૃણચારી મચ્છ. મત્સ્યરાજઃ, રોહિતઃ એ ૨–મચ્છરાજ–મોટો મચ્છ. ॥ ૧૩૪૬॥ મદ્ગુરઃ, રાજશૃઙ્ગઃ એ ૨–રાજશૃંગ મચ્છ, શીંગડાવાળો મચ્છ. શૃઙ્ગી, મદ્ગુરપ્રિયા મદ્ગુર-મચ્છની સ્ત્રી પોતાધાનમ્, જલાણુકમ્ એ ૨ –નાનાં માછલાંનો સમુદાય, ઇંડામાથી નીકળેલાં માછલાંનો સમુદાય ॥ ૧૩૪૭ ॥ મહામત્સ્યાઃ, ચીરિલ્લિઃ (પુ.), તિમિઙ્ગિલઃ, તિમિઙ્ગિલગિલઃ (નન્દ્યાવર્તઃ વગેરે) એ ૪–મોટા માછલાં. યાદાંસિ 'અસ્' (ન. બ.)–મગર વગેરે હિંસક જલજંતુઓ. ॥ ૧૩૪૮ ॥ નક્રઃ, કુમ્ભીરઃ, આલાસ્યઃ, કુમ્ભી 'ઇન્' (પુ.), મહામુખઃ, તાલુજિહ્વઃ, શઙ્ખમુખઃ, ગોમુખઃ, જલસૂકરઃ [શઙ્કુમુખઃ શિ૦ ૧૨૧] એ ૯–મગરમચ્છ. ॥૧૩૪૯॥ શિશુમારઃ, (જલકપિઃ), અમ્બુકૂર્મઃ, ઉષ્ણવીર્યઃ, મહાવસઃ

શિશુમારસ્ત્વમ્બુકૂર્મે, ઉષ્ણવીર્યો મહાવસઃ ।
ઉદ્રસ્તુ જલમાર્જારઃ, પાનીયનકુલો વસી ॥૧૩૫૦॥
ગ્રાહે તન્તુસ્તન્તુનાગોઽવહારો નાગ-તન્તુણૌ ।
અન્યેઽપિ યાદોભેદાઃ, સ્યુર્વહવો મકરાદયઃ ॥૧૩૫૧॥
કુલીરઃ કર્કટઃ પિઙ્ગચક્ષુઃ પાર્શ્વોદરપ્રિયઃ ।
દ્વિધાગતિઃ ષોડશાંહ્રિઃ, કુરચિલ્લો વહિશ્ચરઃ ॥૧૩૫૨॥
કચ્છપઃ કમઠઃ કૂર્મઃ, ક્રોડપાદશ્ચતુર્ગતિઃ ।
પઞ્ચાઙ્ગગુપ્ત-દૌલેયૌ, જીવથઃ કચ્છપી ડુલી ॥૧૩૫૩॥

એ ૪–જલનો વાંદરો, શિશુમાર મચ્છ. (બાળકોને ખાઈ જનાર મચ્છ) ઉદ્રઃ, જલમાર્જારઃ, પાનીયનકુલઃ, વસી 'ઇન્' (પુ.) એ ૪–જલનો બિલાડો, જલનો નોળિયો ॥ ૧૩૫૦ ॥ ગ્રાહઃ, તન્તુઃ (પુ.), તન્તુનાગઃ, અવહારઃ, નાગઃ-જલસર્પઃ, તન્તુણઃ [વરુણપાશઃ શિ૦ ૧૨૧] એ ૬–ગ્રાહ–ઝુંડ. મકરઃ (શઙ્કુઃ, ફણી 'ઇન્')–મગર વગેરે જલજંતુના બીજા પણ ભેદો છે. ॥ ૧૩૫૧ ॥ કુલીરઃ–'કુલિરઃ' (પુ ન), કર્કટ–'કરકટઃ, કર્કડઃ', પિઙ્ગચક્ષુઃ 'ષ્' (પુ), પાર્શ્વોદરપ્રિયઃ, દ્વિધાગતિઃ (પુ), ષોડશાંહ્રિઃ (પુ.), કુરચિલ્લઃ, વહિશ્ચરઃ એ ૮–કરચલો. ॥ ૧૩૫૨ ॥ કચ્છપઃ, કમઠઃ, કૂર્મઃ, ક્રોડપાદઃ, ચતુર્ગતિઃ (પુ), પઞ્ચાઙ્ગગુપ્તઃ, દૌલેયઃ, જીવથઃ [ઉહારઃ શિ૦ ૧૨૨] એ ૮–કાચબો. કચ્છપી, ડુલી, 'કમઠી, ડુલી' એ ૨-કાચબી. ॥ ૧૩૫૩ ॥ મણ્ડૂકઃ, હરિઃ (પુ), શાલૂરઃ–

मण्डूके हरि-शालूर-प्लव-भेक-प्लवङ्गमाः ।
वर्षाभूः प्लवगः शालुरजिह्व-व्यङ्ग-दर्दुराः ॥१३५४॥

स्थले नराद्यो ये तु, ते जले जलपूर्वकाः ।
अण्डजाः पक्षिसर्पाद्याः, पोतजाः कुञ्जरादयः ॥१३५५॥

रसजा मद्यकीटाद्या, नृ गवाद्या जरायुजाः ।
यूकाद्याः स्वेदजा मत्स्यादयः संमूर्च्छनोद्भवाः ॥१३५६॥

'સાલૂરः', પ્લવ', ભેકः, પ્લવઙ્ગમ, વર્ષાભૂः (પુ), પ્લવગः, શાલુः (પુ.), અજિહ્વ, વ્યઙ્ગ', દર્દુરः એ ૧૨–દેડકો ॥૧૩૫૪॥ નર (મનુષ્ય, હસ્તી, તુરંગ) વગેરે જે સ્થલચર જીવો છે, તે જ જીવોમાં જલ શબ્દ પૂર્વમાં મૂકવાથી જલચર જીવો થાય છે જેમ–જલનરः, જલમનુષ્યः, જલહસ્તી 'ઇન્' (પુ.), જલતુરઙ્ગः વગેરે ॥ इति जलचरपञ्चेन्द्रियजीवाः समाप्ताः ॥ ૧ અણ્ડજાः–પક્ષી, સાપ વગેરે અંડજ–ઈંડામાંથી ઉત્પન્ન થનારા છે. ૨ પોતજા -હાથી વગેરે પોત (જરાયુ-વિનાના) ગર્ભથી ઉત્પન્ન થનાર પોતજ છે. ।૧૩૫૫। ૩ રસજાः–મદિરાના કીડા વગેરે રસજ રસમાંથી ઉત્પન્ન થનારા છે ૪ જરાયુજાः–મનુષ્ય, ગાય વગેરે જરાયુજ–ઓરમાંથી ઉત્પન્ન થનારા છે ૫ સ્વેદજાः–જૂ, માંકણ, મચ્છર વગેર સ્વેદજ–ઘામ, પરસેવાથી ઉત્પન્ન થનારા છે. ૬ સંમૂર્ચ્છનોદ્‌ભવા-–માછલાં, સર્પ વગેરે છે સંમૂર્ચ્છિમ-એની મેળે ઉત્પન્ન થનારા છે ॥૧૩૫૬॥ ૭ ઉદ્‌ભિદः 'દ્' (પું. બ) ઉદ્‌ભિજ્જમ્, ઉદ્‌ભિદમ્

खञ्जनास्तूद्भिदोऽथोपपादुका देवनारकाः ।
त्रसयोनय इत्यष्टावुद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥१३५७॥

इति श्रीस्वपरसमयपारावारपारीण-शब्दावतार-कलिकालसर्वज्ञाचार्यपुङ्गव श्रीहेमचन्द्रसूरीश्वरविरचिताभिधानचिन्तामणि नाममालायां तिर्यक्काण्डश्चतुर्थः समाप्तः ॥ ४ ॥

એ ૩-ખંજન, તીડ વગેરે ઉદ્‌ભિદ-જમીન ફાડીને ઉત્પન્ન થનારા છે. ૮ ઉપપાદુકા-દેવ, નારકી ઉપપાદુક-પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થનારા છે. આ પ્રમાણે ત્રસયોનયઃ (પુ સ્ત્રી) ત્રસ જીવોની યોનિ ઉત્પત્તિ-સ્થાનો આઠ છે ॥૧૩૫૭॥

इति श्रीतपोगच्छाधिपति-श्रीकदम्बगिरिप्रमुखानेकतीर्थोद्धारक शासन-सम्राट्-सर्वतन्त्रस्वतन्त्राचार्यवर्यश्रीविजयनेमिसूरीश्वर-पट्टालङ्कार-समयज्ञ-शान्तमूर्ति-श्रीमदाचार्यश्रीविजयविज्ञानसूरीश्वर-पट्टधरसिद्धान्तमहोदधि-प्राकृतविशारदाचार्य-श्रीविजयकस्तूरसूरिणा गौर्जर्यां विरचितायां चन्द्रोदयाभिधटीकायां तिर्यक्काण्डः चतुर्थः समाप्तः ॥ ४ ॥

नारककाण्डः पञ्चमः ।

स्युर्नारकास्तु परेत-प्रेत-यात्या-ऽतिवाहिकाः ।
आजूर्विष्टिर्यातना तु, कारणा तीव्रवेदना ॥१३५८॥
नरकस्तु नारकः स्याद्, निरयो दुर्गतिश्च सः ।
घनोदधि-घनवात-तनुवात-नभःस्थिताः ॥१३५९॥
रत्न-शर्करा-वालुका-पङ्क-धूम-तमःप्रभाः ।
महातमःप्रभा चेत्यधोऽधो नरकभूमयः ॥१३६०॥

અથ પઞ્ચમઃ નારકકાણ્ડઃ

નારકાઃ, પરેતાઃ, પ્રેતાઃ, યાત્યાઃ, અતિવાહિકાઃ (નારકિકાઃ, નારકીયાઃ) [નૈરયિકાઃ શિ૦ ૧૨૨] એ ૫–નારકીઓ–નરકમાં ઉત્પન્ન થયેલ જીવો. આજૂઃ, વિષ્ટિઃ એ ૨–(સ્ત્રી.) બલાત્કારે નરકમાં નાખવું તે યાતના, કારણા, તીવ્રવેદના એ ૩- નરકની પીડા. ॥૧૩૫૮॥ નરકઃ, નારકઃ, નિરયઃ, દુર્ગતિઃ (પુ સ્ત્રી) એ ૪–નરક ઘનોદધિઃ–બરફની જેમ જામેલું પાણી. ઘનવાતઃ–થીજેલા ઘી જેવો કઠિન વાયુ. તનુવાતઃ–પાતળો વાયુ આ ઘનોદધિ, ઘનવાત, તનવાત અને નભઃ 'સ્' નભઃ–આકાશ એ ચારેના આધારે નરકાવાસો રહેલા છે. ॥૧૩૫૯॥ ૧ રત્નપ્રભા, ૨ શર્કરાપ્રભા, ૩ વાલુકાપ્રભા, ૪ પઙ્કપ્રભા, ૫ ધૂમપ્રભા, ૬ તમઃપ્રભા, ૭ મહાતમઃપ્રભા–આ સાત નરકભૂમયઃ (સ્ત્રી.). નરકની પૃથ્વીઓ નીચે નીચે ॥૧૩૬૦॥ અનુ-

ક્રમાત્ પૃથુતરાઃ સપ્તાઽથ ત્રિંશત્ પઞ્ચવિંશતિઃ ।
પઞ્ચદશ દશ ત્રીણિ, લક્ષાણ્યૂનં ચ પઞ્ચભિઃ ॥૧૩૬૧॥
લક્ષં પઞ્ચ ચ નરકાવાસાઃ સીમન્તકાદયઃ ।
એતાસુ સ્યુઃ ક્રમેણાઽથ, પાતાલં વડવામુખમ્ ॥ ૧૩૬૨ ॥
બલિવેશ્માધોભુવનં, નાગલોકો રસાતલમ્ ।
રન્ધ્રં બિલં નિર્વ્યથનં, કુહરં શુષિરં શુષિઃ ॥ ૧૩૬૩ ॥

ક્રમે મોટા મોટા વિસ્તારવાળી છે. [રત્નપ્રભા-ઘર્મા, શર્કરાપ્રભા-વંશા ॥૧૯૭॥, વાલુકાપ્રભા-શૈલા, પઙ્કપ્રભા-અઞ્જના, ધૂમપ્રભા-રિષ્ટા, તમઃપ્રભા-માઘવ્યા ॥૧૯૮॥, મહાતમઃપ્રભા-માઘવી-આ રત્નપ્રભા વગેરે સાતે પૃથ્વીના ઘર્મા વગેરે અનુક્રમે સાત નામ (ગોત્ર) છે. શે૦ ૧૯૭-૧૯૯] ૧ રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં ૩૦ લાખ નરકાવાસો છે, ૨-શર્કરાપ્રભામાં ૨૫ લાખ, ૩-વાલુકાપ્રભામાં ૧૫ લાખ, ૪-પંકપ્રભામાં ૧૦ લાખ, ૫-ધૂમપ્રભામા ૩ લાખ ॥૧૩૬૧॥, ૬-તમ પ્રભામાં ૯૯૯૯૫ હજાર, ૭-મહાતમઃપ્રભામાં સીમન્તક વગેરે પાંચ નરકાવાસો છે. સીમન્તકઃ-સીમન્તકે 'રૌદ્ર, હાહારવ, ઘાતન' વગેરે નામના નરકવાસ પાતાલમ્, વડવામુખમ્ ॥૧૩૬૨॥, બલિવેશ્મ 'ન્' (ન). અધોભુવનમ્, નાગલોકઃ, રસાતલમ્ [રસા, તલમ્ શિ૦ ૧૨૨] એ ૬-પાતાલ, નાગલોક. રન્ધ્રમ્, બિલમ્, નિર્વ્યથનમ્, કુહરમ્, શુષિરમ્-'સુષિરમ્', શુષિઃ (પુ. સ્ત્રી.),-'સુષિઃ', ॥૧૩૬૩॥ છિદ્રમ્,

छिद्रं रोपं विवरं च, निम्नं रोकं वपाऽन्तरम् ।
गर्त-श्वभ्रा-ऽवटा-ऽगाध-दरास्तु विवरे भुवः ॥ १३६४ ॥

इति श्रीस्वपरसमयपारावारपारीण-शब्दावतार-कलिकालसर्वज्ञा-
चार्यपुङ्गवश्रीहेमचन्द्रसूरीश्वरविरचिताभिधानचिन्तामणि
नाममालायां नारककाण्डः पञ्चमः समाप्तः ॥ ५ ॥

रोपम्, विवरम्, निम्नम्, रोकम्, वपा, अन्तरम्, श्वभ्रम्' એ ૧૩-છિદ્ર, બિલ. गर्त्तः (पु. स्त्री), श्वभ्रम्, अवटः-'अवटिः', अगाधः, दरः (त्रि.) એ ૫-ભૂમિનો ખાડો. ॥૧૩૬૪॥

इति श्रीतपोगच्छाधिपति-श्रीकदम्बगिरिप्रमुखानेकतीर्थोद्धारकशासन-
सम्राट्-सर्वतन्त्रस्वतन्त्राचार्यवर्यश्रीविजयनेमिसूरीश्वर-पट्टालङ्कार-
समयज्ञ-शान्तमूर्ति-श्रीमदाचार्यश्रीविजयविज्ञानसूरीश्वर-
पट्टधरसिद्धान्तमहोदधि-प्राकृतविशारदाचार्य-
श्रीविजयकस्तूरसूरिणा गौर्जर्यां विरचितायां
चन्द्रोदयाभिधटीकायां नारककाण्डः
पञ्चमः समाप्तः ॥ ५ ॥

સ્યાલ્લોકો વિષ્ટપં વિશ્વં, ભુવનં જગતી જગત્ ।
જીવાજીવાધારક્ષેત્રં, લોકોઽલોકસ્તતોઽન્યથા ॥ ૧૩૬૫ ॥
ક્ષેત્રજ્ઞ આત્મા પુરુષશ્ચેતનઃ સ પુનર્ભવી ।
જીવઃ સ્યાદસુમાન્ સત્ત્વં, દેહભૃજ્જન્યુ-જન્તવઃ ॥ ૧૩૬૬ ॥
ઉત્પત્તિર્જન્મ-જનુષી, જનનં જનિરુદ્ભવઃ ।
જીવેઽસુ-જીવિત-પ્રાણા, જીવાતુર્જીવનૌષધમ્ ॥ ૧૩૬૭ ॥

अथ षष्ठः सामान्यकाण्डः

लोकः, विष्टपम् 'पिष्टपम्' (पु. न.), विश्वम्, भुवनम् (पु. न.), जगती, जगत् (न.) એ ૬–લોક, જગત–દુનિયા. लोकः–જીવ, અજીવ, ધર્માસ્તિકાય વગેરેના આધારભૂત ક્ષેત્ર. अलोकः–લોક સિવાયનો અલોક–કેવલ આકાશરૂપ. ॥૧૩૬૫॥ क्षेत्रज्ञः, आत्मा 'अन्' (पु), पुरुषः, चेतनः [जीवः शि०१२३] એ ૪–આત્મા જીવ. भवी 'इन्' (पु.), जीवः, असुमान् 'मत्' (पु.), सत्त्वम् (पु. न.), देहभृत् (पु), जन्युः (पु.), जन्तुः (पु. न), (संसारी 'इन्' पु शरीरी 'इन्' (पु.), देहभाक्–ज्) [प्राणी 'इन्' (पु) शि० १२३] એ ૭–સંસારી જીવ, પ્રાણી–દશ પ્રકારના પ્રાણોને ધારણ કરનાર ॥૧૩૬૬॥ उत्पत्तिः (स्त्री), जन्म 'अन्' (न.), जनुः 'ष्' (न.), जननम्, जनिः (स्त्री.), उद्भवः [जन्मः (पु न), शि० १२३] એ ૬–જન્મ, ઉત્પત્તિ. जीवः, (त्रि.), असवः 'सु' (पु ब.), जीवितम्, प्राणाः (पु ब.) [जीवातुः शि० १२४] એ ૪–પ્રાણ. जीवातुः (पु. न.), जीवनौषधम् એ ૨–જીવનઔષધ, જીવન રક્ષણોપાય. ॥૧૩૬૭॥ શ્વાસ, શ્વા–

શ્વાસસ્તુ શ્વસિતં સોઽન્તર્મુખ ઉચ્છ્વાસ આહરઃ ।
આનો વહિર્મુખસ્તુ સ્યાન્નિઃશ્વાસઃ પાન પતનઃ ॥ ૧૩૬૮ ॥

આયુર્જીવિતકાલોઽન્તઃકરણં માનસં મનઃ ।
હૃચ્ચેતો હૃદયં ચિત્તં, સ્વાન્તં ગૂઢપથોચ્ચલેઃ ॥ ૧૩૬૯ ॥

માનસઃ કર્મ સઙ્કલ્પઃ, સ્યાદથો શર્મ નિર્વૃતિઃ ।
સાતં સૌખ્યં સુખં દુઃખં ત્વસુખં વેદના વ્યથા ॥ ૧૩૭૦ ॥
પીડા બાધાઽર્ત્તિરામીલં, કૃચ્છ્રં કષ્ટં પ્રસૂતિજમ્ ।
આમનસ્યં પ્રગાઢં ચ સ્યાદાધિર્માનસી વ્યથા ॥ ૧૩૭૧ ॥

સિતમ્ એ ૨–શ્વાસ, શ્વાસ લેવાની ક્રિયા. ઉચ્છ્વાસઃ, આહરઃ, આનઃ એ ૩–અંદરનો શ્વાસ. નિઃશ્વાસઃ, પાનઃ, પતનઃ એ ૩–નિઃશ્વાસ–બહારનો શ્વાસ. ॥૧૩૬૮॥ આયુઃ 'ષ્' (ન.), જીવિતકાલઃ [આયુઃ (પુ) શિ૦ ૧૨૪] એ ૨–આયુષ્ય, આવરદા. અન્તઃકરણમ્, માનસમ્, મનઃ 'સ્' (ન.), હૃદ્ (ન), ચેતઃ 'સ્' (ન.), હૃદયમ્, ચિત્તમ્, સ્વાન્તમ્, ગૂઢપથમ્, ઉચ્ચલમ્ [અનિન્દ્રિયમ્ શિ૦ ૧૨૪] એ ૧૦–ચિત્ત, મન. ॥૧૩૬૯॥ સઙ્કલ્પઃ [વિકલ્પઃ શિ૦ ૧૨૪]–મનનો સંકલ્પ, મનનો વ્યાપાર. શર્મ 'ન્' (ન), નિર્વૃતિઃ (સ્રી), સાતમ્–'શાતમ્', સૌખ્યમ્, સુખમ્ [શર્મમ્ શિ૦ ૧૨૫] એ ૫–સુખ. દુઃખમ્, અસુખમ્, વેદના, વ્યથા ॥૧૩૭૦॥, પીડા, બાધા, અર્ત્તિઃ (સ્રી), આમીલમ્, કૃચ્છ્રમ્, કષ્ટમ્, પ્રસૂતિજમ્, આમનસ્યમ્–વૈમનસ્યમ્, પ્રગાઢમ્, 'અમાનસ્યમ્' [બાધઃ શિ૦ ૧૨૫] એ ૧૩–દુઃખ, પીડા. આધિઃ (પુ.) માનસિક પીડા. ॥૧૩૭૧॥

સપત્રાકૃતિ-નિષ્પત્રાકૃતી ત્વત્યન્તપીડને ।
ક્ષુજ્જાઠરાગ્નિજા પીડા, વ્યાપાદો દ્રોહચિન્તનમ્ ॥ ૧૩૭૨ ॥
ઉપજ્ઞા જ્ઞાનમાદ્યં સ્યાત્, ચર્ચા સઙ્ખ્યા વિચારણા ।
વાસના ભાવના સંસ્કારોઽનુભૂતાદ્યવિસ્મૃતિઃ ॥ ૧૩૭૩ ॥
નિર્ણયો નિશ્ચયોઽન્તઃ સમ્પ્રધારણા સમર્થનમ્ ।
અવિદ્યાઽહંમત્યજ્ઞાને, ભ્રાન્તિર્મિથ્યામતિર્ભ્રમઃ ॥ ૧૩૭૪ ॥
સન્દેહ-દ્વાપરાઽઽરેકા, વિચિકિત્સા ચ સંશયઃ ।
પરભાગો ગુણોત્કર્ષો, દોષે ત્વાદીનવાઽઽસ્રવૌ ॥ ૧૩૭૫ ॥

સપત્રાકૃતિઃ, નિષ્પત્રાકૃતિઃ એ ૨-અત્યંત પીડા. ક્ષુત્ 'ધ્' (સ્ત્રી) ક્ષુધા, જઠરાગ્નિની પીડા. વ્યાપાદઃ, દ્રોહચિન્તનમ્ એ ૨-દ્રોહ ચિંતવવો. ॥૧૩૭૨॥ ઉપજ્ઞા-પ્રથમ જ્ઞાન, કોઈના ઉપદેશ વિના પોતાની મેળે પ્રથમ જાણવામાં આવે તે જ્ઞાન, જેમ-ચંદ્રોપજ્ઞ વ્યાકરણ. ચર્ચા, સઙ્ખ્યા, વિચારણા [ચર્ચઃ શિ૦ ૧૨૫] એ ૩-ચર્ચા, વિચારણા-પ્રમાણો વડે વસ્તુઓનો વિચાર. વાસના, ભાવના, સંસ્કારઃ એ ૩-પૂર્વસંસ્કાર. વાસના-અનુભવેલ, દેખેલ વગેરે પ્રસંગને ભૂલી ન જવું. ॥૧૩૭૩॥ નિર્ણયઃ, નિશ્ચયઃ, અન્તઃ એ ૩-નિશ્ચય સમ્પ્રધારણા, સમર્થનમ્ એ ૨-યોગ્ય અયોગ્યની પરીક્ષા. અવિદ્યા, અહંમતિઃ, અજ્ઞાનમ્ એ ૩-અજ્ઞાન ભ્રાન્તિઃ, મિથ્યામતિઃ, ભ્રમઃ એ ૩-વિપરીત જ્ઞાન, ભ્રમાત્મક જ્ઞાન ॥૧૩૭૪॥ સન્દેહઃ, દ્વાપરમ્ (પુ. ન), આરેકઃ, વિચિકિત્સા, સંશયઃ એ ૫-સંદેહ, સંશય. પરભાગઃ, ગુણોત્કર્ષઃ એ ૨-ગુણોનું ઉત્કૃષ્ટપણું, ઉત્કર્ષ. દોષઃ, આદીનવ, આસ્રવઃ-'આશ્રવઃ' એ ૩-૧ દોષ, ૨ કષ્ટ, દુઃખ. ॥૧૩૭૫॥

સ્વાદ્ રૂપં લક્ષણં ભાવશ્ચાત્મા-પ્રકૃતિ-રીતયઃ ।
સહજો રૂપતત્ત્વં ચ, ધર્મઃ સર્ગો નિસર્ગવત્ ॥ ૧૩૭૬ ॥
શીલં સતત્ત્વં સંસિદ્ધિરવસ્થા તુ દશા સ્થિતિઃ ।
સ્નેહઃ પ્રીતિઃ પ્રેમ-હાર્દે, દાક્ષિણ્યં ત્વનુકૂલતા ॥ ૧૩૭૭ ॥

વિપ્રતિસારોઽનુશયઃ, પશ્ચાત્તાપોઽનુતાપશ્ચ ।
અવધાનસમાધાનપ્રણિધાનાનિ તુ સમાધૌ સ્યુઃ ॥૧૩૭૮॥
ધર્મઃ પુણ્યં વૃષઃ શ્રેયઃ, સુકૃતે નિયતૌ વિધિઃ ।
દૈવં ભાગ્યં ભાગધેયં, દિષ્ટં ચાઽયસ્તુ તચ્છુભમ્ ॥૧૩૭૯॥

સ્વરૂપમ્, સ્વલક્ષણમ્, સ્વભાવઃ, આત્મા 'અન્, (પુ.), પ્રકૃતિઃ (સ્રી.), રીતિઃ (સ્રી.), સહજઃ, રૂપતત્ત્વમ્, ધર્મઃ (પુ. ન.), સર્ગઃ, નિસર્ગઃ ॥૧૩૭૬॥, શીલમ્ (પુ. ન.), સતત્ત્વમ્, સંસિદ્ધિઃ એ ૧૪–સ્વરૂપ, સ્વભાવ અવસ્થા, દશા, સ્થિતિ એ ૩–અવસ્થા. સ્નેહઃ (પુ. ન.), પ્રીતિઃ (સ્રી), પ્રેમ 'અન્' (પુ. ન.), હાર્દમ્ એ ૪–પ્રેમ, સ્નેહ દાક્ષિણ્યમ્, અનુકૂલતા એ ૨–અનુકૂલતા, સરલતા. ॥૧૩૭૭॥ વિપ્રતિસારઃ, અનુશયઃ, પશ્ચાત્તાપઃ, અનુતાપ [વિપ્રતીસારઃ શિ૦ ૧૨૫] એ ૪–પશ્ચાત્તાપ, પસ્તાવો. અવધાનમ્, સમાધાનમ્, પ્રણિધાનમ્, સમાધિઃ (પુ.), એ ૪ સમાધિ, સમાધાન. ॥૧૩૭૮॥ ધર્મઃ, પુણ્યમ્, વૃષઃ, શ્રેયઃ 'અસ્' (ન.), સુકૃતમ્ એ ૫–ધર્મ, પુણ્ય, સુકૃત્ય. નિયતિઃ (સ્રી.), વિધિઃ (પુ.), દૈવમ્ (પુ. ન.), ભાગ્યમ્, ભાગધેયમ્, દિષ્ટમ્ એ ૬–ભાગ્ય, પૂર્વ કર્મ, નસીબ. અયઃ (પુ.)–સારું નસીબ. ॥૧૩૭૯॥ અલક્ષ્મીઃ (સ્રી.),

અલક્ષ્મીર્નિર્ઋતિઃ કાલકર્ણિકા સ્યાદથાઽશુભમ્ ।
દુષ્કૃતં દુરિતં પાપમેનઃ પાપ્મા ચ પાતકમ્ ॥૧૩૮૦॥
કિલ્વિષં કલુષં કિણ્વં, કલ્મષં વૃજિનં તમઃ ।
અંહઃ કલ્કમઘં પઙ્કં, ઉપાધિર્ધર્મચિન્તનમ્ ॥૧૩૮૧॥
ત્રિવર્ગો ધર્મકામાર્થૈશ્ચતુર્વર્ગઃ સમોક્ષકાઃ ।
બલતુર્યૈશ્ચતુર્ભદ્રં, પ્રમાદોઽનવધાનતા ॥૧૩૮૨॥
છન્દોઽભિપ્રાય આકૂતં, મતભાવાઽઽશયા અપિ ।
હૃષીકમક્ષં કરણં સ્રોતઃ ખં વિષયીન્દ્રિયમ્ ॥૧૩૮૩॥

નિર્ઋતિઃ (સ્ત્રી.), કાલકર્ણિકા એ ૩-દરિદ્રતા, અશુભ ભાગ્ય. અશુભમ્, દુષ્કૃતમ્, દુરિતમ્, પાપમ્, એનઃ 'સ્' (ન), પાપ્મા 'ન્' (પુ.), પાતકમ્ (પુ ન) ॥૧૩૮૦॥, કિલ્વિષમ્, કલુષમ્, કિણ્વમ્, કલ્મષમ્, વૃજિનમ્, તમઃ 'સ્' (ન), અંહઃ 'સ્' (ન.), 'અહ્નઃ-સ્', કલ્કમ્ (પુ ન), અઘમ્, પઙ્કઃ (પુ ન) એ ૧૭-અશુભ, પાપ, દુષ્કૃત્ય ઉપાધિઃ (પુ.), ધર્મચિન્તનમ્ એ ૨- ધર્મનો વિચાર ॥૧૩૮૧॥ ત્રિવર્ગઃ-ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગ. ચતુર્વર્ગઃ-ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર ચતુર્ભદ્રમ્-૧ ધર્મ, અર્થ, કામ અને બલ એ ચાર ૨ ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચારે ઉત્તમ હોય તો પ્રમાદઃ, અનવધાનતા એ ૨-પ્રમાદ, અસાવધાનપણું. ॥૧૩૮૨॥ છન્દઃ, અભિપ્રાયઃ, આકૂતમ્, મતમ્, ભાવઃ (પુ ન.), આશયઃ એ ૬-અભિપ્રાય. હૃષીકમ્, અક્ષમ્, કરણમ્, સ્રોતઃ 'સ્' (ન.), ખમ્, વિષયિ 'ઇન્' (ન), ઇન્દ્રિયમ્ એ ૭-ઇન્દ્રિય (ચક્ષુ વગેરે.). ॥૧૩૮૩॥ બુદ્ધીન્દ્રિયં 'ધીન્દ્રિયમ્'-

बुद्धीन्द्रियं स्पर्शनादि, पाण्यादि, तु क्रियेन्द्रियम् ।
स्पर्शादयस्त्विन्द्रियार्था, विषया गोचरा अपि ॥१३८४॥
शीते तुषारः शिशिरः, सुशीमः शीतलो जडः ।
हिमोऽथोष्णे तिग्मस्तीव्रस्तीक्ष्णश्चण्डः खरः पटुः ॥१३८५॥
कोष्णः कवोष्णः कदुष्णो, मन्दोष्णश्चेषदुष्णवत् ।
निष्ठुरः कक्खटः क्रूरः परुषः कर्कशः खरः ॥१३८६॥
दृढः कठोरः कठिनो, जरठः कोमलः पुनः ।
मृदुलो मृदुसोमालसुकुमारा अकर्कशः ॥१३८७॥

સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને કર્ણ એ પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિય છે. क्रियेन्द्रियम्, 'कर्मेन्द्रियम्'-હાથ, પગ, વાચા, ગુદા અને ગુહ્યેન્દ્રિય એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે. इन्द्रियार्थाः, विषयाः, गोचरा [अर्थाः શિ૦ ૧૨૫] એ ૩-(પુ બ.) વિષયો-સ્પર્શ, રસ, ગન્ધ, રૂપ અને શબ્દ એ ઇન્દ્રિયોના પાંચ વિષયો. ॥૧૩૮૪॥ शीतः, तुषारः, शिशिरः, सुशीमः, शीतलः, जडः, हिम [सुषीमः-'सुषिमः' શિ૦ ૧૨૬] એ ૭-(પુ) વિશેષણરૂપે (ત્રિ)-શીતસ્પર્શ, શીતળ, ઠંડું उष्णः, तिग्मः, तीव्र., तीक्ष्ण., चण्डः, खर, पटुः એ ૭-વિશેષણરૂપે (ત્રિ)-ઉષ્ણ સ્પર્શ, અત્યંત ગરમ ॥૧૩૮૫॥ कोष्णः, कवोष्णः, कदुष्णः, मन्दोष्णः, ईषदुष्ण, એ ૫-(પુ) વિશેષ્ય સાથે (ત્રિ)-થોડું ઊનું, કંઇક ગરમ. निष्ठुरः, कक्खटः, क्रूरः, परुषः, कर्कशः, खरः ॥૧૩૮૬॥, दृढः, कठोर, कठिनः, जरठ.-'जठरम्, मूर्तिमत्, मूर्तम्', [खक्खटः, जरढः શિ૦ ૧૨૬] એ ૧૦-કઠોર સ્પર્શ, નિષ્ઠુર, કઠિન. (વિશેષ્ય સાથે ત્રિ.) નિર્દય. कोमलः, मृदुलः, मृदुः, सोमालः, सुकुमारः, अकर्कशः, એ ૬-(ત્રિ.) કોમળ, મૃદુ-

મધુરસ્તુ રસજ્યેષ્ઠો, ગુલ્યઃ સ્વાદુર્મધૂલકઃ
અમ્લસ્તુ પાચનો દન્તશઠોઽથ લવણઃ સરઃ ॥૧૩૮૮॥
સર્વરસોઽથ કટુઃ સ્યાદોષણો મુખશોધનઃ ।
વક્ત્રભેદી તુ તિક્તોઽથ, કષાયસ્તુવરો રસાઃ ॥૧૩૮૯॥
ગન્ધો જનમનોહારી, સુરભિર્ઘ્રાણતર્પણઃ ।
સમાકર્ષી નિર્હારી ચ, સ આમોદો વિદૂરગઃ ॥૧૩૯૦॥
વિમર્દોત્થઃ પરિમલોઽથામોદી મુખવાસનઃ ।
ઇષ્ટગન્ધઃ સુગન્ધિશ્ચ, દુર્ગન્ધઃ પૂતિગન્ધિકઃ ॥૧૩૯૧॥

સ્પર્શ. ॥૧૩૮૭॥ મધુરઃ, રસજ્યેષ્ઠઃ, ગુલ્ય, સ્વાદુઃ, મધૂલકઃ-મધૂલઃ એ ૫-મધુર રસ, મીઠું, ગળ્યુ. અમ્લઃ, પાચનઃ, દન્તશઠઃ [અમ્લઃ શિ૦ ૧૨૬] એ ૩-ખાટો રસ લવણઃ, સરઃ ॥૧૩૮૮॥, સર્વરસઃ એ ૩-ખારો રસ, ખારુ. કટુઃ, ઓષણઃ, મુખશોધનઃ એ ૩-કટુરસ, તીખું વક્ત્રભેદી 'ઇન્' (પુ.), તિક્ત. એ ૨-તિક્ત રસ, કડવું. કષાય., તુવરઃ-'તૂવરઃ' એ ૨-કષાયલો રસ, તૂરું. આ છ રસા. (પુ ન)-રસો છે. ॥૧૩૮૯॥ ગન્ધઃ, જનમનોહારી 'ઇન્' (પુ), સુરભિઃ, ઘ્રાણતર્પણઃ, સમાકર્ષી 'ઇન્' (પુ.), નિર્હારી 'ઇન્' (પુ.) એ ૬-સુગંધ. આમોદઃ, વિદૂરગઃ એ ૨-આમોદ-ઘણે દૂર સુધી જાય તેવી સુગંધ. ॥૧૩૯૦॥ પરિમલઃ-મર્દન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલ સુગંધ, દેહ-અંગરાગના સંઘર્ષથી ઉત્પન્ન થયેલ સુગંધ. આમોદી 'ઇન્' (પુ), મુખવાસનઃ, ઇષ્ટગન્ધઃ, સુગન્ધિઃ એ ૪-ઇષ્ટ ગંધ, સુગંધી, સુવાસ. (આમોદી-'ઇન્', મુખવાસનઃ એ ૨-તાંબુલાદિ મુખવાસની ગંધ-બીજાના મતે) દુર્ગન્ધ., પૂતિગન્ધિકઃ-પૂતિગન્ધિઃ એ ૨-દુર્ગન્ધ. ॥૧૩૯૧॥ આમગન્ધિ (ત્રિ.),

આમગન્ધિ તુ વિસ્રં સ્યાદ્, વર્ણાઃ શ્વેતાદિકા અમી ।
શ્વેતઃ શ્યેતઃ સિતઃ શુક્લો, હરિણો વિશદઃ શુચિઃ ॥૧૩૯૨॥
અવદાતગૌરશુભ્રવલક્ષધવલાર્જુનાઃ ।
પાણ્ડુરઃ પાણ્ડરઃ પાણ્ડુરીષત્પાણ્ડુસ્તુ ધૂસરઃ ॥૧૩૯૩॥
કાપોતસ્તુ કપોતાભઃ, પીતસ્તુ સિતરઞ્જનઃ ।
હારિદ્રઃ પીતલો ગૌરઃ, પીતનીલઃ પુનર્હરિત્ ॥૧૩૯૪॥
પાલાશો હરિતસ્તાલકાભઃ રક્તસ્તુ રોહિતઃ ।
માઞ્જિષ્ઠો લોહિતઃ શોણઃ, શ્વેતરક્તસ્તુ પાટલઃ ॥૧૩૯૫॥

વિસ્રમ્ એ ૨–કાચા માંસ વગેરેની ગંધ. વર્ણાઃ (પુ ન.)–સફેદ વગેરે છે, તે આ પ્રમાણે–શ્વેતઃ, શ્યેત', સિતઃ, શુક્લઃ, હરિણઃ, વિશદઃ, શુચિ , ॥૧૩૯૨॥, અવદાતઃ, ગૌરઃ, શુભ્ર , વલક્ષઃ,–'અવલક્ષઃ', ધવલઃ, અર્જુનઃ, પાણ્ડુરઃ, પાણ્ડરઃ, પાણ્ડુઃ એ ૧૬–સફેદ વર્ણ, શુક્લ. ઈષત્પાણ્ડુઃ, ધૂસરઃ એ ૨–કંઈક ધોળાશ પડતો રંગ. ॥૧૩૯૩॥ કાપોતઃ, કપોતાભઃ એ ૨–કબૂતર–પારેવાના જેવો રંગ પીતઃ, સિતરઞ્જનઃ, હારિદ્રઃ, પીતલઃ, ગૌરઃ એ ૫–પીળો રંગ પીતનીલઃ, હરિત્ ॥૧૩૯૪॥, પાલાશ–'પલાશઃ', હરિતઃ, તાલકાભઃ, એ ૫–લીલો પીળો મિશ્રિત વર્ણ, લીલો વર્ણ. રક્તઃ રોહિતઃ, માઞ્જિષ્ઠઃ, લોહિતઃ, શોણ· એ ૫–રાતો વર્ણ. શ્વેતરક્તઃ, પાટલઃ એ ૨–ધોળો અને રાતો મિશ્ર રંગ, ગુલાબી ॥૧૩૯૫॥ અરુણઃ,

અરુણો બાલસન્ધ્યાભઃ, પીતરક્તસ્તુ પિઞ્જરઃ ।
કપિલઃ પિઙ્ગલઃ શ્યાવઃ, પિશઙ્ગઃ કપિશો હરિઃ ॥૧૩૯૬॥
બભ્રુઃ કદ્રુઃ કડારશ્ચ, પિઙ્ગે કૃષ્ણસ્તુ મેચકઃ ।
સ્યાદ્ રામઃ શ્યામલઃ શ્યામઃ, કાલો નીલોઽસિતઃ શિતિઃ ॥
રક્તશ્યામે પુનર્ધૂમ્રધૂમલાવથ કર્બુરઃ ।
કિર્મીર એતઃ શબલશ્ચિત્રકલ્માપચિત્રલાઃ ॥૧૩૯૮॥
શબ્દો નિનાદો નિર્ઘોષઃ, સ્વાનો ધ્વાનઃ સ્વરો ધ્વનિઃ ।
નિર્હ્રાદો નિનદો હ્રાદો, નિઃસ્વાનો નિઃસ્વનઃ સ્વનઃ ॥૧૩૯૯॥

બાલસન્ધ્યાભઃ એ ૨–કંઈક રાતો વર્ણ–ઊગતી સંધ્યા જેવો. પીતરક્તઃ, પિઞ્જરઃ, કપિલઃ, પિઙ્ગલઃ, શ્યાવઃ, પિશઙ્ગઃ, કપિશ , હરિઃ ॥૧૩૯૬॥, બભ્રુ , કદ્રુઃ, કડારઃ, પિઙ્ગઃ એ ૧૨–લાલ મિશ્રિત પીળો વર્ણ. કૃષ્ણઃ, મેચકઃ, (પુ. ન), રામઃ, શ્યામલઃ, શ્યામઃ, કાલઃ, નીલઃ (પુ. ન), અસિત., શિતિઃ એ ૯–કાળો વર્ણ, શ્યામ વર્ણ. ॥૧૩૯૭॥ રક્તશ્યામઃ, ધૂમ્રઃ, ધૂમલઃ એ ૩–રાતો અને કાળો મિશ્રિત વર્ણ. કર્બુરઃ, ,કિર્મીરઃ–'કર્મીરઃ', એતઃ, શબલઃ, ચિત્રઃ, કલ્માષ., ચિત્રલઃ એ ૭–કાબરો, તરેહવાર વર્ણ. (શ્વેત થી ચિત્રલ સુધીના શબ્દો વર્ણ–રંગ માટે પુંલિંગ છે અને વિશેષ્ય સાથે ત્રણે લિંગમાં વપરાય છે.) ॥૧૩૯૮॥ શબ્દઃ, નિનાદઃ, નિર્ઘોષઃ, સ્વાનઃ, ધ્વાનઃ, સ્વર , ધ્વનિઃ, નિર્હ્રાદઃ, નિનદઃ, હ્રાદઃ, નિઃસ્વાનઃ, નિઃસ્વનઃ,

१४ १५ १६ १७ १८- २० २१
રવો નાદઃ સ્વનિર્ઘોષઃ સંવ્યાઙ્ભ્યો રાવ આરવઃ ।
२२ २३ २४ २५ २६ २७
ક્વણનં નિક્વણઃ ક્વાણો, નિક્વાણશ્ચ ક્વણો રણઃ ॥૧૪૦૦॥
१ २ ३ ४ ५
ષડ્જ-ઋષભ-ગાન્ધારા, મધ્યમઃ પઞ્ચમસ્તથા ।
६ ७
ધૈવતો નિષદઃ સપ્ત, તન્ત્રીકણ્ઠોદ્ભવાઃ સ્વરાઃ ॥૧૪૦૧॥
१ २ ३ १ २ ३
તે મન્દ્ર-મધ્ય-તારાઃ સ્યુરુરઃ-કણ્ઠ-શિરોભવાઃ ।
१ २ ३ १ १
રુદિતં ક્રન્દિતં ક્રુષ્ટં, તદપુષ્ટં તુ ગદ્ગરઃ ॥૧૪૦૨॥

સ્વનઃ ॥૧૩૯૯॥, રવઃ, નાદઃ, સ્વનિઃ, ઘોષઃ, સંરાવઃ, વિરાવઃ, આરાવઃ, આરવઃ, ક્વણનમ્, નિક્કણઃ, ક્વાણઃ, નિક્વાણઃ, ક્વણઃ, રણઃ, 'નિરવાન. નિસ્વનઃ,' [રાવઃ શિ૦ ૧૨૬] એ ૨૭-શબ્દ, ધ્વનિ 'ક્વણન વગેરે પાંચ વીણાદિકના શબ્દો છે' ॥૧૪૦૦॥ ષડ્જઃ, ઋષભ., ગાન્ધાર, મધ્યમઃ, પઞ્ચમઃ, ધૈવતઃ, નિષદઃ-[નિષાદઃ શિ૦ ૧૨૭] આ સાત વીણા અથવા કંઠમાંથી બોલાતા સ્વરોનાં નામો છે. (સાતે સ્વરોના ઉદાહરણ ષડ્જં રૌતિ મયૂરસ્તુ, ગાવો નર્દન્તિ ચર્ષભમ્ । અજાવિકૌ તુ ગાન્ધારં, ક્રૌઞ્ચો નર્દતિ મધ્યમમ્ ॥ ૧ ॥ પુષ્પસાધારણે કાલે, કોકિલો રૌતિ પઞ્ચમમ્ । અશ્વસ્તુ ધૈવતં રૌતિ, નિષાદં રૌતિ કુઞ્જરઃ ॥ ૨ ॥ ૧ મોર 'ષડ્જ' સ્વર બોલે છે. ૨ ગાયો 'ઋષભ' સ્વર બોલે છે ૩ બકરો અને ઘેટો 'ગાન્ધાર' સ્વર બોલે છે ૪ ક્રૌંચ પક્ષી 'મધ્યમ' સ્વર બોલે છે. ૫ ફુલ આવે તેવા સાધારણ કાળમાં કોયલ 'પઞ્ચમ' સ્વર બોલે છે. ૬ ઘોડો 'ધૈવત' બોલે છે. અને ૭ હાથી 'નિષાદ' સ્વર બોલે છે.) ॥૧૪૦૧॥ મન્દ્રઃ-મનુષ્યોની છાતીમાંથી નીકળતો ગંભીર-ઊંડો ધ્વનિ. મધ્યઃ-કંઠમાંથી નીકળતો અવાજ. તારઃ-મસ્તકમાંથી નીકળતો અવાજ-ઘણો ઊંચો સ્વર. (મનુષ્યોના હૃદયમાં બાવીશ પ્રકારનો રહેલ ધ્વનિ તે 'મન્દ્રઃ' છે, તે ધ્વનિ કંઠમાં આવે તો 'મધ્યઃ'

શબ્દો ગુણાનુરાગોત્થઃ, પ્રણાદઃ સીત્કૃતં નૃણામ્ ।
પર્દનં ગુદજે શબ્દે, કર્દનં કુક્ષિસંભવે ॥ ॥૧૪૦૩॥

ક્ષ્વેડા તુ સિંહનાદોઽથ, ક્રન્દનં સુભટધ્વનિઃ ।
કોલાહલઃ કલકલસ્તુમુલો વ્યાકુલો રવઃ ॥૧૪૦૪॥

મર્મરો વસ્ત્રપર્ણાદેર્ભૂષણાનાં તુ શિઞ્જિતમ્ ।
હેષા હ્રેષા તુરઙ્ગાણાં, ગજાનાં ગર્જ-બૃંહિતે ॥૧૪૦૫॥

અને મસ્તકમાં રહેલ 'તારઃ' કહેવાય છે.) રુદિતમ્, ક્રન્દિતમ્, ક્રુષ્ટમ્ એ ૩–રુદન, રડવું તે. ગદ્ગદઃ–પોકાર વિનાનું આન્તરહૃદયનું રુદન–ગદ્ગદ્કંઠે રુદન. ॥૧૪૦૨॥ પ્રણાદઃ, સીત્કૃતમ્ એ ૨–ગુણાનુરાગથી બોલાયેલ શબ્દ–જયજયકાર વગેરે. પર્દનમ્–ગુદામાંથી ઉત્પન્ન થતો શબ્દ–પાદવું તે કર્દનમ્–પેટમાંથી ઉત્પન્ન થતો શબ્દ–પેટમાં આંતરડાનો ગડબડાટ. ॥૧૪૦૩॥ ક્ષ્વેડા, સિંહનાદઃ એ ૨–સુભટોની સિંહના જેવી ગર્જના. ક્રન્દનમ્, સુભટધ્વનિઃ એ ૨–સુભટોને યુદ્ધમાં બોલાવવું. કોલાહલઃ, (પુ ન.), કલકલઃ એ ૨–કોલાહલ–ઘણા માણસોનો કલકલાટ શબ્દ તુમુલઃ–૧ યુદ્ધનો શોર–બકોર. ૨ ગભરાવી નાખે તેવો અવાજ ॥ ૧૪૦૪ ॥ મર્મરઃ–વસ્ત્ર અગર પાંદડાં વગેરેનો શબ્દ. શિઞ્જિતમ્–ભૂષણ–કંકણ, નૂપુર વગેરેનો અવાજ. હેષા, હ્રેષા એ ૨–ઘોડાઓનો અવાજ–ખોંખારો. ગર્જઃ, બૃંહિતમ્ [ગર્જા શિ૦ ૧૨૭] એ ૨–હાથીઓની ગર્જના.

વિસ્ફારો ધનુષાં હમ્ભારમ્ભે ગોર્જલદસ્ય તુ ।
સ્તનિતં ગર્જિતં ગર્જિઃ, સ્વનિતં રસિતાદિ ચ ॥ ૧૪૦૬ ॥
કૂજિતં સ્યાદ્ વિહઙ્ગાનાં, તિરશ્ચાં રુતવાશિતે ।
વૃકસ્ય રેપણં રેષા, બુક્કનં ભષણં શુનઃ ॥ ૧૪૦૭ ॥
પીડિતાનાં તુ કણિતં, મણિતં રતકૂજિતમ્ ।
પ્રક્વાણઃ પ્રક્વણસ્તન્ત્ર્યા, મર્દલસ્ય તુ ગુન્દલઃ ॥ ૧૪૦૮ ॥
કીજનં તુ કીચકાનાં, ભેર્યા નાદસ્તુ દર્દુરઃ ।
તારોઽત્યુચ્ચૈર્ધ્વનિ મન્દ્રો, ગમ્ભીરો મધુરઃ કલઃ ॥૧૪૦૯ ॥

॥૧૪૦૫॥ વિસ્ફારઃ–ધનુષ્યનો શબ્દ. હમ્ભા, રમ્ભા, એ ૨–ગાયનો શબ્દ સ્તનિતમ્, ગર્જિતમ્, ગર્જિઃ (પુ), સ્વનિતમ્, રસિતમ્ (ધ્વનિતમ્ વગેરે) એ–૫ મેઘની ગર્જના. ॥૧૪૦૬॥ કૂજિતમ્–કૂજનમ્ એ–પક્ષીઓનો શબ્દ રુતમ્, વાશિતમ્ 'વાસિતમ્' એ ૨–તિર્યંચ પશુઓનો શબ્દ રેપણમ્, રેષા એ ૨–વરુનો અવાજ બુક્કનમ્, ભષણમ્ એ ૨–કૂતરાનું ભસવું. ॥૧૪૦૭॥ ક્વણિતમ્–કણાતિઃ–દુઃખથી પીડિતનો શબ્દ, આર્તસ્વર, દુઃખની બૂમ મણિતમ્–રતિકાળે દંપતીનો ન સમજાય તેવો અવ્યક્ત અવાજ. પ્રક્વાણઃ, પ્રક્વણઃ એ ૨–વીણાનો અવાજ ગુન્દુલઃ–મર્દલ–મૃદંગનો શબ્દ. ॥૧૪૦૮॥ કીજનમ્–૧ કીચક–વાંસનો અવાજ ૨ વેણુવાદ્ય. દર્દુરઃ–ભેરી (દુંદુભિ)નો અવાજ. તારઃ–અત્યંત ઉંચો અવાજ. મન્દ્રઃ [મદ્રઃ શિ૦ ૧૨૭]–ગંભીર અવાજ. કલઃ–મધુર અવાજ. ॥૧૪૦૯॥ કાકલી–

काकली तु कलः सूक्ष्मः, एकतालो लयानुगः ।
काकुर्ध्वनिविकारः स्यात्, प्रतिश्रुत् तु प्रतिध्वनिः ॥ १४१० ॥
सङ्घाते प्रकरौघ-वार-निकर-व्यूहाः समूहश्चयः,
सन्दोहः समुदाय-राशि-विसर-व्राताः कलापो व्रजः ।
कूटं मण्डल-चक्रवाल-पटल-स्तोमा गणः पेटकं,
वृन्दं चक्र-कदम्बके समुदयः पुञ्जोत्करौ संहतिः ॥१४११॥
समवायो निकुरम्बं, जालं निवह-सञ्चयौ ।
जातं तिरश्चां तद्यूथं, *सङ्घसार्थौ तु देहिनाम् ॥ १४१२॥

काकलिः (સ્ત્રી)–ઝીણો અને મધુર શબ્દ एकतालः, लयानुगः એ ૨–ગીત, વાજિંત્રાદિનું સરખાપણું, એક લયવાળું ગાન. काकुः (પુ, સ્ત્રી.), ध्वनिविकारः એ ૨–શોક, ભય વગેરેથી થતો ધ્વનિમાં વિકાર–સ્વરનું બદલાવું તે. प्रतिश्रुत् (સ્ત્રી), प्रतिध्वनिः (પુ.), એ ૨–પડઘો ॥૧૪૧૦॥ सङ्घातः, प्रकरः, ओघः, वारः (પુ. ન.), निकरः, व्यूहः, समूहः, चयः, सन्दोहः, समुदाय, राशिः (પુ), विसरः, व्रातः, कलापः, व्रजः (પુ ન.), कूटम् (પુ. ન), मण्डलम् (त्रि), चक्रवालः, पटलम् (સ્ત્રી ન), स्तोमः, गणः, पेटकम् (त्रि), वृन्दम्, चक्रम् (પુ. ન), कदम्बकम्, समुदयः, पुञ्जः, उत्करः, संहतिः (સ્ત્રી) ॥૧૪૧૧॥, समवायः, निकुरम्बम्, जालम् (સ્ત્રી. ન) निवहः, सञ्चयः, जातम् [आकरः शि० १२७] એ ૩૫–સમૂહ, સમુદાય. यूथम् (પુ ન)–પશુઓનો સમુદાય–પશુ, પક્ષીઓનો સજાતીય સમૂહ, જેમ मृगयूथ–મૃગોનો સમૂહ. सङ्घः, सार्थः, એ ૨–સજાતીય વિજાતીય પ્રાણીઓનો સમુદાય, જેમ–श्रमणादिसङ्घः,

*सङ्घशब्दोऽन्यत्र समुदायेऽपि, यथा विघ्नसङ्घः ।

कुलं तेषां सजातीनां, निकायस्तु सधर्मिणाम् ।
वर्गस्तु सदृशां स्कन्धो, नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥ १४१३ ॥
ग्रामो विषय-शब्दाऽस्त्र-भूते-न्द्रिय-गुणाद् व्रजे ।
समजस्तु पशूनां स्यात्, समाजस्त्वन्यदेहिनाम् ॥ १४१४ ॥
शुकादीनां गणे शौक-मायूर-तैत्तिरादयः ।
भिक्षादेर्भैक्ष-साहस्र-गार्भिण-यौवतादयः ॥ १४१५ ॥

पान्थसार्थः ॥૧૪૧૨॥, कुलम् સજાતીય પ્રાણીઓનો સમુદાય, જેમ-विप्रकुलम्, मृगकुलम् । निकाय -સમાન આચારવાળાનો સમુદાય જેમ-देवनिकायः, वैयाकरणनिकायः । वर्ग-સમાન સજાતીય જડ અને પ્રાણીઓનો સમુદાય -જેમ त्रिवर्गः, ब्राह्मणवर्गः, अरिषड्वर्गः। स्कन्धः-મનુષ્ય, હાથી અને ઘોડાઓનો સમુદાય. ॥૧૪૧૩॥ ग्रामः-વિષય, શબ્દ, અસ્ત્ર, ભૂત, ઇંદ્રિય અને ગુણના સમુદાયમાં વપરાય છે-विषय, शब्द, अस्त्र, इन्द्रिय અને गुण શબ્દની પછી સમુદાય અર્થમાં ग्राम શબ્દ મૂકવાથી તેનો તે સમુદાય થાય છે-જેમ विषयग्रामः-વિષયોનો સમૂહ, शब्दग्रामः-શબ્દોનો સમૂહ, अस्त्रग्राम--શસ્ત્ર સમૂહ, भूतग्रामः-પ્રાણીઓનો સમૂહ, इन्द्रियग्रामः-ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ, गुणग्राम-ગુણોનો સમૂહ, समजः-પશુઓનો સમૂહ. समाजः-પશુ સિવાય પ્રાણીઓનો સમૂહ, જેમ-श्रोत्रियसमाजः ॥૧૪૧૪॥ शुक વગેરેનો સમુદાય, જેમ शौकम्-પોપટનો સમૂહ, मायूरम्-મોરનો સમૂહ, तैत्तिरम्-તેતરનો સમૂહ, आदि પદથી कापोतम्-પારેવાનો સમૂહ વગેરે સમૂહવાચક શબ્દો થાય છે. भैक्षम्-ભિક્ષાનો સમૂહ, साहस्रम्-હજારોનો સમૂહ, गार्भिणम्-ગર્ભિણીઓનો સમૂહ, यौवतम्-યુવતીઓનો સમૂહ,

गोत्रार्थप्रत्ययान्तानां, स्युरौपगवकादयः ।
उक्षादेरौक्षकं मानुष्यकं वार्द्धकमौष्ट्रकम् ॥ १४१६ ॥
स्याद् राजपुत्रकं राजन्यकं, राजकमाजकम् ।
वात्सकौरभ्रके कावचिकं कवचिनामपि ॥ १४१७ ॥
हास्तिकं तु हस्तिनां स्यादापूपिकाद्यचेतसाम् ।
धेनूनां धैनुकं धेन्वन्तानां गौधेनुकादयः ॥ १४१८ ॥

વગેરે શબ્દો સમૂહવાચક છે. ॥૧૪૧૫॥ ગોત્રાર્થક પ્રત્યય (અણ્ વગેરે) થી થતા ઔપગવ વગેરે શબ્દોથી સમૂહ વાચક શબ્દ થાય છે. જેમ-ઔપગવકમ્-ઉપગુના વંશનો સમુદાય. (ગાર્ગકઃ-ગર્ગઋષિના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલાનો સમૂહ) ઔક્ષકમ્-બળદનો સમૂહ, માનુષ્યકમ્-મનુષ્યનો સમૂહ, વાર્દ્ધકમ્-વૃદ્ધોનો સમૂહ ઔષ્ટ્રકમ્-ઊંટનો સમૂહ. ॥૧૪૧૬॥ રાજપુત્રકમ્-રાજપુત્રનો સમૂહ, राजन्यकम्, राजकम् એ ૨-રાજાઓનો સમૂહ, આજકમ્-બકરાનો સમૂહ, વાત્સકમ્-વાછરડાંઓનો સમૂહ, ઔરભ્રકમ્-ઘેટાંઓનો સમૂહ, કાવચિકમ્-બખ્તર પહેરેલા પુરૂષોનો સમૂહ, ॥૧૪૧૭ ॥ હાસ્તિકમ્-હાથીઓ કે હાથણીઓનો સમૂહ અચિત્ત-જડ વસ્તુઓનો સમુદાય જેમ આપૂપિકમ્ અપૂપઃ-રોટલી, પૂડલો તેનો સમૂહ, (શાષ્કુલિકમ્-જલેબી કે પુડલાઓનો સમૂહ પાર્વતિકમ્-પર્વતોનો સમૂહ.) વગેરે જડનો સમુદાય છે. ધૈનુકમ્-ગાયોનો સમૂહ. ધેનુ-શબ્દ અન્તમાં હોય તેવા નામના સમૂહ અર્થમા ગોધેનુ-ઉપરથી, ગૌધેનુકમ્-બળદ અને ગાયોનો સમુદાય વગેરે શબ્દો થાય છે.

કૈદારકં કૈદારિકં, કૈદાર્યમપિ તદ્ગણે ।
બ્રાહ્મણાદેર્બ્રાહ્મણ્યં, માણવ્યં વાડવ્યમિત્યપિ ॥ ૧૪૧૯ ॥
ગણિકાનાં તુ ગાણિક્યં, કેશાનાં કૈશ્ય-કૈશિકે ।
અશ્વાનામાશ્વમશ્વીયં, પર્શૂનાં પાર્શ્વમપ્યથ ॥ ૧૪૨૦ ॥
વાતૂલ-વાત્યે વાતાનાં ગવ્યા-ગોત્રે પુનર્ગવામ્ ।
પાશ્યા-ખલ્યાદિ પાશાદેઃ, ખલાદેઃ ખલિનીનિભાઃ ॥ ૧૪૨૧ ॥
જનતા બન્ધુતા ગ્રામતા ગજતા સહાયતા ।
જનાદીનાં રથાનાં તુ, સ્યાદ્ રથ્યા રથકટ્યયા ॥ ૧૪૨૨ ॥

॥૧૪૧૮॥ કૈદારકમ્, કૈદારિકમ્, કૈદાર્યમ્ એ ૩-૧ ક્યારાનો સમૂહ, ૨ ક્ષેત્રનો સમૂહ બ્રાહ્મણ્યમ્-બ્રાહ્મણોનો સમૂહ. માણવ્યમ્-(માણવ-બાલક) બાલકોનો સમૂહ. વાડવ્યમ્ (વાડવઃ-બ્રાહ્મણ) બ્રાહ્મણોનો સમૂહ. ॥૧૪૧૯॥ ગાણિક્યમ્-ગણિકાનો સમૂહ કૈશ્યમ્, કૈશિકમ્-એ ૨-કેશ-વાળનો સમુદાય. આશ્વમ્, અશ્વીયમ્-એ ૨-અશ્વોનો સમુદાય પાર્શ્વમ્-(પર્શુ-કુહાડી) કુહાડીઓનો સમૂહ (શૌકમ્, માયૂરમ્ વગેરે શબ્દો નપુંસક લિંગના છે.) ॥૧૪૨૦॥ વાતૂલ, વાત્યા એ ૨-વાયુનો સમૂહ. ગવ્યા, ગોત્રા એ ૨-ગાયોનો સમૂહ. પાશ્યા-જાળોનો સમૂહ ખલ્યા-ખલ પુરુષનો સમૂહ. (તૃણ્યા-તૃણનો સમૂહ. ધૂમ્યા-ધુમાડાનો સમૂહ) વગેરે ખલિની-ખલ પુરુષનો સમૂહ. ([1]કુટુમ્બિની-કુટુંબનો સમૂહ.) તેવી જ રીતે તેના સરખા શબ્દો સમજી લેવા ॥૧૪૨૧॥ જનતા-જનનો સમૂહ, બન્ધુતા-બંધુઓનો સમૂહ, ગ્રામતા-ગામોનો સમૂહ, ગજતા-ગજ-હાથીઓનો સમૂહ, સહાયતા-સહાય-મિત્રોનો સમૂહ. રથ્યા, રથકટ્યા એ ૨-રથોનો

૧. વિં. ક. કુણ્ડિનિની ।-માનુ૦

રાજિર્લેખા તતિર્વીથી માલાઽઽલ્યાઽઽવલિપઙ્ક્તયઃ ।
ધોરણી શ્રેણ્યુભૌ તુ દ્વૌ, યુગલં દ્વિતયં દ્વયમ્ ॥ ૧૪૨૩ ॥
યુગં દ્વૈતં યમં દ્વન્દ્વં, યુગ્મં યમલ-યામલે ।
પશુભ્યો ગોયુગં યુગ્મે, પરં ષટ્ત્વે તુ ષડ્ગવમ્ ॥ ૧૪૨૪ ॥
પરઃશતાદ્યાસ્તે યેષાં, પરા સઙ્ખ્યા શતાદિકાત્ ।
પ્રાજ્યં પ્રભૂતં પ્રચુરં, વહુલં વહુ પુષ્કલમ્ ॥ ૧૪૨૫ ॥

સમૂહ.॥૧૪૨૨॥ રાજિઃ, લેખા, તતિઃ, વીથિ વીથિઃ, માલા, આલિઃ–'આલી', આવલિઃ,–'આવલી', પઙ્ક્તિઃ, ધોરણી, શ્રેણી-શ્રેણિઃ(પુ. સ્ત્રી.) એ ૧૦ (સ્ત્રી)–શ્રેણી, ઓળી. ઉભૌ (ઉભ), દ્વૌ (દ્વિ) એ ૨–(વિ. દ્વિવ.)-બે, બન્ને. યુગલમ્, (સ્ત્રી. ન), દ્વિતયમ્ (સ્ત્રી ન.), દ્વયમ્ (સ્ત્રી. ન) ॥૧૪૨૩॥, યુગમ્, દ્વૈતમ્, યમમ્, દ્વન્દ્વમ્, યુગ્મમ્, યમલમ્, યામલમ્ [જકુટમ્ –(પુ. ન.) શિ૦ ૧૨૭] એ ૧૦–યુગલ, બેનું જોડું. પશુઓનાં યુગલમાં પશુવાચક શબ્દ થકી–ગોયુગ શબ્દ જોડવો. (જેમ–ગોગોયુગમ્–ગાયોનુ યુગલ, અશ્વગોયુગમ્–ઘોડાઓનું યુગલ) પશુઓનું ષટ્ક (છ) બતાવવા માટે પશુવાચક શબ્દ થકી–ષડ્ગવ શબ્દ લગાડવો (જેમ–હસ્તિષડ્ગવમ્–છ હાથી, અશ્વ--ષડ્ગવમ્–છ ઘોડા) ॥ ૧૪૨૪॥ ૧૦૦ થી અધિક સંખ્યા બતાવવા માટે પરઃશત વગેરે શબ્દો લગાડવા–(જેમ–પરઃશતાઃ કુઞ્જરાઃ –સોથી વધારે હાથીઓ, પરઃસહસ્રાઃ –હજારથી વધારે, પરોલક્ષાઃ લાખથી વધારે) પ્રાજ્યમ્, પ્રભૂતમ્, પ્રચુરમ્, વહુલમ્, વહુ (ન);

ભૂયિષ્ઠં પુરુહં ભૂયો ભૂર્યદભ્રં પુરુ સ્ફિરમ્ ।
સ્તોકં ક્ષુલ્લં તુચ્છમલ્પં, દભ્રા-ઽણુ-તલિનાનિ ચ ॥ ૧૪૨૬ ॥
તનુ ક્ષુદ્રં કૃશં સૂક્ષ્મં, પુનઃ શ્લક્ષ્ણં ચ પેલવમ્ ।
ત્રુટી માત્રા લવો લેશઃ કણો હ્રસ્વં પુનર્લઘુ ॥ ૧૪૨૭ ॥
અત્યલ્પેઽલ્પિષ્ઠમલ્પીયઃ, કનીયોઽણીય ઇત્યપિ ।
દીર્ઘાયતે સમે તુઙ્ગમુચ્ચમુન્નતમુદ્ધુરમ્ ॥ ૧૪૨૮ ॥
પ્રાંશૂચ્છ્રિતમુદગ્રં ચ, ન્યગ્ નીચં હ્રસ્વમન્થરે ।
ખર્વં કુબ્જં વામનં ચ, વિશાલં તુ વિશઙ્કટમ્ ॥ ૧૪૨૯ ॥

પુષ્કલમ્ ॥૧૪૨૫॥, ભૂયિષ્ઠમ્, 'પુરુહમ્– પુરુહૂઃ,' પુરહમ્ , ભૂયઃ 'સ્' (ન.), ભૂરિ (ન), અદભ્રમ્, પુરુ (ન.), સ્ફિરમ્(–'સ્ફારમ્' એ ૧૩–બહુ. ઘણું. સ્તોકમ્, ક્ષુલ્લમ્, તુચ્છમ્, અલ્પમ્, દભ્રમ્, અણુ (ન), તલિનમ્ ॥૧૪૨૬॥, તનુ (ન), ક્ષુદ્રમ્, કૃશમ્ એ ૧૦ -નાનું, થોડું. સૂક્ષ્મમ્, શ્લક્ષ્ણમ્, પેલવમ્, એ–૩–સૂક્ષ્મ, ઝીણું, બારીક. ત્રુટિઃ– 'ત્રુટી' (સ્રી.), માત્રા, લવઃ, લેશઃ, કણઃ, (પુ. સ્રી.) એ ૫–લવ, લેશ, અલ્પ. હ્રસ્વમ્, લઘુ એ ૨–નાનું, ટૂંકું ॥૧૪૨૭॥ અત્ય-લ્પમ્, અલ્પિષ્ઠમ્, અલ્પીયઃ 'સ્' (ન), કનીયઃ 'સ્' (ન), અણીયઃ 'સ્' (ન.) [કનિષ્ઠમ્ શિ૦ ૧૨૮] એ ૫–અત્યંત થોડું, ઘણું નાનું. દીર્ઘમ્, આયતમ્ , એ ૨–લાંબુ. તુઙ્ગમ્, ઉચ્ચમ્, ઉન્નતમ્, ઉદ્ધુરમ્ ॥૧૪૨૮॥, પ્રાંશુ (ન.), ઉચ્છ્રિતમ્, ઉદગ્રમ્ એ–૭ ઊંચુ. ન્યક્ 'ચ્' (ન.), નીચમ્, હ્રસ્વમ્, મન્થરમ્, ખર્વમ્, કુબ્જમ્, વામનમ્ એ ૭–ટૂંકું, નીચું વિશાલમ્, વિશઙ્કટમ્ ॥૧૪૨૯॥, પૃથુ (ન.), ઉરુ

પૃથૂરુ પૃથુલં વ્યૂઢં, વિકટં વિપુલં બૃહત્ ।
સ્ફારં વરિષ્ઠં વિસ્તીર્ણં, તતં બહુ મહદ્ ગુરુ ॥ ૧૪૩૦ ॥
દૈર્ઘ્યમાયામ આનાહઃ, આરોહસ્તુ સમુચ્છ્રયઃ ।
ઉત્સેધ ઉદયોચ્છ્રાયૌ, પરિણાહો વિશાલતા ॥ ૧૪૩૧ ॥
પ્રપઞ્ચા-ઽઽભોગ-વિસ્તાર-વ્યાસાઃ શબ્દે સ વિસ્તરઃ ।
સમાસસ્તુ સમાહારઃ, સંક્ષેપઃ સંગ્રહોઽપિ ચ ॥ ૧૪૩૨ ॥
સર્વં સમસ્તમન્યૂનં સમગ્રં સકલં સમમ્ ।
વિશ્વા-ઽશેષા-ઽખણ્ડ-કૃત્સ્ન-ન્યક્ષાણિ નિખિલાખિલે ॥ ૧૪૩૩ ॥

(ન.), પૃથુલમ્, વ્યૂઢમ્, વિકટમ્, વિપુલમ્, બૃહત્ (ન.), સ્ફારમ્, વરિષ્ઠમ્–'વડ્રમ્', વિસ્તીર્ણમ્, તતમ્, બહુ (ન.), મહત્ (ન), ગુરુ (ન) એ ૧૬-વિશાળ, મોટું. ॥૧૪૩૦॥ દૈર્ઘ્યમ્, આયામઃ, આનાહઃ એ ૩–લંબાઈ આરોહઃ, સમુચ્છ્રયઃ,–'ઉચ્છ્રય'ઃ, ઉત્સેધઃ (પુ ન), ઉદયઃ, ઉચ્છ્રાય, એ ૫–ઊંચાઈ પરિણાહઃ, વિશાલતા એ ૨–પહોળાઈ ॥૧૪૩૧॥ પ્રપઞ્ચઃ, આભોગઃ, વિસ્તારઃ, વ્યાસઃ એ ૪–વિસ્તાર.વિસ્તરઃ [વિગ્રહઃ શિ૦ ૧૨૮] શબ્દોનો વિસ્તાર. સમાસઃ, સમાહારઃ, સંક્ષેપઃ, સઙ્ગ્રહઃ એ ૪–સંક્ષેપ, ટૂંકા સારરૂપ વચન. ॥૧૪૩૨॥ સર્વમ્, સમસ્તમ્, અન્યૂનમ્ , સમગ્રમ્, સકલમ્, સમમ્, વિશ્વમ્, અશેષમ્, અખણ્ડમ્, કૃત્સ્નમ્, ન્યક્ષમ્, નિખિલમ્, અખિલમ્, 'પૂર્ણમ્' [નિઃશેષમ્, અનૂનમ્ શિ૦ ૧૨૮] એ ૧૩–સમસ્ત, બધું. ॥ ૧૪૩૩ ॥ ખણ્ડઃ (પુ ન), અર્ધઃ (વિ.), શકલમ્,

ખણ્ડેઽર્ધશકલે ભિત્તં, નેમ શલ્ક-દલાનિ ચ ।
અંશો ભાગશ્ચ વણ્ટઃ સ્યાત્, પાદસ્તુ સ તુરીયકઃ ॥ ૧૪૩૪ ॥
મલિનં કચ્ચરં મ્લાનં, કશ્મલં ચ મલીમસમ્ ।
પવિત્રં પાવનં પૂતં, પુણ્યં મેધ્યમથોજ્જ્વલમ્ ॥ ૧૪૩૫ ॥
વિમલં વિશદં વીધ્રમવદાતમનાવિલમ્ ।
વિશુદ્ધં શુચિ ચોક્ષં તુ નિઃશોધ્યમનવસ્કરમ્ ॥ ૧૪૩૬ ॥
નિર્ણિક્તં શોધિતં મૃષ્ટં, ધૌતં ક્ષાલિતમિત્યપિ ।
સમ્મુખીનમભિમુખં, પરાચીનં પરાઙ્મુખમ્ ॥ ૧૪૩૭ ॥

(પુ ન.), ભિત્તમ્, નેમઃ, શલ્કમ્, દલમ્ [ખણ્ડલમ્ શિ૦ ૧૨૮] એ ૭–કકડો, ટુકડો. અંશઃ, ભાગઃ, વણ્ટઃ–'વણ્ટકઃ' એ ૩–ભાગ, હિસ્સો. પાદઃ, તુરીયકઃ એ ૨–ચોથો ભાગ ॥૧૪૩૪॥ મલિનમ્, કચ્ચરમ્, મ્લાનમ્, કશ્મલમ્, મલીમસમ્, (મલદૂષિતમ્), [કલ્મષમ્ શિ૦ ૧૨૯] એ ૫–મલીન, મેલું. પવિત્રમ્ (વિ) પાવનમ્, પૂતમ્, પુણ્યમ્, મેધ્યમ્ એ ૫–પવિત્ર ઉજ્જ્વલમ્ ॥૧૪૩૫॥, વિમલમ્, વિશદમ્, વીધ્રમ્, અવદાતમ્, અનાવિલમ્, વિશુદ્ધમ્, શુચિ (ન) એ ૮–ઉજ્જ્વલ, સ્વભાવથી નિર્મળ ચોક્ષમ્, નિઃશોધ્યમ્, અનવસ્કરમ્ એ ૩–ફોતરા વિનાનું સાફ કરેલુ, શુદ્ધ કરેલું ॥૧૪૩૬॥ નિર્ણિક્તમ્, શોધિતમ્, મૃષ્ટમ્, ધૌતમ્, ક્ષાલિતમ્ એ ૫–ધોયેલું, સાફ કરાયેલું. (નિઃશોધ્ય થી મૃષ્ટ સુધીના શબ્દો એકાર્થક પણ છે.) સમ્મુખીનમ્, અભિમુખમ્ એ ૨–સમ્મુખ. પરાચીનમ્, પરાઙ્મુખમ્

मुख्यं प्रकृष्टं प्रमुखं प्रवर्हं, वर्य्यं वरेण्यं प्रवरं पुरोगम् ।
अनुत्तरं प्राग्रहरं प्रवेकं, प्रधानमग्रेसरमुत्तमाग्रे ॥१४३८॥

ग्रामण्यग्रण्यग्रिम-
जात्याऽग्र्यानुत्तमान्यनवरार्ध्य-वरे ।
प्रष्ठ-परार्ध्य-पराणि,
श्रेयसि तु श्रेष्ठसत्तमे पुष्कलवत् ॥१४३९ ॥

स्युरुत्तरपदे व्याघ्र-पुङ्गव-र्षभ-कुञ्जराः ।
सिंह-शार्दूल-नागाद्यास्तल्लजश्च मतल्लिका ॥१४४०॥

એ ૨-અવળુ, વિમુખ ॥૧૪૩૭॥ મુખ્યમ્, પ્રકૃષ્ટમ્, પ્રમુખમ્, પ્રવર્હમ્, વર્ય્યમ્, વરેણ્યમ્, પ્રવરમ્, પુરોગમ્, અનુત્તરમ્, પ્રાગ્રહરમ્, પ્રવેકમ્, પ્રધાનમ્, અગ્રેસરમ્, ઉત્તમમ્, અગ્રમ્ ॥ ૧૪૩૮ ॥, ગ્રામણી, અગ્રણી, અગ્રિમમ્, જાત્યમ્, અગ્ર્યમ્, અનુત્તમમ્ અનવરાર્ધ્યમ્, વરમ્ (પુ ન), પ્રષ્ઠમ્, પરાર્ધ્યમ્, પરમ્, 'પ્રાગ્ર્યઃ, અગ્રીયઃ, અગ્રિયઃ' એ ૨૯-(વિશેષણ) મુખ્ય, પ્રધાન શ્રેયઃ 'સ્' શ્રેષ્ઠમ્, સત્તમમ્, પુષ્કલમ્, 'અતિશોભનમ્' એ ૪-(વિ.) શ્રેષ્ઠ ॥૧૪૩૯॥ વ્યાઘ્રઃ, પુઙ્ગવઃ, ઋષભઃ, કુઞ્જરઃ, સિંહઃ, શાર્દૂલઃ, અને નાગઃ વગેરે તેમજ તલ્લજઃ, મતલ્લિકા, ॥૧૪૪૦॥ મચર્ચિકા પ્રકાણ્ડમ્ અને ઉદ્ધઃ

મચર્ચિકા પ્રકાણ્ડોદ્ધૌ , પ્રશસ્યાર્થપ્રકાશકાઃ ।
ગુણોપસર્જનોપાગ્રાણ્યપ્રધાનેઽધમં પુનઃ ॥૧૪૪૧॥
નિકૃષ્ટમણકં ગર્હ્યમવદ્યં કાણ્ડકુત્સિતે ।
અપકૃષ્ટં પ્રતિકૃષ્ટં, યાપ્યં રેફોઽવમં બ્રુવમ્ ॥ ૧૪૪૨ ॥
ખેટં પાપમપશદં, કુપૂયં ચેલમર્વ ચ ।
તદાસેચનકં યસ્ય, દર્શનાદ્ દગ્ ન તૃપ્યતિ ॥ ૧૪૪૩ ॥

આ ૧૨-શબ્દો ઉત્તર પદમા જોડવાથી પ્રશંસાવાચક શબ્દો બને છે (આ હંમેશ પોતાના લિંગે જ રહે છે, વિશેષ્ય પ્રમાણે લિંગ બદલાતાં નથી) જેમ-પુરુષવ્યાઘ્રઃ, પુરુષપુઙ્ગવઃ, પુરુષર્ષભઃ, પુરુષકુઞ્જરઃ, પુરુષસિંહઃ પુરુષશાર્દૂલઃ એ ૬-ઉત્તમ પુરુષ. ગોનાગઃ (આદિ પદથી ગોવૃન્દારકઃ), ગોતલ્લજઃ, ગોમતલ્લિકા, ગોમચર્ચિકા, ગોપ્રકાણ્ડમ્, ગવોદ્ધઃ, એ ૬-ઉત્તમ બળદ કે ગાય ગુણઃ, ઉપસર્જનમ્ (ન.), ઉપાગ્રમ્, અપ્રધાનમ્ 'અપ્રાગ્ર્યમ્' એ ૪-ગૌણ, અપ્રધાન અધમમ્ ॥૧૪૪૧॥, નિકૃષ્ટમ્, અણકમ્, ગર્હ્યમ્, અવદ્યમ્, કાણ્ડમ્ (પુ. ન), કુત્સિતમ્, અપકૃષ્ટમ્, પ્રતિકૃષ્ટમ્, યાપ્યમ્, રેફઃ 'રેપઃ', અવમમ્, બ્રુવમ્ ॥૧૪૪૨॥, ખેટમ્, પાપમ્, અપશદમ્, કુપૂયમ્-'કપૂયઃ' ચેલમ્, અર્વ 'ન્' [યાપ્યમ્, રેપ· 'સ્' શિ૦ ૧૨૯] એ ૧૯-અધમ, હલકું. (રેફ શબ્દ સિવાય બાકીના વિશેષણ સમજવા) આસેચનકમ્-જેના જોવાથી આંખ તૃપ્તિને પામતી નથી. ॥૧૪૪૩॥ ચારુ (ન.)

ચારુ હારિ રુચિરં મનોહરં,
વલ્ગુ કાન્તમભિરામ-વન્ધુરે ।
વામ-રુચ્ય-સુષમાણિ શોભનં,
મઞ્જુ-મઞ્જુલ-મનોરમાણિ ચ ॥ ૧૪૪૪ ॥
સાધુ-રમ્ય-મનોજ્ઞાનિ, પેશલં હૃદ્ય-સુન્દરે ।
કામ્યં કમ્રં કમનીયં, સૌમ્યં ચ મધુરં પ્રિયમ્ ॥ ૧૪૪૫ ॥
વ્યુષ્ટિઃ ફલમસારં તુ, ફલ્ગુ શૂન્યં તુ રિક્તકમ્ ।
શુન્યં તુચ્છં વશિકં ચ, નિબિડં તુ નિરન્તરમ્ ॥ ૧૪૪૬ ॥
નિવિરીસં ઘનં સાન્દ્રં, નીરન્ધ્રં વહલં દૃઢમ્ ।
ગાઢમવિરલં ચાથ વિરલં તનુ પેલવમ્ ॥ ૧૪૪૭ ॥

હારિ 'ઇન્' (ન), રુચિરમ્, મનોહરમ્, વલ્ગુ (ન), કાન્તમ્, અભિરામમ્, વન્ધુરમ્, વામમ્, રુચ્યમ્, સુષમમ્, શોભનમ્, મઞ્જુ (ન.), મઞ્જુલમ્, મનોરમમ્ ॥૧૪૪૪॥, સાધુ (ન), રમ્યમ્, મનોજ્ઞમ્, પેશલમ્, હૃદ્યમ્, સુન્દરમ્, કામ્યમ્, કમ્રમ્, કમનીયમ્, સૌમ્યમ્, મધુરમ્, પ્રિયમ્, [લડહમ, રમણીયમ્ શિ૦ ૧૨૯] એ ૨૭-(વિશેષણ.) સુંદર, મનોહર. ॥ ૧૪૪૫ ॥ વ્યુષ્ટિઃ (સ્ત્રી), ફલમ્, એ ૨–ફલ, પરિણામ, પ્રયોજન. અસારમ્, ફલ્ગુ (ન) એ ૨–નકામું, અસાર. શુન્યમ્, રિક્તકમ્-રિક્તમ્, શૂન્યમ્, તુચ્છમ્, વશિકમ્, એ ૫–શૂન્ય, ખાલી નિબિડમ્, નિરન્તરમ્ ॥૧૪૪૬ ॥, નિવિરીસમ્, ઘનમ્, સાન્દ્રમ્, નીરન્ધ્રમ્, વહલમ્-વર્હલમ્, દૃઢમ્, ગાઢમ્, અવિરલમ્, એ ૧૦–ઘટ, નિરન્તર. વિરલમ્, તનુ (ન.), પેલવમ્ એ–૩ છૂટુંછવાયું, આછું, વિરલ. ॥૧૪૪૭॥ નવમ્, નવીનમ્, સદ્યસ્કમ્,

१ ४ ५ ६
नवं नवीनं सद्यस्कं, प्रत्यग्रं नूत्ननूतने ।
७ ८ १ ५ २ ३
नव्यं चाभिनवे जीर्णे, पुरातनं चिरन्तनम् ॥ १४४८ ॥
४ ५ ६ ७ १ १ २ १
पुराणं प्रतनं प्रत्नं, जरन्मूर्ते तु मूर्तिमत् ।
२ १ १ २ १
उच्चावचं नैकभेदमतिरिक्ताधिके समे ॥ १४४९ ॥

१ २ ३ ४
पार्श्वं समीपं सविधंससीमा-
५ ६ ७ ८
भ्याशं सवेशाऽन्तिक-सन्निकर्षाः ।
९ १० ११ १२
सदेशमभ्यग्र-सनीड-सन्नि-
१३ १४ १५
धानान्युपान्तं निकटोपकण्ठे ॥ १४५० ॥

१६ १७ १८ १९ २० १
सन्निकृष्ट-समर्यादा-भ्यर्णान्याऽऽसन्नसन्निधी ।
१ २ ३ ४
अव्यवहितेऽनन्तरं, संसक्तमपटान्तरम् ॥ १४५१ ॥

प्रत्यग्रम्, नूत्नम्, नूतनम्, नव्यम्, अभिनवम् એ ૮–નવું. जीर्णम्, पुरातनम्, चिरन्तनम्, ॥૧૪૪૮॥, पुराणम्, प्रतनम्, प्रत्नम्, जरत् (न) એ ૭–જૂનું, પુરાતન. मूर्त्तम्, मूर्तिमत् (न.) એ ૨–રૂપી, આકારવાળું. उच्चावचम् नैकभेदम्–नानाप्रकारम् એ ૨–બહુવિધ, અનેક પ્રકાર. अतिरिक्तम्, अधिकम्–'समधिकः' એ ૨–અધિક, વધારે ॥૧૪૪૯॥ पार्श्वम्, समीपम्, सविधम्, ससीमम्, अभ्याशम्–'अभ्यासः', सवेश', अन्तिकम्, सन्निकर्षः, सदेशम्, अभ्यग्रम्, सनीडम्, सन्निधानम्, उपान्तम्, निकटम्, (पु. न), उपकण्ठम् ॥૧૪૫૦॥, सन्निकृष्टम्, समर्यादम्, अभ्यर्णम्, आसन्नम्, सन्निधिः (पु.), 'अभितः–स्' (अ.) એ ૨૦–સમીપ, નિકટ. अव्यवहितम्, अनन्तरम्, संसक्तम्, अपटान्तरम् 'अपद्रान्तरम्' એ ૪–સંલગ્ન, સાથે

नेदिष्ठमन्तिकतमं, विप्रकृष्ट-परे पुनः ।
दूरेऽतिदूरे दविष्ठं, दवीयोऽथ सनातनम् ॥ १४५२ ॥
शाश्वतानश्वरे नित्यं, ध्रुवं स्थेयस्त्वतिस्थिरम् ।
स्थास्नु स्थेष्ठं तत् कूटस्थं, कालव्याप्येकरूपतः ॥ १४५३ ॥
स्थावरं तु जङ्गमान्यज्जङ्गमं तु त्रसं चरम् ।
चराचरं जगदिङ्गं, चरिष्णु चाथ चञ्चलम् ॥ १४५४ ॥
तरलं कम्पनं कम्प्रं, परिप्लव-चलाचले ।
चटुलं चपलं लोलं, चलं पारिप्लवाऽस्थिरे ॥ १४५५ ॥

લાગેલું, આંતરા રહિત ॥૧૪૫૧॥ नेदिष्ठम्, अन्तिकतमम् [नेदीयः 'अस्'(न) શિ૦ ૧૩૦] એ ૨-અત્યંત નજીક. विप्रकृष्टम्, परम्, दूरम्, એ ૩-દૂર अतिदूरम्, दविष्ठम्, दवीयः, 'स्' (न.) એ ૩-અત્યંત દૂર. सनातनम्, ॥૧૪૫૨॥ शाश्वतम्, अनश्वरम्, नित्यम्, ध्रुवम् [सदातनम्, शाश्वतिकम्, શિ૦ ૧૨૯-૧૩૦] એ ૫-શાશ્વત, નિત્ય. स्थेयः 'स्' (न.) अतिस्थिरम्, स्थास्नु (न), स्थेष्ठम् એ ૪-અત્યંત સ્થિર, અચલ कूटस्थम्-અનંત કાલ સુધી એક રૂપે રહે તે આકાશ વગેરે ॥૧૪૫૩॥ स्थावरम्, जङ्गमान्यत् એ ૨-સ્થાવર, જંગમ સિવાયનું, પૃથિવી વગેરે जङ्गमम्, त्रसम्, चरम्, चराचरम्, जगत् (न), इङ्गम्, चरिष्णु (न), એ ૭-જંગમ, હાલતું ચાલતું. चञ्चलम् ॥૧૪૫૪॥, तरलम्, कम्पनम्, कम्प्रम्, परिप्लवम्, चलाचलम्, चटुलम्, चपलम्, लोलम्, चलम्, पारिप्लवम्, अस्थिरम्, 'चलम्'न એ ૧૨ ચલ, ચપલ, અનિત્ય ॥૧૪૫૫॥ ऋजुः, अजिह्मः, प्रगुणः,

ઋજાવજિહ્મ-પ્રગુણાવવાગ્રેઽવનતાનતે ।
કુઞ્ચિતં નતમાવિદ્ધં, કુટિલં વક્રવેલ્લિતે ॥ ૧૪૫૬ ॥
વૃજિનં ભઙ્ગુરં ભુગ્નમરાલં જિહ્મમૂર્મિમત્ ।
અનુગેઽનુપદાન્વક્ષાઽન્વગ્ચ્યેકાક્યેક એકકઃ ॥ ૧૪૫૭ ॥
એકતાનાઽયન-સર્ગાગ્રાણ્યૈકાગ્ર્યં ચ તદ્ગતમ્ ।
અનન્યવૃત્ત્યેકાયનગતં ચાથાદ્યમાદિમમ્ ॥ ૧૪૫૮ ॥
પૌરસ્ત્યં પ્રથમં પૂર્વમાદિરગ્રમથાન્તિમમ્ ।
જઘન્યમન્ત્યં ચરમમન્તઃ પાશ્ચાત્યપશ્ચિમે ॥ ૧૪૫૯ ॥

એ ૩–સરળ, સીધું. અવાગ્રમ્–અધોમુખમ્, અવનતમ્, આનતમ્ એ ૩–અધોમુખ, નમેલું કુઞ્ચિતમ્, નતમ્, આવિદ્ધમ્, કુટિલમ્, વક્રમ્, વેલ્લિતમ્ ॥૧૪૫૬॥, વૃજિનમ્, ભઙ્ગુરમ્, ભુગ્નમ્, અરાલમ્, જિહ્મમ્, ઊર્મિમત્ (ન) એ ૧૨–વક્ર, વાંકું અનુગમ્, અનુપદમ્ (ન અ), અન્વક્ષમ્, અન્વક્ 'ચ્' એ ૪–પાછળ, પછી, પગલે પગલે. એકાકી 'ઇન્' (પુ.), એકઃ, એકકઃ [અવગણઃ શિ૦ ૧૩૦] એ ૩–એકલો. ॥૧૪૫૭॥ એકતાનમ્, એકાયનમ્, એકસર્ગમ્, એકાગ્રમ્ 'એકાગ્ર્યઃ', ઐકાગ્રમ્, તદ્ગતમ્, અનન્યવૃત્તિ, એકાયનગતમ્ એ ૮–એકાગ્ર. આદ્યમ્, આદિમમ્ ॥૧૪૫૮॥, પૌરસ્ત્યમ્, પ્રથમમ્, પૂર્વમ્, આદિઃ (પુ.), અગ્રમ્, [પ્રાક્ (અ) શિ ૧૩૦] એ ૭–પ્રથમ, પહેલું. અન્તિમમ્, જઘન્યમ્, અન્ત્યમ્, ચરમમ્, અન્તઃ (પુ. ન.), પાશ્ચાત્યમ્, પશ્ચિમમ્, એ ૭–છેલ્લું, પાછલું ॥૧૪૫૯॥ મધ્યમમ્, માધ્યમમ્,

मध्यमं माध्यमं मध्यमीयं माध्यन्दिनं च तत् ।
अभ्यन्तरमन्तरालं, विचाले मध्यमन्तरे ॥ १४६० ॥
तुल्यः समानः सदृक्षः, सरूपः सदृशः समः ।
साधारण-सधर्माणौ, सवर्णः सन्निभः सदृक् ॥ १४६१ ॥
स्युरुत्तरपदे प्रख्यः, प्रकारः प्रतिमो निभः ।
भूत-रूपो-पमाः काशः सं-नी-प्र-प्रतितः परः ॥ १४६२ ॥
औपम्यमनुकारोऽनुहारः साम्यं तुलोपमा ।
कक्षोपमानमर्चा तु, प्रतेर्मा यातना निधिः ॥ १४६३ ॥

मध्यमीयम्, माध्यन्दिनम् [मध्यन्दिनम् શિ૦ ૧૩૧] એ ૪–મધ્યમ, વચલું. अभ्यन्तरम्, अन्तरालम्, विचालम् એ ૩ વચ્ચેનું, વચ્ચે, અંદર, અંદરનું. मध्यम्, अन्तरम् (પુ ન) એ ૨–અંતર, અવકાશ ॥૧૪૬૦॥ तुल्यः, समानः, सदृक्षः, सरूपः, सदृशः, समः, साधारण, सधर्मा 'अन्' (પુ), सवर्णः, सन्निभः, सदृक् 'श्' એ ૧૧ (त्रि.)–તુલ્ય, સમાન ॥૧૪૬૧॥ प्रख्यः, प्रकारः, प्रतिमः, निभः, भूतः, रूपम्, उपमा, सङ्काशः, नीकाशः, प्रकाशः, प्रतिकाशः–'प्रतीकाश': આ ૧૧-શબ્દો સમાન-તુલ્ય અર્થવાળા છે, અને તે સમાસમાં ઉત્તર પદમાં આવે છે.–જેમ-काशसंकाशाः केशाः કાશપુષ્પના જેવા સફેદ કેશ. चन्द्रप्रख्यं मुखम्–ચન્દ્ર જેવું મુખ. ॥૧૪૬૨॥ औपम्यम्, अनुकारः, अनुहारः, साम्यम्, तुला, उपमा, कक्षा, उपमानम्, (उपमितिः) એ ૮–ઉપમા, સમાનપણું. अर्चा, प्रतिमा, प्रतियातना, प्रतिनिधिः (પુ), ॥૧૪૬૩॥, प्रतिच्छाया, प्रतिच्छन्दः, प्रतिकायः,

छाया छन्दः कायो रूपं, बिम्बं मान-कृती अपि ।
सूर्मी स्थूणाऽयःप्रतिमा, हरिणी स्याद्धिरण्मयी ॥ ૧૪૬૪ ॥
प्रतिकूलं तु विलोममपसव्यमपष्ठुरम् ।
वामं प्रसव्यं प्रतीपं, प्रतिलोममपष्ठु च ॥ ૧૪૬૫ ॥
वामं शरीरेऽङ्गं सव्यमपसव्यं दक्षिणम् ।
अवाधोच्छृङ्खलोद्दामान्ययन्त्रितमनर्गलम् ॥ ૧૪૬૬ ॥
निरङ्कुशे स्फुटे स्पष्टं, प्रकाशं प्रकटोल्वणे ।
व्यक्तं वर्तुलं तु वृत्तं, निस्तलं परिमण्डलम् ॥ ૧૪૬૭ ॥

प्रतिरूपम्, प्रतिबिम्बम्, प्रतिमानम्, प्रतिकृतिः એ ૧૧–પ્રતિમા, પડછાયો, પ્રતિબિંબ. सूर्मी सूर्मिः,–स्थूणा, अयःप्रतिमा એ ૩–લોઢાની પ્રતિમા. हरिणी, हिरण्मयी એ ૨ સુવર્ણની પ્રતિમા. ॥૧૪૬૪॥ प्रतिकूलम्, विलोमम्, अपसव्यम्, अपष्ठुरम्, वामम्, प्रसव्यम्, प्रतीपम्, प्रतिलोमम्, अपष्ठु (न) એ ૯–વિપરીત, પ્રતિકૂલ, ઉલટું. ॥૧૪૬૫॥ वामम्, सव्यम् એ ૨ શરીરનું ડાબું અંગ. अपसव्यम्, दक्षिणम् એ ૨–જમણું અંગ. अवाधम्, उच्छृङ्खलम्, उद्दामम्, अयन्त्रितम्, अनर्गलम् ॥૧૪૬૬॥, निरङ्कुशः [निरर्गलम् शि०१३१] એ ૬–અંકુશ રહિત, બાધા રહિત, પ્રતિબંધ વિનાનું, અટકાવ રહિત. स्फुटम्, स्पष्टम्, प्रकाशम्, प्रकटम्, उल्वणम्, व्यक्तम्–'प्रव्यक्तम्', એ ૬–સ્પષ્ટ. वर्तुलम्, वृत्तम् (त्रि), निस्तलम्, परिमण्डलम् એ

वन्धुरं तून्नतानतं, स्थपुटं विषमोन्नतम् ।
अन्यदन्यतरद् भिन्नं, त्वमेकमितरच्च तत् ॥ १४६८ ॥
करम्बः कबरो मिश्रः, सम्पृक्तः खचितः समाः ।
विविधस्तु बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः ॥ १४६९ ॥
त्वरितं सत्वरं तूर्णं शीघ्रं क्षिप्रं द्रुतं लघु ।
चपलाविलम्बिते च, झम्पा सम्पातपाटवम् ॥ १४७० ॥
अनारतं त्वविरतं, संसक्तं सततानिशे ।
नित्याऽनवरताऽजस्राऽसक्ताऽश्रान्तानि सन्ततम् ॥ १४७१ ॥

૪–ગોળ. ॥ ૧૪૬૭ ॥ वन्धुरम् 'वन्धूरम्', उन्नतानतम् એ ૨–સ્વાભાવિક ઊંચુ, પરંતુ ઉપાધિવશ કંઈક નમેલુ. स्थपुटम्, विषमोन्नतम् એ ૨–વિષમ અને ઉન્નત. अन्यद् (न), अन्यतरद् (न), भिन्नम् त्वम्–'त्व', एकम्, इतरत् (न), 'अन्यतरः, एकतरः' એ ૬–ભિન્ન, જુદું, બીજું (भिन्न શબ્દ સિવાય બધાં સર્વનામ) ॥૧૪૬૮॥ करम्बः, कबरः, मिश्रः, सम्पृक्तः, खचितः એ ૫–મિશ્રિત, એકઠું થયેલું विविधः, बहुविधः, नानारूपः, पृथग्विधः [बहुरूपः, पृथग्रूपः, नानाविधः શિ૦ ૧૩૧] એ ૪–વિવિધ પ્રકારનુ, ઘણા પ્રકારનું ॥૧૪૬૯॥ त्वरितम्, सत्वरम्, तूर्णम्, शीघ्रम्, क्षिप्रम्, द्रुतम्, लघु (न.), चपलम्, अविलम्बितम्, (अरम्, आशु, मङ्क्षु, 'अञ्जसा, झटिति, स्राक्, अह्नाय, द्राक्, सपदि' એ ૯ અ) એ ૯–જલદી झम्पा, सम्पातपाटवम्, [झम्पः શિ૦ ૧૩૨] એ ૨–કૂદવુ, છલગ મારવી. ॥ ૧૪૭૦ ॥ अनारतम्, अविरतम्, संसक्तम्, सततम्, अनिशम् (न. અ.), नित्यम्, अनवरतम्, अजस्रम्, असक्तम्, अश्रान्तम्, सन्ततम्, એ ૧૧ નિરંતર, નિત્ય, કાયમ. ॥૧૪૭૧॥

સાધારણં તુ સામાન્યં, દૃઢસન્ધિ તુ સંહતમ્ ।
કલિલં ગહને સઙ્કીર્ણે તુ સંકુલમાકુલમ્ ॥ ૧૪૭૨ ॥
કીર્ણમાકીર્ણં ચ પૂર્ણે, ત્વાચિતં છન્નપૂરિતે ।
ભરિતં નિચિતં વ્યાપ્તં, પ્રત્યાખ્યાતે નિરાકૃતમ્ ॥ ૧૪૭૩ ॥
પ્રત્યાદિષ્ટં પ્રતિક્ષિપ્તમપવિદ્ધં નિરસ્તવત્ ।
પરિક્ષિપ્તે વલયિતં, નિવૃતં પરિવેષ્ટિતમ્ ॥ ૧૪૭૪ ॥
પરિષ્કૃતં પરીતં ચ, ત્યક્તં તૂત્સૃષ્ટમુજ્ઝિતમ્ ।
ધૂતં હીનં વિધૂતં ચ વિન્નં વિત્તં વિચારિતે ॥ ૧૪૭૫ ॥

સાધારણમ્, સામાન્યમ્, એ ૨–સાધારણ દૃઢસન્ધિ, (વિ.) સંહતમ્ (વિ.) એ ૨–મજબૂત બાંધો, દૃઢ સંહનન કલિલમ્, ગહનમ્, એ ૨–૧, દુઃખે પ્રવેશ કરી શકાય તેવું, ૨–દુઃખે જાણી શકાય તેવું. સઙ્કીર્ણમ્, સઙ્કુલમ્, આકુલમ્, ॥૧૪૭૨॥ કીર્ણમ્, આકીર્ણમ્, એ ૫–ઘણી જ ભીડથી અવકાશ વિનાનું સ્થાન, ખીચોખીચ, ભરપુર. (આ કલિલ વગેરે સાત શબ્દો એકાર્થવાળા પણ છે) પૂર્ણમ્, આચિતમ્, છન્નમ્, પૂરિતમ્, ભરિતમ્, નિચિતમ્, વ્યાપ્તમ્ [છાદિતમ્ શિ૦ ૧૩૨] એ ૭–પૂર્ણ, ભરેલું. પ્રત્યાખ્યાતમ્, નિરાકૃતમ્ ॥૧૪૭૩॥, પ્રત્યાદિષ્ટમ્, પ્રતિક્ષિપ્તમ્, અપવિદ્ધમ્, નિરસ્તમ્, એ ૬–નિરાકરણ કરેલું, રદ કરેલું, દૂર કરેલું, નિષિદ્ધ કરાયેલ. પરિક્ષિપ્તમ્, વલયિતમ્, નિવૃતમ્, પરિવેષ્ટિતમ્, ॥૧૪૭૪॥ પરિષ્કૃતમ્, પરીતમ્, એ ૬–ઘેરાયેલું, વીંટાયેલું. ત્યક્તમ્, ઉત્સૃષ્ટમ્, ઉજ્ઝિતમ્, ધૂતમ્, હીનમ્, વિધૂતમ્ એ ૬–છોડી દીધેલું, તજેલું વિન્નમ્, વિત્તમ્, વિચારિતમ્,

अवकीर्णे त्ववध्वस्तं संवीते रुद्धमावृतम् ।
संवृतं पिहितं छन्नं, स्थगितं चाऽपवारितम् ॥ १४७६ ॥
अन्तर्हितं तिरोहितमन्तर्द्धिस्त्वपवारणम् ।
छदन-व्यवधा-ऽन्तर्द्धा-पिधान-स्थगनानि च ॥ १४७७ ॥
व्यवधानं तिरोधानं, दर्शितं, तु प्रकाशितम् ।
आविष्कृतं प्रकटितमुच्चण्डं त्ववलम्बितम् ॥ १४७८ ॥
अनादृतमवाद् ज्ञातं, मानितं गणितं मतम् ।
रीढाऽवज्ञाऽवहेलान्यसूर्क्षणं चाप्यनादरे ॥ १४७९ ॥

એ ૩–વિચારેલું ॥૧૪૭૫॥ અવકીર્ણમ્, અવધ્વસ્તમ્ એ ૨–વિખરાયેલું સંવીતમ્, રુદ્ધમ્, આવૃતમ્, સંવૃતમ્, પિહિતમ્, છન્નમ્, સ્થગિતમ્, અપવારિતમ્, ॥ ૧૪૭૬ ॥ અન્તર્હિતમ્, તિરોહિતમ્, [છાદિતમ્, અપિહિતમ્, શિ૦ ૧૩૨] એ ૧૦–ઢંકાયેલું, આચ્છાદિત થયેલ અન્તર્દ્ધિ (પુ), અપવારણમ્, છદનમ્, વ્યવધા (સ્ત્રી), અન્તર્દ્ધા, પિધાનમ્, સ્થગનમ્ ॥ ૧૪૭૭ ॥, વ્યવધાનમ્, તિરોધાનમ્ એ–૯ અન્તર્ધાન, ઢાંકણુ, આચ્છાદન દર્શિતમ્, પ્રકાશિતમ્, આવિષ્કૃતમ્, પ્રકટિતમ્, [પ્રાદુષ્કૃતમ્, શિ૦૧૩૨] એ ૪–બતાવેલુ, પ્રગટ કરાયેલું. ઉચ્ચણ્ડમ્, અવલમ્બિતમ્–'અવિલમ્બિતમ્' એ ૨–૧. અવલંબનવાળું, ૨. શીઘ્ર, જલદી. ॥૧૪૭૮॥ અનાદૃતમ્, અવજ્ઞાતમ્, અવમાનિતમ્, અવગણિતમ્, અવમતમ્, 'પરિભૂતમ્,' એ ૫–અપમાન કરાયેલું, તિરસ્કારેલું રીઢા, અવજ્ઞા, અવહેલમ્ (ત્રિ), અસૂર્ક્ષણમ્, અનાદરઃ, 'પરિભવઃ; પરીભાવઃ, તિરસ્ક્રિયા' [અસૂક્ષણમ્, અવમાનનમ્ (સ્ત્રી. ન.) અવગણનમ્ (સ્ત્રી. ન.) શિ૦ ૧૩૨-૧૩૩] એ ૪–તિરસ્કાર, અનાદર,

ઉન્મૂલિતમાવર્હિતં, સ્યાદુત્પાટિતમુદ્ધૃતમ્ ।
પ્રેઙ્ખોલિતં તરલિતં, લુલિતં પ્રેઙ્ખિતં ધુતમ્ ॥ ૧૪૮૦ ॥
ચલિતં કમ્પિતં ધૂતં, વેલ્લિતાન્દોલિતે અપિ ।
દોલા પ્રેઙ્ખોલનં પ્રેઙ્ખા, ફાણ્ટં કૃતમયત્નતઃ ॥ ૧૪૮૧ ॥
અધઃક્ષિપ્તં ન્યઞ્ચિતં સ્યાદૂર્ધ્વક્ષિપ્તમુદઞ્ચિતમ્ ।
નુન્ન-નુત્તાઽસ્ત-નિષ્ઠ્યૂતાન્યાવિદ્ધં ક્ષિપ્તમીરિતમ્ ॥૧૪૮૨ ॥
સમે દિગ્ધલિપ્તે રુગ્ણભુગ્ને રૂષિતગુણ્ઠિતે ।
ગૂઢગુપ્તે ચ મુષિતમૂષિતે ગુણિતાહતે ॥ ૧૪૮૩ ॥

અપમાન ॥૧૪૭૯॥ ઉન્મૂલિતમ્, આવર્હિતમ્, ઉત્પાટિતમ્, ઉદ્ધૃતમ્ એ ૪–મૂળમાંથી ઉખેડી નાખેલ. પ્રેઙ્ખોલિતમ્, તરલિતમ્, લુલિતમ્, પ્રેઙ્ખિતમ્, ધુતમ્ ॥૧૪૮૦॥, ચલિતમ્, કમ્પિતમ્, ધૂતમ્, વેલ્લિતમ્, આન્દોલિતમ્ એ ૧૦–હલાવેલું, કંપેલું. દોલા–'દોલી', પ્રેઙ્ખોલનમ્, પ્રેઙ્ખા [આન્દોલનમ્ શિ૦ ૧૩૩] એ ૩–હીંડોળો, ડોળી. ફાણ્ટમ્ યત્ન સિવાય થયેલો ક્વાથ–ઔષધને રાત્રે પાણીમાં પલાળી મૂકી સવારે તે પાણી ગાળી લેવું તે. ॥૧૪૮૧॥ અધઃક્ષિપ્તમ્, ન્યઞ્ચિતમ્ એ ૨–નીચે ફેંકેલું. ઊર્ધ્વક્ષિપ્તમ્, ઉદઞ્ચિતમ્ [ઉદસ્તમ્ શિ૦ ૧૩૩] એ ૨–ઊંચે ફેંકેલું. નુન્નમ્, નુત્તમ્, અસ્તમ્, નિષ્ઠ્યુતમ્–'નિષ્ઠ્યૂતઃ,' આવિદ્ધમ્, ક્ષિપ્તમ્, ઈરિતમ્ [ચોદિતમ્ શિ૦ ૧૩૪] એ ૭–૧. પ્રેરેલું, પ્રેરણા કરેલું, મોકલેલું, ૨ કાઢી મૂકેલું, ફેંકેલું. ॥૧૪૮૨॥ દિગ્ધમ્, લિપ્તમ્, એ ૨–લેપાયેલું, લીંપેલું. રુગ્ણમ્, ભુગ્નમ્, એ ૨–૧. વાંકું વળેલું, નમેલું ૨. ભગ્ન. ૩ પીડિત. રૂષિતમ્, ગુણ્ઠિતમ્, એ ૨–ધૂળથી ખરડાયેલું. ગૂઢમ્, ગુપ્તમ્ એ ૨–સંતાયેલ, ગુપ્ત. મુષિતમ્, મૂષિતમ્ એ ૨–ચોરાયેલું. ગુણિતમ્, આહતમ્ એ ૨–ગુણ-

स्यान्निशातं शितं शातं, निशितं तेजितं क्ष्णुतम् ।
वृते तु वृत्त-वावृत्तौ, ह्रीतह्रीणौ तु लज्जिते ॥ १४८४ ॥
संगूढः स्यात् सङ्कलिते, संयोजित उपाहिते ।
पक्वे परिणतं पाके क्षीराज्यहविषां शृतम् ॥ १४८५ ॥
निष्पक्वं क्वथिते प्लुष्टप्रुष्टदग्धोषिताः समाः ।
तनूकृते त्वष्टतष्टौ, विद्धे छिद्रितवेधितौ ॥ १४८६ ॥
सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ, विलीने द्रुतविद्रुतौ ।
उतं प्रोते स्यूतमूतमुतं च तन्तुसन्तते ॥ १४८७ ॥

ચેલું, ગુણાકાર કરેલ. ॥૧૪૮૩॥ निशातम्, शितम्, शातम्, निशितम्, तेजितम्, क्ष्णुतम् એ ६–તીક્ષ્ણ કરાયેલુ, ઉત્તેજિત કરાયેલું वृतः, वृत्तः, वावृत्तः, 'व्यावृत्तः' એ ૩-૧ ઢંકાયેલું ૨ પસંદ કરેલું, ચૂંટી કાઢેલું. ह्रीत॰, ह्रीणः, लज्जितः એ ૩-લજ્જા પામેલું, શરમાયેલું ॥૧૪૮૪॥ संगूढः, सङ्कलितः એ ૨-સરવાળો કરેલું. संयोजितः, उपाहितः 'संयोगितः' એ ૨ જોડાયેલું पक्वम्, परिणतम् એ ૨-પાકેલું शृतम्–પકાવેલું દૂધ, ઘી અને બલીનો પાક ॥૧૪૮૫॥ निष्पक्वम्, क्वथितम् એ ૨–૧ સારી રીતે પકાવેલું, ૨-ઉકાળેલું, ક્વાથ प्लुष्टः, प्रुष्टः, दग्धः, उषितः એ ૪-બળેલું तनूकृतः, त्वष्टः, तष्टः એ ૩-પાતળું કરેલું, છોલેલું विद्धः, छिद्रितः, वेधितः–એ ૩-વીંધાયેલું, કાણું પાડેલું ॥૧૪૮૬॥ सिद्धम्, निर्वृत्तम्, निष्पन्नः એ ૩-સિદ્ધ થયેલું. विलीनं, द्रुतः, विद्रुतः એ ૩-પીગળી ગયેલું उतम्, प्रोतम् એ ૨-પરોવેલું स्यूतम्, ऊतम्, उतम्, तन्तुसन्ततम् એ ૪-સીવેલું, વણેલું. ॥૧૪૮૭॥ पाटितम्, दारितम्, भिन्नम् એ ૩-

पाटितं दारितं भिन्ने, विदरः स्फुटनं भिदा ।
अङ्गीकृतं प्रतिज्ञातमूरीकृतोररीकृते ॥ १४८८ ॥
संश्रुतमभ्युपगतमुररीकृतमाश्रुतम् ।
सङ्गीर्णं प्रतिश्रुतं च, छिन्ने लूनं छितं दितम् ॥ १४८९ ॥
छेदितं खण्डितं वृक्णं, कृत्तं प्राप्ते तु भावितम् ।
लब्धमासादितं भूतं पतिते गलितं च्युतम् ॥ १४९० ॥
स्रस्तं भ्रष्टं स्कन्नपन्ने, संशितं तु सुनिश्चितम् ।
मृगितं मार्गिताऽन्विष्टाऽन्वेषितानि गवेषिते ॥ १४९१ ॥

ફાડેલું, ચીરેલું. विदरः, स्फुटनम्, भिदा [भिद् શિ૦ ૧૩૪] એ ૩–ફાડવું, ચીરવું अङ्गीकृतम्, प्रतिज्ञातम्, ऊरीकृतम्–'उरीकृतम्', उररीकृतम्, ॥૧૪૮૮॥ संश्रुतम्, अभ्युपगतम्, उररीकृतम्, आश्रुतम्, सङ्गीर्णम्, प्रतिश्रुतम्, 'विदितम्, उपश्रुतम्, उपगतम्', [कक्षीकृतम्, स्वीकृतम्, શિ૦ ૧૩૪] એ ૧૦-સ્વીકાર કરેલું, સ્વીકારેલું. छिन्नम्, लूनम्, छितम्, दितम् ॥૧૪૮૯॥, छेदितम्, खण्डितम्, वृक्णम्, कृत्तम्, 'दातम्' [छातम् શિ૦ ૧૩૪]એ ૮–છેદાયેલું, કાપેલું. प्राप्तम्, भावितम्, लब्धम्, आसादितम्, भूतम् [विन्नम् શિ૦ ૧૩૫] એ ૫–મેળવેલું પતિતम्, गलितम्, च्युतम्, ॥ ૧૪૯૦ ॥ स्रस्तम्, भ्रष्टम्, स्कन्नम्, पन्नम्,–'ध्वस्तम्' એ ૭–પડી ગયેલું, ગળેલું. संशितम्, सुनिश्चितम्, એ ૨–સારી રીતે નિશ્ચિત થયેલું. मृगितम्, मार्गितम्, अन्विष्टम्, अन्वेषितम्, गवेषितम् એ ૫-શોધેલું, ખોળેલું. ॥૧૪૯૧॥ तिमितः, स्तिमितः, क्लिन्न, सार्द्रः, आर्द्रः, उन्नः, 'समुत्त., એ ૭–ભીનું, પલળેલું प्रस्थापितम्, प्रतिशिष्टम्, प्रहितम्,

समुन्न –वि. क ।

तिमिते स्तिमितक्लिन्नसार्द्राऽऽर्द्रोन्नाः समुत्तवत् ।
प्रस्थापितं प्रतिशिष्टं, प्रहितप्रेषिते अपि ॥ १४९२ ॥
ख्याते प्रतीतप्रज्ञातवित्तप्रथितविश्रुताः ।
तप्ते सन्तापितो दूनो, धूपायितश्च धूपितः ॥ १४९३ ॥
शीने स्त्यानमुपनतस्तूपसन्न उपस्थितः ।
निर्वातस्तु गते वाते, निर्वाणः पावकादिषु ॥ १४९४ ॥
प्रवृद्धमेधितं प्रौढं, विस्मृतान्तर्गते समे ।
उद्धान्तमुद्गते गूनं, हन्ने मीढं तु मूत्रिते ॥ १४९५ ॥

प्रेषितम्, એ ૪-મોકલેલું. ॥ ૧૪૯૨ ॥ ख्यातः, प्रतीतः, प्रज्ञातः, वित्तः, प्रथितः, विश्रुतः, विज्ञातः, એ ૬-વિખ્યાત, પ્રસિદ્ધ. तप्तः, सन्तापितः 'सन्तप्तम्', दूनः, धूपायितः, धूपितः એ ૫-સંતાપેલું, તપાવેલું, દુભવેલ ॥ ૧૪૯૩ ॥ शीनम्, स्त्यानम् એ ૨ થીજેલું, ઠરેલું-ઘી વગેરે उपनतः, उपसन्नः, उपस्थितः એ ૩-ઉપસ્થિત પામેલ, નમેલ निर्वातः-પવન વિનાનો, વાયુ વગરનો निर्वाणः-મુક્ત-થવું, શાન્ત થવું-મુનિ, અગ્નિ વગેરેનું ॥૧૪૯૪॥ प्रवृद्धम्, एधितम्, प्रौढम् એ ૩-ઘણું વધેલું, પ્રૌઢ विस्मृतम्, अन्तर्गतम् [प्रस्मृतम् શિ૦ ૧૩૫] એ ૨-ભૂલી જવાયેલું, વિસરી ગયેલું. उद्धान्तम्, उद्गतम्-'उद्वातम्' એ ૨-વમન કરેલું અન્નાદિ गूनम्, हन्नम्, એ ૨-હગેલું, મલ ત્યાગ કરેલું. मीढम्, मूत्रितम् એ ૨-મૂતરેલું, પેશાબ કરેલું. ॥ ૧૪૯૫ ॥ विदितम्, बुधितम्, बुद्धम्, ज्ञातम्, अवसितम्, अवगतम्, मनितम्, प्रतिपन्नम्, એ ૮-જાણેલું. स्यन्नम्, रीणम्, स्नुतम्, स्रुतम्, એ ૪-ઝરેલું, ટપકેલું.

विदितं बुधितं बुद्धं, ज्ञातं सितमिते अवात् ।
मनितं प्रतिपन्नं च, स्यन्ने रीणं स्नुतं स्रुतम् ॥१४९६॥
गुप्तगोपायितत्रातावितत्राणानि रक्षिते ।
कर्म क्रिया विधा हेतुशून्या त्वाऽऽस्या विलक्षणम् ॥ १४९७ ॥
कार्मणं मूलकर्माऽथ, संवननं वशक्रिया ।
प्रतिबन्धे प्रतिष्टम्भः स्यादास्याऽऽस्थाऽऽसना स्थितिः ॥१४९८॥
परस्परं स्यादन्योऽन्यमितरेतरमित्यपि ।
आवेशाटोपौ संरम्भे, निवेशो रचना स्थितौ ॥ १४९९ ॥

॥ ૧૪૯૬ ॥ गुप्तम्, गोपायितम्, त्रातम्, अवितम्, त्राणम्, रक्षितम्, એ ૬–રક્ષણ કરાયેલું. कर्म 'न्' (ન.), क्रिया, विधा એ ૩–કર્મ, ક્રિયા विलक्षणम्–अप्रतिपत्तिः (સ્ત્રી.)–પ્રયોજન વિનાની સ્થિતિ, વિચારરહિત. ॥ ૧૪૯૭ ॥ कार्मणम्, मूलकर्म 'न्' (न.) એ ૨–કામણ, ઔષધિ. જડીબુટી વગેરેથી વશીકરણ કરવું તે. संवननम्, वशक्रिया (वशीकरणम्) એ ૨–વશીકરણ. प्रतिबन्धः, प्रतिष्टम्भः એ ૨–રોકાણ, અટકાવ. आस्या, आस्था, आसना, स्थिति એ ૪–સ્થાન, સ્થિતિ ॥ ૧૪૯૮ ॥ परस्परम् अन्योऽन्यम्, इतरेतरम (मिथः अ) એ ૩–પરસ્પર. आवेशः, आटोपः, संरम्भः એ ૩–આવેશ, અહંકાર, આડંબર, ભૂત વગેરેનો આવેશ निवेशः, रचना, स्थितिः એ ૩–રચના. ॥ ૧૪૯૯ ॥ निर्बन्धः अभिनिवेशः, એ ૨–આગ્રહ. प्रवेशः, अन्तर्विगाहनम् એ ૨–પ્રવેશવું, અંદર જવું તે. गति (સ્ત્રી). वीङ्खा, विहारः, ईर्या, परिसर्पः, परिक्रमः એ ૬–વિહાર, પગે ચાલવું. ॥ ૧૫૦૦ ॥ व्रज्या, अटाट्या, पर्यटनम् [अटाटा, अट्या–'अटा' શિ૦ ૧૩૫] એ ૩–પર્યટન, ફરવું

निर्बन्धोऽभिनिवेशः स्यात्, प्रवेशोऽन्तर्विगाहनम् ।
गतौ वीङ्खा विहारे-र्या-परिसर्प-परिक्रमाः ॥ १५०० ॥
व्रज्याऽटाट्या पर्यटनं, चर्या त्वीर्यापथस्थितिः ।
व्यत्यासस्तु विपर्यासो, वैपरीत्यं विपर्ययः ॥ १५०१ ॥
व्यत्ययेऽथ स्फातिवृद्धौ, प्रीणनेऽवन-तर्पणे ।
परित्राणं तु पर्याप्तिर्हस्तधारणमित्यपि ॥ १५०२ ॥
प्रणतिः प्रणिपातोऽनुनयेऽथ शयने क्रमात् ।
विशाय उपशायश्च, पर्यायोऽनुक्रमः क्रमः ॥ १५०३ ॥
परिपाट्यानुपूर्व्याऽऽवृदतिपातस्त्वतिक्रमः ।
उपात्ययः पर्ययश्च, समौ संबाधसङ्कटौ ॥ १५०४ ॥

चर्या, ईर्यापथस्थितिः (ईर्या) એ ૨-સાધુઓનું આચારમાં રહેવું, ધ્યાન, મૌન વગેરેમા રહેવું. व्यत्यासः, विपर्यासः वैपरीत्यम्, विपर्ययः-'विपर्यायः' ॥ १५०१ ॥, व्यत्ययः એ ૫-વિપરીત, ઊલટું. स्फातिः (સ્ત્રી), वृद्धिः એ ૨-વૃદ્ધિ, વધવું प्रीणनम्, अवनम्, तर्पणम् એ ૨-ખુશ કરવું, તૃપ્તિ. परित्राणम्, पर्याप्तिः, हस्तधारणम्-हस्तस्थापनम् એ ૩-મારવાને તૈયાર થયેલાને વારણ કરવું, રક્ષણીયને બચાવવું. ॥ १५०२ ॥ प्रणतिः (સ્ત્રી), प्रणिपातः, अनुनयः એ ૩-નમસ્કાર, નમવું, પ્રણામ विशायः, उपशायः, (क्रमशयनम्) એ ૨-પહેરેગીરોનું વારા ફરતી સૂવું તે पर्यायः, अनुक्रम, क्रमः ॥ १५०३ ॥, परिपाटी-परिपाटिः (સ્ત્રી.), आनुपूर्वी (સ્ત્રી ન.) आवृत्-आवृत्तिः (સ્ત્રી) [आनुपूर्व्यम् શિ० १३५] એ ૬-અનુક્રમ, પરિપાટી. अतिपातः, अतिक्रमः, उपात्ययः,

કામં પ્રકામં પર્યાપ્તં, નિકામેષ્ટે યથેપ્સિતે ।
અત્યર્થં ગાઢમુદ્ગાઢં, બાઢં તીવ્રં ભૃશં દૃઢમ્ ॥ ૧૫૦૫ ॥
અતિમાત્રાઽતિમર્યાદ-નિતાન્તો-ત્કર્ષ-નિર્ભરાઃ ।
ભરૈકાન્તાઽ-તિવેલાઽ-તિશયા જૃમ્ભા તુ જૃમ્ભણમ્ ॥૧૫૦૬॥
આલિઙ્ગનં પરિષ્વઙ્ગઃ, સંશ્લેષ ઉપગૂહનમ્ ।
અઙ્કપાલી પરીરમ્ભઃ, ક્રોડીકૃતિરથોત્સવે ॥ ૧૫૦૭ ॥
મહઃ ક્ષણો-દ્ભવો-દ્ધર્ષા, મેલકે સઙ્ગ-સઙ્ગમૌ ।
અનુગ્રહોઽભ્યુપપત્તિઃ, સમૌ નિરોધનિગ્રહૌ ॥ ૧૫૦૮ ॥

પર્યયઃ એ ૪–અતિક્રમ, ક્રમનું ઉલ્લંઘન. સમ્બાધઃ, સંકટઃ એ ૨–૧ જ્યાં અવકાશ ન મળે તેવું સ્થાન, ગીરદી, સાંકડું ૨ પરસ્પર સંઘર્ષણ. ॥૧૫૦૪॥ કામમ્, પ્રકામમ્, પર્યાપ્તમ્, નિકામમ્ (એ ૪–ન), ઇષ્ટમ્, યથેપ્સિતમ્ (એ ૨–અ)–આ બધા પ્રાય. ક્રિયા-વિશેષણ તરીકે વપરાય છે; એ ૬–ઇચ્છા પ્રમાણે, તૃપ્તિ થતા સુધી. અત્યર્થમ્, ગાઢમ્, ઉદ્ગાઢમ્, બાઢમ્, તીવ્રમ્, ભૃશમ્, દૃઢમ્, ॥૧૫૦૫॥ અતિમાત્રમ્, અતિમર્યાદમ્, નિતાન્તમ્, ઉત્કર્ષઃ, નિર્ભરઃ, ભરઃ, એકાન્તમ્, અતિવેલમ્, અતિશયઃ એ ૧૬–અતિશય, ઘણું જૃમ્ભા (ત્રિ.), જૃમ્ભણમ્ એ ૨–બગાસું ॥૧૫૦૬॥ આલિઙ્ગનમ્, પરિષ્વઙ્ગઃ, સંશ્લેષઃ, ઉપગૂહનમ્, અઙ્કપાલી-અઙ્કપાલિઃ, પરીરમ્ભઃ, ક્રોડીકૃતિઃ [પરિરમ્ભઃ શિ૦ ૧૩૬] એ ૭–આલિંગન. ॥૧૫૦૭॥ મહઃ (પુ.), ક્ષણઃ, ઉદ્ભવઃ, ઉદ્ધર્ષઃ એ ૫–ઉત્સવ, ઓચ્છવ મેલકઃ, સઙ્ગઃ, સઙ્ગમઃ (પુ ન.) એ ૩–મળવું, સંગમ, સંયોગ અનુગ્રહઃ, અભ્યુપપત્તિઃ એ ૨–અનુગ્રહ, મહેરબાની, સ્વીકાર. નિરોધઃ, નિગ્રહઃ,

વિઘ્નેઽન્તરાય-પ્રત્યૂહ-વ્યવાયાઃ સમયે ક્ષણઃ ।
વેલા-વારાવ-વસરઃ, પ્રસ્તાવઃ પ્રક્રમોઽન્તરમ્ ॥૧૫૦૯॥
અભ્યાદાનમુપોદ્ઘાત, આરમ્ભઃ પ્રોપતઃ ક્રમઃ ।
પ્રત્યુત્ક્રમઃ પ્રયોગઃ સ્યાદારોહણં ત્વભિક્રમઃ ॥૧૫૧૦॥
આક્રમેઽધિક્રમ-ક્રાન્તી, વ્યુત્ક્રમસ્તૂત્ક્રમોઽક્રમઃ ।
વિપ્રલમ્ભો વિપ્રયોગો, વિયોગો, વિરહઃ સમાઃ ॥૧૫૧૧॥
આભા રાઢા વિભૂષા શ્રીરભિખ્યા-કાન્તિ-વિભ્રમાઃ ।
લક્ષ્મીશ્છાયા ચ શોભાયાં, સુષમા સાઽતિશાયિની ॥૧૫૧૨॥

એ ૨–અટકાવ, અસ્વીકાર. ॥ ૧૫૦૮ ॥ વિઘ્નઃ, અન્તરાયઃ, પ્રત્યૂહઃ, વ્યવાયઃ એ ૪–અંતરાય, વિઘ્ન. સમયઃ, ક્ષણઃ, વેલાઃ વારઃ (પુ. ન.), અવસરઃ, પ્રસ્તાવઃ, પ્રક્રમઃ, અન્તરમ્, એ ૮–સમય, અવસર, પ્રસંગ ॥ ૧૫૦૯ ॥ અભ્યાદાનમ્, ઉપોદ્ઘાતઃ, આરમ્ભઃ, પ્રક્રમઃ, ઉપક્રમઃ, [ઉદ્ઘાતઃ શિ૦ ૧૩૬] એ ૫–જ્ઞાનપૂર્વક આરંભ, શરૂઆત પ્રત્યુત્ક્રમઃ, પ્રયોગઃ,(પ્રત્યુત્ક્રાન્તિઃ)એ ૨–૧ પ્રયોગ–કાર્યનો આરંભ, ૨. યુદ્ધને માટે અતિઉદ્યોગ, યુદ્ધની તૈયારી. આરોહણમ્, અભિક્રમઃ એ ૨–૧ ચઢવું, ૨. સામે જવું ॥ ૧૫૧૦ ॥ આક્રમઃ, અધિક્રમઃ, ક્રાન્તિઃ એ ૩–આક્રમણ વ્યુત્ક્રમઃ, ઉત્ક્રમઃ, અક્રમઃ એ ૩–ઊલટો ક્રમ, ક્રમવિનાનું. વિપ્રલમ્ભઃ, વિપ્રયોગઃ, વિયોગઃ, વિરહઃ એ ૪–વિયોગ, વિરહ, જુદા પડવું. ॥ ૧૫૧૧ ॥ આભા, રાઢા, વિભૂષા, શ્રીઃ (સ્ત્રી.), અભિખ્યા, કાન્તિઃ, વિભ્રમઃ, લક્ષ્મીઃ (સ્ત્રી.), છાયા, શોભા, 'દ્યુતિઃ, છવિઃ' એ ૧૦–શોભા, કાન્તિ. સુષમા–અત્યંત શોભા. ॥ ૧૫૧૨ ॥ સંસ્તવઃ, પરિચયઃ એ ૨–પરિચય, ઓળખાણ.

संस्तवः स्यात् परिचय, आकारस्त्विङ्ग इङ्गितम्
निमित्ते कारणं हेतुर्बीजं योनिर्निबन्धनम् ॥१५१३॥
निदानमथ कार्यं स्यादर्थः कृत्यं प्रयोजनम् ।
निष्ठा-निर्वहणे तुल्ये, प्रवहो गमनं बहिः ॥१५१४॥
जातिः सामान्यं व्यक्तिस्तु, विशेषः पृथगात्मिका ।
तिर्यक् साचिः संहर्षस्तु स्पर्द्धा द्रोहस्त्वपक्रिया ॥१५१५॥
वन्ध्ये मोघाऽ-फलमुधा, अन्तर्गडु निरर्थकम् ।
संस्थानं सन्निवेशः स्यादर्थस्यापगमे व्ययः ॥१५१६॥

आकारः, इङ्गः, इङ्गितम् એ ૩–હૃદયનો ભાવ જણાવનાર ઈશારો, ઈશારત. निमित्तम्, कारणम्, हेतुः (पु.), बीजम्, योनिः (पु. स्त्री.), निबन्धनम् ॥ ૧૫૧૩ ॥, निदानम् એ ૭–કારણ, હેતુ, મુખ્ય કારણ कार्यम्, अर्थः, कृत्यम्, प्रयोजनम् એ ૪–કાર્ય. निष्ठा, निर्वहणम् એ ૨–સમાપ્તિ प्रवहः–જળ વગેરેનું બહાર જવું ॥ ૧૫૧૪ ॥ जातिः (स्त्री), सामान्यम् [जातम् शि० १३६] એ ૨–સામાન્ય, જાતિ, જાત. व्यक्तिः (स्त्री.), विशेषः, पृथगात्मिका એ ૩–વિશેષ, ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ. तिर्यक् 'च्' (त्रि.), साचिः (स्त्री), (साचि અ.) એ ૨–વાંકું, તીરછું संहर्षः, स्पर्द्धा [सङ्घर्षः शि० १३६] એ ૨–હરિફાઈ, સ્પર્દ્ધા द्रोहः, अपक्रिया એ ૨–અપકાર. ॥ ૧૫૧૫ ॥ वन्ध्यम्–वन्ध्यम्, मोघम्, अफलम्, मुधा (स्त्री. અ) એ ૪–વ્યર્થ, નિષ્ફળ. अन्तर्गडु (त्रि.), निरर्थकम्, એ ૨–નિરર્થક, નકામું. संस्थानम्, संनिवेशः એ ૨–આકાર, અવયવોની રચના. व्ययः–દ્રવ્યનો વ્યય ॥ ૧૫૧૬ ॥ संमूर्च्छनम्, अभिव्याप्तिः એ ૨–

संमूर्च्छनं त्वभिव्याप्तिर्भ्रेषो भ्रंशो यथोचितात् ।
अभावो नाशे संक्रामसंक्रमौ दुर्गसञ्चरे ॥१५१७॥
नीवाकस्तु प्रयामः स्यादवेक्षा प्रतिजागरः ।
समौ विश्रम्भविश्वासौ, परिणामस्तु विक्रिया ॥१५१८॥
चक्रावर्तो भ्रमो भ्रान्तिर्भ्रमिर्घूर्णिश्च घूर्णने ।
विप्रलम्भो विसंवादो विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ॥ १५१९ ॥
उपलम्भस्त्वनुभवः, प्रतिलम्भस्तु लम्भनम् ।
नियोगे विधि-सम्प्रैषौ, विनियोगोऽर्पणं फले ॥ १५२०॥

સર્વ તરફ વ્યાપવુ भ्रेषः, भ्रंशः એ ૨-પોતાના યોગ્ય સ્થાનથી પડવું, ઊંચા સ્થાનથી પડવુ अभावः, नाशः એ ૨-નાશ. सङ्क्रामः (પુ ન), सङ्क्रमः (પુ ન.), दुर्गसञ्चरः એ ૩-વિકટ માર્ગ ॥૧૫૧૭॥ नीवाकः, प्रयामः એ ૨-૧ દુકાળ, ૨ વજનમા સમાનતા, ૩ ક્રિયામાં આદર. अवेक्षा-अवधानम्, प्रतिजागरः એ ૨-૧. અવધાન, ૨ દેખરેખ, તપાસ, સાવચેતી विश्रम्भः-'विस्रम्भः', विश्वासः એ ૨-વિશ્વાસ. परिणामः, विक्रिया [विकारः, विकृतिः શિ૦ ૧૩૭] એ ૨-પરિણામ-ફેરફાર, વિકાર ॥૧૫૧૮॥ चक्रावर्तः, भ्रमः, भ्रान्तिः (સ્ત્રી), भ्रमिः (સ્ત્રી), घूर्णिः (સ્ત્રી), घूर्णनम् એ ૬-ચક્રાકારે ફરવુ, ભમવુ. विप्रलम्भः, विसंवादः એ ૨-ઠગવું, ખોટું કહી ભમાવવું તે विलम्भः, अतिसर्जनम् [समर्पणम् શિ૦ ૧૩૭] એ ૨-અતિશય દાન. ॥૧૫૧૯॥ उपलम्भः, अनुभवः એ ૨-અનુભવ, સાક્ષાત્કાર प्रतिलम्भः, लम्भनम् એ ૨-પ્રાપ્તિ, લાભ, પુનઃ પ્રાપ્તિ. नियोगः, विधिः (પુ.), सम्प्रैषः એ ૩ આજ્ઞા, હુકમ ફરમાવવુ, વિધિ विनियोगः-ફળ આપવુ ॥૧૫૨૦॥ लव, अभि-

લવોઽભિલાવો લવનં, નિષ્પાવઃ પવનં પવઃ ।
નિષ્ઠેવ-ષ્ઠીવન-ષ્ઠ્યૂત-ષ્ઠેવનાનિ તુ થૂત્કૃતે ॥ ૧૫૨૧ ॥
નિવૃત્તિઃ સ્યાદુપરમો, વ્યવોપાઙ્ભ્યઃ પરા રતિઃ ।
વિધૂનનં વિધુવનં, રિઙ્ખણં સ્ખલનં સમે ॥ ૧૫૨૨ ॥
રક્ષણસ્ત્રાણે ગ્રહો ગ્રાહે, વ્યધો વેધે ક્ષયે ક્ષિયા ।
સ્ફારણં સ્ફુરણે જ્યાનિર્જીર્ણાવથ વરો વૃતૌ ॥ ૧૫૨૩ ॥
સમુચ્ચયઃ સમાહારોઽપહારાઽપચયૌ સમૌ ।
પ્રત્યાહાર ઉપાદાનં, બુદ્ધિશક્તિસ્તુ નિષ્ક્રમઃ ॥ ૧૫૨૪ ॥

લાવઃ, લવનમ્ એ ૩–છેદવુ, કાપવુ. નિષ્પાવઃ, પવનમ્, પવઃ એ ૩–ધાન્ય વગેરેનાં ફોતરાં કાઢી રાખવાં તે. નિષ્ઠેવઃ (પુ. ન) ષ્ઠીવનમ્, ષ્ઠ્યૂતમ્, ષ્ઠેવનમ્, થૂત્કૃતમ્ 'નિષ્ઠ્યૂતિઃ, નિષ્ઠેવનમ્, નિષ્ઠીવનમ્' એ ૫-થૂકવું. ॥૧૫૨૧॥ નિવૃત્તિઃ, ઉપરમઃ, વિરતિઃ, અવરતિઃ, ઉપરતિઃ, આરતિઃ એ ૬–નિવૃત્તિ, અટકવું. વિધૂનનમ્–'વિધુનનમ્', વિધુવનમ્ એ–૨ હલાવવુ, કાંપવું રિઙ્ખણમ્, સ્ખલનમ્ એ ૨–સ્ખલના, ભૂલ, સ્વધર્મથી ચૂકવું ॥૧૫૨૨॥ રક્ષણઃ, ત્રાણમ્, 'રક્ષા' એ ૨–રક્ષણ ગ્રહઃ, ગ્રાહઃ એ ૨–ગ્રહણ કરવું. વ્યધઃ, વેધઃ એ ૨–વીંધવું. ક્ષયઃ, ક્ષિયા એ ૨–ક્ષય પામવું, ક્ષીણતા. સ્ફારણમ્, સ્ફુરણમ્, 'સ્ફુરણા, સ્ફોરણમ્, સ્ફારણમ્, સ્ફુલનમ્' એ ૨–૧. ફરકવું, ધડકવું, ૨. સ્ફૂર્તિ. જ્યાનિઃ, જીર્ણિઃ, એ ૨ (સ્ત્રી)–જીર્ણતા, વૃદ્ધતા, ઘરડાપણું. વરઃ, વૃતિઃ, (સ્ત્રી.) એ ૨–૧ ઘેરો, વીંટવું તે ૨ વરદાન, ઇષ્ટાર્થ માગવું તે. ॥૧૫૨૩॥ સમુચ્ચયઃ, સમાહારઃ એ ૨–સમુદાય, સમૂહ. અપહારઃ, અપચયઃ–હાનિઃ એ ૨–હાનિ, હ્રાસ, વ્યય, અપહરણ. પ્રત્યાહારઃ, ઉપાદાનમ્ એ ૨ ઇંદ્રિયોને

ઇત્યાદયઃ ક્રિયાશબ્દા, લક્ષ્યા ધાતુષુ લક્ષણમ્ ।
અથાવ્યયાનિ વક્ષ્યન્તે, સ્વઃ સ્વર્ગે ભૂ રસાતલે ॥ ૧૫૨૫ ॥
ભુવો વિહાયસા વ્યોમ્નિ, દ્યાવાભૂમ્યોસ્તુ રોદસી ।
ઉપરિષ્ટાદુપર્યૂર્દ્ધ્વે, સ્યાદધસ્તાદધોઽપ્યવાક્ ॥ ૧૫૨૬ ॥
વર્જને ત્વન્તરેણર્ત્તે, હિરુગ્ નાના પૃથગ્ વિના ।
સાકં સત્રા સમં સાર્દ્ધમમા સહ કૃતં ત્વલમ્ ॥ ૧૫૨૭ ॥
ભવત્વસ્તુ ચ કિં તુલ્યાઃ, પ્રેત્યાઽમુત્ર ભવાન્તરે ।
તૂષ્ણીં તૂષ્ણીકાં જોષં ચ, મૌને દિષ્ટ્યા તુ સમ્મદે ॥૧૫૨૮॥

વિષયથી પાછી ખેંચવી તે. બુદ્ધિશક્તિઃ, નિષ્ક્રમઃ એ ૨-પ્રજ્ઞાસામર્થ્ય ॥૧૫૨૪॥ આ પ્રમાણે સિદ્ધ થયેલા ક્રિયાશબ્દો અને બીજા પણ ધાતુઓ ઉપરથી બનતા શબ્દો જાણવા, તે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ ધાતુપારાયણથી જાણવી હવે અવ્યયો કહે છે-જે ત્રણે લિંગમાં, સર્વ વિભક્તિઓમા, અને સર્વ વચનોમા ફેરફાર ન થાય તે 'અવ્યય' કહેવાય છે-(સદૃશં ત્રિષુ લિઙ્ગેષુ, સર્વાસુ ચ વિભક્તિષુ । વચનેષુ ચ સર્વેષુ, યન્ન વ્યેતિ તદવ્યયમ્ ॥) સ્વઃ 'ર્'-સ્વર્ગ. ભૂ'-રસાતલ, ભૂલોક. ॥૧૫૨૫॥ ભુવઃ 'સ્', વિહાયસા એ ૨-આકાશ. રોદસી (દ્યાવાભૂમી)-આકાશ અને પૃથ્વી ઉપરિષ્ટાત્, ઉપરિ એ ૨-ઊર્ધ્વ, ઊંચુ, ઉપર અધસ્તાદ્ અધઃ 'સ્', (અવાક્' 'ચ્' એ ૨-નીચે, હેઠળ ॥૧૫૨૬॥ અન્તરેણ, ઋતે, હિરુક્, નાના, પૃથક્, વિના એ ૬-વિના, સિવાય, વગર સાકમ્, સત્રા, સમમ્, સાર્દ્ધમ્', અમા, સહ એ ૬-સાથે. કૃતમ્, અલમ્, ॥૧૫૨૭॥ ભવતુ, અસ્તુ, કિમ્ એ ૫-બસ, પર્યાપ્ત, સર્યું પ્રેત્ય, અમુત્ર એ ૨-પરલોક, ભવાન્તર. તૂષ્ણીમ્, તૂષ્ણીકામ્, જોષમ્ એ ૩-મૌન. દિષ્ટ્યા [સમુપજોષમ્

परितः सर्वतो विष्वक्, समन्ताच्च समन्ततः ।
पुरः पुरस्तात् पुरतोऽग्रतः प्रायस्तु भूमनि ॥ १५२९ ॥
साम्प्रतमधुनेदानीं, सम्प्रत्येतर्ह्यथाञ्जसा ।
द्राक् स्राग-रं झटित्याशु, मङ्क्ष्वह्नाय च सत्वरम् ॥ १५३० ॥
सदा सनाऽनिशं शश्वद्, भूयोऽभीक्ष्णं पुनः पुनः ।
असकृन्मुहुः सायं तु दिनान्ते दिवसे दिवा ॥ १५३१ ॥
सहसैकपदे सद्योऽकस्मात् सपदि तत्क्षणे ।
चिराय चिररात्राय, चिरस्य च चिराच्चिरम् ॥ १५३२ ॥

[શિ૦ ૧૩૭]-સમ્મદ, આનંદથી, સુખથી, ખુશીથી. ॥ ૧૫૨૮ ॥ परितः 'स्', सर्वतः 'स्', विष्वक्, समन्तात्, समन्ततः 'स्', એ ૫-ચારે બાજુ, સર્વ તરફ. पुरः 'स्', पुरस्तात्, पुरतः 'स्', अग्रतः 'स्', એ ૪-આગળ, અગાડી प्रायः 'स्', (भूमन्,) એ ૧-ઘણું કરીને. ॥ ૧૫૨૯ ॥ साम्प्रतम्, अधुना, इदानीम्, सम्प्रति, एतर्हि એ ૫-હાલ, હમણા अञ्जसा, द्राक्, स्राक्, अरम्, झटिति, आशु, मङ्क्षु, अह्नाय, सत्वरम्, 'सपदि' એ ૮ જલદી ॥૧૫૩૦॥ सदा, सना, अनिशम्, शश्वत् [सर्वदा, सनत्, सनात् શિ૦ ૧૩૭] એ ૪-હમેશા, નિત્ય भूयः 'स्', अभीक्ष्णम्, पुनः पुनः 'स्', असकृत्, मुहुः 'स्' એ ૫-વારંવાર सायम्-સાંજે. दिवा-દિવસ ॥ ૧૫૩૧ ॥ सहसा, एकपदे, सद्यः 'स्', अकस्मात्, सपदि એ ૫-એકદમ, તત્કાલ चिराय, चिररात्राय, चिरस्य, चिरात्, चिरम् ॥ ૧૫૩૨ ॥, चिरेण એ ૬-લાંબા વખત, ઘણા વખતથી. कदाचित्, जातु, कर्हिचित् એ ૩-કોઈક વખત. दोषा, नक्तम्,

चिरेण दीर्घकालार्थे, कदाचिज्जातु कर्हिचित् ।
दोषा नक्तमुषा रात्रौ, प्रगे प्रातरहर्मुखे ॥ १५३३ ॥
तिर्यगर्थे तिरः साचि, निष्फले तु वृथा मुधा ।
मृषा मिथ्याऽनृतेऽभ्यर्णे, समया निकषा हिरुक् ॥ १५३४ ॥
शं सुखे बलवत् सुष्ठु, किमुताऽतीव निर्भरे ।
प्राक् पुरा प्रथमे संवद्, वर्षे परस्परे मिथः ॥ १५३५ ॥
उषा निशान्तेऽल्पे किञ्चिद्, मनागीषच्च किञ्चन ।
आहो उताहो किमुत, वितर्के किं किमूत च ॥ १५३६ ॥

उषा એ ૩–રાત્રિ પ્રગે, પ્રાતઃ 'સ્' એ ૨–સવાર. ॥૧૫૩૩॥ તિરઃ 'સ્', साचि એ ૨–તિર્યંચ્, તીરછુ, વાકું. वृथा, मुधा એ ૨–નિષ્ફળ, ફોગટ मृषा, मिथ्या એ ૨–અસત્ય, ખોટું समया, निकषा, हिरुक् એ ૩–સમીપે, પાસે, નજીક ॥ ૧૫૩૪ ॥ शम्–સુખ, કલ્યાણ बलवत्, सुष्ठु, किमुत, अतीव [सु, अति શિ૦ ૧૩૮] એ ૪–અતિ, અતિશય प्राक्, पुरा એ ૨–પૂર્વે–ગયા કાળમાં, પહેલાં संवत्–વર્ષ. मिथः 'स्'–પરસ્પર ॥૧૫૩૫॥ उषा–નિશાન્ત, રાત્રિનો છેડો, પ્રાતઃકાલ, પરોઢિયું किञ्चित्, मनाक्, ईषत्, किञ्चन એ ૪–થોડું, અ.પ आहो, उताहो, किमुत, किम्, किमु, उत એ ૬–વિતર્ક, વિકલ્પ જણાવનાર–આ હશે કે પેલું ॥ ૧૫૩૬ ॥ इतिह પરંપરાથી આવેલ ઉપદેશ, સંપ્રદાય. यत्, तद्, यत', 'स्', ततः 'स्', [येन, तेन શિ૦ ૧૩૮] એ ૪–હેતુ, કારણ કે, જેથી, તેથી अङ्ग, भोः 'स्', प्याट्, पाट्, हे, है, हंहो, अरे, अयि, रे–[1]अररे [अहो શિ૦ ૧૩૮] એ ૧૦–સંબોધન અર્થમા–હે ! ॥૧૫૩૭॥ [આ

[1] अररे.–भानु ।

इतिह स्यात् सम्प्रदाये, हेतौ यत् तद् यतस्ततः ।
सम्बोधनेऽङ्ग भोः प्याट् पाट्, हे है हंहो अरेऽयि रे ॥१५३७॥
श्रौषट् वौषट् वषट् स्वाहा, स्वधा देवहविर्हुतौ ।
रहस्युपांशु मध्येऽन्तरन्तरेणाऽन्तरेऽन्तरा ॥ १५३८ ॥
प्रादुराविः प्रकाशे स्यादभावे त्व न नो नहि ।
हठे प्रसह्य मा मास्म, वारणेऽस्तमदर्शने ॥ १५३९ ॥
अकामानुमतौ कामं स्यादोमां परमं मते ।
कच्चिदिष्टपरिप्रश्नेऽवश्यं नूनं च निश्चये ॥ १५४० ॥

શિલોંછ વિક્રમ સંવત ૧૪૩૩ વૈશાખ વદ એકમને દિવસે શ્રીમાન જિનદેવસૂરીશ્વરજી મહારાજે બનાવી પૂર્ણ કર્યો છે. [શિ૦ ૧૩૯] શ્રૌષટ્, વૌષટ્, વષટ્, સ્વાહા, સ્વધા એ ૫-દેવોને બલિ આપવામાં વપરાય છે. (પિતૃદાનમાં સ્વધા વપરાય છે-સ્વાહા દેવેભ્યઃ, સ્વધા પિતૃભ્યઃ) ઉપાંશુ-રહ, એકાંત, ગુપ્ત અન્તઃ 'સ્ટ્ર', અન્તરેણ, અન્તરે, અન્તરા એ ૪-મધ્યે, વચમાં, અંદર ॥ ૧૫૩૮॥ પ્રાદુઃ 'સ્ટ્ર', આવિઃ 'સ્ટ્ર' એ ૨-પ્રકટ, ખુલ્લું, પ્રકાશ અ, ન, નો, નહિ એ ૪-અભાવ, નિષેધ, ના, નહિ પ્રસહ્ય-બલાત્કારથી, હઠથી મા, મા સ્મ એ ૨-વારણ-નિષેધ, નહિ, મા. અસ્તમ્-અદૃશ્ય. ॥૧૫૩૯॥ કામમ્-પહેલી ઇચ્છા ન હોય અને પછીથી સ્વીકાર કરવો, ઇચ્છા વિના અનુમતિ આપવી. ઓમ્, આમ્, પરમમ્ એ ૩-સ્વીકાર જણાવનાર-હા. કચ્ચિત્-ઇષ્ટ પ્રશ્ન જણાવનાર, ઇષ્ટ માટેનો પ્રશ્ન. અવશ્યમ્, નૂનમ્ એ ૨-નિશ્ચય. ॥ ૧૫૪૦ ॥ બહિઃ 'સ્ટ્ર'-બહાર. હ્યઃ 'સ્ટ્ર'-અનન્તર

વહિર્વહિર્ભવે હ્યઃ સ્યાદતીતેઽહ્નિ શ્વ એષ્યતિ ।
નીચૈરલ્પે મહત્યુચ્ચૈઃ, સત્ત્વેઽસ્તિ દુષ્ઠુ નિન્દને ॥ ૧૫૪૧ ॥
નનુચ સ્યાદ્ વિરોધોક્તૌ, પક્ષાન્તરે તુ ચેદ્ યદિ ।
શનૈર્મન્દેઽવરે ત્વર્વાક્, રોષોક્તાવું નતૌ નમઃ ॥ ૧૫૪૨ ॥

ઇતિ શ્રીસ્વપરસમયપારાવારપારીણ-શબ્દાવતાર-
કલિકાલસર્વજ્ઞાચાર્યપુઙ્ગવશ્રીહેમચન્દ્ર-
સૂરીશ્વરવિરચિતાભિધાનચિન્તામણિ
નામમાલાયાં સામાન્યકાણ્ડઃ
ષષ્ઠઃ સમાપ્ત ॥૬॥

ગયેલો દિવસ, ગઈ કાલે श्व. 'स्र्'-અનન્તર આવતો દિવસ, આવતી કાલે. નીચૈઃ 'स्र्'-અલ્પ, નાનું, નીચું ઉચ્ચૈઃ 'स्र्-મોટું, ઊંચુ. अस्ति સત્તા-હોવાપણું. दुष्ठु-નિન્દા અર્થમાં, નિન્દ્ય. ॥ ૧૫૪૧ ॥ ननुच-વિરુદ્ધ બોલવુ. चेद्, यदि એ ૨-બીજો પક્ષ કરવામાં, જો શનૈઃ 'स्र्'-મંદ, ધીમું. अर्वाक्-પહેલાં उम्-રોષ-ક્રોધવાળું વચન બતાવનાર नमः 'स्र्' નમસ્કાર [प्राध्वम्-અનુકૂલપણુ બતાવનાર चित्, चन એ ૨-કંઈક, અસાકલ્ય બતાવનાર. ॥ ૧૯૯॥ तु, हि, च, स्म, ह, वै એ ૬-પાદપૂરણમાં વપરાય છે. सु, अति એ ૨-પૂજનમાં, શ્રેષ્ઠ અર્થમા वद्, वा, यथा, तथा, एव, एवम् એ ૬-સામ્ય અર્થમાં, સરખાપણું બતાવનાર अहो, ही એ ૨-વિસ્મય બતાવનાર-અહો ! ॥૨૦૦॥ એવમ્, तु, પુનઃ 'स्र्', वा, એવ, इति એ ૬-નિશ્ચય અર્થ બતાવનાર. કમ્-પ્રશ્નાર્થ બતાવનાર પ્રાક્-પૂર્વ કાળમાં, પહેલાં. અદ્ધા, अञ्जसा એ ૨-નિશ્ચયાર્થે, યથાર્થ અર્થ જણાવનાર. ॥૨૦૧॥ અતઃ 'स्र्', એથી, એ માટે. મહઃ 'स्र्'-ફરીથી આરભ બતાવનાર સ્વયમ્-પોતે સુષ્ઠુ-પ્રશંસાર્થે, સારું. પરશ્વઃ 'स्र्', શ્વઃ 'स्र्' એ ૨-આવતી કાલે, પરમ દિવસે ॥ ૨૦૨ ॥ अद्य-આજ, આજનો દિવસ. पूर्वेद्युः 'स्र्'-પૂર્વ દિવસે "આદિપદથી उत्तरेद्युः 'स्र्' આવતે દિવસે.

અપરેદ્યુઃ 'સૂ'-બીજા દિવસે. 'અઘરેદ્યુઃ 'સૂ'-ગઈ કાલે, પેલે દિવસે. અન્યેદ્યુઃ 'સૂ' બીજા દિવસે. અન્યતરેદ્યુઃ 'સૂ' બેમાંથી એક દિવસે. इतरेद्युः 'સૂ' બીજા દિવસે વગેરે શબ્દો જાણવા" सद्यः 'સૂ' સમાન દિવસે, તેજ દિવસે परेद्यवि-બીજા દિવસે. ॥૨૦૩॥ उभयद्युः 'સૂ' उभयेद्युः 'સૂ' એ ૨-બંને દિવસે યુગપદ્, પકદા એ ૨-એક સમયે. तदानीम्, तदा, तर्हि એ ૩-ત્યારે, તે સમયે. यदा, यर्हि એ ૨-જ્યારે अन्यदा, પકદા એ ૨-બીજે વખતે, એક વખતે. ॥ ૨૦૪ ॥ પરુત્-પરાર, ગયુ વર્ષ परारि-છેલ્લી સાલની આગલી સાલ, પરાર. ऐषमः 'સૂ' ચાલતું વર્ષ. अन्यथा, इतरथा એ ૨-બીજી રીતે कथम्-કેવી રીતે. इत्थम्-એ પ્રમાણે, એમ यथा-જેમ, જે પ્રમાણે तथा-તેમ, તે પ્રમાણે. ॥૨૦૫॥ द्विधा, द्वेधा એ ૨-બે પ્રકારે. त्रिधा, त्रेधा એ ૨-ત્રણ પ્રકારે. चतुर्धा-ચાર પ્રકારે. द्वैधम्-બે પ્રકારે, બે રીતે, વગેરે. द्विः 'સૂ'-બે વાર त्रिः 'સૂ' ત્રણ વાર चतुः 'સૂ'-ચાર વાર. -पञ्चकृत्वः 'સૂ'-પાંચ વાર, વગેરે. ॥ ૨૦૬ ॥ प्राक्, उदक्, प्रत्यक् વગેરે દિશાવાચક શબ્દો ૧ દિશા, ૨ દેશ, ૩. કાળ એ ત્રણે અર્થમાં વપરાય છે. (જેમ-પૂર્વદિશા, પૂર્વદેશ અને પૂર્વકાળ) અવ્યયો અનંત હોવાથી અહીં થોડા આપ્યા છે. ॥ ૨૦૭ ॥ આટલાં જ અવ્યયો છે તેની ગણતરી નથી, તેથી કાર્ય પ્રસંગે વારંવાર આ અવ્યયો (નિપાતથી) બને છે. ॥૨૦૮॥] ॥૧૫૪૨॥

इति श्रीतपोगच्छाधिपति श्रीकदम्बगिरिप्रमुखानेकतीर्थोद्धारक-
शासन-सम्राट्-सर्वतन्त्रस्वतन्त्राचार्यमहाराजश्रीविजय-
नेमिसूरीश्वर पट्टालङ्कार समयज्ञ-शान्तमूर्ति श्रीमदा-
चार्यवर्यश्रीविजयविज्ञानसूरीश्वर-पट्टधरसिद्धान्त-
महोदधि प्राकृतविशारदाचार्य-श्रीविजयकस्तूर-
सूरिणा गौर्जर्यां विरचितायां
चन्द्रोदयाभिधटीकायां
सामान्यकाण्डः षष्ठः
समाप्तः ॥६॥

गौर्जरी हैमकोशस्य, टीका प्रतिमणादियम् ।
विश्वे विश्वहिता जीयाद्, यावच्छ्रीजैनशासनम् ॥१॥

१ परिशिष्टम्

॥ ॐ अर्हं नमः ॥

आचार्यश्रीहेमचन्द्रसूरीश्वरविरचिता

शेषनाममाला ।

अथ प्रथमः काण्डः शेषः प्रारभ्यते ।

प्रणिपत्यार्हतः सिद्ध-साङ्गशब्दानुशासनः ।
शेषाख्यनाममालायां, नामानि प्रतनोम्यहम् ॥१॥
निर्वाणे स्यात् शितीभावः, शान्तिर्नैश्चिन्त्यमन्तिकः ।
शिष्ये छात्रो भद्रे भव्यं, काम्यं सुकृतसूनृते ॥२॥

इति शेषनाममालायां देवाधिदेवकाण्डः प्रथमः ।

अथ द्वितीयः काण्डः शेषः प्रारभ्यते ।

फलोदयो मेरुपृष्ठं, वासवावास-सैरिकौ ।
दिदिविर्दीदिविर्द्युश्च, दिवं च स्वर्गवाचकाः ॥३॥
निलिम्पाः कामरूपाश्च, साध्याः शोभाश्चिरायुषः ।
पूजिता मर्त्यमहिताः, सुवाला वायुभाः सुराः ॥४॥
द्वादशार्का वसवोऽष्टौ, विश्वेदेवास्त्रयोदश ।
षट्त्रिंशत् तुषिताश्चैव, षष्टिराभास्वरा अपि ॥५॥
षट्त्रिंशदधिके माहाराजिकाश्च शते उभे ।
रुद्रा एकादशैकोनपञ्चाशद् वायवोऽपरे ॥६॥

पूजिला मर्त्य० । वयना. सुरा. ॥ ४ ॥ विश्वदेवा ॥ ५ ॥ वायवोऽपि च –पु० ॥६॥

चतुर्दश तु वैकुण्ठाः, सुशर्माणः पुनर्दश ।
साध्याश्च द्वादशेत्याद्या, विज्ञेया गणदेवताः ॥७॥
सूर्ये वाजी लोकबन्धुर्भानेमिर्भानुकेसरः ।
सहस्राङ्को दिवापुष्टः, कालभृद् रात्रिनाशनः ॥८॥
पपीः सदागतिः पीतुः, सांवत्सररथः कपिः ।
दशानः पुष्करो ब्रह्मा, बहुरूपश्च कर्णसूः ॥९॥
वेदोदयः खतिलकः, प्रत्यूपाण्डं सुराहृतः ।
लोकप्रकाशनः पीथो, जगदीपोऽम्बुतस्करः ॥१०॥

[अभिधानमूलश्लोकाङ्काः ७५-९८]

अरुणे त्रिपुलस्कन्धो, महासारथिरागमनः ।
चन्द्रस्तु मास्तपोराजौ, शुभांशुः श्वेतवाहनः ॥११॥
जर्णः सूप्रो राजराजो, यजतः कृत्तिकाभवः
यज्वराडौपधीगर्भः, तपसः शयतो बुधः ॥१२॥
स्यन्दः खसिन्धुः सिन्धूत्थः, श्रविष्ठारमणस्तथा ।
आकाशचमसः पीतुः, क्लेदुः पर्वरिचिक्लिदौ ॥१३॥
परिज्वा युवनो नेमिश्चन्दिरः स्नेहुरेकभूः ।
भौमे व्योमोल्मुकैकाङ्गौ, गीष्पतिस्तु महामतिः ॥१४॥

मानेमिः ॥८॥ जर्ण. सूपो । शयितो-सू० ॥१२॥ स्पन्द. खसिन्धुः ॥१३॥

अरुल्याः प्रचक्षा वाग् वाग्मी, गौरो दीदिविगीरथौ ।
शुक्रे भृगुः शनौ पङ्गुः, श्रुतकर्मा महाग्रहः ॥१५॥
श्रुतश्रवोऽनुजः कोलो, ब्रह्मण्यश्च यमः स्थिरः ।
क्रूरात्मा चाथ राहौ, स्यादुपराग उपप्लवः ॥१६॥
केतावूर्ध्वकचौ ज्योतीरथग्रहाश्रयौ ध्रुवे ।
अगस्त्ये विन्ध्यकूटः स्याद्, दक्षिणाशारतिर्मुनिः ॥१७॥
सत्याग्निर्वारुणिः काथिस्तपनः कलशीसुतः ।
व्युष्टे निशात्ययगोसर्गौ निशि चक्रभेदिनी ॥१८॥
निषद्वरी निशीथ्या निड्, घोरा वासरकन्यका ।
शताक्षी राक्षसी याम्या, पूतार्चिस्तामसी तमिः ॥१९॥
शार्वरी क्षणिनी नक्ता, पैशाची वासुरा उशाः ।
दिनात्ययः प्रदोषे स्याद्, ध्वान्ते ध्वन्तो रजोबलम् ॥२०॥

[अभि० मूलश्लोकाङ्क : १०२-१४६]

रात्रिरागो नीलपङ्को, दिनाण्डं दिनकेसरः ।
खपरागो निशावर्म, वियद्भूतिर्दिगम्बरः ॥२१॥

पाङ्गु ॥ १५ ॥ कोलो० ॥१६॥ कउगोपुत ॥ १८ ॥ मृताचिः पु०, घृताऽर्चि पु० ॥१९॥ वासुरा उमा ॥२०॥ निशाचर्म ॥२१॥

पक्षः कृष्णः सितो द्वेधा, कृष्णो निशाह्वयोऽपरः ।
शुक्लो दिवाह्वयः पूर्वो, मासे वर्षांशको भवेत् ॥२२॥
वर्षकोशो दिनमलः, फल्गुनालश्च फाल्गुने ।
चैत्रे मोहनिकः कामसखश्च फाल्गुनानुजः ॥२३॥
वैशाखे तूच्छरो ज्येष्ठमासे तु खरकोमलः ।
ज्येष्ठामूलीय इति च, कार्तिके सैरिकौमुदौ ॥२४॥
हिमागमस्तु हेमन्ते, वसन्ते पिकबान्धवः ।
पुष्पसाधारणश्चापि, ग्रीष्मे तूष्मायणो मतः ॥२५॥
आखोर-पत्रौ वर्षे तु, ऋतुवृत्तिर्युगांशकः ।
कालग्रन्थिर्मासमलः, संवत्सरर्तुशारदौ ॥२६॥
वत्स इद्वत्सर इडावत्सरः परवाणिवत् ।
नक्षत्रवर्त्मनि पुनर्ग्रहनेमिर्नभोऽवटी ॥२७॥
छायापथश्च मेघे तु, व्योमधूमो नभोध्वजः ।
गडयित्नुर्गदयत्नुर्वामिसिर्वारिवाहनः ॥२८॥
खतमालोऽप्यथासारे, धारासम्पात इत्यपि ।
करकेऽम्बुघनो मेघकफो मेघास्थिमिञ्जिका ॥२९॥

वर्षासको–पु० ॥२२ ॥ फाल्गुनालस्तु ॥२३ ॥ वैशाखे तूच्छिरो पु० । सैर–कौमुदौ–पु० ॥२४ ॥ नमो वटी ॥२७॥ गण्डयित्नुर्गदयित्नुर्वामिसि ॥२८॥ मेघास्थिपुञ्जिका ॥२९॥

बीजोदकं तोयडिम्भो, वर्षाबीजमिरावरम् ।
यथाऽपरेतरा पूर्वा, परा पूर्वेतरा तथा ॥३०॥

[अभि० मूलश्लोकाङ्काः १४६-१६१]

यथोत्तरेतराऽपाची, तथाऽपाचीतरोत्तरा ।
इन्द्रे तु खदिरो नेरी, त्रायस्त्रिंशपतिर्जयः ॥३१॥

गौरावस्कन्दी वन्दीको, वराणो देवदुन्दुभिः ।
किणालातश्च हरिमान्, यामनेमिरसन्महाः ॥३२॥

शपीविर्मिहिरो वज्रदक्षिणो वयुनोऽपि च ।
स्यात् पौलोम्यां तु शक्राणी, चारुधारा शतावरी ॥३३॥
महेन्द्राणी परिपूर्णसहस्रचन्द्रवत्यपि ।
जयन्ते यागसन्तानो, वृषणाश्वो हरेर्हये ॥३४॥

मातलौ हर्यङ्कपः स्यादैरावणे मदाम्बरः ।
सदादानो भद्ररेणुः, पुरे त्वैन्द्रे सुदर्शनम् ॥३५॥

नासिक्ययोस्तु नासत्यदस्रौ प्रवरवाहनौ ।
गदान्तकौ यज्ञवहौ, यमे तु यमुनाग्रजः ॥३६॥

खिदिरो नेरी ।३१। वियुनोऽपि च। चारुरावा–पु० ॥३३॥ योगसन्तान.– सू०। वृषणाश्वो० ॥ ३४ ॥ मदाम्बर ॥३५॥ यज्ञावहौ ॥३६॥

महासत्यः पुराणान्तः, कालकूटोऽथ राक्षसे ।
पलप्रियः खसापुत्रः, कर्बुरो नरविष्वणः ॥३७॥
अशिरो हनुपः शङ्कुर्विथुरो जललोहितः ।
उद्धरः स्तब्धसंभारो, रक्तग्रीवः प्रवाहिकः ॥३८॥
सन्ध्याबलो रात्रिबलस्त्रिशिरा समितीपदः ।
वरुणे तु प्रतीचीशो, दुन्दुभ्युद्दामसंवृताः ॥३९॥
धनदे निधनाक्षः स्यान्महासत्त्वः प्रमोदितः ।
रत्नगर्भ उत्तराशाधिपतिः सत्यसङ्गरः ॥४०॥

[अभि० मूलश्लोकाङ्काः–१६७–१९०]

धनकेलिः सुप्रमथः, परिविद्धोऽलका पुनः ।
वसुप्रभा वसुसारा, शङ्करे नन्दिवर्द्धनः ॥४१॥
बहुरूपः सुप्रसादो, मिहिराणोऽपराजितः ।
कङ्कटीको गुह्यगुरुर्भगनेत्रान्तकः खरुः ॥४२॥
परिणाहो दशबाहुः, सुभगोऽनेकलोचनः ।
गोपालो वरवृद्धोऽहिपर्यङ्कः पांसुचन्दनः ॥४३॥
कूटकृन्मन्दरमणिर्नवशक्तिर्महाम्बकः ।
कोणवादी शैलधन्वा, विशालाक्षोऽक्षतस्वनः ॥४४॥

खखापुत्र ॥३७॥ आशिरो हनुधः । विधुरो जललोहित । उद्धर० ॥३८॥ परविद्धोऽ० ॥४१॥ पांशुचन्दन० ॥४३॥ महाम्बुक०–पु० । कौनवादी ॥४४॥

[૨૬]ઉન્મત્તવેષઃ [૨૭]શવરઃ, [૨૮]સિતાઙ્ગો [૨૯]ધર્મવાહનઃ ।
[૩૦]મહાકાન્તો [૩૧]વહ્નિનેત્રઃ [૩૨]સ્ત્રીદેહાર્દ્ધો [૩૩]નૃવેષ્ટનઃ ॥૪૫॥
[૩૪]મહાનાદો [૩૫]નરાધારો, [૩૬]ભૂરિ[૩૭]રેકાદશોત્તમઃ ।
[૩૮]જોટી [૩૯]જોટીઙ્ગો[૪૦]ઽર્દ્ધકૂટઃ, [૪૧]સમિરો [૪૨]ધૂમ્ર[૪૩]યોગિનૌ ॥૪૬॥
[૪૪]ઉલન્દો [૪૫]જયતઃ [૪૬]કાલો, [૪૭]જટાધર[૪૮]ર્દશાઽવ્યયૌ ।
[૪૯]સન્ધ્યાનાટી [૫૦]રેરિહાણઃ, [૫૧]શઙ્કુશ્ચ [૫૨]કપિલાઞ્જનઃ ॥૪૭॥
[૫૩]જગદ્દ્રોણિ[૫૪]રર્દ્ધકાલો, [૫૫]દિશાંપ્રિય[૫૬]તમોઽતલઃ ।
[૫૭]જગત્સ્રષ્ટા [૫૮]કર્ટાટઙ્કઃ, [૫૯]કટપ્રૂ[૬૦]હીર[૬૧]હલ્કરાઃ ॥૪૮॥
[૧]ગૌતમી [૨]કૌશિકી [૩]કૃષ્ણા, [૪]તામસી [૫]બાભ્રવી [૬]જયા ।
[૭]કાલરાત્રિ[૮]ર્મહામાયા, [૯]ભ્રામરી [૧૦]યાદવી [૧૧]વરા ॥૪૯॥
[૧૨]બર્હિધ્વજા [૧૩]શૂલધરા, [૧૪]પરમબ્રહ્મચારિણી ।
[૧૫]અમોઘા [૧૬]વિન્ધ્યનિલયા, [૧૭]ષષ્ઠી [૧૮]કાન્તારવાસિની ॥૫૦॥

[અભિ૦ મૂલશ્લોકાઙ્કા ૧૯૦-૨૦૫]

[૧૯]જાઙ્ગુલી [૨૦]બદરીવાસા, [૨૧]વરદા [૨૨]કૃષ્ણપિઙ્ગલા ।
[૨૩]દૃષદ્વતી[૨૪]ન્દ્રભગિની, [૨૫]પ્રગલ્ભા [૨૬]રેવતી તથા ॥૫૧॥

નિરાધારો૦—મૂ૦। ભૂરિરેકો દશોત્તમઃ। ઝોટીઙ્ગોઽ૦। સમરો ધૂમ્ર૦॥૪૬॥
અર્ધકલો—પુ૦॥૪૮॥

[२७] महाविद्या [२८] सिनीवाली [२९] रक्तदन्त्य[३०]ेकपाटला ।
[३१] एकपर्णा [३२] बहुभुजा, [३३] नन्दपुत्री [३४] महाजया ॥५२॥

[३५] भद्रकाली [३६] महाकाली, [३७] योगिनी [३८] गणनायिका ।
[३९] हासा [४०] भीमा [४१] प्रकूष्माण्डी, [४२] गदिनी [४३] वारुणी [४४] हिमा ॥ ५३ ॥

[४५] अनन्ता [४६] विजया [४७] क्षेमा, [४८] मानस्तोका [४९] कुहावती ।
[५०] चारणा च [५१] पितृगणा, [५२] स्कन्दमाता [५३] घनाञ्जनी ॥ ५४ ॥

[५४] गान्धर्वी [५५] कर्बुरा [५६] गार्गी, [५७] सावित्री [५८] ब्रह्मचारिणी ।
[५९] कोटिश्री[६०]र्मन्दरावासा, [६१] केशी [६२] मलयवासिनी ॥ ५५ ॥

[६३] कालायनी [६४] विशालाक्षी, [६५] किराती [६६] गोकुलोद्भवा ।
[६७] एकानसी [६८] नारायणी, [६९] शैला [७०] शाकम्भरी[७१]श्वरी ॥ ५६ ॥

[७२] प्रकीर्णकेशी [७३] कुण्डा च, [७४] नीलवस्त्रो[७५]ग्रचारिणी ।
[७६] अष्टादशभुजा [७७] पौत्री, [७८] शिवदूती [७९] यमस्वसा ॥ ५७ ॥

[८०] सुनन्दा [८१] विकचा [८२] लम्बा, [८३] जयन्ती [८४] नकुला [८५] कुला ।
[८६] त्रिलङ्का [८७] नन्दिनी [८८] नन्दा, [८९] नन्दयन्ती [९०] निरञ्जना ॥ ५८ ॥

[९१] कालञ्जरी [९२] शतमुखी, [९३] विकराला [९४] करालिका ।
[९५] विरजाः [९६] पुरला [९७] जारी, [९८] बहुपुत्री [९९] कुलेश्वरी ॥ ५९ ॥

गणनायिका उ० । गण्डिनी वारुणी ॥५३॥ गन्धर्वी कर्वरी ॥५५॥ एकानसा-पु० ॥५६॥ मदनी नन्दा ॥५८॥

[100]कैटभी [101]कालदमनी, [102]दर्दुरा [103]कुलदेवता ।
[104]रौद्री [105]कुन्द्रा [106]महारौद्री, [107]कालञ्जमा [108]महानिशा ॥ ६० ॥

(अभि० मूलश्लोकाङ्काः २०५)

[109]बलदेवस्वसा [110]पुत्री, [111]हीरी [112]क्षेमङ्करी [113]प्रभा ।
[114]मारी [115]हैमवती चापि, [116]गोला [117]शिखरवासिनी ॥ ६१॥
चामुण्डायां [1]महाचण्डी, [2]चण्डमुण्डाऽप्यथाऽऽखुगे ।
[1]पृश्निगर्भः [2]पृश्निशृङ्गो, [3]द्विशरीर[4]स्त्रिधातुकः ॥६२॥
[5]हस्तिमल्लो [6]विषाणान्तः, स्कन्दे तु [1]करवीरकः ।
[2]सिद्धसेनो [3]वैजयन्तो, [4]बालचर्यो [5]दिगम्बरः ॥ ६३ ॥
भृङ्गी तु [1]चर्मी ब्रह्मा तु [1]क्षेत्रज्ञः [2]पुरुषः [3]सनत् ।
नारायणे [1]तीर्थपादः, [2]पुण्यश्लोको [3]बलिन्दमः ॥ ६४ ॥
[4]उरुक्रमो[5]रुणायौ च, [6]तमोघ्नः [7]श्रवणोऽपि वा ।
[8]उदार[9]थिर्लतापर्णः, [10]सुभद्रः [11]पांशुजालिकः ॥ ६५ ॥
[12]चतुर्व्यूहो [13]नवव्यूहो, [14]नवशक्तिः [15]षडङ्गजित् ।
[16]द्वादशमूलः [17]शतको, [18]दशावतार [19]एकदक् ॥ ६६ ॥
[20]हिरण्यकेशः [21]सोमो[22]ऽहि[23]स्त्रिधामा [24]त्रिककुत् [25]त्रिपात् ।
[26]मानञ्जरः [27]पराविद्धः, [28]पृश्निगर्भो[29]ऽपराजितः ॥ ६७ ॥

दुर्दुरी–सु० । दर्दुरी । कालञ्जमी ॥६०॥ करवारक –पु० ॥६३॥ सतत्–सु० ॥६४॥ उरुक्रमोरुणावौ च । श्रवणोऽपि च ॥६५॥

[30] हिरण्यनाभः [31] श्रीगर्भो, [32] वृषोत्साहः [33] सहस्रजित् ।
[34] ऊर्ध्वकर्मा [35] यज्ञधरो, [36] धर्मनेमि[37]रसंयुतः ॥ ६८ ॥
[38] पुरुषो [39] योनिगद्राक्षुः, [40] खण्डास्यः [41] शलिका[42]ऽजितौ ।
[43] कालकुण्ठो [44] वरारोहः, [45] श्रीकरो [46] वायुवाहनः ॥ ६९ ॥
[47] वर्द्धमान[48]श्चतुर्दंष्ट्रो, [49] नृसिंहवपु[50]रव्ययः ।
[51] कपिलो [52] भद्रकपिलः, [53] सुषेणः [54] समितिञ्जयः ॥ ७० ॥

[अभि० मूलश्लोकाङ्का २०५-२१९]

[55] ऋतुधामा [56] वासुभद्रो, [57] वहुरूपो, [58] महाक्रमः ।
[59] विधाता [60] धार [61] एकाङ्गो, [62] वृषाक्षः [63] सुवृषो[64]ऽक्षजः ॥७१ ॥
[65] रन्तिदेवः [66] सिन्धुवृषो, [67] जितमन्यु[68]र्वृकोदरः ।
[69] वहुशृङ्गो [70] रत्नबाहुः, [71] पुष्पहासो [72] महातपाः ॥७२ ॥
[73] लोकनाभ [74] सूक्ष्मनाभो, [75] धर्मनाभ [76] पराक्रमः ।
[77] पद्महासो [78] महाहंस, [79] पद्मगर्भः [80] सुरोत्तमः ॥७३॥
[81] शतवीरो [82] महामायो [83] ब्रह्मनाभः [84] सरीसृपः ।
[85] वृन्दाङ्को[86]ऽधोमुखो [87] धन्वी, [88] सुधन्वा [89] विश्वभुक् [90] स्थिरः ॥ ७४ ॥
[91] शतानन्द [92] शरुश्चापि, [93] यवनारिः [94] प्रमर्दनः ।

भद्रकपिलः, सुषेण सुमतिञ्जयः ॥७० ॥ कृतधामा—पु० । ऋतधामा सू० । वासुभद्रो बहुरूपो ॥७१ ॥

यज्ञनेमिर्लोहिताक्षः, एकपाद् द्विपदः कपिः ॥ ७५॥
एकशृङ्गो यमकीलः, आसन्दः शिवकीर्तनः ।
शद्रुवंशः श्रीवराहः, सदायोगी सुयामुनः ॥ ७६ ॥
बलभद्रे तु भद्राङ्गः, फालो गुप्तचरो बली ।
प्रलापी भद्रचलनः, पौरः शेषाहिनामभृत् ॥ ७७ ॥
लक्ष्म्यां तु भभंरी विष्णुशक्तिः क्षीराब्धिमानुषी ।
कामे तु यौवनोद्भेदः, शिखिमृत्युर्महोत्सवः ॥ ७८ ॥
शमान्तकः सर्वधन्वी, रागरज्जुः प्रकर्षकः ।
मनोदाही मथनश्च, गरुडस्तु विषापहः ॥ ७९ ॥
पक्षिसिंहो महापक्षो, महावेगो विशालकः ।
उन्नतीशः स्वमुखभूः, शिलानीहोऽहिभुक् च सः ॥ ८० ॥

[अभि० मूलश्लोकाङ्काः २१९–२३१]

बुद्धे तु भगवान् योगी, बुधो विज्ञानदेशनः ।
महासत्त्वो लोकनाथो, बोधिरर्हन् सुनिश्चितः ॥ ८१ ॥
गुणाब्धिर्विगतद्वन्द्वो, वचने स्यात् तु जल्पितम् ।
लपितोदितभणिताभिधानगदितानि च ॥ ८२ ॥

ऋक्षनेमिर्लोहिताक्ष० ॥७५॥ गुप्तवरो बली । भद्रश्चलनः—भद्रचलन. ॥७७॥
उल्वतीश० स्वमुखसूः सू० ॥ ८० ॥

હુતૌ હક્કારકાઽઽકારૌ, ચણ્ડાલાનાં તુ વલ્લકી ।
કાણ્ડવીણા કુવીણા ચ, ઙક્કારી કિન્નરી તથા ॥૮૩॥
સારિકા ખુઙ્ખુણી ચાથ, દર્દરે કલશીમુખઃ ।
સૂત્રકોણો ડમરુકં, સમૌ પણવકિઙ્કણૌ ॥૮૪॥
શૃઙ્ગવાદ્યે શૃઙ્ગમુખં, હુડુક્કસ્તાલમર્દકઃ ।
કાહલા તુ કુહાલા સ્યાત્, ચણ્ડકોલાહલા ચ સા ॥૮૫॥
સંવેશપ્રતિબોધાર્થે, દ્રગડ-દ્રકટાવુભૌ ।
દેવતાર્ચનતુર્યે તુ, ધૂમલો વલિરિત્યપિ ॥૮૬॥
ક્ષુણ્ણકં મૃતયાત્રાયાં, માઙ્ગલ્યે પ્રિયવાદિકા ।
રણોદ્યમે ત્વર્ધતૂરો, વાદ્યભેદાસ્તથાઽપરે ॥૮૭॥
ડિણ્ડિમો ઝર્ઝરો મડ્ડુસ્તિમિલા કિરિકિચ્ચિકા ।
લમ્બિકા ટટ્ટરી વેધ્યા, કલાપૂરાદયોઽપિ ચ ॥૮૮॥
ભયઙ્કરે તુ ડમરમાભીલં ભાસુરં તથા ॥૮૯॥
આશ્ચર્યે ફુલ્લકં મોહો, વીક્ષ્યં લોતસ્તુ દગ્જલે ॥૮૯॥
નિદ્રાયાં તામસી સુપ્તે, સુષ્વાપઃ સુખસુપ્તિકા ।
આકારગૂહને ચાવકટિકાઽવકુટારિકા ॥૯૦॥

હક્કાર–કાક્કારૌ, ચણ્ડાલાના તુ । ઢક્કારી કિંનરી ॥ ૮૩ ॥ ઙમરક, સમૌ । પણવ–કિંકિણૌ ॥ ૮૪ ॥ તાલમર્દલ. ॥ ૮૫ ॥ મઙ્ગલે પ્રિય૦ ॥ ૮૭ ॥ મદ્દુસ્તિમિલા । લુમ્બિકા ટક્કરી ॥ ૮૮ ॥ વીક્ષમ્ ॥ ૮૯ ॥

इन्द्रजालिकोऽथ सूत्रधारे स्याद् बीजदर्शकः ।
पूज्ये भरटको भट्टः, प्रयोज्यः पूज्यनामतः ॥९१॥
[अभि० मूलश्लोकाङ्काः २३२-३३६]
इति शेषनाममालायां देवकाण्डो द्वितीयः ॥२॥

॥ अथ तृतीयकाण्डशेषं प्रारभ्यते ॥

अथ प्रवीणे क्षेत्रज्ञो, नदीष्णो निष्ण इत्यपि ।
छेकालश्छेकिलौ छेके, काहलोऽस्फुटभाषिणि ॥९२॥
मूके जडकडौ मूर्खे, त्वनेडो नामवर्जितः ।
परतन्त्रे वशाऽऽयत्तावधीनोऽप्यथ दुर्गते ॥९३॥
क्षुद्रो दीनश्च नीचश्च, भाटिस्तु गणिकाभृतौ ।
त्रस्नु-त्रस्तौ तु चकितेऽथ क्षुद्र-प्रखलौ खले ॥९४॥
चौरे तु चोरडो रात्रिचरो याच्ञा तु भिक्षणा ।
अभिशस्तिर्मार्गणा च, बुभुक्षायां क्षुधाक्षुधौ ॥९५॥
भक्तमण्डे तु प्रस्राव-प्रस्रवाऽऽच्छोदनाऽऽस्रवाः
अपूपे पारिशोलोऽथ, करम्बो दधिसक्तुषु ॥९६॥
इण्डेरिका तु वटिका, शष्कुली त्वर्धलोटिका ।
पर्पटास्तु मर्मराला, घृताण्डी तु घृतौषणी ॥९७॥

जड-किडौ मूर्ख-पु० ॥ ९३ ॥ चरडो-सू० ॥ ९५ ॥ तु घृतोषणी ॥ ९७

समितास्खण्डाज्यकृतो, मोदको लड्डुकश्च सः ।
एलामरिचादियुतः, स पुनः सिंहकेसरः ॥९८॥
लाजेषु मरुजोद्भूपस्फटिकोपरिवारकाः ।
दुग्धे योग्यं बालसात्म्यं जीवनीयं रसोत्तमम् ॥९९॥
सरं गव्यं मधुव्येष्ठं, धारोष्णं तु पयोऽमृतम् ।
दध्नि श्रीघनमङ्गल्ये, तक्रे कट्वरसारणे ॥१००॥

[अभि० मूलश्लोकाङ्काः ३४२-४०९]

अशोऽघ्नं परमरसः, कुल्माषाभिषुते पुनः ।
गृहाम्बु मधुरा चाथ, स्यात् कुस्तुम्बुरुलल्लुका ॥१०१॥
मरिचे तु द्वारवृत्तं, मरीचं वलितं तथा ।
पिप्पल्यामूषणा शौण्डी, चपला तीक्ष्णतण्डुला ॥१०२॥
उषणा तण्डुलफला, कोला च कृष्णतण्डुला ।
जीरे जीरणजरणौ, हिङ्गौ तु भूतनाशनम् ॥१०३॥
अमृढगन्धमत्युग्रं, लिप्सौ लालसलम्पटौ ।
लोलो लिप्सा तु धनाया, रुचिरीप्सा च कामना ॥१०४॥
पूजा स्वपचितिरथ, चिपिटो नम्रनासिके ।
पङ्गुलस्तु पीठसर्पी, किरातस्त्वल्पवर्ष्मणि ॥१०५॥

मरुजोद्भूप० ॥ ९९ ॥ मरीच चलितं तथा । ०मौषणा शौण्डी ॥ १०२ ॥
मोषणा तण्डुल० ॥ १०३ ॥

खर्वे ह्रस्वोऽनेडमूकस्त्वन्धे न्युब्जस्त्वधोमुखे ।
पित्ते पलाग्निः पललज्वरः स्यादग्निरेचकः ॥१०६॥
कफे शिङ्घानकः खेटः, स्यात् कूकुदे तु कूपदः ।
पारिमितोऽथ कायस्थः, करणोऽक्षरजीविनि ॥१०७॥
क्षमे समर्थोऽलंभूष्णुः, पादातपदगौ समौ ।
जाम्बूलमालिकोद्वाहे, वरयात्रा तु दौन्दुभी ॥१०८॥
गोपाली वर्णके शान्तियात्रा वरनिमन्त्रणे ।
स्यादिन्द्राणीमहे हेलिरुलूलुर्मङ्गलध्वनिः ॥१०९॥
स्यात् तु स्वस्त्ययनं पूर्ण-कलशे मङ्गलाह्निकम् ।
शान्तिके मङ्गलस्नानं, वारिपल्लववारिणा ॥११०॥

[अभि० मूलश्लोकाङ्काः ४०९–५१८]

हस्तलेपे तु करणं, हस्तबन्धे तु पीडनम् ।
तच्छेदे समवभ्रंशो, धूलिभक्ते तु वार्तिकम् ॥१११॥
कुलटायां तु दुःशृङ्गी, बन्धुदा कुलकूणिका ।
धर्षणी लाञ्छनी खण्डशीला मदननालिका ॥११२॥
त्रिलोचना मनोहारी, पालिः सश्मश्रुयोषिति ।
श्रवणायां भिक्षुणी स्याद्, वेश्यायां तु खगालिका ॥११३॥

कफे सिंहानक. ॥ १०७ ॥ शान्तियात्रा ॥ १०९ ॥ शान्तिकं मङ्गल० ॥ ११० ॥

वारवाणिः कामलेखा, क्षुद्रा चेटचां गणेरुका ।
वडवा कुम्भदासी च, पुत्रे तु कुलधारकः ॥११४॥
स दायादो द्वितीयश्च, पुत्र्यां धीदा समर्धुका ।
देहसंचारिणी चाप्यपत्ये सन्तानसन्तती ॥११५॥
नप्ता तु दुहितुः पुत्रे, स्यात् कनिष्ठे तु कन्यसः ।
ज्येष्ठभगिन्यां तु वीरभवन्ती स्यात् तु नर्मणि ॥११६॥
सुखोत्सवो रागरसो, विनोदोऽपि किलोऽपि च ।
वप्यो जनित्रो रेतोधास्ताते जानो तु मातरि ॥११७॥
देहे सिनं प्रजनुकश्चतुःशाखं षडङ्गकम् ।
व्याधिस्थानं च देहैकदेशे गात्रं कचे पुनः ॥११८॥
वृजिनो वेल्लिताग्रोऽस्त्रो धम्मिल्ले मौलिजूटकौ ।
वर्वरी तु कवर्या स्यात्, प्रलोभ्यो विशदे कचे ॥११९॥
मुखे दन्तालयस्तेरं, घनं चरं वनोत्तमम् ।
कर्णप्रान्तस्तु धारा स्यात् कर्णमूलं तु शीलकम् ॥१२०॥

[अभि० मूलश्लोकाङ्काः ५१८–५७४]

अक्ष्णि रूपग्रहो देवदीपो नासा तु गन्धहृत् ।
नसा गन्धवहा नस्या, नासिक्यं गन्धनालिका ॥१२१॥

कलोऽपि च । वप्पो ॥११७॥ मूलि–जूटकौ । पर्परीं तु कवर्या ॥११९॥
चरं धनोत्तमम् ॥१२०॥

ओष्ठे तु दशनोच्छिष्टो, रसालेपी च वाग्दलम् ।
श्मश्रूणि व्यञ्जनं कोटौ, दन्ते मुखखुरः खरुः ॥१२२॥
दाढ्जिह्वा तु रसिका रस्ना च रसमातृका ।
रसा काकुर्ललना च, वक्त्रदलं तु तालुनि ॥१२३॥
अवटौ तु शिरःपीठं; कफोणौ रत्निपृष्ठकम् ।
बाहूपबाहुसन्धिश्च, हस्ते भुजदलः सलः ॥१२४॥
अथ व्यामे वियामः स्याद्, बाहुचापस्तनूतलः ।
हृदयस्हं मर्मचरं, गुणाधिष्ठानकं त्रसम् ॥१२५॥
स्तनौ तु धरणावग्रे तयोः पिप्पलमेचकौ ।
जठरे मलुको रोमलताधारोऽथ क्लोमनि ॥१२६ ॥
स्यात् ताडचं क्लपुपं क्लोममथ नाभौ पुतारिका ।
सिरामूलं कटीकूपौ तूच्चिलिङ्गौ रतावुके ॥१२७ ॥
शिश्ने तु लङ्गुलं शङ्कु, लाङ्गुलं शेफ-शेफसी ।
रक्ते तु शोण्यकीलाले, मांसे तूद्धः समारटम् ॥ १२८ ॥
लेपनं च रोमणि तु, त्वग्मलं वालपुत्रकः ।
कूपजो मांसनिर्यासः, परित्राणमथ स्नसा ॥ १२९ ॥

०खुर. खुरु.–पु० ॥१२२॥ रत्नपृष्ठकम् शल –सू० ॥१२४॥ स्यत् ताण्डयं । तूच्चलिङ्गौ रतावुके ॥१२७॥ शिश्ने तु लाङ्गूल–पु० । शङ्कुर्लाङ्गूलं सू० ॥१२८॥

तन्त्री-नखारु-गात्रानः, सन्धिवन्धनमित्यपि ।
अगुरौ प्रवरं शृङ्गं, शीर्षकं मृदुलं लघु ॥ १३० ॥

[अभि० मूलश्लोकाङ्काः-५७५-६४०]

वरद्रुमः परमदः, प्रकरं गन्धदारु च ।
चन्दने पुनरेकाङ्गं, भद्रश्रीः फलकीत्यपि ॥१३१॥
जातीफले सौमनसं; पुटकं मदशौण्डकम् ।
कोशफलं कुङ्कुमे तु करटं वासनीयकम् ॥१३२ ॥
प्रियङ्गु पीतकावेरं, घोरं पुष्परजो वरम् ।
कुसुम्भं च जवापुष्पं, कुसुमान्तं च गौरवम् ॥ १३३ ॥
वृक्षधूपे तु श्रीवेष्टो, दधिक्षीरघृताह्वयः ।
रचनायां परिस्पन्दः, प्रतियत्नोऽथ कुण्डले ॥ १३४ ॥
कर्णादर्शौ मेखला तु लालनी कटिमालिका ।
अथ किङ्कण्यां घर्वरी विघा विघामणिस्तथा ॥१३५॥
नूपुरे तु पादगीली, मन्दीरं पादनालिका ।
पादाङ्गुलीयके पादपालिका पादकीलिका ॥१३६॥

कण्ठबधनमित्यपि । अगुरौ प्रवरशृङ्गं ॥ १३० ॥ सोमनसं पु० ॥ १३२॥ पीतं कावेरं,-पु० । कुसुम्भ च जनापुष्पं, कुसुमार्त्तं च -पु० ॥ १३३ ॥ परिस्यन्द. पु० ॥ १३४ ॥ अथ किकण्या तु चिघा, चिघामणिस्तथा परा-पु० ॥ १३५ ॥ पादशीला पु० ॥ १३६ ॥

વસ્ત્રે નિવસનં વસ્નં, સત્રં કર્પટમિત્યપિ ।
દશાસ્તુ વસ્ત્રપેશ્યોऽથ, હિમવાતાપહાંશુકે ॥૧૩૭॥
દ્વિખણ્ડકો વરકશ્ચ ચક્રવર્તિન્યધીશ્વરઃ ।
અર્જુને વિજયશ્ચિત્રયોધી ચિત્રાઙ્ગસૂદનઃ ॥૧૩૮॥
યોગી ધન્વી કૃષ્ણપક્ષો, નન્દિઘોષસ્તુ તદ્રથઃ
ગ્રન્થિકસ્તુ સહદેવો, નકુલસ્તન્તિપાલકઃ ॥૧૩૯॥
માદ્રેયાવિમૌ કૌન્તેયાઃ ભીમાર્જુનયુધિષ્ઠિરાઃ ।
દ્વયેऽપિ પાણ્ડવેયાઃ સ્યુઃ, પાણ્ડવાઃ પાણ્ડવાયનાઃ ॥૧૪૦॥

[અભિ૦ મૂલશ્લોકાઙ્કાઃ : ૬૪૦–૭૧૦]

રાજ્ઞશ્છત્રે નૃપલક્ષ્મ ચમરઃ સ્યાત્ તુ ચામરે ।
સ્યાન્ન્યાયદ્રષ્ટરિ સ્થેયો, દ્વાઃસ્થો દ્વાઃસ્થિતિદર્શકઃ ॥૧૪૧॥
ક્ષુદ્રોપકરણાનાં સ્યાદધ્યક્ષઃ પારિકર્મિકઃ ।
પુરાધ્યક્ષે કોટ્ટપતિઃ, પૌરિકો દાણ્ડપાશિકઃ ॥૧૪૨॥
વેધ્યે નિમિત્તં બાણે તુ, લક્ષહા મર્મભેદનઃ ।
વારશ્ચ વીરશઙ્કુશ્ચ, કાદમ્બોऽપ્યસ્ત્રકણ્ટકઃ ॥૧૪૩॥
નારાચે લોહનાલોऽસ્ત્રસાયકોऽસિસ્તુ સાયકઃ ।
શ્રીગર્ભો વિજયઃ ગામ્તા, વ્યવહારઃ પ્રજાકરઃ ॥૧૪૪॥

द्विखण्डो वरकश्च–पु ॥ १३८ ॥ योघो धन्वी पु० ॥ १३९ ॥ माद्रेयौ चेमौ ॥ १४० ॥ द्वाःस्थे द्वा स्थिति०–पु० ॥ १४१ ॥

धर्मपालोऽक्षरो देवस्तीक्ष्णकर्मा दुरासदः ।
प्रसङ्गो रुद्रतनयो, मनुज्येष्ठः शिवङ्करः ॥१४५॥
करपालो विशसनस्तीक्ष्णधारो विषाग्रजः ।
धर्मप्रचारो धाराङ्गो, धाराधरकरालिकौ ॥१४६॥
चन्द्रमासश्च शस्त्रोऽथ, क्षुर्यस्त्री कोगगायिका ।
पत्रं च धेनुका पत्रपाले तु हुलमातृका ॥१४७॥
कुट्टन्ती पत्रफलाऽथ, शक्तिः कासूर्महाफला ।
अष्टतालाऽऽयता सा च, पट्टिसस्तु खुरोपमः ॥१४८॥
लोहदण्डस्तीक्ष्णधारो, दुःस्फोटाऽऽराफलौ समौ ।
चक्रं तु वलयप्रायमरसञ्चितमित्यपि ॥१४९॥
शतघ्नी तु चतुस्ताला, लोहकण्टकसंचिता ।
अयःकण्टकसंछन्ना, शतघ्न्येव महाशिला ॥ १५० ॥

[अभि० मूलश्लोकाङ्कः–७१७–७८७]

मुषुण्ढी स्याद् दारुमयी, वृत्तायःकीलसंचिता ।
कणयो लोहमात्रोऽथ, चिरिका तु हुलाग्रका ॥ १५१ ॥
वराहकर्णकोऽन्वर्थः फलपत्राग्रके हुलम् ।

विशाग्रज । धीराङ्गो वराधर०–सू० ॥१४६॥ दुःस्फोटाऽस्त्रफलौ समौ –पु० ॥ १४९ ॥ अयोघण्टक०–सू० ॥ १५० ॥ कणेयो लोह० ॥ १५१ ॥

मुनयोऽक्षशेखरं च, शराभ्यास उपासनम् ॥ १५२ ॥
जिष्णौ तु विजयी जैत्रः, स्यात् शृगाली तु विप्लवे ।
करमध्ये सौम्यं तीर्थमथ स्यान्नियमे तपः ॥ १५३ ॥
सत्यवत्यां गन्धवती, मत्स्योदर्यथ वक्रये ।
भाटकोऽथ साक्षिणि स्यात् मध्यस्थः प्राश्निकोऽप्यथ ॥१५४॥
कूटसाक्षी मृषासाक्ष्ये, सूची स्याद् दुष्टसाक्षिणि ।
पादुकायां पादरथी, पादजङ्घः पदत्वरा ॥ १५५ ॥
पादवीथी च पेशी च, पादपीठी पदायता ।
नापिते ग्रामणीर्भण्डिवाहक्षौरिकमाण्डिकाः ॥ १५६ ॥

इति शेषनाममालायां मर्त्यकाण्डस्तृतीयः ।

अथ चतुर्थः काण्डः शेषः प्रारभ्यते ।

अथ पृथ्वी महाकान्ता, क्षान्ता मेर्वद्रिकर्णिका ।
गोत्रकीला धनश्रेणी मध्यलोका जगद्वहा ॥ १५७ ॥
देहिनी केलिनी मौलिर्महास्थाल्यम्बरस्थली ।
गिरौ प्रपाती कुट्टार उर्वङ्गः कन्दराकरः ॥ १५८ ॥
कैलासे धनदावासो, हराद्रिर्हिमवद्धसः ।
मलयश्चन्दनगिरिः, स्याद् लोहे धीनधीवरे ॥ १५९ ॥

करमध्ये सोम्य ॥ १५३ ॥ पादजङ्घ पदोत्तरा–पु० ॥ १५५ ॥
उर्वङ्ग० कन्द०– सू० ॥ १५८ ॥

ताम्रे पवित्रं कांस्यं च, सीसके तु महाबलम् ।
चीनः पट्टं समोलूकं कृष्णं च त्रपुवन्यकम् ॥ १६० ॥

[अभि० मूलश्लोकाङ्क;–७८७–१०४१]

त्रपुणि श्वेतरूप्यं स्यात्, शठं मलवर्णं रजः ।
परासं मधुकं ज्येष्ठं, वनं च मुखभूषणम् ॥१६१ ॥
रजते त्रापुषं वङ्गं, जीवनं वसु भीरुकम् ॥
शुभ्रं सौम्यं च शोध्यं च रूप्यं भीरु जवीयसम् ॥ १६२ ॥
सुवर्णं लोमनं शुक्रं, तारजीवनमोजसम् ।
दाक्षायणं रक्तवर्णं, श्रीमत्कुम्भं गिलोद्भवम् ॥ १६३ ॥
वैणवं तु कर्णिकारच्छायं वेणुतटीभवम् ।
जले दिव्यमिरा सैन्यं, कृपीटं घृतमङ्कुरम् ॥ १६४ ॥
विषं पिप्पल–पाताल–नलिनानि च कम्बलम् ।
पावनं पड्रसं चापि, पल्लूरं तु सितं पयः ॥ १६५ ॥
किट्टिमं तदतिक्षारं, गोल्कं पङ्कगन्धिकम् ।
अन्यं तु कलुषं तोयमतिस्वच्छं तु काचिमम् ॥ १६६ ॥

हिमवद्भस । वन-धीवरे ॥१५३॥ चीन पट्ट–पु० । त्रपुनन्धनम्–सू० ॥१६०॥ जीवन च सुभीरुकम् । शुभ्र सौम्यं च सोव्यं साव्यं च–पु० ॥१६२॥ सुवर्णं लोम० । नारजीवनमो० ॥ १६३ ॥ पिप्पल० सू० । सुरवेश्मा तु नन्दिनी ॥१६८॥

समुद्रे तु महाकच्छो, दारदो धरणीप्लवः ।
महीप्रावार उर्वङ्गस्तिमिकोशो महाशयः ॥ १६७ ॥
सुरन्दला तु मुरला, सुरवेला सुनन्दिनी ।
चर्मण्वती रन्तिनदी, संभेदः सिन्धुसङ्गमः ॥ १६८ ॥
नौका तु सारणावर्ण्नौ, वमिर्दीघ्रः समन्तस्रुक् ।
पर्परीकः पविर्वासिः, पृथुर्वेसुरिराशिरः ॥ १६९ ॥
जुहुराणः पृदाकुश्च, कृपाकुर्हवनो हविः ।
घृतार्चिर्नाचिकेतश्च, पृष्ठो वश्वतिरश्वतिः ॥ १७० ॥

[अभि० मूलश्लोकाङ्काः–१०४२–११००]

भुजिर्भरथ-पीथौ च, स्वनिः पवनवाहनः ।
वायौ सुरालयः प्राणः, संमृतो जलभूषणः ॥१७१॥
शुचिर्वहो लोलवण्टः, पश्चिमोत्तरदिक्पतिः ।
अङ्कतिः क्षिपणुर्मैक्रौ, ध्वजप्रहरणश्चलः ॥१७२॥
शीतलो जलकान्तारो, मेघारिः सृमरोऽपि च ।
वृक्षे स्वारोहकः स्कन्धी, सीमिको हरितच्छदः ॥१७३॥
उरुर्जन्तुर्वह्निभूश्च, स्यात् तु श्वेतः कपर्दके ।
खद्योते तु कीटमणिर्ज्योतिर्माली तमोमणिः ॥१७४॥

पष्ठो वश्वति० सू० ॥ १७० ॥ लोलघटः ॥ १७२ ॥

परार्बुदो निमेषद्युत्, ध्वान्तचित्रोऽथ कुञ्जरे ।
पेचकी पुष्करी पद्मी, पेचिलः सूचिकाधरः ॥१७५॥
विलोमजिह्वोऽन्तःस्वेदो, महाकायो महामदः ।
सूर्पकर्णो जलाकाङ्क्षो, जटी च षष्टिहायनः ॥१७६॥
असुरो दीर्घपवनः, शुण्डालः कपिरित्यपि ।
वशायां वासिता कर्णधारिणी गणिकाऽपि च ॥१७७॥
अश्वे तु क्रमणः कुण्डी, प्रोथी हेषी प्रकीर्णकः ।
पालकः परलः किण्वी, कुटरः सिंहविक्रमः ॥१७८॥
माषाशी केसरी हंसो, मुद्गभुग् गूढभोजनः ।
वासुदेवः शालिहोत्रो, लक्ष्मीपुत्रो मरुद्रथः ॥१७९॥
चामर्येकशफोऽपि स्यादश्वायां पुनरर्वती ।
मल्लिकाक्षः सितैर्नेत्रैः, स्याद् वाजीन्द्रायुधोऽसितैः ॥१८०॥

[अभि० मूलश्लोकाङ्काः-११००-१२४३]

ककुदी ककुदावर्तो, निर्मुष्कस्त्विन्द्रवृद्धिकः ।
शुनि क्रोधी रसापायी, शिवारिः सूचको रुरुः ॥१८१॥
वनंतपः स्वजातिद्विट्, कृतज्ञो भल्लहश्च सः ।
दीर्घनादः पुरोगामी, स्यादिन्द्रमहकामुकः ॥१८२॥

वशाया वाशिता ॥ १७७ ॥ पाकलः पवल ॥ १७८ ॥ मुहर्भुग् ग्रहभोजन. ॥ १७९ ॥ निर्मुष्करिन्द्रवृश्चिक. । शुनि. कोधो ॥ १८१ ॥

मण्डलः कपिलो ग्राममृगश्चेन्द्रमहोऽपि च ।
महिषे कलुषः पिङ्गः, कटाहो गद्गदस्वरः ॥१८३॥
हेरम्बः स्कन्धशृङ्गश्च, सिंहे तु स्यात् पलङ्कषः ।
शैलाटो वनराजश्च, नभःक्रातो गणेश्वरः ॥१८४॥
शृङ्गोष्णीषो रक्तजिह्वो, व्यादीर्णास्यः सुगन्धिकः ।
शूकरे कुमुखः कामरूपी च सलिलप्रियः ॥१८५॥
तलेक्षणो वक्रदंष्ट्रः, पङ्कक्रीडनकोऽपि च ।
मृगे त्वजिनयोनिः स्यादथो भुजगभोजिनि ॥१८६॥
अहीरणी द्विमुखश्च, भवेत् पक्षिणि चञ्चुमान् ।
कण्ठाग्निः कीकसमुखो, लोमकी रसनारदः ॥१८७॥
वारङ्ग-नाडीचरणौ, मयूरे चित्रपिङ्गलः ।
नृत्यप्रियः स्थिरमदः, खिलखिल्लो गरव्रतः ॥१८८॥
मार्जारकण्ठो मरुको, मेघनादानुलासकः ।
मयुको बहुलग्रीवो, नगावासश्च चन्द्रकी ॥१८९॥
कोकिले तु मदोल्लापी, काकजातो रतोद्वहः ।
मधुघोषो मधुकण्ठः, सुधाकण्ठः कुहूमुखः ॥१९०॥

चुञ्चुमान् ॥ १८७ ॥ वारङ्गि–नाडीचरणौ । खिलिखिल्लो गर० ॥१८८॥
मयूको बहुल० ॥ १८९ ॥

[अभि० मूलश्लोकाङ्काः-१२४२-१३२१]

वोषयित्नुः पोषयित्नुः, कामतालः कुनालिकः ।
कुक्कुटे तु दीर्घनादः चर्मचूडो नखायुधः ॥१९१॥
मयूरचटकः घोण्ढो, रणेच्छुश्च कलाधिकः ।
आरणी विष्करो बोधिर्नन्दीकः पुष्टिवर्धनः ॥१९२॥
चित्रवाजो महायोगी, स्वस्तिको मणिकण्ठकः ।
उषाकीलो विशोकश्च ग्राजस्तु ग्रामकुक्कुटः ॥१९३॥
हंसेषु तु मरालाः स्युः, सारसे दीर्घजानुकः ।
गोनर्दो मैथुनी कामी. श्येनाख्यो रक्तमस्तकः ॥१९४॥
गृध्रे तु पुरुषव्याघ्रः, कामायुः क्रूणितेक्षणः ।
सुदर्शनः शकुन्याजो शुके तु प्रियदर्शनः ॥१९५॥
श्रीमान् मेधातिथिर्वाग्मी, मत्स्ये तु जलपिप्पकः ।
मूको जलाशयः शैवः, सहस्रदंष्ट्रस्त्वेतनः ॥१९६॥
जलवालो वदालोऽथ, पाठीने मृदुपाठकः ।

इति शेषनाममालायां तिर्यक्काण्डः चतुर्थः ।

अथ पञ्चमः काण्डः शेषः प्रारभ्यते ।

अथ रत्नप्रभा धर्मा, वंशा तु शर्कराप्रभा ॥१९७॥

जलपिप्पिकः ॥ १९६ ॥ जलेवालो वादलोऽथ ॥ १९७ ॥

स्याद् वालुकाप्रभा शैला, भवेत् पङ्कप्रभाऽञ्जना ।
धूमप्रभा पुना रिष्टा, माघव्या तु तमःप्रभा ॥१९८॥
महातमःप्रभा माघव्येवं नरकभूमयः ।

इति शेषनाममालायां नारककाण्डः पञ्चमः ।

अथ षष्ठः काण्डः शेषः आरभ्यते ।

आनुकूल्यार्थकं प्राध्वमसाकल्ये तु चिच्चन ॥ १९९॥
तु हि च स्म ह वै पादपूरणे पूजने स्वती ।
वद् वा यथा तथैवेवं, साम्येऽहो ही च विस्मये ॥२००॥

[अभि० मूलश्लोकाः १३२२-१५३२]

स्युरेवं तु पुनर्वै वेत्यवधारणवाचकाः ।
ॐ पृच्छायामतीते प्राक्, निश्चयेऽद्धाऽञ्जसा द्वयम् ॥२०१॥
अतो हेतौ महः प्रत्यारम्भेऽथ स्वयमात्मनि ।
प्रशंसने तु सुष्ठु स्यात्, परश्वः श्वः परेऽहनि ॥२०२॥
अद्याऽत्राह्न्यथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वेद्युरादयः ।
समानेऽहनि सद्यः स्यात्, परे त्वह्नि परेद्यवि ॥२०३॥
उभयद्युस्तूभयेद्युः, समे युगपदेकदा ।
स्यात् तदानीं तदा तर्हि, यदा यर्ह्यन्यदैकदा ॥२०४॥

प्रत्यारम्भे तु ॥ २०२ ॥

परुत् परार्यैषमोऽब्दे, पूर्वे पूर्वतरेऽत्र च ।
प्रकारेऽन्यथेतरथा, कथमित्थं यथा तथा ॥२०५॥
द्विधा द्वेधा त्रिधा त्रेधा, चतुर्धा द्वैधमादि च ।
द्विस्त्रिश्चतुःपञ्चकृत्व, इत्याद्यवर्तने कृते ॥२०६॥
दिग्देशकाले पूर्वादौ, प्रागुदक्प्रत्यगादयः ।
अव्ययानामनन्तत्वाद्, दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ॥२०७॥
[यदाहुः—]
इयन्त इति संख्यानं, निपातानां न विद्यते ।
प्रयोजनवशादेते, निपात्यन्ते पदे पदे ॥२०८॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायामभिधानचिन्तामणौ
नाममालायां शेषनामसंग्रहः समाप्तः ॥

द्वि-त्रि-चतुः पञ्च०-पु० ।। २०६ ॥

अथ लघुखरतरगच्छालङ्कारश्रीमज्जिनप्रभसूरिशिष्यमुख्यश्रीजिनदेव-सूरिविरचितः

हैमनाममालाशिलोञ्छः ॥

अथ प्रथमः काण्डः ।

अर्हं बीजं नमस्कृत्य, गुरूणामुपदेशतः ।
श्रीहेमनाममालायाः, शिलोञ्छः क्रियते मया ॥१॥
सर्वीय इत्यपि जिने, संभवः शंभवेऽपि च ।
श्रीसुव्रते मुनिरपि, नेमौ नेमीत्यपीष्यते ॥२॥
षष्ठे गणेशे मण्डितपुत्रोऽपि कथ्यते बुधैः ।
मरुदेव्यपि विज्ञेया, युगादिजिनमातरि ॥३॥
चक्रेश्वर्यामप्रतिचक्राऽप्यजिताऽपि कविभिरजितबला ।
श्यामा त्वच्युतदेव्यपि सुतारकोक्ता सुताराऽपि ॥४॥
भद्रकृद् भद्रकरोऽपि, श्रमणः श्रवणोऽपि च ।
भद्रे मन्द्रमपि प्राहुः, प्रशस्तमपि कोविदाः ॥५॥
प्रव्रज्याऽपि परिव्रज्या, शिष्योऽन्तेपदपि स्मृतः ।
इति प्रथमकाण्डस्य, शिलोञ्छोऽयं समर्थितः ॥६॥

अथ द्वितीयः काण्डः ।

व्योमयानमपि प्रोक्तं, विमानं बुधपुङ्गवैः ।
स्यात् समुद्रनवनीतं, पेयूषमपि चामृतम् ॥७॥

शम्भवे सम्भवोऽपि च ॥ २ ॥ कथितो बुधै ॥ ३ ॥ भद्रकृत् तीर्थकृद् भद्र-शि० टी० ॥ ५ ॥ शिष्योऽन्तिषदपि स्मृत. ॥ ६ ॥

कथ्यन्ते व्यन्तरा वानमन्तरा अपि सूरिभिः ।
द्योतस्तथा पृष्णिवृष्णी, प्रोक्ता रश्म्यभिधायकाः ॥८॥
समुद्रनवनीतं च, विदुश्चन्द्रमसं बुधाः ।
चन्द्रिका चन्द्रिमाऽपि स्यादिल्वला इन्वका अपि ॥९॥
अनुराधाऽप्यनूराधा, गुरुः सप्तर्षिजोऽपि च ।
सौरिः सौरोऽपि राहुस्तु, ग्रहकल्लोल इत्यपि ॥१०॥

[अभिधानमूलश्लोकाङ्काः-२५-१२१]

अभ्रपिशाचोऽपि तथा, नाडिका नालिकाऽपि च ।
रात्रौ यामवती-तुङ्गचौ, निःसंपातो निशीथवत् ॥११॥
तमः स्यादन्धातमसं, वर्षाः स्युर्वरिषा अपि ।
खेऽन्तरीक्षं सांदृष्टिकमपि तत्कालजे फले ॥१२॥
मेघमाला कालिकाऽपि, वार्दलं चापि दुर्दिनं ।
सूत्रामाऽपीन्द्रे शतारः, शतधारोऽपि चाशनौ ॥१३॥
आश्विनेयौ स्वर्गवैद्यौ, हर्यक्षोऽपि धनाधिपः ।
अजगवमजगावमपि शङ्करधन्वनि ॥१४॥
गौर्यां दाक्षायणीश्वर्यौ, नारायणे जलेशयः ।
कौमोदकी कौपोदकी, आ ईः शब्दौ स्त्रियां मतौ ॥१५॥

द्योतिस्तथा वृष्णिपृष्णी ॥ ८ ॥

कन्तुः कन्दर्पे सिद्धार्थः, सुगते परिकीर्तितः ।
अङ्गे व्याख्याविवाहाभ्यां, प्रज्ञप्तिरपि पञ्चमे ॥१६॥
दृष्टिपातो द्वादशाङ्गे, कल्याणेऽवन्ध्यमप्यथ ।
निन्दा गर्हा जुगुप्साऽथाऽऽक्षारणा रतिगालिषु ॥१७॥
समाख्यापि समाज्ञावद्, रुशतीवदुशत्यपि ।
काल्याऽपि कल्या संधायां, समाधिरपि कथ्यते ॥१८॥
व्रीडः शूका मन्दाक्षं च, ह्रियामूहाऽपि चोहवत् ।
तन्द्रिस्तन्द्री च निद्रायामहंप्रथमिकाऽपि च ॥१९॥
अहंपूर्विकायां केलीकिलोऽपि स्याद् विदूषके ।
मार्षवन्मारिषोऽपीति, शिलोञ्छो देवकाण्डगः ॥२०॥

[अभि० मूलश्लोकाङ्काः-१२१-२३३]

अथ तृतीयः मर्त्यकाण्डः ।

स्तनन्धये स्तनपश्च, क्षीरपश्चाभिधीयते ।
तारुण्यं स्याद् यौवनिका, दशमीस्थो जरत्तरः ॥२१॥
कविताऽपि कविः स्यात् कृतकर्मणि कृतकृत्यकृतिकृतार्थाश्च ।
कुटिलाशयोऽपि कुचरोऽन्धजडशठेष्वप्यनेडमूकस्तु ॥२२॥

इन्विका अपि ॥९॥ अनूराधाप्यनुराधा ॥१० यामवती तुङ्गी ॥११॥
रुशतीवद् रिशत्यपि ॥ १८ ॥ शूका मन्दाक्ष्य च । तन्द्रिस्तन्द्रीश्च ॥१९॥

वदान्यौ पृथगित्यन्ये, दानशीलप्रियंवदौ ।
मूर्खे यथोद्गतोऽपीभ्ये, श्रीमानपि बुधैः स्मृतः ॥२३॥
विवधिक-वीवधिकावपि वैवधिके प्रतिचरोऽपि भृत्ये स्यात् ।
संमार्जको बहुकरे बहुधान्यार्जक इतीष्यते च परैः ॥२४॥
विहङ्गिकायां च विहङ्गमाऽप्यथौर्ध्वदेहिके ।
और्ध्वदैहिकमप्याहुरनृजो शण्ठ इत्यपि ॥२५॥
मायावि-मायिकौ धूर्ते, कपटे तूपधा मता ।
चोरश्चौरोऽपि विज्ञेयः, स्तेयं स्तैन्यमपीष्यते ॥२६॥
दाने प्रादेशनमपि, क्षमा स्यात् क्षान्तिरित्यपि ।
क्रोधनः कोपनस्तृष्णाक्. पिपासितोऽपि कथ्यते ॥२७॥
भक्षकः स्यादागिरोऽपि, मर्जिताऽपि च मार्जिता ।
पेयूषमपि पीयूषं, कूचिकाऽपि तु कूर्चिका ॥२८॥
द्रप्से द्रप्स्यमपि प्रोक्तं, विजिपिलं च पिच्छिले ।
व्योषे त्रिकटुकं जग्धौ, जमनं जेवनं तथा ॥२९॥
आत्राणोऽपि भवेत् त्रातः, शौष्कलः पिशिताशिनि ।
मनोराज्यमनोगव्यावपि स्यातां मनोरथे ॥३०॥

मूक॰ स्यात् ॥२२॥ ०ऽपीभ्य. श्रीमानपि ॥ २३ ॥ बहुधान्यार्जक इति प्राहु ॥ २४ ॥ मार्जिता चापि मर्जिता ॥२८॥

[अभि० मूलश्लोकाङ्काः ३३८– ४३१]

कामुके कमनोऽपि स्यादाक्षारितोऽपि दूषिते ।
संशयालुः सांशयिके, जागरिताऽपि जागरी ॥३१॥
पूजितोऽपचायितोऽपि, तुन्दिमोदरिकावपि ।
तुन्दिले न्युब्जोऽपि कुब्जे, खलतोऽप्यैन्द्रलुप्तिके ॥३२॥
पामरोऽपि कच्छुरोऽतीसारक्यप्यतिसारकी ।
कण्डूतिरपि खर्जूतिर्विस्फोटः पिटके स्मृतः ॥३३॥
कोठो मण्डलकमपि, गुदकीलोऽपि चाऽर्शसि ।
मेहः प्रमेहवदायुर्वेदिकोऽपि चिकित्सके ॥३४॥
आयुष्मानपि दीर्घायुः, कथ्यतेऽथ परीक्षकः ।
स्यादाक्षपाटलिकोऽपि, पारिषद्योऽपि सभ्यवत् ॥३५॥
स्युर्नैमित्तिकनैमित्तमौहूर्त्ता गणके लिपौ ।
लिखिताऽपि मषी मेला, कुलिके कुलकोऽपि च ॥३६॥
अष्टापदे बुधैः शारिफलकोऽपि निगद्यते ।
मनोजवस्ताततुल्ये, प्रभविष्णुरपि क्षमे ॥३७॥
जाङ्घिके जङ्घाकरोऽपि, चानुगोऽप्यनुगामिनि ।
पर्येषणोपासनाऽपि, शुश्रूषायामधीयते ॥३८॥

जाङ्घाकरोऽपि ॥ ३८ ॥

આતિથ્યોઽપ્યતિથૌ કુલ્યેઽભિજો ગોત્રં તુ સન્તતિઃ ।
મહેલા યોષિતા ચ સ્ત્રી, તરુણી યુવતીત્યપિ ॥૩૯॥
સ્વવાસિની ચરિણ્ટી ચ, ચિરણ્ટી ચ ચરણ્ટ્યપિ ।
વધૂટ્યાં પત્ન્યાં કરાત્તી, ગેહિની સહધર્મિણી ॥૪૦॥

[અભિ૦ મૂલશ્લોકાઙ્કાઃ ૪૩૪-૫૧૩]

સધર્મચારિણી ચાપિ, સ્નુષાયાં તુ વધૂટ્યપિ ।
પ્રેમવત્યપિ કાન્તાયાં, પાણિગ્રાહો વિવોઢરિ ॥૪૧॥
પરિણેતોપયન્તા ચ, યૌતકે દાય ઇત્યપિ ।
દિધીષૂર્દિધિષૂર્જીવત્પત્ની જીવત્પતિઃ સમે ॥૪૨॥
તુલ્યે અવીરાનિર્વીરે, શ્રવણાશ્રમણે તથા ।
રણ્ડાઽપિ વિધવા પુષ્પવતી સ્યાત્ પુષ્પિતાઽપિ ચ ॥૪૩॥
પુષ્પે કુસુમમપ્યુક્તં, પશુધર્મોઽપિ મોહને ।
સહોદરે સગર્ભોઽપિ, સ્યાદગ્રજવદગ્રિમઃ ॥૪૪॥
શણ્ઠઃ શણ્ઢઃ પણ્ડુરપિ, ક્લીવો માતા જનિત્ર્યપિ ।
ચિહુરા અપિ કેશાઃ સ્યુઃ, કર્ણઃ શબ્દગ્રહોઽપિ ચ ॥૪૫॥
નેત્રં વિલોચનમપિ, સૃક્કિણી સૃક્કણી અપિ ।
દાઢિકા દ્રાઢિકાઽપિ સ્યાત્, કપોણિસ્તુ કફોણિવત્ ॥૪૬॥

સ્વવાસિની ચરિણ્ટી ચ ચિરિણ્ટી ચ ચરણ્ટ્યપિ । વધૂટ્યાં ॥૪૦॥
દીધીષુર્દિધિષુઃ ॥૪૨॥ સહોદરે સગર્ભ્યોઽપિ ॥૪૪॥ સૃક્કણી સૃક્કિણી ॥૪૬

कूर्परे कुर्परः सिंहतले, संहतलोऽपि च ।
चलुकोऽपि चलौ मुष्के, स्यादाण्डः पेलकोऽपि च ॥४७॥
पत् पादङ्घ्रिश्च चरणे, कीकसं हड्डमित्यपि ।
कपालं शकलमपि, पृष्ठास्थनि कशारुका ॥४८॥
मज्जायामस्थितेजोऽपि, नाडीषु नाडिनाटिकाः ।
शिङ्घाणकोऽपि शिङ्घाणः, सृणीका सृणिकाऽपि च ॥४९॥
शान्तः पान्तश्च विड् गूथेऽशुचि वेशोऽपि वेषवत् ।
उत्सादनोच्छादने चाऽऽप्लुत्राऽऽप्लावौ तथा समौ ॥५०॥

[अभि० मूलश्लोकाङ्काः ५१३-६३८]

वंशक कृमिजग्धं चागरौ स्यादथ वाह्लिकम् ।
सङ्कोचं पिशुनं वर्ण्यमसृक्संज्ञं च कुङ्कुमे ॥५१॥
जापके कालानुसार्यं, यावनोऽपि च सिल्हके ।
मकुटोऽपि च कोटीरे, चित्रकं च विशेषके ॥५२॥
वतंसोऽप्यवतंसे स्यात् , पत्रभङ्ग्यां तु वल्लरी ।
मञ्जरी च पत्रात् पारितथ्या पर्यवतथ्यया ॥५३॥

चलुकोऽपि चलु ॥ ४७ ॥ उत्सादनोच्छादनौ ॥ ५० ॥ चाऽगुरौ ॥ ५१ ॥ पत्रभङ्ग्या तु पण्डितै । पत्राद् वल्लरी पत्रमञ्जरी च तथोदिता–शि० टी । मञ्जरी च पारितथ्या पर्यातथ्या तथैव च–पु० ॥ ५३ ॥

कर्णान्दूरपि कर्णान्दुः, परिहार्येऽपि कङ्कणम् ।
किङ्कणी किङ्किणी तुल्ये, आच्छादाऽऽच्छादने समे ॥५४॥
कूर्पासोऽप्यङ्गिका कक्षापटे कक्षापुटोऽपि च ।
कुथे वर्णपरिस्तोम इत्यखण्डं जगुः परे ॥५५॥
तत्राऽऽस्तरणमिति च, पल्यङ्कोऽप्यवसक्थिका ।
यमन्यपि प्रतिसीरा, स्रस्तरः प्रस्तरोऽपि च ॥५६॥
पतद्ग्राहप्रतिग्रहावपि स्यातां पतद्ग्रहे ।
मुकुरोऽप्यात्मदर्शोऽथ, कशिपुः कसिपुः समौ ॥५७॥
यावकोऽलक्तकौ यावे, तुल्ये व्यजनवीजने ।
गिरीयको गिरिकोऽपि, बालक्रीडनके मतौ ॥५८॥
गेन्दुकोऽपि गन्दुको राट्, मूर्द्धावसिक्त इत्यपि ।
भरतः सर्वदमनोऽप्यथ दाशरथावुभौ ॥५९॥
रामचन्द्ररामभद्रौ, हनूमानपि मारुतौ ।
वाली सुग्रीवाग्रजोऽपि, पार्थे बीभत्सुरित्यपि ॥६०॥

[अभि० मूलश्लोकाङ्काः ६४०–७१०)

सातवाहनवत् सालवाहनोऽपि प्रकीर्तितः ।
परिच्छदे परिजनः, परिबर्हणमित्यपि ॥६१॥

किकणी कंकणी तुल्ये–शि० टी० ॥५४॥ प्रतिग्रह-पतद्ग्राहावपि । कसिपुः कशिपु. समौ ॥ ५७ ॥ गेण्डुकोऽपि गेन्दुक (कन्दुरपि–शि० टी) ॥५९॥ परि-बर्हणमित्यपि ॥६१॥

મન્ત્રી બુદ્ધિસહાયોઽપિ, વેત્રી વેત્રધરોઽપિ ચ ।
હૈમાધ્યક્ષે હૈરિકોઽપિ, ટઙ્કપતિસ્તુ નૈષ્કિકે ॥૬૨॥
શુદ્ધાન્તાધ્યક્ષ આન્તર્વેશ્મિકાઽઽન્તઃપુરિકાવપિ ।
સહાય-સાપ્તપદીનૌ, સખ્યાવસુહૃદપ્યરૌ ॥૬૩॥
નયે નીતિરપિ સ્કન્ધાવારેઽપિ શિબિરો મતઃ ।
જયન્ત્યપિ વૈજન્ત્યાં, પટાકાઽપિ પ્રકીર્ત્યતે ॥૬૪॥

ધ્વજઃ પતાકાદણ્ડોઽપિ, ઝમ્ફાનં યાપ્યયાનવત્ ।
સાદી સવ્યેષ્ઠોઽપિ સૂતે, કવચિતોઽપિ વર્મિતે ॥૬૫॥

કવચે દંશનં ત્વક્ત્રં, તનુત્રાણમપિ સ્મૃતમ્ ।
અંધિયાઙ્ગં ધિયાઙ્ગં ચાધિકાઙ્ગવદુદાહૃતમ્ ॥૬૬॥
શિરસ્કં ખોલમપ્યાહુઃ, સ્યાન્નિષઙ્ગ્યપિ તૂણિનિ ।
ચાપે ધનૂ ધનુ-શરાસનાન્યપિ વિદુર્બુધાઃ ॥૬૬॥
ફરક-સ્ફુરકૌ ખેટે, ક્ષુરિકા છુરિકા છુરી ।
ઈલ્યાં તરવાલિકાઽપિ, પરિઘઃ પલિઘઃ સમૌ ॥૬૮॥

ઉર્જસ્યૂર્જસ્વાન્ મગધો, મઙ્ખો બોધકરોઽર્થિકઃ ।
સૌખશાયનિકઃ સૌખશાય્યકઃ સૌખસૌપ્તિકે ॥૬૯॥

પ્રકીર્તિતા ॥૬૪॥ ઝમ્પાનમ્ ॥૬૫॥ ફરક-સ્ફરકૌ ॥૬૮॥ સૌખશય્યિકઃ ॥૬૯॥

રણે સંસ્ફેટ-સંફેટૌ, વલે દ્રવિણમૂર્ક્ તથા ।
અવસ્કન્દોઽપિ ધાટ્યાં સ્યાદ્, નશનં ચ પલાયને ॥૭૦॥

[અભિ૦ મૂલશ્લોકાઙ્કાઃ ૭૧૨–૮૦૩]

ચારકોઽપિ ભવેદ્ ગુપ્તૌ, તાપસે તુ તપસ્વ્યપિ ।
વિપ્રે બ્રહ્માઽપિ ચાઽઽગ્નીધ્રયાઽઽગ્નીધ્રાઽપ્યથ વૃષી વૃસી ॥૭૧॥
શસને શમનં ચાર્થે, દધિપ્રાજ્યં પૃષાતકે ।
અગ્નિહોત્ર્યગ્ન્યાહિતોઽપ્યથોપવાસે સમાવિમૌ ॥૭૨॥
ઉપવસ્ત્રમૌપવસ્ત્રમુપવીતે પ્રચક્ષતે ।
બ્રહ્મસૂત્રં પવિત્રં ચ, વાલ્મીકૌ દ્વાવિમાવપિ ॥૭૩॥
મૈત્રાવરુણ્યાદિકવી, પર્શુરામોઽપિ ભાર્ગવે ।
યોગીશો યાજ્ઞવલ્ક્યોઽપિ, દાક્ષીપુત્રોઽપિ પાણિનૌ ॥૭૪॥
સ્ફોટાયનઃ, સ્ફૌટાયનઃ, કાત્યો વરરુચૌ તથા ।
કારેણવઃ પાલકાપ્યે, ચાણક્યશ્ચણકાત્મજે ॥૭૫॥
વૈશેષિકે કણાદોઽપિ, જૈનોઽનૈકાન્તવાદ્યપિ ।
ચાર્વાકે લૌકાયિતિકઃ. ક્રાપિ પ્રમૃતમિત્યપિ ॥૭૬॥

चाऽऽग्नीध्राऽऽग्नीध्र्यपि ॥७१॥ दधिखाज्य (दीर्घाखाज्यम्) पृपातके । अग्निहोत्रिण्यग्न्याहितोऽप्युपवासे सम विमौ ॥७२॥ प्रचक्ष्यते ॥७३॥ याज्ञवल्क्योऽथ ॥७४॥ जैनोऽनेकान्तवाद्यपि । कृषि प्रमृतमित्यपि ॥७६॥

ન્યાસાર્પણે પરિદાનં, વણિક્ પ્રાપણિકઃ સ્મૃતઃ ।
લક્ષે ચ નિયુતં પોતે, સ્મૃતં પ્રવહણં બુધૈઃ ॥૭૭॥
કર્ણોઽપ્યરિત્રે દુર્ગાસ્ય, ગવેશ્વરોઽપિ ગોમતિ ।
કર્ષકે ક્ષેત્રાજીવોઽપિ, કોટીશો લોષ્ટભેદનઃ ॥૭૮॥
માર્દ્વીકમપિ મદ્યેઽનુતર્ષોઽપિ ચષકે સ્મૃતઃ ।
કુવિન્દે તન્તુવાયોઽપિ વેમા વેમોઽપિ કીર્ત્યતે ॥૭૯॥
રજકો ધાવકોઽપ્યુક્તઃ, પાદત્રાણં ચ પાદુકા ।
તૈલિકસ્તિલન્તુદોઽપિ રથકારોઽપિ વર્દ્ધકિઃ ॥૮૦॥
[અભિ૦ મૂલશ્લોકાઙ્કાઃ-૮૦૬-૯૧૭]
ચિત્રકરો લિખકશ્ચ, લેપ્યકૃલ્લેપકોઽપિ ચ ।
કુતૂહલે વિનોદોઽપિ, સૌનિકઃ ખટ્ટિકોઽપિ ચ ॥૮૧॥
કૂટયન્ત્રે પાશયન્ત્રં, સમૌ ચાણ્ડાલપુક્કસૌ
ઇત્થં તૃતીયકાણ્ડસ્ય, શિલોઞ્છોઽયં સમર્થિતઃ ॥૮૨॥

॥ ઇતિ તૃતીયઃ કાણ્ડઃ ॥

॥ અથ ચતુર્થકાણ્ડઃ ॥

રત્નવતી ભુવિ દિવઃપૃથિવ્યાવપિ રોદસી ।
મણિબન્ધં મણિમન્તં, સૈન્ધવે વસુકે વસુ ॥૮૩॥
ટઙ્કનષ્ટઙ્કણં ઉપાવર્તનં ચાપિ નીવૃતિ ।
જઙ્ગલઃ સ્યાજ્જાઙ્ગલોઽપિ, માલવન્માલકો મતઃ ॥૮૪॥

पत्तने पट्टनमपि, कुण्डिने कुण्डिनापुरम् ।
स्यात् कुण्डिनपुरमपि विपणौ पण्यवीथिका ॥८५॥
सुरुङ्गायां सन्धिरपि, गृहे धाममपि स्मृतम् ।
उपकार्योपकर्योऽपि, प्रासादे च प्रसादनः ॥८६॥
शान्तीगृहं शान्तिगृहे, प्राङ्गणं त्वङ्गणं मतम् ।
कपाटवत् कवाटोऽपि, पक्षद्वारे खटक्किका ॥८७॥
कुसूलवत् कुशूलोऽपि, सम्पुटे पुट इत्यपि ।
पेटायां स्यात् पेटकोऽपि, पेडाऽपि कृतिनां मते ॥८८॥
पवन्यपि समूहन्यामयोनिर्मुसलं विदुः ।
कण्डोलके पिटकोऽपि, चूल्यामन्तीति कथ्यते ॥८९॥
खजः खजकोऽपि मथि, विष्कम्भः कुटकोऽस्य तु ।
अगोऽपि पर्वते कौञ्जः, क्रौञ्चवन्मन्यते बुधैः ॥९०॥

[अभि० मूलश्लोकाङ्काः ९२१-१०२९]

कखट्यपि खटिन्यां स्यात्, ताम्रमौदुम्बरं विदुः ।
शातकौम्भमपि स्वर्णं, पारदश्चपलोऽपि च ॥९१॥
रसजातं रसाग्रं च तुल्ये दार्वीरसोद्भवे ।
माक्षिके वैष्णवोऽपि स्याद् गोपित्तं हरितालवत् ॥९२॥

कुशूलवत् कुसूलोऽपि । समुद्रे तु पुटो मतः ॥८८॥ खजः खजाकोऽपि ॥९०॥
रसाग्र्यं च, तुल्ये दार्वीरसोद्भवे ॥९२॥

मनःशिलायां नैपाली, शिला च सुधियां मता ।
शृङ्गारमपि सिन्दूरे, कुरुविन्दे तु हिङ्गुलुः ॥९३॥
बोलो गोपो रसोऽप्युक्तो, रत्नं माणिक्यमित्यपि ।
पद्मरागे शोणरत्नं, वैराटो राजपट्टवत् ॥९४॥
नीलमणौ महानीलं, कमन्धमपि वारिणि ।
धूमिका-धूममहिषी-धूमयो मिहिकासमाः ॥९५॥
अकूवारोऽपि जलधौ, मकरालय इत्यपि ।
निम्नगायां ह्रादिनी स्याज्जह्नुकन्याऽपि जाह्नवी ॥९६॥
कलिन्दपुत्री कालिन्दी, रेवा मेकलकन्यका ।
चान्द्रभागा चन्द्रभागा, गौतमी गौमतीत्यपि ॥९७॥
चक्राण्यपि पुटभेदाः, पङ्के चिक्खल्ल इत्यपि ।
उद्घातनोद्घाटने च घटीयन्त्रे प्रकीर्तिते ॥९८॥
सरस्तडाकस्तटाकोऽप्यथ तल्लश्च पल्वले ।
आशयाश-शुष्म-बर्हि-बर्हिरुत्थ-दमूनसः ॥९९॥
अग्नौ क्षणप्रभा विद्युद्, गन्धवाह-सदागती ।
वायौ चरणपेऽपि द्रुस्त्वक् त्वचा स्तबके पुनः ॥१००॥

सुधिया मता ॥९३॥ कबन्धमपि वारिणि ॥९५॥ चन्द्रभागा चन्द्रभागी (चान्द्रभागा चान्द्रभागी), गोमती गौतमीत्यपि ॥९७॥ उद्घातनमुद्घाटनं घटीयन्त्रं प्रकीर्तितम् ॥९८॥

[अभि० मूलश्लोकाङ्काः-१०३७-११२६]

गुलुञ्छु गुच्छ्यौ माकन्द-रसालावपि चूतवत् ।
किङ्किराते कुरण्टक-कुरण्डकावपि स्मृतौ ॥१०१॥

कर्कन्धूरपि कर्कन्ध्वौ, ह्रस्वादिश्चाऽटरूपकः ।
वाशा च स्नुहिः स्नुहाऽपि, प्रियालोऽपि पियालवत् ॥१०२॥

नार्यङ्गोऽपि च नारङ्गोऽक्षे विभेदक इत्यपि ।
भवेत् तमालस्तापिच्छो, निर्गुण्टी सिन्दुवारवत् ॥१०३॥

जपा जवा मातुलुङ्गो, मातुलिङ्गोऽपि कीर्तितः ।
धत्तूर इव धुत्तूरो, वंशस्त्वक्सार इत्यपि ॥१०४॥

ह्रीवेरं केश सलिलपर्यायैः रार्थते बुधैः ।
पङ्कजिन्यां कमलिनी, कुमुदिनी कुमुद्वती ॥१०५॥

बिसप्रसूनं कमले, कुमुत् कुमुदवन्मतम् ।
शेपालं च जलनीली, सातीनोऽपि सतीनवत् ॥१०६॥

कुल्मासवत् कुल्मापोऽपि, गवेधुका गवीधुका ।
कणिशं कनिशं रिद्धे, धान्ये त्वावासितं मतम् ॥१०७॥

वज्रे स्नुहिः स्नुहाऽपि स्यात् ॥१०२। नारङ्गेऽ । निर्गुण्ठी सिन्दुवारवत् ॥१०३॥ मातुलिङ्गो मातुलुङ्गोऽपि ॥१०४॥ पङ्कजिन्यां कमलिनी, सरोजिनी-कुमुद्वती ॥१०५॥

हालाहल हालहलं, मुस्तायां मुस्तकोऽपि च ।
कृमिः क्रिमिरपि गण्डूपदः किञ्चुलुकोऽपि च ॥१०८॥

शम्बुका अपि शम्बूका, वृश्चिको द्रुत इत्यपि ।
भसलो मधुकरोऽलिः, पिको विकः करिः करी ॥१०९॥

व्यालो व्याडोऽप्यौपवाह्योऽप्युपवाह्योऽपरोऽवरा ।
शृङ्खले निगलोऽन्दूश्च, कक्षा कक्ष्याऽपि वाह्लिके ॥११०॥

[अभि० मूलश्लोकाङ्काः ११२६-११३५]

वाह्लीकोऽपि वल्गन्वागे, खलिनश्च खलीनवत् ।
भर्योऽप्युष्ट्रे गोपतौ तु, शण्ड इत्वर इत्यपि ॥१११॥

स्थौरी स्थूर्यपि ककुदे ककुत् कुकुदमित्यपि ।
नैचिकं नैचिकी च स्याद् मलिनी बालगर्भिणी ॥११२॥

पवित्रं गोमये छागे, तुभोऽथ भेषकः शुनिः ।
सरमा देवशुन्यां च, यमरथोऽपि सैरिभे ॥११३॥

हालाहलं तथा हाल ॥१०८॥ शम्बूका अपि शाम्बूका । भम्लो मधुकरोऽली-च ॥ १०९ ॥ ऽप्युपवाह्योऽऽप्यौपवाह्योऽपराऽवरा ॥ ११० ॥ वाह्लीको वल्गा-वागे च । मधुरुष्ट्रे ॥ १११ । छागे शुभोऽथ ॥११३॥

पारिन्द्र इव पारीन्द्रः, शरभेऽष्टापदोऽपि च ।
सृगालवच्छृगालोऽपि, प्लवगः प्रवङ्गोऽपि च ॥११४॥

चानायुरपि वातायुरुन्दरोऽपि च मूषके ।
हीकुर्वनविडालोऽपि, गोकर्णोऽपि भुजङ्गमे ॥११५॥

जलव्यालेऽलीगर्दोऽपि, शेषे स्यादेककुण्डलः ।
आशीराशी च दंष्ट्रायां, निर्मोके निर्लयन्यपि ॥११६॥

पतत्री पतत्रिरपि, पिच्छं पिञ्छमपि स्मृतम् ।
परपुष्टाऽन्यभृतौ च, पिके वर्हिणि वर्हिणः ॥११७॥

वायसे वलिपुष्टोऽपि, द्रोणोऽपि द्रोणकाकवत् ।
सारस्यां लक्ष्मणी क्रौञ्च्यां कुञ्चा चाषे द्विविः किकी ॥११८॥

किकिदीविरपि प्रोक्तष्टिट्टिभे टीटिभोऽपि च ।
कलविङ्के कुलिङ्गोऽपि, दात्यूहे कालकण्ठकः ॥११९॥

दात्योहोऽपि वलाका च, वकेरुर्विसकण्टिका ।
मेधाव्यपि शुके तैलपायिकायां निगाटनी १२०॥

प्रवगोऽपि च ॥११४॥ विहगे पतत्रिरपि ॥११७॥ चाषे दिविः किकिः ॥११८॥ कलविङ्के कुलिङ्गोऽपि ॥११९॥ वलाका मकेरुका बिसकण्टिका॥ १२०॥

[अभि० मूलश्लोकाङ्काः १२२५-१३३७]

कपोते पारावतोऽपि, मत्स्ये मत्सोऽथ तन्तुणे ।
स्मृतो वरुणपाशोऽपि, नक्रे शङ्कुमुखोऽपि च ॥१२१॥
उहारः कूर्म इत्येष तिर्यक्काण्डः शिलोञ्छितः ।

॥ इति चतुर्थः काण्डः ॥

॥ अथ पञ्चमः काण्डः ॥

नारकास्तु नैरयिकाः पाताले तु तलं रसा ॥१२२॥
इति पञ्चमकाण्डस्य, शिलोञ्छोऽयं समर्थितः ।

॥ इति पञ्चमः काण्ड ॥

मत्स्ये मच्छोऽथ ॥१२१॥

॥ અથ ષષ્ઠઃ કાણ્ડઃ ॥

જીવોઽપિ ચેતને જન્તૌ, પ્રાણી જનોઽપિ જન્મનિ ॥૧૨૩॥
જીવાતુર્જીવિતે ઽથાયુઃ, પુંસ્યુદન્તોઽપિ ચાયુષિ ।
સઙ્કલ્પે સ્યાદ્ વિકલ્પોઽપિ, મનોઽનિન્દ્રિયમપ્યથ ॥૧૨૪॥
શર્મ સૌખ્યં પીડા વાધઃ, ચર્ચા ચર્ચોઽપિ કથ્યતે ।
વિપ્રતીસારોઽનુશયે ઽથાઽર્થા અપીન્દ્રિયાર્થવત્ ॥૧૨૫॥

સુશીમસ્તુ સુષીમોઽપિ, કરખટે ખવખટોઽપિ ચ ।
જરઠે જરઢોઽમ્લેઽમ્લો, રાવો રવ ઇવ સ્મૃતઃ ॥૧૨૬॥
નિષાદો નિષદો ગર્જો, ગર્જા મદ્રોઽપિ મન્દ્રવત્ ।
આકરો નિકરે યુગ્મે, જકુટોઽથ કનીયસિ ॥૧૨૭॥
કનિષ્ઠં વિગ્રહઃ શબ્દપ્રપઞ્ચે નિખિલે પુનઃ ।
સ્યાન્નિઃશેષમનૂનં ચ, ખણ્ડલં ચાપિ ખણ્ડવત્ ॥૧૨૮॥
મલીમસે કલ્મષં ચ, નિકૃષ્ટે યાપ્ય-રેપસી ।
લડહં રમણીયં ચ, રમ્યે નિત્યે સદાતનમ્ ॥૧૨૯॥
શાશ્વતિકં ચ, નેદીય, ઇત્યન્તિકતમે સ્મૃતમ્ ।
એકાકિન્યવગણોઽપિ, પ્રાગપ્યાદૌ પ્રકીર્તિતમ્ ॥૧૩૦॥

જરઠો જરટોઽ ॥૧૨૬॥

[अभि० मूलश्लोकाङ्काः १३३९-१४१९]

मध्यमे मध्यंदिनं च, निरर्गलमनर्गले ।
बहुरूप-पृथग्रूप-नानाविधाः पृथग्विधे ॥१३१॥
झम्पा झम्पोऽप्यथ छन्ने, छादिताऽपिहितेऽपि च ।
प्रकाशिते प्रादुष्कृतमवज्ञायामसूक्षणम् ॥१३२॥
बुधैरवमाननाऽवगणने अपि कीर्तिते ।
अन्दोलनमपि प्रेङ्खाऽथोदस्तमप्युदञ्चितम् ॥१३३॥
भिदा भिच्चोदितमपीरितेऽथाङ्गीकृते पुनः ।
कक्षीकृतं स्वीकृतं च, छिन्ने छातमपि स्मृतम् ॥१३४॥
प्राप्ते विन्नं विसृते च, भवेत् प्रसृतमित्यपि ।
अटाटाऽटचा पर्यटनमानुपूर्व्यमनुक्रमे ॥१३५॥
परिरम्भोऽपि संश्लेषे, स्यादुद्घातोऽप्युपक्रमे ।
जातौ जातमपि स्पर्धा, सङ्घर्षोऽप्यथ विक्रिया ॥१३६॥
विकारो विकृतिश्चापि, विलम्भस्तु समर्पणम् ।
दिष्टया समुपजोषं सर्वदा सदा सनत् सनात् ॥१३७॥
निर्भरे च रव-ऽती हेतौ, येन तेन च कीर्तितौ ।
अहो सम्बोधनेऽपीति, षष्ठः काण्डः शिलोञ्छितः ॥१३८॥

॥इति षष्ठ काण्डः॥

विस्मृत च, भवेत् ॥१३५॥ परीरम्भोऽपि ॥१३६॥ इति सटीकशिलोञ्छ-पाठान्तराणि ॥

(अभि० मूलश्लोकाङ्काः १४६०-१५३७)

वैक्रमेऽब्दे त्रिविश्वेन्द्रमिते [१४३३] राधाद्यपक्षतौ ।
ग्रन्थोऽयं ददृभे श्रीमज्जिनदेवमुनीश्वरैः ॥१३९॥

इति वृद्धेतरखरतरगच्छालङ्कार श्रीमज्जिनप्रभसूरिशिष्य-
मुख्यश्रीजिनदेवसूरिसंदृब्धः हैमनाममालायां
शिलोञ्छः समाप्तः ॥

॥ ॐ હ્રીં અર્હં નમઃ ॥

સૂરિસમ્રાડ્-વિજયનેમિસૂરિભગવદ્ભ્યો નમઃ ।

શાન્તમૂર્તિશ્રીવિજયવિજ્ઞાનસૂરીશ્વરસદ્ગુરુભ્યો નમઃ ।

અથ સશેષશિલોઞ્છાભિધાનચિન્તામણિકોશસ્થ-શબ્દાનામનુક્રમણિકા

शब्दानुक्रमणिका।

शब्दः	श्लोकाङ्कः	शब्दः	श्लोकाङ्कः	शब्दः	श्लोकाङ्कः
खचित	१४६९	,,	१२८७	खरकोमल	१५४-शे
खज	१०२३-शि.	खण्ड	४०३	खरणस्	४५१
खजक	१०२२	,,	१४३४	खरणस	४५१
खजाका	१०२१	खण्डपर्शु	१९८	(खरद्वारिक)	१०३
खजित्	२२५	खण्डल	१४३४-शि.	(खररश्मि)	९५
(खञ्ज)	४५५	खण्डशील	५२९-शे.	खरांशु	९५
खञ्जक	४५५	खण्डास्य	२१९-शे.	खरु	८५९
खञ्जन	१३२८	खण्डिक	५८९	,,	२००-शे.
खञ्जरीट	१३२८	,,	११७१	,,	५८४-शे.
खट	४६२	खण्डित	१४९०	खर्जू	४६४
खटक	५९७	खण्डिन्	११७४	खर्जूति	४६४-शि
(खटाखु)	१३०१	खण्डीर	११७२	खर्जूर	१०४३
खटिका	४०१-शे.	खतमाल	१६४-शे.	,,	१०५८
खटक्किका	१००७-शि	खतिलक	९८-शे	खर्व	४५४
खटिनी	१०३७	खदिर	१७४-शे.	,,	८७४
खटी	१०३७	खद्योत	१२१३	,,	१४२९
खट्टन	४५४	खनक	१३००	खर्वशाख	४५४
खट्टिक	९३०-शे.	खनि	१०३६	खल	३८०
खट्वा	६८३	खनित्र	८९२	,,	९१७
खट्वाङ्ग	२००	खपराग	१४६-शे.	,,	९६९
खट्वाङ्गभृत्	१९९	'खपुर'	११५४	खलर्त	४५२-शि
(खट्वाङ्गधर)	१९९	खर	१२५६	खलति	४५२
खड्ग	७८२	,,	१३८५	खलधान	९६९
,,	१२८७	,,	१३८६	खलपू	३६३
खड्गपिधानक	७८३	खरकुटी	१०००	खलिन	१२५१-शि.
खड्गिन्	४७	खरकोण	१३४१	खलिनी	१४२१

शब्दः	श्लोकाङ्कः
,,	२०१
,,	१४११
गणक	४८२
गणदेवता	८९—शो.
(गणनाथ)	१९९
गणनायिका	२०५—शो.
(गणनीय)	८७२
गणरात्र	१४३
गणाधिप	३१
गणि	७८
गणिका	५३२
,,	३३४
,,	१२१८—शो.
‘,,’	११४८
गणिकापति	५९९
गणिकाभूति	३६३
गणिपिटक	२४५
गणेय	८७२
गणेरुका	५३४—शो.
गणेश	२०७
गणेश्वर	१२८५—शो.
गण्ड	४६६
,,	५८२
,,	१२२५
गण्डक	१२८७
गण्डमाल	४६७

शब्दः	श्लोकाङ्कः
गण्डशैल	१०३६
गण्डि	११२०
(गण्डिका)	११२०
गण्डूपद	१२०३
गण्डूपदभव	१०४१
गण्डूपदी	१२०३
गण्डूष	५९८
गण्डोल	४२६
गण्य	८७२
गताक्ष	४५७
गति	४७०
,,	१५००
गद	४६३
गदयित्नु	१६४—शो.
गदाग्रज	२१६
(,,)	९—प
(गदाधर)	२१९
गदान्तक	१८२—शो.
गदाभृत्	२१९
गदित	२४१—शो.
गदिनी	२०५—शो
गद्गदस्वर	१२८३—शो.
गन्त्री	७५३
गन्दुक	६८९—शि
गन्ध	१३९०
गन्धक	१०५७

शब्दः	श्लोकाङ्कः
गन्धकालिका	८४७
गन्धज्ञा	५८०
गन्धदारु	६४०—शो.
गन्धधूली	६४४
गन्धनालिका	५८१—शो.
गन्धपिशाचिका	६४९
‘गन्धफली’	११४९
गन्धमातृ	९३६
गन्धमूषी	१३०१
(गन्धमूषिका)	१३०१
गन्धरस	१०६३
गन्धर्व	४३
,,	९१
,,	१८३
गन्धर्व	१२३३
‘गन्धर्वहस्तक’	११५०
गन्धवती	८४८—शो.
गन्धवह	११०६
गन्धवहा	५८१—शो.
गन्धवाह	११०७—शि.
गन्धसार	६४१
गन्धहृत्	५८१—शो
गन्धाम्बुवर्ष	६३
गन्धाश्मन्	१०५७
गन्धिक	१०५७
गन्धोत्तमा	९०२

शब्द.	श्लोकाङ्क.	शब्द.	श्लोकाङ्क.	शब्द.	श्लोकाङ्क.
तीक्ष्णकर्मन्	७८२–शे	तुण्डिकेरिका	११८५	तुरगिन्	७६१
तीक्ष्णगन्धक	११३४	(तुण्डिकेरी)	११८५	तुरङ्ग	१२३२
तीक्ष्णतण्डुल	४२१–शे	'तुण्डिकेशी'	११८५	तुरङ्गम	१२३२
तीक्ष्णधार	७८२–शे.	तुण्डिभ	४५८	तुरङ्गवदन	१९४
,,	७८७–शे.	तुण्डिल	४५८	तुराषाह्	१७२
तीक्ष्णशूक	११७०	तुत्थ	१०५२	तुरीयक	१४३४
तीर	१०७८	तुत्थाञ्जन	१०५२	तुरुष्क	६४८
तीरी	७८०	'तुन्तुभ'	११८०	,,	९५१
तीर्थ	८४०–शे	तुन्द	६०४	तुलाकोटिनकार्मुक	९१२
,	१०८७	तुन्दकूपिका	६०६	तुला	८८५
तीर्थकर	२४	तुन्दपरिमृज्	३८४	,,	१४६३
तीर्थङ्कर	२४	तुन्दि	६०४	(,,)	११६
तीर्थपाद	२१९–शे	तुन्दिक	४५०	तुलाकोटि	६६५
तीर्थवाक	५६७	तुन्दिन्	४५०	तुल्य	१४६३
तीव्र	१३८५	तुन्दिभ	४५०–शि	तुवर	१३८५
,,	१५०५	तुन्दिल	४५०	तुवरक	११७३
तीव्रवेदना	१३५८	तुन्नवाय	९१०	तुवरी	१०५६
तु	१५४२–शे.	तुभ	१२७५–शि	,,	११७५
,,	१५४२–शे.	तुमुल	७९९	तुष	११८२
तुक्	५४३	,,	१४०४	',,'	११९५
तुकाक्षीरी	११५४	'तुम्बा'	११५५	तुषानल	११०१
तुङ्ग	१४२८	'तुम्बि'	११५५	तुषार	१०७२
तुङ्गी	१४३–शे	तुम्बी	११५५	,,	१३८५
तुच्छ	१४२६	तुम्बुरु	४२	(,,)	१२३५
,,	१४४६	(,)	१८३	तुषित	८९–शे.
तुण्ड	५७२	तुरग	१२३२	तुषोदक	४१५

शब्दः	श्लोकाङ्क	शब्द	श्लोकाङ्क	शब्द	श्लोकाङ्क
द्विरेफ	१२१२	द्वैप	७५५	',,'	११४२
द्विवर्षा	१२१२	द्वैपायन	८४७	(धनुष्मत्)	७७१
द्विविद	२२०	द्वैमातुर	२०७	धनू	७७५—शि.
(द्विविदारि)	२२१	,,	७४६	धनेश्वर	१९०
द्विशरीर	२०७—शे	द्व्यष्ट	१०३९	धन्य	४८९
द्विष्	७२९	**ध—**		धन्या	४१९
द्विषत्	७२९	धत्तूर	११५१	धन्याक	४१९
'द्विष्ट'	१०३९	धन	४—प	धन्वन्	७७५
द्विस्	१५४२—शे	,,	१९२	,,	९४०
द्विसहस्राक्ष	१३०७	,,	१२७३	धन्विन्	२१९—शे
द्विसीत्य	९६८	धनकेलि	१९०—शे	,,	७१०—शे.
द्विहल्य	९६८	धनञ्जय	७०८	(,,)	७७१
द्विहायनी	१२७२	,,	१०९७	धमन	११९२
द्वीप	१०७८	धनद	१८९	धमनि	५८६
द्वीपकुमार	९०	धनदावास	१०२८—शे.	,,	६३१
द्वीपवती	१०८०	(धनापह)	३७२	धम्मिल्ल	५७०
द्वीपिन्	१२८५	धनाया	४३१—शे.	धर	७—प.
द्वेधा	१५४२—शे.	धनिन्	३५७	,,	३६
द्वेष	७३	,,	४७७	,,	१०२७
द्वेषिन्	७२९	धनिष्ठा	११४	धरण	६०३—शे
,,	१०—प	धनू	७७५—शि.	धरणप्रिया	४५
द्वेष्य	४४८	'धनु पट'	११४२	(धरणि)	९३५
द्वैगुणिक	८८०	(धनुर्धर)	७७१	धरणिधर	२१७
द्वैत	१४२४	धनुर्भृत	७७१	धरणी	९३५
द्वैध	७३५	धनुष्	७७५	धरणीप्लव	१०७४—शे
द्वैधम्	१५४२—शे.	(,,)	११६	(धरणीसुत)	११७

शब्द.	श्लोकाङ्क	शब्दः	श्लोकाङ्क	शब्दः	श्लोकाङ्क.
पोट्टिल	५४	,,	६३०	प्रकाश	१०१
पोत	३३८	,,	७३९	,,	१०४९
,,	८७६	पौरोगव	७२२	,,	१४६२
,,	१२१९	पौर्णमास	८२३	,,	१४६७
पोतज	१३५५	पौर्णमासी	१४९	प्रकाशित	१४७८
पोतवणिज्	८७५	पौलस्त्य	१८९	प्रकीर्णक	७१७
पोतवाह	८७६	,,	७०६	,,	१२३३-शे.
पोताधान	१३४७	पौलि	३९९	प्रकीर्णकेशी	२०५-शे.
पोत्रिन्	१२८७	पौलोमी	१७५	प्रकूष्माण्डी	२०५-शे
पोलि	३९८	(पौलोमीश)	१७३	प्रकृति	७१४
पोलिका	३९८	पौष	१५२	,,	८९९
पोलिन्द	८७८	पौष्ण	११५	,,	१३७६
(पोली)	३९८	पौष्पक	१०५४	प्रकृष्ट	१४३८
पौपयित्नु	१३२१-शे	प्याट्	१५२७	प्रकोष्ठ	५९०
(पौण्ड्रक)	११९४	प्रकट	१४६७	प्रक्रम	१५०९
पौतव	८८३	प्रकटित	१४७८	,,	१५१०
(पौत्तिक)	१२१४	प्रकम्पन	११०६	प्रक्रिया	७४४
पौत्र	५४४	प्रकर	१४११	प्रक्वण	१४०८
पौत्री	२०५-शे.	,,	६४०-शे.	प्रक्वाण	१४०८
पौनर्भव	५४७	प्रकरण	२५४	प्रक्षर	१२५१
पौर	११९१	,,	२८४	प्रक्ष्वेडन	७७९
,,	२२५-शे.	प्रकर्षक	२२८-शे.	प्रखर	१२५१
पौरक	१११२	प्रकाण्ड	११२०	प्रखल	३८०-शे.
पौरस्त्य	१४५९	,,	१४४१	प्रख्य	१४६२
पौरिक	७२६-शे	प्रकाम	१५०५	प्रख्यस्	११९-शे.
पौरुष	६००	प्रकार	१४६२	प्रख्यातवप्तृक	५०२

शब्दः	श्लोकाङ्कः	शब्दः	श्लोकाङ्कः	शब्दः	श्लोकाङ्कः
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
([illegible])	[illegible]	,,	[illegible]	,,	[illegible]
([illegible])	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
,,	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
(,,)	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	,,	[illegible]	[illegible]	[illegible]
,,	[illegible]	[illegible]	[illegible]	,,	[illegible]
,,	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
,,	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
([illegible])	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	,,	[illegible]	[illegible]	[illegible]
,,	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
,,	[illegible]	[illegible]	[illegible]	,,	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	,,	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	,,	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	([illegible])	[illegible]	,,	[illegible]
,,	[illegible]	[illegible]	[illegible]	,,	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	,,	[illegible]

शब्द	श्लोकाङ्क	शब्द	श्लोकाङ्क	शब्दः	श्लोकाङ्कः
राधा	११३	रासभ	१२५६	रुक्म	१०४३
राधातनय	७११	राहु	१२१	(रुक्मिदारण)	२२४
राधावेधिन्	७०९	,,	२२०	रुक्मिभिद्	२२४
(राधेय)	७११	राहुग्रास	१२५	रुग्ण	१४८३
(रामपिक)	३५४	(राहुमूर्धहर)	२२१	रुच्	१००
राम	२२४	राहुलसू	२३७	रुचक	९४३
,,	६९८	(रिफ)	१४४६	',,'	११५०
,,	७०३	रिफाक	१४४६	',,'	११५०
,,	८४८	रिक्थ	१९१	रुचि	९९
,,	१२९७	रिक्षा	१२०८	,,	३९३
रामचन्द्र	७०३–शि	रिङ्खण	१५२२	,,	४३१–शे.
रामठ	४२२	रिद्ध	११८३	रुचिर	१४४४
रामभद्र	७०३–शि	रिपु	७२८	रुच्य	५१७
रामा	३९	रिरी	१४०८	,,	१४४४
,,	५०१	रिष्टताति	८८९	रुज्	४६२
राम्भ	८७५	रिष्टा	१३६१–शे	रुजा	६०
राल	६४७	रिष्टि	७८२	,,	४६२
राव	१४००–शि.	रीढक	६०१	,,	१२७७
रावण	७०६	रीढा	१४७९	रुजाकार	३१२
(,,)	६९९	रीण	१४९६	रुण्ड	५६५
रावणि	७०६	रीति	१०४८	रुत	१४०७
राशि	१४११	,,	१३७६	रुदित	१४०२
राष्ट्र	७१४	रीतिपुष्प	१०५४	रुद्ध	१४७६
,,	९४७	'रीती'	१०४८	रुद्र	१९५
'राष्ट्रिका'	११५७	रीरी	१०४८	,,	८९–शे.
राष्ट्रिय	२३३	रुक्प्रतिक्रिया	४७३	रुद्रतनय	६९५

शब्दानुक्रमणिका

शब्दः	श्लोकाङ्कः	शब्दः	श्लोकाङ्कः	शब्दः	श्लोकाङ्कः
'वञ्चुक'	१२९०	वणिज्	८६७	वदाल	१३४५–शे.
वञ्जुल	११३७	वणिज्या	८६७	वदावद	३४६
',,'	११३५	वण्ट	८९२	वद्ध्री	९१५
',,'	११४२	,,	१४३४	वध	३७०
वञ्जुला	१२२९	'वण्टक'	१४३४	वधू	८–प.
वट	११३२	वण्ड	४५५	,,	५०३
(,,)	१२००	वतंस	६५४–शि	,,	५१३
वटक	४००	वत्	१५४२–शे	,,	५१४
वटवासिन्	१९४	'वतोका'	१२६७	वधूटी	५१२
वटारक	९२८	वत्स	६०२	,,	५१४–शि.
वटिका	४००–शे	,,	१२६०	(वध्वटी)	५१२
वटी	९२८	,,	१५९–शे	वन	१०६९
वटु	८१३	वत्सक'	११३७	,,	१११०
वटुकरण	८१४	वत्सकामा	१२७१	वनगव	१२८६
वडवा	१२३३	वत्सतर	१२६०	वनन्तप	१२८०–शे.
,,	५३४–शे.	वत्सनाम	११९६	वनप्रिय	१३२१
(वडवाग्नि)	१८–प	वत्सपत्तन	९७५	वनबिडाल	१३०१-शि.
(वडवानल)	१८–प	वत्सर	१५८	वनमक्षिका	१२१५
',,'	११००	वत्सरादि	१५२	वनमालिन्	२१७
वडवामुख	११००	वत्सरु	४७८	वनराज	१२८५-शे
,,	१३६२	वत्सला	१२७१	वनवह्नि	११०१
(वडवावह्नि)	१८–प.	वत्सादनी	११५७	वनव्रीहि	११७६
वडवासुत	१८१	वद	३४६	'वनशृङ्गाट'	११५६
वडिश	९२९	वदन	५७२	वनस्पति	१११६
'वद्र'	१४३०	वदन्य	३५१	वनाज	१२७८
वणिग्मार्ग	९८८	वदान्य	३५१	वनाश्रय	१३२३

शब्दः	श्लोकाङ्क.	शब्दः	श्लोकाङ्क.	शब्दः	श्लोकाङ्क.
वरुट	१३४	वर्णिनी	५०४	,,	१६६
वरुण	४३	वर्ण्य	६४५-शि.	,,	१४७
,,	१६१	वर्तुल	१४६७	वर्षकरी	१२१६
,,	१८८	वर्त्तक	१०१०	वर्षकोश	१५२-शे
वरुणपाश	१३५१-शि	वर्त्तन	३८९	वर्षण	१६६
वरूथ	७५८	(वर्त्तनि)	९८३	वर्षधराद्यङ्क	१४७
वरूथिनी	७४६	वर्त्तनी	९८३	वर्षपाकिन्	११५२
वरेण्य	१४३८	वर्त्तलोह	१०५०	वर्षवर	७२८
वर्कर	५५६	वर्त्ति	६३९	वर्षा	१५७
,,	१२७६	,,	६६७	वर्षांशक	१५२-शे.
वर्ग	१४१३	वर्त्तिष्णु	३८९	वर्षाबीज	१६६-शे.
वर्चस्	१०१	वर्त्मन्	९८३	वर्षाभू	१३०४
,,	६३४	वर्द्धकि	९१७	वर्षीयस्	३४०
वर्चस्क	६३४	वर्द्धमान	२०	वर्ष्मन्	५६४
वर्जन	३७०	वर्धन	३७२	वलक्ष	१३१३
वर्ण	६४४	वर्धनी	१०१६	वलज	१००४
,,	६८०	वर्धमान	१०२४	(वलभि)	१०११
,,	१३९२	,,	२१९-शे.	वलभी	१०११
वर्णक	५१८-शे.	,,	११५०	वलय	६६३
वर्णज्येष्ठ	८१२	वर्ध	१०४१	वलयप्राय	७८७-शे
वर्णना	२६९	वर्मन्	७६६	वलयित	१४७४
वर्णपदवाक्यविविक्तता	७१	वर्मित	७६६	वलिन	४५६
वर्णपरिस्तोम	६८० शि.	वर्य	१४३८	वलिभ	४५६
वर्णि	११७५	वर्या	५११	वलिर	४५८
वर्णिन्	८०८	वर्वणा	१२१४	वलीक	१०११
		वर्ष	१५९	वल्क	११२१

अभिधानचिंतामणिकोशस्य

ગૂજરાતીશબ્દાનુક્રમણિકા

★

ॐ ह्रीँ अर्हँ श्रीशङ्खेश्वरपार्श्वनाथाय नमः

श्रीमज्जिनभद्रसूरिकविराड्-विरचिता

पञ्चवर्गपरिहारनाममाला

नत्वा पञ्चेषु पञ्चास्य—शरभं रभसाज्जिनम् ।
अपञ्चवर्गवर्णात्मशब्दान् कतिपयान् ब्रुवे ॥१॥

यो वर्ग्यव्यञ्जनान्तः स्यात्, स श्लोकार्द्धान्तगो ध्वनिः ।
अवर्गकाव्ये कर्त्तव्यो वर्णमध्ये न तद् यतः ॥२॥

अर्हन्नविषयोऽरोषोऽरिहा सर्ववेरिहा ।
सुरासुरेशसंसेव्यः शिवावासो जिनेश्वरे ॥३॥

स्वर्गोऽव्ययं स्वरावासाऽऽश्रयाऽऽलयाः सुरात् *परः ॥
देवेऽसुरारिः स्वाहाशी वर्हिरास्योऽव्ययालयः ॥४॥

अविस्रसः सुरश्चार्के सहस्रांशुर्हरी रविः ।
सूरः सूर्यो हेलिर्हंसोऽहरीशो वासरेश्वरः ॥५॥

अंशुः सरोरुहसुहृद् रश्मवांशुर्वसुश्च रुक् ।
उस्रश्चन्द्रे शर्वरीशः शिशिरांशुः शशी हरिः ॥६॥

सरोरुहारिरङ्गारे रसासूरार इत्यपि ।
बुधे च शार्वरीशिः स्याद् शशिसूश्च बृहस्पतौ ॥७॥

* पुर इति पाठान्तरम् ।

સુરસૂરિસ્તથા સૂરિઃ શુક્રે †ચાસુરપૂર્વકઃ ।
શનૌ ચ રવિસૂ. સૌરિઃ સૈંહિકેયે ચ શરયરિઃ ॥૮॥

રવિવૈરી ચ રાહુઃ સ્યાત્ કેતાવહિ-વિલેશયૌ ।
અશ્લેષાસૂરગસ્ત્યે ચૌર્વશેયશ્ચાશ્રયાશસૂઃ ॥૯॥

દિનેઽહર્વાસરૌ પ્રાતર્વાસરાસ્ય-મુષસ્તથા ।
સન્ધ્યાયાં સવલિઃ સાયં રજન્યાં શર્વરી ઉષા ॥૧૦॥

શશિશરીરેશ્વરી ચ માર્ગશીર્ષે સહઃ સહાઃ ।
પૌષે સહસ્ય શંસન્તિ શીતે ચ શિશિરં મતમ્ ॥૧૧॥

સુરમાવિષ્ય આષાઢે વાહા[ર્દો] વસર—વર્ષિકૌ ।
.... ॥૧૨॥

ક્ષયે વિલય—સંહારૌ ખે વિહાયો વિયત્ તથા ।
વાયુ—સ્વર્વાસિ-વાર્વાહાશ્રયો મેઘે તુ સંવરાત્ ॥૧૩॥

વાર્વારિસલિલેભ્યશ્ચ વાહઃ સ્યાદ્ વેગવર્ષિણિ ।
આસારો વર્ષણે વર્ષે દિશ્યાશા-હરિતૌ સ્મૃતે ॥૧૪॥

ઇન્દ્રે સુરેશ્વર. સ્વારાડ્ હર્યશ્વો વાસવો વૃષા ।
વાર્વાહવાહ શૈલારિર્બલહા* હરિરિષ્યતે ॥૧૫॥

† અસુરસૂરિ । * વવયોરૈક્યમ્-ઇતિ ન પ્રતિજ્ઞાહાનિઃ ।

દેવવૃક્ષે સાલ-રસારુહૌ સ્વઃસુરપૂર્વકૌ ।
કુલિશે ચ સ્વરુર્દંભ્યા સુર-સ્વરવલાદ્યઃ ॥૧૬॥
ગીર્વાણગાયનૌ હાહા હૂહૂઃ પણ્યાઙ્ગનાસુ ચ ।
સ્વઃ-સુરાદિપરા વેશ્યા ઉર્વશ્યાદ્યા યમે હરિઃ ॥૧૭॥
લુલાયવાહઃ સૂરસૂઃ વરુણે સલિલેશ્વરઃ ।
વારીશ્વરાઽઽ-શ્રયશ્ચાપિ કુબેરે સ્વેશ્વરો *વિલઃ ॥૧૮॥
*ઐલ ઈશવયસ્યશ્રી-હાવસુર્દ્રવિણે વસુ ।
સ્વં રાઃ સારં વિરૂપાક્ષે શૈલવાસી-શ-શાયિનઃ ॥૧૯॥
શર્વો વાર્વાહિવાહશ્ચાઽઽશાવાસા ઈશ ઈશ્વરઃ ।
શૂલી લુલાયવાહારિઃ સ્યાદ્ વિહાયઃ શિરોરુહઃ ॥૨૦॥
અસુરારિઃ શિવેશશ્ચ સંવરારિહરો હરઃ ।
શિવો હીર ઉમાયાં ચ સિહાવાસા ગિવેશ્વરા ॥૨૧॥
આર્યા સૌરિસ્વસા સ્કન્દે ગિવા-શરા-ઽઽશ્રયાશસૂઃ ।
વર્હિવાહો વિધૌ હંસવાહો વિશ્વાત લડીશ્વરૌ ॥ ૨૨ ॥
વસુશ્રવાઃ સારસસૂર્વિષ્ણૌ વારિશાયો હરિઃ ।
વારીશશાયો શ્રીશોઽહિવૈરિવાહઃ સુરારિહા ॥ ૨૩ ॥

* એકદેશેન નામગ્રહણમિતિ—ઐલવિલ ।

शौरिर्विश्वेश्वरो राहु–बलिवैरी हलायुधे ।
हली बलः सीरशयो लक्ष्म्यां वारीशसूर्वला ॥२४॥
या सा सरोरुहावासा श्रीः शरीरेश्वरी हरेः ।
कामे श्रेयोऽसुहृत् श्रीसूः सवरारिश्च तत्सुते ॥२५॥
उषेशो गरुडे शौरिवाहो वि–वयईश्वरः ।
अहिवैरी दानवे स्यात् सुरारि-रसुरो गिरि ॥२६॥
वाग् वचने च व्याहारो नामन्याऽऽह्वाऽऽह्वयौ स्मृतौ ।
आकारणे हवो ग्राम्येऽश्लीलं मङ्गलशंसने ॥२७॥
आशीः प्रशंसने शंसा विवादे व्यवहारवाक् ।
कीर्तौ यशोऽथ स्वीकारे चाऽऽश्रवो नर्त्तने भवेत् ॥२८॥
लास्यं वंशादिके ज्ञेयं शुषिरं हसने हसः ।
हासो हास्यं च कोपे रुट् रुषा रोषोऽक्षिवारिणि ॥२९॥
अस्रमस्र च लज्जायां ह्रीर्निद्रायां च सलयः ।
संवेशो हृत्प्रसत्तौ च हर्षोऽन्यगुणदूषणे ॥३०॥
असूया तर्क ऊहः स्यात् शक्तौ वीर्यं क्रमे भवेत् ।
आयासोऽपि च तन्द्रायामालस्यं मानवे तु विट् ॥३१॥
डिम्भे बालः शिशुः शावः शिशुत्वे बाल्य-शैशवे ।
नटे शैलालि-शैलूषौ जरायां विस्रसा मृते ॥३२॥

યશઃશેષો વધે હિંસા જડે વાલશ્ચ વાલિશઃ ।
આશંસિતરિ ચાશંસુર્દરિદ્રોઽસ્વોઽવસુઃ ક્રુધિ (અક્ષાન્તૌ) ॥૨૩॥
ઈર્ષ્યા રોપણ ઈર્ષ્યાલુ સ્યાદઽસૌમ્યસ્વરેઽસ્વરમ્ ।
મન્દે અલસ આલસ્ય ઇભ્યે ચ શ્લીલ ઈશ્વરઃ ॥૨૪॥
પ્રભાવીશ્વર ઈશઃ સ્યાદર્યો મૂકે તુ લોહલઃ ।
હિંસ્રે શરારુ સુભટે શૂરો વીરોઽથ દક્ષિણે ॥૨૫॥
સરલઃ કર્મશીલે સ્યાદાયઃ* ? સત્યાર્યે ઉચ્યતે ।
શિખરિણ્યાં રસાલાઽઽજ્યે હવિષ્યં હવિરિષ્યતે ॥૨૬॥
હ્યોગોદોહોદ્ભવે હૈયં શુંઠ્યાં વિશ્વાઽથ કાઞ્જિકે ।
સૌવીરં રાજિકાયામઽસુરી મનોરથે વશઃ ॥૨૭॥
આશંસે-હાઽદને લેહાઽઽહારાવુપચિતેઽસલ ।
વલી ચ ત્ર્યૂષણે વ્યોષં વિક્લવે વિહ્વલો મતઃ ॥૨૮॥
સભાયાં તુ સદઃ સંસદ્ વચનસ્થિત આશ્રવઃ ।
†વશ્યઃ પ્રણેયે ચાઽર્ચાયા-મર્હા ચ સ્યાદહંકૃતૌ ॥૨૯॥
અહંયુઃ સંશયિતરિ સંશયાલુરુપસ્કરે ।
વેષવારોઽથ નિદ્રાલૌ શયાલુરનુગામિનિ ॥૪૦॥

*કર્મશીલઃ કાર્મે આયશ્શૂલિક-અભિ૦ ॥૩૫૪॥ †વચનસ્થે તુ વશ્યો-પા૦ ।

સહાયોઽથ જવે રંહો રયશ્ચ પથિકવ્રજે ।
હારિઃ પથ્યદને પ્રોક્તં શંબલં હિ ક્ષમે સહં ॥ ૪૧ ॥
ખેલિન્યાં શારિ—શારૌ ચ કુલે વંશઃ સ્ત્રિયાં વિશા ।
વરારોહાઽબલા બાલા યોષા યોષિદ્ નિષેવણે ॥ ૪૨ ॥
શુશ્રૂષા વરિવસ્યા ચ સેવા પ્રિયતમે વરઃ ।
પ્રિયાયાં ચ શરીરેશી સખ્યામાલિર્વયસ્યયા ॥ ૪૩ ॥
સ્ત્રીગુણે હાવો હેલા ચ વિલાસો લીલયા સહ ।
પાણિગ્રહે વિવાહઃ સ્યાદ્ ગણિકાયાં તુ વેશ્યયા ॥ ૪૪ ॥
*વારયોષાઽથ સુરતે સંવેશો રહસા સહ ।
વ્યવાયશ્ચ ભાગિનેયે સ્વસ્ત્રીયઃ પતિભાર્યયોઃ ॥ ૪૫ ॥
પિત્રોઃ શ્વશ્રૂશ્વશુરૌ ચાત્મીયેઃ સ્વીયઃ સ્વ ઇત્યપિ ।
ભગ્ન્યાં સ્વસા બાન્ધવે સ્વો દયિતાયાઃ સહોદરે ॥ ૪૬ ॥
શ્યાલો ભાર્યાભગિન્યાં ચ શ્યાલા હાલી મૃતે શવઃ ।
કાયે વેરં શરીરં ચાઙ્ગેઽવયવોઽથ મૂર્દ્ધનિ ॥ ૪૭ ॥
શિરઃ શીર્ષં કચે બાલઃ શીર્ષસૂશ્ચ શિરોરુહઃ ।
શુદ્ધકેશે શિરસ્યઃ સ્યાદ્ મુખે ચાઽઽસ્યં શ્રુતૌ શ્રવઃ ॥ ૪૮ ॥

*વારલાઽથ-પા૦ ।

સ્કન્ધે વાહુશિરોઽસશ્ચ ભુજે વાહુશ્ચ વાહયા ।
હસ્તે શયો રસજ્ઞાયાં લોલા વક્ષસિ ચાપ્યુરઃ ॥ ૪૯ ॥
સ્તનયોરુરોરુહૌ ચ શુક્રે વીર્યં વલં પદે ।
અંહ્રિ મૂત્રે સ્રવો યોનૌ સ્યાદ્ વરાવયવો વલિઃ ॥ ૫૦ ॥
સૃણીકાયાં તુ લાલા સ્યાદાઽઽસ્યાસવશ્ચ સક્થનિ ।
ઊરુ નિતમ્બે આરોહો રક્તે વિસ્રમસૃક્ નૃપે ॥ ૫૧ ॥
રસાવાસવ ઉર્વીશો રાટ્ ચ સર્વંસહેશ્વરઃ ।
યુધિષ્ઠિરે ચ શલ્યારિ રર્જુને વાસવિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૫૨ ॥
કર્ણે સૌરિઃ શાતવીહે હાલઃ સશયનાસને ।
ઔશીરં શયને શય્યાઽલક્તે યાવોઽવતંસકે ॥ ૫૩ ॥
શિરઃસ્રગંશુકે વાસઃ કટકે વલયો ભવેત્ ।
મુક્તાલતાયાં હારઃ સ્યાદ્ મઞ્જીરે હંસ ઇષ્યતે ॥ ૫૪ ॥
સ્થૂલશાટે વરાશિઃ સ્યાત્ સૂપકારે તુ વલ્લવઃ ।
ષણ્ઢે વર્ષવરઃ શત્રાવરિર્વૈર્યપિ ચાસુહૃત્ ॥ ૫૫ ॥
વિરોધે વૈરં મિત્રે ચ વયસ્યઃ સવયાઃ સુહૃત્ ।
પૌરુષે શૌર્યં નેપથ્યે વેષો દણ્ડે તુ સાહસમ્ ॥ ૫૬ ॥
સર્જરસે રાલઃ સ્યાત્ સર્વરસઃ સુરભિચૂર્ણકે વાસઃ ।
વરધૂપે શ્રીવાસઃ પાર્થિવભાગે વલિઃ સૈન્યે ॥ ૫૭ ॥

शिविरं वलं विविक्ते रहश्च वंशोद्भवे वंश्यः ।
गुह्ये रहस्य–मश्वारोहेऽश्वारोऽश्ववारोऽपि ॥ ५८ ॥
सहस्रेण समं योद्धा स साहस्र सहस्र्यपि ।
चापे शरास इष्वासो वाहुत्राणे तु वाहुलम् ॥ ५९ ॥
चक्रेऽरिः करवालेऽसि शिलीमुखे त्विषुः शरः ।
शरीररुहवाहश्च तूणीरे तु शराश्रयः ॥ ६० ॥
तोमरे सर्वला ज्ञेया शङ्कौ शल्यं त्रिशीर्षके ।
शूलं लक्ष्ये शरव्यं च स्थाम्नि शौर्यं वलं सहः ॥ ६१ ॥
सुहृत्कटक आसारो रणे संयद् युदाहवाः ।
विप्रे रसासुरो यज्ञे सवो वर्हि–र्द्विजाधमे ॥ ६२ ॥
वीरहा देवदेये च हव्यं नैवेद्यके वलिः ।
वृत्ते शीलं क्षत्रीये तु वाहुसू–र्वाहवोऽपि च ॥ ६३ ॥
वैश्येषु विश ऽरण्या आर्याः शूद्रेऽह्निसूस्तथा ।
वृषलः कर्षके सीरी हली लाङ्गलके हलम् ॥ ६४ ॥
सीरा मद्ये सुरा हाला हारहूर–मिराऽऽसवः ।
गोपाले वल्लवो रज्जौ शुंवं शुल्वं च पामरे ॥ ६५ ॥
वर्वरः कल्यपाले च वारिवासः पुलिन्दके ।
शवरो गुह्ये वाह्यं स्याद् वह्यं वाहोऽपि कथ्यते ॥ ६६ ॥

ભુવિ સર્વસહો—ર્વી—લા સલિલેશામ્બરા રસા ।
વિશ્વાઽથ સર્વસસ્યાયાં ધરાયામુર્વરા મતા ॥ ૬૭ ॥
ઇરિણે તૂષરં દેશે વિષયો જિનમન્દિરે ।
વિહારો ભવને શાલા વાસ આલય આશ્રય ॥ ૬૮ ॥
પુરે વેશ્યાશ્રયો વેશઃ પક્કણે શવરાલયઃ ।
ખરકુટચા તુ શિલ્પા (?) સ્યાદ્ મણ્ડપે તુ વિશાશ્રયઃ ॥ ૬૯ ॥
દેહલ્યામુમ્બરઃ સ્તમ્ભાદ્યધઃ કાષ્ટે શિલાઽભિધા ।
કોણેઽશ્રિ કપાટેઽરરમરરિશ્ચ ધરાધરે ॥ ૭૦ ॥
અહાર્ય—શૈલૌ *તદ્ભેદે સુવેલઃ કનકાચલે ।
સ્વઃશૈલો હિ સુરાહાર્યઃ પાષાણે તુ શિલા સ્મૃતા ॥ ૭૧ ॥
... ... ।
ઉજ્જયિન્યાં વિશાલા સ્યાત્ સરોબન્ધે તુ સંવર ॥ ૭૨ ॥
આલિ - રુંછે શિલઃ ક્ષેત્રભેદે વ્રૈહેયમુચ્યતે ।
યવ્યં હલ્યં ચ શાલેયં પ્રાકારે સાલ ઇષ્યતે ॥ ૭૩ ॥
સ્થાલ્યામુખાઽથ વાર્દ્ધાન્યાં ચાઽઽલૂર્ભ્રાષ્ટ્રેઽમ્બરીષવાક્ ।
વર્દ્ધમાને શરાવશ્ચ તીક્ષ્ણે લોહા-મયસ્તથા ॥ ૭૪ ॥
શૈલસારં શિલાસરં તામ્રે શુલ્વં ભુજઙ્ગમે ।
સીસં રૂપ્યે શશી હંસઃ ત્રપુણિ સ્યાચ્ચ સિંહલમ્ ॥ ૭૫ ॥

* ત્રિકૂટાચલે ।

सुवर्णे रा वसुः कांस्ये सुरवैर्याह्व-मन्त्रके ।
वारिवाहाम्बराह्वाः स्युः पारदे च रसोऽञ्जने ॥ ७६ ॥
सौवीरं पित्तलायां चाऽऽरो रीरी रीरिरित्यपि ।
*शुल्वारिर्गन्धके ज्ञेय-स्ताळे चाऽऽलं मणौ वसु ॥ ७७ ॥
वज्रे हीरः स्वरुः शंवः सूर्यकान्ते रवेः शिला ।
आश्रयाशशिला चन्द्रकान्ते शशिशिला जले ॥ ७८ ॥
सलिलं संवरं वारि वारिवाहरसोः रसः ।
वार-म्बु हिमेऽवश्यायोऽनच्छे त्वाविलमम्बुधौ ॥ ७९ ॥
वारीशो वारिराशिश्च सरस्वान् सलिलालयः ।
महातरंगे तूल्लोलो लहरी तोयवर्द्धने ॥ ८० ॥
वेला तडागे सरसी सरो नद्यां वहा सरित् ।
गङ्गायां स्वर्वहा श्रीगांह्रिसू' सुरसरिद् मता ॥ ८१ ॥
कालिन्द्यां सूर्यसू-रश्ववैरिवाहस्वसाऽपि च ।
नर्मदायां तु रेवा स्यात् शशिसूश्च नदे वहः ॥ ८२ ॥
स्थानके त्वालवाल' स्या-दावालो निर्झरे सरिः ।
उपकूपजलाधारे-त्वाहाव' प्रस्रवे स्रवः ॥ ८३ ॥
प्रवाहे वाहो वह्नौ च हव्यवाड् हव्यवाहवाक् ।
हव्याशो हविराशश्च हव्याशी हविराश्यपि ॥ ८४ ॥

*सुलोहो गन्धके शुल्व. पा० । I प्रश्रव श्रवः ।

वायुसुहृदाऽऽश्रयाशो वर्हिः स्वाहावरो वसुर्वहुलः ।
वाडववहौ चौर्वः स्फुलिङ्गके हव्यवाहलवः ॥ ८५ ॥
धूमे च वायुवाहः स्याद् वाते श्वासश्च वायुना ।
वृक्षे रसारुहः साल इलासू-र्वेसु-रंकुरे ॥ ८६ ॥
रोहोऽथ स्कन्धशाखायां सालो शाला च पल्लवे ।
वर्हे परागे तु रसः फले सस्यमुदाहृतम् ॥ ८७ ॥
बीजकोश्यां शिवि-शिवे पिप्पले श्रीरसारुहः ।
हर्यावासो वटे स्वेशाश्रयो वहह्नि-रास्रके ॥ ८८ ॥
रसालः श्रीफले विल्वः सर्जके साल उच्यते ।
वीरणीमूले तूर्शीरं वेणौ वंशः प्रकीर्तितः ॥ ८९ ॥
+कृतमाले वृप (?)—स्तुम्ब्यामलावू-राटरूषके ।
वासा श्लेष्मातके शेलु-रामलक्या शिवाव्वनि ॥ ९० ॥
द्राक्षायां हारहूरा स्याद् वाले ह्रीवेरमम्बुजे ।
सरोऽम्बु-सरसी वारि-वागादिभ्यश्च रुड्-रुहौ ॥ ९१ ॥
सहस्रवर्हे नील्यां तु शैवालं शैवल तथा ।
शेवालं शेवलं धान्ये सस्य-मश्वप्रिये यवः ॥ ९२ ॥
कलमप्रमुखे शालिर्मुद्गे तु हरितो हरिः ।
माषे वृष्यो वली, सीत्ये व्रीहिस्तस्मिश्च पाटले ॥ ९३ ॥

આશુઃ સ્યાત્ કણિશો સસ્યશીર્ષં ગોધૂમકે પુન' ।
....વલ્લશ્ચ શિતશિમ્બિકે ॥ ॥૯૪॥
વલ્લે રક્તફલાયાં તુ બિમ્બી સ્યાત્ ચિર્મિટીષુ ચ ।
ઉર્વારુઃ કાકમાચ્યાં તુ વાયસી ક્ષ્વેડકે વિષઃ ॥ ૯૫ ॥
રસસ્તસ્ય વિશેષે સ્તો હાલાહલ-હલાહલૌ ।
ઇક્ષૌ રસાલો દર્ભે ચ બર્હિર્મુઞ્જે શરઃ સ્મૃતઃ ॥ ૯૬ ॥
દૂર્વાયાં ચ રુહા ઘાસે યવસ ચ *જલૌકસિ ।
શિલી મર્કટકે લાલાસ્રાવો વૈ વૃશ્ચિકે ત્વલિઃ ॥ ૯૭ ॥
મૃઙ્ગે રસાંહૂી રોલમ્બોઽલિ-રલી વૃષભે વૃષઃ ।
ગવ્યુસ્રો-ષા કુર્કુરે શ્વા મહિષે વાહવૈરિણા ॥ ૯૮ ॥
હરિવાહો લુલાયોઽપિ કરભે શિશુનામમૃત્ ।
શલઃ ખરે ચ વાલેય ઇષ્ટિત્કે શિશુવાહવાક્ ॥ ૯૯ ॥
કોલે વરાહઃ સિંહે ચ હરિર્દુષ્ટમતઙ્ગજે ।
વ્યાલો હિંસ્રે પશૌ વ્યાલો હસ્તિન્યાં કથ્યતે વશા ॥ ૧૦૦ ॥
ગજવન્ધક્ષિતૌ વારિ ઘોટકેઽશ્વો હયો હરિઃ ।
વાહોઽર્વા વાડવાયાં ચોઽશ્વાઽશ્વે પીયૂષવર્ણકે ॥ ૧૦૧ ॥
સેરાહઃ પીતદેહે ચ હરિયશ્ચિત્રિતાઙ્ગકે ।
હલાહઃ કૃષ્ણજઙ્ઘેષત્પાણ્ડુકાયિન્યુરાહવાક્ ॥ ૧૦૨ ॥

कृष्णजानौ मनाक्पीते चोलहः शुभ्रकेसरे ।
पाण्डुपुच्छे तु वोल्लाहो वेगसरे च वेसरः ॥ १०३ ॥
सृगाले हूरवः क्रोष्टर्चा शिवा स्याद् वानरे हरिः ।
मृगभेदे भवेदृश्यो रोहिषः संवरोऽपि च ॥ १०४ ॥
शल्यके शललः शल्य-स्तच्छलाकाभिधा शलम् ।
शललं मूषिकारातौ विलालो मृदुलोमके ॥ १०५ ॥
शश आखौ वृषः सर्पे विषवाहो बिलेशयः ।
अहूस्वलोलो व्यालोऽहि-र्वाश्वास्याऽऽशीविषोऽपि च ॥ १०६ ॥
शाल्वरारि-रहीरो न्माशीविषास्य - लार्दके ।
वान्यालोऽजगरे च स्याद् वाहसः शयुरित्यपि ॥ १०७ ॥
अनन्तेऽहीश-शेषौ स्तः सहस्रशिरसा सह ।
भुजङ्गमस्य दंष्ट्राया-माशीः स्याद् नकुलेऽहिहा ॥ १०८ ॥
व्यालवैरी विहङ्गे च स्युर्वयो - वि - विहायसः ।
पक्षे शरीररुहकं मयूरे व्यालवैरिणा ॥ १०९ ॥
वारिवाहसुहृद् वर्ही पिच्छे वर्हं तदीयके ।
काके च वायसो वल्याहारो वल्याशिना सह ॥ ११० ॥
हंसस्य दयिता हंसी वरला वारलाऽपि च ।
सारसस्य तु सारस्याऽऽह्वयां गरारिः शुके भवेत् ॥ १११ ॥

સસ્યાશી દર્દુરે શાલુ-શાલૂર-હરયસ્તિમૌ ।
વિશારઃ સંવરો નક્રે ચાઽઽલાસ્યો વાર્વરાહવાક્ ॥ ૧૧૨ ॥
ઉદ્રે વારિવિલાલઃ સ્યાદ્ વસી ગ્રાહેઽવહારકઃ ।
પાતાલે ચ બલિ-વ્યાલપરા વિશ્વાશ્રયાલયાઃ ॥ ૧૧૩ ॥
રન્ધ્રે વિવરં શુષિરં શુષિર્વિલં જગત્યપિ ।
વિશ્વં પ્રાણે શિવો જ્ઞેયઃ શ્વસિતે શ્વાસ આહરઃ ॥ ૧૧૪ ॥
સન્દેહે સંશયો દોષે ત્વાસ્રવો માનસે ચ હૃત્ ।
પાપેઽહઃ સહજે શીલં ધર્મે શ્રેયો વૃષઃ શુભે ॥ ૧૧૫ ॥
વિધાવય-સ્તુષારે ચ શિશિરસ્ત્વિન્દ્રિયાર્થકે ।
વિષયોઽક્ષે ચ વિષયિ શબ્દે ચ સ્વર આરવઃ ॥ ૧૧૬ ॥
રવઃ સંરાવ આરાવો વિરાવસ્તુરગધ્વનૌ ।
હેષા હ્રેષાઽથાભિપ્રાયે ચાશયો લવણે સરઃ ॥ ૧૧૭ ॥
કષાયે તુવર (?) શ્યામગન્ધે વિસ્રં ચ પિઙ્ગલે ।
શ્યાવો હરિર્નીલપીતે હરિતો હરિરિત્યપિ ॥ ૧૧૮ ॥
કર્બુરે શવલો વ્રાતે વિસર-વ્યૂહ-રાશયઃ ।
વારોઽપિ તુરગસ્તોમેઽશ્વીય-મોક્ષ ચ પુષ્કલે ॥ ૧૧૯ ॥
બહુલં બહુ પંક્તૌ ત્વાવલિ-રાલિઃ કણે લવઃ ।
લેશઃ પૃથૌ વિશાલં સ્યાદુરુ બૃહત્ સમુચ્છ્રયે ॥ ૧૨૦ ॥

આરોહો વામને હ્રસ્વો વિસ્તારો વ્યાસ ઉત્તમે ।
વરં વર્યે સમીપે સ્યાત્ સવેશોઽથ મનોહરે ॥ ૧૨૧ ॥
હારિ સાન્દ્રે વહલં શ્રેષ્ઠે શ્રેયાન્ પરિક્રમે ।
વિહાર ઈર્યા ગયને વિશાયોઽથાવમાનને ॥ ૧૨૨ ॥
અવહેલં સમસ્તે સ્તો વિશ્વાઽ- શેષૌ સ્વનિર્ગમે ।
વ્યયો વિઘ્ને વ્યવાયઃ સ્યાત્ પ્રસ્તાવેઽવસરઃ ક્ષણે ॥૧૨૩ ॥
વેલા-વારૌ વિભૂષાયાં શ્રીર્ભાગેઽશો વૃતૌ વરઃ ।
કુટિલેઽરાલ-માટોપે ચાવેશો લવને લવઃ ॥ ૧૨૪ ॥
વ્યક્તૌ વિશેષઃ સ્પર્દ્ધાયાં સંહર્ષઃ શિખરે શિરઃ ।
શીર્ષં મૂલેઽહ્રિ રુદરરેખાયાં વલિ-રસ્થિરે ॥૧૨૫॥
લોલો વામાઙ્કે સવ્ય-મૃજૌ સરલ ઉચ્યતે ।
અવષ્ટમ્ભેઽવલંવઃ સ્યાદાલંવં કાલવિસ્તરે ॥ ૧૨૬॥
વિલંવઃ પરિરમ્ભે ચ સશ્લેષઃ સ્યાદ્ નિરન્તરે ।
અવિરલં ભવેદ્ મોક્ષે શિવં શ્રેયોઽવ્યય તથા ॥૧૨૭॥
વિશ્વશીર્ષં વિશ્વહર્ષ-રસા સ્યાદવ્યયાલયઃ ।
મન્યે સ્વશ્રેયસં શ્રેયઃ શિવં ચ શ્વોવસીયસમ્ ॥૧૨૮॥
અથાઽવ્યયાનિ મણ્યન્તે સ્વર્ગો સ્વ-ર્નિકટે હિરુક્ ।
રજન્યાં રજનીપ્રાન્તે ચોષા સમ્બોધને તુ રે ॥૧૨૯॥

अरे अयि च हे है च हंहो देवहविर्हुतौ ।
औषट् वौषट् वषट् स्वाहा प्रकाशे त्वावि-रल्पके ॥१३०॥
ईषद् वितर्कणे त्वाहो निश्चयेऽवश्यमिष्यते ।
सत्वरे चाशु सहसा स्राग् बाह्ये बहि-रेष्यति ॥१३१॥
दिने श्वोऽतीतेऽह्नि ह्यः स्यादवरेऽर्वाग् दिनात्यये ।
सायं नित्यं भवेत् शश्वद्-नुमतौ निगद्यते ॥१३२॥
ओ-मां च विषादे हाऽहह चित्रे तु ही अहो ।
उपमानार्थमिव वा पूरणेऽहेश्च वै ह हि ॥१३३॥

सूरि श्रीजिनवल्लभान्वयवियद्राजोविनीजीविता-
धीशश्रीजिनदत्तसूरिचरणद्वंद्वारविन्दालिनः
शिष्यः पूज्यजिनप्रियस्य सुगुरोर्वर्गाक्षरोज्झिता-
मेनां श्रीजिनभद्रसूरिकविराट् चक्रेऽभिधानावलीम् ॥१३४॥

॥ श्री पञ्चवर्गपरिहारनाममाला समाप्ता ॥

अभिधानचिन्तामणिकोशः

शुद्धिपत्रकम्

पृष्ठे	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५	१५	द्युसन्धानः	द्युसद्मानः
१०	२०	वीताराग:	वीतरागः
१२	१७	गणसुंन्दरः	गुणसुन्दरः
१५	१६	अञ्मम्	अञ्जम्
१६	१	रक्तो	रक्तौ
१७	३	०श्रुतोदयो	०श्रुतोदयौ
१७	१३	निष्कषया·	निष्कषायः
२७	१८	स्वधासुजः	०
२७	१९	ऋतुसुजः	क्रतुभुज.
२७	२१	बवुधा·	विबुधा
२८—३२	१	देवाधि	०
३२	१८	वपुलस्कन्धः	विपुलस्कन्ध
३२	२०	अर्करेनोज·	अर्करेतोज·
३२	२२	क्रुताएकौ	क्रुतापकौ
३३	१६	सुधाशु	(सुधांशुः
३६	४	लाहिताङ्गो	लोहिताङ्गो
३६	१८	पञ्चार्षि	पञ्चार्चि.
३७	८	गौरवः	गौरथ·
३७	९	सप्तषिज.	सप्तर्षिज·
४२	९	गेसः	गोस·
४२	टि०	विक्रमेदिनी	वक्रमेदिनी
४५	१९	६५३	१५३
४५	टिप्प	खटकः	खरक

पृष्ठे	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४६	१	ज्येष्ठरतु	ज्येष्ठस्तु
४६	२२	धनालय·	धनात्यय·
४८	७	सु–रा	सुरा
५९	१	ऊध्धर्वलिङ्ग	ऊर्ध्वलिङ्ग
६९	७	भैरवो	भैरवौ
६०	२१	नगाधार·	नराधार·
६४	२०	कुष्मांडक	कूष्मांडक
६६	९	चतुर्भुजो	चतुर्भुजौ
६६	२०	जह्नु·	जह्नु·
६७	१५	सामः	सोम
६८	६	गरा	गदा
६८	८	बापुष्प	वपुष्प
६८	११	वृदाङ्घ	वृन्दाङ्क
६९	२०	राम	राम
६९	२१	प्रिय–धु·	प्रियमधु·
७१	१७	ऋष्याङ्क·	ऋष्याङ्क
७१	१७	ऋष्य०	ऋष्य०
७३	९	शौर्द्धो	(शौद्धो०
७४	१२	चै–	चैव
७५	३	पूर्वा०	पूर्वा०
८१	९	सथूकारम्	सत्थूकारम्
८१	१०	अम्रेडितम्	आम्रेडितम्
८५	१७	वाळु	वाळु
९७	१	त्वावुक	त्वावुक
९७	९	प्रहासा	प्रहासी
९७	१६	देवो	देवी
९७	२०	अवधयाञ्चा	अवधयाञ्चा

पृष्ठे	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०१	१८	न्या–	न्याय
१०५	५	पगाचित:	पराचित.
१०८	११	निष्काणम्	निष्कारणम्
१०९	८	लक्ष	लक्ष
१०९	१०	चित्य	चित्या
११२	३	नषणा	नैषणा
११६	२०	०सात्म्यम्	०सात्म्यम्
१२१	२०	निषस:	निषस.
१२५	२२	आत०	आत्त०
१२६	९	संशयाछु:	संशयालु:
१२७	३	नमसितो	नमसिता
१३७	१०	–र०	पार०
१३८	१८	तुल्य	तुल्य:
१४१	१९	आमुप्यायण:	आमुष्यायण:
१४५	२१	उद्वाह:	उद्वाह:
१४८	१३	दिधोषु:	दधीषू:
१४९	१२	–सती	असती
१५५	१३	यन्त्रणो	यन्त्रणी
१५६	१५	श्वश्र.	श्वश्रू.
१५६	१६	ताना	पिताना
१५७	११	आत्माय	आत्मीय
१५७	२०	व्यधि०	व्याधि०
१५८	१७	षाला	षाला:
१६०	२	०धिष्टान०	०धिष्टान०
१६१	१८	नर्क०	नर्कम्

पृष्ठे	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६३	४	घिण्टका	घण्टिका
१६३	५	शिरीधि०	शिरोधि०
१६३	१०	राजहन्तो	राजहन्तौ
१६३	१८	धाटा	घाटा
१६३	२३	गीवनी	ग्रीवानी
१६४	१३	हथ	हाथ
१६४	१७	त्निपृ०	रत्निपृ०
१६४	१९	कलायिका	कलाचिकाः
१६४	२०	प्रगण्ड	प्रगण्ड
१६५	११	अङ्गलः	अङ्गुल·
१६५	२३	चपेट	चपेटः
१६८	३	डालाखण्ड	डालखण्ड
१६८	५	रामावली	रोमावली
१६८	२२	हुंटी	ढुंटी
१६९	६	कपिके	कूपिके
१६९	२०	यानिः	योनि.
१६९	२१	पुंचिह्नम्	पुंश्चिह्नम्
१७०	१५	त्रिवलाकम्	त्रिवलीकम्
१७०	१५	पाथु	पायु
१७१	३	पिण्डका	पिण्डिका
१७२	१६	मूलधा–	मूलधातुः
१७३	११	ठद्ध	ठद्धः
१७४	१	०लुञ्चकः	लुञ्चकः
१७४	५	०कपरौ	कर्परौ
१७४	१२	कोकमम्	कीकसम्
१७५	१४	मृग	मृण

પૃ૦ઠે	પંક્તિઃ	અશુદ્ધમ્	શુદ્ધમ્
૧૭૬	૧૧	નાકકાનનો	નાકનો
૧૭૭	૨૧	ઉત્સાદનમ્	ઉત્સાદનમ્
૧૭૯	૩	વાહ્લિકં	વાહ્લીકં
૧૭૯	૧૦	વન્હિ૦	વહ્નિ૦
૧૭૯	૧૪	વાહ્લિકમ્	વાહ્લિકમ્
૧૮૪	૫	ડગ્લિ૦	ડગ્ગુલિ૦
૧૯૦	૪	તલાવૃન્તં	તાલવૃન્તં
૧૯૫	૧૬	સવ્યાસાચી	સવ્યસાચી
૨૦૧	૭	દુહૃદ્	દુર્હૃદ્
૨૦૧	૧૬	સાપ્તપર્દિનઃ	સપ્તપદીનઃ
૨૦૨	૧	ગાઢ૦	ગૂઢ૦
૨૦૨	૩	૦પ્રત્યયિતો	૦પ્રત્યયિતૌ
૨૦૫	૧૪	અનાકમ્	અનીકમ્
૨૦૮	૨૩	ધૃ.	ધૂ
૨૦૯	૨૨	રથા	રથૌ
૨૧૧	૧૨	ત્વક્રમ્	ત્વવત્રમ્
૨૧૫	૧૦	ધનુમાંથી	ધનુષ્યમાંથી
૨૧૫	૧૦	છડવું	છોડવું
૨૧૫	૧૫	જોણવા	જાણવા
૨૧૫	૧૬	પાત્રપાળો	પત્રપાળી
૨૧૫	૧૯	તૂણોર.	તૂણીરઃ
૨૧૭	૧૬	પવ્રધ.	પર્ન્વધઃ
૨૧૯	૧૬	કસ્વાન્	કરસ્વાન્
૨૧૯	૧૯	સાંસુગાનઃ	સાંયુગીન.
૨૨૦	૧૯	મસ્ગ્રામઃ	સંગ્રામઃ

पृष्ठे	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२२२	८	कारस्त	कारस्तु
२२२	१८	डिम्व	डिम्वः
२२५	१३	अग्नोन्धनम्	अग्नीन्धनम्
२२७	१९	सौमको	सौमिकी
२२७	२१	वेदो	वेदी
२२९	१	ध्रवा	ध्रुवा
२३०	१२	हवित्रा	हवित्री
२३२	११	पत्र्यम्	पित्र्यम्
२३४	७	गोधेया	गोधेयो
२३६	१२	वारहा	वीरहा
२३७	१५	वेरोज्झ	वीरोज्झः
२३८	२०	कच्छ	उञ्छ
२३९	१	कृषिमृतंतु	कृषिमृतं तु
२४१	१५	मध्यम	मध्य
२४३	१६	ऋणम्	ऋणम्
२४३	१९	उत्तमण	उत्तमर्ण
२४३	२१	पाश्निकः	प्राश्निकः
२४५	११	गोरु ग्	गोरुतम्
२४६	१८	कोटाश.	कोटीशः
२५४	८	रक्षाजाव०	रक्षाजीव०
२५९	११	क्षाणी	क्षोणी
२५९	१२	अवना	अवनी
२६१	१३	रुगामवम्	रुमामवम्
२६२	२२	०वर्तनम्	वर्तनम्
२६३	१०	अर्यावत्त	आर्यावर्त्तः

पृष्ठे	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२६९	७		
२६९	१८	वर्णम्	पूर्णम्
२७०	११	कुर्वुरनुं	कुर्वन्तु
२७५	१०	०कुञ्जम्	०कुञ्जम्
२७४	११	प्रतोला	प्रतोली
२८२	९	शृङ्गारम्	शृङ्गाटम्
२८२	१५	१	२
२८२	२३	चुल्ला	चुल्ली
२८३	११	ऋजषम्	ऋजीषम्
२८३	१२	अलञ्जरः	अलिञ्जरः
२९७	१५	कल्शी	कलशी
३००	१८	षडसम्	षड्सम्
३०४	२२	हादिनी	ह्रादिनी
३०७	७	देवाखतम्	देवखातम्
३०९	९	जावृतिः	आवृतिः
३०९	१२	मलावलः	महाबलः
३१४	१	क्षणप्रम	क्षणप्रभा
३१६	४	शङ्कः	शङ्कुः
३२३	१	शिऽऽम्बा	शिम्बा
३२४	७	धत्तरः	धत्तूरः
३२३	२०	ऋष्य	ऋष्यः
३२३	१४	ह्रादिनी	ह्रादिनी
३२९	१	०चिम्बा	चिम्बी
३३४	२	हरतो	हरितो
३३६	१९	०ादि	तृणानादि
		बीजरुहाः	बीजरुहा.

पृष्ठे	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३३८	११	शम्बुकाः	शम्बूकाः
३४४	१०	विषाण्णैः	विषाणौ
३४५	१	पार्श्वक	पार्श्वकः
३४६	१७	अवर्ती	अर्वती
३४७	२१	खोङ्गहः	खोङ्गाहः
३५२	११	शार्ववारः	शावरः
३५२	१८	शण्डहः	शण्ड०
३५८	१२	अविमरोसम्	अविमरीसम्
३६२	१०	न्युङ्कु	न्यङ्कु०
३६२	१९	शाहुडी	शाहुडी
३६४	९	गन्धमूषो	गन्धमूषी
३६४	११	हीकु०	हीकु०
३६९	२१	स्थि—मद०	स्थिरमदः
३७०	६	एटदुग्	एकदुग्
३७०	२१	वीलपुष्ट	वलिपुष्ट०
३७३	११	कि—दिव०	किकीदिव०
३७५	१	गाकिरा०	गोकिरा
३७७	१८	पाठी-	पाठीन
३८३	७	धर्मा	धर्मा
३८३	१०	धर्मा	धर्मा
३८६	२	बहिमुख०	बहिर्मुख०
३८७	२२	आदीनव	आदीनवः
३९२	३	०धवलावर्जुनाः	धवलार्जुनाः
३९४	८	निक्यणः	निक्वणः,
३९७	८	तव्यर्थ	तर्थ्य

पृष्ठे	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४००	८	रयपद्भयया	रयकद्भयया
४०९	२१	चलमन	चलनम्
४१६	९	आवहितम्	आवर्हितम्
,,	१७	निष्ठ्युतम्	निष्ठ्यूतम्
४१५	१९	माढम्	मीढम्
४३२	२४	महांदधि	महोदधि
,,	३०	०जेन०	०जन